ISSN 2181-7138

МУАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2023

3/4-сан

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының 25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги тәрепинен 2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды. №01-044-санлы гуўалық берилген.

Нөкис

3/4-сан *2023*

июнь-июль

Шөлкемлестириўшилер:

Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў Министрлиги,
ӨЗПИИИ Қарақалпақстан филиалы

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Ерполат АЛЛАМБЕРГЕНОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Мырзамурат ЖУМАМУРАТОВ
Умида ИБРАГИМОВА
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Уролбой МИРСАНОВ
Нуржан МАТЧАНОВ
Шукурилло МАРДОНОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Арзы ПАЗЫЛОВ
Барлықбай ПРЕНОВ
Қаҳҳор ТУРСУНОВ
Нурзода ТОШЕВА
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди КАМАЛОВ
Ризамат ШОДИЕВ
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭЩАНОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Bekimbetova G. R. Qaraqalpaq tilin oqitiwdiń prognozliq hám aktivlik máseleleri 7
Ayimbetova D. Kórkem ádebiyatta animalistika hám oniń teoriyaliq tiykarlari 15
Akramov SH. T. Gap bo'laklariga iyerarxik yondashuv 20
Shirinova F. Talabalarning ingliz tilini mustaqil o`zlashtirishlarida blended learning imkoniyatlari 26
Mamadjanova M. N., Mahmudova N. Xalq og'zaki ijodida miqdoriy ma'no 33
Kurbonova M. S. Somatik frazeologik birliklar haqida ayrim mulohazalar 37
Дилмуродова Н. Бадиий образ ва психологик тасвир 43
Begasheva Sh. N. Chet tillar (nemis)ni o'qitishda muammoli vaziyat 50
Ҳасанова Д. О. Социал стереотиплар тил социаллашуви омили сифатида 55
Халмуратова М. Т. Некоторые трудности обучения иностранным языкам по медицинской специальности 63
Тен С. К., Рахимова А. И. Инновационные технологии на уроках русского языка 66
Мирахмедова И. А. Современные образовательные технологии на уроках русского языка 71
Samiyeva Z. I. Teaching analysis of the structure of conversation in philological institutions 76
Kaljanova G. B. William shakespeare`s influence for the development of the english language, literature and theatre 82
Mahmudjonova X. Analysis of the concept « Education» in english and uzbek linguistics 87
Rahimova M. M. The analyses of categories in literary works of english and uzbek languages 90
Rahimov A. B. Developing students verbal communication skills and speech etiquette in english language teaching 97
Tangatov B. The role of english language and literature in cultivating students' language skills 102
Rahimov A. B., Abdullaev Z. The effectiveness of modern methods in teaching foreign languages 106
Tangatov B. Modern methods in teaching foreign languages 112

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Bisenbaev I. Q. Pánlerdi oqitiw processinde xabar texnologiyalarín paydalaníw orni hám áhmiyeti 117
Orazımbetov E. K. Qaraqalpaq xalíq pedagogikasínińń tárbiyalíq kóz-qaraslari 122
Норқобилов М. Н. Ўқитувчи педагогик маҳорати ва компетентлик 127
Файзуллаева Г. Ш. Нега айнан лойиҳага асосланган ўқитиш(project-based learning), унинг туб моҳияти нимада? 133
Raxmonova S. M. Bo'lajak pedagoglarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda o'z-o'zini shakllantirish va mukammallashtirishga o'rgatish 141
Камбарова Д. С. Ҳадислар баркамол авлодни шакллантиришга самарали таъсир кўрсатувчи энг халқчил ижтимоий педагогик омил 147
Atabayeva M. R. "O'zbekiston tabiiy geografiyasi" kursida "O`zbekistonning tabiatini muhofaza qilish" mavzusini o'rganishda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini klaster metodi orqali shakllantirish 153
Raxmonova S. M., Negmatova M. M. Imkoniyati cheklangan bolalarni o'qitishda inklyuziv ta'limning samaradorligi va olimlarning ilmiy qarshlari 161
Mamajonov O'. T. Bo'lajak o'qituvchining ma'naviy kompetentligini rivojlantirish yo'llari 165
Jumayeva G. T. Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish ijtimoiy xususiyatlari 173

Ботиров Ҳ. Х. Рақобатбардошликни таъминлашда таълим муассасасининг фаолиятини белгилашда ўзига хос хусусиятлар 181
Машрабжонов У. А. Олий таълим муассасаларида талабаларнинг фанни ўрганишга бўлган муносабатини тадқиқ этиш методикаси 188
Raximova F. I. Pedagogika kollejlarida dual ta'lim shakli asosida ta'lim oluvchilarga "Bolalar adabiyoti va ifodali o'qish" fanidan pedagogik amaliyot uchun beriladigan topshiriqlar va ularning bajarilishi 196
Mamaraimova Z. O'quvchi -yoshlarda milliy iftixor tuyg'usini rivojlantirishda oilaning roli 201
Karimova B. X. Savod o'rgatish davrida o'quvchilarning intellektual bilish faoliyatini didaktik o'yinlardan foydalanib takomillashtirish 206
Убайдуллаева В. П. Физика ўқитувчиларининг турли даражадаги компетенцияларини ривожлантиришда замонавий педагогик технологиялар ва усуллар 213
Abralov O. S. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarni tayyorlash muammolari 226
Султанов Е. Қ. Бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий тайёрлашнинг компетенциявий тузилмаси 232
Пинёзов И. Х. Ўқув фаолиятида талабаларни тадбиркорлик ва тежамкорликка йўналтириш масалалари 241
Султанов Е. Қ. Компетециявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш масалалари ҳақида 246
Xasanov F. Z. Bo'lajak matematika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari 256
Ismoilova Sh. O'rta umumiy ta'lim maktablari o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishga innovatsion yondashuv 260
Tangatov B. Pedagogical aspect of development of professionally significant language skills of engineering students 265
Rahmatullayeva S. I. Library staff training and their activity 270
Shirinkulova Sh. M. Teaching latin to medical students during their professional education based on competency approach 279
Rasulova G. F., Karimova Z. A. Quality education is the foundation of society and the future of the country 286

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Мирзахамдамова Д. З. Фарғона вилоятида касаначиликни ривожлантириш бўйича олиб борилаётган чора-тадбирлар эришилган ютуқлар 290
Mahmudova X. R. Жамиятда молиявий саводхонликни шакллантиришнинг асосий омиллари 295

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Shodiyev H. R. Oliy ta'lim muassasalarida geografiya fanini raqamli texnologiyalardan foydalanib o'qitishda xorijiy tajribalardan foydalanish 304
Xodjabayev F. D. Talabalarni obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini rivojlantirish muammolari 311
Abdullayeva G. Sh. Budjet daromadlarini tahlil qilishda indeksli usuldan foydalanish tartibi 317
Mamatoxunova Y. A. Ko'phadlar uchun Yevklid algorotmi 322
Abdullayeva D. A., Ismoilova Z. T. Maksimum va minimum nazaryasini masalalar yechishda qo'llanilishi 326
Ismoilova Z. T., Abdullayeva D. A. Iste'molchi va ishlab chiqaruvchi yutuqlarining yechimini aniqlash algoritmi 329

Abdullayeva D. A. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarini axborot texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish muammolari ... 334
Tursinboyeva Z. U., Fozilov O. O. Logarifmik differensiallash va uning amaliy dasturlardagi tatbiqlari ... 339
Tursinboyeva Z. U., Ismoilova Z. T. Matritsalar ustidagi amallarning Mathcad dasturidagi tatbiqlari ... 342
Abduraxmonov U. Sh., Maxmudova O. Yu. Umumta'lim maktablarida matematika fanini o'qitishda didaktik o'yinlarning ahamiyati ... 346
Normatov A., Tolipov R. Koordinatalari bilan berilgan vektorlar ustida amallarni fuzionizm g'oyasi asosida o'rgatish ... 351
Машрабжонов У. А. Гуманитар факултет талабаларининг математика фани бўйича тайёргарлик мазмуни таҳлили ... 357
Abdullayeva M. S., Abdullayev N. Q. Zamonaviy matematika darsini loyihalash texnologiyasi ... 369
Абдукадиров Б. А., Абдукадирова Г. Х. Сохта биометрик белгилар асосида ҳосил қилинган ҳужумлани аниқлаш усуллари ... 375
Ibrohimova O. M. Masofali ta'limda multimedia texnologiyalardan foydalanish ... 385
Абдурахманова М. Т. Основные принципы определения эффективности использования земельных ресурсов ... 393
Рахматов С. С. Эффективность использования виртуальных лабораторных стендов в обучении физики ... 400
Бадиев М. М., Ахмедов Ю. Х., Бадиева Д. М. Конструирование поверхностей проходящих через множество плоских кривых ... 406

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Yuldashova M. A. Mektepke shekem tálím shólkemínde psixologiyaliq máslahátti shólkemlestiriw ... 410
Boymurodova G. T., Farmonova S. Sh. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari logoped-o'qituvchilari va oila bilan hamkorlik ishlari ... 415
Boymurodova G. T., Xolova D. F. Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishda didaktik o`yinlarni turkumlash va ulardan foydalanish bo`yicha tavsiyalar ... 421
Boymurodova G. T., Teshayeva S. J. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning ahamiyat ... 427
Maxammatova M. J. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv mahsg'ulotlarida pedagogik texnologiyalar asosida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish ... 432
Rayimqulova M. A. 4-5 yoshdagi bolalarni mariya montessori metodikasi bo'yicha aqliy rivojlantirish yo'llari ... 437
Xudoyberganova Sh. B. Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik rivojlanishini aniqlash usullari ... 442
Ilesova L. A. Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida aqliy tarbiya ... 448
Ilesova L. A. Nutq o`stirishning ahamiyati va foylalari ... 452
Bozorboyeva M. Sh. Maktabgacha yoshdagi bolalarda chet tillarida nutq faolligini rivojlantirish ... 457
Mamadaliyeva N. B. Boshlang'ich sinf matematika darslarida tayanch tushunchalardan foydalanish -o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish vositasi sifatida ... 463

СУЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

Абатов Ж. О. Тасвирий санъат ва бадиий адабиётни интеграцион ёндашув асосида ўқитиш ... 471
Begijonov J. Badiiy kulolchilik mashg'ulotlarida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari ... 477

Ruziyev N. M. “Ustoz-shogird” an’analari va unga tarixiy va zamonaviy qarashlar 482
Rajabov T. I. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari musiqa darsida buxoro bolalar folklor qo‘shiqlarini o‘rgatishning ahamiyati 486
Ражабов Т. И. Возможности совершенствования процесса обучения узбекскому музыкальному фольклору 494

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Atashov M. T. Oqiwshi-jaslardiń anatomik, fiziologikaliq hám psixologiyaliq qásiyetleri hám salamat turmis tarizini qáliplestiriw 505
Қанназаров А. Г. Оқыўшыларды улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар жәрдеминде олардың физикалық жақтан таярлығын арттырыў 509
Zokirov D. Yosh tennischilarning kuch qobiliyatini rivojlantirish vositalari 518
Zokirov D. Jismoniy madaniyatning tashkil etishda ilg’or pedagogik texnologiyalarning ahamiyati 521
Majidov R. Jismoniy tayyorgarliklarini tashkil etishning zamonaviy taraqqiyoti 525
Zokirov D. Bolalar va o‘smirlar sport maktablarida sportchilarni tayyorlashda zamonaviy texnologiyalarning roli 528
Dilmuradov Sh. Jangning individual tipologik uslublaridagi farqlarni hisobga olgan holda yuqori malakali bokschilarning sport tayyorgarligini individuallashtirish 532
Dilmuradov Sh. Yuqori malakali bokschilarning individual jang uslubini hisobga olgan holda maxsus jismoniy tayyorgarligi 536
Haitov A. K. Voleybol haqida umumiy ma’lumot va uning o‘quvchilar salomatligidagi roli 543
Vaxobov F.X. Voleybol o‘yining maktab yoshdagi bolalar uchun foydali qoidalari 548
Одилова Ф. В. Волейболчиларни функционал тайёргарлигини ривожлантириш самарадорлиги ошириш йўллари 553
Худайберганов О. К. Специфика организации учебно-воспитательного процесса по физической подготовке в академии МВД Республики Узбекистан 561
Абдужабборова С. К. Актуальные проблемы олимпического образования студенческого молодежи 569
Абдужабборова С. К. Особенности развития студенческого молодежного спорта в современных условиях 575
Валиева Э. В. Занятия физической культурой для лиц с ОВЗ и инвалидностью 581
Икромов И. М. Теоретизация качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности 586
Икромов И. М. Проблемы преподавания физической культуры в школе 591

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

QARAQALPAQ TILIN OQITIWDIŃ PROGNOZLIQ HÁM AKTIVLIK MÁSELELERI

Bekimbetova G. R.
pedagogika ilimleri filosofiya doktorı (PhD)
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoqcha gapirish, ilmiy tájriybe, o’zga tilli sinflar, munosabat, tinglap tushinish, gapirish, o’qish.

Ключевые слова: разговорный каракалпакский, научный опыт, занятия иностранным языком, отношение, аудирование, говорение, чтени.

Key words speaking karakalpak, scientific experience, foreign language classes, attitude, listening, speaking, reading.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 6-noyabrdegi «Ózbekstannıń jańa rawajlanıw dáwirinde tálim-tárbiya hám ilim tarawların rawajlandırıw ilajları haqqında»gi PP-6108-sanlı Pármanı, «Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasın tastıyıqlaw haqqında»ǵı PP-5712-sanlı Pármanı, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Prezidiumınıń 2020-jıl 3-noyabrdegi «Qaraqalpaq tiliniń mámleketlik til sıpatındaǵı abırayı hám ornın jáne de arttırıw ilajları haqqında»ǵı, 2021-jıl 16-iyuldaǵı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵi Keńesi Prezidiumınıń «Qaraqalpaq tilin jáne de rawajlandırıw hám til siyasatın jetilistiriw ilajları haqqında»ǵı. Qararlarınan kelip shıqqan halda dúzilgen bolıp, zamanagóy talaplar tiykarında pán oqıtıwshıların bilimin jetilistiriwdi názerde tutadı. Keyingi jıllarda ana tilimizdi qádirlew, mámleketlik til retindegi abırayın kóteriw, jáhán arenasında úyreniliwin qollap-quwatlaw hám úgit-násiyatlawın kúsheytiwge úlken itibar qaratılıp atır.

Bilimlendiriw sıpatın asırıw, mámleketimizdegi bilimlendiriw mákemelerinde qaraqalpaq tilin oqıtıw hám onıń natiyjeliligin asırıw búgingi kúnniń aktual máselelerine aylanbaqta.

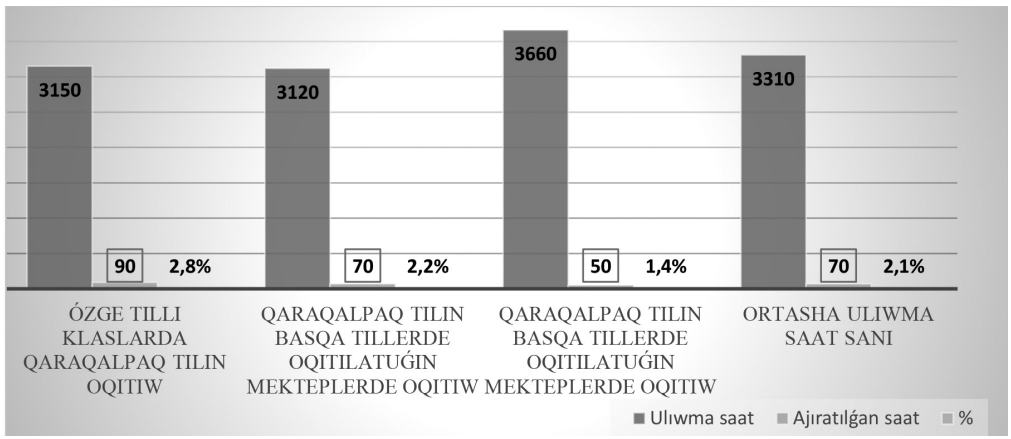
Mámleketimizde mámleketlik til esaplanǵan qaraqalpaq tili pániniń úlesi 2022-2023- oqıw jılına qaraǵanda hár bir 2-klastan 11-klasqa shekemgi oqıwshıları ushın oqıtılatuǵın saattıń kólemi 68 di quraydı.

Al joqarı oqıw orınlarında bolsa oqıw rejede kórsetilgenindey tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın studentler ushın 2-kurs studentleri ushın «Ózge tilli

klaslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw» 90 saat bolıp ulıwma saattıń 2, 8% in, 3-kurs talabalır ushın «Qaraqalpaq tilin basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteplerde oqıtıw» pániniń 70 saat bolıp 2,2 % in, 4-kurs talabaları ushın «Qaraqalpaq tilin basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteplerde oqıtıw» pninen 50 saat ajıratılǵan bolıp ulıwma saattıń 1,4 % in quraydı. (1-kestege qarań)

2-, 3-, 4-Kurslar ushın Modul teması	**Ulıwma saat sanı**	**Oqıw jobadağı jámi saat**	**%**
Ózge tilli klaslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw	3150	90	2,8%
Qaraqalpaq tilin basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteplerde oqıtıw	3120	70	2,2 %
Qaraqalpaq tilin basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteplerde oqıtıw	3660	50	1,4 %
Jámi	9930	210	2,1%
Ortasha ulıwma saat sanı	3310	70	2,1%

1-kurstan 4-kursqa shekemgi ótiletuǵın moduldegi saatlar sanı jmi 9630 saattıń 2,1 % ti quraǵanın kóriwimizge boladı. Bul kórsetkish ózge tilli klaslarda qaraqalpaq tilin oqıtıwda oqıwshılardiń bilim dárejelerin rawajlandırıw ushın qanaatlandırasız ekenliginen dálil bola aladı. Bul jerde tálim basqa tilinde alıp barılatuǵın toparlarǵa karaqalpaq tilin oqıtıw boyınsha ajıratılǵan saat kórsetkishin tómendegi diagramma arqalı anqlawımızǵa boladı.

Berdaq atındağı qaraqalpaq mámleketlik universtiteti hám de Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogiklıq institutı talabaları ushın tálim basqa

tillerde alıp barılatuǵın toparlar ushın «Qaraqalpaq tiliniń tarawda qollanılıwı» moduli ushın 60 saatttı al ol saat kólemin payızda esaplasaq 1,9 % ti quraydı.

Biz salıstırmalı túrde talqılaytuǵın bolsaq bunday kórsetkishler, rawajlanǵan mámleketlerde mámleketlik tildiń úlesi Germaniyada 13, 4 %, Qubla Koreyada 17,8 %, Yaponiyada 19,1%, Rossiyada 17,5%, Belarusiyada 13,4 % quraytuǵınlıǵı kórsetilgen.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında 1-2 kurs talabaları ushın oqıw rejede kórsetilgenindey (60111600 ózge tilli toparlarda ózbek tili (2022-2023-oqıw jılı 2-kurslar ushın), 60111700 Rus tili (ózge tilli toparlarda rus tili ushın), 3-kurs ushın 5112400 ózge tilli toparlarda ózbek tili, 5112500 ózge tilli toparlarda rus tili, 4-kursta 5112400 ózge tilli toparlarda ózbek tili, 5111300 Rus tili hám ádebiyatı (ózge tilli toparlarda rus tili) kursların kóriwimizge boladı. Biz bul jerde joqarıdaǵı oqıw rejede kórsetilgen kurslarda ashılǵan tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın toparlar ushın ózbek tili hám rus tili hám ádebiyatı sıyaqlı tálim basqa tillerde qaraqalpaq tilin oqıtıw kursların ashıwǵa zárúrli bar ekenligin de kóriwimizge boladı.

Mámleketimizde ulıwma orta bilim beriwdiń tazadan islep shıǵılıp atırǵan Milliy oqıw baǵdarlamasında “Til hám ádebiyat pánleri ana tili, ádebiyat, qaraqalpaq tili (tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mektepler ushın), tálim basqa tillerde (ózbek, qazaq, turkmen, orıs tili) alıp barılatuǵın mektepler ushın oqıw predmetlerin óz ishine aladı hám de olardıń óz-ara baylanıslılıǵın támiyinleydi”, dep belgilengen. Búgingi kúnde Qarqalpaqstan Respublikasında ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde tálim bes tilde alıp barıladı. Atap aytqanda, 721 mektepte tálim ózbek, orıs, qaraqalpaq, qazaq, turkpen tillerinde alıp barıladı hám hár bir millet wákilleri ushın milletler aralıq tolerantlıq principi tiykarında zárúr sharayatlar jaratılǵan. Oqıw procesi oqıwshılardıń óz ana tilinde islengen hám bul mekteplerdiń hár birinde barlıq pánlerden sabaqlıq hám oqıw metodikalıq ádebiyatlar bar. Mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń tiykarǵı principi túrli jaǵdaylarda tilden paydalanıwǵa úyretiw esaplanadı.

Tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tilin (Mámleket til) oqıtıwda joqarıda atap ótken ulıwma didaktikalıq principler menen bir qatarda sol pánniń tábiyatınan kelip shıǵıp tómendegi principlerdi de ámelge asırıw zárúrligi anıqlanadı:

a) qaraqalpaq tilin oqıtıwda oqıwshılardıń qaraqalpaqsha sóylew, ilmiy tájriybelerin qáliplestiriw principi;

b) qaraqalpaq tilin oqıtıwda bilingivizm sharayatı hám tásirin esapqa alıw principi;

v) qaraqalpaq tilin oqıtıwda pánler aralıq integraciyanı esapqa alıw, bólimler aralıq baylanısıwǵa qatań ámel etiw principi;

g) qaraqalpaq tilin oqıtıwda til hádiyselerin salıstırıwiy úyretiw principi.

Mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıwda oqıwshılardıń individual qábiletin esapqa alǵan halda sanalı jantasıw, baylanıs hám uqıbın, sonıń menen birge, tıńlaw, sóylew, oqıw hám jazıw qábiletlerin rawajlandırıw óz aldına wazıypa esaplanadı. Klaslarda pánniń ayrıqsha maqseti oqıwshılardı ózin kórsete alıwı, óz-ara tásir ótkeriw, oqıw hám jazıw qábiletin asırıwǵa qaratıladı. Bunnan tısqarı, bul basqıshda tekst janrları sheńberi keńeyedi. Oqıwshılarǵa kóbirek túrli tekstlerdi tallaw hám analiz qılıw, dúziw hám bahalaw kónlikpeleri úyretiledi. Balalar tańlaǵan qızıqlı kitaplar hám basqa multimedialı tekstler oqıw processinde qaraqalpaq tiliniń bay ádebiy miyrasın, úrp-ádet dásúrlerin úyrenedi, bul arqalı dúnyaǵa kóz qarası keńeytiredi. Mektepten tısqarı materiallıq hám multimedialı usıllar arqalı qaraqalpaq tili hám ádebiyatın keń túrde úyreniú úyreniw múmkinshiliginen keń paydalanıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında qaraqalpaq tiliniń «Milliy oqıw baǵdarlaması»nda mektep pitkeriwshilerinde til hám ádebiyat pánleri boyınsha rawajlandırılǵan ulıwma milliy kompetensiyalar belgilenip atır. Olardan sóylesiw (awızsha hám jazba sóylew ilmiy tájriybesi, oqıw hám túsiniw, tıńlab túsiniw) hám de lingvistikalıq kompetensiyalar (lingvistik ilimiy tájriybe: fonetika, orfografiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksis) arqalı qáliplestiriw názerde tutılǵan. Maqset oqıwshılardı ana tilin biliw menen birge jegilikli eldiń mádeniyatların qádirlewge úyretiw, eki hám kóp tillilikti en jaydırıw hám sol arqalı oqıwshılardıń lingvistikalıq bilimleri hám metalingvistikalıq kónlikpelerin bekkemlewden ibarat.

Sóylewiy kónlikpeler sóylew iskerliginiń 4 tiykarǵı túri: oqıw, tıńlap túsiniw, sóylew hám jazıw kónlikpeleri arqalı júzege keledi hám oqıwshılardıń alǵan bilimlerin ámeliy sóylesiw xızmetinde turaqlılıq insanıylıq penen óz betinshe qollay alıw qábiletin - sóylew tájriybesin payda etiwge járdem beredi. Belgili psixolog I. A. Zimnyaya aytıp ótkenindey [4.142], ―sabaqta qollanılatuǵın shınıǵıwlar nátiyjesinde háreketlerdiń joqarı jetiliskenlikke alıp keliwshi hám qarım-katnas processlerdiń avtomatlasıwı boladı dep atap ótken. Taǵı bir jaǵday bar, arnawlı bir klass yamasa mekteplerde tálim qaysı tilde alıp barılıwı bilimlendiriw haqqındaǵı nızam sheńberinde, tálim alıwshılar hám olardıń ata-anaları qararları tiykarında belgilenedi. Biraq zárúrat bolsa, ana tili hám ádebiyat boyınsha sabaqlar húkimet sheshimine muwapıq birlestiriliwi múmkin. Bunday jaǵdayda oqıtıwshılar ulıwma oqıtılatuǵın barlıq pánlerdiń

keminde yarımın ana tili retinde belgilengen tilde ótiwi kerek. Bul processte shańaraq hám mektep ortasındaǵı óz-ara shártlesiwge ámel etiledi.

Ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıwshılar kompetentsiyassınıń MBS talaplarına muwapıqlıq dárejesi talapları qoyılǵan. Tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerdiń baslanǵısh 2-,3-, 4-klasslarında mámleket tili táliminen oqıwshılar tómendegi bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybelerdi iyelewleri A1 dáreje bolıwı shárt (- qaraqalpaqsha 650-700 dane sózdi ózlestiriw hám óz sóylewlerinde qollay alıw;

– kúndelikli qarım-qatnasqa tiyisli zárúr sózler hám gáplerdiń mánisin túsiniw hám óz sóylewinde qollay alıw;
– pikirin bayanlaw ushın zárúr bolǵan ayırım grammatikalıq qurallardı óz ornında durıs qollay alıw;
– qarım-qatnasta sóylew elementlerinen durıs paydalanǵan halda ápiwayı tekst dúze alıw;
– xalıq awızeki dóretpelerdi hám de balalar ádebiyatı úlgilerinen alınǵan úzindilerdi oqıp túsine alıw hám qosıqlardı yadlay alıw;
– 30 -40 sózden ibarat bolǵan tekst mazmunın túsine alıw;
– arnawlı temalar sheńberindegi sáwbetlerdi túsiniw hám oǵan óz múnasábetin bildiriw;
– úyrenilgen temalardaǵı tekstti 1 minutada 30 -40 ta sózdi oqıy alıw;
– úyrenilgen temalar boyınsha óz betinshe 3-4 gáp dúze alıw;
– tıńlaw hám oqıw tiykarında 40 -50 sózli teksttiń tiykarǵı mazmunın tekstke tayanǵan halda sóylep beriw;
– kólemi 40 -50 sózden ibarat teksttiń tiykarǵı mazmunın jazba túrde qısqasha ayta alıw;
– kólemi 30 -40 sózden ibarat tekst tiykarında diktant jazıwdı meńgere alıuı kerek boladı.

Tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerdiń 5-9 - klasslarında mámleket tili táliminde oqıwshılar tómendegi bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybelerdi iyelewleri A2 dáreje bolıwı shárt:

– morfologiya hám sintaksis bólimine tiyisli tiykarǵı túsiniklerdi hám de sol túsinikler menen baylanıslı grammatikalıq atamalardı biliw;
– sózlerdiń jazılıwı, grammatikalıq qurallardıń sózlerge qosılıwı menen baylanıslı orfografiyalıq qaǵıydaların biliw jáne bul qaǵıydalarǵa ámel etiw;
– gáplerdi, quramalı sintaksislik birliklerdi óz betinshe durıs baylanıstıra alıw;

– qaraqalpaq ádebiyatınıń hám de XX ásir zamanagóy qaraqalpaq ádebiyatı wákillerin biliw, olardıń dóretpelerinen úlgiler ayta alıw;
– ayırım tekstler mazmunın óz sózi menen (tiykarǵı mazmunın qamtıp alǵan halda) qayta gúrriń ete alıw;
– tekstti (shıǵarma, gúrriń, ilimiy maqala, xabar) durıs túsinip, bir minutta 130 sóz tezliginde oqıy alıw;
– shıǵarma (yamasa odan alınǵan úzindi) ni, qosıqtı kórkemlep oqıy alıw;
– qaraqalpaq xalıq awızeki úlgilerinen (naqıl-maqal, qosıq, dástanlardan) ayta alıw;
– shıǵarmalar hám tımsallarga awızsha hám jazba xarakteristika bere alıw;
– úyrenilgen tema sheńberinde hám súwretlerge qaray, óz betinshe pikirin 15-20 gáp menen izbe-iz hám baylanısıwlı monologiyalıq sóylew formasında bayanlay alıw;
– 80-90 sózden ibarat tekst tiykarında diktant jazıw;
– 120 -130 sózli tekst tiykarında bayan jaza biliw;
– rásmiy jumıs qaǵazlardı (arza, ómirbayan, xat, daǵaza, maqala, túsindiriw xati, isenim qaǵazı) jaza alıw.

Sonday eken, qaraqalpaq tilinen ulıwma bilim beriw mazmunınıń juwmaǵında, yaǵnıy 9 -klastı pitkeriwshiler mámleket tilinen tómendegi bilim hám ilmiy tájriybelerge iye bolıwları zárúr:

– oqıwshılardıń qaraqalpaq tilindegi sóylewdi túsiniwi, awızsha sóyley alıwı, hár túrli temalarda óz pikirin erkin bayanlay alıwı hám erkin qarım-qatnas júrgize alıwı hám de sawatlı jaza alıw ilmiy tájriybesine ıyelewi;
– oqıwshılardıń mámleket bilimlendiriw standartlarında belgilep qoyılǵan talaplar dárejesinde sóz baylıǵına ıyelewleri, olardıń bul sózlerdi sóylesiw konstruktsiyalar quramında arnawlı bir grammatikalıq formada ózlestiriwleri hám jaǵdayǵa say túrde óz pkikrin jaqsı qollay alıwı;
– shınıǵıwlar hám kórkem ádebiyatqa baylanıslı oqıw ushın berilgen tekstler tiykarında oqıwshılarǵa milliy ǵárezsizlik ideyaların sıńırıw, óz watanına sadıq, kámil insanlar bolıp jetiwiwi, xalqımızdıń milliy qádiriyatların jaqsı biletuǵın, olarǵa húrmet názeri menen qaraytuǵın, babalarımız miyrasların qádrleytuǵın, óz betinshe pikirine iye bolǵan hár tárepleme jetik bilimli jaslardı tárbiyalaw zárúr boladı.

Bul maqsetlerdi ámelge asırıw ushın tómendegi wazıypalardı orınlaw názerde tutıladı:

– tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerde qaraqalpaq tili pánin oqıtıwda, áwele, tálim basqıshlarında úzliksizlikke ámel qılıw, yaǵnıy 5-klass ushın joybarlastırılǵan oqıw baǵdarlaması 4-klass oqıw

baǵdarlamasınınıń izbe-iz, áste-aqırın dawam etiwi hám usı waqıtta 6 -klass ushın tiykar bolıwına erisiw;

– temalardıń izbe-izlik hám ajıralmaslıq principine tolıq ámel etiw, yaǵnıy qaım-qatnasqa baǵdarlanǵan temalar, grammatikalıq temalar hám de kórkem ádebiyatqa baylanıslı oqıw materiallarınıń arnawlı bir izbe-izlikte hám óz-ara tıǵız baylanıslılıqta beriliwine erisiw;
– shınıǵıwlarda berilgen gápler, tekstler hám kórkem ádebiyatqa baylanıslı oqıw materiallarınıń oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine say bolıwın támiyinlew, olardıń ańsattan qıyınǵa, ápiwayıdan quramalıǵına karay evolyuciyalıq rawajlanıp barıwına itibar qaratıw;
– qaraqalpaq til bilimin qızıqlı tárzde shólkemlestiriw, aldıńǵı pedagogikalıq texnologiyalar hám zamanagóy informaciya hám texnika qurallarından nátiyjeli paydalanıwǵa qaratılǵan shınıǵıwlar sistemasın jaratıw hám sabaq islenbelerinde olardı ótiw jolların kórsetip beriw;
– tekstler boyınsha hám shınıǵıw tapsırmalarınıń ápiwayıdan quramalılıǵına, málimnen belgisizge qaray rawajlandırıp barıw, túrli dóretiwshilik hám mashqalalı tapsırmalar beriw arqalı oqıwshılardı óz betinshe pikirlewge, hár bir temaǵa dóretiwshilik menen jantasıwǵa úyretiw.

Tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerde «Qaraqalpaq tili» oqıw pánin puqta ózlestiriliw qaraqalpaq hám ózbek tilleri arasındaǵı ayırmashılıqlardı biliw dárejesi;

oqıwshılardıń qaraqalpaqsha tekstlerdi tez, durıs, kórkem oqıw ilmiy tájriybesi; ózgeler pikiri hám tekst mazmunın ańǵarıw ilmiy tájriybesi;

pikirdi awızsha hám jazba túrde bayanlaw ilmiy tájriybesi, tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın tekstti tekstti qaraqalpaq tiline, ózbekshe tekstti qaraqalpaq tiline awdarma jasaw dárejesi;

oqıwshılardıń gáp quraw ilmiy tájriybeleri sıyaqlı normalar menen belgilenedi.

Qaraqalpaq tilin túyreniw arqalı ol boyınsha iyelenetuǵın sóylew imkaniyatı túrleri: tıńlap túsiniw, sóylew, oqıw hám jazıw shınıǵıwlardıń hár birin klassta úyretiw, óz betinshe pikir almasa alıw, esitken tekstti analiz etiw, jazba dereklerdi oqıw arqalı informaciya alıw, waqıya-qubılıslarǵa óz munasábetin bildiriw uqıplılıǵın iyelew dinamikası názerde tutıladı. Ulıwma bilim beriw mektepleri ushın qaraqalpaq tili (Mámleketlik til) sabaqlıqları bul talaplarǵa say dúzilgen halda jaratılıwına úlken itibar qaratılıw zárúr.

Ádebiyatlar:

1. Ózbekstan Respublikasi Prezidentining Farmoni, 06.11.2020 yildagi PF-6108-son O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida

2. 2021-jıl 16-iyuldağı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵi Keńesi Prezidiumınıń «Qaraqalpaq tilin jáne de rawajlandırıw hám til siyasatın jetilistiriw ilajları haqqında»ǵı Qararı

3. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2022-jıl 17-yanvardağı 25-sanlı «Xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin úzliksiz kásiplik rawajlandırıw sistemasın shólkemlestiriw tártibi haqqındağı Rejeni tastıyıqlaw haqqında»ǵı Qararları.

4. 2021-jıl 16-iyuldağı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵi Keńesi Prezidiumınıń «Qaraqalpaq tilin jáne de rawajlandırıw hám til siyasatın jetilistiriw ilajları haqqında»ǵı Qararı

5. Сейткасымов Д.Б. Академиялық лекция сабақларында лингвометодикалық компетенцияны қәлиплестириў парадигмасы. Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириw. 2022. 5/1-саны., 4-8 б

6. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – Москва: МГУ, 1998. – 142-б.

7. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., O‘zbek tili o‘qitish metodikasi / T. Ziyodova; red. T. Niyazmetova. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010 – 13- b.

8. Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972, 144- бет.

9. G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M., Bobomurodova A., Allavutdinova N., Karimjonova V. Ona tili o‘qitish metodikasi (Universitet va pedagogika institutlarining filologiya fakulteti talabalari uchun) Darslik. T.:T.Fan va texnologiya 2012. – 380 б.

10. Husanov N., Xo‘jaqulova R., Dilmurodova N. O‘zbek tili: Darslik (Iqtisodiyot oliy o‘quv yurtlarining bakalavr bosqichi umumiy guruh talabalari uchun) - Toshkent moliya instituti, 2019. 528 b.

РЕЗЮМЕ

Bu maqolada ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan ta’lim muassalarida qoraqalpoq tilin o’qitish masalalariga, talabalarding lingvistik kompetentsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы преподавания каракалпакского языка в образовательных учреждениях, где обучение ведется на других языках, развитие языковых компетенций студентов.

SUMMARY

This article discusses the issues of teaching the Karakalpak language in educational institutions where education is conducted in other languages, the development of students’ language competencies.

KÓRKEM ÁDEBIYATTA ANIMALISTIKA HÁM ONIŃ TEORIYALIQ TIYKARLARI

Ayimbetova D.
Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti,
Awdarma teoriysi ha'm a'meliyati kafedrasi

Tayanch so'zlar: hayvonotchilik, hayvonotshunoslik, zoomorfizm, mo'ynali san'at, betiariylik, obraz, allegoriya, fantastik obraz, mifologiya, ertak, bolalar she'rlari, klassik naturalizm.

Ключевые слова: анимализм, анималистка, зооморфизм, фурри-арт, бестиарий, образ, аллегория, фантастический образ, мифология, сказка, детские стихи, классический натурализм.

Key words: animalism, animalistic, zoomorphism, furry-art, bestiary, image, allegory, fable, fantastic image, mythology, fairy tale, children's verses, classic naturalism.

Animalistika kórkem óner hám ádebiyatta áyyemnen kiyatırǵan temalardiń biri esaplanadı. Rus folklorında da, inglis folklorında da, qaraqalpaq folklorında da baslı orında turadı. Jánede hár qıylı dáwirlerdiń jazba ádebiyatında da rawajlanıp, erte dáwirlerden baslap házirgi dáwirge shekemgi jáhán ádebiyatı wákilleriniń dóretiwshiliginde ayqın kózge taslanadı. Sonlıqtan bul tema ádebiyattanıw iliminde izertlewshiler dıqqatınan shette qalmadı. Usınday izertlewlerge mısal retinde P.Belogurovaniń "Анимализм как культурологический и художественный феномен в общественной мысли рубежа XIX — XX вв." (2011) dissertaciyalıq jumısı xızmet etedi. Atı atalǵan jumısta animalizm fenomeni ádebiyat, madeniyattanıw, filosofiyalıq materiallar tiykarında talqılanǵan.

Animalistika hám animalizm termininiń anıqlamasına kelsek bul, kórkem óner hám ádebiyattaǵı haywanatlar dúnyasin sáwlelendiretuǵın janr, jáne de haywanatlar álemin sáwlelendiriw menen baylanıslı kórkem óner. Bul janrda shıǵarmalar dóretiwshiler – animalistler dep ataladı. R. Gromyak óziniń ádebiyattanıw sózliginde: "animalizm – bul haywanatlar, quslar, ósimlikler hám basqa da insan dúnya qarası prizmasınan kórkem súwretlewshi janr, olarǵa insan xarakteriniń imkaniyatların kóshiriw" dep anıqlama beredi.

Zamanagóy ádebiyattanıw iliminde sınshılar tipologıyalıq jaqtan onı animalistika hám bestiyarıy sıyaqlı túrlerge ajıratıp qaraydı. Olardıń

kórsetiwinshe, animalistikada, tábiyatta shını menen bar bolǵan haywanatlar súwretlenedi. Al, bestiyariyda tábiyatta joq janiwarlar menen haywanatlar toqıma obrazlar sıpatında dóretiledi. Animalistikada kórkem ádebiyattaǵı realistlik baǵıt basım keledi. Bul tiptegi kórkem shıǵarmalarda filosofiyalıq, tariyxıy, sociallıq, etikalıq ham morallıq mazmunǵa iye boladı.

Animalistikalıq ádebiyatta adamnıń kúndelikli turmıslıq jumısların jeńilletetuǵın úy janiwarlarınıń obrazları bar bolıp, olardan ayrımları adamǵa xızmet sapası menen birge gósh hám sút sıyaqlı payda keltiretuǵın úy sharwashılıǵı janiwarları bolıp, birinshi orında – bul sıyır. Ayırımları – sherik jániwarlar bolıp, bos waqıtın mazmunlı ótkeriw ushın adamnıń úyinde saqlanadı, olar ortasında mehir sezimleri payda boladı. Buǵan – pıshıqlar hám iytler kiredi. Adamlar olardı basqarıwı múmkin. Jabayı haywanlardan pil, túlki, kiyik, jolbarıs, bóri kibi obrazlar da kóplep sáwlelengen.

Adamzat hám haywanat ortasındaǵı doslıq hám sheriklik ideyası animalistikalıq ádebiyatqa tán xarakter bolıp, ol menen baylanıslı kóplep motivler hám syujetler jaratılǵan. Ol filosofiyalıq oylar, yaǵnıy adam hám haywanat, adam hám tábiyat qarım-qatnasınıń sáwleleniwiniń orayına aylandı. Bestiyarlıq tematikanıń animalistikadan ayırmashılıǵı sonda fantastikalıq tendenciyalardıń basım keliwi. Bul kóplegen kórkem shıǵarmalarda ayqın kózde taslanadı. N.Lixina aytıp ótedi: “M.Bulgakovtıń shıǵarmalarında ayrıqsha fantastikalıq zoomorflıq túrler berilgen.” Mısal retinde “Iyt júreginde” Sharikov, “Master hám Margarita”daǵı pıshıq penen begemot, “Ólimge jetelewshi jumırtqa”da Moskvaǵa húјim qılǵan jer bawırlawshılar hám basqalar. Bunday shıǵarmalarda allegoriyalıq sıpatlawlar qollanıladı. Solay etip, G.Babenko bestiyarlıq ádebiyattı klassifikaciyalawda 3 túrli jónelisti usınadı.

Birinshi jónelis – antropozoomorfıq motivlerdi qayta islew. Bunday shıǵarmalardıń qaharmanları – adam-haywan bolıp, olardıń sırtqı kórnisi hám ruwxıy qásiyetlerinde hám adam, hám haywan qásiyetleri kórinedi. Sońǵı ádebiyatlardaǵı bestiyarlıq tematikalardıń ádebiy rawajlanıwındaǵı jáne bir jónelis – bul adamzat dúnyasına qarama-qarsı bolǵan fantastikalıq, mifologiyalıq janiwarlar obrazı.

Úshinshi jónelis – qasqır obrazı motiviniń rawajlanıwı menen baylanıslı. Biziń pikirimizshe, animalistika hám bestiyariy terminleriniń arasına shegara qoyıw kerek emes. Biz, bestiyariy bul – úlken ádebiy jónelis, animalistikalıq ádebiyattıń ajıralmas bólegi dep esaplaymız.

Ádebiy sınshılar, “animalizm” terminin “jabayı tábiyat stili”, jáne de “furry- iskusstvo” terminlerinen ajıratıp kórsetedi. D. A. Davletxanovanıń kórsetiwinshe, animalizmnen parqlı túrde “jabayı tábiyat stili” termini realistlik,

biraq janiwarlardıń músinshilik yamasa súwretlew ónerindegi obrazların ańlatadı. Al, “furry iskusstvo” termini bul kórkem shıǵarma bolıp, onıń tematikasi haywanlıq qásiyetlerge iye, biraq adam obrazındaǵı jaratılıs. Yaǵnıy, bunday obrazlar bas, qulaq, pánje, jún hám quyrıqlı kóriniste súwretlenedi. Biraq bunday kórkem shıǵarmalarda adamlarǵa uqsamaytuǵın haywanlardı da súwretlew múmkin. Olardıń antromorflıq qásiyetleri Koblyakovanıń atap kórsetkenindey: “Olar mimikaları, dialogları hám emociyaları jaǵınanda tolıq insanıy obrazdaǵı biraq haywanǵa tán qulaq hám quyrıqlı janiwarlar obrazı arqalı jetkeriledi.

Animalistika geyde balalar ádebiyatı menen tıǵız baylanısadı. Biraq, balalar ádebiyatı animalistikadan parıqlanadı. Eger birinshi múráját balalarǵa bolsa, bul olar ushın tárbiyalıq, eskertiwshi, hám estetikalıq áhmiyetke iye boladı, ekinshiden ol hám balalarǵa hám eresek adamlarǵa múráját etiwi múmkin. Degen menen bul tuwralı biraz tartısıwlar hám diskussiyalar bolıp ótti. E. O. Putilova hám basqalar ózinińn (Детская литература) miynetlerinde animalizmdi balalar ádebiyatına jatqızadı. Bunı birneshe faktorlar menen tiykarlaydı. Soniń ishinde “Animalistlik shıǵarmalardıń kognitiv funkciyasınıń áhmiyeti, onıń mánawiy dárejesi, patriotliq úlesi, qorshaǵan ortalıqtı rawajlandırıw menen bala tárbiyasına áhmiyetli.” Biraq, biz pikirin maqullaytuǵın Koblyakova bul tásildi joqqa shıǵaradı. Ol ádebiy fondtaǵı animalistlik shıǵarmalardıń ornı menen rólin ádilsiz túrde tómenletkenin aytadı. Onıń pikirinshe, adamnıń janiwarlarǵa dóretiwshilik jáne sanalı qarım-qatnas retinde qabıllanatuǵın animalizm pútkil insaniyat rawajınıń eń áhmiyetli rezervleri menen impluslarınıń biri bolıp tabıladı. Ekspressivlik hám filosofiyalıq júkti artqan animalistikalıq ádebiyat balalar xarakterinde bolıwdı toqtattı.

Animalistika ańshılıq teması menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar arqalı adamgershilik wazıypalar payda boladı. Bul tiykarınan, ańshınıń jeńiske erisiw sátindegi, ishki qulawı menen oljanıń jeńiliwine baylanıslı. Bul jerde haywanlar olja wazıypasın atqaradı.

Animalistikalıq ádebiyatta haywanat baǵları hám qorıqxanalar áhmiyetli orın tutadı. Kórkem shıǵarmadaǵı haywanatlar obrazına toqtalıp otırıp, sınshılar animalistik obrazlardı úsh tipke ajıratadı. Birinshisi – haywanatlardıń tábiyat haqıyqatı sıpatında rawajlanıwı menen baylanıslı. Ekinshisi – haywanlardı insanıylastırıw menen baylanıslı bolıp, olar bul jaǵdayda adamlıq qásiyetlerdi ózine sińiredi. Úshinshisi – fantastikaliq ǵayrıtábiyiy qásiyetler hám burın-sońǵı kórilmegen kúshke iye haywanatlar obrazı. Óz gezeginde G. A. Koblyakova “Animalistikalıq ádebiyat” atlı maqalasında animalistikalıq obrazlar boyınsha ózinińn klassifikaciyasın usınadı.

“1. Klassikalıq naturalizm; 2. Empatikalıq naturalizm; 3. Salıstırmalı antropologiya; 4. Sentimentikalıq animalistika 5. Tımsal; 6. Ádebiy animalistikalıq ertek”

Ádebiyat tariyxında animalistikanıń rawajlanıwın izertley otırıp, onıń dáslepki awızeki folklordağı ertek, mifologiya, dástan, naqıl-maqallar, hám xalıq qosıqları, balalar qosıqlarında kóriniwin aytıw múmkin.

Animalizm jazba ádebiyatta folklorlıq tradiciyanı saqlap qalǵan halda sezilerli dárejede kórinis taptı. Eń baslısı tábiyattıń súwretlenewi, real janiwarlardıń ómiri tuwralı ángime, fantastikalıq haywanatlardıń tımsallıq obrazları boldı. Haywanatlar teması óziniń rawajlanıwın rus ádebiyatında XVIII ásirde taptı. A. G. Kozlovanıń pikirinshe, bul gezde animalistikalıq obrazlar, birinshi gezekte, allegoriyalıq timsallıq obrazlar arqalı súwretlengen hám I. A. Krilov, A. P. Sumarkova hám I. I. Xemnicerdiń dóretiwshiliginde kórinis taptı.

Animalistika sovet dáwiri ádebiyatında, ásirese 60-80-jillarda óz kórinisin tapti. Sovet dáwiri jazıwshıları dóretpeleri awıl turmısınıń bir bólegi hám tábiyat shınlıǵınıń biri bolǵan dástúriy haywanatlar obrazların saqlap qalǵan. Mısal retinde Ch. Aytmatovtıń “Xosh bol, Gulsarı”, “Teńiz jaǵalap jortqan tarǵıl kópek”, “Aq keme”, qaraqalpaq ádebiyatinda G. Esemuratovaniń “Jiyren”, “Jiyrenniń qosqa qosılıwı” sıyaqlı shıǵarmaların keltiriw múmkin. 1990-jılları erkinliktiń ornatılıwı hám cenzuranıń alıp taslanıwı menen haywanatlar temasına jantasıw biraz ózgerdi fantastika hám allegoriyalıq elementlerinen paydalanıw zárúrligi tuwıldı.

Allegoriyalıq animalistikalıq obrazlar búgingi kúnde de óz áhmiyetin joytqanı joq. Eger socialliq problemalar arqada qalıp ketken bolsa, búgingi kúnde olar ádebiyatqa ulıwma adamgershilik máselelerin sheshiwde járdemshi wazıypasın atqarıp kelmekte.

Ádebiyatlar:

1. Belgurova S. P. Disser: Анимализм как культурологический и художественный феномен в общественной мысли рубежа XIX–XX вв. М., МГУ, 2011.

2. Gromyak R. T Литературоведческий словарь-справочник; Лебедевой-Гулей O. Z. — Kiev Akamediya, 2007.

3. Davletxanova D. A. Анималистика как литературный жанр, 2017.[Электронный ресурс] https://infourok.ru/statya-na-temuanimalistika-kak-literaturniy-zhanr-po-rasskazu-ai-kuprina-izumrud-1797082.html.

4. Evsina. D. O. Образ собаки как показатель нравственных качеств человека (на примере рассказов А.П. Чехова «Каштанка» и А. Куприна «Белый пудель»).2015. [Электронный ресурс] https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2015/10/08/publikatsii-moih-uchenikov.

5. Koblyakova G. A. Анималистическая литература //Альманах соврем. науки и образования. М., 2010.

6. Kozlova G. A. Русская литературная анималистика: история и современность Литература и жизнь: Сковороды. 2013.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada hayvoniy adabiyot adabiyotning bir qismidir, hayvoniylik, mo'ynali san'at, yovvoyi tabiat uslubi va hayvonotshunoslik bir-biridan ajralib turadi. Shunday qilib, barcha nazariy ishlar, shuningdek, barcha adabiyotshunoslarning ilmiy ishlari va muhokamalari natijalaridan olingan fikrlar taqdim etildi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анималистическая литература является частью литературы, анимализм, фурри-искусство, стиль дикой природы и бестиарий выделяются друг от друга. Таким образом, были представлены все теоретические работы, а также представлены идеи, полученные по результатам научных работ и дискуссий всех литературоведов.

SUMMARY

In this given article, animalistic literature is a part of literature, animalism, furry art, wild nature style, and bestiary are distinguished from each other. In this way, all the theoretical works have been presented, and the ideas are obtained from the results of scientific works and discussions of all literary scholars have been presented.

GAP BO'LAKLARIGA IYERARXIK YONDASHUV

Akramov SH. T.
dots.Qo'qon DPI

Tayanch so'zlar: gap kengaytiruvchisi, valentlik, so'z kengaytiruvchisi, to'ldiruvchi mavqei, hol mavqei, ikkinchi darajali bo'laklar.

Ключевая слова: распространение предложения, валентность, распространение слова, статус дополнения, статуса обстоятельства, выделения второстепенных членов предложения.

Key words: proposal distribution, valency, word distribution, status of the addition, status of the circumstance, allocation of secondary members of the sentence.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklarni gapning kesimidan «uzish», «ajratish»ga tomon ilk qadam tilshunoslikda "funktsional gap bo'laklari", "nofunktsional gap bo'laklari", «determinantlar», «gapning mustaqil kengaytiruvchilari» tushunchalarini kiritish orqali amalga oshirildi. Xususan, rus va o'zbek tilshunosligida «determinant to'ldiruvchilar», «determinant hollar» atamasi ostidagi talqinlar ancha ommalashdi. Bu borada rus tilshunosligida N.Yu.SHvedova, V.P. Malashenko, O.A. Krilovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarni, o'zbek tilshunosligida esa N.Mahmudov, K.Hayitmetov, A.Ahmedov, M.Boshmonovlarning ilmiy talqinlarini ko'rsatish o'rinlidir. Funktsional va nofunktsional gap bo'laklari bo'yicha dastlabki ish professor N.Maxmudovning 80-yillarda o'zbek tili va adabiyoti jurnali sahifasidagi maqolasi orqali tushuntirilgan bo'lsa, 90-yillarda bu borada maxsus tadqiqot olib borilishi natijasida tilshunos R.Abdusamatov tomonidan "Amaliy va noamaliy gap bo'laklari" mavzusidagi nomzodlik ishi himoya qilindi. Bu ish ham nazariy tilshunoslikning shakllanishi va rivoj topishida ko'prik vazifasidagi ishlar sirasiga kiradi.

Sintaktik talqinlarni mukammallashtirishni taqozo etuvchi omillardan biri to'ldiruvchi va hollarni farqlash uchun ishonchli ilmiy asoslarning mavjud emasligidir. Rus tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham to'ldiruvchi va hollarni farqlashga bag'ishlangan o'nlab dissertatsiyalar yozilganligiga qaramay Kitobni shkafga qo'ydim/Men divanda o'tiribman kabi gaplarda «shkafga», «divanda» so'z shakllarini to'ldiruvchimi yoki hol ekanligini

farqlashning imkoniyati hamon lug'aviy ma'no, so'roq berish usuli bo'lib qolmoqda. Bularning barchasi gap qurilishining an'anaviy talqiniga, xususan, ikkinchi darajali bo'laklarning gap qurilishidagi mavqei masalasiga yangi nuqtai nazarlardan ham qarash zarurligini taqozo etmoqda.

XX asr boshlarida sistemaviy tilshunoslikning rivojlanshi va uning kun sayin taraqqiy etishi gap qurilish haqidagi yangicha qarashlarga asos bo'lmoqda va bu tilshunoslikning eng asosiy tushunchalaridan va tahlil asoslaridan biri nutq faoliyatini lisoniy va nutqiy bosqichlarga ajratishdir. Umuman, sistemaviy tahlilda hodisaning lison va nutq asosiga diqqat qaratiladi. CHunki lisoniy hodisalarning o'rganish usuli nutqiy hodisalarning tadqiq usuli va yo'llaridan tubdan farq qiladi. Nutqiy hodisalar jonli mushohada etilsa, lisoniy hodisalar idrok, mavhum aqliy tahlil, o'zaro munosabatlarni va aloqadorliklarni ochish va tavsiflash yo'llari bilan tahlil qilinadi. SHuning uchun ham sistemaviy tilshunoslik, avvalo, gap, uning qurilishi, gapda bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning o'rni masalasini o'rganishga bevosita kirishar ekan, an'anaviy tilshunosligimizdagi gap va uning ostida yashiringan mohiyatining lison - nutq, bo'linishidagi o'rnini aniqlashga katta e'tibor berdi.

O'zbek tilshunosligida H.Ne'matov, R.Sayfullaeva, M.Abuzalova, rus tilshunosligida N.Yu.SHvedova, V.A.Beloshapkova izdoshlari yakdillik bilan ta'kidlaganlaridek, Peshkovskiy - Vinogradov - G'ulomovlar ta'limotidagi «ega» tushunchasi asosan nutq jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, «lisoniy gap» undan farq qiladi. CHunki lisoniy gap millionlab nutqiy gaplar uchun zaruriy hamda doimiy tarkibiy qismlar va ularning o'zaro munosabatlari haqida mavhum chizma, qolip (model) shakliga ega bo'lishi, u o'zida nutqiy gaplarning barchasi uchun umumiy, zaruriy bo'lgan tarkibiy qismlarni aks ettirishi bilan ajralib turadi. SHunday qarash asosida rus tilshunosligida N.Yu.SHvedova va uning izdoshlari tomonidan «sodda gapning struktur sxemalari» o'zbek tilshunosligida esa «gapning eng kichik qurilish qolipi» tushunchalari paydo bo'ldi. Sistem tilshunoslik namoyandalari tomonidan ajratilgan «gapning eng kichik qurilish qolipi» tarkibiga o'zbekcha gapning ikkinchi darajali bo'laklari umuman kiritilmaydi. Rus tilshunosligida ajratilgan «sodda gapning struktur sxemalari» bir tarkibli(odnokomponentniy) va ikki tarkibli (dvuxkomponentniy) sifatida berilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligidagi «gapning eng kichik qurilish qoliplari» (GQq) faqat bir tarkibli, mohiyatan kesim qismdan iborat. SHuning uchun bu qolip jahon tilshunosligida (tilshunos L.Tenьer asoslagan)(WRm) ramzi bilan beriladi. Bu qolipdagi (WRm) kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari va gap lisoniy qolipining eng kichik nutqiy ko'rinishi, «Bordim», «O'qituvchiman»

kabi potentsial gaplar shaklida voqelanadi hamda valentlik nazariyasi asosida amalga oshiriladi.

Gap qurilishiga bunday yondashilganda gap qurilishining tarkibiy qismi, ya'ni an'anaviy gap bo'laklari lug'aviy ma'nolar (mazmunlar) munosabatiga (bog'lanishiga) asoslangan so'zlarning o'zaro vazifadoshligiga emas, balki gap markazi va kengaytiruvchilari munosabatiga ko'chadi. Demak, bunda gap bo'laklari gap markazi bilan bevosita yoki bilvosita aloqada turganligiga ko'ra darajalanadi. Gapning tarkibiy qurilish bo'lagi (yadro) bilan bog'lashuvli munosabatda bo'lgan bo'lak gap kengaytiruvchilaridir. Bu bo'laklarning kengaytiruvchi bo'laklari esa so'z kengaytiruvchilari hisoblanadi. Xususan, to'ldiruvchining gap qurilishidagi mavqei uning gap tarkibida so'z kengaytiruvchisi vazifasida kelishidir. To'ldiruvchi (xoh vositali, xoh vositasiz) gapning lisoniy abstrakt, mavhum qurilish andazasi bilan emas, nutqiy gapda voqelangan so'zning ma'noviy xususiyatlari bilan bog'liqlik kasb etadi. SHuning uchun to'ldiruvchilar, asosan, markazdagi [WRm] fe'l-leksemalar bilan ifodalangan nutqiy gaplarda keng qo'llanadi. Demak, to'ldiruvchi markazdagi kesimdan ko'ra uning bir qismi bo'lib gavdalangan: otlar, fe'llar bilan bog'lashuv munosabatiga kirishadi. Jumladan, Men kitobni o'qidim gapida «kitobni» to'ldiruvchisini gapga kirituvchi vosita «o'qi» leksemasi hisoblanadi. Bunday talqinlardan chiqariladigan muhim xulosalardan biri shuki, bu yondashish tilshunosligimizda keng tarqalib borayotgan «nofunktsional (noamaliy) to'ldiruvchilar», «funktsional(amaliy) to'ldiruvchilar» tushunchalarining tor doiradaligini ko'rsatadi. To'ldiruvchining gap qurilishi bilan emas, so'z ma'nosini oydinlashtirish bilan bevosita aloqadorligi uni mohiyatan aniqlovchilarga yaqinlashtiradi. CHunki an'anaviy tilshunosligimiz ham aniqlovchini gap qurilishiga o'z aniqlanmishi orqali kiritilishi haqidagi qarashni yoqlaydi. Aniqlovchi aniqlanmishni miqdor, sifat va munosabat jihatlardan izohlab kelsa to'ldiruvchi to'ldirilmishga manba, qurol-vosita ma'nolarini beradi.

Gap markazining tarkibiy qismida mayl, modallik, zamon, makon ma'nolari borki, ularning nutqda voqelanishi hol bilan bevosita bog'liq. SHuning uchun hollarni gap qurilishidagi mavqeiga ko'ra uch turga ajratish mumkin:

O'rin, payt hollari (gap kengaytiruvchilari mavqeidagi hollar).

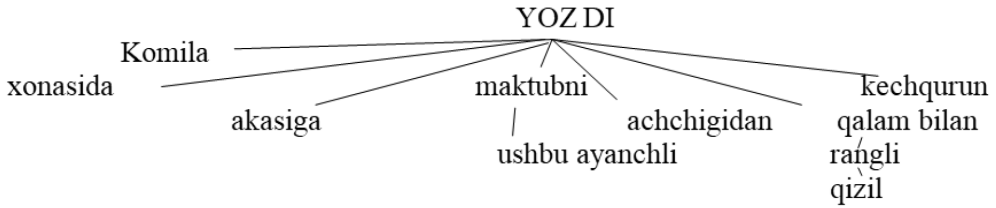
Lug'aviy ma'nosiga ko'ra hol yoki to'ldiruvchi sifatida baholanishi mumkin bo'lgan o'rin, payt, yo'nalish, sabab, maqsad natija hollari (hol-to'ldiruvchilar).

Ravish va unga yaqin ma'noli hollar guruhi. Umumlashtirishimizni ravish va unga o'xshash hollar guruhidan boshlaymiz.

Ravish va unga o’xshash hollar guruhi mohiyat e’tibori bilan fe’l aniqlovchilaridir. Ularning aniqlovchilardan kam farqlanishini «keskin kurash» birikmasi asosida isbotlash mumkin. CHunki bu birikmada «keskin» ravish holi sifatida talqin qilinadi. Demak, ravish hollari gap qurilishida aniqlovchilar bilan teng mavqega ega bo’ladi va shuning uchun ularni so’z kengaytiruvchilari tarzida baholash mumkin. Bu esa tilshunosligimizda sifatlovchi, qaratuvchi aniqlovchilardan tashqari ravish aniqlovchi ham mavjud bo’la olishi haqida hukm chiqarishga imkon beradi.

Fe’l gapda kesim bo’lib kelganda hol bilan ega, makon va zamon kengaytiruvchisi bilan o’rin va payt joylashish holi mos kelishi yuqorida ta’kidlangan edi. Kechqurun Komila xonasida achchig’idan akasiga ushbu ayanchli maktubni qizil rangli qalam bilan yozdi gapida ana shunday holatni ko’rishimiz mumkin. Markazi «yozdi» fe’li bilan ifodalangan ushbu gapda 11 so’z ishtirok etib, barchasi markaz tarkibiga kiruvchi kengaytiruvchilar hisoblanadi. Bunda: Rayhona, kechqurun, xonasida so’zlari ayni bir paytda gap kengaytiruvchilari (ega, payt, o’rin holi), shuningdek, «yozmoq» fe’lining foili, zamoni va makoni kabi so’z kengaytiruvchilari hamdir.

Lekin bu o’rinda bevosita maqolaning mavzusiga aloqador bo’lgan gap bo’laklarining funktsionallik va nofunktsionalligi nuqtai nazaridan baholanishiga ham alohida e’tibor qaratilishini ta’kidlash lozim. Bunday vaziyatda misol tariqasida keltirilgan jumla tarkibidagi ikkinchi darajali bo’laklarni funktsionallik va nofunktsionallik jihatidan talqin etish fikrimizga yana aniqlik kiritadi. Buni berilgan chizma va undagi gap bo’laklarining ierarxik bog’lanishi orqali yanada yaqqolroq ko’rish hamda ularni funktsional va nofunktsional gap bo’laklari sifatida ajratsa bo’ladi. Bu masalani chizmada quyidagacha ko’rsatamiz:

Bu chizmadan ayonki «Yozdi» gap markaziga to’g’ridan to’g’ri bog’lana olish imkoniga ega bo’lgan Komila, maktubni, akasiga, kechqurun, achchig’idan, xonasida, qalam bilan kabilar funktsional gap bo’laklari sanalsa, gap markaziga bilvosita tortilib turuvchi ushbu ayanchli, rangli, qizil kabi ikkinchi darajali bo’laklar nofunktsionallik kasb etgan. Bu boradagi gap bo’laklarining maxsus

tadqiq ishi tadqiqotchi R.Abdusamatov ishida yana ham aniqlashtirilgan edi. Biroq gap bo'laklarini funktsionallik va nofunktsionallik asosidagi talqini gap kesimini sistem talqin qilishga bir oz bo'lsa-da, yordam bergan bo'lsa ham bu ularning to'liq tavsifi degani emas. CHunki gap kengaytiruvchisi va so'z kengaytiruvchisi talqinlari kesimning tarkibidagi atov birlik va kesimlik ko'rsatkichlari ma'noviy bog'lashuvlari asosida talqin etilganda mukamallik kasb eta oladi.

Xullas, keyingi yillarda tilshunoslikda taraqqiy etib borayotgan sistemaviy yo'nalish gap bo'laklari, xususan, ikkinchi darajali bo'laklarni ham eng kichik gap qurilish asosining kengayishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni taqozo etadi. Kengayish imkoniyatlariga tayanib olib borilgan kuzatuv, funktsionallik va nofunktsionallik natijalari ko'rsatadiki, akniqlovchi va to'ldiruvchining gap qurilishidagi mavqei ma'lum so'zlarni kengaytirishga xizmat qiluvchilik, hamrohlik xususityatiga ko'ra belgilanadi. To'ldiruvchi, aniqlovchi va uning turlari mohiyatini aniqlashda so'z kengaytiruvchilari nuqtai nazaridan yondashish katta samara beradi. Holning muayyan turlari gap kengaytiruvchilari, ba'zi turlari esa so'z kengaytiruvchilari mavqelarida keladi. SHu bilan birga kesimga bevosita aloqador bo'lmagan bo'laklar, ya'ni ikkinchi darajali predikatsiya tarkibida qo'llanuvchi so'zlar esa gapda nofuntsional gap bo'laklari sifatida ta'riflanadi. SHuningdek, hollar so'z va gap kengaytiruvchilari munosabatlarida oraliq uchinchi mavqeini ham hosil qiladi. Gapning tarkibiy qismlariga [WRm] - kesim nuqtai nazaridan yondashish to'ldiruvchi va holning o'zaro farqlanishi hol - to'ldiruvchi sifatidagi binar oppozitsiyada emas, balki hol – hol-to'ldiruvchi - to'ldiruvchi kabi darajali (gradual) oppozitsiyada ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Nurmukhamedova, L. S. (2023). Specific characteristics of education of children with disabilities in a family. Oriental Journal of Education, 3(03), 66-73.

2. Nurmukhamedova, L. S. (2022). The uniqueness of family relations to a child who needs special help. Oriental Journal of Education, 13-19.

3. Nurmukhamedova, L. S., & Jalilova, M. F. (2022). Study of school and family cooperation in educating students with special needs. Oriental Journal of Education, 6-12.

4. Нурмухамедова, Ш. З. (2023). Архитектурное наследие Узбекистана: эволюция типологических и стилевых особенностей. Central asian journal of arts and design, 191-197.

5. Nurmukhamedova, S. (2021). On typological characteristic of funerary architecture of uzbekistan in the ancient period. Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(1), 1287-1296.

6. Нурмухамедова Ш. Вклад галины анатольевны пугаченковой в историю изучения архитектуры Средней Азии. infolib: информационно-библиотечный вестник Учредители: Общество с ограниченной ответственностью с участием иностранного капитала» E-Line Press», (1), 54-57.

РЕЗЮМЕ

Maqolada avvalgi tadqoqtlardan farqli o'laroq o'zbek tilshunosligida gap bo'laklarining o'zaro bosh bo'lakka nisbatan ierarxik talqin qilinishiga doir masala xususida fikr yuritiladi. Mazkur ishda gap bo'laklarining, ayniqsa to'ldiruvchi va hol bo'laklarining valentlik aspektida ierarxik talqini yuzasidan ma'lumot beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье отличие от предыдущих исследований этого вопроса в узбекском языкознание, основывашихся, главным образом, и речевых явлениях, разрабатываются критерии определения и выделения второстеренных члени предложения в структуре узбекского предложения. Здесь констатируется, что новое понимание статуса дополнения и обстоятельства в структуре предложения – результат оследовательного и постепенного изучения лингвистами валентных особенностей языковых единиц и минимальных моделей предложения.

SUMMARY

In the article, unlike previous studies of this issue in Uzbek linguistics, based mainly on speech phenomena, criteria are developed for determining and highlighting secondary members of a sentence in the structure of an Uzbek sentence. It is stated here that a new understanding of the status of the object and the circumstance in the sentence structure is the result of a consistent and gradual study by linguists of the valence features of language units and minimal sentence models.

TALABALARNING INGLIZ TILINI MUSTAQIL O`ZLASHTIRISHLARIDA BLENDED LEARNING IMKONIYATLARI

Shirinova F.
Pedagogika fanlari bo`yicha falsafa doktori PhD,
O`zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Tayanch so'zlar: uzluksiz ta`lim, masofaviy ta`lim, intensiv ishlash, individuallashgan yondashuv, umumsohaviy, autentik.

Ключевые слова: непрерывное образование, интенсивная работа, индивидуальный подход, аутентичное.

Key words: continuing education, intensive working, individual approach, educational, authentic.

Kirish. Ma`lumki, bugungi kunda rivojlanayotgan mamalakatlarning dunyo bozoriga chiqishi va ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarning yaxshilanishi, xalqaro munosabatlarning faollashishi kadrlarning saviyasi va mahoratiga ham bog`liq. Biroq turli sohalar bo`yicha mutaxassislarni tayyorlashda nofillologik ta`lim yo`nalishi bitiruvchilari mutaxassislik fanlaridan yetarli bilim, ko`nikma va malakaga ega bo`lganlari holda ulardagi chet tilini bilish darajalarining pastligi mamlakatning ichki va tashqi infratuzilmalarini rivojlantirishda katta to`siq bo`layotgani kuzatilmoqda. Xususan, nofillologik ta`lim yo`nalishi talabalarining til ko`nikmalari darajasi bu talablarga to`liq javob beradi deya olmaymiz. Turli soha mutaxassislarining jahon bozoriga chiqishini qiyinlashtiradigan omillardan biri ularning sohaviy chet tilini bilish darajasining pastligidir.

Material va tadqiqot usullari. Nofilologik talim yo'nalishi moassasalari birinchi bosqich talabalaring chet tilidan bilim darazhasi nutq faoliyat turlari bo'yicha ta'hlil qilinganda aksariyatining chet tili bilish darajasi A1 va A2 oralig`iga mos kelishini ko`rsatmoqda. Bu holat ingliz tilidan turli bilim darajasiga ega bo'lgan talabalarni yagona bitta davlat dasturi asosida o'qitishda kattagina muammo hosil qilib, nofilologik ta'lim muassasalardagi kasbiy-sohaviy yo'nalishlarning xilma-xilligi ular uchun alohida yondashilgan darsliklar va o'quv-qo'llanmalarni ishlab chiqish masalasini ham o'rtaga qo'ymoqda.

Darslik va o’quv-qo’llanmalarni shakllantirishda turli yo’nalishlarning kasbiy-sohaviy, ijtimoiy yangilanishlarni, talabalarning ehtiyojlarini, bilim darajalarini va buyurmachining talablarini ham e’tiborga olish taqozo etiladi. Biroq nofilologik yo’nalishlarda ingliz tilidan ajratilgan soatning yetarli emasligi bu o’rinda mustaqil ta’lim uchun ajratilgan soatlardan, eng kamxarj hisoblanadigan masofaviy ta’limdan unumli foydalanish kerakligini ko’rsatmoqda. Shu bois masofaviy ta’lim va an’anaviy ta’lim tizimi shakllarini birgalikda qo’llash usullarini ishlab chiqish pedagogikaning asosiy mazmun-mohiyatiga, masofaviy ta’lim vositasida talabalarning mustaqil o’quv-biluv faoliyatini tashkil etish esa pedagogik zaruratga aylandi.

Nofilologik ta’lim yo’nalishlarda ingliz tilini bilish darajasi turlicha bo’lgan talabalarning tahsil olishi chet tili mashg’ulotlarni differentsiallashgan, individuallashgan, korporativ (jamoaviy) va kolloborativ (juft) ta’lim tamoyillariga asoslanib tashkil qilish, talabalarning mustaqil o’quv-biluv faoliyatiga ham shunday yondashishni taqozo etadi. Bunday vaziyatda pedagog ta’limga individuallashgan yondashuv asosida talabalar darajalarini uzluksiz va intensiv ishlash orqali tenglashtirib borishi kerak bo’ladi.

Shuni ham qayd etish kerakki, talabalarning o’zaro fikr almashinishi ularda bahamjixatlik, birdamlik, bir-biridan o’rganish, bir-birini qo’llab-quvvatlash xislatlarini ham tarbiyalaydi. O’zaro fikr almashinish jarayonida talabalar pedagog bergan ma’lumotlarni to’plash barobarida boshqalarning yangi fikr va g’oyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega ham bo’ladilar. Shu jarayon ularda sohalari bo’yicha hosil qilgan mustaqil fikrlarini tahlil qilish qobiliyatlari ham o’sib boradi. Biroq bunda talabalarning o’zaro va o’qituvchilar bilan hamkorligi bir muncha chegaralangan bo’ladi. Demak, masofali ta’limning ham o’ziga xos qiyinchiliklari, salbiy tomonlari bor. O’qituvchi va talaba o’rtasidagi o’zaro muloqot, bilim va ko’nikmalarni amalda namoyon qilish, motivatsiya, raqobat kabi jihatlarning shakllanishida an’anaviy ta’limning imkoniyatlari katta ekanligi ham ko’rindi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Ayni vaqtda masofaviy ta’limning istiqboli va samaradorligi internet tarmoqlariga bog’liq bo’lib, uning sekin ishlashi masofaviy ta’limning barcha imkoniyatlaridan to’liq foydalanishga to’sqinlik qiladi. Hatto ba’zi hollarda o’qituvchilarning o’zlari masofadan turib o’qitish deganda faqat o’z ma’ruzalarini yoki testlarini internet tarmog’iga qo’yilsa yetarli deb tushundilar. Shu bois onlayn rejimga to’liq o’tish ta’lim sifatiga kadrlarni sifatli tayyorlashga biroz putur yetkazdi.

An’anaviy ta’limda talabalarning auditoriyadan tashqarida mustaqil ishlashlari talab darajasida emasligi, uning nazorati to’g’ri va ob’ektiv olib

borilmagani talabalar tomonidan ham e'tirof etildi [1,c.121]. Shu tufayli ilg'or mamlakatlarning ta'lim muassasalari ham aralash ta'lim - Hybrid Educationni tanladilar.

Mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalarida sirtqi bo'limlar, xodimlarning malakasini oshirish kurslari va eksternat usulida ta'lim oluvchilar uchungina onlayn ta'lim tanlandi, kunduzgi ta'limda esa faqatgina mustaqil ta'lim masofadan ishlashga qulay ekanligi ko'rindi. Ayni vaqtda shart-sharoit natijasida yuzaga kelgan vaziyat ta'lim jarayonini isloh qilishga, pedagoglarning ham, talabalarning ham ta'lim jarayoniga munosabatini tubdan o'zgartirishiga olib kelmoqda. Doim parda ortida qolib ketayotgan mustaqil ta'lim olish, egallanayotgan bilimlarga ijodiy yondashish, talabalarning har biri bilan individual ishlash majburiy holatga o'tib, ta'lim jarayonining asosiy tamoyiliga aylandi.

Nari Kim ta`kidlaganidek, an'anaviy ta'limni onlayn ta'lim bilan aralash olib borilishining sezilarli ta'siri shundaki, ko'plab onlayn kurslar talabalar jamoaning bir qismi sifatida ishlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan va taqdimot, loyihalar, muammoli vaziyatlar, hisobotlar, munozaralar kabi vazifalarni bajarishlari orqali jamoaviy baholanishni ham o'z ichiga oladi [4, c.162].

Aralash ta'lim vositasida o'qituvchi dars jarayonida ulgurilmayotgan materiallarni bir qismini talabalarga mustaqil ish sifatida bajartirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon talabalar bilan individual ishlashni taqozo etilishi, aynan chet tili bilimi va til ko'nikmalari darajasi past bo'lgan talabalar bilan alohida ishlash, ularga qaysi til ko'nikmasi bo'shroq bo'lsa, shular ustida ishlashga doir topshiriqlar berish imkoniyati ham yuzaga keladi.

Cem Balcikanli ham ko'plab ilmiy izlanishlar yakka/juft holatida ishlatish orqali talabalarni o'quv materiallaridan foydalanishga jalb qilish, turli yondashuvlar orqali auditoriya mashg'ulotlari va uy vazifalarining xilma-hilligi ta'minlashga, talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirishni yuzaga keltirishini ta'kidlaydi [1, c. 142]. Demak, bunday vaziyatda mustaqil ishlarning salmog'i ortib va tobora individuallashib boradi. Albatta, bu talabalarda ham ta'lim olishga intilishni, qiziqishni oshiradi. O'qituvchi bilan yakkama-yakka muloqotga kirishish, o'ziga nisbatan alohida e'tiborni his qilish talabani ruhan ko'taradi va ulardagi ichki motivlarni ishga tushiradi.

I.A.Popova fikricha, nofilologik yo'nalishdagi muassasalarda ingliz tili o'qitishning o'ziga xos xususiyati, maxsus sohaviy maqsadlarni maksimal darajada hisobga olishning sohaviy tushuncha va terminlar, ularning leksik-sintaktik va grammatik xususiyatlari, muayyan professional maqsad va

vazifalarga yo’naltirilgan og’zaki va yozma tekstlari, vaziyatli topshiriqlar beriladi. Zamonaviy kasbiy muammolar va ularni amaliy hal qilish usullarini aks ettiradigan mavzular shunga mos tanlangan grammatik materiallarga asoslanishi, shu bilan birga chet el vakillari bilan yuzaga kelishi mumkin bo’lgan muloqot holatlarni e’tiborga olishi zarur .

Nofilologik yo’nalishda talabalarning mustaqil ishlarini tashkillashtirishda fanlararo aloqadorlikni e’tiborga olish maqsadga muvofiq. Xususan, xorijiy til fanini mutaxassislik fanlar hisoblangan farmakognoziya, farmatsevtik kimyo, dori turlari texnologiyasi va ijtimoiy fanlar bilan integratsiyalash talabalarda til o’rganishga bo’lgan motivni uyg’otadi. Talaba motivatsiyasidagi bunday o’sishlar ayniqsa taqdimotlarni tayyorlashda va talabaning guruhlarda ishlash holatida sezilarli bo’ladi. Birgalikda olib borilgan ijodkorlik faoliyati talabalarni birlashtiradi va raqobat sharoitida hamkorlikda ishlashga o’rgatadi. Shuningdek, bu talabalarning katta auditoriya oldida nutq so’zlash, kishilarga o’zlarining fikr-mulohazalarini yoki tanqidiy qarashlarini bildira olish layoqatini ham rivojlantiradi. Ayniqsa, ingliz tilida nutq so’zlashda o’ziga bo’lgan ishonchning mustahkamlanishiga olib keladi. Albatta, bunday talablar chet tilidan sayoz bilimga ega bo’lgan 1-bosqich talabalari uchun qiyinchilik tug’diradi. Masalan, 1-bosqich talabalari uchun yangi ma’lumotlarni to’plash agar ona tilida bo’lsa qiyin bo’lmasligi mumkin, lekin chet tilida ma’lumotlarni to’plash va ularni tahlil qilish qiyinlik qiladi va ayni vaqtda fanga bo’lgan motivatsiyani ham sustlashtiradi.

Nofilologik yo’nalishda talabalarning mustaqil ishlarini tashkillashtirishda fanlararo aloqadorlikni e’tiborga olish maqsadga muvofiq. Masalan, tibbiyot-farmatsevtika xorijiy til fanini mutaxassislik fanlar hisoblangan farmakognoziya, farmatsevtik kimyo, dori turlari texnologiyasi va ijtimoiy fanlar bilan integratsiyalash talabalarda til o’rganishga bo’lgan motivni uyg’otadi. Mustaqil ishlarni tashkil qilishda esa hayotiy misollar bilan boyitilgan autentik materiallardan foydalanish, mustaqil ishlash uchun talabalarda boshlang’ich ko’nikmalarni shakllantirish dastlabki muhim masalalardan hisoblanadi. Keyingi o’rinda esa talabalarni hamkorlikda ishlashga o’rgatish, ishlab chiqarish muhiti bilan tanishtirish, ijtimoiy-sohaviy mavzularda jamoaviy rolli o’yinlarni namoyish qilish, shifoxona, dorixona, zavod va tashkilotlarga borib intervyular tayyorlash samarali bo’ladi. Tibbiyot-farmatsevtika talabalaridagi bunday mustaqil faoliyatning shakllanishi ingliz tilini samarali o’rganishlari bilan birga ularning kasbiy kompetentligini shakllanib borishiga ham yordam beradi.

Insonning ta’lim sohasidagi imkoniyatlarini yanada kengaytirib yuborgan masofaviy ta’lim tizimini rivojlantirish va ta’limni tubdan isloh qilish maqsadida ko’plab ilmiy-amaliy ishlar olib borilmoqda. I.V. Sokolova fikricha, masofaviy ta’lim insonning tahsil olishi va ma’lumot olish huquqini amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan bo’lib, yetakchi universitetlar, institutlar, malaka oshirish markazlari, qo’shimcha ta’lim markazlari va boshqa o’quv muassasalarining ilmiy va ta’lim salohiyatidan yanada faol foydalanish orqali ta’lim olish uchun keng imkoniyatlar bilan ta’minlaydi. Masofaviy ta’lim nazariy darslar sonini qisqartirishga va materialni mustaqil o’zlashtirishga e’tiborni kuchaytirish orqali o’quvchini shaxs sifatida rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratilishiga olib keladi. Masofaviy mashg’ulotlar ta’lim oluvchilarning yangi muhitga tez o’rganish, masofada turib bir-biri bilan o’zaro aloqaga kirishish, vazifalarni intensiv bajarish, o’rganilmagan materiallarni o’rganish, o’z qiziqish doirasini cheklamasdan yangi sohalar bo’yicha ham o’z bilimini oshirib borishga yetarli shart-sharoit yaratib beradi [2, c.98].

Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan talabalar uchun har semestr yakunida o’tilgan fanlar yuzasidan beriladigan mustaqil ishlarning tashkiliy jihatlariga o’zgartirishlar kiritib borish davr talabi hisoblanadi. Xususan, tibbiyot-farmatsevtika yo’nalishida ingliz tilini o’qitishda talabalarning mustaqil o’quv-biluv faoliyatini masofaviy ta’lim vositasida loyihalashtirishda talabalarning bilim darajasini ko’tarishga qaratilgan zamonaviy metodik kontseptsiyalar, o’qituvchining yaratuvchan va ijodkorligini namoyon qilishga imkon beruvchi, talabalarning qiziqishlarini inobatga oluvchi, autentik materiallar bilan boyitilgan metodik tavsiyalar asos bo’lib xizmat qildi. Ta’limda bunday masofaviy ta’lim platformalaridan foydalanish nofilologik oliy ta’lim muassasalari talabalarida ingliz tilini shaxsiy-sohaviy maqsadlarda egallab, kelajakda o’z bilim, ko’nikma va malakalarini nutq faoliyatining barcha turlarini faol qo’llagan holda o’z sohalarida yetuk mutaxassis ekanliklarini namoyon qila oladilar.

Tadqiqotimiz jarayonida talabalarni ingliz tilidagi sohaviy terminologiya bilan chuqurroq tanishtirish sohalariga taalluqli bo’lgan terminlarni yozma va og’zaki nutq jarayonlarda to’g’ri qo’llay olishlari talabalardagi sohaviy leksikani boyishiga yordam berdi.

Xulosalar. Mustaqil ta’limning samaradorligini oshirish uchun avvalo mustaqil ta’lim soatlarini axborotlashtirish va didaktik loyihalash va uning metodik ta’minotini ishlab chiqish kerak. Bunda loyihani tuzishda qaysi o’rinda qanday bilim egallanishi, bu jarayonda didaktikaning qaysi qonun-qoida va tamoyiliga amal qilinishi, o’quv jarayonida qaysi dars turi va

bosqichlari, qanday usullar, axborot texnologiyalari va didaktik materiallardan foydalanilishi aks ettirilishi kerak bo'ladi. Loyihalashning asosiy maqsadi talabaga tayyor bilimlarni emas, ammo bilimlarni muvaffaqiyatli egallash va boyitib borish uchun pedagogik sharoit yaratilib berishdir. Ammo ushbu shart-sharoitlar didaktik shakllantirilgan, uning dizayni uchun mohirona yondashuv qo'llanilgan, ta'lim, fan va ishlab chiqarishning axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi ta'minlangan bo'lsagina kerakli natijani beradi.

Adabiyotlar:

1. Батунова И.В. Процесс обучения иностранному(английскому) языку в неязыковых вузах: кан.пед.наук...дисс.:–Красноярск. 2017.– 121 с.

2. Попова И.А. Обучение иноязычному профессионально ориентированному чтению студентов-медиков: На материале английского языка: кан.пед.наук...дисс.:– Волгоград., 2005.– 67 с.

3. Рахимов О.Д. ва б. Замонавий таълим технологиялари (ўқув қўлланма).– Т., Фан ва технология., 2013.– Б. 200.

4. Рубин Ю.Б. Развитие как предпосылка становления интегрированного обучения на российском рынке образовательных услуг: кан.пед.наук...дисс. – Россия., 2008.– С 162.

5. Maqolalarga havolalar:

6. Balcikanli. Learner autonomy in language learning: student teachers` beliefs / Ж. Academic Research.– №56.– Австралия., 2010.– 142 p.

7. Соколова И.В. Проектирование дистанционного курса в оболочке Moodle для школьников, интересующихся математикой / Ж. Знание. Понимание. Умение.– №7. – М., 2018.– 98 с., 134 с.

8. Яркко Ламписелькы. Таълимни рақамлаштириш / "Финляндия тажрибасини ўрганиш: Таълимда баҳолаш" бўйича онлайн семинар материаллари. 2021 йил 4 май marita.harmala@karvi.fi

9. Kitoblarga havolalar:

10. Dainty P. Phrasal Verbs in context. UK., Scotland. Book with CD. 2010. P. 95.

11. David L. Chiesa., Azizov U., Khan S., Nazmutdinova K., Tangirova K. Reconceptualizing Language Teaching: An in service teacher education course in Uzbekistan. – T., Baktria Press., 2020. P. 95-103.

12. Diaz-Gilbert M. English for Pharmacy Writing and Oral Communication. Book. USA., Philadelphia., 2009. P. 411.

13. Internet-nashrlariga havolalar:

14. Kuz.uz сайти. https://islaminstitut.uz/18202

15. Nari Kim. Assessment in Online Distance Education: A Comparison of three online Programs at a University. / J. General and Professional Education.–№9. – USA., 2008.– 171 p.

16. European Framework for CLIL Teacher Education/J.ECML/CELV.–№4. UK.,2011https://clilcd.ecml.at/EuropeanFrameworkforCLILTeacherEducation/tabid/2254/language/en-GB/Default.aspx

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada nofilologik ta`lim yo`nalishidagi talabalarning mustaqil faoliyatinin tashkillashtirishda pedagogik sharoitlarni inobatga olgan holda aralash ta`lim muhitini yaratish bilan ta`lim samaradorligini oshishi va talabalarning ingliz tilini o`rganishlariga keng imkoniyatlar ochib beradi. Talabalarning ingliz tilini o`rganishlaridagi mustaqil o`quv-biluv faoliyatini rivojlantirishda to`g`ri tashkillashtirilgan aralash ta`lim muhitining imkoniyatlari yoritilgan. Talabalarning mustaqil o`quv – biluv faoliyati sohaviy chet tili ko`nikmalarini tabaqalashtirilgan umumsohaviy, autentik, differentsial – ijodiy, integrativ – faoliyatli, nofilologik yo`n`lishdagi kontentlar bilan muvofiqlqshtirib tuzish taklifi berilgan. Aralash ta`lim sharoitida talabalarning mustaqil o`quv-biluv faoliyatini rivojlantirish modeli kasbiy kompetentlik va chet tillari ko`nikmalarini loyihalash mexanizmlarini individual, mustaqil,

ta`lim subyektlarining manfaatlariga adaptiv sinxronlashtirish asosida takomillashtirishga qaratilgan takliflar ham o`rin olgan. Ijtimoiy soha, hususan, ta`lim va ilm-fan sohalarini rivojlantirish, ta`lim tizimining uzluksizligini yanada takomillashtirish maqsadida sifatli ta`lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayorlash asosiy vazifalarimizdandir. Jumladan, nofilologik yo`nalishida masofaviy ta`limga o`tish va uning an`anaviy ta`lim bilan integratsiyasini ta`minlash orqali aralash ta`lim (Blended Learning) ni takomillashtirish, oliy ta`limning yagona standartini yaratish va xalqaro diplomlarni tan olish, talabalar va o`qituvchilar mobilligini yo`lga qo`yish yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

РЕЗЮМЕ

В данной статье обсуждается необходимость повышения эффективности образования путем создания инновационной среды, с учетом педагогических условий организации самостоятельной деятельности студентов высших учебных заведений и инновационного подхода к изучению иностранных языков у студентов. Смешанное обучение служит ключевым инструментом в развитии самостоятельной учебной деятельности студентов медико-фармацевтического направления в изучении области английского языка. Предлагается согласовывать самостоятельную учебно-познавательную деятельность студентов с содержанием дифференцированного общечеловеческого, аутентичного, дифференциально-творческого, интегративно-деятельность и нефилологического содержания. Внесены предложения, направленные на совершенствование модели развития самостоятельной учебной деятельности студентов в условиях смешанного обучения, основанной на механизмах проектирования профессиональной компетентности и владения иностранным языком, на основе индивидуальной, самостоятельной, адаптивной синхронизации с интересами. учебных предметов. Нашими основными задачами являются развитие социальной сферы, особенно образования и науки, повышение преемственности системы образования, повышение возможностей качественных образовательных услуг, подготовка высококвалифицированных кадров в соответствии с современными потребностями рынка труда. В частности, совершенствуя смешанное обучение путем перехода на нефилологическое дистанционное образование и обеспечения его интеграции с традиционным образованием, создания единого стандарта высшего образования и признания международных дипломов, проводятся научные исследования в связи с установлением мобильности обучающихся и учителей.

SUMMARY

In this article is described some samples for organizing students independent learning in pedagogical circumstances, it is also mentioned to increase educational efficiency and motivate students learning English which related to their profession with forming innovative atmosphere. Blended learning plays an important role to improve learning English independently for the students. It is proposed to coordinate the students' independent learning-cognitive activity with the content of differentiated universal, authentic, differential-creative, integrative-active, and non-philological content. There are proposals aimed at improving the model of the development of students' independent educational activities in the conditions of mixed education, based on the design mechanisms of professional competence and foreign language skills, on the basis of individual, independent, adaptive synchronization to the interests of educational subjects. Definitely, developing the social sphere, especially education and science, to improve the continuity of the education system, to increase the possibilities of quality education services, and to train highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market.

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA MIQDORIY MA’NO

Mamadjanova M. N.
Qo‘qon DPI katta o‘qituvchisi
Mahmudova N.
Qo‘qon DPI o‘qituvchisi, PhD

Tayanch so’zlar: maqol, son, zidlanish, emotsionallik, ko‘plik, miqdoriy qiyoslash.
Ключевые слова: пословица, число, оппозиция, эмоциональность, множество, количественное сравнение.
Key words: proverb, aims, developing language structure, being model, significant in terms.

Kvantitativlik-mazmuniy maydon. Chunki turli sathlarda o‘sha sath birliklari vositasida ifoda qilinadigan, barcha sathlarda mavjud bo‘ladigan univesal mazmuniy birliklar maydonni tashkil qiladi. Morfologik sathda miqdoriylik leksik hamda morfologik yo‘l bilan hosil qilinadi va ayrim mustaqil so‘zlar, affikslar orqali namoyon bo‘ladi.Miqdor tushunchasi, birinchi navbatda, son turkumi bilan uzviy bog‘liq. Sonlar predmet va ish-harakatning miqdorini, sanog‘ini, bajarilish tartibini ifodalovchi so‘zlardir. Arifmetik amallarda miqdor tushunchasi mavhumlik kasb etadi. Bunda predmet ko‘rsatilmaydi: ikki o‘n besh-bir o‘ttiz. Ko‘rinadiki, sonlar boshqa turkumdagi so‘zlar bilan birikma hosil qilgandagina aniq miqdor tushunchasiga ega bo‘ladi. Son turkumiga oid birliklarning qator xususiyatlari barchaga ma’lum: yigirma ikkita faol qo‘llanuvchi tub sonlar asosida murakkab sonlar hosil qilinadi; yozuvda sonlar harf yoki raqam bilan ifodalanadi; sonlar otlashishi mumkin; jamlik, taxmin, taqsim kabi miqdorga xos ma’no ko’rinishlarini ifoda etishi mumkin. Shunga ko‘ra, sonlar ma’no turlariga ajratiladi. Olmosh va ravish turkumlarida ham miqdoriy belgi kuzatiladi. Lekin ulardagi miqdoriylik son ifodalaydigan miqdoriylikdan farqlanadi. Olmosh miqdorni bevosita bildirmaydi, balki unga ishora qiladi. Olmoshga xos muayyan ma’no matn orqali bilinadi. Kishilik olmoshlarining men, sen, u shakllari birlik, biz, siz, ular shakllari ko’plikni anglatadi. I, II shaxsda birlik va ko‘plik alohida so‘zlar vositasida bildiriladi. III shaxsda ko‘plik ma’nosi birlik shakliga -lar ko‘plik qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil qilinadi. Sen olmoshiga -lar qo‘shimchasi qo‘shilganda

esa so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan bepisandligi ko‘rsatiladi. Kishilik olmoshlari o‘zaro oppozitsiyani tashkil etadi. Bu oppozitsiyaning bir qutbida birlik son, ikkinchisida ko‘plik son turadi: men—biz, sen—siz, u—ular. Bu oppozitsiya kishilik olmoshlariga shaxs-son qo‘shimchalari qo‘shilishi bilan yanada murakkablashadi: menman—bizmiz, sensan—sizsiz, udir—ulardir. Barcha xalqlar va madaniyatlar hayoti sonlarga “kodlashtirilgan”.

Maqol mantiqiy fikrlashning namunasi sifatida o‘zida odob va axloqning umume’tirof etilgan muhim qoidalarini mujassam etgan, inson ongi hamda shuuriga tezda yetib borish, oson singib ketish xususiyatlariga ega bo’lgan xalq donoligining yorqin namunasidir. Maqollar turmushning barcha jabhalarini qamrab olgan nasihat, maslahat, bilimlar jamlanmasi bo’libgina qolmasdan, illatlarni qoralovchi va hajv qiluvchi , xavf-xatardan ogohlantiruvchi, umuman aytganda, kishilarni to’g’ri yo’lga boshlovchi vositalardan biri sanaladi. Har bir maqol insoniyatning minglab yillarni qamrab oluvchi hayotiy tajribasi, tabiat hamda jamiyat haqida, borliq voqea-hodisalari haqida olib borgan mulohazalari, chiqargan xulosalari asosida vujudga kelgan.

Maqol hajman kichik bo’lishiga qaramasdan, chuqur ma’no kasb etadi. Unda har bir so’z o’z o’rnida qo’llaniladi, biror so’zni olib tashlash yoki boshqa so’z bilan almashtirishning hojati yo’q.

Maqollarning oziga xos til xususiyatlari, qurilish qoliplari mavjud. Xususan, maqollarda ishlatilgan so’zlarning leksik xususiyatlarini talqin qilinganda, ko’pincha, antonim so’zlarga murojaat qilinishi, obrazlilikni ta’minlash maqsadida ko’chma ma’noli so’zlardan foydalanish ko’zga tashlansa, sintaktik jihatdan maqollar tahlili shuni ko’rsatadiki, aksariyat maqollar bog’lovchisiz qo’shma gap, shuningdek, shaxsi umumlashgan sodda gap shaklida bo’ladi.

Miqdor ma’nosini anglatuvchi yoki miqdorga ishora qiluvchi vositalar ham maqollarni shakllantirishga, ularning shaklan lo’nda va puxta bo’lish barobarida mazmunan teran, purhikmat bo’lishini ta’minlashga xizmat qiladi. Maqollarda qo’llanilgan miqdor anglatuvchi unsurlarni maydon sifatida o’rganadigan bo’lsak, maydon markazida son so’z turkumiga oid bo’lgan leksemalar turadi. Aksariyat hollarda, oppozitsiya hosil qilish orqali narsalar, hodisalar, belgilar qiyoslanadi. Oppozitsiyaning bir tomoniga ijobiy, ikkinchi tomoniga esa salbiy belgilar qo’yiladi. Ba’zi sonlar maqollar tarkibida boshqa sonlarga qaraganda ko’proq qo’llaniladi. Bir, yetti, o’n, qirq, yuz, ming sonlari maqollarda ishtirok etuvchi faol sonlar sirasiga kiradi. Maqollarda qo’llanilgan sonlar,albatta, kvantitativ belginigina ifodalab kelmaydi. Son leksik-grammatik guruhiga kiruvchi so’zlar ijobiy yohud salbiy ottenkalar , uslubiy bo’yoq berishi, mahalliy koloritni aks ettirishga xizmat qilishi mumkin.

Bir soni o’zbek tilidagi ko’plab nutqiy vaziyatlarda, asosan, harakat, holat, hajm, vaqt va boshqa o’lchovlarning oz miqdorini anglatish maqsadida qo’llaniladi: bir daqiqa sabr qiling (ozgina sabr qilmoq); bir marta quloq soling (shu safar quloq solmoq); bir dona berdi(kam bermoq) kabi. Ammo bir so’zi ayrim kontekstlarda kvantitativ jihatdan ko’plik tushunchasi uchun ham ishlatilishi kuzatiladi: bir/biir gaplashaylik (rosa, astoydil, ko’p vaqt gaplashmoq), bir baqirdi (qattiq, kuchli ovozda baqirmoq), bir o’ynadi, bir o’ynadi (ko’p vaqt yoki juda chiroyli o’ynamoq). Birni kessang, o’nni ek; yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi; bir tup tut eksang, yuz yil gavhar terasan; bir kattaning gapiga kir, bir kichikning; bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak; bir kun tuz ichgan joyga yuz kun salom qil; bir mayizni qirq kishi baham ko’radi; birniki mingga, mingniki tumanga; bilagi zo’r birni yiqar, bilimi zo’r mingni; bir yigitga qirq hunar ham oz; yetti o’lchab, bir kes; ish bilganga bir tanga, til bilganga ming tanga kabi maqollar ko’zdan kechirilganda shu narsa ma’lum bo’ladiki, bir-yetti, bir-o’n, bir-yuz, bir-ming sonlari oppozitsiya hosil qilmoqda. Bu oppozitsiya oz-ko’p ma’nolarini zidlash uchun xizmat qiladi. Maqollarda ishlatilgan sonlar, ko’p hollarda, hisob so’zlari bilan qo’llanilgan. Maqollar tarkibida qo’llanuvchi miqdoriy so’zlar orasida “yarim” ma’nosini beruvchi birliklarning hamda “ikki” sonining o’ziga xos alohida o’rni mavjud. Oyning o’n beshi qorong’u bo’lsa, o’n beshi yorug’ bo’ladi; yaxshi niyat—yarim davlat singari maqollarda “yarim” so’zi qiyoslash uchun xizmat qilmoqda. Bir qozonda ikki qo’chqorning boshi qaynamaydi; ikki qayiqning boshini tutgan g’arq bo’ladi; qars ikki qo’ldan chiqadi maqollarida “ikki” so’zi miqdor jihatdan o’z ma’nosida qo’llanilgan.

Maqollarda miqdoriy ma’no ifodalovchi vosita sifatida ravishlar ham ishtirok etadi: Gapni oz so’zla, ishni ko’p ko’zla; ko’pdan quyon qochib qutulmas; oz so’zla— soz so’zla. Miqdoriy oppozitsiyaning a’zolari sifatida oz va ko’p so’zlari qatnashadi. Bu so’zlar noaniq miqdorni ifodalaydi.

Maqollardagi morfologik jihatdan birlik sonda turgan otlarning hamda otlashgan so’zlarning ko’pchiligi miqdoriy ko’plikni ifodalaydi:Tog’ning ko’rki tosh bilan, odam ko’rki bosh bilan; odam olasi ichida; bola aziz, odobi undan aziz; onaning ko’ngli bolada, bolaning ko’ngli dalada; arslon izidan, yigit so’zidan qaytmaydi; odam taftini odam oladi; izlagan imkon topadi; qidirgan qir oshar; intilganga tole yor; mehnat bilan topganing—qand-u asal totganing; yazshi topib gapirar, yomon—qopib; yaxshining so’zi—qaymoq, yomonning—to’qmoq; yaxshi yetar murodga, yomon qolar uyatga. Yuqoridagi maqollarda ishlatilgan tog’, odam, bola, ona, yigit, izlagan, qidirgan, intilgan, topganing, yaxshi, yomon so’zlari umumiylik, ko’plikni anglatmoqda.

Xullas, xalq og'zaki ijodining noyob janri hisoblangan maqollarda miqdoriy ma'no ifodalovchi birliklar ko'pchilikni tashkil etadi. Leksik-grammatik tarkibi jihatdan ular quyidagicha: son turkumiga oid so'zlar, ravish turkumiga oid so'zlar, ot, otlashgan so'zlar. Shaklan miqdor anglatuvchi ayrim so'zlar maqol tarkibida qo'llanib, uslubiy vosita vazifasini bajaradi , shuningdek, emotsional-ekspressivlikka xizmat qila oladi. O'z odatiy qurshovida miqdor bildirishga xoslanmagan ba'zi birliklar esa maqollarda miqdoriy belgini ifoda qilishi mumkin. Bunday qo'llanish nafaqat o'zbek tili, balki, boshqa til sistemalarida ham kuzatiladi. Xususan, rus tilida bunday imkoniyat juda keng.

Maqollar hamda iboralar tarkibida miqdoriy darajalash, miqdoriy qiyoslashning ishlatilishi ko'p hollarda so'zlovchining maqsadini aniq anglashga, fikrni qisqa ifodalashga, obrazli bayon uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Jabborov N. Badiiy matn tahririning xos xususiyatlari. "O'zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari" mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari.-Toshkent: Mumtoz so'z, 2014, -B.28.

2. Karimov G'.K. O'zbek adabiyoti tarixi. 3-kitob.-Toshkent: O'qituvchi, 1987-yil.

3. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1974-yil.

4. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. MIlliy uyg'nish davri o'zbek adabiyoti.-Toshkent : Ma'naviyat, 2004-yil.

5. K.Imomov va boshqalar. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. -Toshkent, 1990. -B.23.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollarida miqdor bildiruvchi birliklarning qo'llanilish darajasi, ular bajargan vazifalar yoritilgan. Shuningdek, maqola maqollarning til qurilishini shakllantirishda, o'zbek maqollarininig obrazli hamda lo'nda, mazmundor bo'lishida kvantitativ so'zlarning ahamiyati haqida ma'lumot beradi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются объём и функции квантитативных единиц в составе узбекских народных пословиц. А также, статья даёт сведения о роли квантитативных слов в формировании лингвистической структуры пословиц, в образовании пословиц как образного жанра устного народного творчества , которые имеют глубокий смысл.

SUMMARY

In this article, the usage of identity in our Uzbek national proverbs and their aims mentioned. In addition, the article gives us the information about the importance of words in a process of developing language structure and being model, brief and significant in terms of Uzbek proverbs.

SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Kurbonova M. S.
Andijon davlat chet tillari instituti erkin tadqiqotchisi

**Tayanch so`zlar:** frazeologik birliklar, somatizm atamasi, inson tana a`zolari, tom ma`noli komponentlar, frazemalar, struktur-semantik tuzulish.

Ключевые слово: фразеологизмы, термина соматизма, части тело человека, значимые компоненты, фраземы, структурно – семантическая структура.

Key words: phraseological units, thr term somatism, human body parts, literal components, phrasemes, structural – semantic structure.

Kirish. Frazeologik birliklar tilning o`ziga xos birliklari sifatida XX asr boshlarida tilshunoslarning diqqat markaziga tushdi va ushbu so`z birikmasi ilmiy tadqiqot obyektiga aylandi. Frazeologik birliklar ma`lum bir tilda so`zlashuvchi xalqning madaniy til boyligini aks ettiradi va ularning dunyoqarashining o`ziga xos xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Bizga ma`lumki, hozirda «frazeologiya» atamasi tildagi frazeologik birliklar to`plamiga yoki ularni o`rganayotgan lingvistik bo`limga murojaat qilish uchun ishlatilmoqda. Shubhasiz, olimlar ushbu birliklarga turli xil ta`riflar va ularni tasniflash uchun turli mezonlarni taqdim etishgan. Yuqoridagi keltirilgan ta`riflarga tayangan holda, biz ham ingliz va o`zbek tillari somatik frazeologik birliklarning ishlatilishini ko`rib, tahlilga tortmoqchimiz.

Adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda ilk bor somatizm atamasini frazeologik olim F.Vakk inson tana a`zolariga nisbatan qo`llagan edi. U o`zini somatizmlarga bag`ishlab yozgan dissertatsiyasida somatizmlar frazeologizmlarning qadimgi ko`rinishlari qatoriga kirishini va eston tili frazeologik fondining anchagina qismini tashkil etishini ta`kidlagan edi .

Yana bir tilshunos olim E.M.Mordkovichning “Семантика – тематические группы соматических фразеологизмов” nomli dissertatsiyada «Somatik frazeologizm» atamasi inson tana a`zolari nomlari bilan bog`liq bo`lgan frazeologizmlarni tadqiq etgan .

Somatik frazeologizmlarni bir til doirasida o`rganish ishlarini 1964 yilda F.Vakk o`zining nomzodlik dissertatsiyasida boshlab berdi. U zamonaviy eston

badiiy tilidagi somatik frazeologizmlarni o`rgandi va «somatizm» atamasi mohiyatini keng planda yoritib berdi.

Bu kabi tadqiqotlar o`zbek tilshunoslarini ham chetda qoldirmadi. Ular tildagi frazeologik birliklarning shakllanish tamoyillari, ularning o`zbek nutqi funktsional ko`rinishlarida yashash shart-sharoitlari, uslubiy imkoniyatlari, jumladan, badiiy-publitsistik matnlardagi emotsional-ekspressiv vazifalari borasida sezilarli tadqiqotlarni amalga oshirdilar. Bu kuzatishlar nafaqat bir til, balki bir necha tillarni qiyoslash asosida ham olib borildi. A.Isaev, O.Nazarov, Sh.Usmonova, Sh.Nazirova, H.Alimovalar tomonidan somatik frazeologizmlarni o`rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar o`zbek tilidagi frazeologik birliklarning lingvistik va ontologik tabiatini o`rganishga muhim hissa bo`lib qo`shildi.

Somatik frazeologizmlar deganda esa, frazeologizmning tom ma`noli komponentlari, ya`ni inson tana a`zolaridan birining nomini tushuniladi. Tilshunos olim A.Isaevning «O`zbek tilida somatik frazeologizmlar» nomli nomzodlik dissertatsiyasiga somatik frazeologik birliklar haqida atroflicha to`xtab o`tilgan va olim o`zbek tilida “ko`z”, “og`iz”, “qo`l”, “yurak” komponentlari eng ko`p qo`llaniladigan somatizmlar ekanligini ta`kidlab o`tgan. Bundan ancha yillar oldin himoya qilingan mazkur dissertatsiyada asosiy urg`uni o`zbek tilidagi somatik frazemalarning komponent tahlili hamda qardosh turkiy tillar bilan o`xshash va farqli jihatlarini aniqlashga qaratganligi, qadimgi turkiy tillar yozma manbalarida uchraydigan somatizmlar jadval asosida umumlashtirilgani bilan ahamiyatlidir. Olim dissertatsiyasida jadvallar orqali 41 ta frazeologik ibora tarkibida qo`llangan somatizmlardan til (29 marta), bosh (28), ko`z (27) va qo`l (22) yuqori o`rinni egallashligi haqida xulosalar keltirib o`tgan.

Yana bir tilshunos olim Sh.Usmonovaning«O`zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini ham keltirishimiz mumkin. Ushbu tadqiqot o`zbek va turk tillaridagi somatik frazeologizmlarning leksik-semantik, grammatik va qiyosiy tadqiqiga bag`ishlanganligi, unda bu ikki tildagi somatik frazeologizmlarning miqdori va ular tarkibida faol qatnashgan somalarning aniqlanganligi; bu tillardagi somatik frazeologizmlar struktur-semantik jihatdan tasniflanganligi; har ikki tildagi birikmaga va gapga teng frazemalar muqobil va nomuqobil iboralar guruhlariga ajratilganligi, ularning shakliy-mazmuniy o`xshashlik va farqli tomonlari yoritib berilganligi bilan ilmiy qimmatga egadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy chog`ishtirma,differentsial-semantik va komponentli tahlil, shuningdek, distributiv usullardan foydalaniladi.

Tahlillar va natijalar. Somatik komponentli frazemalar paradigmasini aksariyat hollarda ikki komponentli ot+fe`l tuzilishiga ega bo`lgan fe`l iboralar tashkil etadi: qo`l bermoq, qo`lga olinmoq, qo`lga kirmoq, qo`lga olmoq, qo`lga tegmoq, qo`lga tushmoq, qo`ldan bermoq, qo`ldan ketmoq, qo`ldan chiqmoq kabi. Bunda fe`l grammatik tayanch komponent vazifasini o`tasa, qo`l so`zi semantik tayanch komponent bo`lib, frazemalarning mantiqiy asosini belgilaydi.

Ko`z komponentli frazemalar insonning cheksiz va turli-tuman his – hayajonini, fiziologik jarayonlarini ifodalashga xizmat qiladi, ularning asosiy qismi struktural jihatdan ot+fe`l tuzilishiga ega bo`lgan ikki hamda uch komponentli fe`l iboralardir: ko`ziga ko`rinmoq, ko`zi tushmoq, ko`zdan qochirmoq, ko`zga tashlanmoq, ko`z yugurtirmoq, ko`zdan yo`qolmoq, ko`z(i)ga issiq ko`rinmoq, ko`z(i)ga yaqin ko`rinmoq, ko`z(i)ga sovuq ko`rinmoq, ko`z(i)ni to`rt qilmoq kabi.

Ko`z somatizmini ikki komponentli somatizmlarda ifodalanishiga e`tiborni qaratsak: O`zbek tililida: Ko`zi ko`r, qulog`i kar- hech narsadan behabar

“Karim-halol yigit”,-dedi Muratatali. Ko`zing ko`r, qulog`ing karmi?!-Qodirov cho`g`ni bosgan kishiday sapchib o`rnidan turdi.-Oltinsoy sha`niga isnod keltirganini bilasanmi, hammaning og`zida duv-duv gap,” - Sh.Rashidov, Bo`rondan kuchli [6].

Agar o`zbek tilida keltirilgan misollarga e`tibor qaratadigan bo`lsak, misolda ikkita somatizmni bitta iborada qo`llanilganligini ko`ramiz, ya`ni ko`z somatizmi bilan quloq somatizmi birga qo`llangan holda, bitta iborani ifodalayapti, iborani ma`nosi esa hech narsadan habari yo`q, daragi yo`q ma`nosida qo`llanilyapti.

Ingliz tilida: eye to eye- bir ko`zi bilan qarash, qarashlarda, fikrlarda birlashish

“Wall Street liberal” he saw eye to eye with Rooseveit on many phases of domestic and foreign policy (W. Foster. The history of Communist Party of the United States.Ch, 27)

Ingliz tilidagi eye to eye- somatik frazeologik birligining ma`nosi ko`z ko`zga ma`nosida emas, aksincha bir ko`z bilan qarash, ya`ni qarashlarda, fikrlarda birlashish ma`nosini anglatyapti.

O`zbek tilida: Besh barmog`(i)ni og`z(i)ga tiqmoq - ikki qo`lni og`ziga tiqmoq

Besh panja(si)ni og`z(i)ga tiqmoq - ikki qo`lni og`ziga tiqmoq

Ikki komponentli somatik frazeologik birliklardan barmoq somatizmi og`iz somatizmi bilan qo`shilib, boshqa ma`nodagi frazeologik birlikni ifodalayotganini guvohi bo`lishimiz mumkin. Ma`nosi esa hamma narsaga ega bo`lish xohishi bor ma`nosida qo`llanilyapti.

on the fingers of one hand- barmoq bilan sanash mumkin ma`nosida qo`llanyapti, mazkur ikki komponentli frazeologik birlik juda oz miqdorda ma`nosiga to`g`ri kelyapti.

Can be counted on the fingers of one hand (you can or could count them on the fingers of your hand) – можно пересчитать по пальцам;

Dushmanlar, raqiblar barmoqlarini tishlab qolsalar, maqsadga yetishgan bo`lardim.Oybek, Nur qidirib. Nega barmog`ingni tishlaysan, Berdi? Qizig`ida bosilmagan temirni bolg`a bilan bukib bo`ladimi? I.Rahim, Ihlos [11];

To keep a civil tongue one`s head-помалкивать, отличаться молчаливости; держать язык за зубами;

I`ll tell you what I know, because I believe you can keep a still tongue in your head if you like. (G.Eliot, `Adam Bede`,ch. XXIII);

To keep one`s tongue between one`s teeth-держать язык за зубами, прикусить язык.

Yana bir o`zbek tilida misol: Tilni tishlamoq- o`zini gapirmaslikka majbur qilmoq; O`xshash: labini tishlamoq;

Bu gap qayoqdan chiqdi deganda, zinhor-zinhor tilingizni tishlanglar. Bo`lmasa, eshoni pirmining duoyi ba`diga qolasizlar. Said Ahmad, Hukm.

Endi esa ingliz va o`zbek tillari paremiyalarining tarkibiy-semantik hususiyatlarini, shuningdek, ingliz va o`zbek tillari dunyosining paremiologik rasmining xususiyatlarini “OG`IZ” kabi somatik komponentli frazemalarni tahlil qilish asosida aniqlaymiz.

O`zbek va ingliz tillaridagi “Og`iz” leksemali somatik frazeologik birliklar harakat predmeti sifatida fe`l birikmalarini hosil qiladi va odamning holatini, og`riqni og`izdan kechirishini, og`iz harakatini tasvirlashi, ba`zi jismoniy ta`sirlarga duchor bo`lishi mumkin.

“Og`iz” leksemasining qator frazemalarida bu somatizm metonimik ma`noda qo`llanishi mumkin, bunda bu somatizm shaxsning aqliy qobiliyatlarini, uning ongi, intellektini aks ettiradi.

Masalan: O`zbek tilidagi og`zi bo`shning ishi bo`sh frazeologik birikmasi.

O`zbek va ingliz maqollarida metonimik ma`noda “OG`IZ” kishining fikrini, g`oyasini anglatishi mumkin. Bundan ko`rinib turibdiki, og`iz insoniy kommunikativ munosabatlarni anglatadi.

Masalan:

O`zbek tilida: Ey...og`zim bor deb har nasani gapiraveradimi odam degani... Инглиз тилида:

“Take the words out of someone`s mouth” ёки “Bad –mouth (someone or something)” tarzida og`ziga kelganini gapirish ma`nosida qo`llaniladi [9].

Dunyoning inglizcha rasmida aql, birinchi navbatda, dunyoviy aql bilan bog`liq.

Ingliz frazemalarida hayvonning og`zi salbiy ma`noga ega bo`lgan holatlar topilgan; bu hayvonlarda ongning yetishmasligi bilan bog`liq. Masalan Ingliz tilida, ”Cat gets ones tongue” - uyalib gapirolmaslik ma`nosida keladi [9].

Ingliz frazemalarida erkak va ayol o`rtasidagi munosabatlar aks ettirilishi mumkin, bu erda ayolning erkak ustidan kuchi ramziy ma`noda ifodalanadi. Masalan ingliz tilida, “Loudmouth” ayollarga nisbatan ko`p ahmoqona gapiruvchi; “Have a big mouth” g`iybatni sevuvchi ko`p gapiruvchi; “Lower one`s mouth” erkaklarda esa, sekin va hotirjam gapirish ma`nolarida qo`llaniladi.

Xulosalar. Yuqorida keltirilgan ta`riflarimizdan kelib chiqqan xolda, somatik frazeologik birliklar odatda tadqiqqa tortilgan ikkala tilda, ya`ni ingliz va o`zbek tillarida ham izomorf, ham allomorf tomonlari borligini guvohi bo`ldik. Ularning o`xshashlik tomonlari ikkala tida ham somatizmlar borligi va ularning frazeologik birliklarda ishlatilishi, ammo somatik frazeologik birlik bo`lib kelganda, ma`nosi butunlay o`zgarib ketishi bo`lsa, noo`xshash tomonlari esa tildagi strukturaviy tuzulishi har xil ekanligini ko`rishimiz mumkin. Biroq ikki tilda ham somatik frazeologik birliklarning bir komponentli, ikki komponentli va undan ko`proq komponentli birliklarni ko`rishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, Sangzor,2006.

2. Nazarov O. Sopostavitelьnыy analiz somaticheskix frazeologizmov russkogo i turkmenskogo yazыkov: Avtoref. diss. ...kand.filol.nauk. – Ashxabad, 1973. – S.16-17; Isaev A. Somaticheskie frazeologizmы uzbekskogo yazыka. Diss…kand. filol.nauk. – Tashkent, 1976. –.196 c;

3. Usmonova Sh.R. O`zbek va turk tillarida somatik iboralar. Filol. fan. nomz. diss. ... – Toshkent, 1998. –162 б;

4. Nazirova Sh.O. Семантическая структура и сочетаемость соматизмов в английском, узбекском и русском языках. Дисс…канд. филол.наук. – Ташкент, 2004. – 145 с;

5. Alimova X.Z. Dariy tilida somatizmlarning struktur va semantik tasnifi : Filol.fan.nomz. diss. ... – Toshkent, 2005. –. 139 б.

6. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореф. дис. канд. филол.наук. –Таллин, 1964. 23 с.

7. Орѐл М.В. Соматическая фразеология среднеобских старожильчиских говоров (к вопросу о компонентном составе и функционально-семантической направленности) // Вопросы языкознания и сибирской диалектологии. Вып.7. –Томск. Изд-во Том. гос. ун-та, 1977. с. 96-103

8. Куницкая Н.В. Соматические фразеологизмы в современном молдавском языке: дис. …канд. филол. наук. –Кишенев, 1985. -190

9. Kunin A. V. Large English-Russian Phraseological Dictionary: About 20,000 phrases. units .. - 6th edition, corrected. - M.: Living language, 2005. – p.942

10. Прожилов А.В. Соматические состояния человека и их языковая онтология в современном немецком языке: дис. …канд. филол. наук. –Иркутск, 1999. -208 с.

РЕЗЮМЕ

Ma`lumki, hozirda «frazeologiya» atamasi tildagi frazeologik birliklar to`plamiga yoki ularni o`rganayotgan lingvistik bo`limga murojaat qilish uchun ishlatilmoqda. Tilshunoslikda somatizm atamasini ilk bor lingvist olim F.Vakk tana a`zolariga nisbatan qo`llagan edi. Bu kabi tadqiqotlar o`zbek tilshunoslarini ham chetda qoldirmadi. O`zbek tilshunos olimlari tildagi frazeologik birliklarning shakllanish tamoyillari, ularning o`zbek nutqi funktsional ko`rinishlarida yashash shart-sharoitlari, uslubiy imkoniyatlari, jumladan, badiiy-publitsistik matnlardagi emotsional-ekspressiv vazifalarini o'rganish borasida sezilarli tadqiqotlarni amalga oshirdilar. Bu kuzatishlar nafaqat bir til, balki bir necha tillarni qiyoslash asosida ham olib borildi.

РЕЗЮМЕ

Известно, что термин «фразеология» употребляется для обозначения совокупности фразеологических единиц в языке или лингвистического отдела, изучающего их. В языкознании термин соматизм впервые употребил лингвист Ф. Вак для обозначения частей тела. Не остались в стороне от такого исследования и узбекские лингвисты. Узбекскими лингвистами проведены значительные исследования принципов образования фразеологизмов в языке, условий их существования в функциональных формах узбекской речи, методологических возможностей, в том числе изучение их эмоционально-экспрессивных функций в художественных и публицистических текстах. Эти наблюдения были сделаны на основе сравнения не только одного языка, но и нескольких языков.

SUMMARY

It's known that the term «phraseology» is used to refer to the collection of phraseological units in a language or to the linguistic department that studies them. In linguistics, the term somatism was firstly used by linguist F. Vack to refer to body parts. Uzbek linguists were not left out of such research. Uzbek linguists have carried out significant research on the principles of formation of phraseological units in the language, their conditions of existence in the functional forms of Uzbek speech, methodological possibilities, including the study of their emotional and expressive functions in artistic and journalistic texts. These observations were made based on the comparison of not only one language, but also several languages.

БАДИИЙ ОБРАЗ ВА ПСИХОЛОГИК ТАСВИР

Дилмуродова Н.
Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ
мустақил тадқиқотчиси,
Тошкент молия институти доценти

Таянч сўзлар: ҳикоя, қисса, роман, архитектоника, ретроспекция, бадиий-эстетик мотив, сюжет, миллий адабиёт, жаҳон адабиёти, поэтик сўз, киритма эпизод, тарихий ҳақиқат, характер, поэтик маҳорат.

Ключевые слова: рассказ, повесть, роман, архитектоника, ретроспекция, художественно-эстетический мотив, сюжет, национальная литература, мировая литература, поэтическое слово, вступительный эпизод, исторический правда, персонаж, поэтическое мастерство.

Key words: short story, novel, architectonics, retrospection, artistic and aesthetic motive, plot, national literature, world literature, poetic word, introductory episode, historical truth, character, poetic skill.

Бугунги кунда бадиий ижод кўнгил иши бўлиб қолгани, китоб мутолааси кенг маънода маънавий эҳтиёжга айланиб бораётгани биринчи даражали эстетик ҳодиса деб баҳолайди.

Адиб моҳиятан ўзгармас ҳаётий омил бўлган, дил ва руҳ ҳақиқатининг асосий унсурлари ҳисобланган эътиқод, ростгўйлик ва адолат намоён этадиган қудратга суянади, ижодий изланиш жараёнида турфа ҳаётий мушоҳадалар ва образлар, ҳиссиётлар ва изтироблар нинг пўртанали оқимлари ҳамда гирдобларини бошқача тахлитда тасвир этишни истайди, яъни уларни кўнгил иқлимида поэтиклаштирган ҳолда қайта жонлантириш учун сарфлайди. Адиб эстетик идеал баҳонасида поэтик фикр айтиш билан кифояланиб қолмайди, эстетик идеали кишилар маънавий дунёсига чуққурроқ етиб бориши учун бор маҳоратини ишга солади.

Ижодий эркинлик, руҳий ҳурлик тамойиллари асосида изланаётган адиб амалиёт билан назарий билимларни қовуштириш муваффакият гарови эканлигини яхши англайди. Шу боис кузатувлари, бирламчи, адабий-назарий масалалар муаммоси, иккиламчи, ижодий жараён завқи-қий-

ноғи, сўз санъатига хос бадиий-эстетик ва фалсафий омиллар, ижодкор дунёси, жасорати ва иродаси миқёсига бориб тақалади.

Асад Дилмурод йил 12 ой гўзал табиат манзаралари билан кишини ўзига мафтун қиладиган Зарафшон тоғ тизмалари бағрида жойлашган Қоратепа қишлоғида 1947 йил ёз палласида таваллуд топган. Туғилган заминининг гўзаллигиданми ёки онасининг ука ва сингилларига айтган аллаларининг таъсириданми болалигидан шоиртабиат бўлиб ўсди. Мактабда ҳам адабиёт унинг энг севимли фани бўлди. Илк ёзган шеъри мактабдаги деворий газетада босилиб чиққан эди.

Кейинчалик туркум ҳикоялари туман газетасида, матбуотда чоп этила бошланган. Болаликдан ўта ростгўй, зеҳни ўткир, ҳақиқатпарвар бўлиб вояга етган дадам бир умр ўз қарашларга содиқ қолганлар. Мен болалигимдан дадамни яхши кўриб, ҳурмат қилиб, улар билан доим фахрланиб катта бўлганман. Улар – тўғрисўзлиги, ҳалоллиги, яқинларга ғамхўрлиги, ақллилиги билан доим менга ибрат бўлиб келганлар. Улар бутун умр ўз виждонларига қарши иш қилмаганлар. Дадажоним имон-эътиқоди бутун инсон эдилар. Биз фарзандларини ҳам тўғрисўз, ҳалол, виждонли, имон-эътиқодли қилиб тарбия қилганлар. Мана шу инсоний фазилатлар ҳам асарларидаги қаҳрамонларга кўчганлиги шубҳасиз.

Бадиий адабиёт ўз олдига замон ва макон қиёфаси, жамият ва шахс муносабатлари, инсон маънавий дунёси ва руҳиятининг жами мураккаб ва эътиборга лойиқ қирраларини бадиий-эстетик тафаккур тамойиллари асосида инкишоф этиш вазифасини қўяди, аниқроқ айтганда, бадиий адабиёт яшовчанлиги, бадиий-эстетик ва маънавий-маърифий қудратини, эски қолипларни парчалаб, шаклан ва мазмунан янгиланиб бориш орқали намоён этади.

Мустақиллик даврида миллий адабиётимиз, хусусан, романчиликда намоён бўлган ўзгаришлар, жанрнинг шаклий-мазмуний такомилида халқ оғзаки ижоди, Шарқ мумтоз адабиёти, ўзбек романчилик мактаби ҳамда жаҳон романчилиги поэтик тажрибаларидан ижодий фойдаланиш йўсинларини холис ўрганиш, юксак бадиият мезонлари асосида текширишга кенг йўл очилди.

Чинакам сўз санъати, моддий ва руҳоний дунё, табиат, жамият ва инсон моҳиятини кузатар экан, биринчи навбатда, бадиий-эстетик тафаккур мезонларига суянади, инсон кўнгли ва руҳий оламини тадқиқ этиш баробарида ақлу идрокимиз ва сезгиларимизга фаол тарбиявий таъсир ўтказувчи гўзаллик яратади.

Халқимизнинг адабий-эстетик эҳтиёжини қондириш йўлида самарали меҳнат қилган истеъдодли, камтар ва камсуқум носирларимиздан бири – Асад Дилмурод ижоди ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Сўз санъати сирларини пухта эгаллаб, бадиий маҳоратини ошириш ва истеъдодини тарбиялашга интилган адиб, публицистика захматини чекиш баробарида, халқимиз ўтмишига ҳурмат билан қаради, яъни машаққатли олис йўлни босиб ўтган мозийга ихлос боғлади. Натижада дастлаб тарихга оид маърифий бадиалар устида тер тўкди, шулар заминида “Шердор” номли илк тарихий ҳикояси туғилди, сўнгроқ ўша ҳикоя асосида иншо этилган қисса ўқувчилар қўлига тегди.

“Шердор” қиссасида XVII аср ўрталаридаги Самарқанд ҳаётига доир кескин ижтимоий зиддиятлар, турли тоифадаги инсонлар қисмати, сарой билан фуқаро ўртасидаги муносабатлар ва икки ёшнинг изтиробларга тўла самимий муҳаббати муаззам обида қурилишини тасвирлаш жараёни билан алоқадорликда ишонарли кўрсатиб берилади.

Адиб ижодида тарих билан замон руҳи ўзаро синтезлашиб, таҳсинга лойиқ бадиий манзара намоён қилади, бинобарин, “Нон”, “Оғир кун”, “Ҳукм”, “Хуфтон”, “Харсанг” каби ҳикоялари, “Тош бургут” ва “Сирли зина” каби қиссалари шакли ва мазмунида шундай ҳолат кузатилган эди.

Мана шу усулни юксалтириш учун қўллаган ижодий тажрибалари самараси бўлган “Мулк”, “Гириҳ”, “Интиҳо” қиссалари жиддий бадиий-эстетик салмоғига биноан қизғин баҳслар қўзғади. Бир-бирини мантиқан тўлдирувчи бу асарлар замирида халқимиз кўксини жароҳатлаган улкан фожиалар силсиласининг бадиий муқоясаси ётади. Муҳими, уларда йигирманчи аср аввали ва ундан кейинги турғунлик йилларида, муқаддас миллий мерос бўлган моддий ва маънавий ёдгорликлар қаторида, қўли гулу имони бутун бегуноҳ халқ усталари чеккан чегарасиз хорлигу зорлик ва даҳшатли азиятлар теран ёритилади, ҳунар аҳли руҳиятини ағдар-тўнтар қилган сохта шону шараф, зўрлигу мунофиқлик, фитна ва хусумат илдизлари ҳаётий далиллар воситасида очилади.

Истиқлол арафасида адиб миллий қаҳрамонимиз Маҳмуд Торобий тақдири ва қўзғолони тарихи билан қизиқди, “Яроғдаги битик” ҳикоясини ёзгач, шу мавзу билан атрофлича шуғулланди. Қадимий манбалар билан бирга, Ойбек ва Миркарим Осим меросини ўрганди. Устоз Ойбек алоҳида маҳорат билан яратган драматик достондан руҳланиб қалам тебратди ва ижодида алоҳида ўрин тутувчи “Маҳмуд Торобий” романи дунё юзини кўрди.

Роман бетакрор бадиий буёқлари билан диққатни тортади, асарни ўқир экансиз, Маҳмуд Торобий кўз ўнгингизда эътиқоди мустаҳкам, нияти холис индивидуал шахс – руҳан ва жисман ҳурриятга интилувчи халқпарвар ҳамда жасур раҳнамо тарзида қад ростлайди. Сюжетда озодлик, эзгулик ва руҳий покликка етишиш тимсолига айланган ғазавот – жангу жадал суронлари чуқур қамраб олингани бадиий-эстетик ва ғоявий-фалсафий салмоқ юқори бўлишини таъминлайди.

Адабий жамоатчилик ва мухлислар илиқ қаршилаган “Паҳлавон Муҳаммад” романи адиб самарали изланаётгани, мозий бағрига чуқурроқ кириб бораётгани нишонасидир.

Шаксиз, роман марказида Алишер Навоий томонидан миллат қуёши ва қуёш каби нур сочувчи зот деб таърифланган, Куштигир тахаллуси билан шеърлар битган, Паҳлавони олам унвонига эришган Паҳлавон Муҳаммад образи туради.

Адиб мумтоз маданиятимиз осмонини ёритган заковатли зот руҳиятини кузатар экан, баҳонада XY аср Ҳиротининг ҳалига қадар сирини тўласинча очмаган мураккаб ижтимоий турмуш тарзига, кўп жиҳатдан ибратли маданий ва маърифий иқлимига, қолаверса, Алишер Навоий, Сайид Ҳасан Ардашер, Султон Ҳусайн Бойқаро, Хадичабегим, Дарвеш Муҳаммад каби маълуму машҳур кишилар психологик дунёсига кириб боради ва сизни изидан эргаштиришга муяссар бўлади.

Адиб миллатимиз фахру ифтихори – Амир Темур шахсини ўрганиш ва англашни ижодий бурч ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон образини ишлашда катта куч сарфлади.

Ҳазрат Соҳибқирон маънавий оламини безаган адолатпешалик ва шижоаткорлик, камтарлик ва талабчанлик фазилатларини бадиий талқин қилиш “Хилват” ҳикоясида етакчи бадиий-эстетик мотив даражасига кўтарилди. 2007 йилда “Шарқ юлдузи” журналида босилган ва 2008 йилда китоб ҳолида нашр этилган “Мезон буржи” қиссасида эса Туроннинг буюк ҳукмдори, ўша давр шарт-шароити тақозосига кўра, қийноқлару изтироблар оғушида яшаган, ҳар бир инсон тақдири учун масъул эканини теран тушунган улуғ саркарда, катта ҳарбий салоҳият эгаси, ниҳоят, бошқалар ва ўзи шажарасини холис ниятлар билан муҳофаза этувчи жонкуяр ва оддий ота сифатида гавдаланади.

Адиб услуби анъанавий ва ноанъанавий реализм учун хос эстетик унсурлар воситасида шаклланган ва шу асосда ўзига хос жиҳатларини кўрсатганини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Дастлабки айрим ҳикоя ва қиссалари, “Маҳмуд Торобий” романи қурилмаси маълум

даражада шундай уйғунликдан озиқлангани сезилади. Тажриба тўплаш ва изланиш жараёнида “Оқ аждар сайёраси қиссаси, “Аланқува” , “Хаёл чўғланиши”, “Қўнғироқ”, “Нарвон”, “Масофа”, “Оқбадан париваш нигоҳи” каби янгича йўлдаги ҳикоялари туғилдики, уларнинг сюжет чизиғида сирли хаёлот жозибаси бевосита фаол иштирок этади, инсон ботини ва зуҳури фантазия сеҳри кўмагида чуқур текширувдан ўтказилади.

Олам ва одамни янгича идрок этиш орқали янгича фикрлай бошлаган адиб модернистик адабиётга хос онг ости оқими, хусусан, тасаввуфий фантазия сеҳрини “Фано даштидаги қуш” романи мағзига теран сингдиришга интилди. Романда тасаввуф таълимоти имкониятларини, ғайб ҳикматларига йўғирган ҳолда, поэтик тасвирга кўчириш, пировард натижада романтик бўёқлар билан сайқалланган рамзий образлар яратиш, мажоз тили заминидаги мантиқ воситасида олам ва одам моҳиятини теран эстетик талқин этиш асосий мақсад қилиб қўйилади.

2013 ва 2016 йилларда дунё юзини кўрган, машаққатли изланиш самараси бўлган “Ранг ва меҳвар” ҳамда “Заррадаги олам” романлари ҳам мухлислар томонидан қизғин кутиб олинди. Мазкур романлар ҳам, “Фано даштидаги қуш” каби, миллий адабиётимиз ва жаҳон адабиёти тажрибалари асосида ёзилгани эътиборга лойиқдир.

Муҳими шундаки, адиб “Ранг ва меҳвар”да моддий борлиқ, инсон ва жамият манзараларига ўзига хос бадиий тафаккур билан ёндошади. Роман архитектоникасини тутиб турган полифония, яъни кўп қатламли тасвир ўқувчини ижтимоий ҳаёт мураккабликлари хусусида фикрлаш, мушоҳада юритишга ундайди. Роман бош қаҳрамон – рассом Комрон Вали руҳий эврилишлари воситасида санъаткор имон ва эътиқодга суяниб яшаши, ижодий жараёнда ҳақиқат ва адолатни ҳимоя қилувчи фидойи жангчига айланиши, акс ҳолда, истеъдодини ёвузлик, жаҳолат, хушомад, нафс ва ёлғонга қурбон қилишга мажбур бўлиши очиб берилади ва шу фалсафий хулоса билан тўйинган, бинобарин, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги муросасиз курашга даҳлдор бир неча моҳиятан долзарб адабий-эстетик концепциясини илгари суради.

Адабиётшунос олим Ислом Ёқубов “Бадиий матн ва эстетик талқин” рисоласида “Ранг ва меҳвар” романи бадиий-эстетик моҳиятини кузатар экан, уни миллий адабиётимизда илгари кузатилмаган ўзига хос адабий тажриба сифатида баҳолайди. Бундан ташқари Ислом Ёқубов Россиянинг Белгород шаҳрида бўлган халқаро илмий-назарий конференция илмий тўпламида инглиз тилида “Марсель Пруст ва Асад Дилмуроднинг бадиий-эстетик концепцияси” мақоласини чоп эттирди.

“Заррадаги олам” романида Асад Дилмурод бадиийлик мезони салмоғини янада ошириш, бетакрор характерлар яратиш, тасаввуф таълимоти ва мажозийлик имкониятларидан самарали фойдаланиш борасида яна ҳам илгарилаб кетгани кузатилади. Романда ифодаланган заррадаги оламга дахлдор собит фалсафасида муайян даражада анъанавийлик, Шарқона фикрат кенгликларига талпиниш туйғуси мужассамдир. Романда қадрдон ва даъваткор ўша ҳис-туйғу кўнгил ва ватан аталмиш узвий туташ манзил (макон) да амал қилади. Адиб эпизоддан-эпизодга ўтган сари мутафаккирона қалбини очиб, китобхоннинг самимий суҳбатдоши, инсон ва инсоният, замин ва самовотнинг яқин ҳамдаму ҳамрозига айлана боради.

Романда эътиқод ва имон, меҳру оқибат ва муҳаббат моҳияти Қурама чўли манзаралари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланади. Натижада бутун жисм ва жонга чуқур сингиб кетган Қурама тасвирлари Ватан муҳаббатини, моддийлашган ёрга бўлган ишқ талқинлари эса эътиқодий муҳаббатни тамсиллаб келади. Натижада ёзувчи ғами, орзу-армони ва изтиробларини ўзликни излаш ва шаффоф маъволар соғинчидан ибтидо топади. Китобхон романни ўқиш асносида Қурама чўли тарихида муҳим ўрин тутган турфа риёзат босқичларидан ўтиб боради ва ўша риёзат оғушида нафас олади.

Асад Дилмурод ўзига хос трилогия ҳисобланган учала ноананъавий романида ҳам замондан ортга қайтиш (ретроспекция) усулидан самарали фойдаланиш, сюжетдан ташқари ривоятлар, киритма эпизодлар, мушоҳадаю тафсилотларни бадиий матнга сингдириш ҳисобига асар “бадиий вақт”ини “параллел вақт” ҳисобига кенгайтиришга эришади. “Заррадаги олам” тўла ривоятлар асосига қурилиши, кураш жараёнлари кескин қутбланти рилиши ўзида ўлишу ўзида тирилиш – қайта ташкилланиш концепциясининг мукаммаллашуви ва оқибатдан сабабга қараб борилиши ёзувчи ижодий изланишларида янги бир қадам экани билан эътиборлидир.

Роман замирида ҳаётий мувозанатни бузувчи хиёнаткорлик, лоқайдлик, ҳасадгўйлик, бебурдлик, баднафслик, иғвогарлик, бекорчилик, товламачилик ва бошқа барча яроқсиз маслакларни аждодларимиз изи ва ҳатто бўйи қолган отамакон, она юртни қадрлаш орқалигина бартараф этиш мумкин деган эстетик идеал мужассамдир. Бундан ташқари адиб ҳаёт ғилдирагини ортга айлантиришга замин яратувчи иллатлар, бинобарин, разолат ва манфурлик йўлларини маърифат орқали тўсиш лозимлигини уқтиради ва айнан шу концепциясини эзгулик ва эътиқод тимсоли бўлган Шифо дарёси ва Ниҳон каби мажозий образларда гавдалантиради.

Хулоса қилиб айтганда, Асад Дилмурод қаламига мансуб ҳикоя, қисса ва романлар бетакрор бадиий-эстетик хусусиятлари туфайли халқимиз, айниқса, ёшларни она Ватанимизга чинакам садоқат руҳида тарбиялаш, улар қалбига эзгулик, гўзаллик, олижаноблик, мардлик ва ҳалоллик ғояларини сингдиришда самарали хизмат қилиши шубҳасиздир.

Адабиётлар:

1. Дилмурод А. Осмоннинг бир парчаси. Ёш гвардия. – Тошкент, 1978.
2. Дилмурод А. Сирли зина. Ёш гвардия. – Тошкент, 1981
3. Дилмурод А. Танланган асарлар 2-жилд. ШАРҚ – Тошкент, 2012.
4. Дилмурод А. Оқ аждар сайёраси. Ўзбекистон НМИУ. – Тошкент, 2012.
5. Дилмурод А. Хаёл чўғланиши. Янги аср авлоди. – Тошкент, 2015.
6. Дилмурод А. Паҳлавон Муҳаммад. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2016.
7. Дилмурод А. Хилват. Янги аср авлоди. – Тошкент, 2017.
8. Ёқубов И. “Бадиий матн ва эстетик талқин” рисоласи Тошкент, “Фан ва технология”, 2013.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ёзувчи Асад Дилмурод (1947-2019) насрий асарлари архитектоникасида поэтик сўз фаол ҳаракат қилиши, бадиий-эстетик мезонлар ва фалсафий қатламларни кенг қамраб олиши асосланади. Шунингдек, адиб нутқининг фалсафий-эстетик замини бевосита ижодий жараён билан туташ эканлиги, олам ва одамни идрок этиш, характер яратиш, конфликтни кучайтириш, руҳий тебранишларни талқин қилишда муаллиф нутқи санъат талаблари даражасида сафарбар этилгани ёритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье обосновано на том, что поэтическое слово активно выступает в архитектуре прозаических произведений писателя Асада Дильмурода (1947-2019), охватывает широкий спектр художественно-эстетических критериев и философских пластов. Также поясняется, что философско-эстетическая основа писательской речи непосредственно связана с творческим процессом, что авторская речь мобилизуется на уровне художественных требований в восприятии мира и человека, создании характера, укреплении конфликта, интерпретация психических колебаний.

SUMMARY

The article substantiates that the poetic word actively appears in the architecture of the prose works of the writer Asad Dilmurod (1947-2019), covers a wide range of artistic and aesthetic criteria and philosophical layers. It is also explained that the philosophical and aesthetic basis of the writer’s speech is directly related to the creative process, that the author’s speech is mobilized at the level of artistic requirements in the perception of the world and man, the creation of character, the strengthening of conflict, the interpretation of mental fluctuations.

CHET TILLAR (NEMIS)NI O'QITISHDA MUAMMOLI VAZIYAT

Begasheva Sh. N.
Termiz davlat universiteti, roman-german tillari kafedrasi, katta o'qituvchisi

Таянч сўзлар: chet tillar, muammoli o'qitish, mustaqil fikrlash, muammoli vazifalar, muammoli vaziyatlar, shaxsiy yondashuv.

Ключевые слова: иностранные языки, проблемное обучение, самостоятельное мышление, проблемные задания, проблемные ситуации, личностный подход.

Key words: foreign languages, problem teaching, independent thinking, problem tasks, problem situations, personal approach.

Atrofdagi dunyoni bilish va muloqot qilish vositalaridan biri sifatida chet tili o'zining ijtimoiy, kognitiv va rivojlanish funktsiyalari tufayli zamonaviy ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Dunyoda nemis tilining xalqaro aloqaning yetakchi vositasi sifatidagi mavqei tobora kuchayib borayotgani va bu jarayonni to'xtatish yoki sekinlashtirishning jiddiy tendensiyalari mavjud emasligini inobatga olib, bu borada samarali usullarni qo'llash muammosi qo'yilmoqda. Zamonaviy ma'noda o'quv jarayoni o'quvchilarni ma'lum bilim, ko'nikma, qobiliyat va qadriyatlar bilan tanishtirish uchun o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayoni sifatida qaraladi. Har bir o'qitish usuli organik ravishda o'qituvchining o'quv ishini (taqdimot, yangi materialni tushuntirish) va talabalarning faol o'quv va kognitiv faoliyatini tashkil qilishni o'z ichiga oladi. Ya'ni, o'qituvchi, bir tomondan, o'quv materialini o'zi tushuntirsa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning o'quv va bilish faolligini rag'batlantirishga intiladi (ularni fikrlashga, mustaqil xulosalar tuzishga undaydi.

Respublikamizning hozirgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin olish uchun ma'naviy salohiyatimizni va iqtisodiy qudratimizni yanada oshirish, ularni XXI asr ilmiy-texnika taraqqiyoti talablariga javob beradigan tarzda qayta qurishni talab qiladi. Buning uchun yoshlarimiz dunyoqarashini o'zgartirish, ularning bilim va ma'naviyatlarini jahon andozalari darajasiga ko'tarish zarur. Bugun jamiyat maktab oldiga: maxsus qobiliyatini ularning mustaqil bilishlarini maqsadga muvofiq ravishda rivojlantirishni vazifa qilib

qo’ydi. Ana shu vazifalarni hal etishda muammoli ta’lim texnologiyasi etakchi o’rinni egallaydi. O’qituvchi rag’barligida muammoli vaziyat yuzaga keltirilib, mazkur muammo talabalarning faol mustaqil faoliyati natijasida bilim, ko’nikma va malakalarni ijodiy o’zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta’lim jarayonini tashkil etish nazarda tutiladi. Shuningdek, muammoli o’qitishning mohiyatini o’qituvchi (pedagog) tomonidan talabalarning o’quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o’quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o’zlashtirish bo’yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o’zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi. Muammoli vazifalarni tashkil qilishdan oldin talabalarning sabab-oqibataloqalarini o’mata olish usullarini egallaganligiga ishonch hosil qilish, talabalarning muammoli vaziyatni tahlil qila olish darajasini otrganish shartdir. Shuningdek, o’qituvchi talabalar e’tiboriga faqat ular uchun qulay bo’lgan muammolarni qo’ymasligi ham mumkin. Shu bilan birgalikda muammoning echilishi uni to’g’ri g’o’ya bilishga ko’p jihatdan bog’liq ekanligini unutmaslik zarur.

Muammoli ta’limning asosini o‘quvchilarning yangi bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida ijodiy ishtirok etish imkoniyatlarini ta’minlovchi o‘zaro bog‘liq usul va vositalar yig‘indisi tashkil etadi. Muammoli vaziyat va o’quv muammosi muammoli o’rganishning asosiy tushunchalari hisoblanadi. Muammoli vaziyat - fikrlashning boshlang’ich momenti, o’rganishga bo’lgan kognitiv ehtiyojni faollashtiradi, yangi bilim va faoliyat usullarini faol o’zlashtirish uchun ichki sharoitlar yaratadi. Muammoli vaziyatni kognitiv vazifa sifatida ham tavsiflash mumkin, u mavjud bilim, ko’nikma, munosabat va talablar o’rtasidagi qarama-qarshilik bilan tavsiflanadi.Boshqacha aytganda, muammoli vaziyat - yangi bilimlarni izlashni talab qiladigan intellektual qiyinchilik holati. va uni olishning yangi usullari. Hozirgi vaqtda chet tillarini o‘qitish metodikasi va amaliyotida muammoli o‘qitish texnologiyasi keng qo‘llanilmoqda. O‘qituvchi chet tilini o‘qitishning asosiy va asosiy maqsadi – o‘quvchilarning chet tilining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratishga intiladi.Ingliz tili o‘qituvchisi sifatidagi o‘qituvchilik faoliyatimning boshida men o‘quvchilarning chet tilidagi sinfda o’z fikrlarini chet tilida shakllantirish qiyin. Til, birinchi navbatda, ularning aksariyati uchun so’zlarni, iboralarni va grammatik qoidalarni eslab qolishdir. Ammo bu ingliz tilini bilish emas. O’quvchilar tilni muloqot vositasi sifatida ishlatishning haqiqiy qiymatini tushunmaydilar. Umumiy og’zaki nutq va uning ajralmas qismi sifatida nutq global axborot makonida, yagona ta’lim makonini yaratish va Rossiyaning Boloniya ta’lim tizimiga kirishi sharoitida birinchi o’ringa chiqishi kerak.

Nemis tili darslarida turli mavzularga oid osondan murakkabga qaratilgan har xil topshiriqlarni ishlab chiqish mumkin. Bu topshiriqlar talabani zerktirmasligi, uni fanga bo'lgan qiziqishini orttirishi hamda topshiriqlar o'tilgan mavzular bo'yicha bo'lishi kerak. Darslarda lug'atlardan samarali foydalanish kerak. Topshiriqlarni bajarishga bo'lgan qiziqish talabani lug'atdan foydalanishga majbur qiladi. Agar talaba notanish so'z tarjimasini o'zi izlab topsa, bu so'zni u xotirasida uzoq vaqt saqlaydi. Chunki u lug'atdan o'sha so'znig tarjimasini topguncha beixtiyor shu so'zning yozilishiga bir nechabor qaraydi va takrorlaydi. Bu esa o'sha so'zning yodda qolishiga sabab bo'ladi. O'qituvchining galdagi vazifasi esa shu so'zni qisqa gaplarda va matnlarda qo'llashni o'rgatishdir. O'qishni, yozishni, gaplar va matnlar tuzishni oson o'zlashirayotgan har qanday o'quvchining tilga bo'lgan ishtiyoqi yanada ortadi. Endi u o'zi xohlab o'qituvchidan topshiriqlarni so'raydi. So'ngra esa o'zi mustaqil ravishda vazifalarni bajaradi. Avvalo talabalarga yil fasllarining nemis tilidagi nomlari, yil fasllarining o'ziga xosliklari tushuntirilgan va o'tilgan bo'lishi kerak. Boshida ularga turli rasmlar va shu rasmlarni ifodalovchi gaplar beriladi. Ular mustaqil ravishda qaysi gap qaysi rasmga tegishli ekanini topishadi. O'qitvchi savolga javob olishi bilanoq to'g'ri va noto'g'ri javoblarni baholamasligi, balki talabalardan savollarga har tomonlama javob talab qilishi, noto'g'ri javoblarni esa to'g'risini aytmasdan ularni to'g'rilash imkonini berish kerak. Talabalar lug'atdan foydalangan holda vazifalarni bajarishi lozim.

Til o'rganish kishilik jamiyatida bag'oyat muhim sohalardan biri hisoblanadi. Muloqot vositasibo'lmish tilni tabiiy muhitda ya'nioilada, jamoatchilik orasida yoki uyushgan holda amaliy egallash mumkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rgatiladi. Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa ko'p tillilik ulkan ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda tahsil oladigan o'quvchi va talabalar odatda uch tilni o'rganadilar. Ushbu tillar maxsus nomlar bilan yuritiladi. Bular quyidagilar: ona tili, ikkinchi til, va chet til. Ona tili tafakkur shakllanishida alohida xizmat o'taydigan birinchi til hisoblanadi. Ikkinchi til haqida so'z yuritilganda, unga boshqa millat vakillaridan iborat qardoshlar, qo'shnilar tili sifatida qaraladi.

O'quv jarayoni murakkab jarayon bo'lib, u birinchi navbatda o'qituvchining o'zaro faoliyati va o'quvchilarning faolligini o'z ichiga oladi. Zamonaviy sharoitda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini, ularning bilim ehtiyojlari va qiziqishlarini rivojlantirishga katta e'tibor berish kerak. Qo'llanma sifatida o'qitish o'qituvchi tomonidan ma'lum bilimlarni taqdim etish, muloqot qilish va uni sinfning barcha o'quvchilari tomonidan o'zlashtirish jarayonini boshqarishni o'z ichiga oladi.

Dastlab, chet tilini o'rganishda biz an'anaviy o'qitish usullari mavjudligini taxmin qilamiz, chunki standart yordam o'rgatilgan bo'lib, tilni samarali o'rganish uchun mo'ljallangan klassik metodologiyadan foydalanishni taklif qiladi. Yillar davomida asosiy dasturga yangi texnikalar kiritildi, mashg'ulotlarga eski, kam samarali yondashuvlar yo'q qilindi.Ta'limning hozirgi bosqichida zamonaviy o'qituvchi chet tilini o'rganishda yuqori samaradorlikni ko'rsatadigan taniqli innovatsion usullardan foydalanishni afzal ko'radi. O'qitishning yangi shakllaridan foydalangan holda o'qituvchi talabaning qiziqishini va kognitiv masalada o'qishni davom ettirish istagini oshiradi, har birini batafsil ko'rib chiqadi va o'rganish xususiyatlarini aniqlaydi. Hozirgi kunda chet tillarini o'qitishning butun dunyoda qo'llaniladigan, lekin ular haqida kam odam biladigan to'rtta asosiy turini qayd etishimiz mumkin

Muayyan vaziyatli muammolarni hal qilish orqali o'rganishga asoslangan muammoli vaziyatni faol tahlil qilish usuli. Bu metodining mohiyati: guruhlarga bo'lingan talabalar vaziyatni tahlil qilib, amaliy yechim ishlab chiqishlari kerak; jarayonning yakuni - taklif qilingan algoritmlarni baholash va ularni muammo kontekstida umumiy muhokama doirasida muhokama qilish. Ushbu uslub klassik ta'limda chet tili darslarida qo'llaniladi, bunda o'quvchilar mavjud bilimlar, amaliy tajriba va sezgi asosida hal qilishlari kerak bo'lgan hayotiy muammoli vaziyat taqdim etiladi. Har qanday vaziyatning bir nechta yechimlari bo'lganligi sababli, barcha mumkin bo'lgan yechimlar muhokama qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, nemis tili darslarida o'qitishda muammoli vaziyata innovatsion usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi.Bunday usullar o'quvchida bilimga ishtiyoq uyg'otadi. O'quvchi darslarga puxta hozirlik ko'rishga intiladi. Bu esa o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol sub'yektlariga aylantiradi. Ta'lim tizimi o'z oldiga erkin fikrlovchi, barkamol, yetuk shaxsni tarbiyalashni vazifa qilib qo'yar ekan, kelgusida bo'lajak o'qituvchilar innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo'llarini yanada mukammalroq ishlab chiqshimizimiz bilan o'z xissamizni qo'shishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. M.M. Hamidov, T.R. Hamidova - DEUTSCH Toshkent 2014 Central asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS) ilmiy jurnali bilan hamkorlikda.

2. H.T. Omonov, N.X. Xo'jayev, S.A. Madiyarova, E.U. Eshchanov - Pedagogik texnologiyalar va pedagogic maxorat. Toshkent - 2009

3. Saloydinov, S. Q. (2021). Paxta tozalash zavodlarida energiya sarfini kamaytirishning texnik-iqtisodiy mexanizmini yaratish. «Academic research in educational sciences», 2(9), 886-889. https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-9-886-889

4. Saloydinov, S. Q. (2021). Creation of feasibility studies to reduce energy costs in ginneries. «Экономика и социум», 9(88), 147-149.

5. Koryakovtseva, N.F. Chet tili talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishning zamonaviy usullari. – M.: ARKTI, 2002 yil

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada chet tillar (nemis tili) o'qitishda muammoli vaziyata o'qitishni tashkil etish, o'qitishning samarali usullaridan foydalanish, ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится об организации обучения в проблемной ситуации при обучении иностранному языку (немецкому языку), применении эффективных методов обучения, применении интерактивных методов, педагогических и информационных технологий в учебном процессе.

SUMMARY

This article talks about the organization of teaching in a problematic situation in foreign language (German) teaching, the use of effective teaching methods, the use of interactive methods, pedagogical and information technologies in the educational process.

СОЦИАЛ СТЕРЕОТИПЛАР ТИЛ СОЦИАЛЛАШУВИ ОМИЛИ СИФАТИДА

Ҳасанова Д. О.
Қўқон ДПИ доценти

Таянч сўзлар: социал стереотиплар, тафаккур, психолингвистика, социолингвистика, когнитив лингвистика, лингвокультурология, метафорология, социаллашув, гендер.

Ключевые слова: социальные стереотипы, мышление, психолингвистика, социолингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, метафорология, социализация, гендер.

Key words: social stereotypes, thinking, psycholinguistics, sociolinguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, metaphorology, socialization, gender.

Инсон тафаккури ва унинг нутқи нафақат руҳий омиллар, балки социал омиллар билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Бошқача айтганда, тилнинг шаклланиши ва ривожланишини белгилашда социал омилларнинг ўрни ва роли катта. Руҳий ва социал омилларни, албатта, бири-биридан айрича тушуниш кўпам тўғри эмас. Тилда руҳий ва ижтимоий омилларнинг ўрни ва роли юқори экан, демак, ўз ўзидан маълумки, психология ва социология – бошқа ижтимоий фанларга нисбатан тилшуносликка кўпроқ яқин ва кўмакдош.

Тилнинг инсон психикаси ва ижтимоий омиллар билан боғланиши социал стереотипларнинг шаклланиши ва уларнинг лисоний ифодаланишида яққол кўзга ташланади.

Когнитив ва лисоний захира асосида фикрлаш ва унинг маҳсули стереотип ҳисобланади. Стереотип – мантиқий фикрлаш кўринишларидан бири. Ўзлаштирилаётган янги ҳодисани тафаккурдаги эски қолипга солиш – стереотипик амал хусусиятларидан бири.

Дастлаб типографияда шаклланган стереотип тушунчаси клише, қолип сингари нарсаларга нисбатан тушунилган. “Шаблон”, “янги”, “қиёс”, “хулоса” – стереотипнинг асосий очқич унсурлари. Стереотип – типографияда ҳам, тафаккурда ҳам – қувватни тежаш воситаларидан бири. Киши кузатилаётган ҳодисани онгда муқимлашган ва унга ўхшаган ҳодиса билан қиёслайди ва мавжуд ҳамда янги тушунчалар орасида метафорик

“битим”ни шакллантиради. Метафора эса, эмоционаллиги ва бўёқдорлиги билан характерланади. Ҳар қандай метафора – стереотипик тафаккур маҳсули. Стереотипик тафаккурда кузатилаётган нарса/ҳодисанинг бирор яққол белгиси ажратиб олиниб, онгдаги шунга ўхшаган белгига эга “эски” (мавжуд) нарса билан қиёслаш амалга оширилади. Янгига мос келувчи эски қолип ахтарилади ва ниҳоят топилади.

Эски нарса, ҳодиса имплицит тарзда мавжуд бўлади. Масалан, Болага иш буюр ва орқасидан ўзинг югур мақолига тажриба ва ўгитлар асосида болага ишонмаслик стереотипи асос бўлган. Умуман олганда, барча мақол, ҳикматлар борлиқни баҳолаш стереотиплари ҳисобланади.

Стереотиплар – ахборотни қайта ишлаш ва сақлашнинг бир шакли, инсон онгининг когнитив фаолияти натижаси. Стереотип мураккаб когнитив қурилма, аммо бу мураккаблик борлиқни содда, оддий тарзда идрок этишга хизмат қилади.

Социал стереотиплар дастлаб психологиянинг ўрганиш объекти сифатида намоён бўлган. Кейинчалик бу объектдан кўплаб фан йўналишлари – социология, политология, маданиятшунослик – ўз ўрганиш предметларини ажратиб ола бошладилар. Натижада стереотипнинг мураккаб категория мазмунига эга ўлароқ янгидан-янги қирралари очила бошлади. Тилшунослик ҳам бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан ҳамкорлик қила бошлашиданоқ, стереотип тушунчаси билан ҳам шуғулланишга, уни тил ифодаларига боғлаб ўрганишга киришди. Бугунги кунда стереотип социал ва психотилшуносликнинг, лингвокогнитологиянинг терминларидан бирига айланиб, расмий оммалашди. Бироқ мазкур ҳодисанинг тилшуносликда ўрганилишини ҳали давр талаблари даражасида деб бўлмайди. Бу ҳодиса когнитив тилшунослик, лингвокогнитология йўналишларининг илк ватани бўлган АҚШда маълум даражада ўрганилган бўлса-да, Ўзбекистонда унинг тадқиқи масаласини ҳали очилмаган қўриқ дейиш мумкин. Зеро, тил борлиқ нарса, ҳодисаларини онгда қайд этишнинг муҳим ва етакчи воситаси, номлаш ва қайта номлаш эса тилшуносликнинг асосий вазифаларидан бири экан, фанимизда метафоранинг асоси бўлган стереотип категориясини илмий тадқиқ қилиш ва ундан амалий фойдаланиш муаммосини ўрганиш даври ўтиб кетмоқда. Бунинг учун тилшуносликнинг қуйидаги соҳаларига алоҳида эътиборнинг қаратилиши тақозо этилади:

– психолингвистика;
– социолингвистика;
– когнитив лингвистика;

– лингвокультурология;
– метафорология.

Стереотипларнинг хусусияти – барқарорлиги ёки беқарорлиги стеротип эгаси онгининг ривожланганлик даражаси, қайси сатҳда фаол воқеланиши, аниқроғи, унинг қамрови билан боғлиқ. Масалан, айрим кишиларда стереотиплар юзаки белгиларга асосланган ҳолда шаклланган бўлса, бошқасида мустаҳкам белгиларга асосланиши ҳам мумкин. Бу стереотип эгасининг савиясига боғлиқ. Шу билан бирга, айрим стереотиплар фақат индивидуал бўлса (бу кўпроқ мустақил тафаккур соҳибларида учрайди, зеро улар борлиқни андозаларсиз, эргашувчанликсиз кўради), бошқаларида гуруҳий табиатли бўлиши мумкин. Шу билан бирга, илмий стереотиплар ҳам нисбатан оммавий характерли бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги келишиклар сони шу соҳа билан шуғулланувчи мутахассислар ва, шунингдек, талабалар онгида социаллашган стереотипга мисол бўлади.

Билим даражаси қанчалик юқори бўлса, стереотиплар ҳам шунчалик кенг, чуқур, ҳаракатчан, унинг замиридаги умумлашма ва барқарор клишелар қайишқоқ ва ривожланувчан бўлади. Борлиқ доимий ва муттасил ривожланишда бўлганлиги сабабли, унга мос равишда у ҳақдаги стереотиплар ҳам доимий ҳаракатда бўлади. Догматик стереотиплар борлиқни объектив равишда баҳолашга тўсиқ бўлади. Тафаккурнинг провинциаллиги ва эргашувчанлиги стереотипларнинг сўниқлигига, догматиклигига, тор ва юзакилигига олиб келади. Кўринадики, бошқа ўрганиш объектлари каби, стереотиплар ҳам турлича, уларни таснифлаш бўйича талай ишлар амалга оширилган. Психолог Л.Гуслякова стереотипларни баҳолаш асосида ўзига хос таснифни тақдим этади. Унингча, стереотипнинг бир нечта кўриниши бўлиб, уларнинг мантиқий асослари қуйидагилар:

1) объективлик даражасига кўра: ҳақиқий ёки алдамчи (сохта) стереотип;
2) шаклланиш хусусиятига кўра: онгли ёки стихияли стереотип;
3) соҳибига кўра: индивидуал, гуруҳий ёки умуммиллий стереотип;
4) воқеланишига кўра: фикрий ёки хулқий стереотип;
5) ўзгарувчанлик даражасига кўра: ўзгармас ёки ҳаракатчан стереотип;
6) борлиқни акс эттириш даражасига кўра: ҳиссий; фикрий ёки амалий;
7) вазифасига кўра: бунёдкор ёки вайронкор стереотип;
8) мазмунига кўра: умумий ёки шахсий стереотип.

Социал стереотиплар таснифнинг учинчи тури асосида ажратилади.

Ташвиқот-тарғибот аслида стереотипларни ўзгартириш учун кураш-дир. У турли йўл ва воситалар билан амалга оширилади. Хусусан, таълим

ҳам стереотипларни у ёки бу даражада ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган бўлади. Бадиий адабиёт, ОАВ турли социал гуруҳ ва типларнинг манфаатларини ифода этади. Ҳар хил партиялар фаолияти ҳам социал йўналтирилганлиги билан характерланиб, муаммоларининг қўйилиши, мақсад ва вазифаларининг белгиланишида социал стереотиплардан унумли фойдаланади. Шунингдек, жамиятдаги бир умумий муаммо турли социал типлар томонидан турлича идрок этилиши, ҳар хил баҳоланиши мумкин ва бу ранг-баранглиқда социал типларнинг стереотиплари муҳим роль ўйнайди..

Социал психологияни тадқиқ қилишнинг асосида социал стеротипларни ўрганиш ҳам ётади. Социал стереотипларнинг замирида социал тафаккур тарзи ва социал манфаатлар мавжуд. Социал муаммоларга муносабатда ана шу социал манфаатлар муҳим роль ўйнаб, улар социал стереотиплар сифатида намоён бўлади.

Социал стеретотип бир вақтнинг ўзида социал маданият ҳамдир. У узоқ давр мобайнида шаклланиб, вақтлар ўтиши билан, шахснинг социал "кўзойнаг"ига айланиб қолади. Стереотиплар борлиқ ҳодисалари билан айнан мос келмаслиги ҳам мумкин. Бунинг учун унинг социал муносабат асосидаги социал маданият мезонларига мувофиқ мавжуд бўлиши етарли. Социал типнинг онгига таъсир қилиш уларнинг ана шу социомаданий стеретотипларини тўғри англаш ва аниқ баҳолаш асосида амалга оширилгандагина. тўғри самара беради.

Албатта, социал типларнинг онгидаги ёки онг остидаги миллий, этник, социал қадриятлар, концептлар, тасаввурлар ва ҳар хил ассоциатив боғланишлар асосида янги боғланишларни, концептуал майдонларни яратиш асосида уларнинг тафаккури мақсадли йўналтирилади. Масалан, Америка Қўшма Штатлари кўп йиллар давомида шаклланиб, бугунги кунда сиёсий ва иқтисодий етакчи давлат, дунёга таҳдид солувчи кучли мамлакат стереотипи сифатида аксарият бу мамлакатдан ташқаридаги кўпчилик социал типлар онгидан ўрин олган. ОАВ лари бу стеретотипларнинг қайси жиҳатини кучайтириш, қайси жиҳатини ҳаспўшлашни мақсад қилиб қўйган бўлса, социал онгдаги ўша жиҳатга урғу беради ёки уларни четлаб ўтишга ҳаракат қилади. Натижада социал онгдаги юклар мувозанати ўзгаради. Социал стереотипларни ўзгартиришда ташвиқот ва тарғибот, ахборот беришнинг аҳамияти катта. Бу узоқ давом этадиган, кучи ўрнашган стереотипдан оғирроқ бўлган қувват таъсирида амалга ошириладиган жараён. Шу боисдан кўзланаётган мақсаддан келиб чиққан ҳолда, стереотипнинг

қайси жиҳатига эътибор бериш муҳим. Шу билан биргаликда, социал типнинг яна икки хусусиятига диққат қаратилади:

-стеротип зоҳирий аломатларга таянганлиги ёки чуқур илдизлилиги;

-стереотип соҳибининг барқарор руҳий хусусиятлари.

Зоҳирий аломатлар асосидаги стереотипни ўзгартириш чуқур асосли далиллар билан, чуқур илдизли стереотиплар эса, кўплаб зоҳирий аломатлар уюми билан таъсир остига олинади. Шунингдек, стереотипларнинг барқарорлиги унга таъсир қилиш имкони билан тескари пропорционалдир.

Социал стереотипларни ўзгартириш ёки улар асосида таъсир қилиш айнан шу социал типга хос жиҳатларни ажратиб олиш йўлидан бориб, амалга оширилади. Дейлик, ёш авлод кўпроқ зоҳирбин, катта авлод ботинбин бўлиши билан характерланади. Шунингдек, эмоционаллик – ёш қавмга хос стереотипларнинг асосий хусусиятларидан бири. Эмоционаллик эса тез қўзғалувчанликни келтириб чиқаради.

Социал стереотипларнинг замирида зотий ва орттирилган социал роллар ётади. Социал роль шахснинг маълум бир социал системада қарор топган социал вазифаларни бажаришга хосланган фаолиятидир. Бу роллар табиатан мавжуд ёки жамият томонидан ўрнатилган бўлиб, инсон бу рольларни бажаришга ихтисослашган ёки ўз ихтиёри ёхуд мажбурий равишда бажаришга мослашган бўлади. Масалан, хотин социал ролини олайлик. Табиатан ато этилган жинс шахснинг ушбу ролни бажариши учун асос бўлади. Биринчи роль кейинги ролнинг пойдеворидир. Кейинги роль эса навбатдагисига асос бўлиб хизмат қилади:

1.1) қиз→аёл→кампир;

1.2) аёл→хотин→она;

2.1) ўғил→эркак→чол;

2.2) эркак→эр→ота.

Қатордаги биринчи роллар инсон учун ихтиёрсизлиги ва кейингилари ихтиёрий/мажбурийлиги билан характерланади. Чунки кейинги рольларни танлаш ихтиёрийлиги мавжуд. Аммо уларнинг замирида ҳам зотий мажбурийлик ётади ва унга кўникиш истак-хоҳиш даражасида бўлиши ҳам мумкин. Аёл бўлиш қиз учун мажбурий, у бу мажбуриятни ўзгартира олмайди, яъни у эр бўлиши мумкин эмас, бироқ бунга у истак асосида ёндашиши мумкин. Демак, уни онг ости мажбурияти ва онг усти ихтиёрийлиги сифатида баҳолаш мумкин.

Айтилганлар асосида тўхтамга келиш мумкинки, роллар рольларни келтириб чиқаради. Роллар тақсимланишида узвий кетма-кетлик мавжуд,

аммо буни ҳар доим ҳам бирдай амал қиладиган қонуният сифатида қабул қилиш тўғри эмас. Бу ҳолат барча роллар учун бирдай амал қилавермайди. Юқорида келтирилган қаторларда кетма-кетликнинг барқарорлиги ва киши хоҳиш-иродасидан ташқари бўлса, қуйидаги қаторларда бунинг "юмшаган" кўринишига гувоҳ бўламиз:

1.1) ўқувчи→талаба→ўқитувчи;

1.2) аскар→зобит→ветеран;

2.1) мурид→муршид;

2.2) шогирд→устоз.

Социал ролнинг асосий хусусияти унинг жамият томонидан қабул қилинганлиги, муайян социал мавқедаги шахс (ёки шахслар) учун шартлилиги ҳамда меъёрлашганлигидир. Ҳар қандай социал роль хулқий меъёрлар модели – қолипидир. Бу қолипнинг туғма, инстинктив асослари устига ижтимоий унсурлар юкланиб, улардан янги социал роллар пайдо бўлади ва ҳар бир шахс серқирра социал тип сифатида намоён бўлади. Қуйида аёл социал типи асосида шаклланган ҳосил типик сифатларга эътибор қаратамиз:

Аёл	ёш/ўрта/қари
	хотин/она
	отин/муаллима
	ҳамшира ва ҳ.

Ҳосила роллар ҳеч қачон дастлабки модел доирасидан ташқарига чиқиб кетмайди. Ҳар қандай алоҳида кишининг муайян ролдаги хулқи қанчалик индивидуал бўлмасин, ўзи мансуб социал тип доирасидан ташқарига чиқиб кета олмайди – соф ҳолдаги мутлақ индивидуал социал роль ва унга мувофиқ социал хулқ бўлиши мумкин эмас. Албатта, унинг ўзи мансуб социал типнинг умумлашма ролини хусусийлаштириши, умумийлик доирасида хусусийликни вужудга келтириши натижасида такрорланмас роль ва бетакрор социал хулқ вужудга келади.

Демак, кўринадики, шахс ўзи мансуб социал тип ролига хос хусусият, вазифаларни ўзлаштириш баробарида, унга ишлов бериб, ўзига хос такрорланмас ролни ҳам вужудга келтириб боради – социалллик асосида янада социаллашиб боради.

Социаллашув жараёнида киши ўзи мансуб социал тип хусусиятларини ўзлаштириб, уни жузъийлаштириб социал профессия ёки фаолият турини эгаллаш йўлидан боради. Янги социал сифатлар касб этади. Орттирилган

социал роллар мутлақ ва нисбийлик хусусиятларидан бирига эгалиги билан характерланади. Гендер социал роль мутлақлиги билан характерланса, она ёки ҳамшира социал роли бошқа роллар билан боғлиқ равишда содир бўлади. Фарзанд ва ота/она социал роллари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Шахслараро роллар шахслараро муносабатлар асосида вужудга келади. Бу муносабатлар ўзгариши билан, роллар ҳам барҳам топади. Масалан, никоҳ бузилиши натижасида эр/хотинлик социал роли барҳам топади – шахс олдинги социал типига қайтади. Олдинги социал типга қайтиш орттирилган социал типларнинг барчаси учун умумий бўлган хос сифатдир.

Орттирилган социал типларнинг ролли тарбияси катта аҳамиятга эга. Муҳит ва тарбия орттирилган социал ролларнинг эгалланишида туғма ёки генетик омиллардан кам бўлмаган аҳамиятга эга. Тарбия натижасида шахс жамиятга уйғунлашиб, умумий социалликнинг ажралмас унсурига айланиб боради.

Бу роллар шахсдан маълум бир куч ёки интилишларни талаб этмайди. Шахсларнинг бу ролларга хос устунлик даражаси уларнинг ўзига боғлиқ бўлмайди.

Ўзлаштириладиган социал роллар ҳаёт давомида яшаш учун кураш тезиси асосида субъектнинг жидду жаҳди, сайъ-ҳаракатлари натижасида эгалланади ва бундаги даражали фарқлар шахсларнинг ирода кучи билан белгиланади.

Адабиётлар:

1. Красных, В.В. Когнитивная база vs культурное пространство в аспекте изучения языковой личности (к вопросу о русской концептосфере) / В.В. Красных // Язык, сознание, коммуникация. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 128–144.

2. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – С.177.

3. Табалова Н.Г. Социальные стереотипы как форма категоризации действительности в лингвистическом, психологическом и социологическом аспектах // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. - М.: МАКС Пресс, 2003. - Вып. 23. - 124 с. – С.1-6.

4. Меренков А. В. Социология стереотипов. Екатеринбург, 2001. – С. 30.

5. Гуслякова Л. Что такое стереотип и надо ли с ним бороться? // Покушение на незыблемое или…?: Стереотипы социально-политического сознания и перестройка / Под ред. Т. Шмелевой. Барнаул, 1990.

6. Ядов В. А. Социальный стереотип // Философская энциклопедия. М. 1970

7. Коробов В. К. Теоретико-методологические основы стереотипов образа жизни // Образ жизни в условиях перестройки. М., 1992; Ванина О. Н. Исследование феномена социального стереотипа: социально-психологический и социологический подходы. Самара, 1997.

8. Семендяева О. Ю. Стереотип как социальный и социально-психологический феномен: Дис. … канд. соц. наук. – М., 1986. – С. 78.

РЕЗЮМЕ

Социал стереотиплар дастлаб психологиянинг ўрганиш объекти сифатида намоён бўлган. Кейинчалик бу объектдан кўплаб фан йўналишлари – социология, политология, маданиятшунослик – ўз ўрганиш предметларини ажратиб ола бошладилар. Натижада стереотипнинг мураккаб категория мазмунига эга ўлароқ янгидан-янги қирралари очила бошлади.

РЕЗЮМЕ

Социальные стереотипы впервые появились как объект изучения в психологии. Позже многие отрасли науки — социология, политология, культурология - стали отделять свои предметы от этого объекта. В результате стали открываться новые аспекты стереотипа со сложным категориальным содержанием.

SUMMARY

Social stereotypes first appeared as an object of study in psychology. Later, many branches of science - sociology, political science, cultural studies - began to separate their subjects from this object. As a result, new aspects of the stereotype with a complex category content began to open.

НЕКОТОРЫЕ ТРУДНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ ПО МЕДИЦИНСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Халмуратова М. Т.
Ташкентский государственный стоматологический институт
PhD доцент

Tayanch so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, muloqot qobiliyatlari, ilmiy uslub, kasbiy til, tibbiy atamalar.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, коммуникативные навыки, научный стиль, профессиональный язык, медицинские термины.

Key words: communicative competence, communication skills, scientific style, professional language, medical terms.

Сегодня владение иностранным языком – не роскошь, как это было когда-то, а жизненная необходимость. Изучение иностранного языка в современном мире – это один из самых важных составляющих моментов в жизни современного, успешного человека. Иностранный язык необходим не только для того, чтобы эффективно взаимодействовать в науке и политике, культуре и искусстве, экономике, но в медицине и других важных областях нашей жизни.

Владея иностранным языком, студент-медик может изучать различную медицинскую литературу, посещать сайты, писать научные статьи, вести исследовательские работы на иностранных языках, вести беседы с использованием медицинских терминов, составлять и переводить медицинскую документацию с описанием болезней, выбрать возможные методы, способы лечения заболевании, процедуры, препараты, манипуляций и т.д. Помимо всего этого, знания иностранного языка важно и в общении с пациентами, носителями языка.

Формирование коммуникативных навыков является самой важной целью при изучении иностранных языков. Основная же цель обучения студентов языковым дисциплинам в медицинских вузах – научить грамотно пользоваться языком не только как средством коммуникации, но и как одним из средств овладения будущей специальностью.

Современный компетентностный подход к изучению языков включает развитие коммуникативной компетенции, подразумевающей способность эффективно использовать изучаемый язык как средство общения в познавательной деятельности, а также языковой (лингвистической) компетенции, направленной на овладение языковыми средствами в соответствии с темами и сферами общения и умение оперировать ими в коммуникативных целях.

Главной целью обучению иностранным языкам студентов медицинских вузов - освоение языка будущей специальности, языка профессионального медицинского общения. Профессиональный язык медика сильно отличается от обиходного, обычного. Основное и очень заметное отличие – это огромное количество специальных слов и выражений, богатая и широко разветвлённая терминология.

При обучении профессиональному языку важно методически так организовать занятия, чтобы изучаемые языковые единицы были максимально использованы студентами в реальной учебно-профессиональной и собственно-профессиональной коммуникациях.

Формирование и развитие коммуникативных навыков студентов – это, прежде всего, развитие устной речи на изучаемом языке. В связи с целевыми установками каждого из этапов обучения студентов-медиков стоматологического направления приоритетными видами устной речи становятся как устная диалогическая, так и монологическая речь.

Для эффективного обучения иностранным языкам и формирования навыков профессиональной речи на занятиях используются различные инновационные методы: синквейн, ассоциативный ряд, ключевые термины, лингвистические карты, лингвистическая аллюзия (намек), ИНСЕРТ (интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления).

Обучение языку специальности на основе монологической речи предполагает обогащение словарного запаса студентов общенаучной и терминологической лексикой, характерными для научного стиля синтаксическими конструкциями, дальнейшее развитие и совершенствование умений и навыков извлечения основной информации из учебно- научных текстов, передача её в устной и письменной форме, а также развитие навыков и умений в различных видах речевой деятельности.

Таким образом, овладение студентами-медиками профессиональной речью поможет успешному осуществлению коммуникации и адаптации их в будущей сфере деятельности.

Литература:

1. Маталова, С.И. Интенсивное обучение профессиональной речи иностранных студентов-медиков при языковой подготовке к клинической практике [Текст]: /С.И.Маталова // Вестник РУДН, 2008. - № 3. - С. 28

2. Игнатова И.Б. Деловые игры в процессе обучения русскому языку иностранных студентов-филологов /И.Б.Игнатова//Фундаментальные исследования, 2007.-№10.- С.100

3. Халмуратова М. Т. Психолого-речевые барьеры студентов медвуза при освоении иностранных языков //Экономика и социум. – 2019. – №. 3. – С. 464-466.

4. Халмуратова М. Т. Мотивация студентов в обучении //Наука и образование сегодня. – 2020. – №. 6-2 (53). – С. 29-30.

5. Xalmuratova, M. T. (2021). Advantages and disadvantages of distance learning for languages in medical universities in a pandemic situation. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 18(4), 3965-3969.

РЕЗЮМЕ

"Tibbiyot ixtisosligida chet tillarini o'qitishdagi ba'zi qiyinchiliklar" maqolasida talabalarga chet tillarini o'rgatishning innovatsion usullari muhokama qilinadi. Chet tilini bilish kelajakdagi mutaxassislikni o'zlashtirish vositalaridan biri, tilni muvaffaqiyatli o'rgatishda ulardan foydalanish samaradorligidir. Maqola muallifi nafaqat grammatik material, balki leksik material ustida ham unumli ishlash imkonini beradigan bunday o'qitish usullaridan keng foydalanishga alohida e'tibor beradi. Mutaxassislik tilini o'rgatish bo'yicha asosiy ish talabalarning kelajakdagi kasbining barcha nutq sohalari bilan bog'liq bo'lgan aloqa birliklari sifatida leksik birliklarni o'zlashtirishga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье «Некоторые трудности обучения иностранным языкам по медицинской специальности» рассматриваются инновационные методы обучения студентов иностранным языкам. Знание иностранного языка является одним из средств овладения будущей специальностью, эффективность их использования с целью успешного преподавания языка. Автор статьи особое внимание уделяет широкому использованию таких методов обучения, которые позволят продуктивно работать не только над грамматическим материалом, а также над лексическим материалом. Основная работа по обучению языку специальности направлена на освоение лексических единиц как единиц общения, связанных со всеми речевыми сферами будущей профессии студентов.

SUMMARY

The article «Some Difficulties in Teaching Foreign Languages in the Medical Specialty» discusses innovative methods of teaching students foreign languages. Knowledge of a foreign language is one of the means of mastering the future specialty, the effectiveness of their use in order to successfully teach the language. The author of the article pays special attention to the wide use of such teaching methods that will allow productive work not only on grammatical material, but also on lexical material. The main work on teaching the language of the specialty is aimed at mastering lexical units as units of communication associated with all speech areas of the future profession of students.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Тен С.К.
Старший преподаватель межфакультетской кафедры русского языка Национального университета Узбекистана
Рахимова А.И.
Старший преподаватель межфакультетской кафедры русского языка Национального университета Узбекистана

Tayanch so'zlar: AKT, dars, o'qituvchi, talaba, nostandart darslar, innovatsion texnologiyalar.

Ключевые слова: ИКТ, урок, учитель, ученик, нестандартные уроки, инновационные технологии.

Key words: ICT, lesson, teacher, student, non-standard lessons, innovative technologies.

Использование современных инновационных образовательных технологий, методов, приемов - это объективная необходимость и условие достижения высокого качества современного образования. Логика развития современной цивилизации ставит перед образованием задачи, для выполнения которых необходимо формулировать новые концептуальные идеи обучения, которые органично объединяют элементы традиционные и инновационные.

Использование инновационных технологий на уроках разных учебных дисциплин дает возможность воздействовать на три канала восприятия человека: визуальный, аудиальный, кинестетический, а значит, способствует эффективному усвоению учебного материала. Увеличивается объём материала за счет экономии времени. Расширяются возможности применения дифференцированного подхода в обучении, осуществляются межпредметные связи. Но самое главное преимущество использования на уроках -повышение мотивации обучения, создание положительного настроя, активизация самостоятельной деятельности учащихся. Безусловно, компьютер не заменит учителя или учебник, поэтому он рассчитан на использование в комплексе с другими имеющимися в распоряжении учителя методическими средствами. Мы уверены, что умелое использование ИКТ на

уроках не только повышает эффективность, но, в первую очередь, способствует повышению познавательных потребностей учеников. Объективной необходимостью в условиях современного образования становится освоение учителем и применение им на своих уроках инновационных технологий при обучении детей. Новая организация общества, новое отношение к жизни предъявляют и новые требования к школе. Сегодня основная цель обучения - это не только накопление учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка школьника как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. В основе современного образования лежит активность ученика, направляемая учителем. Именно этой цели - воспитанию творческой, активной личности, умеющей учиться, совершенствоваться самостоятельно, и подчиняются основные задачи современного образования.

Инновационное обучение определяется как обучение нового типа, построенное на активизации эмоциональной сферы ученика. Организация инновационного обучения обеспечивает формирование положительной мотивации через предвосхищение результата учения школьником, позволяет включить всех учащихся в процесс познания на максимальном для каждого обучающегося уровне успешности и перевести учебную деятельность на продуктивно-творческий уровень. В инновационном обучении происходит усвоение знаний и умений и опыта мышления на базе подкрепления рационального эмоциональным. Активное функционирование интеллектуальных и волевых сфер психики ребенка обеспечивается включением его эмоциональных сфер, что ведет за собой обязательное участие в учебном процессе.

Инновационные технологии позволяют реализовать одну из основных целей обучения русскому языку и литературе - дать возможность перейти от изучения предмета как системно-структурного образования к изучению его как средства общения и мышления, а учебно-познавательную деятельность перевести на продуктивно-творческий уровень.

Основной принцип технологии коллективной взаимообучаемости – принцип сотрудничества. Принцип непрерывной и безотлагательной передачи полученных знаний друг другу – это тот рычаг, который приводит к массовому и качественному знанию учебного материала.

Коллективная форма обучения дает возможность трудиться на уроке всем учащимся. Эффективность урока возрастает за счет того, что увеличивается время для активной работы учащихся. Труд на уроке носит общественно полезный характер, так ближайшая цель каждого ученика не

только учиться самому, но и учить других, помогать другим. Каждый на уроке имеет возможность усвоить материал!

Самое главное в основе технологии коллективной взаимообучаемости – это наличие воспитательного и здоровьесберегающего аспекта: он заключен в проблеме общения (ученик – учитель, ученик – ученик). Стиль отношений при работе в парах сменного состава демократичный, искренний. Технология ведет к партнерству, сотрудничеству, что вызывает в ученике радость от совместного труда, ученик учится умению слушать и слышать друг друга, у него повышается самооценка. Ученики начинают уметь выстраивать диалог, культурно дискутировать. И самое важное: ученик поглощает не только поток знаний, но и чувств; он имеет право на ошибку, на собственное мнение. Существует большое количество методик, применяемых на коллективных занятиях, и они имеют различные названия: «организованный диалог» , «коллективное взаимообучение», «коллективный способ обучения» (КСО), «работа в парах сменного состава» и др.

Работа в парах сменного состава по определенным правилам позволяет плодотворно развивать у обучаемых самостоятельность и коммуникативные умения. Применение коллективной формы обучения дает возможность трудиться на уроке всем учащимся. Эффективность урока возрастает за счет того, что возрастает время для активной работы учащихся, ведь половина из них (в разных группах) может говорить, отвечать одновременно. Дети учатся оценивать свою работу, работу товарища, помогать друг другу, то есть принцип сотрудничества становится ведущим, каждый на уроке имеет возможность усвоить материал. Именно этим меня привлекла данная форма обучения.

Технология ведет к партнерству, сотрудничеству, что вызывает в ученике радость от совместного труда; ученик учится умению слушать и слышать друг друга, у него повышается самооценка совместных действий (взаимодействие)!. Ученики начинают уметь выстраивать диалог, культурно дискутировать, у учителя появляется возможность помогать ученику в индивидуальном порядке четко формулировать высказывания. И самое важное: ученик поглощает не только поток знаний, но и чувств; он имеет право на ошибку, на собственное мнение.

Использование данных технологий на уроках имеет большие преимущества. Учебный процесс становится для учащихся интересным, что повышает активность учащихся, развивает навыки самостоятельно получать знания в процессе взаимодействия и поиска. Повышается каче-

ство и прочность полученных знаний. Развиваются исследовательские навыки и умения, формируются аналитические способности учащихся. Параллельно с процессом обучения идет развитие коммуникативных качеств и формирование лидерских качеств личности.

При использовании инновационных технологий в обучении русскому языку успешно можно применять на уроках следующие приемы: ассоциативный ряд; опорный конспект; мозговая атака; групповая дискуссия; синквейн; эссе; ключевые термины; перепутанные логические цепочки; дидактическая игры; лингвистические карты; лингвистические задачи; исследование текста; работа с тестами; задания поискового характера; нетрадиционные формы домашнего задания. Остановимся лишь на некоторых из них.

Актуальность инновационного обучения состоит в использовании личностно-ориентированного обучения, а также поиске условий для раскрытия творческого потенциала ученика. Основными целями инновационного обучения являются: развитие интеллектуальных, коммуникативных, лингвистических и творческих способностей учащихся; формирование личностных качеств учащихся; выработка умений, влияющих на учебно-познавательную деятельность и переход на уровень продуктивного творчества; формирование ключевых компетентностей учащихся. Задачи инновационного обучения: оптимизация учебно-воспитательного процесса; создание обстановки сотрудничества; выработка долговременной положительной мотивации к обучению; тщательный отбор материала и способов его подачи

Поисково-технологическая модель, построенная по законам инноватики, обеспечивает учителя педагогической технологией, которая в процессе обучения русскому языку трансформируется в учебную технологию ученика. Особенности педагогической технологии выражаются, во-первых, в стиле обучения, выдвигающем на первый план активные его (обучения) формы, предполагающие не только сотрудничество, но и сотворчество на нетрадиционно организованном уроке; во-вторых, в разработке и выборе таких учебных средств, которые помогают учителю - организатору процесса обучения и носителю целей - одновременно решать задачи организации на уроке учебной познавательной деятельности, вызывающей интерес учащихся, и задачи создания устойчивой положительной мотивации за счет нетрадиционного вовлечения класса в творческое познание.

Анализ полученных результатов, отражающих реализацию проекта инновационного изучения русского языка как условия формирования

учебной мотивации и усвоения знаний одновременно с общеучебными, общеязыковыми, речевыми, правописными и инновационными умениями, позволяет заключить, что такая организация учебно-познавательного процесса меняет не только стиль общения, тип мышления и методику обучения; меняется отношение подростков к предмету «русский язык» и русскому языку, и меняются они сами: растет положительная мотивация, самостоятельность в речемыслительной деятельности, укрепляются познавательные интересы, что проявляется в желании и умении учиться и положительно сказывается на важных качествах личности - наблюдательности, самооценке, саморегуляции.

Литература:

1. Буре Н. А. Смешанное обучение как новая парадигма образовательного процесса // Русское слово в многоязычном мире: Материалы XIV Конгресса МАПРЯЛ (Нур-Султан, Казахстан, 29 апреля – 3 мая 2019 г.) / Н. А. Буре [Электронный ресурс] / Ред. кол.: Н. А. Боженкова, С. В. Вяткина, Н. И. Клушина и др. – СПб.: МАПРЯЛ, 2019. – С. 903–906.

2. Ельникова С. И. Инновационные педагогические технологии как средство формирования русскоязычной компетенции в сфере профессионально-делового общения: Учебное пособие / С. И. Ельникова. – М., 2008.

3. Капишева Т. Ю. Мониторинг русскоязычных образовательных итернет-ресурсов, связанных с изучением и преподаванием русского языка / Т. Ю. Капишева, Г. Ф. Кудинова, Е. В. Попова и др. // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2018. – № 3. – С. 102–113.

4. Методические рекомендации к организации и проведению уроков обобщающего повторения в форме дидактической игры на материале морфологии. - Л.: Л1 ПИ, 1985. - 94 с.

5. Методические рекомендации к организации и проведению факультативных занятий по русскому языку в педагогических классах средней школы (в соавторстве). - Л.: Л1 ПИ, 1987. - 59 с.

РЕЗЮМЕ

Maqolada rus tilini o’qitishning turli innovatsion texnologiyalari va talabalarning bilim sifatini oshirish, ularning intellektual va nutq qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ulardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi ko’rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются различные инновационные технологии обучения русскому языку и целесообразность их использования с целью повышениея качества знаний учащихся, развития их интеллектуальных и речевых способностей.

SUMMARY

The article examines various innovative technologies for teaching the Russian language and the feasibility of their use in order to improve the quality of students’ knowledge, develop their intellectual and speech abilities.

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Мирахмедова И. А.
Преподаватель
Межфакультетской кафедры русского языка
Национального университета Узбекистана

Таянч сўзлар: innovatsion texnologiyalar, integratsiya, kommunikativ faoliyat, differentsiatsiya, loyiha usuli, kompyuterlashtirish.

Ключевые слова: инновационные технологии, интеграция, коммуникативная деятельность, дифференциация, метод проектов, компьютеризация.

Key words: innovative technologies, integration, communicative activity, differentiation, project method, computerization.

В последние десятилетия учителя в своей работе активно применяют современные образовательные технологии. Каждый педагог отбирает более приемлемую для себя и учащихся технологию. И это не случайно. Сегодня основная цель обучения - это воспитание творческой, активной личности, умеющей учиться, совершенствоваться самостоятельно. Инновационный подход к обучению позволяет так организовать учебный процесс, при котором ребенок вовлекается в общий учебный труд, вызывающий в нем, чувство успеха, движения вперед. Многие исследователи рассматривают инновационные технологии как эффективные средства в личностно-ориентированном обучении, а также поиске условий для раскрытия творческого потенциала ученика во время учебно-воспитательного и методического процессов. На уроках русского языка и литературы особенно перспективным представляется метод проектов, который позволяет развивать критическое мышление, исследовательские способности и творческую деятельность.

Обучение русскому языку по инновационным технологиям – это организация учебного процесса по-новому, ориентированная на стремление учащихся к активной коммуникативной деятельности, к диалогу, включение в познавательную деятельность его эмоционального, интеллектуального потенциала. Инновационные технологии в образовании - это ор-

ганизация образовательного процесса, построенная на качественно иных принципах, средствах, методах и технологиях и позволяющая достигнуть образовательных эффектов.

Для достижения этих задач педагогам необходимо использовать в учебном процессе инновационные образовательные технологии, в основе которых должна лежать активность ученика, направляемая учителем. Потому что инновационные технологии активизируют мыслительную деятельность учащихся, повышают качество и прочность знаний, развивают речевые навыки и творческие способности. Новые образовательные технологии предлагают инновационные модели построения такого учебного процесса, где на первый план выдвигается взаимосвязанная деятельность учителя и ученика, нацеленная на решение как учебной, так и практически значимой задачи.

Основными целями использования инновационных технологий являются:

• развитие интеллектуальных, коммуникативных, лингвистических и творческих способностей учащихся;

• формирование личностных качеств учащихся;

• выработка умений, влияющих на учебно-познавательную деятельность и переход на уровень продуктивного творчества;

• формирование ключевых компетентностей учащихся.

Данными целями определяются и задачи инновационного обучения:

• повышение мотивации, интереса к изучаемому предмету;

• усиление познавательной деятельности;

• создание комфортной обстановки, атмосферы взаимопонимания и поддержки в процессе коммуникации на изучаемом языке раскрытие творческого потенциала, развитие инициативы создание комфортной обстановки, атмосферы взаимопонимания и сотрудничества ученика и учителя в процессе коммуникации на изучаемом языке;

• тщательный отбор материала и способов его подачи.

Использование инновационных технологий на уроках русского языка и литературы позволяет мне индивидуализировать и дифференцировать процесс обучения, контролировать деятельность каждого ученика, активизировать творческие и познавательные способности обучающихся, оптимизировать учебный процесс.

На своих уроках я использую следующие инновационные технологии:

- проблемное обучение,

- метод проектов,

- развитие критического мышления через чтение и письмо,
- технологию модульного обучения,
- дифференцированный подход к обучению,
- информационные технологии,
- игровые технологии.

Отличительной особенностью игровых технологий является то, что ученики вместе с учителем становятся исполнителями определенных ролей. Ролевые игры развивают фантазию, воображение и речь, имеют большое значение в нравственном воспитании. Дидактические игры специально создаются педагогами в учебно-воспитательных целях, являются познавательными и развивающими. В школьной практике используются словесные игры, уроки-путешествия, КВН, уроки - викторины и т.д.

Учитывая, что значительная часть преподавателей, которая в настоящее время работает в учебных заведениях различных уровней, не имела возможности получить необходимую подготовку в области применения современных мультимедийных средств и ИКТ во время обучения в вузе, осознавая, что развитие компьютерных технологий идет очень быстрыми темпами, важнейшей задачей сегодня является необходимость организации переподготовки и информационно - методической поддержки преподавателей в сфере компьютеризации.

Внедрение современных педагогических технологий - работа сложная, но вместе с тем интересная. Она поможет выпускникам школы стать мыслящими людьми, умеющими дать альтернативу в сложной жизненной ситуации.

Последние годы довольно часто используется на уроках синквейн как прием технологии развития критического мышления на стадии рефлексии. Хотя синквейн может быть использован на разных стадиях урока: на стадии повторения - сжатое сообщение актуализации полученных ранее знаний и систематизации материала; на стадии осмысления - вдумчивая работа над новыми понятиями; на стадии рефлексии - это средство творческого выражения осмысленного материала. Большое значение для раскрытия творческого потенциала ученика имеют и нетрадиционные формы домашнего задания, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на уроке, а с другой стороны, позволяют ребёнку проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания.

Таким образом, использование современных инновационных образовательных технологий, методов, приемов - это объективная необходимость

и условие достижения высокого качества современного образования. Однако, для эффективного и повсеместного использования этих технологий необходимо, что бы в процессе профессиональной подготовки будущие учителя не только осваивали эти технологии в процессе обучения, но и активно участвовали в занятиях на основе инновационных технологий. Тем самым актуализируется проблема подготовки преподавателей для высшей школы, способных вести преподавание на основе инновационных технологий.

В основе инновационного обучения лежат следующие технологии: развивающее обучение; проблемное обучение; развитие критического мышления; технология «Метод проектов»; дифференцированный подход к обучению; создание ситуации успеха на уроке; информационные технологии.

Использование данных технологий на уроках имеет большие преимущества. Учебный процесс становится для учащихся интересным, что повышает активность учащихся, развивает навыки самостоятельно получать знания в процессе взаимодействия и поиска. Повышается качество и прочность полученных знаний. Развиваются исследовательские навыки и умения, формируются аналитические способности учащихся. Параллельно с процессом обучения идет развитие коммуникативных качеств и формирование лидерских качеств личности.

При использовании инновационных технологий в обучении русскому языку успешно можно применять на уроках следующие приемы: ассоциативный ряд; опорный конспект; мозговая атака; групповая дискуссия; синквейн; эссе; ключевые термины; перепутанные логические цепочки; дидактическая игры; лингвистические карты; лингвистические задачи; исследование текста; работа с тестами; задания поискового характера; нетрадиционные формы домашнего задания.

В заключение хочется подчеркнуть, что каждый учитель желает, чтобы его занятия заинтересовали его учеников. Каждый урок должен приносить им чувство удовлетворения, стать ценным опытом в становлении их как творческой, думающей личности. Использование современных технологий на уроках русского языка и литературы помогает научить учащихся понимать всю глубину и красоту родного или второго языка, выражать себя в творческой деятельности. Также оно помогает воспитать образованных, высоконравственных людей, которые смогут в будущем умело строить отношения с другими людьми, быть успешными в профессиональной деятельности, правильно выражать свои мысли. При этом надо

помнить, что целенаправленное формирование ключевых компетенций у учащихся возможно только при системном подходе к данной проблеме.

Литература:

1. Гостева Ю.И. Особенности современного этапа использования мультимедийных средств и информационно-коммуникативных технологий при обучении русскому языку. М.: Современное образование, 2012. № 6.

2. Никишина И.В. Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе. Волгоград: Издательство «Учитель», 2008.

3. Багдасарян А.А. Возможности использования информационных технологий в современном учебном процессе, Воспитание Как Фактор Развития Личности В Современной России, Материалы Международной Научно- Практической Конференции Вебинара, Калуга-Москва 2017, 320 стр.

4. Журнал «Армения ежедневно». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.hhpress.am (дата обращения: 10.04.2018).

5. Блог MediaMall. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://blog.mediamall.am (дата обращения: 10.04.2018)

РЕЗЮМЕ

Maqolada zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish orqali zamonaviy ta’limning yuqori sifatiga erishishning ob’ektiv zarurati va sharti ochib berilgan. Innovatsion ta’lim – ta’lim tizimidagi yangi yondashuv bo‘lib, o‘z ichiga shaxsiy yondashuv, bilim, ko‘nikma, ijodkorlik, kasbiy mahorat, eng yangi texnologiyalardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Rus tili va adabiyotini innovatsion texnologiyalar bo’yicha o’qitish - bu o’quvchilarning faol kommunikativ faoliyatga, muloqotga, ularning hissiy va intellektual salohiyatini kognitiv faoliyatga kiritishga qaratilgan o’quv jarayonini yangi usulda tashkil etish.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается объективная необходимость и условие достижения высокого качества современного образования посредством использования современных инновационных образовательных технологий. Инновационное обучение является новым подходом в образовательной системе, включающий в себя личностный подход, прочность знаний, умений и навыков, творческое начало, профессионализм, использование новейших технологий. Обучение русскому языку и литературе по инновационным технологиям - это организация учебного процесса по-новому, ориентированная на стремление учащихся к активной коммуникативной деятельности, к диалогу, включение в познавательную деятельность его эмоционального, интеллектуального потенциала.

SUMMARY

The article reveals the objective necessity and condition for achieving a high quality of modern education through the use of modern innovative educational technologies. Innovative learning is a new approach in the educational system, which includes a personal approach, the strength of knowledge, skills, creativity, professionalism, and the use of the latest technologies. Teaching the Russian language and literature on innovative technologies is the organization of the educational process in a new way, focused on the desire of students for active communicative activity, for dialogue, the inclusion of their emotional and intellectual potential in cognitive activity.

TEACHING ANALYSIS OF THE STRUCTURE OF CONVERSATION IN PHILOLOGICAL INSTITUTIONS

Samiyeva Z. I.
teacher
The department of the integrated course of English language 3
Uzbekistan State World Languages University

Tayanch so'zlar: nutq, dialog, kontekst omillari, og'zaki nutq, psixologik muhit.
Ключевые слова: высказывание, диалог, контекстуальные факторы, речевой дискурс, психологические установки.
Key words: utterance, dialogue, contextual factors, spoken discource, psychological settings.

Introduction. A dialogue is definitely more than sharing words; according to Martin Buber, "a dialogue is a reciprocal conversation between two or more entities… it is an effective means of on-going communication rather than as a purposive attempt to reach some conclusion or to express some viewpoint."

Before exploring meaning of individual utterances, let's see the meaning of a dialogue as whole. Remember, I told you that context is greater than summation of its components (though we are not sure what exactly those components are, yet).

Certainly, the meaning of a dialogue depends on

√ who the participants are
√ where they are
√ why they are there
√ context of the language use.

Conversation Analysis (henceforth CA) is an approach to the analysis of spoken discourse that looks at the way people manage their everyday conversational interactions. Basically, its prime focus is talk, and then expans to the nonverbal aspects of interaction. It examines how spoken discourse is organized and develops as the speakers carry out the interaction. CA analyses spoken data (talks) in the forms of video or audio recordings which occur naturally in the occuring interaction. These talks could happen between family members, acquaiantances, or on institutional contexts (law, medicine, schools, etc.). Therefore, CA deals with both general sequence of structure (which is used in all interaction) and

more specific (which happens in particular context). This data transcriptis result in the descriptions of recurrent structures and practices of social interaction. Transcripts assist the analysis of audio/video materials [3]. "The transcription system provides a detailed characterisation of 'messiness' of everyday interaction, focusing on speech production and turn-taking organisation."

In 'pure CA', the focus is on the local practices of turn-taking, sequential organization, etc., in and for themselves, while in 'applied CA' attention shifts to the tensions between those local practices and any 'larger structures' in which these are embedded, such as institutional rules, instructions, accounting, obligations, etc [5]. (ten Have 1999: 189)

There are three basic features shared by CA studies:

a) They focus on action

b) The structures of which they seek to explicate

c) They investigate the achievement of intersubjective understanding

Methodology. Then the linguistic choices are not made arbitrarily, but systematically motivated by contextual factors. Famous linguist Hymes explained the issue better in his speaking model as follows:

Setting and Scene refers to the physical and psychological settings that dialogue is taking place, at the university building, at grandma's house or at the hospital; in a funny, serious, professional or romantic mood, maybe the cultural ambiance in a sense.

Participants are the information about the participants, their cultural and social backgrounds. Obviously, the way a teacher speaks to a pupil is different from auntie Clara speaks to her grandson Joe.

Ends are the purposes and outcomes of the dialogue. Harry wanted to confess his love to colleague Sally on her birthday party, however instead of saying "I love you Sally" while presenting a gift, he was able to utter only "Nice to meet you" followed by her awkward silence. The initial goal and the outcome is unfortunately very different.

Act sequence is the sequence of utterances.

Key refers to the spirit of the speech i.e. happy, sad or enthusiastic.

Instrumentalities are channels of communication writing, speaking, signaling, sometimes a gaze, sometimes a WhatsApp message or SMS. Online ways are relatively new, but very common channels [1].

Norms are the social norms. For instance French, Turkish, German and many more languages has a you-respectful/2nd person plural: vous, siz, Sie.

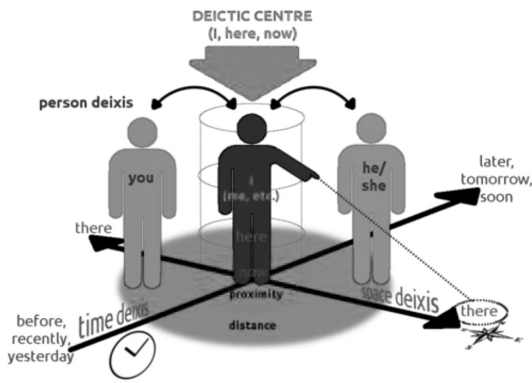
Genre is the kind of the dialogue, a small talk, a flirt talk or an anecdote between families. Just like music, speech has several genres. Unlike music, some speech genres can be difficult to define. The language may not be that

self-contained; there is definitely an environment effect. Moreover, our brains think that center of the world is himself/herself? While we are speaking about relative time or geographical positions, the reference point s always now and here. These are common phrases of everyday language:

My home	Tomorrow	Me
My office	Last week	Your boyfriend
Here	After my birthday	My mom
Over there	Recently	
Opposite to the street	Soon	

Where, when and to *whom* are these phrases referring to exactly? Better, imagine finding a message in a bottle saying, "I run out of food, most probably I'll be dead in 2 days. Please save me, I'm in an island near old lighthouse.' without any date or map. Would you go looking for the owner of the message? How can you know if he's not dead already without a reference point? The most egocentric term of this article is the **Deixis**. A word is deictic if its semantics is fixed but the denotational meaning varies depending on time and/or place, the reference time/point.

Center of our semantic worlds: Ourselves, image source: Wikipedia

are typical deictic words, notice the existence of the pronouns. Pronouns are usually underestimated in NLU tasks, either they die completely in stop words-filtering module or don't attract much attention. It is true that they don't carry much information in general, but in short texts they can shift the meaning a lot.

Maps apps, navigation devices, driving assistants **like our Chris**, taxi apps and ridesharing apps should resolve **spatial deixis** in almost all queries. Consider the following dialogue segment:

Customer: I ordered a taxi 5 mins ago, where is it now?

Bot: It's on the way, arrives in 4 mins

Customer: Can he come opposite side of the park?

Here, obviously "opposite of the park" *is the park* that is near to the customer's location. Temporal deixis are more common in customer complaints (yesterday, 5 days ago, tomorrow, 1 week ago) and spatial deixis are more common in helping customers to find their ways. Spatial deixis is much more difficult, temporal deixis indeed can be parsed by CFGs; whereas spatial deixis includes geographical semantics. (We don't tell anyone how we do it for Chris, it's pure black magic). As one sees, a dialogue as a speech act has many ingredients, but why do we come together and speak at the first place? In order to have a meaningful dialogue, the participants should meet on the same **ground**. First of all both parties should be willing to exchange some information and meet on some common ground; there should be some mutual knowledge and mutual assumptions. Moreover during the dialogue, they should signal the other participant that they hear and what they hear; the hearer must ground the speaker's utterances. **Misunderstanding repair** is a part of this process and at the same time a huge task in Dialogue Management. Consider the following dialogue part, grounding patterns added to the design for a more human alike conversation experience:

Customer: I want to buy a ticket for tomorrow.

Bot: So you fly tomorrow, where are you going? (confirm what the bot heard)

Customer: To Munich.

Bot: OK, great. What time exactly? (confirm that the bot heard the previous utterance).

Human beings "know" who, when and for how long should speak in a dialogue, **turn-taking** happens via reading signals of syntax, prosody, intonation, pauses, gestures, some discourse markers and maybe a gaze. Notice that some of the signals are rather about "being human", humans can read other humans not only by words or spoken language. A slight pause or a look in the eye is enough to understand that other person is finished. Human beings have the capability of reading others since thousands of years, and those genes are passing thanks to the evolution process. What about your chatbot design? While speaking on the phone with a customer, can he know his turn to speak? (kudos to Google Duplex here, who definitely learnt where to join the conversation.) Last and maybe the most important concept of this article is **sequential organization**. When we want to charge meaning to an utterance, where this utterance is positioned in the interaction is as important as its words. Surely meaning of a sentence can vary on *is this utterance opening a dialog? is it response to some prior utterance? is*

it repair of some prior utterance? or is it opening a new context? see it with your own eyes if you don't believe me:

Customer: Hello! (greeting)

Bot: Hello, how can I help you? Bot: Would you like to order a taxi now?

Customer: Hellllooooo, I already ordered a taxi 5 mins ago! (ah no)Bot: Would you like to place an order right now?

Customer: Yes, please.

Bot: OK, then I'm reserving your seat for Atlanta 9:00AM flight tomorrow.

Customer: Yes, but I'm not going to Atlanta, I go to Athens.

Different sorts of **adjacency pairs** derive different meanings. In the second example, a question-answer adjacency pair charges its literal meaning to Yes, while the second adjacency pair is an error recovery pair and in this context Yes does not carry much information indeed, rather used as a context continuator. Another concept is related to context recovery; **repair organization** is a crucial topic in Conversational AI indeed. We all have our moments of "Sorry I didn't get that" of our designs (accidents happen), the question is can one recover from the trouble and turn back to the previous context as soon as possible? When a trouble occurs, either the user initiates a correction or the chatbot wants to clarify the situation. See the following dialogue segments:

Customer: Please play Crazy from Britney.

Bot: I'll put on Seal right away.

Customer: No, Britney Spears.

Bot: Alright, You Drive Me Crazy from Britney comes. Customer: Put on some good vibes, please.

Bot: Sorry I didn't quite get that, can you maybe rephrase your sentence?

Customer: Play some music please.

Bot: Sure, what would you like to listen?

A typical repair trajectory consists of the following sequence of acts: trouble, initiation of correction and the correction. The most important thing is not to lose the prior context, due to getting lost in the repair trajectory:

- I want to order 2 cheeseburgers please.

- Ketchup or mayo?

- One with ketchup, other with mayo please.

- Sorry I didn't quite get that. (here the order is not comprehended)

- Which part you didn't understand?

- Sorry I didn't quite understand, can you maybe rephrase?

(this is the point of losing it, bot forgets about the order and focuses on recovering the very last utterance)

Conclusion. Spoken discourse – e.g. in the form of conversation, is probably the most common type of interaction among people in their daily life. More interestingly, social interactions are developed through the use of this spoken discourse. Looking more closely at this process of conversation, there are some aspects that can be analysed in order to understand the pattern of interactions, the way people develop the interactions, and some phenomena in the conversation. This paper addresses the principle of conversation analysis and some structures in conversations which emerged as the phenomena of conversation.

Literature:

1. Coulthard, M. 1985. An Introduction to Discourse Analysis 2nd edition. London: Longman

2. Goodwin, C. & Heritage, J. 1990. Conversation Analysis. Annual Review of Anthropology, Volume 19 (1990), pp. 283-307

3. Hutchby, I. & Wooffitt, R. 2002. Conversation Analysis: Principles, Practices, and Application 3rd Edition. Maiden, USA: Blackwell Publishers Inc.

4. Lerner, G.H. 2004. Conversation Analysis: Studies from the First Generation. Philadelphia: John Benjamin Publishing Company

5. Liddicoat, A.J. 2007. Introduction to Conversation Analysis. New York: Continuum Paltridge, B. 2008. Discourse Analysis 3rd Edition. Maiden, USA: Continuum

6. Perakyla, A. 2008. Conversation Analysis: The Blackwell Encyclopedia of Sociology Online. Retrieved from http://blogs.helsinki.fi/perakyla/files/2008/10/conversationanalysis_08l1.pdf

7. Richards, K. & Seedhouse, P. (eds.) 2005. Applying Conversation Analysis. New York: Palgrave Macmillan.

8. Wooffitt, R. 2005. Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction. London: Sage Publications Ltd.

РЕЗЮМЕ

Joriy maqola kundalik suhbatlarda va botlar va boshqa tarmoqlar kabi zamonaviy texnologiyalarda suhbat tuzilishining asosiy xususiyatlarini muhokama qiladi. Bundan tashqari, muallif aniq namunali jumlalar orqali suhbat tuzilishini tahlil qilish uchun aniq yo'nalish keltirib o`tadi.

РЕЗЮМЕ

В текущей статье обсуждаются основные особенности структуры разговоров в повседневных разговорах и в современных технологиях, таких как боты и другие сети. Кроме того, автор добавляет четкое направление для анализа структуры разговора через конкретные примеры предложений.

SUMMARY

The current article discusses the main features of conversation structure in daily conversations and in modern technologies like bots and other networks. Moreover, author provides clear direction for analysis of conversation structure through concrete sample sentences.

WILLIAM SHAKESPEARE`S INFLUENCE FOR THE DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE, LITERATURE AND THEATRE

Kaljanova G. B.
teacher
The department of practical disciplines of English language №2
Uzbekistan State World Languages University

Tayanch so`zlar: jamiyat taraqqiyoti, alliteratsiya, qofiya, yangi so‘zlar, moslashuvchan yondashuv, sintaksis, Uyg‘onish davri, drama, moslashuv.

Ключевой слова: развитие общества, аллитерация, рифма, новые слова, гибкий подход, синтаксис, ренессанс, драматургия, адаптация.

Key words: development of the society, alliteration, rhyme, new words, flexible approach, syntax, Renaissance, drama, adaptation.

Introduction. Language, as the basic means of communication is the medium in which literature, as a kind of art, is realized. On the other hand, literature provides the language with a necessary wealth of expressive devices, making it ever so contemporary, complete, and versatile; literature is a sort of incubator for any type of creativity in language. William Shakespeare was a king of words and his work is a true repository of lexical treasure. He was a grand master of lining words, intertwining them, culling them, weighing them, toying with them, using them in unusual positions, functions and forms. The language of Elizabethan England was different from the language of the previous periods and it fed on the growth and development of the society in general. The commercial and military expansion of the kingdom also affected the lexicon of the language by expanding it though borrowing form other languages of more or less distant and happier lands that the speakers of English came into contact with. English lexicon, and therefrom the language itself had become not only larger, but a flexible entity as well, susceptible to modelling and re-arranging of the elements. Many of the new words from various languages were promoted by Shakespeare in his plays and many more words were introduced into the language by Shakespeare himself, either through accepting words from French, Italian, and Spanish or due to the revival of classical tradition through Latin and Greek. How did

Shakespeare influence the language and how can this be best seen and explained? His unrivalled eloquence and elevated language have often been explained by his employment as a legal office clerk or his closeness to the English court. On the other hand, he was equally adroit in putting words into the mouth of characters as Falstaff or Bottom. What is definitive is that Shakespeare was a master of bringing together the classical sources and originally English elements of expression. Shakespeare's vocabulary is extensive, varied, and innovative. He is one of the greatest wordsmiths in the English language. It is believed that he coined over 1,700 words, many of which are still in use today. Shakespeare was a master of word invention. He used existing words in new and inventive ways, and he also coined new words to fit his poetic needs. Some of his most famous invented words include "eyeball," "swagger," "fashionable," "uncomfortable," and "bedroom". Shakespeare used poetic techniques such as alliteration, assonance, and rhyme. These techniques help to create a musical quality to his language and make it more memorable and engaging for his audiences.[1]

Shakespeare's ability to create new words, use foreign words and figurative language, imagery, and poetic techniques have made his writing popular and influential. His words and phrases continue to inspire and captivate readers and audiences around the world. Shakespeare has greatly contributed to the standardization of the English language. During his time, there were many regional dialects in English. Shakespeare used a more standardized form of English in his plays and poetry, which helped to establish it as the norm. Shakespeare's writing helped to standardize English grammar by establishing a more consistent use of the language. He used a more flexible approach to grammar and often employed poetic method to create unconventional sentence structures.

Shakespeare's writing also helped to standardize English spelling. In Elizabethan era, there were many variations of spelling for the same word. Shakespeare established a more consistent approach. For example, he used the spelling "colour" instead of "color," which is the more common spelling in American English today. Shakespeare's extensive vocabulary helped to standardize the English language by introducing new words and expressions, many of which are still in use today. He used existing words in new and inventive ways, and he also coined new words to fit his poetic needs. Shakespeare's writing also helped to standardize English pronunciation. He used a consistent approach to the pronunciation of vowel sounds.[2] It helped to establish a more standardized pronunciation system for English. Shakespeare's writing had a significant impact on the development of print culture in England. The printing of his plays and poetry helped to establish a standard written form of English. Shakespeare's

writing played a significant role in the standardization of the English language. He helped to establish a more consistent and standardized approach to the language. His influence on grammar, vocabulary, spelling, pronunciation and his enduring popularity have helped to maintain this standardization over the centuries.

Shakespeare's use of grammar and syntax was also innovative and influential. He often used inverted word order to create emphasis or to convey a particular mood or tone. For example: "To be or not to be, that is the question," the subject and verb are inverted for rhetorical effect. Shakespeare's use of pronouns established it as an indicator of social status or emotional tone. The concept is still relevant in modern English. He also popularized many idiomatic expressions and figures of speech that are still in use today, such as "brevity is the soul of wit," "wild-goose chase," and "the world is my oyster." His contributions to English grammar are just one of the many reasons why his writing remains relevant and influential.

Shakespeare's influence on English language can be seen in his use of literary techniques such as metaphor, imagery, and symbolism. He used these techniques to create vivid and powerful imagery that has remained influential in literature to this day. For example, in his play "Macbeth," Shakespeare uses the metaphor of "life is but a walking shadow" to describe the fleeting nature of life. This metaphor has become a commonly used phrase in modern English, and it shows the lasting impact of Shakespeare's literary style on the language.

Shakespeare is the most highly regarded dramatist in the world. His influence on theatre is just as pronounced today as it was centuries ago. He was the foremost playwright who appealed to the masses and established a connect with his audience. Prior to him, theatre was uniquely reserved for the wealthy and educated. With the emergence of Shakespeare's writing, came tales that were imbued with universal truth of human existence and as a result, the experience of Shakespeare's plays in theatre took a populist turn. In plays like Hamlet, Shakespeare integrated characterization with plot. For instance, if the main character was different in any way, the plot would have changed, too. In Romeo and Juliet, Shakespeare mixed tragedy and comedy together and created a new genre called Romantic tragedy. Some experts are of the opinion that adaptation of Shakespeare's plays into 20th century production changed the form as well as functions of musicals. However, adaptation of Shakespeare's plays paved the way for musical performances to become an integral part of the drama.

William Shakespeare is widely considered the greatest dramatist of all time as well as the most influential writer in the history of the English language. He originated hundreds of words and phrases that English speakers use to this day. His impact on literature is so massive that one could make an argument that every

one of his works deserves a spot on this list, but these seven plays and one poetry collection are undoubtedly among his most important achievements. Although not usually considered among his greatest plays, Romeo and Juliet remains one of Shakespeare's most popular works. This tale of two star-crossed lovers who both meet tragic ends has been adapted countless times for the stage and screen. The universality of the story of young people in love trying to be together in an uncaring world has resonated with audiences and readers from across the globe for centuries.[3]

While Shakespeare's best-known plays are his tragedies, he also wrote a number of comedies, including this tale of a woman falsely accused of being unfaithful. The plotline—centered on the couple Claudio and Hero—involves humorous misunderstandings and bumbling supporting characters. Much Ado About Nothing is also notable for its secondary plot, in which Hero's cousin Beatrice and her potential romantic interest, Benedict, trade witty insults and express skepticism about love throughout the play. Their "merry war" ends with the two on equal footing, admitting their love for one another. Hamlet is arguably the greatest drama ever written. In it Hamlet, the prince of Denmark, struggles with the recent death of his father and with his mother having married Claudius, his father's brother and successor. Claudius is later revealed to have murdered Hamlet's father. A visit from his father's ghost spurs Hamlet to seek revenge. One of the most notable aspects of the play are Hamlet's soliloquies, which beautifully express the character's inner turmoil. A complete collection of his works did not appear until the publication of the First Folio in 1623.[4] Nonetheless, his contemporaries recognized Shakespeare's achievements. Francis Meres cited "honey-tongued" Shakespeare for his plays and poems in 1598. Sometime after 1612, Shakespeare retired from the stage and returned to his home in Stratford. He drew up his will in January of 1616.

Conclusion. To sum it up, after the Renaissance, the English literature was reborn and slowly started rising to one of the world's best languages because it finally gained the superiority it had been lacking for a long time. The fact that people became more educated was a great assistance as more writing was done, there was a need to standardize the language. William Shakespeare is one of the authors that helped to accelerate and ease this process. I think it is very important for people to generally know that he did not just write plays that English speaking natives do not even understand but is responsible for having invented a good percentage of their everyday English words. As a result, he invented lots of vocabularies that helped to broaden the English language. His newly invented words and phrases were also a factor that helped in quickening the process of

standardizing the English language. In spite of the fact that William Shakespeare has been dead for more than two centuries, he conveyed the English language to its existing standard and is still influencing a lot of up - coming film producers and writers based on how phenomenal his writing style and character development was. He may be dead, but his works and legacy still exists carrying his soul inside. His plays will always come across to the latest generation but without them, English would not have advanced as it did. Some other person would have probably tripped upon the words that he invented. Though, it is undoubtable that it would have been prolonged, and that English might not have moved forward up to this level.

Literature:

1. Bernadini Racoma, William Shakespeare: His Influence in the English Language, January 2014.
2. Dickson, A. (2009). 'The Rough Guide to Shakespeare' (J. Staines, Ed.) Rough Guides Limited.
3. Hussey S.S. (1992) 'The Literary Language of Shakespeare', 2nd edition, London (Longman Group UK Limited), p. 12-13
4. Kimberli Joki, How the English Language Is Shakespeare's Language, June 2022.
5. Vladimir Z, The significance of William Shakespeare for the development of English word-formation, March 2006, In book: ELLS75: Interfaces and Integrations (pp.109-122), Chapter: XVIII, Publisher: Belgrade: University of Belgrade.

РЕЗЮМЕ

Maqolada Uilyam Shekspir asarlarining teatr va adabiyot rivojiga ta'siri va xarakatlari muhokama qilinadi. Bir millat tilini o'sha tilda yozilgan adabiyotga harakat qilmasdan o'rganish, tilga asoslangan muloqotning eng xarakterli hodisalarini tushunishni sezilarli darajada osonlashtiradigan bir qator chuqur mushohadalar nuqtai nazaridan kamchilik bo'lib qolishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, biz hatto til va adabiyot o'rtasida Shekspir asarlari orqali qandaydir buzilmas va samarali fikr-mulohaza munosabatlari mavjudligini da'vo qilishimiz mumkin.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается влияние произведений Уильяма Шекспира и его вклад в развитие театра и литературы. Изучение языка нации без обращения к литературе, написанной на этом конкретном языке, может остаться недостаточным с точки зрения ряда проницательных наблюдений, которые могли бы значительно облегчить понимание наиболее характерных явлений языкового общения. В этом отношении можно даже утверждать, что между языком и литературой существует некая неразрывная и плодотворная обратная связь через произведения Шекспира.

SUMMARY

The current article discusses the influence of William Shakespeare's works and the his afford in the development of theatre and literature. Studying a language of a nation without making an effort into the literature written in that particular language may remain deficient in terms of a series of insightful observations which could considerably facilitate the understanding of the most characteristic phenomena of language based communication. In this respect, we can even contend that between language and literature there exists a certain unbreakable and fructifying feedback relationship through Shakespeare's works.

ANALYSIS OF THE CONCEPT « EDUCATION» IN ENGLISH AND UZBEK LINGUISTICS

Mahmudjonova X.
Qo'qon davlat pedagogika instituti Xorijiy tillar fakulteti,o'qituvchisi

Таянч сўзлар: ta'lim, konsepsiya, ingliz tilshunosligi, o'zbek tilshunosligi, tarixiy ildizlar, madaniy ildizlar, zamonaviy jamiyat, milliy o'zlik, madaniy xilma-xillik, modernizatsiya.

Ключевые слова: образование, концепт, английское языкознание, узбекское языкознание, исторические корни, культурные корни, современное общество, национальная идентичность, культурное разнообразие, модернизация.

Key words: education, concept, English linguistics, Uzbek linguistics, historical roots, cultural roots, contemporary society, national identity, cultural diversity, modernization.

Education is a concept that is widely studied and discussed in English linguistics. The term education refers to the process of acquiring knowledge, skills, values, and attitudes through various forms of learning. In this article, we will analyze the concept of education in English linguistics, exploring its historical and cultural roots, its definitions, and its role in contemporary society. The concept of education is a fundamental one in Uzbek linguistics, reflecting the cultural and historical roots of this Central Asian nation. The term education in Uzbek language is «ta'lim» and it refers to the process of acquiring knowledge, skills, and attitudes through various forms of learning. In this article, we will analyze the concept of education in Uzbek linguistics, exploring its historical and cultural roots, its definitions, and its role in contemporary society. The concept of education has a long and rich history in Uzbekistan too, reflecting the cultural and religious traditions of this region. In ancient times, education was primarily focused on religious teachings, with mosques and madrasas serving as the main centers of learning.

In English linguistics, education is defined in various ways, depending on the context and the perspective of the researcher. One of the most common definitions of education is the process of acquiring knowledge, skills, and values through formal or informal learning. This definition emphasizes the importance of education in personal and social development and highlights the role of education in promoting social mobility and equal opportunities.

Another definition of education is the systematic and intentional transmission of cultural values and knowledge from one generation to another. This definition emphasizes the role of education in preserving cultural traditions and promoting social cohesion. In Uzbek linguistics, education is defined as the process of acquiring knowledge, skills, and attitudes through various forms of learning. This definition emphasizes the importance of education in personal and social development, as well as its role in promoting cultural diversity and national identity.

The Role of Education in Contemporary Society

In contemporary society, education plays a crucial role in personal and social development, economic growth, and cultural diversity. Education provides individuals with the knowledge and skills necessary to succeed in the labor market, to participate in civic life, and to engage in cultural activities. Moreover, education promotes social mobility and equal opportunities, allowing individuals from different backgrounds to achieve their full potential and to contribute to the development of society. Education also plays a crucial role in promoting cultural diversity and intercultural understanding, allowing individuals to appreciate and respect different cultures and traditions. In contemporary Uzbek society, education plays a crucial role in personal and social development, economic growth, and cultural diversity. The country's educational system is focused on promoting national identity, cultural diversity, and modernization, with a focus on science, technology, and innovation. Moreover, education in Uzbekistan is seen as a means of promoting social mobility and equal opportunities, allowing individuals from different backgrounds to achieve their full potential and to contribute to the development of society. Education also plays a crucial role in promoting intercultural understanding and tolerance, allowing individuals to appreciate and respect different cultures and traditions.

Conclusion

In conclusion, the concept of education is a complex and multifaceted one, with historical and cultural roots that date back to ancient times. In English linguistics, education is defined in various ways, depending on the context and the perspective of the researcher. Nonetheless, education plays a crucial role in personal and social development, economic growth, and cultural diversity, making it a fundamental concept in contemporary society.

In conclusion, the concept of education is a fundamental one in Uzbek linguistics, reflecting the cultural and historical roots of this Central Asian nation. Education in Uzbekistan is defined as the process of acquiring knowledge, skills, and attitudes through various forms of learning, with a

focus on promoting national identity, cultural diversity, and modernization. Moreover, education plays a crucial role in personal and social development, economic growth, and cultural diversity, making it a fundamental concept in contemporary Uzbek society.

Literature:

1. Mahmudjonova, H. (2022). The role of cultural tardition in the formation of stereotyped thinking of the linguocultural community. Scienceweb academic papers collection.

2. Mahmudjonova, H. (2022). Impact of gender in english language acquisition. Scienceweb academic papers collection.

3. Mahmudjonova, H. (2022). The role of culture and pragmatics in language teaching and learning English. Scienceweb academic papers collection.

4. Mahmudjonova, H. (2022). The role of culture and pragmatics in language teaching and learning English. Scienceweb academic papers collection.

5. Mahmudjonova, H. (2022). Great uzbek writer abdulla avloniy's viewpoints on education and upbringing. Scienceweb academic papers collection.

6. Mahmudjonova, H. (2022). Realization the concept of "education" in modern linguistics. Scienceweb academic papers collection.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ta'lim tushunchasi ikki tilda tahlil qilinadi. Qolaversa, u ingliz va o'zbek tilshunosligida ta'lim tushunchasi haqida qimmatli fikrlarni taqdim etadi va bu fundamental tushunchani har ikki madaniyatda ham har tomonlama tushunish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье проводится анализ концепции образования на двух языках. Кроме того, он предлагает ценную информацию о концепции образования как в английской, так и в узбекской лингвистике, обеспечивая всестороннее понимание этой фундаментальной концепции в обеих культурах.

SUMMARY

This article provides an analysis of the concept of education in two languages. Moreover, it offers valuable insights into the concept of education in both English and Uzbek linguistics, providing a comprehensive understanding of this fundamental concept in both cultures.

THE ANALYSES OF CATEGORIES IN LITERARY WORKS OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Rahimova M. M.
an ESL teacher of UzSWLU, 3rd English faculty
the Department of English integrated course

Tayanch so'zlar: talqin, turkum, adabiy asarlar, til kategoriyasi, prefiks, qo'shimcha, ko'plik.

Ключевой слова: интерпретация, категория, литературные произведения, языковая категория, приставка, суффикс, множественность.

Key words: interpretation, category, literary works, language category, prefix, suffix, plurality.

Introduction. The system of grammatical forms expressing grammatical degree (number) is termed (called) the category of plurality. In comparing languages, the formants indicating this category are usually added to the stem of nouns (or pronouns). We should distinguish the logical number (degree) and grammatical number. From the logical point of view proper nouns usually denote a single thing or a person. e.g.: John, Sobir, London, To'ytepa, etc. The common nouns are used to denote common type of things, of course, logically more than one.

As we know that the category of plurality denotes more than oneness of thins, people or phenomena. Grammatically it can be based in English on the opposition of *'zero morpheme and the suffix -s, -en, and root changing abilities of some nouns', i.e. #|| -s, -en. In Uzbek it is based on the opposition of zero morpheme (#) and suffix -lar, i.e. # || -lar.* Among the parts of speech this category is distinguished grammatically by nouns, pronouns a verb.

e.g. - The dead were usually drowned in the swamps of New Jersey, which belonged to the swamps or family friends, and were sometimes disposed of in more complex ways. (The Godfather, Mario Puzo, p. 148)

– Odatda o'liklar okeanga yoki oila do'stlariga qarashli bo'lgan Nyu -Jersi botqoqliklariga cho'ktirilib yuborilar edi, ba'zida esa yanada murakkabroq yo'llar bilan yo'q qilib tashlanardi. ("Cho'qintirgan ota" Mario Pyuzo, 148 b)

In comparing languages this category may also be denoted lexically by numerals. (e.g.: two, fifteen, thirty, thousand – ikki, o'n besh, o'ttiz, yuz, ming). Numerals are not used in the grammatical plural forms because in the plural form they become substuntivized i.e. they become nouns. *(ikkilar, oltinchilar).*

It should be kept in mind that there are languages having 'dual' and trial' numbers. (Cf.: OE prounouns - ic-wit-we where 'wit' denoted a dual number).

e.g. – «Saturn's appearance didn't make them both happy.» (The Funeral of the Great Mother, Gabriel Garcia Marquez, p. 161)

– Saturnoning paydo bo'lishi tufayli har ikkovi quvonchdan yorilay demadi. ("Ulug' onaning janozasi" Gabriel Garsia Markes, 161 b)

Plurality of nouns. Uzbek nouns and pronouns usually denote this number by means of suffix -lar (e.g. *odam-lar, muttaham-lar*) which can sometimes be used also to denote respect to a person who is spoken about.

e.g.: Dadamlar keldilar. (But you have to keep in mind that you can't have more than one father).

- Qorqmang, oyijon, shunchaki… o'zim keldim… Dadamlar uydamilar? ("Billur qandillar" Odil yoqubov, 87 b)

- «Don't be afraid, mother, I just came. Is my father home?» ("Crystal Candles" by Odil Yakubov, 87 p)

English nouns can express the notion of plurality in the following ways:

a) by means of suffixes:

-s, -es (wife-wives, head-heads),

-en (ox-oxen, child-children, brother-brethren);

-a datum-data, sanatorium -sanatoria, phenomenon-

phenomena) etc.

b) by changing the root vowel (man-men, goose-geese)

e.g. - Two hours later, when the men in the caravan began to fall asleep again, Santiago looked intently at the stars leading the way to the oasis.

- Oradan ikki soat o'tib karvondagi erkaklar yana uxlagani bosh qo'yishganda, Santyago vohaga yo'l ko'rsatayotgan yulduzlarga sinchiklab nazar tashladi. ("Alkimyogar" Paulo Koelo, 93 b)

Plurality of Verbs. The English verbs can denote the notion of plurality in the following ways:

a) by opposing the finite verbs in the third person singular to the other forms with zero morpheme: *live-s – live---*

b) by means of suppletive forms of auxiliary verbs:

am, is-are; was-were; have-has -had

The Uzbek verbs usually express plurality by means of the following suffixes:

a) -lar (keldi-)lar;

b) -miz, -siz, -ngiz, -dilar (bora-miz, keladilar);

c) -sh, -ish (kel-ishdi);

-Eshpolvon gap topolmay boshidan gazetani olib g'ijimlab otdi. – Ko'ramiz hali. Yaxshi ot keyin chopadi. ("Ufq" Said Ahmad, 131 b)

- Eshpolvon could not speak and grabbed the newspaper from his head. «We'll see.» A good horse then runs.

This category can be expressed by means of personal pronouns in both languages: Cf.: I-we; me-us; he|she|it - they; In Uzbek: men-biz, sen-sizlar, u-ular.

Lexically this category may be expressed in both languages with the help of numerals. e.g.: army-qo'shin, dual-ikkilik, majority-ko'pchilik, family-oila, pair-juft, double-ikkilantirilgan, etc.

Plurality can sometimes be expressed by means of prepositions (between, among-o'rtasida, orasida) adverbs (arm-in-arm – qo'llashib), indefinite pronouns (some-birnecha, ancha, biroz), verbs (join-qo'shilmoq, birlashmoq, gather-to'planmoq, get together-yig'ilmoq, unite-birlashmoq), also by quantitative markers (two-seater, many staged, two-storied); and in Uzbek (qo'shariq, uchko'prik).

- A lot of people didn't realize his lofty ideals, but they came together and praised Brutus for being a brave man.

- Ko'pchilik odamlar uning yuksak g'oyalarini anglab yetmagan bo'lsa bordir, lekin ular Brutning mard inson ekanligiga qoyil qolib, birlashib tasanno aytishibdi. ("Qirol Lir" Vilyam Shekspir, 25 b)

The category of person should be dealt with in close connection with the category of number (plurality). Because in the languages of Indo-European family these categories are expressed by one and the same morpheme simultaneously, i.e. a morpheme denoting number at the same time expresses person as well. For instance, in Latin the morpheme -nt in such forms as amant, habent, legunt, amabant, habebunt, etc. expresses simultaneously the third person and the plural number.

In the comparing languages the category of person is a characteristic feature of pronouns and verbs. They (languages) make distinction between the three classes of personal pronouns denoting respectively the person(s) speaking (the first person), the person(s) spoken to (the second person) and the person(s) (or things) spoken about (the third person).

The category of person in verbs is represented by the 1st, 2nd, and 3rd person and it expresses the relations between the speaker, the person or people spoken

to and other person or people spoken about. However, this system doesn't hold good for the modern English verb and this is for two reasons:

there is no distinction of persons in the plural number. Thus, the form 'live' may within the plural number be connected with a subject of any person.

there is no distinction of numbers in the 1- and 2-person. Thus, the form 'live' in these persons may refer to both one and more than one subject. Thus, the opposition 3p. s. -all other person's express relation of the 3p.s. with any person of both numbers, i.e. stem-s | stem. The marked member of the opposition differs greatly from that of unmarked one both in form and in meaning. It should be kept in mind that in the Subjunctive mood the form 'live' denotes any person of both numbers.

The ending '-s' having four meanings to express simultaneously is of course a synthetic feature, standing rather by itself in the general structure of Modern English.

There a special subclass of the English verbs which do not fit into the system of person and number described above and they must be treated separately both in a practical study of the language and in theoretical analysis. They are called 'modal verbs 'can, may, must', etc. Being 'defective verbs' they do not admit any suffix to their stem and do not denote any person or number and usually accompany the notional verbs in speech giving them additional meanings of notions as *'ability, permission, necessity or obligation'* etc.

There is one more special class of the English verbs called impersonal verbs. Having the suffix '-s' in the third person, singular of the present simple they do not denote any person or thing as the doer of the action. Such verbs usually denote natural phenomena such *as to rain, to hail, to snow, to drizzle, to thunder, to lighten, to warm up; e.g.: It often rains in autumn. It is thundering and lightening.*

In Uzbek we have no the so-called modal verbs and impersonal verbs as it is understood in English (it rains, it gets dark, it gets dark, it gets colder). The functions of the modal verbs are performed in Uzbek by means of the adjectives such as *zarur, kerak, lozim, darkor*, etc. As to the problem of impersonal verbs in Uzbek we use the so-called unipersonal verbs which are combined only with one and the same nouns denoting the names of natural phenomena, such as *qor, yomg'ir, chaqmoq*, *etc. e.g: Yomg'ir yog'adi. Chaqmoq chaqadi.*

Dealing with the category of person attention must be drawn to the use of the pronominal forms in transposition. The affective value of such 'metaphors' may be traced in many modern languages. The first to be mentioned in English is the use of the personal pronouns 'we, you, they' in patterns where they are

synonymous with the formal generic 'one' which denotes anyone who occurs in a definite situation. Semantically it corresponds to the Uzbek generic words as "odam, kishi, inson". e.g.:

You (we) don't know what to do in such a situation.

One doesn't know what to do in such a situation.

Bunday holatlarda nima qilishingni ham bilmay qolasan kishi.

Inson zoti *borki, yaratganni unutib, farzandi tomon intiladi.*

The so called *'editorial'* 'we' (Lat. plural is modestial) is well known, for instance, as used in many modern languages by authors of scientific papers, monographs or articles in newspapers, etc. The pronoun 'we' is commonly used in proverbs. e.g.:

We shall see what we shall see.

Taqdirda borini ko'ramiz.

We never know the value of the water till the well is dry.

Quduq qurimaguncha ariqdan oqqan suvni qadrini bilmaymiz.

Compare the Uzbek proverbs which are also addressed to anyone who appears in a situation. e.g.

Nima eksang shuni o'rasan.

Zar qadrini zargar biladi.

Bilib turib bilmaslikka olamiz.

Expressive affect of great subtlety will be found in the use of the pronoun 'we' in such examples:

'I say' said Hurstwood, as they came up the theatre lobby, we are exceedingly charming this evening.

'How do we feel today?' said the doctor facing the patient.

Tense is the form of the verb which indicates time of the action from the point of view of the moment of speech. In English we distinguish three tenses; past, present and past.

Past tense denotes an action which has taken place at a definite time before the moment of speech.

e.g. – *But Petruchio said he had nothing to do with the guests and refused to stay at the party. (King Lear, William Shakespeare, p37)*

- Ammo Petruchio mehmonlar bila ishi yo'q ekanini aytib, bazmda qolishga rozilik bermabdi. ("Qirol Lir" Vilyam Shekspir, 37 b)

Conclusion. Language is the most valuable source for the formation and manifestation of the mentality of the people, through it the culture is preserved and passed on to other generations. With the help of language, you can learn the most important properties of the world. It displays not only the real world

surrounding the human, conditions of his life, but also the social consciousness of the people, its mentality, national character, lifestyle, traditions, customs, system of values. Language is a treasure trove of culture as a whole. Language as cultural phenomenon, description of it's from this position requires attention to characteristics of the national mentality and their reflection in the lexicon, phraseology, speech, etiquette and ethical concepts, in the nature of discursive activity of the bearer of a certain culture.

Linguistic interpretation of the world is a reflection of the overall national view of the world, including the configuration of the values of the concepts most associated with the ideals of society, or mental phenomena of the external world, received the most positive evaluation of members of society. Among the main functions of language, many linguists distinguish the so-called national-cultural function.

Literature:

1. Alvesson M and Kärreman D (2000) Taking the linguistic turn in organizational research – challenges, responses, consequences. The Journal of Applied Behavioral Science 36 (2), 136–158.

2. Anisimova A.G. Metodologiya perevoda angloyazychnykh terminov gumanitarnykh i obshchestvenno-politicheskikh nauk. Avtoref. dis. dok. fil. nauk. [Methodology of translation of English-language terms in liberal arts and social science. Dr. Sci. (Philology) diss]. Moscow, 2010. 51 p. (In Russ.).

3. Abdulla Qodiriy - "O'tkan kunlar", Toshkent – 1997.

4. Абдусаматов Р. Қўшма гапларда мазмун ва шакл номувофиқлиги / Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. №1. – Б. 23-26.

5. Gabriel Garsia Marquez - "The Funeral of the Great Mother"– New generation -2016.

6. Mario Puzo - The Godfather - New Generation -2015.

7. Odil Yakubov - "Crystal chandeliers" – Toshkent 2016.

8. Paulo Coelho - "The Alchemist" - New Generation -2016.

9. Said Ahmad -"Ufq" , Sano Standart 2016.

10. Yakubov, J.A. (2007). Features of logic and language expression of the modality category. PhD thes. in phil. (315 p.). Tashkent.

11. William Shakespeare - «King Lear»– New Generation -2016.

12. https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=385043

13. https://www.tomedes.com/translator-hub/types-of-interpretation

РЕЗЮМЕ

Maqolada nutq ifodalanishining lingvistik talqini, til ma'nosi va talqinining turli xil matnlarda va boshqa ijtimoiy kontekstlarda qanday paydo bo'lishida markaziy roli ko'rsatilgan. Bundan tashqari, nutqiy talqinning samaradorligi, turli til uslublari va undan to'g'ri foydalanish haqida qoniqarli ma'lumotlarni to'plangan. Nutq jarayonida so'zlovchi muloqot qilmoqchi bo'lgan mavzuga mos keladigan juda ko'p turli xil uslublar mavjud. Ba'zilari insonning shaxsiyatiga xos bo'lsa-da, ba'zi ma'ruzachilar vaziyatga qarab ma'lum uslublarni moslashtirishi mumkin, hatto u odatdagidan farq qilsa ham. Tilning odamlar uchun juda ko'p foydalari bor, lekin agar til samarasiz ishlatilsa, bu muammoli bo'lishi mumkin. Shuning uchun har qanday vaziyatda tildan nutqiy hamda yozma shaklda foydalanayotda e'tibor berish muhimdir. Yana bir asosiy maqsad ingliz va o'zbek tillarida nutqiy faoliyat talqini lingvistikasining nazariy va uslubiy jihatlarini tizimli o'rganishni kengaytirishdir. Bunda esa o'z- o'zidan tilning grammatik, sintaktik va boshqa jihatlari, shuningdek til kategoriyalarining ham o'rni muhim hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ

В статье демонстрируется центральная роль лингвистической интерпретации мира, языкового значения и интерпретации в том, как знания порождаются в организациях и других социальных контекстах. Кроме того, собирайте удовлетворительную информацию об эффективности устного перевода, различных стилях языка и его правильном использовании. В языке существует множество различных стилей, соответствующих тому, что говорящий хочет передать. Хотя некоторые из них уникальны для личности человека, некоторые говорящие могут адаптировать определенные стили в зависимости от ситуации, даже если это отличается от того, как они обычно говорят. Язык имеет так много преимуществ для людей, но он также может быть проблематичным, если язык используется неэффективно. Вот почему важно помнить о том, как вы используете язык в любой ситуации. Еще одной первостепенной задачей является расширение систематического изучения теоретико-методологических аспектов лингвистической интерпретации мира на английском и узбекском языках. В интерпретации речевой деятельности важное значение имеют грамматические, синтаксические и другие аспекты языка, а также языковые категории.

SUMMARY

The article demonstrates the central role of linguistic interpretation of the world, language meaning and interpretation in how knowledge is brought forth in organizations and other social contexts. Besides collect satisfactory information about the effectiveness of interpretation, different language styles and using it appropriately. Within language, there are many different styles to fit what the speaker wants to communicate. While some are unique to a person's personality, some speakers may adapt certain styles depending on the situation, even if it is different from how they normally speak. Language has so many benefits to humans, but it can also be problematic if language is used ineffectively. This is why it is important to be mindful of how you are using language in any situation. Another primary target is to extend Systematic study of theoretical and methodological aspects of the linguistic of the world interpretation in English and Uzbek languages. Grammatical, syntactic and other aspects of the language, as well as language categories, are important in the interpretation of speech activity.

DEVELOPING STUDENTS VERBAL COMMUNICATION SKILLS AND SPEECH ETIQUETTE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Rahimov A. B.
Docent, (PhD),Jizzakh Politechnic Institute

Tayanch so'zlar: ingliz tili, nutqiy muloqot, ko'nikmalar, til o'rganish, nutq odobi, o'rganish, axloq.

Ключевые слова: английский язык, речевое общение, навыки, обучение языку, речевой этикет, обучение, этика.

Key words: english language, verbal communication, skills, language teaching, speech etiquette, learning, ethics.

The relationship between language and its meaning is not straight forward, one reason for this is the complicated limitlessness of modern language semantics, including English. Language is productive in the sense that there is an infinite number of words and phrases. There is no limit to a language's vocabulary, as new words are introducing daily. Words are not the only things we need to communicate, although they are closely related to verbal and nonverbal symbols in terms of how we make the meaning of language. Every symbol represents some meaning related to a certain activity.

Verbal communication helps express various needs, and in asking questions, that provide us with specific information. Verbal communication is also used in describing things, events, occasions, people, and ideas, by helping people to inform, persuade, and to take into consideration. In other words, verbal expressions help us to communicate with others in explaining our observations, thoughts, feelings, and needs.

Good communication skills are a self-confidence source, enabling a person to exert more control in their life by obtaining knowledge, research effectively, conceptualize, organize, and present ideas and arguments. Verbal communication skills are a necessary tool for prospering in any subject; even learning these skills will take time, better practices can help students to learn quickly and apply knowledge in work. In addition, with improved communication skills, students will have the confidence and knowledge to not only get a good job

but to perform well in interviews. Communication skills are considered as an ability used to give and receive different kinds of information, similarly, in the development of personality throughout human being existence. During this period, communication becomes essential for personal growth, through which communicating people will find themselves, develop self-confidence, and define the relationship with the surrounding environment. The failure in building good communication skills will happen when people do not want to understand other's opinions, thoughts, ideas, and feelings.

Particularly, there given methods to help students in improving their verbal communication skills and speech etiquette, by the following elements: how to choose words and vocabulary for this or that conversation topic, using key phrases through different dialogues; by watching movies students will be able to understand the language, eye contact, accents; and how to paraphrase and summarize the spoken language, and respond to different types of questions. This article has an actual place in linguistics because important role of verbal communication and speech etiquette in language learning and teaching process. The topic closely connected with methodology, owing to essential methods in teaching verbal com- munication skills and speech etiquette.

For teachers, it is highly important to have enough skills to communicate effectively, because they considered as one of the necessary determinants in teaching and learning success. In addition to transferring knowledge, the word "educate" is supposed to train learners verbal skills to develop themselves, the impact of higher education, the economy and the broader society transformed along time in various ways.

In carrying out the learning process, teachers should combine their verbal and nonverbal communication skills; the ability of teachers in applying these types of communication can help improve both, teachers and students impressions in the process of teaching and learning. The teacher is the one who always explains and presents learning material to the class, for this purpose, the teacher should exhibit enough speaking with writing skills. The teacher is required to understand students' verbal communication and be able to help students improve their verbal communication abilities. Verbal communication skills, either they are oral or written; involve vocabulary, mastering skills in choosing the right words to give meaning to the audience. Verbal abilities also concern with skills to organize the words logically.

More importantly, communication is the manifestation of accurate and open attitudes in information change between learners and students. Communication is closely related to culture, Nevertheless, the culture itself can be a challenge

in building interaction that potentially causes misunderstanding. Language problems can be associated with problems of hearing ability and pronunciation, speed, tone, and tune.

Participants in this study are teacher and students conducting education process. Students' and teacher's good and adequate communication shows their ethical level in the process of learning and teaching the language. Ethics is one of the most important things, which people need daily everywhere. Here we want to emphasize the regulation of ethical communication in foreign language teaching. Ethics is a branch of philosophy and it has been studied for thousands of years by many researchers.

In communication studies, curricula and ethics are often considered as a central place in service-learning courses, community-engaged activity, and communication activism where students come face-to-face with the harsh realities experienced by society. For some students, it may be the first time they witness and interact with people suffering from lack of basic resources, and sufficient educational opportunities, or subject to environmental hazards, to name just a few persistent inequities. These experiences lend themselves to a rich consideration of communication ethics situated at the individual, organizational, and systemic levels to understand how one voice intersects with others to affirm the dignity of all people as well as promoting learning and competence in everyday communication, as well as social changes through a broad and systemic transformation; ethical communication is necessary for social media, also impacting governmental regulation on ethics.

Competent and skilled communicators are ethical communicators who take responsibility for a message's creation, impact, and effects in a diverse range of contexts, including mass media, interpersonal, intercultural, professional, and public areas. Stimulating the moral imagination is a key factor that helps students to recognize issues of communication ethics. They learn to weigh their self-interests relative to the self-interest of others, so their communication skills may construct the ethical dimension in the world they live in. In this regard, through the analysis of terminology the term speech etiquette is described in this article. Here we tried to give exact meaning and role of speech etiquette in foreign language learning and teaching.

There are some characteristics of effective verbal communicators which are very necessary, including active listening, adaptability, adapting one's communication styles to support the situation, clarity, confidence and assertiveness, constructive feedback to giving and receiving it, emotional intelligence for identifying and managing teacher emotions, as well as students

emotions, empathy, interpersonal skills as social skills which are especially useful in building strong arguments, interpretation of language, open-mindedness, patience, simplifying the complex, and storytelling.

The conversation is one of the most basic and essential communication skills. It enables people to share thoughts, opinions, ideas, and receive information. Although it may appear simple on the surface, effective conversations include a give-and-take exchange that consists of elements such as language, eye contact, summarizing, paraphrasing, and responding.

Recording students reading selected text or videotaping group presentations is an excellent method for assessing their communication strengths and weaknesses. Students can reflect on their oral performance in small groups. Then, ask each student to analyze the others so that they can get used to receiving constructive criticism. Besides these techniques and methods, there are other activities for improving students verbal communication skills, such as role-playing, which showed effective results from previous experiences. Effective verbal communication skills include more abilities than just speech. Verbal communication encompasses both how to deliver messages and how to receive. Communication is a necessary skill, which is important to every student, teacher, and person, even to workers, who can convey information clearly and effectively to be highly valued by employers. Employees who can interpret messages and act appropriately on the information they receive have a better chance in their job excellence. Without speech etiquette, it is impossible to join and maintain the communication, or to complete it. Speech etiquette considered as a set of requirements to the certain form, content, order, character and situational relevance of statements adopted in this culture.

Literature:

1. Almekhlafi, A. (2006). The effect of Computer –Assisted Language Learning (CALL) on United Arab Emirates EFL School students' achievement and attitude. Journal of Interactive Learning Research, 17(2), 121-142.

2. Zimina I.A. Psychological aspects of teaching speaking a foreign language. M., 1988. Pp. 34-37.

3. Rahimov A.B. Problems of teaching a foreign language in internet resources in technical educational institutions// ISSN: 2456-5083. International Journal for innovative engineering and management research. – India, 2020. –P. 29-33.

4. Shukin A.N. Teaching foreign languages: theory and practice. M.: Filomatis, 2001. P. 480.

6. Rahimov A.B. The use of modern educational technologies in teaching foreign languages (on the example of english) // Халқаро илмий – амалий анжуман материаллари – Самарқанд, 7-июн. 2019.- Б. 311-313.

5. Damon, W. and E. Phelps (1989). Critical distinctions among three approaches to peer Education, International Journal of Educational Research, 13(1), 9-

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola ingliz tilini o'rgatishda og'zaki muloqotni o'rganish, uning insonning kundalik hayotidagi ahamiyati va zarurligini o'rganadi. Maqolada o'qituvchi talabalarga og'zaki muloqot qobiliyatlarini yaxshilash va rivojlantirishga qanday yordam berishi kerakligi ko'rsatilgan. Buning uchun ingliz tilini o'rgatishda ba'zi foydali va samarali metodlar berilgan bo'lib, biz o'quvchilarning og'zaki muloqot ko'nikmalarini va nutq odob-axloq qoidalarini rivojlantirish uchun foydalanishimiz kerak. Tanlangan mavzu og'zaki muloqot va nutq odob-axloq qoidalari insonning muvaffaqiyatli hayotida asosiy o'rinni egallashi bilan bog'liq; shuning uchun ko'plab tadqiqotchilar va maqolalar o'quvchilari ushbu mavzuga qiziqish bildirmoqda. Nutq odob-axloqi dunyoning lingvomadaniy rasmining ajralmas qismidir, chunki nutq odob-axloq qoidalariga ega bo'lish va tushunish odamlarning xatti-harakatlariga bog'liq. Chet tilini o'rganishda nutq odobi alohida o'rin tutadi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуются исследования вербальной коммуникации при обучении английскому языку, ее значение и необходимость в повседневной жизни человека. В статье показано, как учитель должен помогать учащимся совершенствовать и развивать навыки вербального общения. Для этого даны некоторые полезные и эффективные приемы с методиками в обучении английскому языку, которые мы должны использовать для развития у учащихся навыков вербального общения и речевого этикета. Выбранная тема актуальна тем, что вербальное общение и речевой этикет занимают ключевое место в успешной жизни человека; поэтому многие исследователи и читатели статей интересуются этой темой. Речевой этикет является составной частью лингвокультурной картины мира, так как владение и понимание речевого этикета зависит от поведения людей. Речевой этикет играет особую роль в изучении иностранного языка.

SUMMARY

This article is investigating verbal communication research in teaching the English language, its importance, and necessity in daily human life. The article shows how the teacher should help students to improve and develop their verbal communication skills. For this point, there are given some useful and effective techniques with methods in teaching the English language, which we have to use for developing students' verbal communication skills and speech etiquette. The chosen topic is relevant to the fact that verbal communication and speech etiquette have a key place in a person's successful life; therefore many researchers and article readers are interested in this topic. Speech etiquette is a component in the linguistic cultural picture of the world, as well as possessions and understanding of speech etiquette depends on the people behavior. Speech etiquette plays a special role in the foreign language study.

THE ROLE OF ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE IN CULTIVATING STUDENTS' LANGUAGE SKILLS

Tangatov. B.
Assistant teacher, Jizzakh Politechnic Instituti

Tayanch so'zlar: adabiyot, ingliz tili, til bilimlari, rol.
Ключевые слова: литература, английский язык, языковые навыки, роль.
Key words: literature, english, language skills, role.

Language skills are the basic competencies that the talents of today's society must possess. In modern society, the interaction between people is mostly achieved by language. For students, to enhance their language expression skills is an important means to enhance their communication ability. The good language skill is also the basis for students to establish a good interpersonal relationship in the society. At present, the social competition is very intense. After entering the society, students also must have strong language skills in order to effectively deal with all kinds of relationships in order to effectively develop in social competition. But now the language skills of students are poor. In the process of dealing with people, it is even difficult for them to put their own minds with the appropriate language. There are many reasons for this problem. English language and literature education has important role in the cultivation of students' language skills and the promotion of students' English ability. English language and literature education can effectively provide students with literature and language knowledge, to expand the students' thinking space and rich students' visions, so that students can experience the language practice activities, which can effectively improve the language skills of students. Therefore, in school education, it is necessary to pay attention to English language and literature education and to pay attention to cultivate students' language skills.

If you want to use language, you should first have a deep language foundation. The language foundation mainly includes two parts: morphology and syntax. Morphology is the basis for students to be able to communicate semantically and rationally, and the syntax is the basis for students to be able to communicate meaningfully. In short, morphology is the use of vocabulary and syntax is a

reasonable way to form a sentence. For example, English became less like German because those who ruled England first spoken first Danish and later French. Really read this sentence, it is found that this sentence has a very clever arrangement both in morphology and syntax. To the morphology point of view, “became” shall be followed with verb prototype, so the latter word “like” is in the form of verb prototype. In addition, this sentence is generally in a past tense, in which “became”, “ruled”, “spoken” and other words are used in the form of participle. At the same time, the use of the word “rule” well expressed that the British was in «colonial» state. From the syntactic point of view, the whole sentence consists of two clauses – a clause is led by “because”, and the latter one is another clause. In this sentence, the word form of each verb represents the time of each event is in the past. The use of several verbs can describe the occurrence of the event well; the two clauses are used interchangeably under the conjunction “because”, which both has the beauty of English sentences, and expresses the most meaning with the least words. The solid grasp of basic knowledge is the prerequisite for practical application and a prerequisite for enhancing the beauty of language. The sentence which is in line with English expression can help students to communicate properly. For another example, in the novel The Catcher in the Rye, Apart from tears, only time could wear everything away. While feeling is being processed by time, conflicts would be reconciled as time goes by. Author brief introduction: Chen Ruojing, graduate student, lecturer. Research direction: Applied linguistics, teaching method.

The language ability of students forms on the basis of a certain language-related knowledge of students after learning. To express their inner feelings and to pass the necessary communication information through language all need related language skills. In a word, if there are no corresponding language skills, the language will lose the corresponding communication functions and the corresponding knowledge student learn will lose the foundation of existence. A person’s language skill is generally composed of the following parts: the basic knowledge of language, language communication skills, language rhetoric, life taboo in language use of and other components. The basic knowledge of language is the basis of language use. If there is no necessary basic language knowledge, students cannot form a certain language skills. Because the language communication which does not conform to language norms cannot be understood by both sides of language communication, and the language communication which cannot be understood by both sides of the language communication will be a useless topic. The basic knowledge of language

generally consists of two basic knowledge, that is, English morphology and English syntax.

With the basic knowledge of language, students have a certain ability to communicate. However, in the process of language communication in daily life, students do not only need to skillfully apply the basic knowledge of these languages, but also need to master certain communication skills in the specific use of language communication process. Language communication is a complex process. Different people will have different ways of expression for the same meaning, while in different contexts, the same person will also have different ways of expression. A person will euphemistically express the ideas or straightforwardly express the sentiment. All of this must be associated with a certain language environment. In other words, the context of language will have a certain impact on communication, and the clever treatment of language communicators on the impact of the context is the specific expression of language skills.

Literature:

1. Liang L. Depicting Chinese parenting during the early years : a systematic review of the English language literature[J]. 2014.

2. Matsumoto S. Literature and Language Education : An Analysis of Questionnaire Responses of First-Year English Majors at Bukkyo University (4)[J]. Journal of the Faculty of Letters, 2015, 99:57-72.

3. Upadhyay H. English Language– Literature for the Students of English Literature[J]. 2016.

4. Kamtchueng L M M. Non-standard Idioms in Cameroon English Literature and Their Impact on English Language Learning and Intelligibility[J]. Theory – Practice in Language Studies, 2014, 4(8). Advances in Computer Science Research (ACSR), volume 73 1238

5. Gilakjani, Abbas Pourhosein|Sabouri, Narjes Banou. Learners' Listening Comprehension Difficulties in English Language Learning: A Literature Review.[J]. English Language Teaching, 2016, 9(6):123.

РЕЗЮМЕ

Adabiyot ob'ektiv voqelikni til va so'z shaklida aks ettiruvchi san'at turidir. Adabiyot san'at timsolining tashuvchisi, uning musiqa, haykaltaroshlik, rassomlik va boshqa san'at turlaridan nimasi bilan farq qilishi. Adabiyot o'ziga xos moddiy materiallar bog'lanishidan xalos bo'lishi, zamon va fazoviy cheklovlardan xoli bo'lishi, boy ijtimoiy hayotning keng ko'lamini aks ettirishi, murakkab va nozik ichki dunyoni bevosita tavsiflashi mumkin. Til ko'nikmalarini rivojlantirish adabiyotdan ajralmasdir. Adabiyot til o'rganishga qiziqish uyg'otishi, boy va jonli materiallar bilan ta'minlashi, o'quvchilarni immersiv ko'rinishga olib kelishi va lug'at boyligini o'zi bilmagan holda yakunlashi, grammatikaga kirib borishi va til hissini shakllantirishi mumkin. Tushunish qobiliyatini egallash bilan bir vaqtda tilni hosil qilish qobiliyati ham shakllanadi. Adabiy savodxonlik yaxshilangani sari til ko'nikmalari ham boshlang'ich tushunish va ifodalashdan chuqur anglash va adabiy ifodalashgacha oshadi. Ingliz tili va adabiyotini o'rganish talabalarning til ko'nikmalarini oshirishga muhim ta'sir ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ

Литература – это вид искусства, отражающий объективную реальность в форме языка и слова. Литература является носителем образа искусства, чем она отличается от музыки, скульптуры, живописи и других видов искусства. Литература может освободиться от привязки конкретных материальных материалов, быть свободной от временных и пространственных ограничений, отражать

широкий спектр насыщенной общественной жизни и непосредственно характеризовать сложный и тонкий внутренний мир. Развитие языковых навыков неотделимо от литературы. Литература может стимулировать интерес к изучению языка, предоставлять богатые и яркие материалы, заставлять учащихся казаться иммерсивными и неосознанно завершать накопление словарного запаса, проникновение грамматики и формирование языкового смысла. Одновременно с приобретением способности понимания формируется и способность вывода языка. С улучшением литературной грамотности языковые навыки также увеличиваются от базового понимания и выражения до глубокого понимания и литературного выражения. Изучение английского языка и литературы оказывает важное влияние на улучшение языковых навыков учащихся.

SUMMARY

Literature is a kind of art that reflects the objective reality in the form of language and words. Literature is the carrier of the image of art, so it is different from music, sculpture, painting and other art forms. Literature can get rid of the binding of specific material materials, be free from time and space constraints, reflect a wide range of rich social life and directly characterize the complex and delicate inner world. The cultivation of language skills is inseparable from literature. Literature can stimulate the interests of language learning, provide rich and vivid materials, make learners seem to be immersive and unknowingly complete the accumulation of vocabulary, the infiltration of grammar and the formation of language sense. At the same time of getting the ability of understanding, the ability of outputting language also forms. With the improvement of literary literacy, language skill also increases from the basic understanding and expression to deep understanding and literary expression. The study of English language and literature has an important influence on improving students' skills to use language.

THE EFFECTIVENESS OF MODERN METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Rahimov A. B.
Docent, (PhD),Jizzakh Politechnic Institute
Abdullaev Z.
JSPU. Head of the FL department

Tayanch so'zlar: pragmatika, pedagogik xususiyatlar, oliy ta'lim, chet tillarini o'qitish metodikasi, o'rganishga qo'yiladigan zamonaviy talablar, vazifalar, nutq kompetensiyasi.

Ключевые слова: прагматика, педагогические особенности, высшее образование, методика обучения иностранным языкам, современные требования к обучению, задания, речевая компетенция.

Key words: pragmatic, pedagogical features, higher education, methods of teaching foreign languages, modern teaching requirements, assignments, speaking competence.

The methodology of teaching the native language in linguistics is based on a didactic, pragmatic approach, the development of linguistic competencies in the course of the lesson is intended to lead to the development of linguodidactical competencies. Skills (listening comprehension), (speaking), (reading) and (writing) are developed through specific requirements for language learning based on international experience. We think it is a good idea to use this approach a little more creatively in mother tongue teaching. This is because students come to the university as speakers of the language with certain speaking skills and abilities. Students develop only some skills in their native language (because they are native speakers), mainly to improve their linguodidactical skills, especially teachers of Uzbek language and literature can understand and read a text or conversation in their native language , can speak and write. In this case, the didactic task of mother tongue teaching methods is to improve students' ability to understand what they hear, to speak fluently and logically in literary language, to read and understand the text, and to write correctly and meaningfully.

In the study of the activities of universities ranked high in international rankings, the development of curricula in line with modern and world requirements, the introduction of modern information and communication technologies in higher philological education, the essence of the credit-modular system of education.

1. Availability of a database to be reflected in the catalog of the educational program. 2. Creating a science catalog. 3. Monitoring of information to be reflected in the agreement on education. 4. Statistical analysis, which should be reflected in the reference book on education. Looking at the analysis of the current situation, the compatibility of each educational direction and specialty with the curriculum, science program, textbooks and literature with modern requirements and international standards was studied. In the QS Rankings and THE rankings on the basis of 24 directions and 28 specialties, the TOP 300 universities were compared with the disciplines in the corresponding fields. As a result of the study, it was found that some disciplines overlap in content, do not meet modern requirements and international standards. It was found that old textbooks and textbooks were used in the teaching of some subjects. In order to solve the problems, the ECTS system was studied, the experience of local and foreign universities in the credit-module system was studied, and the ECTS (European Credit Transfer System) system was chosen. "El-Yurt Umidi Foundation", in cooperation with the Republican Higher Education Council, organizes several seminars on the ECTS credit-module system in philological higher education institutions of the Republic of Uzbekistan, master classes on the system were held. The methodology of language teaching in developed countries is explained by a number of achievements in recent years. As a result, certain developments and reforms are taking place in the socio-economic spheres of society. After all, language as a means of communication affects the development of all areas, so the issue of its linguo-didactic teaching is always relevant. Today, most countries are making good use of the achievements of English language teaching, which is a model for world language teaching methods.

Observations show that the development of speaking skills in international language teaching methods is a key issue, and its implementation depends more on the quality of teaching tasks. It is known from international experience that the modular-credit system has a number of advantages. In this case, the fact that teaching a student, directing him to work independently, is very much in line with modern requirements. The higher education system in the world is important because it is based on the independent activity of the student. In the scientific literature on language teaching in developed countries, special attention is paid to the content and level of effectiveness of independent study tasks, and in the educational process, independent study tasks, questions and answers, assignments and text analysis and exercises are used effectively. In international practice, homework assignments focus on effective communication. The

independent, learning assignments used in practice are developed based on predefined criteria. Why switch to a credit-module system? Although several articles have been published on the purpose, nature and benefits, and how the Credit Module system facilitates student service or "registrar office opportunities", we still face this problem because we do not know the traditional. Because we are accustomed to the process. The problem of literature is the formation of a list of foreign literature for new science programs (syllabuses) and the gradual acquisition of foreign literature. This responsible task can, of course, be accomplished through improved learning assignments. In this sense, the issue of improving the linguistic and didactic basis of the credit-module system in the development of educational tasks, independent of the native language in philological education is very important. Thus, the work on the creation of textbooks and manuals in the native language methodology on the basis of foreign literature in the creditmodule system, the establishment of English groups for first-year students in the 2020-2021 academic year, Voluntary admission of students with IELTS, TOEFL, CEFR, etc. who have sufficient knowledge of English to English groups is an opportunity created by the New Uzbekistan for young people. As of 2022, the total number of first-year undergraduate students is 1,803, of whom 394 have been found eligible to study in the English group and have been approved. This is 22% of the total number of students. It is important to provide students with new literature for their study, as well as to create conditions for students to work independently, to create opportunities for online access to foreign libraries. Expanding the capacity of lecture halls. It is required to abolish the restrictions on student participation in lectures, in particular, the ability of students to listen to the lectures of the desired professor, an additional increase in the monthly salary of a professor, the computerization of the educational process. Lesson Schedule - The platform prevents sticking of lessons at the same time, the lesson schedule is displayed individually in each group, teacher, room and subject area, which allows management, teachers, students and parents. creates convenience for mothers. Access to classes via a link to the online transition provides transparency.

The duration of study in developed foreign countries can be from 4 to 10 years for a bachelor and from 2 to 15 years for a master's degree. A GPA of 2.6 is required to pass the course. Students will not be expelled for academic debt. Interval 50%. A student who misses the final 50%, 5 (10 hours) or more in 1 subject without a valid reason will be expelled from the subject and will not be considered to have mastered this subject. A student who has mastered less than 60% of the maximum score allocated to the subject is considered to

have not mastered the subject. A student who has mastered more than 60% of the maximum score allocated to the subject is considered to have mastered the subject[1, p. 44]. The current state of the use of teaching tasks in the methodology of teaching the native language of the system of higher philological education, in particular, the training of future teachers of the native language and literature in the methods of teaching the native language in higher education analysis of question, exercise, and assignment assignments in the textbooks, as well as research on didactic and pragmatic improvement of assignments, were analyzed. The scientific schools and directions that determine the development of science and make the state, the nation and its creators world-famous are formed and developed as a result of the approach based on strict methodological principles of new interpretation of the source of research. Thanks to the implementation of the Law "On Education" (September 23, 2020), the construction of the native Uzbek language in Uzbek linguistics has got rid of the complication of formal interpretation on the basis of European templates and now attracts the attention of world linguists. The foundations of the existing methodology of substantive analysis - literally Uzbek methods of analysis - have been completely transferred. Now, in connection with the renewal of educational and methodical complexes, linguistic interpretations of more than 50 languages taught in the higher education system of the republic have been transferred to Uzbek (substantial) interpretations, first of all, the mother tongue in secondary education. There are real opportunities to reconcile the interpretations of the philological university with the interpretations of the construction, and secondly, to stabilize the position of the Uzbek school of linguistics in the chain of world linguistics. This indicates the need to focus on the development of linguo-didactical competence in higher philological education. The success of the acquisition of linguo-didactical skills depends on the motivational factors and the level of formation of the student's general educational skills. Speech is a mental phenomenon that occurs during the movement of the members of the speech, and becomes a reality when the means of expression of the language pass into the will of the speaker. So, speech is a product of speech activity, it takes a certain form. "... to make a good speech, you have to use the science of grammar, dream, logic. Ignoring one of them is a violation of the rules of one of them, and it is impossible not to affect the other two". According to the concept of M.B. Elkonin, in the process of child development, first of all, it is necessary to master the motivational side of the activity, and then the technical process.

In conclusion, it should be noted that the basis of the lesson, which nurtures creative thinking, are the learning tasks that focus on thinking. The general

requirements that such a modern course must meet are: 1. To organize the educational process on the basis of questions and answers, using the latest scientific achievements, the best pedagogical practices. 2. Organize the lesson with appropriate and purposeful use of learning tasks. 3. Create all the necessary conditions for students' learning activities, develop assignments on the text or topic, taking into account their interests, inclinations and needs. 4. Consider interdisciplinary connections when creating questions and assignments. Grammar is not a rule, it is a transition to working with a text in the native language, creating a system of questions and assignments that lead to understanding the meaning, pronunciation and spelling of words in the text, what the author actually means, the love of literature sees the height of the mother tongue. Grammar theories are stereotypes that the mother tongue does not fit. We need to show the speech potential of a language, which is not measured by grammar. This means that each lesson aims to achieve three goals: teaching, educating, and developing. Mother tongue education is mainly concerned with the development of grammatical knowledge. We have turned language learning into a complex process, such as skills are a separate issue, why the knowledge of mother tongue teachers is underestimated because we are measuring incorrectly. A university teacher is not required to have the knowledge and skills of a linguist in science, in fact, scientists know only a small area of linguistics. Requires the teacher to know the methodological field of linguistics.

Literature:

1. Usmonov B.Sh, Habibullaev R.A. (2020) The educational process in higher education organization in the credit-module system. Study guide. – Tashkent. "Tafakkur" publishing house. – p. 120.

2. Usmonov. S. (1972) General Linguistics. – Tashkent. – p. 144.

3. Jon Dyui. Society and its problems John Dewey. The Public and its Problems. Denver, - Translation from English: I. I. Myurberg, A. B. Tolstov, Ye. N. Kosilova. – Moscow. 2002.

4. L.Raupova. (2011) Discursive interpretation of dialogic speech (on the example of polypredicative units). Monograph. Academy of Sciences of Uzbekistan "Science".

5. L.Raupova. (2019) Expression of national mental factors through cultural discourse in works of art and works of art. Monograph. - Tashkent. "Innovationenlightenment".

6. L.Raupova. (2019) Innovative activity in higher education institutions. Monograph. – Tashkent: "Innovation-enlightenment". https: //qomus.info/encyclopedia/cat-y/yoldosh-uz/

7. Khursanov, N. I., &Gulyamova, Sh. B. (2021). Linguistic classifications related to discourse and its classifications. ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102), 825- 829. Soi: http://s-oi.org/1.1/TAS-10-102-92 Doi: https://dx.doi.org/10.15863/TAS

8. Rahimov A.B. Problems of teaching a foreign language in internet resources in technical educational institutions// ISSN: 2456-5083. International Journal for innovative engineering and management research. – India, 2020. –P. 29-33.

РЕЗЮМЕ

Oliy filologiya ta’lim yo‘nalishi talabalarining og‘zaki nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun xorijiy tillarni o‘qitishning hozirgi holati va istiqbollari, ilg‘or xorijiy tajribaga asoslangan universitetlarning kredit-modul tizimi tamoyillari, o‘quv natijalarini e’tirof etish. Asoslangan akademik harakatchanlik, baholarni to’plash, o’qituvchilar va talabalarning fanga qiziqishi, shuningdek, aniq belgilangan baholash tizimini joriy etish.

РЕЗЮМЕ

Современное состояние и перспективы обучения иностранным языкам развития устной компетенции студентов высшего филологического образования, принципы кредитно-модульной системы вузов на основе передового зарубежного опыта, признания результатов обучения. Обоснована академическая мобильность, накопление оценок, заинтересованность преподавателей и студентов в науке, а также введение четко определенной системы оценивания.

SUMMARY

The current state and prospects for the teaching foreign languages the development of oral competence of students of higher philological education, the principles of a credit-modular system of universities based on advanced foreign experience, recognition of learning outcomes. Substantiated is academic mobility, the accumulation of grades, the interest of teachers and students in science, as well as the introduction of a well defined assessment system.

MODERN METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Tangatov B.
Assistant teacher, Jizzakh Polytechnic Institute

Tayanch so'zlar: o'qitish usullari, o'quvchiga yo'naltirilgan, kommunikativ o'qitish usullari, tengdoshlar bilan hamkorlik, interfaol, integrativ.

Ключевые слова: методы обучения, личностно-ориентированный, коммуникативные методы обучения, сотрудничество сверстников, интерактив, интегративный.

Key words: teaching methods, learner-centered, communicative teachingmethods, peer collaboration, interactive, integrative.

Introduction. The needs of our state for highly qualified specialists capable of establishing business contacts and business cooperation with foreign partners, professionals who speak a foreign language at a professional level, are reflected in the working curricula of universities in the country. Today, a foreign language is not just a part of the culture of a certain nation, but it is also the key to success, the future successful career of students. Achieving a high level of proficiency in a foreign language is impossible without fundamental language training in higher education. At most universities in the country, students master at least two foreign languages. Modern ways of educating English have enhanced in the last twenty years. Nowadays everythingalters, obviously in teaching the English language. As a matter of fact, there is an enormous variability ofstrategies ofteaching foreign languages to language learners. Today the process of English learning will be more student – centered, but less time consuming.Therefore,we shouldusethemodernmethods inteaching a foreignlanguage. The modern teaching methodshelp to build or develop a productive understanding of basic science and technology.

Innovativeteachingmethodshelpthestudentstoquestiontheirpreconceptions, and motivates them to learn, by putting them in a situation in which they come to see themselves as the authors of answers and the agents of responsibility for change. But whenever the teachers can teach by this method, they are faced with some barriers and requirements. Teachers are introducing different innovative ideas to explain the content to learners. Also, it is the responsibility of teachers to teach students with suitable and modern methods. It is a teacher who plays

avital part in students' success. So, it becomes the duty of a teacher to take a step towards accepting modern methods of teaching. To provide a sound education, there should be an amalgamation of a skilled teacher and innovative ways of teaching. Modern teaching methods have many advantages. Unlike traditional teaching methods, modern teaching methods are more• interactive and keep students intact. It maintains the interest of students by animations and videos. The visual medium is way better than any other medium to give instructions. It helps • to memorize the concept fast and for a more extended period than reading. Modern teaching methods are less time-consuming. Teachers take less time to cover • the syllabus. Writing on the blackboard is not required. Blackboard explanation of content is less explanatory than are presentation of videos and • animations used in the modern teaching methods. In order to understand what the basis of modern methods of teaching English is, it is necessary to consider in detail methodological principles which underlie these techniques. The structure of the communicative method includes cognitive, developmental and educational aspects, which are aimed at raising student. Given this and the concept of "communicative", as well as the complexity of learning systems, we can formulate the following methodological principles of communicative methodology: - The principle of mastering all aspects of foreign language culture through communication. The communicative method was first put forward the proposition that communication should be taught only through communication. In this case, communication can be used as a channel for education, learning and development. Communication is a social process in which the exchange activity, experience, embodied in the material and spiritual culture. In the communication by the emotional and rational human interaction and influence each other. This communication is essential to proper education. Thus, communication serves as teaching, learning and development and education in communicative teaching methodology.

The process of learning foreign language communication is a model of the real process of dialogue on key parameters: motivation, focus, information communication process, innovation, situational features, character interaction and communicating system of speech means. This is what creates the learning environment, adequate real that ensures the successful mastery of skills and their use in real communication. Some interconnected aspects of learning a foreign language culture. The complex nature of foreign language culture manifests itself in the unity and the relationship of its educational, cognitive, educational and developmental aspects. Each of these aspects, in a practical sense, is equal. But the true mastery of one is possible only when adequate mastery of others.

In this regard, any type of work, any exercise in the learning process, integrates all four aspects of foreign language culture and evaluated depending on the availability of these data points. - The systems principle in the organization of foreign language teaching. This principle means that the communicative learning system is constructed by the reverse: first scheduled final product (target), then determined the tasks that can lead to this result. This takes place with in the course, each year, the cycle of lessons and one lesson and applies to all aspects. This approach provides a systematic training, with all its qualities: integrity, hierarchy, unity of purpose. Systematic study builds on the students' mastery of the laws of each of its aspects. All training in the organizational plan is built on the basis of the rules of cyclicity and concentricity. Cyclicity manifested in the fact that a certain amount of material absorbed within the cycle of lessons, each of which includes a certain number of lessons. Any cycle of stages based on the development of a skill and ability in each type of speech activity. Systemic organization of the learning process also involves the acquisition of language study, that is,includes various levels of the educational process: 1) the level of education levels (elementary, junior, middle and senior), 2)the level of study periods, which are defined in step 3)the level of stages (stage of formation of lexical, grammatical skills, stage in the development of skills, skills development stage), 4)the level of learning stages, which are defined within the steps and sub-stages (stage substitution, transformation, reproduction, combining). Each level has its own characteristics, which is determined by psycho-pedagogical characteristics of the students. Thus, the situation has not only acted in the role of the so-called speech situation, but also in the broader status - the situation of training activities.

- The principle of individualization in learning foreign language. In the communicative approach the student is perceived as a personality. Each student as an individual has certain abilities, both general and partial nature. Communicative learning is aimed at identifying their original level and further their development. To that end, use special tools to detect abilities - special tests for Development- Exercises and legs. When organizing joint activities the student will develop personal qualities necessary for effective cooperation. The joint activity is organized so that students are aware that each of them depends on the success of the common cause. The combination of communication and other activities can bring learning to the real communication that takes place not only for communication but also serves other activities occurring simultaneously. For a more productive mastery of students in all aspects of foreign language provides for a system means (memos and special exercises)

for the formation of students' skills and abilities for the formation of the ability to learn, which is subjective individualization. It is important to note that the more autonomy a student takes, the more effective will assimilate. Therefore, this method pays great attention to the development of independent thinking, in particular, in discussing the problems. And, finally, autonomy, related to the control. In the communicative teaching used such a strategy, which plans to control the transformation of a mutual control of self-control. In order to do this as a hidden control, and conscious possession of the students' knowledge of objects and control criteria and their application are used. - The principle of functionality in foreign language teaching. This principle assumes that every student should understand that it can give not only practical language skills, but also to use the knowledge gained in cognitive and emerging dimension. This principle is also what is going on mastering functions of speech activities as a means of communication that is understood and assimilated the functions that are performed in the process of human communication: reading, writing, speaking, and listening. According to the principle of functionality, the object of learning is not verbal means alone, and the functions performed in a language. On the basis of creating a functional model of speech means that should be studied in foreign language courses: are selected certain speech means different levels of expression for each of the speech functions. Depending on the purpose for the expression each function can be offered and the maximum and minimum number of means of expression. Of course, here is connected and non-verbal means of expression. I

We proceed to the following method of teaching English language. This is an intensive method. - The principle of collective interaction, which is leading in the method of activation, the most famous in the intensive method. This principle relates the objectives of training and education, describes the means, methods and conditions of the educational process. To the educational process, which was based on this principle, characterized by the fact that students interact with others, broadening their knowledge, improve their skills. - The principle of learner- centered communication is no less important. It is based on the impact of communication, his character and style for the implementation of rehabilitation and educational purposes. In conversation, each is both impact and exposed. Especially important place here is the knowledge of other people, which is a prerequisite of human communication.

Conclusion It is important to note that all the above principles are interrelated, interdependent and mutually reinforcing. Therefore, adherence to the attached

system requires compliance with all the above principles and how they are combined.

Literature:

1. Anderson A. The European project semester: A useful teaching method in engineering education project approaches to learning in engineering education. Journal of Engineering Education. 2012; 8:15–28.

2. David Nunan. Communicative Language Teaching – 2004

3. Shaw Corsini, Blake & Mouton, 1980; Horner & McGinley, 1998

4. Brown H.D. (2001). Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy. New York: Longman

5. Berer, Marge and Frank, Christine and Rinvolucri, Mario. Challenge to think. Oxford University Press, 2002

6. Furkatovna, A. N., & Furkatovna, A. F. (2021, January). innovative activity in the field of tourism. In Euro-Asia Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 308-309). http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/97

7. Amanova N.F Amanova F.F (2022) Malum bir maqsadga qaratilgan va maxsuslashgan til. https://conf.iscience.uz/index.php/yumti/article/view/118/110

8. Amanova Nodirabegim Furkatovna. (2022). EFFECTIVE METHOD OF TEACHING. Conference Zone, 53–55. Retrieved from http://www.conferencezone.org/index.php/cz/article/view/124

9. Amanova N F Amanova F F problems of quality of distance learning online 2022: special issue: challenges and solutions of modern linguistics /http://www. sciencebox. uz/index.php/ ajed/article/view/1515

10. http://www.sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/1515/1403

РЕЗЮМЕ

Maqolada chet tilini o’rgatishda zamonaviy uslub va yondashuvlar batafsil ko’rib chiqiladi. Bundan tashqari, ushbu maqolada ingliz tilini o’qitishda yangi innovatsion texnologiyalardan qanday foydalanish ko’rsatilgan. Muallifning maqsadi ingliz tilini intensiv o’qitishda ba’zi zamonaviy usullarning muhim rolini ko’rsatishdir.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматриваются современные методы и подходы в обучении иностранному языку. Кроме того, эта статья иллюстрирует, как использовать новые инновационные технологии в обучении английскому языку. Цель автора - показать значительную роль некоторых современных методов в интенсивном обучении английскому языку.

SUMMARY

This paper deals with the modern methods and approaches in teaching a foreign language thoroughly. Moreover, this article illustrates how to use new innovative technologies in teaching English.The author’s purpose is to show the significant role of some up-to-date methods in teaching English intensively.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

PÁNLERDI OQITIW PROCESSINDE XABAR TEXNOLOGIYALARÍN PAYDALANÍW ORNI HÁM ÁHMIYETI

Bisenbaev I. Q.
Dene tarbiya hám sport boyınsha qánigelerdi qayta tayarlaw hám qánigeligin asırıw institutı Nókis filialı oqıtıwshısı

Tayanch so‘zlar: axborot texnologiya, o‘qituvchi, ta’lim, o‘lchash, baholash.
Ключевые слова: информационные технологии, учитель, образование, измерение, оценка.
Key words: information technology, teacher, education, measurement, evaluation.

Mámleketimizde IT tarawın rawajlandırıw boyınsha bir qansha jumıslar ámelge asırılmaqta. Sebebi, búgingi kúnde jáhánde hár saat sayın IT tarawı keń rawajlanıp barmaqta. Sonıń menen birgelikte bilimlendiriw tarawlarında keń túrde kirip kelmekte. Máselen, elektron tárizinde sabaq kestelerin islep shıǵıw, studentlerdiń yaki tıńlawshılardıń sabaqqa qatnasın alıw, imtixanlardı qabıllaw hám taǵı basqa tárepleri hám taǵı basqa da oqıtıw procesleri elektronlastırılıp atır. Mısalı ushın, atap aytqanımızda, studentlerdi Hemis dástúrinde oqıtıw, usı dástúr arqalı pútkil studentler hám olardıń ata-anaları da balası haqqındaǵı maǵlıwmatlardan tolıq xabardar bolıp turadı. Sonday-aq, studentler ózleriniń bilimleri yaki alǵan bahaların qálegen jerinde júrip biliwi imkaniyatına iye boladı.

Atap ótiwimiz kerek, házirgi kúnde ZOOM dástúri arqalı konferenciyaǵa kirisiwi múmkin bolıp qaldı. Tıńlawshılardıń qánigeligin arttırıw hám qayta tayarlaw kurslarına keliwi imkaniyatına qarap shárt emes. Máselen, tıńlawshınıń shańaraǵında hár qıylı sebepli jaǵdaylar bolıp qalıwı múmkin yamasa basqa sebepler menen qatnasa almaǵanlıǵı ushın ZOOM dástúri arqalı onlayn qatnasıw huqıqına iye bolıp atır. Sonıń menen birgelikte, sırt elli professor-oqıtıwshılardıń sabaq ótiwi hám tájiriybelerin bólisiw sabaqlarıda alıp barılmaqta.

Bilimlendiriw tarawında xabar-kommunikaciya texnologiyaları aldınǵı qoyılǵan bilimlendiriwge tiyisli maqsetlerge erisiw múmkinshiligin beretuǵın, teoriyalıq tiykarlanǵan tálim procesin ámelge asırıwdıń formaları, usılları hám qurallarınıń jıyındısı bolıp tabıladı. Bunda ol tiyisli ilimiy modellestiriwge

(joybarlawға) tayanadi, bul processte bul maqsetler birdey mániste beriledi hám de oqıwshınıń jeke ózgesheligin hám sıpatın, onı rawajlandırıwdıń arnawlı bir basqıshında ob'ektiv túrde basqıshpa-basqısh ólshew hám bahalaw múmkinshiligi saqlanadı. "Xabar texnologiyasi" hár qanday pedagogikalıq sistemada – ilmiy máseleler menen óz-ara qatnasta bolǵan túsinik bolıp tabıladı. Biraq, eger ilimiy másele oqıtıw hám tárbiya beriw maqsetlerin ańlatatuǵın bolsa, ol halda xabar texnologiyası oqıtıw hám tárbiyalaw jolları, olarǵan erisiw quralların ańlatadı. Bul processte ilimiy másele strukturasında studentlerdiń qáliplestiriliwi hám rawajlandırıwdı názerde tutatuǵın pedagogikalıq kvalimetriyalıq ólshemler arnawlı bir shártlerde oqıtıw maqsetleri retinde qatnasadı, ol bolsa ulıwma halda tálim mazmunınıń ayrıqsha ózgesheligin belgileydi.

Kvalimetriya - tábiyaattaǵı barlıq obektlerdiń hám jámiyette júz beretugın processler, islep shıǵarıw tarawında jaratılǵan ónimlerdiń sıpatın bahalaw máseleleri hám de metodologiyasini uyreniwshi pán. Ol latınsha "quails" - sıpat, áyyemgi grekshe "metros" — ólshew degen mánisti ańlatıp, obekt, ónim, processler sapasın bahalaw metodların ózinde sáwlelendirgen, túrli metod hám qurallar járdeminde erisilgen nátiyjeni belgileytuǵın pán tarmaǵı bolıp tabıladı.

Házirgi dáwir káz-qarastan kvalimetriyaning sıpat kórsetkishleri eki iri toparǵa – tábiyiy jáne social kórsetkishlerge bólip uyreniledi.

Tábiyiy kórsetkishler, óz gezeginde, úyrenilip atırǵan obekttiń fizikalıq, ximiyalıq hám biologiyalıq kórsetkishlerine ajıratıladı.

Social kórsetkishler jámiyet rawajlanıwınıń arnawlı bir basqıshındaǵı waqıya-qubılıslar, islep shıǵarıw hám tutınıw ónimleri, pedagogikalıq processler, shaxstıń social hám ǵárezsiz turmıstaǵı poziciyanı hám ornı, sawatlılıǵı, tárbiyalanǵanlıq dárejesi, shaxs kamalına salıstırıp qollanıladı.

Kvalimetriya joqarıda belgilengen hár bir gruppanıń muǵdar hám sıpat kórsetkishlerin tolıq úyrenedi hám bahalawdıń ulıwma rejimin islep shıǵadı.

Kvalimetriyaning ush - teoriyalıq (ulıwma), arnawlı hám ámeliy tarmaqları bar. Teoriyalıq kvalimetriyada anıq obekt joybarlanadı (abstrakciyalanadi) jáne onıń sıpat kórsetkishleriniń ulıwma nizamlıqları hám de matematikalıq modelleri uyreniledi. Teoriyalıq kvalimetriyaning izertlew obekti dene, islep shıǵarıw ónimleri, obekt hám subyektlerdiń sıpatın bahalawdıń filosofiyalıq hám metodologiyalıq tiykarların islep shıǵıw bolıp esaplanadı.

Teoriyalıq kvalimetriyaning ámeliy tarawlarında túrli obekt hám processlerdiń sıpatın bahalaw metodikası hám teoriyalıq tiykarları ulıwma ózgeshelikke iye. Arnawlı kvalimetriya túrli maqsette belgilengen obekttiń sıpatın bahalawdıń anıq metodikası hám matematikalıq modelin islep

shıǵadı. Arnawlı kvalimetriyaning ekspert, itimallıq-statistikalıq, indeksli, kvalimetrikalıq taksonomiya sıyaqlı túrleri bar.

Pedagogikalıq kvalimetriya jıllar dawamında tóplanǵan tájiriybeler, dáliller tiykarında payda bolǵan hám qáliplesken ilimiy-teoriyalıq pán bolıp, tálim-tárbiya processinde qollanılatuǵın pedagogikalıq innovaciya hám oǵan baylanıslı halda oqıtıwshınıń pedagogikalıq iskerligin pútin úyrenedi. Bunda pedagog kadrlardıń kásip ilmiy tájriybesi hám pedagogikalıq uqıpı salıstırıw arqalı anıqlanadı.

Pedagogikalıq kvalimetriyaning metodologikalıq máseleleri usı kúnge shekem ilimiy izertlewlerdiń dıqqat orayınan shette qalǵan joq hám olar óz sheshimin kútip atır.

Bilimlendiriw tarawında xabar texnologiyaların shólkemlestiriw hám ámelge asırıw maqsetinde jumıs alıp barıw algoritmınıń ulıwmalasqan sızılmasınan paydalanıw múmkin. Ol oqıtıw hám tárbiya qılıwdıń bir neshe basqıshların óz ishine aladı: baǵdar alıw (tálim-tarbiyalıq maqsetler haqqındaǵı pikirlerdi qáliplestiriw); ámelge asırıw (oqıtıw-tárbiyalaw usılları, usılları hám quralların názerde tutılǵan izbe-izlilikde ámelge asırıw); baqlaw hám ońlaw. Hár bir xabar texnologiyada, sonıń menen birge, qoyılǵan maqsetke erisiw ushın onıń xızmet kórsetiwin baqlaw, baqlaw hám ońlaw qaǵıydaları sistemasınan ibarat bolǵan basqarıw algoritmınan paydalanıladı. Belgilengen oqıtıw-tárbiyalaw maqsetleriniń hár birine erisiw ushın pedagoglardıń qatań belgilengen oqıw-tárbiyalıq iskerligin basqarıw algoritminen paydalanıladı. Bul tek ǵana oqıtıw-tárbiyalaw procesiniń tabıslılıǵın bahalaw, bálki belgilengen nátiyjelililikke iye bolǵan processlerdi aldınan joybarlaw imkaniyatın beredi. Bilimlendiriwge tiyisli óz-ara tásir kórsetiw usılları hám quralların tańlap alıw hám maqsetke muwapıq paydalanıw xabar texnologiyasınıń ayrıqsha wazıypası retinde xızmet etedi. Olardıń hár biriniń ayrıqsha ózgesheligin belgilewde hám de pedagogikalıq iskerliginiń ámeldegi shárayatları, pedagoglardıń jeke ayrıqsha ózgeshelikleri hám onıń pedagogikalıq tájiriybesin sáwlelendiriwi kerek.

Oqıwshınıń jeke ózgesheliklerin sáwlelendiriw hám anıqlaw máselesi axborog texnologiyasınıń jáne de juwapkerli wazıypası esaplanadı. Bul maqsette oqıw-tárbiyalıq processtiń barlıq basqıshlarında shaxstıń psixikalıq (psixologiyalıq) strukturası ushın (mısalı, psixikalıq processler, bilim alıw hám ózgeshelikler) saylanǵan koncepciyadan paydalanıw múmkin. Biraq, sıpattıń ózin bir qatar shárayatlarǵa muwapıq bolıwı hám onı anıqlaw túsiniklerinde interpretaciya etiw zárúr. Olardan eń áhmiyetlisi tómendegiler esaplanadı:

- arnawlı bir sıpattıń basqalardan anıq parıqlanıwın támiyinleytuǵın bir mánisli anıqlıq;

- анықлаw procesinde bahalanatuǵın sıpattı anıqlaw ushın tiyisli qurallardıń bar ekenligi;
- jeke pazıylet ólshewleriniń isenimli shkalası boyınsha qáliplesiw hám sıpatlardıń túrli dárejelerin anıqlaw múmkinshilikleri.

Bilimlendiriwde xabar texnologiyası mánisin túsiniwdiń aytılǵan ulıwma qatnası onıń jeterli dárejede quramalılıǵı haqqında juwmaq shıǵarıwǵa múmkinshilik beredi. Ol pedagogikalıq ámeliyatda sonday kútilmegende nátiyjelerge erisedi, pútkil tárbiyalaw procesine jańa sapanı beriw haqqında sóz ashıwǵa múmkinshilik beredi.

1. Bilimdiriwde oqıtıw-tárbiyalaw arnawlı bir texnologiyanı ámelge asırıw shárayatlarında pútin ózgeshelikke iye boladı. Onı bólek oqıw yamasa tárbiyalıq bólimlerge ajıratıw, bólek usıllar jıyındısı yamasa bir-biri menen óz-ara baylanıslı bolmaǵan jeke ayrıqshalıqlar hám sıpattıń izbe-iz qáliplestiriliwi kórinisinde ámelge asırıw quramalı bolıp tabıladı. Arnawlı bir texnologiya sheńberindegi oqıtıw-tárbiyalaw kompleks ayırmashılıqlarǵa iye.

2. Birinshisin esapqa alǵan halda, tálim-tárbiyalıq belsendisi yadımızǵa tek arnawlı texnologiyalıq qatnasıqlardı engiziw puqta oylanǵan halda sheshiw zárur.

3. Arnawlı bir xabar texnologiyasında barlıq paydalanıwshılar ushın bilimin hár tárepleme jámlegen halda rawajlanǵan shaxstı qáliplestiriw jolında ótiw kerek bolǵan ulıwma basqıshlar bar.

Pedagogikalıq proceslerdi texnologiyalastırıw, olarǵa zamanagóy xabar texnologiyaların engiziw ideyası olardı basqarılatuǵın etiw: “bir zatqa hám qanday da” etip emes, bálki kepillik berilgen tabıs menen erisiwden ibarat. Tiykarǵı ideyaǵa kóre, hár qanday dárejedegi oqıtıwshı onıń maqsetten baslap nátiyjeni bahalawǵa shekem bolǵan háreketlerin belgileytuǵın oqıw materialların texnologiyalıq qayta islew tiykarında berilgen juwmaqlarǵa erisedi. Basqa bir tárepten, insan faktorınıń pedagogikalıq processte bar ekenligi texnologiyalıq esap-kitaptı quramalılastıradı. Texnologiya qarsılasılarınıń bildiriwinshe, oqıtıw, bunnan tısqarı tárbiyalawdı shaxssız, munasábetlersiz, sezim-sezimlersiz ámelge asırıp bolmaydı. Haqńyqattanda, ilim tálim-tárbiyalıq proceste texnologiyalastırıw hám shaxs ortasındaǵı qarama-qarsılıqtı sheshiw jolların qıdıradı. Tálim-tárbiyalıq process túsinigi oqıtıw hám tárbiyalıq texnologiyalar túsinikleri menen bir qatarda stilistik bilimler qatarına kiredi, yamasa onıń ilimiy talqılaw hám ámeliy dúziliwinde bilimlendiriwge tiyisli sistemalar, nızamlılıq, pedagogikada sistemalı hám texnologiyalıq qatnasıqlardı birlestiredi.

Ádebiyatlar:

1. Хамдамов Р., Бегимкулов У., Тайлоқов Н. Таълимда хабар технологиялари. – Тошкент, 2010. – 120-б.

2. Арипов А.Н., муаллифлар жамоаси. Давлат бошқарувида ахборот-коммуникация технологиялари. – Тошкент, 2005. – 204-б.

3. Аксюхин А.А. Вицен А.А. Мекшенева Ж.В. информационные технологии в образовании и науке//Современные наукоемные технологии. – Россия, 2009. -№11. –С. 50-52.

4. Абиыр К.Е. Информационные технологии обучения//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. –Россия, 2012.

5. Салихов И.Ш. Педагогические условия применения новых информационных технологий в развитии творческих способностей старшеклассников на примере преподавания физики в школе: Дисс. Канд. пед наук. - Казань, 2007.

РЕЗЮМЕ

Maqolada mamlakatimizdagi IT sohasin rivojlantirish bo‘yicha berilayotgan e’tibor va amalga oshirilayotgan ishlar haqida so‘z etiladi. O‘qitish jarayonida xabar texnologiyalarin tatbiq qilish va ularning afzalliklari haqida aytib o’tilgan. O‘qituvchining zamonaviy texnologiyalardan foydalanish mahorati, o‘quvchilarning axborot texnologiyalariga o‘rganishi, dars jarayonidagi qulayliklari o‘rganib boradi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о внимании, которое уделяется развитию сектора IT в нашей стране и проводимой работе. В ходе обучения упоминались применение информационных технологий и их преимущества. Изучено умение учителя использовать современные технологии, усвоение учащимися информационных технологий, удобство учебного процесса.

SUMMARY

The article tells about the attention paid to the development of the IT sector in our country and the work being done. During the training, the use of information technology and its benefits were mentioned. The ability of the teacher to use modern technologies, the assimilation of information technologies by students, the convenience of the educational process were studied.

QARAQALPAQ XALÍQ PEDAGOGIKASÍNÍŃ TÁRBIYALÍQ KÓZ-QARASLARI

Orazımbetov E. K.
PhD.
Tashkent gumanitar ilimler universiteti

Таянч сўзлар: қорақалпоқ халқ педагогикаси, нақл-мақоллар, бешик алласи, эртаклар, хикоялар, ватанпарварлик, меҳнатеварлик, одоб-ахлоқ.

Ключевые слова: каракалпакская народная педагогика, пословицы, колыбельные, сказки, сказки, патриотизм, трудолюбие, нравы.

Key words: karakalpak folk pedagogy, proverbs, lullabies, fairy tales, fairy tales, patriotism, diligence, morals.

Orta Aziyanıń basqa xalıqlarınday qaraqalpaq xalqı da óziniń bay awız-eki dóretpelerine, ádebiy hám pedagogikalıq miyrasına iye. Qaraqalpaqlarda awız-eki xalıq dóretpeleri basqa xalıqlarǵa qaraǵanda belgili dárejede kóbirek rawajlanǵan.

Usı xalıq pedagogikasınıń negizin quraytuǵın awızeki ádebiyat miyrasları qaraqalpaq xalqınıń mádeniy tariyxında oǵada áhmiyetli orın tutadı. «Qaraqalpaq xalqı, - dep jazdı filologiya ilimleriniń doktorı N.Dáwqaraev, - óziniń qayǵılı, kúnlerinde de, quwanıshlı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı. Adamǵa ózi tuwılǵan kúnnen baslap, qosıq bárqulla joldas boldı, mártlik islerge basladı». [1]

Qaraqalpaqlardıń awız-eki xalıq dóretpeleri mazmunı hám forması jaǵınan bir neshe túrlerge bólinedi. Máselen, naqıl-maqallar, jańıltpashlar, jumbaqlar, ertekler, ańızlar, gúrrińler, besik jırları, xalıq qosıqları, dástanlar hám t.b. Bulardıń barlıǵı qaraqalpaq xalqınıń mádeniy baylıǵı bolıp, ol jaslardı hár tárepleme tárbiyalawǵa úlken áhmiyetke iye.

Haqıyqatında da, "... Milliy bay tariyxımız benen mádeniyatımız, ádebiyatımız benen kórkem ónerimiz, xalqımızdıń dástúrleri menen úrp-ádetleri, bayramlar menen hár túrli meresimler, oyınlar menen seyiller, pútkil turmıs qálpimiz biybaha áhmiyetke iye. Xalqımızdıń ótmishtegi ullı tulǵalarınıń órnekli ómiri, kórnekli xızmeti jaslarǵa ruwxıy azıq boladı". [2]

Qaraqalpaqlardıń awız-eki xalıq dóretpeleriniń úlken bólegi naqıl-maqallar bolıp, ol atadan-balaǵa, awızdan-awızǵa ótkerip, álpeshlep saqlap kiyatırǵan

ruwxıy dún`yamız. Oǵan xalıq ózleriniń miynet tájiriybeleri menen danalıq oy-pikirlerin, dástúrin, siyasiy jámiyetlik kóz-qarasların sińirip, jetilistirgen. Naqıl-maqallar kópshiliq sóz sheberleriniń oy eleginen ótip, shıńlanıp shıqqanlıqtan tereń oylı, tili shiyrin, oǵada kórkem bolıp keledi.

«Qus qanatı menen, adam elatı menen», «Miynettiń jolı qattı, nanı tatlı», «Jaqsı menen júrdim, jettim muratqa, jaman menen júrdim, qaldım uyatqa», «Aq sút bergen ananıń balada haqı kóp bolar», «Kóp jasaǵan bilmeydi, kóp kórgen biledi», «Er tuwǵan jerine», «Watan ot basınan baslanadı», «Jawǵa janındı bersende, arıńdı berme», «Watan ushın otqa tús, arıń ushın jan ber», «Erdiń sáni el bolar, Eldiń sáni jer bolar, Jerdiń sáni suw bolar», «Eldi súygen elge dos», «Jaqsı perzent súyenish...», «Jaqsıdan baǵ qaladı...», «Kishipeyilliktiń astarı altın», «Ataǹnıń balası bolma, adamnıń balası bol», «Birlik bar jerde tirilik bar», «Húrmet etseń, húrmet kóreseń», «Bilim - tawsılmas kán, óner - ólmes miyras», «Bilegi kúshli birdi jıǵadı, bilimi kúshli mıńdı jıǵadı», «Aqıl kópke jetkizer, óner kókke jetkizer», «Oqıw - bilim bulaǵı, Bilim - ómir shıraǵı», «Jeri baydıń –eli bay», «Tuwǵan jer – altın besik», «Jerdi baqsan – jer seni baǵadı», «Tiken gúlin qorǵaydı, hárre palın qorǵaydı», «Hár kimniń óz jeri - Mısır sháhári», «Miyweli aǵash mayısqaq», «Sayız suw sarqırap aǵadı» [3] hám t. b.

Naqıl-maqallar az sóz benen tereń oydı qısqartıp, pikirdi isenimli etip bayanlawdıń ótkir quralı. Sonlıqtan onı hár bir adam óz sózinde qollanǵısı, onnan úyrengisi keledi. Usı qásiyetleri menen naqıl-maqallar xalıq pedagogikasınıń basqa usıllarınan ayrıqshalanıp turadı. Óytkeni bular jumbaq, ertek, juwap, aytıs, dástanlar sıyaqlı arnawlı orındı, tayarlıqtı, arnawlı namanı talap etpeydi. Tek adamlardıń kúndelikli qarım-qatnasında qollanıladı. Qollanǵanda da jay túrde emes, tildiń kórkemligin arttıradı. Gáptegi oy ótkirlesip, danalıq pikirler ayqınlasadı. Sonlıqtan «Sózdiń kórki naqıl, «naqıldı bir aytpasa aqılsız aytpaydı, aqıllı adam gápin naqılsız aytpaydı» - deydi xalqımız.

Qaraqalpaq xalqınıń tálim-tárbiyalıq dástúrleriniń biri bul - besik jırı. Bul dástúr pútkil Orta Aziya, hátteki dún`ya xalıqlarınıń bala tárbiyalaw islerinde tiykarǵı orındı iyeleydi. Sonlıqtan ataqlı ilimpaz Ábu Ali Ibn-Sina óziniń "Emlew iliminiń nızamları" [4] degen kitabında besik jırına toqtalıp, balanıń tuwılǵanınan baslap, óz ayaǵınan júrip ketkenge shekemgi islenetuǵın ilajlar hám onıń paydası haqqında bılay degen edi: "Bóbektiń tilegin qanaatlandırıp rawajlandırıw ushın oǵan eki nárseni qollanıw kerek: birinshisi balanı áste ǵana terbetiw, ekinshisi uyqılaw ushın dástúrge aylanıp ketken nama ırǵaǵı menen oǵan háyyiw aytıw. Sol ekewi qabıl etiw muǵdarına qarap, balanıń denesi menen dene tárbiyaǵa hám ruwxı menen sazǵa bolǵan uqıbın payda etedi".

Bunda balanı jubatıwshı ata-ananıń, óz perzentine bolǵan súyispenshiligi, haq tilegi, arzıwları aytıladı:

Aynanayın appaǵım,
Qozı júnli qalpaǵım,
Qozım meniń gúl bolǵay
Jıynaǵanım toy bolǵay,
Toyım-toyǵa ulasqay,
Dáwlet kelip ornasqay. [5]

Besik jırlarındaǵı jıllı-jumsaq sózler ul bala menen qız balaǵa óz aldına arnap aytıladı. Bul ul hám qızlarǵa tán ayırım tárbiya beriw ózgesheliklerinen payda bolǵan. Mısalı, joqarıdaǵı úzindi ul balaǵa aytılǵanlıqtan, onda «qozım, «qalpaǵım», «qulınım» sózleri isletilgen. Bunday teńewler xalıq dástúrinde ul balanı sıpatlaw ushın kóp qollanıladı.

Aynanayın appaǵım,
Gúl ishinde japıraǵım,
Qızım meniń gúl bolǵay,
Jıynaǵanım toy bolǵay.
Aynanayın aymaǵım...» [5] - degen mısallar qız balaǵa háyyiw aytqanda qollanıladı. Bunda qızlardıń tábiyatına tán sıpatlawshılıq «appaǵım», «жапıраǵım», «gúlim», «qaymaǵım», «suwsınım» sıyaqlı obrazlı sózler kóbirek isletiledi.

Besik jırlarında háyyiw aytıwshı ananıń perzentine mehirbanlıǵı súwretlenedi. Háyyiw qosıqlarında ananıń balanı ádep-ikramlı, jaqsı minezli etip tárbiyalaw maqsetleri de bayanlanadı. Ana háyyiw qosıqları mazmunında nepzentine jaqsı turmıs, baxıtlı keleshek tilep, ul bolsa aq otawlı, úy-jaylı, dáwletli bolıwın, қız bala bolsa, sulıw, shıraylı, óz teńine qosılıp baxıtlı bolıwın arzıw etedi.

Besik terbetip, háyyiw jırların aytqan, hár bir ana óz balasınıń jaqsı tárbiyalanıwın, bul ushın jaqsı tárbiya alǵan úlgi, órnek bolarlıq jaqsılar menen joldas bolıp, eldi súygen márt minezli, er kókirek azamat, batır bolıp ep jetiwin tileydi [6]. Mısalı:

Qaraǵım meniń aydaydı,
Beline sadaq baylaydı,
Jaw qalmaqtıń jılqısın,
Dúrkiretip aydaydı.

Besik jırlarında ájayıp, sulıw tábiyat kórinisi, jerimizdiń geografiyası, peyzajlıq lirikalarındaǵıday tereń súwretlenedi. Bala hám atqarıwshı bunnan ruwxıy lázzet aladı, óziniń tuwılǵan tábiyatın, jerin súyiwge úyrene baslaydı. Balanıń dún`yaǵa estetikalıq qatnası, gózzallıqtan zawıqlanıwı baslanadı.

Ҳəўўуў, ҳəўўуў, ҳəў quslar,
Uyań qayda dárwishler,
Tursam cəҳəp bolıptı,
Bópem uyqısı qanıptı.
Aynalayın degende,
Aylar kóship baradı.
Qarağım meniń degende,
Kúndey kúlip baradı.

Meniń balam tayınshaq,
Jal, quyrıǵı bir qushaq,
Terbenbestiń boyında.
Shawıp júrer qulınshaq. [7]

Xalqımız óziniń bala tárbiyalaw kóz-qarası me¬nen ármanların besik jırlarınan tısqarı olardıń jasına hám psixologiyalıq ózgesheligine sáykes balalar qosıqların dóretip, awız ádebiyatınıń bul túri boyınsha da pedagogikalıq principlerin júzege shıǵarıp, jaslardı súykimli azamat bolıwǵa tárbiyalawda bul balalar qosıqlarınan keń paydalanıp kelmekte [8].

Jaslardı hár tárepleme tárbiyalawda xalqımız óziniń tálim-tárbiyalıq oyları menen árman hám tileklerinen awız ádebiyatınıń ertek janrı arqalı da júzege asırıp keldi.

Xalqımız óz balaların el mápin qorǵaytuǵın, Watanın ján-táni menen súyetuǵın, xalqına hadal xızmet etetuǵın sadıq perzentler bolıwın árman etip, olardı watansúyiwshilik ruwxta tárbiyalawtuǵın «Abat batır», «Batır bala», «Qudabay mergen», «Qıran», «Tórt Abdulla», «Qulamergen», «Ayıwlı Alpan», «Ádil patsha», «Aq kewilli jigit», «Aqıllı bala», «Qubılı batır», «Oral batır», «Gúlbúlbil», «Bayawlı Arıs», «Tıyın» «Aqıllı qız» sıyaqlı ertekler dóretip, olar jaslardı óz elin, óz Watanın, óz xalqın shın júrekten súyip, oǵan hadal xızmet etiwge, qıyınshılıqlardan qorıqpay jawızlıqqa, dushpanlarǵa qarsı gúresiwge, ata-ananı sıylawǵa, ádep-ikramlılıqqa, miynetsúyiwshilikke baǵdarlawda úlken xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpeleriniń biri – ańızlar. Ańızlarda xaliqtiń tariyın, etnografiyasin, bala tarbiyalaw dasturin uyreniwde kóplegen bay materiallar beredi.

Guldirsin, Ketenler, Nazlimxan suliw, Tókqala, Shimbay haqqinda ańız, Aqsha kól, Úrge, Baraq batır, Maman biy, Aydos baba, Ernazar ala kóz hám taǵı basqa kóp ǵana qaraqalpaq xalıq ańızlarında tuwılǵan jerge bolǵan muhabbat,

batırlıq tuwralı sóz etilip, onda jaslardı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw názerde tutıladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń hár bir tarawında jaslar tárbiyası máselesine ayrıqsha kewil bólingenligin kóremiz. Ondaǵı ádep-ikramlılıq, tuwrılıq, til alǵıshlıq, miynetsúyiwshilik, kishi peyillik, jaqsılıq penen jamanlılıqtıń mánisin túsiniw, ádillik, ata-anaǵa izzet kórsetiw, kishkeneler hám úlkenlerdi húrmet etiw, ǵárip-qáserlerge ǵamqorlıq etiw, kópti kórgen insanlardıń turmıs tájreybesin úyreniw, danalardıń aqıl násiyatlarınan úlgi alıw, tuwgan eldi súyiw hám oǵan xızmet etiw, mártlik, batırlıq, turaqlılıq, kóregenlik haqqındaǵı pikirler búgingi kúnde de, óz áhmiyetin joytpastan, jaslar tárbiyasında úlgi bolıp kelmekte.

Ádebiyatlar:

1. Н.Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының очерклери. Нөкис, 1961ж.
2. Қарақалпақ этнопедагогикасы. Нөкис, 2010 ж.
3. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. Нөкис, 1978 ж.
4. Әбу-Али-Ибн-Сино (Авиценна) «Канон врачебной науки» 1-китап. Ташкент, 1981 г.
5. Қарақалпақ халық қосықлары. Нөкис, 1965 ж.
6. Қ.Мақсетов, А.Тәжимуратова. Қарақалпақ фольклоры Нөкис, 1979 ж.
7. Қарақалпақ фольклоры V том, 1980 ж.
8. Orazimbetov Yermekbay Keulimjaevich. (2023). Basic Instructions in Educating Youth to Patriotism on the Basis of Karakalpak Folk Pedagogy. Miasto Przyszłości, 36, 296–300. Retrieved from

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қорақалпоқ халқ ижоди бўлган мақоллар, бешик алласи, эртаклар, ҳикоялар орқали ёшларни ватанпарварликка тарбиялаш масалалари ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о вопросах воспитания патриотизма молодежи через пословицы, колыбельные, сказки, рассказы, созданные каракалпакским народом.

SUMMARY

This article deals with the issues of educating youth patriotism through proverbs, lullabies, fairy tales, stories created by the Karakalpak people.

ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТИ ВА КОМПЕТЕНТЛИК

Норқобилов М. Н.
ТИҚХММИ» МТУ»Профессионал таълим» кафедраси
в.б. доценти

Таянч сўзлар: педагог, шахс, ўқитувчи, илмийлик, компетентлик, таълим, технология, куч-ғайрат, қатъият, тиришқоқлик, тадқиқот усул ва услублар, методика.

Ключевые слова: педагоги, персонал, учитель, научный, компетентность, образование, технологии, сила, настойчивость, методы, методы исследования и методы исследования, образования, технологии, сила.

Key words: teachers, staff, teacher, scientific, competence, education, technology, strength, perseverance, methods, research methods and methods of research, education, technology, strength.

Педагогик маҳорат ва компетентлик касбга нисбатан тавсифнома бериш, таълим жараёнидаги ўзлаштириш савиясини эгаллаш, тарбия жараёнида муайян вазифани бажаришдаги касбий хислатларни таърифлашда қўлланилади.

Педагогик маҳорат ва компетентлик ўқитувчидан изланиш, маҳорат – педагогик технологияларни қўллай билиш, ўз фаолиятини илмий асосда ташкил этишни талаб қилади. Демак, ўқитувчининг кўп қиррали фаолияти ва унинг қобилияти, зўр санъаткор ва фидойи бўлиши ҳамда ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасидаги долзарб масалалардан бири экан, ўқитувчилар педагогик маҳорат ва компетентликни эгаллашлари зарур.

Педагогик маҳорат ва компетентлик – педагог шахсининг тажриба орқали орттирган хусусияти, бирор соҳасидаги мослашувчан кўникма ва ижодкорлик асосида ҳосил бўлган касбий кўникмаларининг назарий даражасидир. Бундай сифатлар ёшларни танлаган касбига ҳурмат уйғотиш жараёнидаги касбий ғурурни шакллантиришда хизмат қилади. Шу жиҳатдан баркамол авлод тарбиясида ўқитувчи-тарбиячининг маҳорат эгаси бўлиши муҳимдир.

Демак, педагогик маҳорат ва педагогик компетентлик барча педагоглар учун қолипдаги иш услуби эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида

ишлаши, ижодий меҳнати эвазига юзага келадиган жараёндир. Шу жиҳатдан олганда, педагог мутахассисларнинг компетентлигини ривожлантириш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак:

- шахс маънавий-ахлоқий сифатларининг фаол шаклланиши, педагогик технологияларнинг тамойиллари билан боғлиқликда кейинги амалий фаолиятда таълим жараёнини педагогик жиҳатдан бир бутун тарзда ташкил этиш ва амалга ошириш;

- таълимга технологик ёндашув асосида машғулотларнинг ўқув мақсадини қўя олиш, педагогик фаолиятни режалаштириш;

- амалий машғулотларни моделлаштириш, қийинчиликларни бартараф этиш имкониятларини башорат қила олиш, хатоларни тузата олиш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- таълим олувчи шахсининг ҳар томонлама тараққий этиши, таълим жараёнининг «жонли», ижодий ташкил этишга ёрдам берувчи таълимнинг замонавий интегратив, билиш фаолиятини бошқариш методларини эгаллаш;

- таълим стандартларининг янги талаблари ва ўзининг эҳтиёжлари билан боғлиқликда ўқитиш ва таълим сифатини ташхис этишининг турли усул ва воситаларидан самарали фойдаланиш, бундан ташқари янги методик йўлларни мустақил яратиш ва назорат қилиш кўникмаларини эгаллаш;

- педагогика ва психологияга оид янги адабиётларни мунтазам мутолаа қилиб бориш;

- илғор педагогик тажрибалар ва педагогика фанининг замонавий ютуқларидан амалиётда фойдаланиб, ижодкор, мустақил фикрловчи ва ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантирувчи маънавий-маърифий тарбиявий ишларни олиб бориш. Бунда ўқитувчининг фаолияти қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- ўз-ўзини ривожлантириш малакасига эгалик;

- ўқув фаолиятини илғор технологиялар асосида қуриш;

- ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва ҳурматнинг қарор топишига замин яратиш, дўстона муносабатларни шаклланиши;

- ўқув фаолиятининг ўқувчилар ички мотивига асосланган изланувчанлик йўналишининг касб этишини таъминлаш, билим олишга иштиёқни кучайтириш, ўқувчи эҳтиёжларини бошқариш ва бошқалар.

Педагогик фаолият ўқувчиларга уч хил педагогик таъсир кўрсатишни назарда тутади: Нимани ўқитиш, кимни ўқитиш ва қандай ўқитиш? Демак, моҳир ўқитувчи ўқув предметидан материал танлаш ва уни гуруҳлар-

га ажратиш уқувини ошириши, ўқувчиларнинг мавжуд имкониятлари, таълимнинг умумий мақсадларини амалга ошириб, ўқувчиларга таъсир кўрсатишнинг шакл, усул ва методларини оқилона танлаши ва қўллаши лозим. Табиийки, моҳир ўқитувчи ўзининг шахсий фаолиятини ўзи таҳлил қилиб боради. Иш давомида ўқувчилар ва ўзининг шахсий меҳнати ҳамда сарфланган вақтини ҳисобга олиш, ишдаги камчиликлар мавжуд жойларни кўра билиш ва уларни бартараф этиш йўлларини танлаш, ўз тажрибасини ва ҳамкасбларининг ишларини таҳлил қилиш ўта муҳим. Агар педагогик фаолиятнинг барча санаб ўтилган таркибий қисмлари мавжуд бўлса, у ҳолда уни психологик жиҳатдан тўла ва етук, деб ҳисоблаш мумкин. Педагогик компетентликни ривожлантириш учун фаолият давомида педагогик вазифа ва мақсадларни қўйиш, уни ўзгартириш, педагогик вазиятларни таққослаш ва классификациялаш, қарор қабул қилиш, педагогик тафаккур ва педагогик интуиция, таҳлил этиш, баҳолаш, ўзини ўзи коррекциялаш, педагогик рефлексия ва бошқалар каби муҳим касбий сифатлар мужассамланади.

Педагогик компетентликни ривожлантириш бевосита унинг фаолиятида рўй берадиган ўзгаришлар, мотивлар, мақсадлар, янги воситаларни қўллаш, усуллар ҳамда фаолият дастури билан боғлиқ ҳолда кечади. Турли педагогик ўзгаришлар асосида ўқитувчи фаолияти шаклланиб боради. Педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчи тарбиядаги қийинчиликларни енгишга қодир бўлган нуфузли раҳбар, ўсиб келаётган ёш авлоднинг ички дунёсини тушуна оладиган, уларнинг туйғуларини ҳис қила оладиган, ички дунёси нозик ва заиф бўлган бола шахсига моҳирлик билан авайлаб ёндашадиган, донолик ва ижодий дадиллик, илмий таҳлил, хаёл ва фантазия, чуқур илмий тафаккурга эга бўлган шахс ҳисобланади. Педагогик маҳоратга педагогик билимлар, фаҳм-фаросат билан бир қаторда педагогик техника соҳасидаги малакалар ҳам киради, улар тарбияга кам куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради. Педагогик маҳорат ва компетентлик ўқитувчидан одатдан ташқари куч-ғайрат, қатъият, тиришқоқлик, тадқиқотларни олиб боришга интилиш, янги вазият, янги жамоага мослашувчанлик, самимият, тўғрилик ва ҳалоллик, ўткир ақл-идрок, бир воситани бошқаси билан текшириб кўриш малакасини талаб қилади.

Шундай экан, ёшлар тарбиясига эътиборни кучайтириш, айниқса, ижтимоий ва маънавий соҳада қуйидагиларга эътибор қаратилиши лозимлиги таъкидланади:

- инсонпарварлик ғояларига содиқлик;

- миллий-истиқлол ғоясига содиқлик;
- миллий маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш;
- қадимги ва замонавий маданий бойликлар, адабиёт ва санъатни билиш ҳамда кўпайтириш;
- ҳур фикрлилик, виждон ва дин эркинлиги қоидаларини қарор топтириш;
- ижтимоий тенглик ва адолат қоидаларини рўёбга чиқариш;
- халқимизнинг миллий, тарихий ва маданий анъаналари, маънавий тажрибасини таълим ва тарбия тизимига узвий равишда тадбиқ этиш;
- ижодий-изланувчанлик фаолиятининг барча турларини ривожлантириш.

Президентимиз қўяётган талаблардан бири – педагогик тизимда энг етук, тажрибали ўқитувчиларнинг фаолият кўрсатишидир. Ушбу талабдан келиб чиқиб, республикамизда жуда улкан ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ўн бир йиллик таълимнинг қайта тикланганлиги фикримизга мисол бўла олади. Таълим-тарбия соҳасидаги ислоҳотларнинг мазмуни эркин, мустақил фикрлайдиган ёшларни тарбиялашга қаратилишини таъкидлаб ўтади. Бу жараёнда «ўқитувчи-ўқувчи» муносабатини ўзгартириш талаб этилади.

Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши лозим. Демак, ўқитувчига қўйиладиган яна бир муҳим талаб, янги педагогик технологияларни чуқур тушуниб етиш ва болаларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборат. Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади.

Демак, ҳозирги кунда таълим-тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма-хил фаолиятини ташкил этиш, уларни Ватанга садоқатли, ёвуз ғоялардан холи, билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, эркин фикрли, онгли, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Шундай қилиб, давлатимиз томонидан халқ таълими соҳасига қўйилаётган вазифаларни бажаришда педагогик компетентликни ривожлантириш педагогик ва психологик қонуниятларга таянган ҳолда турли шакл ва методлар орқали, махсус дидактик тамойилларни қўллаш асосида ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва жамият талабидан келиб чиқиб, бугунги кунда ўқувчи фаолияти ўқув жараёнида билимларни ўрганиш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш асосида ташкил қилинса, ўқитувчи фаолияти педагогик вазифаларни қўйиш, мақсадга эришиш, фаолият предмети,

воситаларини аниқлаш, уларни бажариш усулларини оқилона танлаш, ўқувчи фаолиятини бошқариш, илғор ўзаро ҳамкорликка асосланган таълим-тарбияни ташкил қилиш натижасида амалга ошади.

Маълумки, педагогик фаолият – инсон меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан бири бўлиб, бу фаолият бевосита давлат ва жамият томонидан қўйиладиган талаблар асосида ташкил этилади.

Жамиятнинг ўқитувчи олдига қўядиган асо¬сий талаблари қуйидагилардан иборат:

- шахсни маънавий ва маърифий томон¬дан тарбиялаш, ўқувчиларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаш, ўз Ватани, табиат ва оиласига бўлган муҳаббатни шак¬ллантириш - ўқувчиларни турли соҳага оид бошланғич билимлардан хабардор қилиш;
- ўзи дарс бераётган фан бўйича етук мута¬хассис бўлиш;
- таълим ва тарбиянинг энг мақбул методикасини эгаллаш;
- ўз ишига ижодий ёндашиш, сергак ва ҳушёрлик;
- ўз билими ва педагогик маҳоратини дои¬мий равишда ошириб бориш.

Бу талабларни бажариш учун ўқитувчиларнинг илмий ва ижодий салоҳиятини ривож-лантириш, тизимда интеллектуал ўқитувчилар элитасини шакллантириш, юксак истеъдодли ўқитувчиларга билимнинг тегишли соҳалар ёки фаннинг аниқ йўналишлари бўйича ўз қобилиятларини намоён этиш, ўзидаги ноёб истеъдодни рўёбга чиқариш учун имконият¬лар яратиш лозим.

Бунинг учун ўқитувчиларнинг интилиш, қатъийлик ва меҳнатсеварлик каби фазилатларини ҳамда ижодий фаолият билан шуғулланиш истагини ривожлантириш ва интеллектуал салоҳиятини ўстиришга кўмаклашиш, уларнинг индивидуал малакасини оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ўқитувчи фаолият мониторингининг самарали шаклларини яра¬тиш ва амалиётга жорий этиш, махсус ўқув дастурлари ва прогрессив педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ишларини ривожлантириш, психологик ва педагогик тестлар, турли танловлар орқали ўқитувчиларнинг ижодий ривожланганлик даражасини аниқлашни йўлга қўйиши лозим.

Жамиятда тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар ўсиши баробарида, ўқитувчи шахси ва унинг фаолия¬тига нисбатан қўйиладиган талаблар ҳам доимий равишда ўсиб боради.

Адабиётлар:

1. Н.Н.Азизходжаева Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2003.;

2. Э.А.Сейтхалилов Педагогические основы оздоровительной направленности учебно-воспитательного процесса в общеобразовательных школах Узбекистана. - Автореф. дис.… док.пед.наук. – Ташкент: УзНИИПН, 2000.;

3. Ў.Қ.Толипов ва бошқ. Педагогик технология: назария ва амалиёт. – Т.: Фан, 2005. – 206 б.;

4. Т.С.Усмонхаджаев Научно-педагогические основы физического совершенствования детей в связи с их двигательной активностью (на материалах общеобразовательных школ Узбекистана) - Т., 1995;

5. Ш.С.Шарипов ва бошқ. Касбий таълим педагогикаси. Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2005.;

6. Д.Д.Шарипова и др. Использование здоровьесберегающих технологий в системе непрерывного образования в целях духовно-нравственного и культурного развития подрастающего поколения. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014.;

7. Ф.Р. Юзликаев Теория и практика интенсификации дидактической подготовки будущего учителя в системе высшего педагогического образования (на материале педагогических дисциплин): Автореф. дисс док. пед. наук. – Т.: 2005.;

8. А.Г.Глазко. Требования к личностным и профессиональным качествам выпускника // Специалист 2003, №7.;

9. Р.Фрейджер. Теории личности и личностный рост [Электронный ресурс]. URL: http://www.gummer.info/bibliotek (дата обращения: 28.09.2012).;

10. И.С.Якиманская. Личностно ориентированное обучение в современной школе.–М., 1996.;

11. П.П.Беленький ва бошқ. Проблемы формирования информационной компетенции студента в вузе. – М., 2004.;

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқитувчиларини педагогик маҳорати замонавий талаблар асосида тайёрлашнинг назарий ва амалий жиҳатлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье теоретические и практические аспекты подготовки преподавателей в области современных требований охватываются в области современных требований.

SUMMARY

The theoretical and practical aspects of training teachers in the field of modern requirements are covered in the field of modern requirements.

НЕГА АЙНАН ЛОЙИҲАГА АСОСЛАНГАН ЎҚИТИШ(PROJECT-BASED LEARNING), УНИНГ ТУБ МОҲИЯТИ НИМАДА?

Файзуллаева Г.Ш.
доцент, Самарқанд вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий маркази

Таянч сўзлар: PBL, лойиҳа, таъриф, таҳлил, қиёслаш, фаол таълим.
Ключевые слова: PBL, проект, определение, анализ, сравнение, активное обучение.
Keywords: PBL, project, definition, analysis, comparison, active learning.

Дунё тамаддунидаги кескин эврилишлар, бозор иқтисодиётининг интеллектуал мулкка таянган ижодий иқтисодиётга ўтаётганлиги таълим тараққиётининг самарали ёндашувлари, технологиялари, усулларининг мавжудлиги ва ундан амалиётда унумли фойдаланилаётганлиги билан изоҳланади. Чунки, бугунги таълим амалиётида ўз самарадорлигини кўрсата олмаётган ёндашувлар, шубҳасиз, матнларда қолиб кетаётган тадқиқотларга айланиб қолмоқда, ҳақиқий ҳаётда акс этганларининг эса муҳимлик даражаси амалиётга кенг диапазонда жорий этилаётганлиги натижасида илмий ҳамжамиятда барчага маълум. Ҳозирда хорижий давлатлар ўқитиш методикасида муваффақиятли қўлланаётган шундай ёндашувлардан бири лойиҳага асосланган ўқитиш (Project-Based learning) ҳисобланади.

Ҳар бир тушунчанинг асл моҳиятини ёритиш унинг фандаги ўрнини, мазмунини англаш, бинобарин, амалиётда қўлланилиш доирасини кенгайтириш ва аҳамиятини оширишни маълум маънода жадаллаштиради. Тадқиқий қарашларимизга аниқлик киритиш, маълум бир тушунчаларни изоҳлаш, лойиҳа, лойиҳалаш ва лойиҳага асосланган ўқитиш (Project-Based learning) тушунчалари ўртасида мазмуний чегараларни белгилаш мақсадида уларнинг умумий ҳамда ўзига хос фарқли жиҳатларига тўхталиб ўтиш, назарий аспектини ўрганиш, шарҳлаш лозим, деб топдик.

Таълимда лойиҳа, лойиҳалаш методи, лойиҳа технологияси, лойиҳалаштириш, лойиҳалаб ўқитиш методикаси номлари остида юритилиб

келинаётган тушунчалар миллий педагогикада 2000 йиллардан кейин тадқиқот объекти сифатида алоҳида илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб борди ва кўп ҳолатда ушбу тушунчани метод ёки технология сифатида тушуниш оммалашган.

Сўзнинг борликдаги мазмуни жиҳатидан қаралганда, "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да лойиҳа – 1) бино, иншоот, машина ва ш.к.ни қуриш ёки тиклаш учун ишланган, тайёрланган ҳужжатлар (чизма, ҳисоб-китоб, андоза, нусха ва ш.к.) мажмуи; 2) қарор, фармон, қонун ва ш.к. ҳужжатларнинг дастлабки хомаки матни. Лойиҳалаш эса мўлжалланган объектлар(асбоб ва жиҳозлар, бино ва иншоотлар, турли машина ва аппаратлар, кийим-бош ва мебеллар)нинг янги хил ва намуналарини қуриш ва яратиш учун уларнинг лойиҳаларини тузиш ва чизиш каби мазмунни ўзида жамлаган . Ушбу ифодаланиш бугунги миллий педагогикамизда қўлланаётган асосий изоҳларга ҳамоҳанг.

"Педагогика" энциклопедиясида "лойиҳа – режа, мўлжал, ғоя. Педагогик фаолиятни лойиҳалаш таълим соҳасига киритилган инновациялардан ўқитувчининг ўз фаолиятида фойдаланиш режаси, мўлжал ғоясидир. Ҳар бир лойиҳа чуқур ўйланган ҳолда тузилиши лозим...", "лойиҳалаш методи – педагогнинг прагматик йўналишга асосланган ҳолда таълим жараёнида ўқувчиларга бериладиган амалий топшириқларни лойиҳаловчи ва уларни ўқувчиларнинг бажаришлари жараёнида билим ва кўникмаларини намоён қилишларини таъминловчи таълим методи", деган таърифлар келтирилган .

Лойиҳалаш борасидаги илмий-услубий ишлари билан кўплаб тадқиқотларга манба бўлолган тадқиқотчи-олим Ў.Толипов "педагогик жараённи лойиҳалашни лойиҳа+мазмун+фаолият учлиги асосида ташкил этилувчи педагогик фаолиятнинг умумий моҳиятини яхлит ифодалашга хизмат қилувчи лойиҳани яратишдир", дея таърифлайди. Тадқиқотчи А.Ҳамроев томонидан илгари сурилган қарашларда эса лойиҳалаш таълимнинг технологик жараёнини лойиҳалаш, ташкил қилиш ва таҳлил этишни ўз ичига олган касбий-педагогик фаолият тури сифатида тавсифланади. Ш.Болтаеванинг фикрича, лойиҳалаш муайян педагогик технологик вазифаларни ҳал қилиш натижаси бўлиб, муайян ғояни яратиш, конструкциялаш ва амалиётда фойдали натижагача етказишни кўзда тутади.

Лойиҳалаш кўникмаларини ривожлантириш тизими устида иш олиб борган олим Б.Маъмуров ўз қарашларида кўпроқ дарс лойиҳаси ва уни лойиҳалаш технологиясини акс эттирган. Унинг фикрича, "лойиҳа асосида ўқитувчи ўзи ва ўқувчиларининг ҳаракатларини тартибга сола-

ди ва бошқаради”. Яна бир тадқиқотда “лойиҳа” тушунчасига нисбатан бирор ғоя, ўйланган режаларни амалда ишлаб чиқиш, истиқболдаги педагогик жараённинг яхлит образи ёки бирор маҳсулотни тайёрлашдаги ташкилий ва амалий ишлар ҳам тушунилиши сифатида, лойиҳалаш усули эса дидактик мақсадга эришишда муаммоларни топиш, аниқлаш ва уларни ишлаб чиқиш технологияси ва бунда лойиҳалашга келажакдаги алоқаси бўлган ҳамма нарса ва, аввало, бу ноаниқлик ва башоратнинг юқори даражасидир, деб таъкидланган. Шунингдек, ўқув жараёни лойиҳаларини яратиш масалалари ҳамда ўқув жараёнини лойиҳалаш бўйича республикамизнинг қатор педагог-олимларининг изланишлари ушбу тушунчаларни таълим технологияси сифатида оммалашишига беқиёс ҳисса қўшган.

Изланишларимиз натижасида лойиҳа ва, айниқса, лойиҳалашда етакчилик ўқитувчи томонидан режалаштирилган ва натижасини башоратлаш орқали хатти-ҳаракат йўллари аввалдан белгиланган ёки ўқитувчи томонидан маълум бир дарс даврида, деярли аниқ вақтда, кўпинча қисқа муддатда амалга ошириладиган технологияга нисбатан юритилганининг гувоҳи бўлдик. Бунда ўз-ўзидан лойиҳалаштириш моҳиятан маълум бир дарснинг бошланиши ва тугаллангунга қадар даврига мўлжалланган бўлади, деган тасаввур ҳосил бўлади. Демак, миллий педагогикада асосан бир фан доирасидаги ўқув жараёнини, машғулотларни, дарсларни лойиҳалаш мазмунида лойиҳа, лойиҳалаш методи, лойиҳа технологияси, лойиҳалаштириш, лойиҳалаб ўқитиш методикаси каби тушунчалар ўрганилган ва илмий-тадқиқот ишлари учун асос бўлган.

Ўз-ўзидан савол туғилади. Хўш, лойиҳага асосланган ўқитиш нима (Project-Based learning – PBL), нега айнан бу ўқитиш турига бугунги кунда қизиқиш яна ҳам ортиб бормоқда?

Лойиҳага асосланган ўқитиш – бу ҳаётий, реал муаммолар асосида лойиҳаланган, фаол ўрганиш орқали чуқур билимга эга бўлиши кафолатланган, ўзгарувчан синф-дарс ёндашувини ўзида акс эттиради . Яссери Дар (Yasseri Dar), Финлей М. Патрик (Finley, Patrick M.), Э.Блайне (Mayfield, Blayne E.), Девис В. Девид (Davis, David W.) ва бошқаларнинг эътироф этишича, PBL аниқ далилларни тақдим этувчи ёки савол бериш, муаммолар қўйиш, уларнинг сценарийларини таклиф қилиш орқали билим олишнинг равон йўлини кўрсатувчи, қоғозга, ёдлашга, ўқитувчи бошчилигидаги кўрсатмаларга таянишдан фарқли равишда фаол ўрганиш ҳамда изланишга асосланган ўқитиш услуби негизига қурилади .

Жон Лармер (John Larmer), Жон Мергендоллер (John Mergendoller) ва Сузи Босс(Suzie Boss)ларнинг таъкидлашича, лойиҳага асосланган ўқи-

тиш кучли ўқитиш ёндашуви бўлиб, уни амалга ошириш давомида қуйидагиларга эга бўлинади:

– ўқувчиларни билим олишга рағбатлантиради;
– ўқувчи ва талабаларни олий таълимга, касбга, касбий ўсиш нуқталарини белгилашга (индивидуал касбий траекторияни режалаштиришга), ижтимоий фаол фуқароликка тайёрлайди;
– ўқувчи ва талабалардан чуқур билим ҳамда фикрлаш қобилиятларини намойиш этишни талаб қиладиган топшириқларни яхши бажаришга (бизнингча, ўқитувчи учун ижтимоий буюртмани бажаришга) ёрдам беради;
– ўқитувчиларга янада қоникарли тарзда дарс бериш имконини тақдим қилади;
– таълим ташкилотларини нафақат ота-оналар, бошқа жамоалар, балки бутун дунё билан мулоқот қилиш ва боғланишнинг янги усуллари билан таъминлайди.

Томас Маркхем (Tomas Markxem) “PBL билиш ва бажаришни бирлаштиради, талабалар ўрганилаётган ўқув дастуридан асосий билим, кўникма ва малакаларни эгаллайди, унинг самараси ўлароқ, ҳаётий муаммоларни ҳал қилиш ва муҳим натижаларга эришиш учун билганларини амалда қўллайди. PBL таълимни ўқув дастурига эмас, талабага қаратади, ҳамкорликдаги юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун рақамли воситалардан фойдаланади ва ўқувчиларни бугунги жаҳонда талаб қилинаётган глобал тараққиёт, ижодкорлик, ҳиссий барқарорлик, чидамлилик, ҳамдардлик каби номоддий бойлик билан мукофотлайди.

Лойиҳа, лойиҳалаш ва лойиҳага асосланган ўқитиш (PBL) тушунчаларининг умумий жиҳатлари		
шахсга асосланган ўқитишни амалга оширади, асосан жамоавий, ҳамкорлик, баъзан индивидуал ва табақалашган таълимга асосланади	таълим стандартларини муваффақиятли бажариш, самарали натижа мақсад қилинади	белгиланган дидактик мақсадга эришишда муаммоларни топиш, аниқлаш ва ечиш, замонавий технологиялардан фойдаланиш, ноанъанавийлик

1-расм. Лойиҳа, лойиҳалаш ва лойиҳага асосланган ўқитиш тушунчаларининг умумий жиҳатлари

Албатта, буларни дарсликлардан ташқарида ўргатиш мумкин эмас, лекин тажриба орқали фаоллаштириш лозим”, дея таърифлайди .

Демак, лойиҳага асосланган ўқитиш юқоридаги каби тажриба орқали фаоллаштиришга қаратилган бир қатор имкониятларни, таълим иштрокчисининг ривожланиш жабҳаларини тақдим этади. Шу ўринда лойиҳа, лойиҳалаш ҳамда лойиҳага асосланган ўқитиш (PBL) тушунчаларининг бир-бирини тўлдириши мумкин бўлган ёки бир асосни ифодалайдиган умумий хусусиятларини санаб ўтиш жоиз.

Умуман олганда, лойиҳага асосланган ўқитишнинг кичик лойиҳа даражасида юзага чиққан турлари ҳам мавжуд бўлиб, ўқитувчини, изланувчи ва ўрганувчини унга чуқурроқ, жиддийроқ қарашдан чалғитади. Юқоридаги тушунчаларга доир келтирилган таърифлар ҳамда Эми Маернинг (Emi Mayer) TeachThought университетининг таниқли ўқитувчиларнинг ривожланиши орқали таълимдаги инновацияларга бағишланган ташкилотнинг электрон таълим платформасида эълон қилинган қиёсий жадвалини таҳлиллаш ва уларга нисбатан муаллифлик муносабатини ифодалаш мақсадида лойиҳа ва лойиҳага асосланган ўқитишнинг умумий ҳамда фарқли жиҳатлари тадқиқ қилинди (1-жадвал).

1-жадвал

Лойиҳа ва лойиҳага асосланган ўқитиш (Project-Based learning) бўйича таҳлилий жадвал

Лойиҳалар	Лойиҳага асосланган ўқитиш
Мазмун	
Ўқитувчилар томонидан тайёрланади	Амалиётдан, ҳақиқий ҳаётдан олиб мақсад қилинади
Ўқитувчи томонидан бир қоғозда батафсил баён қилинган бўлади ва кўпинча “ўтган йилги” ёки бир неча йиллик ишга аосланади	Ўқитувчи ва ўқувчилар томонидан ўрганишнинг барча жиҳатларини қамраю олувчи билиш лозимлигини аниқлайдиган саволларга асосланади
Кўпинча янги сценарийлар фан ютуқларини ўзида қамраб олмайди ҳамда аллақачон ҳал қилинган воқеа, муаммоларга асосланади	Фаолиятдаги зарурият ва ечимини кутаётган муаммолар муҳим, чунки агар сценарий ва симулияция ҳақиқатга мос бўлса, унда лойиҳага асосланган ўқитиш аниқ, қизиқарли ва, албатта, ҳозирги пайтда замонга мос бўлади
Мазмун ҳақиқий ҳаётда деярли ишлатилмайди	Ҳақиқий ҳаётда жуда кўп содир бўладиган ҳодисалар олинади

Режалар ўқувчилар ҳаётига, амалий тажрибасига тегишли эмас	Ўқувчилар ҳаёти ва уларнинг келажакдаги режалари билан боғлиқ
Амалга оширилиши	
Ўқув жараёнига, дастурларга, дарс шаклларига ўзгартириш киритиш шарт эмас	Ўқув жараёнига, дастурларга, дарс шаклларига ўзгартириш киритишни, айниқса, дастурнинг ўзгаришларга мослашувчан бўлишини талаб қилади
Фақат битта лойиҳа доирасида башоратланган аниқ натижага қаратилган бўлади	Бир нечта лойиҳаларни ўзида мужассамлаштиради ва натижа билан бирга бажарилиш жараёнига асосий эътибор қаратилади
Лойиҳалар учун аввалдан белгиланган умумий мезонлар ва йўл-йўриқларга асосланилади	Аниқ бир мақсадга ҳамда тадқиқотга асосланади
Баъзан ўқитувчининг йўл-йўриқларисиз, ўқувчи томонидан мустақил равишда якка ҳолда уйда ҳам бажарилиши мумкин	Жамоавий ҳамкорликда ишлашни, жараёнда ўқитувчининг йўл-йўриқларини талаб қилади
Ўқитувчи томонидан аввалдан режалаштирилган, ўйлаб топилган ва бажариладиган хатти-ҳаракатлар кетма-кетлиги аниқ белгилаб қўйилган	Таълим бериш жараёнида эришилиши лозим бўлган ҳаётий мақсадлар асосида табиий равишда изчил амалга оширилади
Намунада берилган топшириқларга таяниб бажарилади	Жараёнда пайдо бўладиган муаммо ҳамда ўқувчининг тажрибаси, имкониятларига асосланади
Ҳар йили фойдаланилади, аниқ муддат ичида, лойиҳада белгиланган вақтда амалга оширилади, эътибор маҳсулотга қаратилади	Узоқ муддатли ёки вақтинчалик бўлиб, мураккаб, шунингдек, кўплаб жараёнларни комплекс қамраб олади ва юқори малакали ўқитувчиларнинг режалаштириши амалга оширишлари учун узоқ муддатни талаб қилади
Лойиҳа давомида ўқувчилар танлов, лойиҳага ўзгартириш киритиш имкониятига эга эмаслар	Ўқувчилар лойиҳани амалга ошириш давомида аввалдан тасдиқланган кўрсатмалар доирасида бир неча хил танлов қиладилар ва кўпинча, бундай танловлар яхши самара бериши ҳамда ўқитувчини ҳайратда қолдириши мумкин

Муаммоларни ҳал қилиш учун мавжуд, синаб кўрилган танловлардан фойдаланиш мумкин	Лойиҳани тўлиқ амалга оширолмасаларда, муаммоларга янги ечим беришлари мумкин
Ўқитувчининг иши лойиҳа тугагандан сўнг кўпаяди	Ўқитувчининг асосий вазифаси лойиҳа бошланишидан аввал содир бўлади
Муносабат	
Тингловчилари ва аудиторияси мактаб ўқитувчилари	Аудиторияси ҳақиқий ҳаёт ва тингловчилари ҳаётида учрайдиган инсонлар
Ўқувчи, демак – бу тажрибага эга бўлмаган шахс, яъни ўқувчи	Ўқувчи – бу тажриба орттирадиган ва унга амал қиладиган ишончли шахс
Баҳолаш	
Аввалдан башоратланади ва ташхислаш амалга оширилади	Ўқитиш давомида ташхисланиб борилади ва керакли ўзгаришлар киритилади
Эришилган натижа баҳоланади	
Натижалар ўқитувчи томонидан, кўпинча якка тартибда қатнашган ўқувчи баҳоланади	Лойиҳа учун махсус тузилган назорат бўлими баҳолайди, шунингдек, жамоа сифатидаги ҳамкорлик ишлари алоҳида баҳоланади

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, лойиҳага асосланган ўқитиш (PBL) лойиҳа, лойиҳалаш, лойиҳалаб ўқитишнинг йиллар давомида шакллантирилган, ривожлантирилган ва такомиллаштирилиб ҳаётийлик даражаси ошириб борилаётган таълим ёндашуви ҳисобланади. Жараёнда белгиланган йўналиш бўйича амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар, усуллар, воситалар, хулосаларда ўрни билан индукциядан дедукцияга қараб борилса, баъзан эса, дедукциядан индукцияга қараб боришни талаб этади. Ва умуман, хорижий манбаларни ўрганиш ва изланишлар натижасида муваффақиятли ва юқори сифатда амалга оширилган PBL хаёлий режа ёки шунчаки назария эмаслиги, фақатгина ушбу ёндашувга янги кириб келиш даврида кишига шундай туюлиши мумкинлиги маълум бўлди. Ушбу ёндашувни самарали олиб борган ўқитувчилар жараённи жадаллаштирувчи, йўналишни ўзгартириб борувчи таълим иштирокчилари муваффақиятини қўллаб қувватлаш учун эътиборини қайси жиҳатга қаратишни билишади, холос.

Шунингдек, умумий ҳолатда лойиҳа ҳам ўқитувчи ёки лойиҳа яратувчиси чизмаси асосида яратилган бўлиб, бир маҳсулотга эга бўлиш, эри-

шиладиган натижа олдиндан башоратланиш йўлидан борилган, айтмоқчимизки, лойиҳага асосланган ўқитиш натижа қандай бўлишидан қатъий назар ўқитиш жараёнини муҳим омил сифатида қарайди.

Адабиётлар:

1. Болатева Ш.Т. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик асосларини такомиллаштириш: пед. фан... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2019. – 168 б.

2. Маъмуров Б.Б. Бўлажак ўқитувчиларда акмеологик ёндашув асосида таълим жараёнини лойиҳалаш кўникмаларини ривожлантириш тизими: пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2018. – 263 б.

3. Педагогика: энциклопедия. II жилд / Тузувчилар: жамоа. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2015. – 376 б.

4. Толипов Ў. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари // Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2006. – 261 б.

5. Хуррамов А.Ж. Математика ўқитиш методикаси фани ўқув машғулотларини лойиҳалаб ўқитиш методикасини такомиллаштириш: пед. фан... (PhD) дисс. – Чирчиқ, 2019. – 141 б.

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд / Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев ва б.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.

7. Ҳамроев А.Р. Она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойиҳалаштириш: пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2020. – 246 б.22-б.

8. Larmer, John. Setting the standard for project based learning : a proven approach to rigorous classroom instruction / John Larmer, John Mergendoller, Suzie Boss. pages cm Includes bibliographical references and index. ISBN 978-1-4166-2033-4.

9. Markham, T. (2011). Project-Based Learning. Teacher Librarian, 39(2), 38-42.

10. Project-Based Learning, Edutopia, March 14, 2016.

11. TeachThought is an organization dedicated to innovation in education through the growth of outstanding teachers: https://www.teachthought.com/.

12. Yasseri, Dar; Finley, Patrick M.; Mayfield, Blayne E.; Davis, David W.; Thompson, Penny; Vogler, Jane S. (2018-06-01). «The hard work of soft skills: augmenting the project-based learning experience with interdisciplinary teamwork». Instructional Science. 46 (3): 457–488. doi:10.1007/s11251-017-9438-9. ISSN 1573-1952.

13. https://www.structural-learning.com/post/project-based-learning#

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада таълимнинг замонавий ёндашувларидан бўлган лойиҳа, лойиҳалаш, лойиҳага асосланган ўқитиш борасидаги изланишлар, илмий-тадқиқот ишлари ва уларга берилган таърифлар келтирилган. Шунингдек, ушбу тушунчаларнинг умумий хусусиятлари ҳамда фарқли томонлари муаллифлик муносабати асосида қиёсланган ва таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены исследования и определения проекта, проектирование, проектно-основанное обучение которые являются современными подходами к образованию. Также сравниваются и анализируются общие черты и различия этих концепций на основе авторской позиции.

SUMMARY

This article presents research, research and definitions of project, design, project-based learning, which are modern approaches to education. Also, the common features and differences of these concepts are compared and analyzed based on the author's attitude.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNI INNOVATSION KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA O‘Z-O‘ZINI SHAKLLANTIRISH VA MUKAMMALLASHTIRISHGA O‘RGATISH

Raxmonova S. M.
Buxoro davlat Universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: innovatsion kasbiy faoliyat, kreativlik, layoqat, qobiliyat, didaktik qobiliyat, kompetentlik, pedagogik mahorat, tafakkur, intuitsiya, perseptiv, kognitiv, empativ, motivatsiya.

Ключевые слова: инновационная профессиональная деятельность, креативность, способность, способность, дидактическая способность, компетентность, педагогическое мастерство, мышление, интуиция, перцептивная, познавательная, эмпатическая, мотивация.

Key words: innovative professional activity, creativity, ability, ability, didactic ability, competence, pedagogical skill, thinking, intuition, perceptive, cognitive, empathic, motivation.

Bugungi kunda mamlakatimizda talaba yoshlarning sifatli ta’lim olishlari uchun juda katta imkoniyatlar, sharoitlar yaratib berildi. Zamonaviy ta’lim muassasalari, zamonaviy o‘quv xonalari, ta’lim jarayoniga yangicha yondoshish, o‘qitishning yanada faol shakllari, metodlari va metodik usullari ishlab chiqilyapti.

Shu o‘rinda prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning “Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqiyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” degan fikrlarini yodga olamiz.

Bilim hayotimiz davomida o‘sadi va murakkablashib boradi. Bo‘lajak pedagog mutaxassis sifatida shakllanishida, takomillashishida mustaqil bilim o‘rganish, o‘z-o‘zini tarbiyalash asos hisoblanadi.

Bo‘lajak pedagog o‘z-o‘zini shakllantirishda, mukammallashtirishda va tarbiyalashda yetakchi komponentlar umuminsoniy tajriba, pedagogik jarayonni takomillashtirish uchun zarur bo‘lgan metodologik va maxsus bilimlar, kasbiy ko‘nikma va malakalar tushuniladi.

Bo‘lajak pedagog o‘z-o‘zini mukammallashtirishi uchun eng avvalo, o‘zining harakatlarini nazorat qilishga, o‘zini baholashga, tahlil qilishga o‘rganishi lozim. O‘z-o‘zini baholashni shakllantirish asosiy usuli - o‘z natijalarini ideal

pedagog-tarbiyachi shaxsi va faoliyati bilan solishtirishdir. Bu jarayonlar imkon qadar birinchi kursdan boshlanishi lozim.Innovatsion kasbiy kompetentli professional idealni shakllantirishning eng sodda va eng ishonchli usuli - adabiyotlarni mustaqil o‘rganish, o‘z idealini topish maqsadida taniqli pedagoglar hayoti va ijodi bilan tanishishdir. Bu o‘zini tarbiyalash samaradorligini eng asosiy shartlaridan biridir.

L.N.Tolstoy kundaliklarida o‘zini-o‘zi tarbiyalashning ajoyib obrazlari haqida yozadi. “Belgilangan narsani albatta hech nimaga qaramay bajarish, bajarayotgan narsani yaxshi bajarish. Unutgan narsani kitobga qaramay o‘zing eslab qolishga harakat qil. Har doim o‘z aqlingni bor kuchi bilan ishlashga majburla”. U ushbu qoidalarni bajarishga alohida e’tibor qaratgan.

K.D.Ushinskiy o‘zini tarbiyalashda quyidagilar yordam bergan deb hisoblaydi:

- g‘oyat osoyishtalik
- so‘zi va ishi uchun to‘g‘rilik
- vaziyatni o‘ylamoq
- qat’iyyatlilik
- o‘zi haqida bekorchi bir og‘iz gapirmaslik
- ongsiz ravishda vaqtni o‘tkazmasilik
- kerakli va yoqimli narsalarni vaqt sarf qilmoq
- har kechda o‘zi qilgan ishi uchun vijdonan hisob bermoq
- hech qachon nima bo‘lgani, nima borligi va nima bo‘lishi haqida maqtanmaslik kerak.

Bo‘lajak pedagog o‘zini kasbiy faoliyatga tayyorlashda, tarbiyalashda o‘zining ruhiy holatini boshqarishi va tartibga solishi muhim hisoblanadi. O‘ziga buyruq bera olish, o‘zini idora qilish, o‘zini ishontirish, o‘zini chalg‘itish, o‘zini monitoring qilsh, bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, shuningdek, muntazam o‘z ustida mustaqil ishlashi va o‘rganishi lozimdir. Kasbiy faoliyatga tayyorlashda kasbiy kompetentlikka murojaat qilmaslikni imkoni yo‘q.

Bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish uchun eng avvalo intuitsiya qobiliyati – yani kuzatuvchanlik xususiyatining rivojlanishiga, perseptiv, kognitiv, empativ, ichki motivatsion va prognostik jihatlarining taraqqiy etishiga e’tibor qaratish lozim.

Kasbiy kompetentlikni yanada mustahkamlashda bo‘lajak pedagoglarni turli shakldagi va mavzudagi seminar-treninglarga, turli amaliy mashg’ulotlarga, ta’limiy ahamiyatga molik o‘yinlarga, mahorat darslariga jalb qilish lozim.

Bugungi kunda talabalarni ozini-o‘zi shakllantirish, kreativligi, innovatsion kasbiy kompetentligini oshirish maqsadida malakaviy amaliyotlarning roli oshirildi. Har bir talabaga o‘zining pedagogik faoliyatga xos imkoniyatlari va

mahoratini namoyon etishi mumkin bo‘lgan qulay sharoitlar yaratib berildi. Buning evaziga bo‘lajak pedagog nazariy shu sohaga oid olgan bilimlarini amaliyotda mustahkamlab, faoliyatdagi muammolar, ularning echimlari, insonlar bilan muloqot o‘rnatish texnikasi, psixologik munosabat usullari, eng asosiysi kasbiy faoliyatga psixologik jihatdan tayyorgarlik bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni egallayapti. Bu o‘z navbatida mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlarni o‘rtaga chiqishiga asos bo‘ladi.

Zamonaviy ta’limning diqqat markazida turuvchi ushbu faoliyatlarning bosh masalasi - bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirish, ozini-o‘zi shakllantirish, takomillashtirishga o‘rgatish, kreativligini yanada rivojlantirgan holda maqsadini aniq belgilab olish va uni amalga oshirishga o‘rgatishdir.

Zamonaviy ta’lim qaysi sohada bolmasin insonga o‘zi va uni o‘rab turuvchi olam haqida bilim beruvchi, imkoniyatlar haqida o‘rgatuvchi, ushbu bilimlar asosida yurt ravnaqi, taraqqiyoti uchun egallagan kasbini mukammal bilishga undovchi va rivojlantiruvchi kabi yagona maqsadga ega. Bu borada bilim olish - bu maqsad emas, balki hayotda maqsadga aylangan strategiyani amalga oshirishga qaratilgan vosita ekanligini anglaymiz.

Har qanday loyiha, har qanday strategiyani amalga oshirishda bo‘lajak pedagogda kreativlik qobiliyati bo‘lishi lozim. Kreativlik raqobatbardoshlikni rivojlantirish uchun eng muhim asos sanaladi. Aynan shuning uchun ham so‘nggi yillarda kreativ ta’limni kreativ rivojlanish shakli sifatida tadqiqotchi-pedagoglar tomonidan faol o‘rganilib kelinmoqda.

1922-yil Rey M.Simpson psixologiyaga “kreativlik” atamasini “American Journal of Psychology” jumalida amerikalik maktab va kollej o‘quvchilarini kreativ fikrlashini aniqlashga bag‘ishlangan tadqiqot ishida bergan.

A.X. Maslou kreativlikni 2 turga bo‘ladi:

– iste’dodning kreativligi
– shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirish kreativligi.

Shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirish kreativligi shaxs bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli biz unga kundalik hayotimiz davomida va kasbiy faoliyatning ko‘p sohalarida duch kelamiz. Psixolog A.X. Maslou kreativlikda o‘z-o‘zini aktuallashtirishning ikki darajasini aytib o’tadi:

– ixtiyorsiz kreativlik, bunda shaxs birdan aqliga kelish, ruhlanish, qiyin kechinmalarga ega bo‘ladi;
– ixtiyoriy, og‘ir mehnat bilan bog‘liq, uzluksiz ta’lim, kamolotga intiluvchanlik.

A.X. Maslou kreativlikni inson tabiatining fundamental xarakteristikasi sifatida ko‘radi, ya’ni barcha insonlardagi tug’ma qobiliyat, hayoti davomida ma’lum bir muammolar, cheklovlar, to’siqlar tufayli yo’qolib ketadi, deb aytadi.

Adabiyotlarni tahlili shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ijodiy salohiyati eng avvalo o’zini anglash, mustaqil va maqsadli qarash, tanqidiy fikrlash, muammolarni tahlil etishdagi qobiliyatlilik, analitik fikrlash, olingan bilimlarni amaliyotda qollay olish, yaratuvchanlik ko‘nikmalarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Bo‘lajak pedagoglarning kreativlikni rivojlantirishda - ta’lim jarayonlariga, berilgan ma’lumotlarni o‘zlashtirishga va o‘zlashtirish darajasiga, ta’lim manbalari va vositalariga, topshiriqlar va ularning ijrosiga e’tibor qaratish, ta’lim jarayonlarining munosib tashkil etishga diqqat qaratilishi lozim.

Bo‘lajak pedagoglarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi bir qator omillar mavjud.

– kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, kreativ faollikni shakllantirish, o‘quv jarayonida izlanuvchilik hamda muammoli tadqiqotchilik yo‘nalishlarini kuchaytirish;
– bo‘lajak pedagoglarning muammolarni ijodiy yechish va yaratuvchilik faoliyatlarini rivojlantirish vaziyatlarini tashkil etish;
– talabalarning kreativ faoliyat tajribasiga kasbiy zaruriyat va istiqboldagi kasbiy faoliyat mazmunining tarkibiy qismi sifatida yondashishlariga erishish;
– talabalarning kasbiy ko‘nikma va layoqatlarini rivojlantirish jarayonini interfaol metodlar va texnologiyalar ustida ishlash asosida rivojlantirishga yo‘naltirish, ularda mustaqil ijodiy faoliyat ko‘rsatish, mustaqil bilim olish, o‘z-o‘zini tarbiyalash, o‘z-o‘zini bilish, o‘z mavqeyiga ega bo‘lish, ta’lim oluvchilarning mustaqil ishlash layoqatlarini faollashtirish, bu jarayonda ularning kreativ fikrlashlariga erishish;
– talabalarning kreativ layoqatlarini namoyon qilishlari uchun qulay ijodiy hamkorlik muhitini vujudga keltirish kabilar.

O‘zini-o‘zi shakllantirishda “kreativ ta’lim” ning o‘rni muhim sanaladi. “Kreativ ta’lim” ta’rif berib o‘tamiz. “Kreativ ta’lim”- pedagog va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi munosabat, ta’limni ma’lum bir vosita orqali tashkil etish jarayondir.U ta’lim oluvchining kreativligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu o‘rinda bir asosiy farqni, an’anaviy ta’lim va kreativ ta’limning qiyosiy tahlilini aytib o‘tish lozim. An’anaviy ta’lim talabalaning aql-idrokiga ta’sir qiladi, kreativ ta’lim esa ta’lim oluvchining shaxsiga ta’sir qiladi. Talabaning fikrlash qobiliyati, his-tuyg‘ulari, bilimlari, qiziqishlarini oshirib boradi, o‘zini anglash, takomillashtirishga va yangi ma’lumotlarni izlashga xohish uyg‘otadi.

Kreativ ta’limning tahlili qiyidagicha ifodalanadi. (1-jadval)

Mezonlari	Kreativ ta’lim
Ta’lim maqsadi	Talabalaming faolligini oshirish
O‘qituvchi faoliyati	Faol, talabalarning erkin faoliyati uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan
Ta’lim shakllari	Guruhli va yakka tartibda
Ta’lim metodlari	Muammoli, dasturli, tadqiqotli
Ta’lim vositalari	Informatsion-kommunikatsion texnologiyalar
Faoliyatni baholash	O‘z - o‘zini nazorat qilish va baholash

1-jadval. Kreativ ta’limning tahlili

Kreativ ta’lim talabani o‘quv jarayoniga yuqori darajada qamrab olish bilan xarakterlanadi. Bu ta’lim talabaning fikrlarini faollashtirishga qaratilgan bolib, muammolar yechimini izlab topish, anglash, ijod qilish, o‘quv tadqiqot jarayoniga beixtiyor jalb qilinish, mustaqil qaror qabul qilish, yuqori darajadagi motivatsiya va emotsionallikka ega bolish bilan farqlanadi.

Kreativlikni rivojlantirishda faoliyatni interfaol ta’lim usullaridan, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, kreativlikni rivojlantirish metodlaridan va ijodiy ta’lim muhitini yaratishdan foydalansa maqsadga muvofiq hisoblanadi. Qulay muhit, qulay vaziyatlar talabaning imkoniyatlarini ochib berishga sharoit yaratadi. Turli xildagi muammoli vaziyatlar, ta’limiy faoliyatdagi muhokamalar va unda talabaning ishtiroki, fikr yuritishi orqali talaba o‘z harakatlarini tahlil qiladi, o‘zini-o‘zi boshqarish, o‘zini-o‘zi nazorat qilishga va o‘zini-o‘zi baholashga o‘rganadi.

Demak, bo‘lajak pedagoglarning innovatsion kasbiy kompetentligini oshirishda, o‘zini-o‘zi takomillashtirishida, mukammallashtirishda chegara yo‘q. Ta’lim oluvchi takomillashish yo‘lini ham nazariy ham amaliy jihatdan o‘z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o‘zi belgilaydi. Ammo shuni ham aytib o‘tish kerakki, ta’lim berishda nafaqat ta’lim oluvchiga ta’limning yo‘naltirilganligi, balki o‘qituvchining pedagogik faoliyatga psixologik tayyorligi, kasbiy layoqati, didaktik qobiliyati, mahorati muhimdir va bunga alohida e’tibor qaratishni talab etadi.

Adabiyotlar:

1. M.X. To‘xtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika. Darslik.T.: O‘zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010 y. -400 bet.

2. O‘.J. To‘ldoshev. Umumiy pedagogika. – T.: “Fan va texnologiya”, 2017 y. -376

3. R.Ishmuhamedov, M.Yuldashev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: 2013 y. -279 bet.

4. B.X. Xodjayev. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. - T.: "Sano-standart" nashriyoti, 2017 yil. -416 bet.

5. Sh.S. Shodmonova va boshqalar. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – T.: "Fan va texnologiya". 2019 y. -296 bet.

6. A.A. Xoliqov. Pedagogik mahorat. Darslik. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: Iqtisod-moliya, 2011 y. -420 bet.

7. G.Niyozov, M.E.Axmedova. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. O'quv qo'llanma. - T.: "Noshir" 2011 y. -140 bet.

8. M.E. Axmedova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. (Pedagogika tarixi). O'quv qo'llanma. O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T.: Tafakkur bo'stoni, 2011y. -128 bet.

9. N.T. Omonov, N.X. Xo'jayev, S.A. Madyarova, E.U. Eshchonov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik.– T.: "Iqtisod-moliya" 2009 y. – 240 bet.

10. B.X. Xodjayev. Umumiy pedagogika. Darslik. – T.: "Sano-standart", 2017 y. -434 bet.

11. E.A. Migranova, Sh.X. Poziiova Kasbiy pedagogik f'aoiiyatga kirish / o'quv qo'llamna. - Toshkent: "Tafakkur bo'stoni", 2018 y. - 200 b.

12. S.M.Raxmonova Didactic possibilities of improving the methodology for preparing future educators of the preschool educational organization for innovative professional activities. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT ISSN: 2792 – 1883 | Volume 2 No. 12

https://literature.academicjournal.io 16.12.2022 y.36-40 bet.

13. S.M. Raxmonova Мактабгача таълим ёшидаги болаларга таълим беришда компетенциявий ёндашув. Respublika OAK. Илимий-методикалық журнал 5/1 2022 y.101-105 bet.

14. S.M. Raxmonova, D.M. Murotovna. Ta'lim jarayonida pedagogning innovatsion kasbiy faoliyati va xususiyatlari. Science and education. scientific journal. ISSN 2181-0842 VOLUME 4, ISSUE 5 MAY 2023. https://drive.google.com/file/d/190Zcnat7oUsSvaN14XoXW-LO87w895aE/view?usp=sharing. 4.05.2023 y. 862-866 bet.

15. S.M. Rakhmonova. System of inclusive education in preschool education development. SCIENCE AND EDUCATION. SCIENTIFIC JOURNAL. ISSN 2181-0842 VOLUME 4, ISSUE 5 MAY 2023.https://drive.google.com/file/d/190Zcnat7oUsSvaN14XoXW-LO87w895aE/view?usp=sharing. 4.05.2023 y. 950-953 bet.

РЕЗЮМЕ

Maqolada bo'lajak pedagoglarning innovatsion kasbiy kompetentligini oshirish, o'zini-o'zi takomillashtirish, mukammallashtirish, kasbiy faoliyatga malakaviy amaliyotlarning rolini, talabaning pedagogik faoliyatga xos imkoniyatlari va mahoratini namoyon etishi yo'llari, kreativlik, kasbiy faoliyatga psixologik jihatdan tayyorlash malakalari haqidagi umumiy mazmundagi ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается роль инновационной профессиональной компетентности будущих педагогов, самосовершенствования, совершенствования, роли профессиональных практик, способов проявления студентом уникальных возможностей и умений педагогической деятельности, творчества, навыков психологической подготовки к профессиональной деятельности в целом предоставляется информация о содержании.

SUMMARY

In the article, the role of innovative professional competence of future pedagogues, self-improvement, perfecting, the role of professional practices, ways to demonstrate the student's unique opportunities and skills for pedagogical activity, creativity, psychological preparation skills for professional activity general content information is given.

ҲАДИСЛАР БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ШАКЛЛАНТИРИШГА САМАРАЛИ ТАЪСИР КЎРСАТУВЧИ ЭНГ ХАЛҚЧИЛ ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИК ОМИЛ

Камбарова Д. С.

Андижон давлат чет тиллари институти "Ижтимоий-гуманитар фанлар, педагогика ва психология" кафедраси ўқитувчиси

Таянч сўзлар: соғлом эътиқод, маънавий мерос, ислом фалсафаси, ренессанс, ҳадис, ахлоқ, шахс баркамоллиги, оммавий маданият, қадриятлар.

Ключевые слова: здоровая вера, духовное наследие, исламская философия, ренессанс, хадисы, нравственность, целостность личности, общественная культура, ценности.

Key words: healthy faith, spiritual heritage, Islamic philosophy, renaissance, hadith, morals, personality integrity, public culture, values.

Бугунги кунда давлатимизнинг бош мақсадларидан бири ёш авлодни маънавий етук, билимли, мустақил фикрловчи инсонлар қилиб вояга етказишдир. Бундай эзгу мақсад устоз ва мураббийлар зиммасига ғоят масъулиятли вазифаларни юклайди. Шунинг учун ҳам бугунги замонавий таълимга ўзига хос, янгича ёндашув талаб қилинмоқда. Маълумки, дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар нашр эттириш, ахборот технологияларини таълимга кенг жорий этиш, ёшларга таълим-тарбия бериш соҳасидаги инновацион ёндашувлар таълим-тарбия самарадорлигини оширишнинг муҳим омилидир. Таълим-тарбиянинг узвий боғлиқлиги, бу жараёнларнинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналганлиги янги ижтимоий қадриятларни шаклланишига ҳам кучли туртки бўлмоқда. Бу борада Ислом фалсафасининг инсонни маърифат ва камолотга етаклаш йўлидаги буюк инсонпарварлик моҳиятини тушунтириш, ёшлар қалби ва онгига жамиятдаги инсоний фазилатларни, меҳр-оқибат, ор-номус каби қадриятларни сингдириш катта аҳамият касб этади. Таълим ислоҳатининг муҳим талабларидан бири ҳам ёшларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук инсонлар қилиб тарбиялашдир. Ёш авлодни халқимиз яратган қадриятлардан, маънавий мерос дурдоналаридан баҳраманд этиш уларни маънавий етук шахс сифатида тарбиялашга асос бўлади.

Бугунги кунда мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари тинч-тотув ҳаёт кечирмоқда. Диний бағрикенглик туфайли турли ди-

ний ташкилотлар фаолият юритмоқда. Ислом цивилизация маркази, Имом Бухорий ва Имом Термизий номларидаги халқаро илмий-тадқиқот марказлари, Ислом академияси каби илмий муассасалар фаолияти йўлга қўйилди. Ҳадисшунослик, ислом ҳуқуқшунослиги, тасаввуф, калом ва ақида илми каби диний-маърифий йўналишларни ўрганиш бўйича махсус мактаблар ташкил этилди. Биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал қилган ҳолда, қатъий ислоҳатларни амалга оширмоқдамиз ва мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантирмоқдамиз. "Марказий Осиё ҳудуди Шарқ Ренессансининг йирик марказларидан бири сифатида бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган",- дейди Президентимиз Ш. Мирзиёев ўз маърузаларида. [1.208]

Ёш авлод тарбияси ҳар бир миллат, ҳар бир халқ мутафаккирлари, йўлбошчиларини ўйлантирадиган абадий муаммога айланган. Ижтимоий ҳаёт тажрибаларидан маълумки, агар инсон ўз шахсий манфаатини кўзлаб ўқиса, ўрганса, ўз устида тинмай шуғулланса у олий маълумот олиши, ҳатто олимликка даъвогарлик қилиши мумкин. Лекин, ҳақиқий камолот эгаси бўлиши учун у таълим ва маълумотдан ташқари юксак инсоний фазилатлар асосида тарбияланган бўлмоғи лозим.

Ҳозирда динга ва диндорларга муносабат ҳам янгича мазмун касб этмоқда. Динга эскилик сарқити эмас, балки инсонни баркамолликка, эзгуликка даъват этувчи ғоят кучли мафкуравий қурол, илмий ва кўп қиррали маданий меросимизнинг бир қисми сифатида қаралмоқда. Бирор бир мутафаккир олим йўққи, тарбияга беъэтибор қараган бўлса. Ўтмиш мутафаккирларининг илм-маърифат, таълим-тарбия соҳасидаги фикрлари, ахлоқий қарашлари бугунги тараққиёт учун ҳам, ёш авлод камолоти учун ҳам аҳамияти беқиёсдир.

Мусулмон Шарқи ахлоқий тарбиясида инсон ҳаёти учун дастурилмал қўлланма вазифасини ўтаган пандномалар, чунончи, Кайкавуснинг «Қобуснома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», Абу Наср Фаробийнинг «Фозил одамлар шаҳри» каби асарлар шулар жумласидандир. Ушбу асарлар халқнинг дунёқарашини, онгини шакллантирган, оммани ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда улкан мактаб вазифасини ўтаган.

Биз бетакрор тарихга эга бўлган, дунёни ҳайратга солган улуғ мутафаккирларнинг ворисларимиз. Тарихимизни эсласак, бизнинг миллатимиз табиатида олийжаноблилик, меҳр-оқибат, бағрикенглик хусусиятлари устун бўлиб келган. Эндиликда қадриятларни янгича тафаккур асосида идрок этиш ва чуқур мушоҳада этиш талаб қилинмоқда. Тарихимиз ойдинлашгани сайин, ота-боболаримиз яратган маънавий мерос сарчашмалари янада

мукаммаллик касб этмоқда. Ўтмишда ота-боболаримиз фарзанд ўстирар эканлар, уларнинг хулқ-атворига катта эътибор берганлар.

Ўзбек халқининг пайдо бўлиш тарихи қанчалик узоққа бориб тақалса, унинг миллий анъаналари, урф-одатлари, маросимлари ҳам шунчалик теран тарихий илдизга эга. Ўтмиш инсон учун тарих мулкига айланган даврлардангина иборат эмас, балки аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган таг замин, ўқ илдизимиздир. Ўтмишини севган, у билан фахрланадиган, уни кўз қорачиғидай асраб-авайлайдиган, ундан доимо сабоқ, ўгит олиб турадиган халқ ва миллатни тарих улуғлайди.

Қуръони Каримда «Одам боласини ҳамма нарсада мукаррам этдим» дейилади. Бу буюк инсоний шарафнинг қадрига етмоқ керак. Ўзбек халқида ҳам авлодлар тарбиясига таъсир этувчи, инсонларни эзгуликка чорловчи "Халқ дорилфунунлари" бўлганлигини эътироф этмоқ керак. Айниқса ота-боболаримиз учун Қуръони карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари тарбиянинг ишончли манбаи бўлиб хизмат қилган ва қилмоқда. Маълумки, ҳадис илмида ватандошимиз Имом Бухорий алоҳида нуфузга эга зот. Буюк бобокалонимизнинг тўплаган ҳадислари Қуръони Каримдан кейинги иккинчи манба эканлиги ва биз буюк алломанинг набиралари эканлигимиздан ҳақли равишда фахрланмоғимиз керак.

Эндиликда ушбу қадриятларни ҳар томонлама ўрганиш, уни таълим-тарбия тизимига тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда жаҳон маданияти билан маорифининг илғор ғояларидан оқилона фойдаланиш билан бирга, бир неча асрлик тарихга эга бўлган қадриятлардан фойдаланиш, дунёвий тарбия билан диний тарбиянинг маълум жиҳатларини уйғунлаштириш орқали иймонли, эътиқодли, пировардида комил инсонларни тарбиялаш мумкин. Комил инсон ғояси миллий, умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзотга хос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундаган олийжаноб ғоядир. Бу ғоя нафақат алоҳида шахсларни, балки бутун-бутун халқларни юксак тараққиёт сари етаклаган.

Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, "оммавий маданият" каби таҳдидлар оғир кулфатлар олиб келмоқда. Ғаразли мақсадини амалга оширмоқчи бўлган кимсалар ҳали онгу тафаккури тўла шаклланиб улгурмаган ёшларни ўз ота-онаси, ватанига қарши қўйиб қўймоқда. Улар авлоддан-авлодга ўтиб борадиган ибратли анъаналардан йироқ, носоғлом оилаларда ўсган, омади юришмаган, жамият эътиборидан четда қолган ёшлардир.

Инсон жиноятчи ёки тарбиясиз бўлиб туғилмайди. Зеро, барча эзгулик деб аталмиш хисларнинг митти уруғлари бола қалбига оилада, оила муҳитида ташланади. Агар оилада, мактабда тарбияга мустаҳкам пойдевор қўй-

илган бўлса, турли салбий таъсирларга берилиш холлари камайиши табиий. Шунинг учун ота-оналар, устоз-мураббийлар бу масалада ҳушёрлик ва огоҳликни янада ошириб, буюк маърифатпарвар бобомиз Абдурауф Фитрат айтганидек, бу дунё ҳақиқатдан кураш майдонига, соғлом тан, ўткир ақл ва яхши ахлоқ эса бу курашнинг қуролига айланиб бораётганини чуқур англаб, жаҳолатга қарши маърифат асосида иш олиб боришимиз зарур. Бугунги кунда тарбия бу-инновация, янгича онг, янгича тафаккур ва амалий ҳаракат демакдир.

Агар биз таълим-тарбия жараёнида қадриятлардан фойдалана билсак, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, бу соҳада мувоффақиятга эришиш мумкин. Жамият тараққиёти учун аҳоли сони эмас, балки унинг сифати муҳимдир. Сифатнинг бош мезони бу– маънавиятдир. Бугунги кунда маънавий-маърифий ишларни юксак даражага кўтариш орқали баркамол авлодни вояга етказиш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида маънавий-маърифий ишларни амалга ошириш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Ёш авлод тарбиясини тўғри йўлга қўйиш жамият келажагини таъминлайди. Шундай экан, келажак авлодни руҳан ва қалбан покланишга даъват этувчи, буюк мақсадлар сари сафарбар этувчи – маънавиятни юксалтириш даркор. Маънавий-маърифий ишларда керакли бўғин ва нуқтани топиб, уни жонлантириш керак.

Ўқувчиларда ҳаётга нисбатан тўғри муносабатни тарбиялаш, ҳаётий мазмунни топишда кўмаклашиш, эзгу мақсад сари интилишни тарбиялаш жуда муҳим. Бу эса уларни беҳуда адашишдан асрайди ҳамда уларнинг маънавий юксалишларига ёрдам беради.

Дунёда инсондан улуғ хилқат йўқ. Шунинг учун инсон гўзал хислатлар, яхши фазилатлар, покиза умидлар билан комилликка интилиб яшаши керак.

Комилликни орзу қилмаган, баркамол авлодларни вояга етказиш ҳақида қайғурмаган халқнинг, миллатнинг келажаги йўқ. Бу борада Ислом фалсафасининг инсонни маърифат ва камолотга етаклаш йўлидаги буюк инсонпарварлик моҳиятини тушунтириш, ёшлар қалби ва онгига жамиятдаги инсоний фазилатларни, меҳр-оқибат, ор-номус каби қадриятларни сингдириш катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда ёшларнинг қалби ва онги, соғлом тафаккури учун кураш борасида кўплаб ишларни амалга оширишни давримизнинг ўзи тақозо қилмоқда. Ахлоқ қоидалари, шарқ халқларининг панд-насиҳатлари, ҳадисларни чуқурроқ ўрганиб ҳаётга татбиқ этиш ҳозирги давр ижтимоий ҳаётимизда катта аҳамиятга эга. Ҳадислар баркамол авлодни шакллантиришга самарали таъсир кўрсатувчи энг халқчил ижтимоий педагогик омиллардан бири бўлиб, у жамиятимиз ва ёшлар ҳаётини йўлга қўйишда, соғлом эъ-

тиқодни тарбиялашда аҳамияти беқиёсдир. Ҳадисларда дунёвий, диний масалаларни ҳал қилишга асқотадиган муҳим фикрлар, йўл-йўриқлар бор. Ҳамма гап уларни тўғри тушуниш, тўғри тарғиб қилиш ва қўллай билишдадир. Демак, ҳадислар диний манбагина эмас, у ҳозирги кунда умуминсоний қадриятга айланган юксак ахлоқий фазилатлар мажмуаси ҳамдир. Ҳадис илми шахсни ҳар қандай вазиятлардан оқилона чиқишига, ўз мақсадларини ҳаёт мазмунига мослаштира олишига, теварак-атроф муҳит билан муомала қилишга, ўз ҳаётини мустаҳкам қура олишга, ҳар бир қадами учун жавоб бера олишга ундайди.

Ўқувчи қалбининг туб-тубига кира олиш, унинг ички дунёсини ўрганиш, қийин вазиятларда қўллаб-қувватлаш, уларни руҳан-маънан юксалтириш, қийинчиликларда сабр-тоқатли бўлишга ўргатиш, ҳаётда тўғри йўл топа олиш ва қарор чиқара олиши, ўзига ишониши каби сифатларни тарбиялаши лозим.

“Киши баданида бир парча гўшт бор, агар у тузалса, аъзоларнинг барчаси тузалғайдир, агар у бузулса, аъзоларнинг барчаси бузулғайдир. У қалбдир”- дейилади ҳадис илмида. [3.26] Жамият ҳаётидаги маънавий бўшлиқ маънавий инқирозга нисбатан ҳам хатарлироқдир. Бир маънавий эътиқодга ишончини йўқотган кишилар, янги маънавият ва мафкура қалбида томир отмаганлиги сабабли сохта, юзаки, чуқур асосланмаган ғоялар таъсирига тушиб қолиши ҳам мумкин.

Ҳадислар маънавий таскин, руҳий мадад, қийинчиликларни енгишда сабоқ вазифасини ўтайди. Ҳадислар инсонда эътиқод ва ирода каби хислатларнинг шаклланишига кучли тарбиявий замин ҳозирлайди. “Оллоҳ таоло қайси бандасига савоб ато этмоқни ихтиёр қилса, уни дин борасида фақиҳ (динни теран тушунгувчи, дин билимдони) қилур”,- дейилади ҳадисда.

Ҳа, инсон моҳияти жуда мураккаб. Инсон шахсининг камолоти учун ахлоқий баркамоллик ўзак вазифасини ўташи лозим. Ғайриодатий хатти-ҳаракатлар юзага келмаслиги учун ахлоқ ижтимоий тарбиянинг негизи бўлиб қолиши шарт. Чунки, ахлоқ бўлмаса инсон ижтимоий шахс сифатида шаклланмайди. Фақат етук ахлоқ кишиларда ҳаётнинг мазмуни ва мақсади тўғрисида ҳақ тушунчаларни ҳосил қилади. Ахлоқ инсоннинг ўз-ўзини идора қилиш мейъёрларни, муомала маданиятини, ҳалол ишлаб тўғри турмуш кечириш мезонларини белгилаб беради. Аждодларимиз қолдирган маданий меросда барча даврлар учун керак бўлган илғор фикрлар борки, булар бугунги тараққиёт учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. “Дарҳақиқат, сизларнинг яхшингиз- хулқи яхшингиздир”- дейилади ҳадисда. Яна бир ҳадиси муборакда шундай дейилади: “Қўли билан ва тили билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир”.

Ҳадис илми ижтимоий маънавий-ахлоқий манба сифатида инсон камолотига хизмат қилиши керак. Шундай экан,

- маънавий меросимизнинг асоси бўлган ҳадис илми ўзига хос ижтимоий-педагогик тизимга эга бўлиб, соғлом эътиқодни тарбиялашга асос бўлади;
- ҳадис илмининг асл моҳиятини тўғри тушуниш ва талқин қилиш ёшларнинг турли диний экстремистик таъсирлардан ҳимоя қилиш ва мафкуравий иммунитет яратиш йўлларидан биридир;
- миллий-маънавий онгни шакллантиришда ўтмиш аждодлар тажрибаси, халқнинг бой тарихи ва маданиятини ўрганиш мақсадга мувофиқ;

Адабиётлар:

1. Ш.М.Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2019 йил

2. Имом ал- Бухорий. Ҳадис. 1-жилд. –Т.: “Қомуслар бош таҳририяти”, 1991 йил

3. Имом ал- Бухорий. Ҳадис. 2-жилд. –Т.: “Қомуслар бош таҳририяти”, 1996 йил

4. Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. –Т.: “Ўқитувчи”, 1992 йил

5. Э. Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.: «Университет» , 1998 йил

6. К.Ҳашимов, С. Нишонова. Педагогика тарихи. -Т.: “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти”, 2005 йил

7. Б.Х.Ходжаев. Умумий педагогика назарияси ва амалиёти. –Т.: «Сано-стандарт» нашриёти, 2017 йил

8. Замонавий таълим. Илмий-амалий оммабоп журнал. №6 (91) 2020 йил

9. Д.С.Камбарова. Ахлоқий ўзликни англаш-соғлом руҳият асоси. –Т.: “Муҳаррир нашриёти”, 2018 йил

10. Ж. Фозилов, Р. Султонов, Ҳ.Саидов Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. –Т.: «Шарқ” нашриёт –матбаа концерни бош таҳририяти, 2000 йил

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳадислар баркамол авлодни шакллантиришга самарали таъсир кўрсатувчи ижтимоий педагогик омил сифатида соғлом эътиқодни тарбиялаши ва инсонни маънавий юксалишига ёрдам бериш воситаси эканлиги баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье констатируется, что хадисы являются социально-педагогическим фактором, оказывающим действенное влияние на формирование совершенного поколения, воспитывающим здоровую веру и являющимся средством, помогающим духовному росту человека.

SUMMARY

In the article, it is stated that hadiths are a social pedagogical factor that has an effective influence on the formation of a perfect generation, that educates a healthy faith and is a means of helping a person’s spiritual growth.

“O’ZBEKISTON TABIIY GEOGRAFIYASI” KURSIDA “O`ZBEKISTONNING TABIATINI MUHOFAZA QILISH” MAVZUSINI O’RGANISHDA TANQIDIY FIKRLASH KO’NIKMALARINI KLASTER METODI ORQALI SHAKLLANTIRISH

Atabayeva M. R.
UrDU akademik litseyi geografiya fani o’qituvchisi

Таянч сўзлар: tanqidiy fikrlash, klaster, metodika, pedagogika, geografiya , tabiiy geografiya, pedagogic texnologiya.

Ключевые слова: критическое мышление, кластер, методология, педагогика, география, физическая география, педагогическая технология.

Key words: critical thinking, cluster, methodology, pedagogy, geography, physical geography, pedagogical technology.

Kirish. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik tehnologiyalarni qo’llash borasida imkoniyat yaratilmoqda.Ta’lim muassasalarida keng qo’llanayotgan klaster metod - ta’lim-tarbiya jarayonini bir butun holatda amalga oshirishda muammolarni yechishda dars jarayonini oqilona tashkil qilishda, ta’lim beruvchi tomonidan ta’lim oluvchilarning qiziqishini orttirishda, o’quv materialini kichik-kichik bo’laklarga bo’lib, ularning mazmunini ochishda, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, loyiha, rolli o’yinlar kabi metodlarni qo’llashda amaliy mashqlarni mustaqil bajarishda biror faoliyat yoki muammo o’zaro muloqot, o’zaro bahs-munozarada fikrlashda hamjihatlik bilan masalalarning yechimida o’z samarasini ko’rsatadi. Bu usulning afzalligi shundaki, talabani mustaqil fikrlashga o’rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. O’qitishning klaster usullarini tanlashda ta’lim maqsadi, ta’lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o’quv muassasasining o’quv-moddiy sharoiti, ta’limning davomiyligi, o’qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e’tiborga olinadi.

Klaster metodi deganda – ta’lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta’lim jarayonining markazida bo’lgan ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta’lim oluvchi o’qitish

jarayoni davomida faol ishtirok etadi. Ushbu jarayonda ta’lim oluvchilar o’qib-o’rganishni yuqori darajada bo’lishini, egallagan bilimlarni maqsad va ehtiyojlariga muvofiqlashtirishda tashabbuskorligi va mas’uliyat, qo’llab-quvvatlash amalda bajarish orqali fikr-mulohazalar qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

O’qitish jarayonida klaster metodlardan foydalanish o’ziga hos hususiyatga ega. Ta’lim amaliyotida foydalanilayotgan klaster metodi talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to’g’ri yechimini topishga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Klaster metodi orqali talabalarning bilim, ko’nikma, malakalari, ijodkorligini va faolligi nazariy va amaliy mu’ammolarga bo’lgan qarashlari rivojlanadi. «Klaster» metodini o’tkazish tehnologiyasini amalga oshirishda- talaba nimani o’ylagan bo’lsa, shuni qog’ozga yozadi. U o’z fikrlarining sifati to’g’risida o’ylab o’tirmay, ularni shunchaki yozib boradi. Yozuvining orfografiyasi yoki boshqa jihatlariga e’tibor bermaydi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to’xtamaydi. Agar talaba ma’lum muddat biror-bir g’oyani o’ylay olmasa, u holda qog’ozga biror narsaning rasmini chiza boshlaydi. Bu harakatni yangi g’oya tug’ilgunicha davom ettiradi. Ma’lum bir tushuncha doirasida imkon qadar ko’proq yangi g’oyalarni ilgari surish hamda ular o’rtasidagi o’zaro aloqadorlik va bog’liqlikni ko’rsatishga harakat qiladi. G’oyalar yig’indisining sifati va ular o’rtasidagi aloqalarni ko’rsatish cheklanmaydi. «Klaster» metodi puxta o’ylangan strategiya bo’lib, undan ta’lim oluvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg’ulotlar jarayonida amalga oshiriladi.

Klaster inglizcha so’z bo’lib (kluster) – bir butun holatda ma’lum mavzu bo’yicha erkin va ochiq fikrlashning notekis shaklidni namoyon etadi. Klaster metodini amalga oshirishda yangi mavzuning asosiy tushunchasi aylanma shaklidagi chizma ichida yoziladi. Masalan yangi mavzu pedagogik qobiliyatlar bo’lsa talabalar u haqida o’z oldiga kelgan fikrlarni yozish taklif etiladi. Bunda talabalar tomonidan yozilgan fikrlar umumlashtirib aytib beriladi. Bu fikrlarni doskada bo’r yoki plakatda flomasterlar bilan yozish mumkin. Yangi mavzu o’rganishda darsni mustahkamlash bosqichida talabalarga quyidagi topshiriq beriladi. Qizil rangli ruchkalarini (yashil, qora bo’lsa ham bo’ladi) olib yangi o’rganilgan tushunchalar bilan boyitiladi. Talabalar yozilganlarni (o’qib) aytib beradilar. Doskada (boshqa rangli bo’r bilan) yoki plakatda boshqa rangli flolmasterlar bilan aytilgan fikrlari yozib boriladi.

Klaster metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli sifatida ta’lim oluvchilarga muammo (mavzu) lar hususida ihtiyoriy, erkin, ochiq o’ylash va fikrlarni bemalol bayon etish imkoniyatini yaratadi.Mazkur metod turli xil

g’oyalar o’rtasidagi aloqalarni fikrlash, aniqlashda amalga oshiriladi. Ushbu jarayonlar ta’lim oluvchilar tomonidan chuqur hamda puhta o’zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo’lishini ta’minlashga hizmat qiladi. Dars mashg’ulotlarida ushbu metod talabalar tomonidan bildirilayotgan g’oyalarning majmui tarzida nomoyon bo’ladi. Chunki, ushbu jarayonda har bir talaba tomonidan ilgari surilayotgan g’oyalarni uyg’unlashtirish hamda ular o’rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi. O’qituvchi ularning fikrlarini umumlashtiradi qo’shimcha adabiyotlardan foydalangan holda klasterga yana qo’shimcha kiritishi uning mahoratiga bog’liq.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu samarali vositalardan biri - amerikalik o’qituvchilar J. Steele, K. Meredit, Ch. Templ va S. Uolter tomonidan ishlab chiqilgan o’qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik texnologiyasidir.

Ushbu metodlar haqida Hayitov A., Boymurodov N., Mavlonova R, To’raeva O, Xoliqberganov K., Yo’ldoshev J. G’., Usmonov S.A., Vahobov H., Zaynutdinov A. Tolipov O’, Usmonboeva M.lar o’zlarining pedagogik faoliyati davomida yaratgan ilmiy asarlarida batafsil to’xtalib o’tib bu metodlarning afzalliklari, qanday foydalanish kerakligi haqida aytib o’tganlar. Bu texnologiyada olib borilgan darslarning ahamiyati shundaki, ular o’qituvchiga talabalar uchun zarur bo’lgan umumiy ta’lim va ko’nikmalarni shakllantirishga va boshqa maktab fanlarinio’rganishga, «o’rganishni o’rgatishga» imkon beradi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi taklif – anglash – tahlil qilish sxemasi bo’yicha darsni tashkil qilishni taklif qiladi va bir qator texnika va strategiyalarni taklif etadi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun maxsus uslubiy vositalarni yaratish va qo’llash kerak.

Natijalar va muhokama. “Klaster” metodi - erkin fikrlashning asosiy omili hisoblanadi.»Klaster» metodi talabalarga biror-bir mavzu to’g’risida erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir. Bu metod ko’p variantli fikrlashni o’rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea)lar o’rtasida aloqa o’rnatish malakalarini rivojlantiradi. Quyida “O’zbekiston tabiiy geografiyasi” kursida “O`zbekistonning tabiatini muhofaza qilish” mavzusida klaster metodidan foydalanishning samaradorligini ko’rib chiqamiz.

Darsning blok sxemasi:

Darsning qismlari	Belgilangan vaqt.
Tashkiliy qism	3 daqiqa
O`tilgan mavzuni takrorlash	12 daqiqa
Yangi mavzu bayoni	14 daqiqa
Mustahkamlash	12 daqiqa

Baholash	2 daqiqa
Uyga vazifa	2 daqiqa

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: O`quvchilarga O`zbekiston tabiati qanday omillar ta`sirida ifloslanishini tushuntirib berish

Tarbiyaviy maqsad: O`quvchilarga ekologik tarbiya berish, Vatanimizga mehr-muhabbat tuyg'usini shakllantirish.

Rivojlantiruvchi maqsad:O`quvchilarni mustaqil fikrlashga o`rgatish, nutq madaniyatini o`stirish, o`z-o`zini boshqarishga yo`naltirish, hozirjavoblik, topqirlik xususiyatlarini rivojlantirish.

Dars turi: Ta'lim beruvchi, interfaol.

Dars o`tish metodi: Bahs-munozara,klaster metodi.

Dars jihozi: Globus, dunyo tabiiy kartasi, 7-sinf darsligi, atlasi, yozuvsiz xaritasi, jadvallar, tarqatma materiallar,

Texnik jixozlar:Kompyuter, multimedia, slaydlar.

I. Tashkiliy qism. 1.O`qituvchining kirish so`zi. Davomatni aniqlash. O`quvchilarni darsga hozirlash

II. O`tgan mavzuni so`rab baholash. O`tilgan mavzuni klaster metodi asosida savol-javob qilib so`rash

III. Yangi mavzu bayoni.

Inson tabiatdan oladigan barcha moddiy boyliklar - yerosti boyliklari, suv, havo, tuproq, o'simliklar, hayvonot olami va boshqalar tabiiy resurs (boylik) hisoblanadi.O'zbekiston tabiati va tabiiy boyliklarini muhofaza qilish -inson uchun zarur bo'lgan qazilma boyliklardan oqilona foydalanish,suv va havoni toza saqlash, tuproqni eroziyadan saqlash, o'simlik va hayvonot dunyosini tabiiy holicha asrab qolib, qayta tiklashni hamda xushmanzara joylar (sharshara,shovva, ajoyib manzaralar, buloq va boshqalar)ni tabiiy holicha saqlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Lekin hozir tabiatga inson xo'jaligi faoliyatining ta'siri natijasida respublikamizning ba'zi okruglari (Orolbo'yi, Surxon vodiysi, Quyi Zarafshon va Quyi Amudaryo)da ekologik holat yomonlashib bormoqda. O'zbekiston havosining ifloslanishida energetika, neft-gaz sanoati, transport, kimyo sanoati, metallurgiya sanoati, maishiy-kommunal xo'jalikning hissasi katta. O'sha korxonalar chiqarayotgan zararli birikmalarni 100 foiz desak, ular quyidagicha taqsimlangan: O'zbekistonda sanoat tarmoqlari va transportdan yiliga 2000 tonna atrofida iflos chiqindi (birikma)lar chiqarilib, uning 1300,1tonnadan ortig'i transport hisobiga to'g'ri keladi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona,

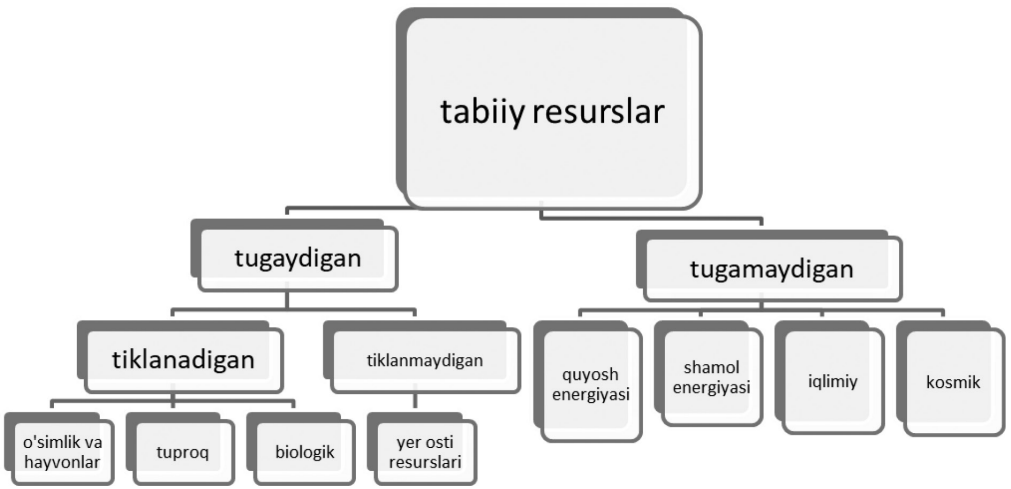
Andijon kabi katta shaharlar havosi ifloslanishining 80 foizi avtotransport hissasiga to'g'ri keladi. Yirik sanoat obyektlari joylashgan shaharlarda havoning ifloslanishida sanoatning hissasi katta. Natijada, Olmaliq, Angren, Navoiy, Andijon, Farg'ona, Toshkent kabi shaharlar havosi oltingugurt, azot oksidlari, ammiak, vodorod ftorid va boshqa gazlar bilan ifloslangan.

Surxondaryo viloyatining Sariosiyo va Uzun tumanlari havosi Tojikistonning Tursunzoda shahridagi aluminiy zavodidan chiqqan zaharli ftor gazi bilan ifloslangan.

Natijada, tumanlarda bolalar o'limi ko'paymoqda, uzum va mevali daraxtlarning bargi sarg'ayib, qoramollar kasallanib, tishi to'kilib

1-Rasm. O'zbekiston tabiatini ifloslovchi manbalar klasteri.

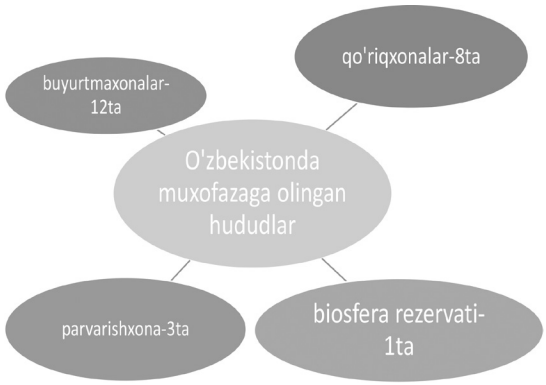

2-Rasm. Tabiiy resurslar klasteri.

ketmoqda. Respublikamiz havosini toza saqlash uchun korxonalarda zamonaviy tozalovchi inshootlar qurish zarur. Bunda havoni ifloslovchi moddalarni ushlab qolib, ulardan qayta foydalanish imkoniyati vujudga keladi. Respublikamiz daryolari sanoat korxonalari, maishiy xizmat ko'rsatish, sog'lomlashtirish tashkilotlari, parrandachilik majmuyi va chorvachilik fermalaridan chiqqan suvlar hamda zovur suvlari bilan ifloslanmoqda.

3-Rasm. O'zbekiston tog' tabiatiga oid manbalar klasteri.

4-Rasm.O'zbekistonda muxofazaga olingan hududlar klasteri.

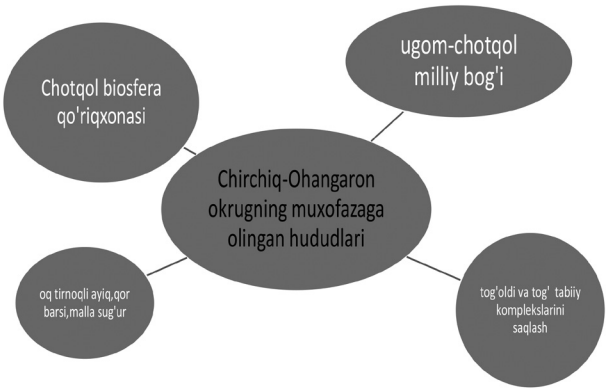
5-Rasm.O'zbekiston tabiiy boyliklarini muxofaza qilish klasteri.

Suvboyliklariniтозасаqlashdagi asosiy vazifa o'sha korxonalardan chiqayotgan iflos suvlarni tozalab, zararsizlantirib, so'ngra suv havzalariga tashlashga erishishdan iborat. O'zbekistonning tuproq qatlamini eroziyadan saqlash, uning unumdorligini tiklash uchun kurashish kerak. Buning uchun ekinlarni sug'orish qoidasiga rioya qilish, sug'orishning ilg'or usullaridan foydalanishga o'tish zarur. Ekinlarning hosildorligini oshirish uchun ko'proq organik o'g'itlar (go'ng) dan foydalanib, qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi biologic usul bilan kurashishga erishish zarur.

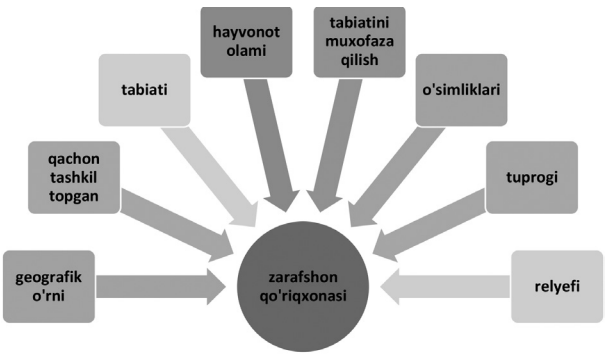
Respublikamiz havosining musaffo, xushmanzara yerlarining ko'p bo'lishi, avvalo, yashil o'simliklarga, ayniqsa, o'rmonlarga bog'liq. Aholining o'rmonlarga, ayniqsa, mevali (yong'oq, pista, bodom, do'lana va hokazo) va dorivor (zira, piyoz, anzur, qoraqand, oqqayin, yetmak va boshqa) o'simliklarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lishi tufayli ular kamayib ketmoqda.

Shu sababli dam oluvchilar, sayyohlar, o'quvchilarga o'simliklarni nobud qilmaslik, ularning mevasini, urug'ini ruxsatsiz yig'maslik kabi tushuntirish va targ'ibot ishlarini keng olib boorish zarur. So'nggi

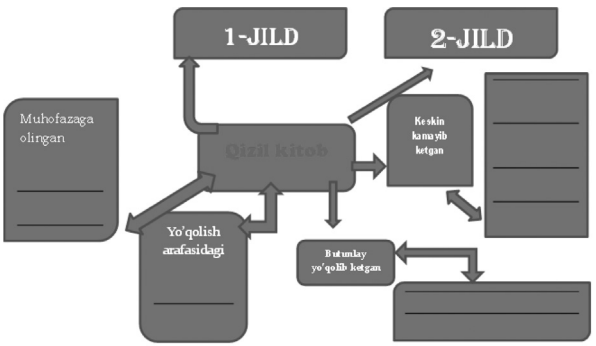
yillarda insonning xo'jalik faoliyati ta'sirida (yerlarni haydash, yangi turar joylar barpo etish, yaylovlardan noto'g'ri foydalanish, noto'g'ri ov qilish) hayvonlar soni va turi kamayib ketmoqda. Chunonchi, oqquyruq, jayron, laylak, xongul, arxar, burama shoxli echki (morxo'r), qirg'ovul, kaklik miqdori keskin kamayib ketdi. Ba'zi hayvonlar, jumladan, Turon yo'lbarsi butunlay yo'qolib ketdi. O'zbekiston tabiatining ko'rkamligi uning hududida nodir tabiat go'shalari (ajoyib soy, jilg'a, buloq, sharshara, shovva, noyob daraxtlar, har xil jinslar, ochilib qolgan qoyalar, g'orlar, korizlar, sardobalar va hokazolar)ni tabiiy holicha saqlab qolishga bog'liq.

6-Rasm. O'zbekiston Chotqol-biosfera qo'riqxonasi klasteri.

7-Rasm. O'zbekiston Zarafshon qo'riqxonasi klasteri.

8-Rasm. O'zbekiston Qizil kitobi klasteri.

O'zbekistonda turi, soni kamayib borayotgan noyob o'simlik va hayvonlarni hisobga oluvchi ikki jildli «O'zbekiston Qizil kitobi» nashr etilgan. Uning birinchi jildiga noyob o'simlik turlaridan Korovin shirachi, Turkiston yovvoyi noki, yovvoyi anor, Zarafshon piyozi, tog'piyoz, O'zbekiston lolasi, yovvoyi anjir, Omonqora va Buxoro astragali, yovvoyi uzum, chinnigul, mingdevona, sumbul, chilonjiyda, Chimyon lolasi, guli salim kabi o'simliklar kiritilgan.

“Qizil kitob”ning ikkinchi jildidan shalpangquloq ko’rshapalak, ko’k sug’ur, katta qo’shoyoq, qo’ng’ir ayiq, Turkiston qunduzi,sirtlon, qoplon, gepard, xongul, jayron, Ustyurt qo’yi, Buxoro qo’yi,arxar, oq va qora laylak, qizil g’oz, lochin, burgut, oq turna,echkemar, kapcha ilon kabilar o’rin olgan.

O’zbekiston tabiatini muhofaza qilishda qo’riqxona, milliy bog’ va buyurtmaxonalarning ahamiyati juda katta.

Adabiyotlar:

1. Abdiyeva Z.A. Geografiya fanida noan’anaviy dars usullaridan foydalanish. -Navoiy., 2003. - 108 b.

2. Vahobov H., Zaynutdinov A. Geografiya o‘qitish metodikasi. 1-qism Ma’ruzalar matni. -T.: Universitet, 2000.

3. Ro‘ziyeva D., Usmonboeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. T.: TDPU, 2013.

4. Hayitov A., Boymurodov N. Ta’limda noan’anaviy darslar va interfaol usullaridan foydalanish. -T.: YAngi asr avlodi, 2006.

5. Загашев И., Заир-Бек. Танқидий фикрлаш: ривожланиш технологияси [матн]/ И.Загашев Заир-Бек. - Санкт-Петербург.: «Скифия» ва «Алванс Дельта», 2003. - 284 б.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada “O’zbekiston tabiiy geografiyasi” kursida “O’zbekistonning tabiatini muxofaza qilish” mavzusini o’rganishda tanqidiy fikrlash ko’nikmalarini klaster metodi orqali shakllantirish haqida so’z yuritiladi. O’zbekiston tabiiy geografiyasi kursini o’zlashtirishda klaster metodining ahamiyati haqida ma’lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассказывается о формировании навыков критического мышления посредством кластерного метода при изучении темы «Охрана природы Узбекистана» в курсе «Физическая география Узбекистана». Дана информация о значении кластерного метода в освоении курса физической географии Узбекистана.

SUMMARY

This article talks about the formation of critical thinking skills through the cluster method when studying the topic «Opposition to the nature of Uzbekistan” Physical geography of Uzbekistan» course. Information about the importance of the cluster method in mastering the course of physical geography of Uzbekistan is given.

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI O‘QITISHDA INKLYUZIV TA’LIMNING SAMARADORLIGI VA OLIMLARNING ILMIY QARSHLARI

Raxmonova S. M.
Buxoro davlat universiteti doktaranti
Negmatova M. M.
Turkiston Yangi Innovatsiyalar universiteti magistranti

Tayanch so‘zlar: ta’lim, tarbiya, inklyuziv, individual, kompleks yondashuv, rivojlanish, takomillashuv, ijodiy yondashuv, maxsus ta’lim.

Ключевые слова: образование, воспитание, инклюзивное, индивидуальное, комплексный подход, развитие, совершенствование, творческий подход, специальное образование.

Key words: education, education, inclusive, individual, comprehensive approach, development, improvement, creative approach, special education.

“Inklyuziv ta‘lim” atamasi inglizcha “inclusive”- so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “o‘z ichiga oladi” deb tarjima qilinadi. Inklyuziv ta’lim bu - ta’lim tashkilotlari uchun barcha bolalarga ta’lim berish imkoniyatidir. Barcha bolalarning teng huquqli munosabatini ta’minlovchi umumiy ta’limning rivojlantirish jarayoni va bolalarga nisbattan kamsitilishni istisno qiladigan ta’lim turidir. Ushbu ta’lim insonning asosiy huquqi sifatida tushunishga asoslanadi. Inklyuziya- bu kishilar jamiyat hayotida ishtirok etish jarayondagi shart sharoitni yaxshilash va ayni paytda natijaga erishishdir. Inklyuziv ta’lim jarayonida va jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalarning to‘siqlarga duch kelmasliklari uchun choralar qabul qilishni anglatadi.

Alohida ehtiyojga ega bolalarga g‘amxo‘rlik qilish va ularga birinchi navbatda inklyuziv ta’limni joriy etish orqali sifatli ta’lim olishlari uchun zurur shart-sharoitlarni yaratishdir. Alohida ehtiyojli bolalar uchun yuqori sifatli ta’lim olish, tengdoshlari qatori ta’lim resurslaridan erkin foydalanish hamda o‘zaro aloqa qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi alohida ehtiyojli bolalarni qo‘llab quvvatlash va inklyuziv ta’limni rivojlantirishga doimiy e’tibor qaratib kelmoqda. “Biz xammamiz boshqachamiz, ammo barchamiz tengmiz” ushbu aqida maktabgacha ta’lim tizimining asosiy mezonlaridan biridir.

Inklyuziv ta'lim bu tabiiy jarayon bo'lib, pedagogik xodimlar va ota-onalar tomonidan ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuvni o'zida aks ettiradi. Har bir bola o'ziga individual yondashuvni talab qiladi, barcha ta'lim olish va jamiyatda o'z imkoniyatlarini to'la namoyon qilish huquqiga ega.

Inklyuziv ta'lim amaliyotidan barcha bolalar yaxshi foyda oladilar. Odatda alohida ehtiyoji bor bolalar rivojlanayotgan tengdosh bolalar bilan bir guruhda bo'lishi ularga taqlid qilishga, ular bilan muloqot qilishga, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga harakat qiladi. Sog'lom bolalar alohida ehtiyojli bolaga duch kelgan muammolarni tushunib boradilar va farqlarni yaxshiroq anglaydi. Bu bilan bir vaqtning o'zida ikki xil ehtiyojli bolaning rivojlanishi shakllanib borishini ta'minlaydi.

Inklyuziv ta'limni o'rganish pedagogika va psixologiya fanida yangi, eng dolzarb muammolardan hisoblanadi. Muammoga doir tadqiqot ishlarini o'rganish, ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish asosida ma'lum bo'ldiki, imkoniyati cheklangan yoshlarning tarbiyaviy muhiti hamma vaqt yaxshi, mo'tadil bo'lishi, hamisha alohida e'tiborda tutilishi, kattalarning nazaridan chetda qolmasligi lozim.

G'arbiy Evropa mamlakatlari va AQSH da inson psixologik xususiyatlari bilan bog'liq tajribalarga asoslangan ilmiy nazariya va yo'nalishlar vujudga keldi. Odam psixik tabiatini turlicha talqin qilinishiga qaramay, bu nazariyalar ma'lum darajada imkoniyati cheklangan bolalarning pedagogik psixologiyasining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Bu borada, Dj.Bruner, J.Piaje, A.Vallon, S.Xoll, E.Meerman, K.Byuler, E.Dyurkgeym, D.Lokk va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin. Angliyalik olim Djok Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini "top - toza taxtaga" o'xshatadi. Uning fikricha, "Bolaning "top - toza taxta" tarzidagi ruhiyatiga nimalar yozish kerakligi, bu kattalar ixtiyoridadir, bolaning qanday inson bo'lib yetishishi, unda qanday shaxsiy fazilatlarning tarkib topishi, bola hayotdan oladigan tajribaga, o'zgalar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlarga bog'liqdir" deb ta'kidlaydi.

J.Bruner o'z ilmiy qarashlarida ancha dalil g'oyalarni ilgari surgan. Uning taxminiga ko'ra "Har qanday fanni har qaysi yoshdagi bolaga samarali o'rgatish mumkin. Bunda faqatgina har bir yosh bosqichida bola olamni o'ziga xos tarzda ko'rish va tushuntirishni e'tiborga olish hamda o'rgatiladigan narsani bolaning qarashlariga monand talqin etish talab qilinadi", deydi.

Inklyuziv ta'limning asoschisi Vigotskiy (1896-1934) o'z ilmiy qarashlarida ilgari surgan ko'plab g'oyalar bevosita bolalarning psixik rivojlanishiga oiddir. Uning oliy psixik funksiyalar shakllanishi haqidagi qonuni bolalar tarbiyasi

va ta’limni amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. L.S. Vigotskiy madaniy-tarixiy konsepsiya ishlab chiqqan. Bu konsepsiya shaxsning psixik rivojlanishi haqidagi nazariyadir. Olimning ilmiy qiziqishlari markazida, bolaning ijtimoiy-madaniy rivojlanishi masalasi turadi. L.S.Vigotskiyning ilmiy izlanishlari oliy bilish psixik xususiyatlari: ixtiyoriy xotira, diqqat, tafakkur, mantiqiy fikrlash, irodaviy harakatlarini bevosita miyaning faoliyati bilan tushuntirib bo‘lmasligini, ushbu funksiyalarning mohiyatini tushuntirish uchun, ularning ildizlarini organizmdan tashqaridagi ijtimoiy muhitdan izlash lozimligini ta’kidlaydi. Demak, bolaning tarbiya va o‘quv faoliyatida orqada qolishi, psixik funksiyalarning o‘zlashtirmaganlik natijasidir deydi.

Ta’lim muassasalarida nuqsonli bolalarga ta’lim-tarbiya berish, oilada nogiron farzandni tarbiyalashning psixologik va padagogik xususiyatlari ularning nuqsonlarini korreksiyalash va inkluziv ta’lim muammolarini G‘.B.Shoumarov, R.Shomahmudova, A,Berdiyeva, O.U.Ablayev kabi olimlar tomonidan ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadbiq etib, muhim xulosalari maxsus ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o‘rganildi.

Mamlakatimizda bu ta’lim tizimi yani inklyuziv ta’lim rivojlangan bo‘lib, imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlar ta’limini davr talabi darajasida samarali takomillashtirishga davlatimiz tomonidan katta etibor berilib, davlat qonunlarida o‘z ifodasini topgan. Respublikamizda imkoniyati cheklangan bolalar nuqson turiga ko‘ra maxsus maktab, maktabgacha ta’lim muassasalarida ta’lim olishi tashkil qilingan. Ushbu ta’lim muassasalarda bolalarni o‘qitish uchun qulay sharoitlar yaratilgan va tibbiy psixologogik pedagogik yordam mutaxassislar tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda.

Xulosa qilib aytganda, alohida ehtiyojga ega bo‘lgan bolalarning normal rivojlanishiga halaqit berish, nogironlikdan ham og‘irroq holatlarga olib kelishi mumkin. Juda ko‘p olimlarnng ilmiy-tadqiqot ishlarida bu nihoyatda muhim masala sifatida ilmiy asoslanganligini, tadqiq etilganligini ko‘rish mumkin va inklyuziv ta’lim u bilan bog‘liq muammolarda kompleks yondashuv tamoyiliga tayanish maqsadga muvofiqligi asoslangan.

Inklyuziv ta’lim - alohida ehtiyojga ega bolalarni muammolarini to‘liq bartaraf etish emas, hayotda o‘z o‘rniga ega bo‘lishini, o‘z imkoniyatlaridan keng foydalanishni, boshqacha qilib aytganda o‘zini anglashni ta’minlovchi insonparvar ta’limdir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida qarori PQ-4312 08.05.2019 y

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining alohida ta’lim olish ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to‘g‘risidagi qarori -4860 13.10.2020 y

3. Maktabgacha ta’limda ta’lim jarayonini individuallashtirish. Alohida ehtiyojli bolalar inklyuziyasi. Metodik qo‘llanma. Toshkent: 2020 y.

4. Д.З. Ахметова, З.Г. Нигматов, Т.А. Челнокова, Г.В. Юсупова и др. Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие . – Казань, 2013 y

5. Буторина, О. Г. Об опыте воспитания и обучения детей с ограниченными возможностями здоровья / О. Г. Буторина // Воспитание школьников, 2010 y

6. Инклюзивная практика в дошкольном образовании. Современный образовательный стандарт / Т. В. Волосовец, А. М. Казьмин, В. Н. Ярыгин. – М.: Мозаика-Синтез, 2011 y.

7. D.S.Qaxarova “ Inklyuziv ta’lim texnologiyasi” o‘quv va metodik qo‘llanma 2014-yil

8. R. Shomaxmudova Maxsus va inklyuziv ta’lim. Xalqaro va milliy tajribalar. T.: “Chashma print”, 2011 y

9. G.A. Sodiqova, D.A. Nurkyeldiyeva Rivojlanishi orqada qolgan bolalar diagnostikasi (ma’ruzalar matni) T., 2001 y

10. S.T. Turg‘unov va boshqalar. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish texnologiyalari. T.: “Sano-Standart”, 2012 y

11. S.M. Raxmonova Didactic possibilities of improving the methodology for preparing future educators of the preschool educational organization for innovative professional activities. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT ISSN: 2792 – 1883 | Volume 2 No. 12 https://literature.academicjournal.io 16.12.2022 y.36-40 bet.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada hozirgi kunda imkoniyati cheklangan bolalarni o‘qitishda inklyuziv ta’limning samaradorligi, ularning ta’lim-tarbiya olishlari uchun olib borilayotgan ishlar, inklyuziv ta’lim tizimining takomillashuvi, imkoniyati cheklangan bolalarga o‘z tengdoshlari qatorida ta’lim berish va shu bilan bir vaqtda ularning ehtiyoji hamda qobiliyatlariga qarab individual yondashuv, kompleks yondashuv, inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish maqsadi va vazifalari, olimlarnng ilmiy qarashlari, ilgari surilgan g‘oyalar haqida ma’lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается эффективность инклюзивного образования в воспитании детей с ОВЗ, работа, проводимая по их воспитанию, совершенствование системы инклюзивного образования, воспитание детей с ОВЗ среди сверстников и в то же время, в соответствии с их потребностями и возможностями предоставляется информация об индивидуальном подходе, комплексном подходе, целях и задачах развития системы инклюзивного образования, научных взглядах ученых, выдвигаемых идеях.

SUMMARY

In this article, the effectiveness of inclusive education in the education of children with disabilities, the work being done for their education, the improvement of the inclusive education system, the education of children with disabilities among their peers and at the same time, according to their needs and abilities, information is provided about individual approach, complex approach, goals and tasks of inclusive education system development, scientific views of scientists, ideas put forward.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHINING MA’NAVIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Mamajonov O‘. T.
Andijon davlat universiteti, Pedagogika fakulteti o‘quv ishlar bo‘yicha dekan o‘rinbosari

Tayanch so‘zlar: kompetentlik, krativlik, pedagogik jarayon, induvidual ta’lim, ekstremal kompetentlik, kompitensiya, kasbiy rivojlanish, psixologik ta’lim, didaktik malaka.

Ключевые слова: компетентность, креативность, педагогический процесс, индивидуальное образование, экстремальная компетентность, компетентность, профессиональное развитие, психологическое образование, дидактическая компетентность.

Key words: competence, creativity, pedagogical process, individual education, extreme competence, competence, professional development, psychological education, didactic competence.

O‘qituvchi shaxsiyati ma’naviy jihatdan barkamol bo‘lishi, ko‘pgina badiiy va ilmiy asarlarni o‘qigan va dunyo hamjamiyatida amalga oshirilayotgan islohotlardan xabardor bo‘lishi lozim. Mana shularga tayangan holatda o‘qituvchi o‘zining ma’naviy bilimlarini kompetentliklar asosida o‘z o‘quvchilariga namoyish etadi. “Kasbiy kompetentlik mutaxasis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxasislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axbborotlarni o‘rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma’lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi”. Avvalo o‘qituvchi shaxsiyatini tarbiyalash borasida oliy ta’lim muassasalarida bugungi kunda amalga oshirilayotgan ishlar rivoji bilan tanishsak. Bunda, talablarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, qolaversa ularning o‘rganayotgan bilim natijalarini amaliy tajribada sinash maqsadida maktablar bilan hamkorlikni uzviy aloqaga qo‘yish borasida ko‘p ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, joriy yilda respublikamizda 4+2 ta’lim tizimining amalda qo‘llanilishi ham oliy ta’lim o‘qituvchilari ya’ni bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘rganilayotgan bilim va o‘zlashtirilgan salohiyat, ko‘nikmalarini amaliy ravishda tajribadan o‘tkazishlari uchun maktab ta’limi ya’ni to‘rt kun oliy ta’lim muassasasida hamkorlik, ikki kun esa maktab

muassasalarida o‘rganilgan bilimning amaliyotini amaliyotchi talaba sifatida o‘zlashtirishlari amalda qo‘llashlari mumkin. Bu asosan bo‘lajak kadrlarni tayyorlashda ularning turli xil vaziyatlar, moddiyatlar va holatlarda o‘zlarini sinashlari uchun katta imkon yaratadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Haqiqatdan ham ma’naviy kompetentlik kishining yurish-turishi nutq odobi, axloqi, dars tizimida yoki o‘zining kundalik hayotida ham namoyon bo‘ladi. Kompetentlikni rivojlantirish turli xil ko‘nikmalar asosida amalga oshirilishi haqida gapirib o‘tdik. Endi kompetentlik va kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ommabop usullari haqida turli xil holatlarda samarali foydalanish, yuqori darajadagi o‘zlashtirilgan malaka, tajribalardan kasb muhitida foydalanish bu lozim bo‘ladi. Kompetentlik inglizcha tildan olingan bo‘lib, qobiliyat, o‘zlashtirilgan degan ma’nolarda ifodalanib, kishining kundalik faoliyati, natijasida orttirilgan bilimlarini nazariy yoki amaliy jihatdan foydalanishiga, ularning yuqori natijalarni berilishini sarf qilinishiga kompetentlik deyiladi. Endi ma’naviy kompetentlik esa o‘qituvchi shaxsiyatidan o‘z bilim darajalarini imkon qadar rivojlantirish, odob axloq, tarbiya qonuniyatlari va ma’naviy jihatdan yuksak salohiyatlilikni tashkil etishi bu katta natijalarni berishi bilan farqlanadi. Pedagog o‘zida qanday qobiliyatlarni shakllantirishi kerak, yoki kompetentlikning sifatlari qanday holatda tashkil etilishi kerak va mana shu negizda qanday holatda ish faoliyatini qanday holatda amalga oshirib borishi bu yaxshi, albatta. Bu haqida ma’lumotlar turli xil davrlarda, turli xil yilnomalarda va olimlarning ijodiy ilmiy salohiyatida ko‘rsatilgan va bu bugungi kunga qadar bosqichma bosqich tarzida rivojlanishga olib keldi.

Kompetentlik va kasbiy kompetentlik tushunchalarining mohiyati turlicha bo‘lib, kasbiy kompetentlik amaliyotda faoliyat ko‘rsatayotgan xodimlarning o‘z kasbini amalga oshirishda erishgan yutuqlari va mana shu yutuqlarga erishilish davomida orttirilgan bilim yoki malakalarning amalda yuqori darajada qo‘llay olishi kasbiy kompetentlikda namoyon bo‘ladi. Kompetentlikning o‘zi esa umumiy bilimlar majmuasi bo‘lib kasbiy kompetentlik yo‘naltirilgan bilimlar asosida kompleks tarzida amalga oshadi. Kasbiy kompetentlikning ma’naviy kompetentlik bilan aloqadorligi mavjud, chunki har bir kishi tug‘ilganidan boshlab bilim olar ekan, maktabda oliy o‘quv yurtlarida tahsil olganidan so‘ng u o‘z faoliyatida kasbida qo‘llay boshlagan bilimlari kasbiy kompetentlik asosida amalga oshadi. Turli holatlarda bu asosan o‘z ifodasini ko‘rsatadi. Buni aytishimiz mumkinki, bo‘lajak o‘qituvchining kelajakdagi maktab faoliyati bilan umumiy olganda o‘quv dars faoliyati bilan amaliyotini qo‘llaganda murakkab jarayonlarda mana shunday holatlar yuzaga kelib, noaniq bo‘lgan ma’lumotlar, holatlar yoki kechinmalarda o‘zini tutishi, o‘quvchilarni

to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirilishi yoki axborot va manbalarning to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodalanishiga, izohlanishiga munosabat bildirishi bilan ham shakllanib keladi. “Kompetentlik quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

- Har qanday muayyan vaziyatda, uning turli xil jihatlarini hisobga olgan holda bilimlarni o‘z o‘rnida va tezkorlik bilan to‘g‘ri qo‘llay bilish;
- Qarorlarni qabul qila bilishga qodirlik va tayyorlik, shu bilan birga, mazkur vaziyat uchun eng maqbul qaror variantini tanlay olish;
- Ijtimoiy harakatlarni tashkil etish va buning uchun barcha imkoniyatlarni ishga sola bilish;
- Faoliyat doirasida boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatlarni aniq maqsadlarni ko‘zlagan holda va maqsadga muvofiq, maqbul tarzda o‘rnata olish imkonini beradigan kommunikativ ko‘nikmalar” lozim.[2]

Ta’lim tizimida shunaqangi bir rivojlanish sistemasida ishlash lozimki, bunda kasbiy kompetentlik ma’naviy kompetentlik bilan amaliyotga qo‘llaniladi. Va ma’naviy kompetentlikda qanday qilib rivojlantirish mumkin degan savolga quyidagicha javob berish mumkin. O‘z bilimlarining doimiy ravishda oshirilib borilishi ya’ni bilimlarning orttirilishiga erishish; bunda o‘qituvchilardan yoki bo‘lajak o‘qituvchilardan qotib qolmaslik; yangi islohotlar kashfiyotlar bilan ilmiy bashoratlari bilan doimiy tanish bo‘lish va o‘z dars tizimiga samarali qo‘llash bunda kuzatiladi. Yangi axborotlarni o‘zlashtirish, bilamizki dars tizimida siyosiy axborotlar davri mavjud bunda darsda o‘qituvchi zamonda mana shu vaqt va makonda amalga oshirilayotgan islohotlarni birmuncha ma’lumotlar nazarida berib o‘tadi. Ya’ni o‘qituvchi ma’naviy kompetentligini mana shu axborotlarning yangilanishi bilan belgilab borishi kerak. Chunki, tarix o‘zgarishlarga uchragandan so‘ng ta’lim tizimida yangiliklar bo‘lishi bu tabiiy albatta. Bunda novatsion holatlar yoki fanlararo integratsiya mana shunday vaziyatlar ko‘zga tashlanadi. Davr talablarini chuqur anglash bo‘lajak o‘qituvchining ma’naviy kompetentligi davr talablarini chuqur anglash bilan belgilanib boriladi. O‘quvchilar o‘zlari istagan holatda bilim olishiga imkoniyat yaratish, ya’ni o‘quvchilarning bilim olishlari uchun noodatiy muhitni shakllantirish, ular bilan turli tamoyillarda dars tizimini tashkil qilish bunda tengdosh tengdoshga, yoki o‘qituvchi o‘quvchi, ona bola, opa-singil, opa-uka tarzida muomala madaniyatlarining amalda qo‘llanilishi bu ma’naviy kompetentlikning oshkor bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Shuni unutmaslik kerakki, bo‘lajak o‘qituvchi ma’naviy kompetentlikni rivojlantirish barobarida faqat dars ta’lim tizimida axborot beruvchi sifatidagina qotib qolmasdan u yo‘naltiruvchi sifatida ham xizmat qilishi kerak. Bunda o‘zaro obyekt va subyekt munosabatida yo‘naluvchi va yo‘naltiruvchi o‘rtasidagi munosabatda turli xil sohalar

amalga oshiriladi va o‘qituvchi turli sohalar yo‘naltiruvchi sifatida ma’naviy bilimlarini ishga soladi. Shuni aytish lozimki, birgina soha asosida o‘z bilim va ko‘nikmalari bilan qotib qolmasdan turli davrning axborot, ilm-fan yangiliklari, yangi bilimlarning talabalar talab doirasidagi axborotlar bilan tanishib borishi ham bu katta natijalarni berib dars sifatini oshirishga albatta xizmat qiladi. Yangi bilimlarni izlab topish, bunda bo‘lajak o‘qituvchilarning kompetentligi kasbiy kompetentlik bilan amalga oshirilib o‘z kasbi doirasida yoki mavzu doirasidan chetlashmagan holatda ilmiy izlanishlar bilan shug‘ullanish nazarda tutiladi. Ilmiy ijodiy qobiliyatlarning o‘zaro fikr almashinish, tadqiq qilish, isloh qilish kabi qonuniyatlar bilan amalga oshirilishi bu o‘quvchilarda ham o‘qituvchining naqadar bilim salohiyatining kuchli ekanligidan darak beradi. O‘qituvchi ma’lum bir vaqtlar davomiyligida o‘z bilgan bilimlarini ya’ni kompetentlik qobiliyatlarini qayta ishlash kerak. Bu o‘z amaliy faoliyatidan samarali qo‘llanilishni ta’minlovchi asosiy-dasturiy vositalardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Buni aytmoqchimizki, ma’lum bir vaqtlar davomida chorakliklar yoki yarimyilliklar davomiyligida o‘z bilimlarining qayta rekonstruksiya qilinishi, olinishi ma’naviy bilimlarning ma’naviy kompetentlikni oshirishga xizmat qiladi. “Pedagoglarning kompetentligini baholash quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘lgan tizimdir:

- pedagoglarning malaka darajasi - baholash uchun etalonga mos mezonlar ishlatiladi;
- mehnat unumdorligi va ish sifati;
- shaxsiy xususiyatlarning ta’lim yo‘nalishiga muvofiqligi;
- qo‘shimcha ko‘nikmalar mavjudligi;
- shaxsiy o‘sish va kasbiy rivojlanish istagi. Pedagoglarning kompetentligini baholashda xatti-harakatlarning ko‘rsatkichlariga tayanib ish tutish samaralidir. Aynan shu narsa kompetensiya va kompetentlik orasidagi farqlar nimani anglatishini aniq ko‘rsatib beradi”.[3] Kasbiy kompetentlik ma’naviy kompetentlik bilan o‘zaro aloqadorlikni tashkil etib, turli xil sifatlarni yuzaga keltiradi. Bu holatlar asosan quyidagilarda namoyon bo‘ladi.

1. Ijtimoiy kompetentlik
2. Maxsus kompetentlik

a) psixologik kompetentlik
b) metodik kompetentlik
c) informatsion kompetentlik,
d) kreativ kompetentlik
e) innovatsion kompetentlik
f) kommunikativ kompetentlik

g) shaxsiy kompetentlik
h) texnologik kompetentlik
i) ekstremal kompetentlik

Kompetentlikning turli holatlar bilan shaxsiy yoki maxsus vositalar bilan tarkibiy asoslari birlashishi ijtimoiy kompetentlikda ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bu asosan, individual rivojlanish bilan bog‘liq. O‘qituvchining ma’naviy kompetentligini oshirish individual ta’lim tizimi bilan bog‘liq. Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash borasida turli islohotlar amalga oshirilayotgani yuzasidan shuni aytish mumkinki, metodik jihatdan ularni ilmiy izlanishga o‘rgatish, ularni individual tarzda bilim salohiyatlarini rivojlantirish pedagogik kompetentlikning bosh omillaridan va tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shaxsiy kompetentlik individuallik bilan birgalikda izchil ravishda o‘z kasbining salohiyat darajasini o‘sishi va mana shunday yangiliklarga erishish natijalarini qo‘lga kiritishda shaxsiy tajribalar va orttirilgan tajribalarning umummilliy dastur asosida birlashtirilishiga olib keladi. Kasbiy kompetentlik o‘z faoliyatida ichki imkoniyatlarni ham namoyish etishi, ularning nazariyasi qator tadqiqotlarda amalga oshiriladi. Va mana shu holatlarga amal qilingandagi holati milliy-ma’naviy kompetentlikning oshirilishiga erishish mumkin. Bu borada Makrova va Nazarovalar ham o‘z munosabatlarini bildirgan. O‘z tadqiqot ishlarida Makrova pedagoglarning turli holatlarida o‘zlarini tutish qonuniyatlari kasbiy kompetentligini tarkibiy qismlar asosida rivojlantirishga belgilab beruvchi qonuniyatlarni belgilab bergan. Bunda asosan, bosqichlar mavjud. O‘qituvchi o‘z ijtimoiy faoliyatini kundalik tahlildan boshlashi kerak. Bunda ish faoliyatining dastlabki yillaridagi tahlil, o‘ziga o‘zi nisbatan kelgusi yillardagi tahlil, yoki atrofdagilarga nisbatan tahlil asosida berilishi bu taqqoslilik va sog‘lom muhitni rivojlantirishga yordam beradi va ma’naviy jihatdan o‘z-o‘zini baholashni belgilab, kompetentlikning turli yutuq va kamchiliklari ham mana shunda namoyon bo‘ladi. Ikkinchisi, o‘z yutuqlarini boyitish uchun harakatlarining maxsus dastur asosida amalga oshirilishi va kamchiliklarning bartaraf etilishi yuzasidan ma’lum va belgilangan ijroviy qarorlarni belgilab olish bu asosan o‘zining kelgusida qo‘ygan rejalari va mana shu rejalar asosida erishiladigan yutuqlar, yutuqlarga borish davomiyligidagi bosqichlar, davomlarni belgilash va mana shu yutuqlarni erishishga halaqit beruvchi holatlardan chetlashish, ulardan voz kechish o‘z ustida ishlash, individuallik bilan ham amalga oshirilib, ma’naviy jihatdan islohotlardan o‘qituvchi o‘z oldida namoyon bo‘ladi. Galdagisi xato va kamchiliklarni takrorlamaslikka intilish. Bu ham yaxshi natija berib o‘quvchilar bilan o‘zaro bo‘lajak o‘qituvchilarning munosabatlarini belgilash bo‘lajak o‘qituvchilarning

amaliyot jarayonida alfabet kiritgan yutuqlarni boyitish kamchiliklarini esa bartaraf etish munosabatini yo‘lga qo‘yish nazarda tutiladi. “Funksiyalarni to‘g’ri bajarish uchun pedagog kompetentlik va kompetensiya tushunchasini bilishi, har tomonlama rivojlanib, kasbiy o‘sishi uchun qaysi yo‘nalishda harakatlanishini bilishi kerak. Professionallik va kompetentlik bir-biriga o‘xshash bo‘lsada, har xil ma’noga ega bo‘lgan atamalardir. Professionallik deganda nafaqat ma’lum bilimlar, balki mehnatga bo‘lgan munosabat, ishning o‘ziga xos xususiyatlari tushuniladi. Rivojlangan kompetensiyalar darhol seziladi, chunki professional pedagog o‘z ko‘nikmalarini rivojlantirishga harakat qiladi, muayyan maqsad va natijalarga erishishga intiladi, ishchan qadriyatlar ishlab chiharadi va bular odatda ish jarayonining standartiga mos keladi”.[4]

Galdagisi esa xato kamchiliklarni takrorlamaslikka intilish bu ham yaxshi natija berib o‘qituvchilar bilan o‘zaro munosabatlarini belgilash bo‘lajak o‘qituvchilarning amaliyot davomiyligida qo‘lga kiritgan yutuqlarini boyitish, kamchiliklarini esa bartaraf etish munosabati anglashiladi. Bunda o‘zaro pedagogik munosabatlarning yo‘lga qo‘yilishi anglashiladi. Bo‘lajak o‘qituvchining o‘zi ustida amalga oshiriladigan qarorlari, induvidual qarorlarini bajarishda doimiy nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Bu bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatiga nisbatan dankasalikdan qochish, turli minimal bosqichlarda o‘zini normada tutib tura olish pedagogning o‘z ustida ishlash qobiliyati bilan aloqadorlikni tashkil etadi. Bu borda turli drarajadagi bosqichlarni rivojlantirishda kompetentlikni yo‘lga qo‘yadi. Ushbu holatlarning umumiyligi nuqtai nazaridan olib qaraganda aytish mumkinki pedagog o‘z ustida ishlashi komponentlik bilan aloqadorlikni yuzaga keltiradi. Ma’naviy kompetentlikning aniq va ravshan tarzda namoyon bo‘lishida orttirilgan bilimlarning nko‘nikmalar bilan ifidalanishi asosida o‘z bilimlarining atrof muhit va jamiyatda xizmat qilayotgan kishilarning malakalarini oshirishga yordam berish va qolaversa, orttirilgan malakani o‘rtoqlashish bilan natijalarga erishish mumkin. Ma’naviy jihatdan egallangan bilimlarning doimiy ravishda tadqiq qilinishi izlanuvchanlik qobiliyatining shakllanishi tadqiqot ishlarini olib borishga imkon yaratadi. Bularning barchasi esa ma’naviy kompetentlikning rivojlanishi uchun rivojlanishi, kasbiy kompetentlikning rivojlanishi uchun ham o‘ziga xos vosita bo‘lib xizmat qiladi. Haqiqatdan ham, psixologik kompetentlik hamda ekstremal kampetentlik kabilar bu borada o‘z natijalarini beribgina qolmasdan salbiy odatlardan voz kechishga yordam beradi. Kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish kamoetentlik asosida o‘z qobiliyatlariga erishgan holda uning shaxsiy faoliyatda rivojlantirishga ibodiy jihatdangina yondashish

bilan cheklanib qolmasdan kasbiy nuqtai nazardan ham rivojlanishga erishish borasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish lozim. Bunda asosan o‘qituvchilarning malakalarini oshirish bilim yurtlarida xizmat faoliyatlarini yuritayotgan shaxslar bilan pedagoglarning murosaga kirishishi ijtimoiy holatlar bilan ham amalga oshiriladi. Ma’naviy kompetentlik mehnatsevarlik xususiyatlarning rivojlantirilishida hamda o‘z o‘ziga nisbatan talabchanlikning yuzaga kelishida namoyon bo‘ladi. Pedagoglarning yoli pedagogik sohada ishlashni niyat qilgan kishilarning ham o‘z ustida ishlashi ham bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Eng muhimi erishilayotgan va kutilayotgan natijalarning asos qism vazifalarida belgilanadigan holatlarda o‘z ahamiyatini namoyon etadi. Shuningdek, boshlanlich sinf o‘quvchilarida ma’naviy kompetentlikning yuzaga kelishida psixologik kompetentlik rioyaviyligini ham inobatga olish keram. Bunong sababi, ma’naviyat jihatdan yuksak salohiyatga ega bo‘lgan bo‘lajak o‘qituvchi psixologik jihatdan ham kuchli bo‘lishi lozim, chunki u o‘quvchilar, atrof jamiyat bilan bevosita munosabat bog‘layotganda asosan psixologik jihatdan sog‘lom muhit yarata olishi, o‘quvchilar bilan har tomonlama muomala madaniyatiga kirisha olishi lozim. Bu borada aksariyat holatlarda yuz beradigan sinf o‘quvchilarining turli xil kayfiyati, xarakter xususiyatlari bilan yaqindan tanishish, ularning salbiy psixologik holatlarda ziddiyatlarga kirishmasligini ta’minlab berishi ham kompetentlikning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanishi mumkin. Pedagogik kompetentlik esa metodik kompetentlikni aloqadorlikka chorlaydi. Metodik kompetentlik ma’naviy kompetentlik bilan o‘zaro aloqadorlikni tashkil etib, faoliyat ishlarining to‘g‘ridan-to‘g‘ri bajarilishida hamda qisqa muddatda yuqori natijalarga erishish, atrofdagi kishilarni jalb etish borasida metodik kompetentlik yuqori natijalarni berishi bilan boshqalaridan farqlanadi, xarakterlanadi.

Kompetentlik bilan o‘zaro bog‘liqlikda qo‘llanoluvchi kreativlik nomli tushuncha bo‘lib, kompetentlikda kreativlik yuqori arajada baholanib, o‘z ijtimoiy faoliyatiga nisbatan kundalik hayotiga o‘zgacha qarashlar ya’ni, tanqidiy, ojodiy yondashish bilan birgalikda pedagoglarning ijodiy malakalarining ham o‘sib borishiga yordam beradi. Bu holat esa krativlik kompetenti bilan aloqadorlikni tashkil etadi. Kreativlikning ham bosh omili ma’naviyatga borib taqaladi. Ma’naviy kampetentlikning ahamiyati asosan manashunday holatlarda namoyon bo‘ladi. Endi shaxsiy kompetentlikning ichki o‘sib borishda yoki texnologik kompetentlik bilan aloqadorligini belgilashda ekstremal kampetentlik ham favqulotda vaziyatlarda o‘qituvchi va o‘quvchi munosabati ham o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Ekstremal vaziyatlarda o‘qituvchilar o‘zilarini tuta olishi, boshqaruvchanlik

qobiliyatini yo‘qotmasligi, o‘quvchilarni yo‘naltira olish majburiyati va shu kabi holatlar kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida O‘zbekiston Respublikasida belgilangan milliy o‘quv dasturning yetakchi g‘oyalaridan biri sifatida belgilanadi. Texnologik kompetentlik esa ma’naviy kompetentlik bilan aloqadorlikda bilim va malakalarni boyitishda ilg‘or texnologiyalardan foydalanish muhimdir. Haqiqatdan ham, bugungi zamonaviylashdan dunyoda ta’lim tizimiming moderenizatsiya qilinishi konpetentlikning qator yo‘nalishlari bilan aloqadorlikda amalga oshiriladi. Shuning uchun, bo‘lajak o‘qituvchilarning zamonaviylashgan texnologiyalar bilan ishlashi, texnik - texnologik savodxonlik, ilmiy pedagogik mahorat kabilarni umummilliy tarzda baholash, birlashtirish asosida yaxlitlikni o‘zaro shakllantirishda bosh omil vazifasini bajarishi ham katta natijalarni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar:

1. Muslimov N., Usmonboeva M., Sayfurov D., To‘rayev A. Pedagogikaning pompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent: - 2015

2. Rahimov Sobir Toshtemirovich. “Pedagogik kompetentlik ta’lim jarayoni rivojlanishining muhim omili sifatida” maqola. Zamonaviy ta’lim - 2019

3. Tojiboyeva Gulmira arifovna, Pulatova Dildora Turgunovna. “Pedagogik kompetentlik: Nazariya va amaliyot” maqola. Academic research in educational sciences scientific journal - 2020

4. Egamberdiyev Oyatillox Alisher o‘g‘li, Turdaliyev Abror Yigitali o‘g‘li, Maxamadjonov Jaxongir Zokirjon o‘g‘li. “Kasbiy kompitentlikni shakllantirishning pedagogik asoslari” maqola. “Science and Education” Scientific Journal - 2021

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola bo‘lajak o‘qituvchining ma’naviy kompetentligini rivojlantirish yo‘llari xususida so‘z yuritilgan bo‘lib, yurtimizda ta’lim sohasida amalga oshirilyotgan ishlar yuzasidan qarashlar mavjud. Shuningdek, kompetentlikning turli yo‘nalishlar asnosida bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik mahorati shakllanishida ma’naviy kompetensiya, informatsion kompetensiya, kreativ va innovatsion kompetensiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Maqolada ma’naviy kompetentlikning pedagogik jarayondagi o‘rni va ahamiyati yuzasidan qarashlar mavjud.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о путях развития духовной компетентности будущего педагога, а также представлены взгляды на работу, проводимую в сфере образования в нашей стране. Также специфические характеристики духовной компетентности, информационной компетентности, творческой и инновационной компетентностей выражаются в формировании педагогических умений будущих учителей в различных областях компетентности. В статье содержатся взгляды на роль и значение духовной компетентности в педагогическом процессе.

SUMMARY

This article talks about the ways of developing the spiritual competence of the future teacher, and also presents views on the work carried out in the field of education in our country. Also, the specific characteristics of spiritual competence, information competence, creative and innovative competence are expressed in the formation of pedagogical skills of future teachers in various areas of competence. The article contains views on the role and importance of spiritual competence in the pedagogical process.

MAKTAB O'QITUVCHILARINING KASBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH IJTIMOIY XUSUSIYATLARI

Jumayeva G. T.
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent v.b.

Tayanch so'zlar: kasbiy madaniyat, kasbiy faoliyat, aks ettirish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash, psixologik, pedagogik.

Ключевые слова: профессиональная культура, профессиональная деятельность, рефлексия, самоконтроль, самооценка, психологическая, педагогическая.

Key words: professional culture, professional activity, reflection, self-control, self-assessment, psychological, pedagogical.

Jahon pedagogik amaliyotida mutaxassis kadrlarning kasbiy madaniyati va ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish orqali ularning o'zgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu tendentsiya so'ngi vaqtlarda xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan "pedagogik dunyoqarash" (pedagogical worldview) muammosiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Darhaqiqat, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tabiatining doimiy o'sish va o'zgarishda ekanligi zamonaviy mutaxassislardan, xususan, pedagog-o'qituvchilardan o'z kasbiy qadriyatlari va shaxsiy e'tiqodlariga ega bo'lishni, nafaqat o'zining, balki o'zga madaniyatni ham qabul qila bilishni, ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq pedagogik dunyoqarashi va qobiliyatlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohani modernizatsiya qilish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish, xalqaro standart asosida yuqori malakali, "kreativ fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy strategik vazifalar" sifatida belgilangan. Bu esa, oliy ma'lumotli

mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Kasbiy madaniyat, pedagog xodimlarning bilimini, kasbiy va axloqiy madaniyatini oshirib borish muammosi Vatanimiz va qator xorijlik olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish haqida gap ketganda, eng avvalo, "madaniyat" tushunchasining mohiyatini aniqlab olish zarur. Madaniyat tushunchasi Sharq allomalarining adabiy meroslarida hamda pedagog-psixolog olimlar tomonidan quyidagicha talqin qilingan: "Madaniyat" so'zi zamonaviy nutqda juda keng qo'llaniladi. "Madaniyat" so'zi lotincha "cultural" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "tarbiyalash, o'stirish, rivojlanish, e'zozlash" degan ma'noni anglatadi.

Kasbiy madaniyatga oid qarashlar qadimgi qo'lyozmalarda, diniy va didaktik manbalarda o'z aksini topgan. Jumladan, "Avesto"da kasb-hunarga hurmat, kasbga sadoqat, mehnatsevarlik, xushmuomalalikka undovchi hikmatlar, Islom dini ta'limotida mehnat qilish va uning ortidan topilgan boyliklardan zakot berilishi, har bir musulmon kishi o'z kasbining orqasidan halol yo'l bilan rizq topishi kerakligi haqidagi o'gitlar odamlarda kasbiy madaniyat rivoji odob-axloq qoidalariga bog'liq ekanligi asoslangan.

XV asrda yashab, ijod etgan mutafakkir Kamoliddin Husayn Voiz al-Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimning alohida o'rni borligi hafida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo'lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida "Axloqiy Muhsiniy" asarida quyidagi fikrni keltiradi: "O'qituvchi bolaga nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida o'quvchiga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga nasihat qilish zarur. Agar murabbiy nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir".

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi muallim faoliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: "muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarni mujassamlashtirgan bo'lishi lozim. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt o'quvchilarga bilim va odob bera olmaydi".

"Muallimning yuksak sifati uning aqli, ilmi, fikri, so'zi, axloqu-odobidadir, - degan edi taniqli murabbiy , maktabshunos olim Hikmatulla Abdullaev o'zining "Yashil daftar hikmati" asarida, - O'qituvchining yuz qarashlari ham, gapirishlari ham, qalbi ham, ko'rinishi ham, yurish-turishi ham, kiyinishi ham chiroyli va ibrat namunasi bo'lsin. Ayniqsa, uning nutqi tushunarli, ravon, ta'sirli bo'lishi darkor. U muloqotda bamisoli so'z zargari ekanligini ko'rsata olishi

muhimdir. Shunga erishish kerakki, odamlar, ayniqsa, ota-onalar va o'quvchilar uni rostgo'y, halol, pokiza, sog'lom fikrli, shafqatli va muruvvatli, insonparvar kishi sifatida e'tirof etsinlar". Ta'lim-tarbiya birligi va axloq masalalariga yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan olim Abu Rayhon Beruniy o'zining pedagogika va psixologiyaga oid qimmatli fikr-mulohazalarini va ma'rifiy-didaktik qarashlarini bayon etib, ilm hamda ma'rifat sari intiluvchi tolib va muallimlarga deydiki: "Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan nafs va turli buzg'unchi holatlardan, qotib qolgan turli eski urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikni quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor" .

Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo'lmasligini aytib, o'qituvchi shaxsiga nisbatan yuksak talablarni qo'yadi. Navoiy o'zining "Mahbub-ul qulub" asarida ta'limiy-tarbiyaviy fikrlari hamda o'qituvchi shaxsi, uning ma'naviyatiga doir qarashlarini keltirib o'tadi. Navoiyning fikricha: "O'qituvchi faqatgina dars beruvchi, bilim beruvchi emas, balki mahoratli tarbiyachi bo'lishi lozim. Muallim nodonlikdan, mutaasiblikdan, johillikdan yiroq bo'lishi, haqiqiy muallim olimlar orasida eng sara "malak qiyofali" kishi bo'lishi, ya'ni sof ko'ngilli, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli, vafoli, kishilikning eng yaxshi va oliyjanob hislatlarini o'zida aks ettiruvchi bo'lishi kerak" .

G'.G'ofurov, N.Hakimov va B.Alievlar o'zlarining "Madaniyat va jamiyat" kitobida "madaniyat" tushunchasining quyidagi o'ziga xosliklarini ta'kidlab o'tishadi: "Madaniyat tushunchasida moddiy va ma'naviy boyliklar hamda inson ruhiy olami ifodalanadi. Shu bois madaniyat tarkibida uch asosiy qatlam mavjud:

1) insoniyatning muntazam aqliy va jismoniy faol ijodiy faoliyati;

2) moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqish, iste'mol qilish (foydalanish) va asrash;

3) qadriyatlar, axloqiy tushunchalar, huquqiy amallarning hayotga tadbiq etuvchi ijtimoiy tuzilmalar.

Madaniyat – faol ijodiy faoliyatdir. "Inson faol ijodkorlik orqali rivojlanadi va taraqqiyotga erishadi. Ijodkorlik – inson ma'naviy-ruhiy faoliyatining chegaralarini kengaytiradi. Inson ijodiy ko'nikmalar, aqliy va jismoniy mehnat orqaligina ijodkorlik maqomiga ega bo'ladi".

Pedagog olima Oynisa Musurmonovaning ta'kidlashicha esa, "Madaniyat jamiyat taraqqiyoti darajasini xarakterlovchi, ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida mujassam bo'ladigan tizim bo'lib, shaxsning ijtimoiy va ma'naviy mazmunini tashkil etadi. Bunda madaniyat shaxs va uning faoliyati o'rtasidagi

o’zaro ta’sirga doir qonuniyatlar, shu jumladan shaxs va jamiyatning borliqqa bo’lgan madaniy munosabatlarining paydo bo’lishi, rivojlanishi, shaxsning talabi, qiziqishi, xohishiga mos ravishda uning madaniy faoliyatini tashkil qilish yo’llari, ma’naviy madaniyatning o’ziga xos xususiyatlari tizimi, shaxsning ma’naviy rivojlanishi va ma’naviy madaniyatini shakllantirish qonuniyatlari majmuidan iborat”.

Yuqoridagi ta’riflardan ma’lum bo’ladiki, madaniyat - bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma’naviy

boyliklar majmuigina bo’lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya’ni, jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig’indisi madaniyatda gavdalanadi. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga tizimli yondashuv bir-biriga ta’sir etuvchi turli madaniyat sohalarining o’ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo’lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Tizimli yondashuv tadqiqotning juda ko’p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. Ya’ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo’ymasdan xulosa chiqarishga asos bo’ladi.

Kasbiy bilimlar o’qituvchi kasbiy madaniyatini rivojlantirishda asosiy hisoblanadi. O’qituvchining bilimi, bir tomondan, o’zi o’qitadigan fanga, ikkinchi tomondan, talabalarga qaratiladi. Kasbiy bilimlar mazmunini o’quv fani hamda uni o’qitish metodikasi, psixologik va pedagogik jihatdan tashkil qilinadi. Kasbiy pedagogik bilimlarning o’ziga xos jihatiuning majmuaviyligi hamda integrativligidan iborat. Kasbiy bilimlar asosida o’qituvchining harakatlari, odatlari, o’z faoliyatiga asoslangan qonuniyatlari va tamoyillarini belgilab beruvchi pedagogik tafakkuri shakllanadi.

Pedagog-mutaxassis kadrlarning kasbiy madaniyatini rivojlantirish va ijtimoiy-madaniy kompetentligini shakllantirish orqali ularning o’zgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini oshirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ushbu tendentsiya so’ngi vaqtlarda xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan “pedagogik dunyoqarash” (pedagogical worldview) muammosiga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlarning ko’payishiga sabab bo’lmoqda. Darhaqiqat, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tabiatining doimiy o’sish va o’zgarishda ekanligi zamonaviy mutaxassislardan, xususan, pedagog-o’qituvchilardan o’z kasbiy qadriyatlari va shaxsiy e’tiqodlariga ega bo’lishni, nafaqat o’zining, balki o’zga madaniyat turlarini ham qabul qila bilishni, madaniy an’analar va ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq pedagogik dunyoqarashi va qobiliyatlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni taqozo etadi.

Maktab o’qituvchisining kasbiy-shaxsiy jihatdan o’z mavqeini o’zi belgilashi, o’z-o’zini tarbiyalash, o’z-o’zini takomillashtirish, o’z-o’zini rivojlantirish

va “o’z-o’zini mukammal darajadagi mutaxassis” sifatida uning mohiyati va ahamiyatini anglash, pedagogik mahoratning serqirra usullarini egallash muhim vazifasi ekanligiga alohida e’tibor berilgan. Bu o’qituvchilarning kasbiy madaniyatini oshirib borishdagi murakkab va og’ir yo’ldagi birinchi, lekin oxirgi qadam emas. U o’qituvchining o’z-o’zini tarbiyalashi, o’z-o’zini mukammallashtirishi va o’z-o’zini rivojlantirishiga asos bo’ladi.

Maktab o’qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik- ularning birinchisida o’qituvchilarni kasbiy professiogramma bilan tanishtirish, keyingi ikkitasida kasbiy madaniyat mazmuni bilan bog’liq muhim pedagogik-psixologik xislatlar va jarayonlarni rivojlantirish ishlarini amalga oshirish ko’zda tutilgan. Mashg’ulotlar kichik 12-15 kishilik guruhlarda o’tkazilishi tavsiya qilinadi.

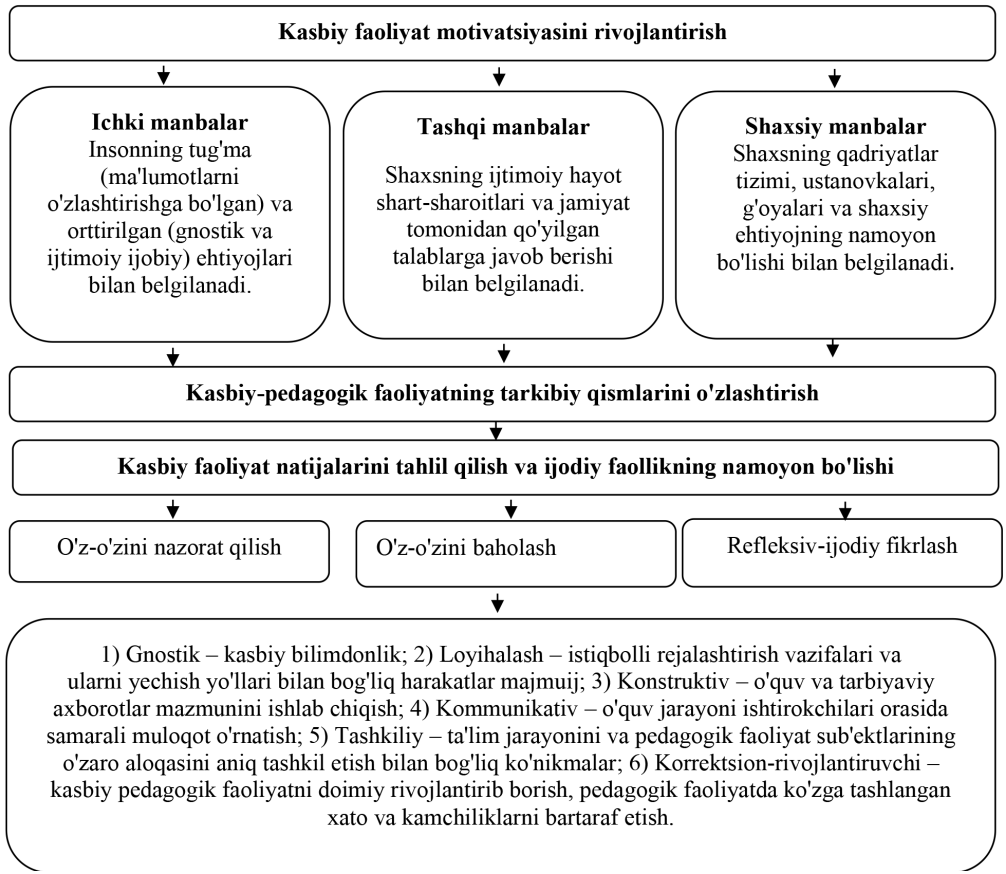
Maktab o’qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishda “kasbiy madaniyat” va “kasbiy madaniyatni rivojlantirish” tushunchalariga mualliflik nuqtai nazaridan quyidagicha ta’riflar keltirildi: “Kasbiy madaniyat – bu mutaxassisning kasbiy o’z-o’zini aniqlash, kasbiy motivatsiya, kasbiy yo’nalganlik, kasbiy tajriba va mahoratning yuqori darajada rivojlanganligini belgilab, mustaqillik, erkinlik, ijodiy faollik, qabul qilinayotgan qarorga nisbatan mas’uliyat, o’quvchilarga nisbatan hurmat ko’rsatish hamda samarali pedagogik faoliyatni tashkil etish uchun zarur axloqiy sifat va fazilatlar bilan bog’langan”.

Kasbiy madaniyatni rivojlantirish – pedagogik faoliyat rivojining muhim tavsifini o’zida ifoda etib, ta’lim jarayonida pedagogik yondashuv, strategik maqsad va vazifalarni to’g’ri belgilash, qarorlar qabul qilish, ta’lim jarayonini loyihalashtirish, innovatsion pedagogik faoliyatni tashkil etish, ta’limni boshqarish hamda boshqaruv usullari, metodlari va tamoyillaridan samarali foydalanish orqali shaxs faolligini oshirish, o’z – o’zini namoyon etish imkoniyatini kengaytirish, jamiyat talablariga muvofiq faol harakatlanish va samarali muloqot ko’nikmalarini o’zlashtirish, egallagan bilim, ko’nikma va malakalarini amaliyotga tadbiq eta olish qobiliyatidir.

Kasbiy madaniyatni rivojlantirish jarayoni insondagi motivlar bilan bevosita bog’liq bo’lib, uning mohiyati - inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchada ifodalanadi. Motivatsiya esa “xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni” bo’lib, unga tashabbus, yo’nalganlik, tashkilotchilik, qo’llab-quvvatlash kiradi.

Maktab o’qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish bilan bog’liqlikda motivlar birinchidan, kasbiy muvaffaqiyatga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo’l va usullar tanlashga yordam beradi. Kasbiy

madaniyatni rivojlantirish xususiyatlari bilan bog’liqligini inobatga olgan holda maktab o’qituvchilarining ham kasbiy motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo’ladi.

Kasbiy madaniyat pedagogik faoliyatning asosiy manbai bo’lib, o’qituvchining ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanish imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Kasbiy madaniyatni rivojlantirish – jamiyat va millatning ichki hayoti va idrokini mujassamlashtiruvchi qudratli kuch, inson va jamiyat rivojlanishining asosi sifatida umuminsoniy madaniyatning asosiy negizi sifatida iqtisodiy-ijtimoiy hayot tizimining shakllanishi, o’zgarishiga kuchli ta’sir etadi.

O’qituvchi kasbiy madaniyatining shakllanishi ularda kasbiy mahorat, ijodkorlik ko’nikmalarini hosil qilish, muomala madaniyatini tarkib toptirishdan iborat bo’lib, kuzatuvchanlik, ijodkorlik, ilg’or pedagogik tajribalarni mustaqil o’zlashtirish, o’qish va o’qitish jarayonida diqqatni taqsimlash, psixik holatlarini

boshqara olishni ta’minlaydi. Maktab o’qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirish jarayonining rivojlanganlik darajasini aniqlashga yo’naltirilgan pedagogik faoliyat tashkil etilgan. Ko’zda tutilgan maqsadga erishishda o’qituvchilar faoliyatini pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so’rovlari, shuningdek, o’quv va ma’naviy-ma’rifiy ishlar mohiyatini yorituvchi hujjatlarni o’rganish kabi metodlardan foydalanilgan. Bularning barchasi tadqiqotning asosiy yo’nalishi va dasturini muayyan darajada aniqlashtirilgan;

Kompetentsiyaviy yondashuv asosida maktab o’qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning tashkiliy-funktsional modeli hamda texnologiyasi asosida ishlab chiqilgan maxsus kurs-dasturlariga binoan ta’limiy tajriba-sinov ishlari olib borilgan. Bunda o’qituvchilar va o’quvchilar faoliyatini bevosita va bilvosita pedagogik kuzatish, ular ishtirokida refleksiv-rivojlantiruvchi texnika mashqlarini bajarish, hamkorlikda o’qitish, maxsus pedagogik-psixologik trening mashg’ulotlarining yo’lga qo’yilishi, o’z-o’zini baholash kabi metodlar yordamida o’qituvchilarda kasbiy madaniyatga doir sifatlarning rivojlantirilishiga katta ahamiyat qaratilgan. Nazariy tadqiqotlar natijasida aniqlangan ilmiy yechimlar modulli ishlanmalar yaratishda amaliy qo’llanilgan va aniqlashtirilgan. Kasbiy madaniyat pedagogik faoliyatning asosiy manbai bo’lib, o’qituvchining ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanish imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF-5847-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 08.10.2019 y.

2. Abu Rayhon Beruniy. 100 hikmat (Ibratli so’zlar). Toshkent: Fan, 1993. – 248 b.

3. Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. Asarlar. 15-tom. – Toshkent: Fan, 2005. – 244 b.

4. Akbarov N. Texnika oliy o’quv yurtlari talabalarida kasbiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari. Ped.fan.nomzod....dis. – T.: 2008. – 6 b.

5. Jumayeva G. T. Psychological-pedagogical characteristics and structural components of the development of professional culture among school teachers web of scientist: international scientific research journal 213-222 p. ISSN: 2776-0979, Volume 4, Issue 5, May, 2023. https://wos. academiascience. org/index.php/wos/article/view/3931

6. Jumayeva.G.T. Maktab o’qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogic tizimini takomillashtirish. Xorazm ma’mun akademiyasi axborotnomasi, 3/(2022), 378-380b.

7. Jumayeva G.T. Maktab o’qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish: Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi . – Termiz., 2022. – 30 б.

8. Jumayeva G.T. Maktab o’qituvchilarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari va tarkibiy komponentlari. Ta’lim, fan va innovatsiya. Jurnal, 2-son.2022. esijournal.uz. T. 76-80 b.

9. Mahkamov U.I. Yuqori sinf talabalarida axloqiy madaniyatni shakllantirishining pedagogik asoslari. Ped.fan. doktori. ... diss. – T.: 1998. –B. 28.

10. Musurmonova O. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Ped. fan. dok. ...diss. avtoref. – T.: 1993. –B.48.2.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada o'qituvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirish muammosining dolzarbligi va nazariy asoslari, maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish jarayoni, o'z-o'zini nazorat qilish, o'zini o'zi qadrlash, reflektiv va ijodiy fikrlash, qiymat-gnoseologik va faoliyat-ijodiy tahlil qilinadi. tuzilmalar, tarkibiy qismlarning mazmuni ta'kidlangan. Maqolada, shuningdek, maktab o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari va tarkibiy qismlari ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются актуальность и теоретические основы проблемы развития профессиональной культуры педагогов, процесс развития профессиональной культуры педагогов школы, самоконтроль, самооценка, рефлексивно-творческое мышление, ценностно-гносеологические и деятельностно-творческие структуры содержимое компонентов подсвечивается. Также в статье представлены психолого-педагогические особенности и компоненты развития профессиональной культуры школьных учителей.

SUMMARY

This article analyzes the relevance and theoretical foundations of the problem of developing the professional culture of teachers, the process of developing the professional culture of school teachers, self-control, self-esteem, reflective and creative thinking, value-epistemological and activity-creative structures, the content of the components is highlighted. The article also presents the psychological and pedagogical features and components of the development of the professional culture of school teachers.

РАҚОБАТБАРДОШЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИНИНГ ФАОЛИЯТИНИ БЕЛГИЛАШДА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Ботиров Ҳ. Х.
А.Авлоний номидаги педагогларнинг касбий ривожлантириш ва янги методикаларга ўргатиш миллий-тадқиқот институти
Doctor of Philosophy (PhD)

Таянч сўзлар: асосий ва қўшимча фаолиятлар, баҳолаш, илм-фандаги муаммолар ва ечимлар.

Ключевые слова: основная и дополнительная деятельность, оценивание, проблемы и решения в науке.

Key words: main and additional activities, assessment, problems and solutions in science.

Ҳар доим ҳам таълим муассасаларининг сер даромадли бўлиши уларнинг таълим бозорида рақобатбардошлигини билдирмайди. Хусусан айрим таълим муасссалари йиллар давомида де-юре рабақотбардош бўлиб келган бўлса, дефакто монополистик кўринишда таълим муассасси сифатида фаолият юритган, бунга юридик, ҳарбий таълим йўналишлари мисол була олади. Йиллар давомида ушбу таълим муассасаларини битирганлар давлатнинг яхши лавозимларида ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ишга жойлашганлиги сабабли мазкур таълим йўналишлари аҳоли учун жозибадор бўлиб келган.

Таълим муассасасининг фаолият турлари технологик ёндашувга мувофиқ икки гуруҳга бўлинади - асосий (таълим, битирувчиларни ишга жойлаштириш, кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш) ва ёрдамчи (ўқитишнинг инновацион технологияларини ишлаб чиқиш, ўқув дастурларини режалаштириш, ўқитувчилар таркиби, молиялаштириш).

Таълим муассасасига нафақат барча фаолиятларнинг йиғиндиси сифатида, балки ўзаро боғлиқ фаолиятлар тизими сифатида ёндашишимиз керак. Агар айрим фаолиятлар ўзгартирилса, қайта кўриб чиқилса ёки ҳатто баъзи фаолият турларини бекор қилинса, тизимда рақобат муҳитини яратиш ёки ривожлантириш мумкин. Рақобат муҳитининг тўғри йўлга қўй-

илганлиги таълим муассасасида фаолият яхши ташкил этилганлиги билан кўринади.

1. Таълим муассасасининг асосий ва қўшимча фаолият турлари

Асосий фаолият турлари	Ўқитиш технологиясини ривожлантириш (янги методикаларни қўллаш)	**Қўшимча фаолият турлари**	Педагог-кадрларни малакасини ошириш
	Ўқув жараёнини замонавий технологиялар билан таъминлаш		Маънавий-тарбиявий ишларни даврий олиб бориш
	Профессионал педагог-кадрларни ўқув жараёнига жалб этиш		Таълим муассасасининг инфратузилмаси яхшилаш
	Консалтинг ва маркетинг		Битирувчиларни ишга жойлаштириш

2. Таълим муассасасини баҳолашнинг умумий кўриниши

Жамият ва давлатнинг баҳоси	**Таълим муассасаси фаолиятининг қиймати**
Истеъмолчи (ўқувчи, талаба) баҳоси	
Иш берувчиларнинг баҳоси	
Рақибларнинг баҳоси	

Таълим муассасасининг фаолияти қуйидаги мажбурий талабларга эга бўлиш керак:

истеъмолчиларнинг талабини жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий манфаатларига мос равишда қондириш;

истеъмолчилар эҳтиёжини қондирадиган янги таълим хизматлари ва дастурларини яратиш имкониятларини излаш;

истеъмолчилар манфаатларига зид бўлган таълим дастурларидан воз кечиш;

таълим муассасасининг ёки мамлакатнинг ижтимоий ривожланишига манфаатларига хизмат қиладиган таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиши;

доимий равишда ахборот ва билимларни олиш, қайта ишлаш ва жорий этиш технологияларини излаб топиши.

Таълим муассасасининг рақобатбардошлиги нафақат асосий қадриятлари бўлган ўқув фаолияти билан, балки ихтиролар, ижодкорлик, илм-фан-

ни тижоратлаштириш муваффақияти билан белгиланади. Бу ҳам таълим муассасасининг рақобатбардошлигига бўлган янги ёндашув ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви ва янги технологик ривожланиш жараёнида дунё бозорларида рақамли технологияларни жорий этиш ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий, ўсиб бораётган муаммоларини ҳал қилиш усулларида тобора рақобатнинг кучайишига олиб келмоқда. Ушбу масалаларнинг асосий ечими илм-фан ва инновациялар соҳасида ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш, халқаро рақобатбардошликка эришиш, тўпланган институционал муаммоларнинг янги ечимларини излаб топишдан иборатдир.

Илм-фан соҳасида рақобатбардошликни таъминлаш учун зарур бўлган қуйидаги асосий муаммолар мавжуд:

давлат учун устувор бўлган тадқиқотлар эмас, балки амалиёти етарли даражда синалмаган тадқиқот ишаларнинг аниқ якуний натижа (маҳсулот) олиш имконини бермайдиган функционал вазифалар доирасидаги молиялаштирилади;

ички ҳамда жаҳон бозорларига илмий ишланмалар ва янги технологияларни татбиқ этиш ишлари самарали даражада эмас;

инновацион йўналишларни ташкил этиш юзасидан тажриба ва кўникмалар тўлиқ шаклланмаган;

илм-фанни натижаларнинг иқтисодий таҳлили тўлиқ йўлга қўйилмаган. Илмий ташкилотларнинг раҳбарияти илмий тадқиқот натижаларини тижоратлаштириш, рағбатлантириш бўйича етарли кўникмаларга эга эмас;

илмий салоҳиятни ривожлантириш бўйича хусусий илмий-тадқиқот институтларини очишда расмий тақиқи бўлмасада, амалда рухсат беришмайди. Илм-фанга хусусий сектор маблағларини жалб қилиш бозорларда рақобатбардошликка эришиш ва уни сақлаб қолишнинг асосий омили;

ўқувчи-ёшларни илм-фанга жалб этиш ишлари суст ташкил этилган, фан ва таълим тизими ўртасида интеграция даражаси паст, тадқиқотчилар меҳнатининг моддий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан етарли даражада қўллаб-қувватланмайди;

интеллектуал фаолият натижаларини хўжалик айланмасига киритишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий механизмлари ривожланмаган. Тадбиркорларнинг интеллектуал фаолият натижаларини жорий этишдан манфаатдорлиги юқори даражада эмас;

илм-фан ва илмий фаолиятга молиявий ресурсларнинг етарли даражада йўналтирилмаётган. Ҳозирги кунда илм-фан ва илмий фаолиятга

йўналтирилаётган маблағ мамлакат ялпи ички маҳсулотининг атиги 0,2 фоизини ташкил қилади;

илмий ташкилотлар ва олий таълим муассасалари, умумий ўрта таълим муассасалари ўртасидаги алоқаларнинг сўст, таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг мустаҳкам интеграцияси таъминланмаган;

илмий-тадқиқот ишлари натижаларини тижоратлаштириш даражасининг юқори эмас;

олий таълимдан кейинги таълим, квота тизими ва илмий даража беришда аттестация жараёнларида бюрократик тўсиқлар оқибатида юқори малакали илмий кадрлар тайёрлаш талаб даражада эмас;

илмий ташкилотларнинг асосан пойтахт атрофида марказлашган ва ҳудудларда замонавий илмий лабораторияларнинг мавжуд эмас. Деярли 90 фоиз илмий-тадқиқот лабораториялари Тошкент шаҳрида шаклланган;

илмий базани технологик жиҳатдан жиҳозлаш даражасининг юқори эмас;

илмий ташкилотлар ўртасида рақобатнинг ривожланмаганлиги, уларнинг миллий рейтинги ва йиллик баҳолаб бориш тизими тўлиқ жорий этилмаган. Аксарият илмий ташкилотлар фан йўналишларида монополист сифатида фаолият юритади, илм-фан йўналишларида рақобатчи сифатида намоён бўла олмаяпти;

мустақил илмий экспертлар жамоаси шаклланмаган. Илмий-техник кенгашлардаги «манфаатлар тўқнашуви» лойиҳаларга берилаётган хулосаларнинг холислиги ва сифатига салбий таъсир қилмоқда;

илм-фандаги ютуқларнинг етарли даражада тарғиб қилинмайди;

олимларнинг жаҳоннинг нуфузли маълумотлар базаларида индексациядан ўтган юқори импакт факторли жаҳон журналларида мақолалар чоп этиш даражаси паст.

Таълим тизимлари ва ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳаларининг ўртасида рақобат билан боғлиқлик мавжуд. Бир томондан ривожланишни стратегик соҳалар амалга оширса, иккинчидан томондан инновацион фаолиятни таълим муассасалари томонидан амалга оширилади. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳаларнинг рақобатбардошлиги таълим муассасаларининг рақобатбардошлиги билан инновацион ривожланиш стратегиясига боғлиқдир.

Таълим хизматлари бозорида рақобат тенденцияларининг оқибатлари бор, уларни айрим вазиятларда уларни ўзгартириш қийин. Бозор иқтисодиёти талабларига ҳар бир шахс, компания, таълим муассасаси ва жамият мослашиши, унга бўйсуниши керак.

Агар таълим муассасалари фаолияти маълум муддат тўхтаб қолса ёки кечикса ёки янгиликдан заифроқ бўлса, улар ортда қолиб, рақобат муносабатлари кириша олмайди. Бундай оқибатлар таълим муассасалари, биринчи навбатда, мамлакат учун тўғридан-тўғри хавф туғдиради, чунки ривожланган мамлакатлар таълим муассасалари камида 30 йил давомида материаллар, янги биотехнологиялар, ишлаб чиқариш, ахборот ва коммуникациялар соҳасида илмий ва технологик инқилоблар таъсири остида бўлган. Замонавий илмий ва технологик кашфиётлар ҳар бир инсон тақдирига таъсир кўрсатадиган улкан ўзгаришларнинг бошланиши ҳисобланади. Улар янги жамият-ахборот асрининг туғилишига асос бўлиб, у бутун кучини иқтисодий ўсишга сарфлайди. Жамият инновацион бўлиши керак ва бу таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг калитидир.

Глобаллашув хусусийлаштиришни талаб қилади, барчаси хусусий сектор назорати остида бўлади – ишлаб чиқариш корхолари, банклар, суғурта компаниялари, касалхоналар, мактаблар, университетлар, маданият. Хусусийлаштириш мамлакатларнинг моддий ва номоддий ресурсларидан бозор талаблари манфаатларида энг самарали фойдаланиш имконини беради.

Агар таълим муассасалари рақобатбардош бўлмаса, унда улар глобал, технологик ва тижорий курашда рентабилик имкониятига эга бўлмайди, чунки бошқа ҳар қандай рақобатбардош таълим муассасаси уни бозордан чиқариб юбориши мумкин. Бозорда кўпроқ даромад олиш учун биринчи рақамли рақобатчи керак. Рақобатбардошликка бўлган эҳтиёж чекланмаган ва бутун жаҳон таълим тизимига тааллуқлидир.

Яқин вақтгача таълим муассасалари ўртасидаги тақлид рақобати одат тартибнинг бир қисми эди. Бугунги кунда, энди тақлид қилиш эмас, балки ўз мавқеини эгаллаш учун кураш тенденциясидир, бунда мактаблар ва университетлар молиялаштириш, айниқса, хусусий молиялаштириш учун бир-бири билан рақобатлашиши керак.

Таълим хизматлари ёки илмий кашфиётлар бозорида уларнинг иккита асосий функциясига таъсир қилади: тадқиқот ва ўқитиш.

Табиийки, ишлаб чиқариш ташкилотлари билан алоқалар нафақат бугунги кунда зарур, балки таълим муассасаларининг кейинги ҳаёти учун асосдир. Бундан ташқари, фан ва технологияларнинг илмий интенсивлиги ошганлиги сабабли ташкилотларда тадқиқотлар билан шуғулланишга зарурат пайдо бўлади.

Бундай алоқаларни ташкил этишда қуйидагилар муаммолар мавжуд:

мамлакатимиз тадбиркорлик субъетлари самарадорлик ва маҳсулдорликни оширишда илм-фаннинг ўрни ҳақида етарлича маълумотга эга эмас;

корхоналарининг аксариятида янги технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш учун сармоявий имкониятлари юқори эмас;

таълим муассасаларининг корхоналар билан ҳамкорликка асосланган ривожланиш стратегияси мавжуд эмас;

таълим билан ишлаб чиқаришни интеграциялаштирган тадбиркорлик субъетлари учун солиқ қонунчилигида имтиёзлар назарда тутилмаган.

Кўп жиҳатдан, таълим муассасалари ва корхоналарнинг ўзаро муносабатларига уларнинг бир қанча муаммоларининг мавжудлиги тўсқинлик қилади. Моддий база ачинарли, ташқи кўриниши жозибали эмас, кенг кўламли тадқиқотлар ўтказишга шароит йўқ, ўқитиш сифати паст. Хусусий тадбиркорлар давлат таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлик қилишни исташмайди, чунки давлат таълим муассасалари уларни асосан ҳомий сифатида кўради.

Табиийки, бу муаммоларнинг барчаси таълим муассасалари автономиясига таъсир қилади. Бу таъсир давлат таълим муассасаларини бошқаришда яққол намоён бўлади.

Таълим муассасаларида докторлик диссертацияларининг кўпайиши билан уларлар сифатининг ўсиши ҳақида эмас, балки илмий даража мақомининг жозибадорлиги таъсир этади. Айрим педагогларнинг назария билан чегараланади, улар инсон капиталини ва ижтимоий қадриятларни ишлаб чиқиш ва давлат иқтисодиётининг ўсиш стратегиясини усули ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмайди. Бу ҳолат мамлакат иқтисодиёти учун кенг кўламли мутахассисларни тайёрлашда таъсирини олиб келиши мумкин.

Дарҳақиқат, кўпгина таълим муассасалари юқори технологиялар, энергетика, телекоммуникация, автоматлаштириш, информатика, тиббиёт, оғир ва енгил саноат соҳасига кўпроқ эътибор қаратиш лозим.

Эҳтимол билимларни сотишнинг энг самарали усули ишлаб чиқарииш ва улар билан боғлиқ технологияларни бажариш натижасида пайдо бўлади. Технология жаҳон бозорида компанияларнинг рақобатбардошлигига хизмат қилиш учун ишлатилади. Фикримизча таълим корхона ва ташкилотларнинг рақобатбардошлиги учун хизмат қилиши керак. Қолаверса, бу бутун мамлакатнинг ягона мақсади ва сиёсати бўлиши керак.

Бутун дунёдаги таълимни модернизация қилиш жараёнининг асосий мақсади - юқори малакали инсон ресурсларини шакллантиришдан иборат

бўлиб, улар кўпчилик ривожланган мамлакатлар компанияларига зарур бўлиб, уларнинг асосий вазифаси жаҳон бозорларида рақобатбардошлигини оширишдир. Мамлакат иқтисодиёти ва корхоналар эҳтиёжлари тобора мослашиб, ўз мақсадлари ва мазмунини доимий равишда янгилаб борадиган таълим муассасалари билан бир хил узвий боғланиши керак. Шу аснода таълимини модернизация қилиш глобаллашув жараёнининг долзарб муаммоларига ва зиддиятлари билан боғлиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, таълимда глобаллашув, таълим ташкилотининг рақобатга қобилияти, кадрлар салоҳияти, ўқув ва тадқиқот фаолиятлари, таълим ташкилотлари билан корхоналар интеграцияси, таълимни хусусийлаштириш каби муҳим масалалар таълим соҳасида рақобат муҳитини яратиш ва ривожланишига хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Бурда М. Институты рынка труда и экономические реформы в Центральной и Восточной Европе. // Безработица, структурная перестройка экономики и рынок труда в Восточной Европе и России. М.: Инфра-М. 1995. С. 240.

2. Дадаев, Я.Э. Коммерциализация новых знаний и понятие «академический капитализм» / Я.Э. Дадаев, З.М.Закриева // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2021. – № 2(54). – С. 227–239.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон Фармони билан тасдиқланган Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси, 2-боб.

4. Hogan A., Thompson G. Commercialization in education. In: Oxford research encyclopedia of education / G.W. Noblit (ed.). Oxford University Press, United Kingdom, 2017, p. 1–19.

РЕЗЮМЕ

Рақобатбардошликни таъминлашда таълим муассасасининг асосий ва қўшимча фаолиятлари таҳлил қилинган, таълим муассасасини баҳолашда умумий кўринишнинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган. Илм-фандаги муаммолар ва ечимларни рақобат муҳитини яратиш билан боғлиқ вазиятлар ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Анализируются основная и дополнительная деятельность образовательного учреждения в обеспечении конкурентоспособности, выявляются особенности общего представления в оценке образовательного учреждения. Исследуются ситуации, связанные с созданием конкурентной среды для задач и решений в науке.

SUMMARY

The main and additional activities of an educational institution in ensuring competitiveness are analyzed, the features of the general presentation in the assessment of an educational institution are revealed. Situations related to the creation of a competitive environment for tasks and solutions in science are investigated.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ФАННИ ЎРГАНИШГА БЎЛГАН МУНОСАБАТИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ

Машрабжонов У. А.
Қўқон давлат педагогика институти, ўқитувчиси

Таянч сўзлар: ппсихология, педагогика, гипотеза, функция, нейтрал.
Ключевые слова: психология, педагогика, гипотеза, функция, нейтральность.
Key words: psychology, pedagogy, hypothesis, function, neutral.

Ўқитишга оид қонуниятлар талабаларнинг ўрганишга бўлган қизиқишларини ошириш масаласини амалий ҳал қилиш учун хизмат қилади. Муҳим умумий қонуният эса ўқувчиларнинг билим олишга қизиқишлари уларнинг билим даражасига ва ўқувчиларнинг ақлий фаолият усулларини шаклланишига боғлиқдир. Таъкидлаб ўтиш жоизки, билим мустаҳкамлигини таъминлаш дидактика талабларидан биридир. Гуманитар фанлар ихтисослиги учун математика бўйича дастур устида ишлашда тарих, психологик, педагогика, филология факультетларининг биринчи ва иккинчи курс талабаларининг билим ва кўникма даражалари ўрганилди.

Олиб борилган тажрибадан кўзланган асосий мақсад ўқувчиларнинг математик фикрлаш даражасини, мактабда олинган математик билимларни ҳамда умуммаданий қобилиятларини текшириш ва баҳолаш; Математик билим даражаси мазкур масала таҳлили учун тўлиқроқ маълумот олиниши керак бўлган бир неча ҳолатларга боғлиқ.

Ижтимоий-гуманитар фанлар факультети талабаларининг математик тайёргарлик даражасини ўрганиш бўйича олиб борилган тажрибада билимларни таҳлил қилишнинг қуйидаги воситаларидан фойдаланилди: тестдан ўтказиш, сўровнома ҳамда суҳбат натижалари таҳлили.

Е.В. Шикинанинг фикрича, “талабаларни тест-синови ва сўровномадан ўтказиш (турли шаклда) талабалар ва ўқитувчи ўртасида норасмий муносабат ўрнатишнинг самарали воситаси бўлиб чиқди. Қоида бўйича, талабалар томонидан берилган жавоблар холис ва бевосита хусусиятга эга бўлади, гарчи баъзида мутлақо кутилмаган ҳолатлар ҳам учраши мумкин”.

Гуманитар фанлар факультети талабалари математика фанидан кириш имтиҳонларини топширмайди, шунинг учун биринчи машғулотларда билим даражасини аниқлаш учун фан бўйича кўникма ва малакалар назорат қилинади.

Талабаларга умум-ўрта таълим мактабда ўқитиладиган математика фанининг турли бўлимларидан бир нечта топшириқларни ўз ичига олган, шахсни ҳар томонлама тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлган топшириқлар берилади.

Умумтаълим мактабининг математика фани ўқув дастури ичидан масалалар ечишда қўлланадиган саволлар танлаб олинди. Назорат ишида мураккаб саволлар берилмади, барча таклиф қилинган савол-топшириқлар оддий мактаб ўқув дастури даражасида эди.

Тажрибада жами бўлиб 213 нафар талаба қатнашиб, булардан тарих факултетининг 1-курсидан 76 нафар, филология факультетининг 2-курсидан 70 нафар, психология ва педагогика факултетининг 1-курсидан 67 нафар талаба синовлардан иштирок этди.

Психология-педагогика факультетида математика фанидан ўтказилган назорат иши натижалари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Психология-педагогика факультетида математика фанидан ўтказилган назорат иши натижалари

Баҳо	аъло	яхши	қониқарли	қониқарсиз	Жами
Талабалар сони	11	18	20	18	67

Ушбу тўпламнинг танланмасининг миқдорий хусусиятини топамиз.

Формуладан фойдаланиб, олинган маълумотларнинг ўрта арифметик қийматини ҳисоблаймиз:

Қуйидаги формула ёрдамида тасодифий миқдор дисперсиясини ҳисобланг:

Дисперсия танланмасини ҳисоблаш учун биз ҳисоблаш жадвалини тузамиз.

2-жадвал

5	11	1,67	2,789	30,679
4	18	0,67	0,449	8,082
3	20	-0,33	0,109	2,180

2	18	-1,33	1,769	31,840
Жами	67			72,781

Д=72,781/67=1,086

3-жадвал

Тарих факультетининг назорат иши натижалари

Баҳо	аъло	яхши	қониқарли	қониқарсиз	Жами
Талабалар сони	26	13	14	23	76

Ушбу маълумотларнинг ўртача арифметик қиймати:

Тасодифий миқдор дисперсиясини ҳисоблаш учун 4-ҳисоблаш жадвалини тузамиз.

4-жадвал

5	26	1,45	2,1025	54,665
4	13	0,45	0,2025	2,6325
3	14	-0,55	0,3025	0,0915
2	23	-1,55	2,4025	55,2575
Жами	76			112,6465

Д=112,6465/76=1,4822

5-жадвал

Филология факультетининг назорат иши натижалари

Баҳо	аъло	яхши	қониқарли	қониқарсиз	Жами
Талабалар сони	21	16	19	14	70

Ушбу тўпламдан олинган танланманинг миқдорий хусусиятини топамиз.

Формуладан фойдаланиб, олинган маълумотларнинг ўрта арифметик қийматини ҳисоблаймиз:

Тасодифий миқдор дисперсиясини ҳисоблаш учун 6-ҳисоблаш жадвалини тузамиз.

6-жадвал

5	21	1,37	1,8769	39,415

4	16	0,37	0,1369	2,1904
3	19	-0,63	0,3969	7,5411
2	14	-1,63	2,6569	37,1966
Жами	70			86,3431

Тасодифий миқдор дисперсиясини топамиз:

Д=86,3431/70=1,2335

Барча факултетлар кесимида назорат ишлари натижалари 7-жадвалда келтирилган.

7-жадвал

Талабаларнинг математик тайёргарлик даражасини ўрганиш бўйича ўтказилган тажрибанинг миқдорий натижалари

Талабалар сони	**Баҳо**				**Жами**
	аъло	**яхши**	**қониқарли**	**қониқарсиз**	
Иштирокчилар (фоизларда)	58 (27,23%)	47 (22,07%)	53 (24,88%)	55 (25,82%)	213

“Аъло” баҳо олган ўқувчилар сони 27,23%, “яхши” – 22,07%, “қониқарли” – 24,88% ва “қониқарсиз” – 25,82%.ни ташкил қилади. Билим сифати 49,3 фоизни ташкил этади.

Турли ижтимоий-гуманитар фанлари факультети талабаларининг математик тайёргарлигининг унчалик катта бўлмаган даражада фарқланишидан иборат нол гипотезани (фараз) текшириб кўрайлик. Тўплам танланмаларини жуфт-жуфт қилиб таққослаймиз. Илгари сурилган фараз (Гипотезани) текшириш учун биз тасодифий миқдорнинг умумий тўпламини иккита ўртача қийматини солиштириш учун тахминий мезондан фойдаланамиз. (1)

Ҳажмлари мос равишда *н=67* ва *м=76* га тенг бўлган иккита мустақил танланма учун ўртача танланма 3,33 ва 3,55, танланманинг тасодифий миқдор дисперсиялари Д= 1,086 ва Д= 1,4822 деб топилди.

0,05 қийматлилик даражасида нол гипотезани текширамиз:

$Х_0$:*М(Й)=М(Й)*

Рақобатдош гипотеза шаротида:

М(Х)>М(Й).

Тахминий текширувларнинг кузатилган қийматини ҳисоблаш учун мавжуд маълумотларни формула (1) га қўйиб, қуйидагиларни ҳосил қиламиз: кузатилган қиймат

Критик соҳа тенгламанинг ўнг томонида жойлашган. Критик нуқтани тенглик орқали топамиз:

Лаплас функцияси жадвалига кўра, қуйидагиларни ҳосил қиламиз:

<бўлгани учун, 1,5754<1,64- нол гипотезани рад этиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Бошқача айтганда, танланманинг ўртача қиймат унчалик фарқ қилмайди.

Қўлланилаётган мезон тахминий бўлгани учун биз гипотезани Пирсон корреласияси мезони ёрдамида текширамиз.

бўлиб, (2), унда

$ф_1$ ва $ф_2$ - биринчи ва иккинчи саралаш частоталари,

$н_1$ ва $н_2$ – саралаш ҳажми.

Бизнинг ҳолатда, танланма ўлчамлари 67 ва 76 га тенг.

Тақсимотнинг критик нуқтаси жадвалига кўра 0,05 қийматлилик даражаси ҳамда уч даражадаги эркин тақсимот критик нуқтаси 7,8 га тенг.

Кузатилган қиймат жадвалдаги қийматдан камроқ, яъни. 1,97<7,8, шунинг учун нол гипотезани рад этиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Бинобарин, таққосланаётган факультет талабалари билимлари сезиларли даражада фарқ қилади.

Энди нол гипотезани 0,05 қийматлилик даражасида ҳажмлари мос равишда 70 ва 76 га тенг бўлган иккита мустақил танланмада текширамиз.

Найдены выборочные средние, равные 3,63 и 3,55, выборочные дисперсии -

Д=1,4822ХД=1,2335. 3.63 ва 3.55 га тенг бўлган танланмаларнинг ўртача қийматлари топилди, танланманинг тасодифий миқдор дисперсиялари Д=1.4822ХД=1.2335 эди.

Қуйидаги нол гипотезани кўрамиз: *М(Х) > М(Й)* рақобатдош гипотезага кўра $Х_0$: *М(Х) = М(Й)*.

Бизнинг ҳолатимизда тахминий мезоннинг кузатилган қийматини ҳисоблаб, қуйидагни ҳосил қиламиз:

Критик соҳа тенгламанинг ўнг томонида жойлашган. Критик нуқтани тенглик орқали топамиз:

Лаплас функцияси жадвалига кўра, қуйидагиларни ҳосил қиламиз:

<, яъни 0,415<1,64, иккала танланма ҳам бир хил умумий тўпламга тегишли деган хулосага келдик.

Гипотезани Пирсон мезони ёрдамида текширамиз. Бунинг учун (2) формуладан фойдаланамиз.

Жадвалга кўра, 0,05 қийматлилик даражаси ва уч даражадаги тақсимот эркин критик нуқтаси 7,8 ни ташкил қилади. 0,86<7,8 бўлгани учун кузатилган қиймат жадвалдагидан кичик, ноль гипотезани рад этиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ.

Нол гипотезани ҳажмлари мос равишда 67 ва 70 га тенг бўлган иккита мустақил танланмада текширамиз.

Танланманинг ўртача арифметик қийматлари мос равишда 3.33 ва 3.63 ҳамда унинг тасодифий миқдор дисперсияси Д= 1.086 ва Д=л.2335 экани аниқланди. 0,05 қийматлилик даражасида ноль гипотезани текширамиз:

М(Х) > М(Й) рақобатдош гипотезага кўра X_0*: М(Х) = М(Й).*

Тахминий мезоннинг кузатилган қийматини ҳисоблаш учун топилган миқдорий хусусиятларни формула (1) га алмаштириб, қуйидагини ҳосил қиламиз:

Лаплас функцияси жадвалидан критик қийматни топамиз: . <бўлгани учун, 1,5754<1,64- нол гипотезани рад этиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Яъни, иккала танланманинг танланмавий ўртача қийматлари бир-биридан катта фарқ қилмайди.

Пирсоннинг “хи-квадрат” аломати ёрдамида (2) формуладан фойдаланиб, нол гипотезани текширамиз:

тақсимотнинг критик нуқтаси жадвалига кўра, критик нуқта 7,8 га тенг.

Кузатилган қиймат жадвалдаги қийматдан камроқ, шунинг учун нол гипотезани рад этиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ.

Олинган натижалар таҳлили гуманитар факультетларнинг турли ихтисослиги бўйича таҳсил олаётган талабаларининг математик тайёргарлиги сезиларли даражада фарқ қилади деган хулосага келишга имкон беради.

Курсни амалга оширишда юзага келган жиддий қийинчилик ижтимоий-гуманитар фанлари факултетининг баъзи талабаларининг математика фанига бўлган салбий муносабати билан боғлиқ.

“Гуманитар йўналишда ўқиётган талаба билан тўғридан-тўғри мулоқот қилишда эътибордан четда қолдириб бўлмайдиган бир ҳолат бор. Бу унинг математика фанини ёқтирмаслигидир”, – таъкидлайди,Е.В. Шикин (211, 36). Талабанинг ушбу фанни ўрганишга бўлган иштиёқи ҳақида фикр билдириш учун биринчи дарс-машғулотларида унинг ўрганилаётган фанга нисбатан муносабатини аниқлаш тавсия этилади.

Шу мақсадда ижтимоий-гуманитар фанлар факультетларида талабаларнинг мазкур фанни ўрганишга бўлган муносабатини аниқлаш мақ-

садида сўровнома ўтказилди. Талабаларга қуйидагича сўровномалар берилди (1-илова). Сўровнома саволларига берилган жавоблар иштирокчиларнинг педагогик ва психологик хусусиятларини баҳолашга ёрдам берди. “Маълумки, ўқув жараёнига у ёки бу тарзда ихтиёрсиз жалб қилинган ҳар бир талаба ўз хоҳиши билан у ерда қолмайди. Талабаларнинг таклиф этилаётган фанларга ва олинган маълумотларни қайта ишлашга бўлган муносабати ноаниқ ёки бир хилда эмас” (211, 65).

Дарҳақиқат, талабаларнинг математика фанини ўрганишга нисбатан муносабати хилма-хилдир.

Сўровнома натижалари қуйидагича хулоса чиқаришга асос бўлиб хизмат қилди:

Тарих факультетида талабаларнинг 32,8 фоизи математика фанини ўрганишга нисбатан ижобий, 43,4 фоизи нейтрал, 23,8 фоизи эса салбий муносабатда экани маълум бўлди.

Филология факултетида талабаларнинг 54,3 фоизи фанни ўрганишга нисбатан ижобий, 25,7 фоизи нейтрал, 20 фоизи салбий муносабатда бўлган.

Психология ва педагогика факултетида талабаларнинг эса 26,9 фоизи математика фанига нисбатан ижобий, 53,7 фоизи нейтрал, 19,4 фоизи салбий муносабат билдирган. Талабалар ўртасида ўтказилган сўров натижалари 8-жадвалда келтирилган.

8-жадвал

Талабалар томонидан берилган жавобларнинг миқдорий кўрсаткичлари

ОТМда фанни ўрганишга нисбатан талабаларнинг муносабатлари	**факултет**			
	Тарих факультети	**Филилогия факультети**	**Психология-педагогика факультети**	
Ижобий	25 (32,90%)	38 (54,29%)	18 (26,87%)	81 (38,03%)
Нейтрал	33 (32,90%)	18 (25,71%)	36 (53,73%)	87 (40,84%)
Салбий	18 (23,68%)	14 (20%)	13 (19,40%)	45 (21,13%)

Ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича сўровномада иштирок этган талабаларнинг умумий сонидан 38,03 фоизи талаба мазкур фанга нисбатан

ижобий, 40,84 фоизи нейтрал, 21,13 фоизи эса салбий муносабат билдирган.

Олинган натижалар таҳлили шуни кўрсатадики, сўровномада қатнашган барча талабаларнинг бешдан бир қисмидан кўпроғи математика фанини ўрганишга нисбатан салбий муносабат билдиради. Талабаларнинг бу қисми математика фанига нисбатан иккинчи даражали фан сифатида қарайди, айрим ҳолларда ушбу фанни инкор этади.

Адабиётлар:

1. Галиной Ивановной Щукиной.Проблема познавательного интереса в педагогике. -М., Педагогика, 1971. - 351 с.

2. Mashrabjonov, U. (2022). Improving students'educational activities through case studies. Open Access Repository, 8(11), 213-216.

3. Mashrabjonov, U. (2023). The importance of competence during the process of education. Gospodarka i Innowacje., 33, 387-390.

4. Mashrabjonov, U. (2022). Development of cognitive activity of students on the branch of humanitarian education. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(11), 286-290.

5. Mashrabjonov, U. (2022). Development of students'interests in the field of humanities education. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 533-537.

6. Mashrabovich, J. A. Z. (2023). Aholini turmush darajasi hamda dunyoning ayrim davlatlarida aholini hayot darajasi haqida. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 15, 52-54.

7. Mashrabovich, J. A. Z. (2023). Global iqlim o'zgarishi sharoitida farg'ona vodiysida suv resurslaridan foydalanish. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 15, 49-51.

8. Mashrabovich, Z. A. On the Status of Studying Carbot and Tomato Agrotsenoses Insects in Central Asia and Uzbekistan.

9. Mashrabovich, Z. A. On the Status of Studying Carbot and Tomato Agrotsenoses Insects in Central Asia and Uzbekistan.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада олий таълим муассасалари талабаларнинг фанни ўрганишга бўлган муносабатини тадқиқ этиш бўйича фикр мулоҳазалар келтирилган ва амалда исботланган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены и подтверждены на практике взгляды на исследование отношения студентов вузов к изучению науки.

SUMMARY

In this article, the opinions on researching the attitude of students of higher education institutions to learning science are presented and proved in practice.

PEDAGOGIKA KOLLEJLARIDA DUAL TA'LIM SHAKLI ASOSIDA TA'LIM OLUVCHILARGA "BOLALAR ADABIYOTI VA IFODALI O'QISH" FANIDAN PEDAGOGIK AMALIYOT UCHUN BERILADIGAN TOPSHIRIQLAR VA ULARNING BAJARILISHI

Raximova F. I.
Bag'dod pedagogika kolleji o'quv va tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari

Таянч сўзлар: professional ta'lim, o'rta professional ta'lim, kollej, pedagogika, dual ta'lim, ta'lim dasturlari, maxsus fan, pedagogik amaliyot, amaliy topshiriqlar.

Ключевые слова: профессиональное образование, среднее профессиональное образование, колледж, педагогика, дуальное образование, образовательные программы, специальный предмет, педагогическая практика, практические задания.

Key words: vocational education, secondary vocational education, college, pedagogy, dual education, educational programs, special subject, pedagogical practice, practical assignments.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmonining 16-bandida 2021/2022 o'quv yilidan amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini joriy etish maqsadida professional ta'lim muassasalarida dual ta'lim tizimi joriy etilishi va dual ta'lim tizimi asosida ishlab chiqarish amaliyotini o'tayotgan o'quvchilarga ish beruvchi bilan tuzilgan muddatli mehnat shartnomasiga muvofiq ish haqi to'lanishi belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 29 martdagi "Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida"gi 163-son qarori bilan Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida nizom tasdiqlandi.

Dual ta'lim – ixtisoslashgan ta'lim turi bo'lib, talaba nazariy bilimlarni ta'lim muassasasida, amaliy ko'nikmalarini esa bevosita ish joyida, ya'ni tashkilotda olish imkoniyatini yaratib beradi. Dual ta'limining asosiy maqsadi ta'lim muassasasi va ish beruvchilarning sa'y-harakatlari amaliy mashg'ulotlarning asosiy omili sifatida birlashtirib, talabalarning kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishdan iborat.

Professional ta’limda dual ta’limi tizimini joriy etishdan asosiy maqsad o‘quv va ishlab chiqarish jarayonlarini birlashtirish orqali mutaxassislarni tayyorlashda amaliy yo‘nalishni kuchaytirishga asoslanadi, bu esa o‘quv muassasalari bitiruvchilarining kasbiy harakatchanligini sezilarli darajada oshiradi. Dual ta’lim tizimi samarali va moslashuvchan mexanizm bo‘lib, turli soha korxonalari tomonidan bozor iqtisodiyotining zamonaviy sharoitlarida talab yuqori bo‘lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi.

Bu yerdagi dual ta’limning o’ziga xos tomoni shundaki, ta’lim muassasasida olingan nazariy bilimlarni ayni vaqtda ish joyida amalda sinab ko’rish imkoni mavjud.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan ishlashda bolalar adabiyoti katta o’rin tutadi. Bolalar ertaklar, she’r, hikoyalar eshitishni yaxshi ko’radilar. Bolalar adabiyoti, avvalo o’zining qiziqarli mazmuni, badiiy obrazlarining go’zalligi, tilning ifodaliligi, she’riy so’zlarning musiqaviyligi bilan bolalarga quvonch baxsh etadi. Ayni vaqtda u bolalarga tarbiyaviy ta’sir ko’rsatadi. Badiiy adabiyotning qimmati bolaning har tomonlama o’sishiga ta’sir ko’rsatadi. Badiiy adabiyot bolaga jonajon o’lka tabiatini, kishilarning mehnati va hayotini, ularning qilayotgan ishlari va ko’rsatayotgan qahramonliklarini, bolalar hayotidan olingan voqealar, bolalarning o’yinlari, ermaklari va qilayotgan mehnatlarini hikoya qilib beradi. Kishilarning ichki dunyosini yoritib, ularning xarakterlari, his-tuyg’ulari, xatti-harakatlarini, shuningdek, tasvirlangan hodisalarga yozuvchining munosabatini ko’rsatib, badiiy adabiyot asarlari bolalarda hayajonlanish, asar qahramonlariga achinish yoki salbiy qahramonlarni qoralash kabi shaxsiy munosabatlarini ifodalashni uyg’otadi. Eng yaxshi badiiy adabiyot asarlari bolalarda biror narsaga yaxshi-yomon, adolatli-adolatsiz, to’g’ri-noto’g’ri deb, o’zlariga xos baholashga yordam beradi.

Ma’lumki, pedagogika kollejlarida dual ta’lim asosida tashkil etilgan guruhlar o’quv jarayoni jadvali bo’yicha haftaning 3 kunida ta’lim muassasasida nazariy bilimlarni egallashsa, haftaning uch kunida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagogic amaliyot o’taydilar. Bundan kelib chiqadiki, bitta guruhning bir o’quv yili uchun o’quv yuklamasi umumiy 1440 soat (36*40) bo’lsa shundan 720 soati nazariy fanlar, 720 soati esa pedagogik amaliyotni tashkil etadi. Demak, har bir fan uchun o’quv rejada ajratilgan soat miqdori bilan shu fandan amaliyot uchun ishlab chiqilgan topshiriqlar soati teng bo’lishi kerak.

“Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi” kasbi bo’yicha mutaxassis tayyorlashda “Bolalar adabiyoti va ifodali o’qish” fani muhim ahamiyatga ega. “Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi” kasbining amaldagi o’quv-

me’yoriy hujjatlari, shuningdek, ta’lim dasturlarida “Bolalar adabiyoti va ifodali o’qish” fani uchun 60 soat ajratilgan. Demak, pedagogik amaliyot uchun 60 soatlik amaliy topshiriqlar ishlab chiqish kerak. Pedagogik amaliyotning kunlik 6 soat o’tilishini hisobga olib (60/6=10) 10 ta amaliyot uchun topshiriqlar ishlab chiqilishi lozim.

Quyida pedagogika kollejlarida dual ta’lim asosida “Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi” kasbi bo’yicha mutaxassis tayyorlashda “Bolalar adabiyoti va ifodali o’qish” fanidan pedagogik amaliyot o’tash uchun amaliy topshiriqlar berilgan.

t/r	Amaliy mashg’ulot mavzusi	Amaliyot natijasi
Bolalar adabiyoti va ifodali o’qish		
1	MTTlarda bolalarni xalq og’zaki ijodi janrlari bilan tanishtirish	Mavzuviy rejalashtirish asosida maqol, topishmoq va tez aytishlar yodlatadi, mazmunini tushuntiradi va bolalarga yod oldiradi (vatan,mehnat odob-ahloq haqida maqollar), janrlar asosida kitobcha tayyorlaydi.
2	Turli yosh guruhlarda syujetli-rolli o’yin va dramalashtirish markazida o’zbek xalq ertaklarini sahnalashtirish bo’yicha jihoz va niqoblar tayyorlash	Mavzuviy rejalashtirish asosida berilgan ertaklarni sahnalashtirish uchun jihozlar va niqoblar tayyorlash ko’nikmalari shakllanadi. O’zbek xalq ertaklari asosida bolalarga syujetli-rolli kitobcha-taqdimot tayyorlash. (Zumrad va Qimmat, Tulki bilan turna)
3	Turli yosh guruhlari uchun rus va jaxon xalq ertaklarini tanlash, asar ustida ishlash va sahnalashtirish	Syujetli- rolli o`yinlar uchun jihozlar tayyorlaydi va o’tkazadi Rivojlanish markazi uchun mavzu bo’yicha ko’rgazmalar, jihozlar tayyorlay oladi.(Sholg’om, Bo’g’irsoq va Qizil shapkacha ertagi)
4	Turli guruhlarda bayram ertaliklariga tayyorgarlik ko`rish.	Hafta mavzusi bo’yicha bolalar bilan ishlashda tarbiyachiga yordam beradi. Tarbiyachi bilan birgalikda kastyum va maskalar tayyorlaydi, dastur ssenariysini bolalar bilan takrorlaydi.

5	Bolalar uchun yaratilagan badiiy asarlar, sherlar va ularning mualliflari haqida ma'lumot. (Quddus Muhammadiy, Zafar Diyor, Ergash Raimov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Farhod Musajon…)	Mavzuiy rejalashtirish asosida berilgan topshiriqlar bo'yicha Q.Muhammadiyning "Dum" she'ri, Zafar Diyorning "Gunafsha" she'rini yod oladi va bolalarga yodlatadi.
6	Katta va tayyorlov guruhlarida Alisher Navoiy ruboiylaridan ifodali o'qib berish va yod oldirish	Mavzuiy rejalashtirish asosida berilgan ruboiylarni ifodali o'qib beradilar va yod oladilar .(A.Navoiy "Bo'lmas emush")
7	O`zbek bolalar shoirlari Anvar Obidjon va Tursunboy Adashboyevning bolalar uchun yaratilgan she'rlaridan ifodali o'qish va yod olish	Mavzuiy rejalashtirish asosida berilgan "Novvot", 'Mayiz", "Bog'chadagi sevgi" sherlarini ifodali o'qish va yod oldirish.
8	Bolalar uchun yaratilagan badiiy asarlar, sherlar va ularning mualliflari haqida ma'lumot	Bolalar uchun yaratilgan she'rlar, mayda va yirik motorikani rivojlantiruvchi harakatli she'rlardan yod olish va ifodali o'qish
9	Jahon bolalar adabiyoti- Sharl Perro, H.K.Andersen, Aka-uka Grimmlar ertaklari bilan tanishish	Syujetli- rolli o`yinlar uchun jihozlar tayyorlaydi va o'tkazadi Rivojlanish markazi uchun mavzu bo'yicha ko'rgazmalar, jihozlar tayyorlay oladi.(Qizil shapkacha ertagi asosida kitobcha tayyorlash)
10	Ota-onalar va tarbiyachilar o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish. Oila qadriyatlarini o`rganish.	Bolalar bilan "Mening onam..." mavzusidagi suhbatga onalarni taklif qiladi, o`tkazadi. Ota-onalarga farzand tarbiyasi bo'yicha tavsiyalar beradi, savolnomalar o'tkazadi, natijasini tahlil qiladi.

Bolajak tarbiyachilar haftada 3 kun ta'lim muassasasida nazariy bilimlarni egallashsa, 3 kun maktabgacha ta'lim tashkilotida yuqorida ishlab chiqilgan topshiriqlar asosida amaliyot olib borishadi.

Ushbu berilgan topshiriqlar bolajak MTT tarbiyachilariga bolalarni badiiy adabioytni sevishga o'rgatish, badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 25 yanvardagi «Umumiy o’rta, o’rta maxsus va kasb-hunar ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida»gi PF-5313-sonli Farmoni.

2. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 7 avgustdagi “O’zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang’ich, o’rta va o’rta maxsus professional ta’lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to’g’risida”gi 466-sonli qarori.

3. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 29 martdagi “Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi 163-sonli qarori.

4. Xo’jaqulov S. Ta’limni modernizatsiyalash sharoitida dars berish sifatini takomillashtirish. Toshkent 2015 y.

5. Xolmuxamedov M. “Yuqori texnologiyalar sari intilgan mamlakat”. Sputnik O’zbekiston muxbiriga bergan intervьyusi, 2018 y.

6. Muslimov N.A. va bosh. Innovatsion ta’lim texnologiyalari– T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015 y.

7. Ro’zieva D. va bosh.Interfaol metodlar: mohiyati va qo’llanilishi, Met.qo’ll. – T.: TDPU, 2013 y

8. Dual ta’lim: O‘quv reja va o‘quv jarayoni grafigini ishlab chiqish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar: O‘.Alijonov. Toshkent 2021

9. Pravila organizatsii dualnogo obucheniya. AO “Almatinskiy texnologicheskiy Universitet” 2019

10. Das duale System der Berufsausbildung unter dem Einfluss der europäischen Berufsbildungspolitik. Entwicklungsprozesse und Herausforderungen. Bonn 2017

11. Metodicheskie rekomendatsii po oformleniyu i zapolneniyu dnevnika dualnogo obucheniya. Belgorod-2014

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada respublika professional ta’lim muassasalari pedagogika kollejlarida Dual ta’lim asosida qabul qilingan guruhlar o’quvchi va o’qituvchilari uchun “Bolalar adabiyoti va ifodali o’qish” fanidan pedagogik amaliyot uchun beriladigan amaliy topshiriqlar va ularning bajarilishi yuzasidan ualubiy tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены практические задания и рекомендации по педагогической практике по предмету «Детская литература и выразительное чтение» для студентов и педагогов групп, принятых на основе дуального образования в педагогические колледжи профессиональных образовательных учреждений республики и их рекомендации. представлено дано

SUMMARY

This article presents practical tasks and recommendations on pedagogical practice in the subject «Children’s Literature and Expressive Reading» for students and teachers of groups accepted on the basis of dual education in pedagogical colleges of professional educational institutions of the republic and their recommendations. presented given.

O'QUVCHI -YOSHLARDA MILLIY IFTIXOR TUYG'USINI RIVOJLANTIRISHDA OILANING ROLI

Mamaraimova Z.
Termiz davlat universiteti
"Pedagogika va ijtimoiy ish " kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: milliy iftixor tuyg'usi, bag'rikenglik, milliy qadriyatlar, milliy mafkura, oila, urf-odatlar.

Ключевые слова: чувство национальной гордости, толерантности, национальных ценностей, национальной идеологии, семьи, традиции.

Key words: a sense of national pride, tolerance, national values, national ideology, family, traditions.

Oila tarbiyasi - oilada otaona, vasiy yoki katta kishilar tomonidan bolalarni tarbiyalash. Yosh avlodning har tomonlama rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Oila tarbiyasida doimiy tarbiyaviy ta'sirchan kuch - oilada ruhiy xotirjamlik, samimiy munosabat, ota-ona obro'sining yuqori bo'lishi, bolalarga talab qo'yishda oila kattalari o'rtasidagi birlikning saqlanishi, bola shaxsini mehnatga tarbiyalashga alohida e'tibor berish, bolani sevish va izzatini joyiga qo'yish, oilada qat'iy rejim va kun tartibini o'rnatish, bolaning yosh va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, boladagi o'zgarishlarni kuzatib borish, undagi mustaqillikka intilish va tashabbuskorlik sifatlarini qo'llab-quvvatlash. Oila qanchalik tartibli, uning a'zolari o'rtasidagi munosabat samimiy bo'lsa, Oila tarbiyasi ham shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi. Oila tarbiyasida ota-ona obro'si, ularning kuzatuvchanligi, sezgirligi, hozirjavobligi muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Oila tarbiyasida tarbiya jarayoni zerikarli, quruq nasihatgo'ylikdan iborat bo'lib qolmasligi lozim. Bola hayotining ko'p qismi oilada o'tadi. Shu boisdan mavjud an'analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar va marosimlarning ijobiy ta'sirida bola asta-sekin kamol topib boradi. An'ana va marosim Oila tarbiyasining qudratli qurolidir. Oila tarbiyasi ijtimoiy tarbiya bilan uzviy aloqada bo'lsagina, kutilgan natijalarga erishish mumkin. Oila tarbiyasida yutuklarga erishish ota-onalarning pedagogik bilimlarga egaligi, Oila tarbiyasi bo'yicha tajribalar alma-shishi, ota-onalarni tarbiyaviy ishlarga qizg'in jalb qilishga ham bog'liqdir.

Har bir ota-ona Oila tarbiyasida o'zlarining burch va mas'uliyatlarini chuqur anglashlari lozim. Normal oilaviy muhit, bolani kitob o'qishga, mehnat qilishga

oʻz vaqtida jalb etish ham Oila tarbiyasining muvaffaqiyati garovidir. Oilada ota yoki onaning yoʻqligi yoki ulardan birining ketib qolishi Oila tarbiyasiga katta zarar yetkazadi. Ularning bolaga beradigan tarbiyaviy ta'sir kuchi yoʻqoladi, Oila tarbiyasidagi muvozanat buziladi. Bunday sharoitda bola qalbi qat-tiq jarohatlanadi, u tajang, serjaxl, qoʻpol, dagʻal boʻlib qoladi, kattalarga ishonmay qoʻyadi, oʻqishi pasayib ketadi. Oila tarbiyasida otaning obroʻsi katta ahamiyatga ega. Bolalarni barkamol inson qilib yetishtirishda maktabni oila bilan bog'lamasdan muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun Oila tarbiyasida maktab va ota-onalar oʻrtasidagi ta'limtarbiyaga oid birgalikdagi ishlari katta ahamiyatga ega. Otaonalarning oʻqituvchilar bilan boʻlgan uchrashuvlarida aytilgan fikrlar, ayniqsa qimmatlidir. Chunki ular oʻz farzandlari toʻgʻrisida koʻproq narsalarni bilib oladilar. Shuning uchun bola tarbiyasining tub mohiyatini tushungan har bir ota-ona oila bilan maktab oʻrtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga intiladi.

Bola maktabni tamomlagunga qadar otaona maktab bilan yaqin aloqa oʻrnatishi, farzandining darslarini oʻzlashtirishi, xulq-atvoridan xa-bardor boʻlib turishi, tarbiya masalalarida oʻqituvchi, sinf rahbari bilan maslahatlashib turishi, bolaning darsdan soʻng nima bilan mashgʻulligi haqida oʻqituvchi va sinf rahbarini xabardor qilib turishi lozim. O'z navbatida oʻqituvchi va sinf rahbari ham bolaning oʻqishi, odobi, xulqi, maktabda oʻzini tuta bilishi haqidagi ma'lumotlarni ota-onaga yetkazishi, zarurat tugʻilganda paydo boʻlgan muammolarni birgalikda hal qilishi zarur. Farzandi maktabga borgan ota-ona maktab jamoasining a'zosi boʻlib qolishi kerak. Oʻqituvchi va sinf rahbari ham oʻz oʻquvchisining oilasi bilan mustahkam ham-korlikni yoʻlga qoʻymogʻi lozim. Oila tarbiyasida ota-onalarning mahalla faollari, mehnat faxriylari bilan hamkorliklari ham muhim. Oila tarbiyasi farzandlarning har tomonlama kamol topishi uchun qulay sharoitlar yaratilsagina muvaffaqiyatli boʻlishi mumkin. Oila tarbiyasida har bir oila oʻziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi.

Barchamizga ma'lumki mustaqillik, milliy mafkura, milliy taraqqiyot kabi muqaddas qadriyatlarni xalq keng va teran idrok etmoqda. Qisqa vaqt ichida mamlakatimiz hayotida olamshumul oʻzgarishlar yuz berdi. Oʻzbekiston Respublikasining nomi xalqaro maydonda mustaqil davlat sifatida e'tirof etildi. Bu oʻzgarishlar odamlarning ongi va tafakkuriga ham ijobiy ta'sir etmoqda. Binobarin, oʻsib kelayotgan yangi avlod dunyoqarashida milliy iftixor tuygʻusi tarzida namoyon bo'lmoqda. Bu tuygʻuni rivojlantirish, barqaror e'tiqodga aylantirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir.

Milliy iftixor tuygʻusining shakllanishiga asos boʻluvchi omil milliy oʻz-oʻzini anglashdir. Milliy oʻz-oʻzini anglash millatning rivojlanish va taraqqiyot tarixini yaxshi bilish, taraqqiyotning turli bosqichlarida erishilgan yutuq va muvaffaqiyatlar asosini toʻgʻri talqin eta olish, milliy qadriyatlar mohiyatini

anglay olish, ijobiy milliy-mental xususiyatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ega bo’lish, salbiy xislatlar (masalan, mustaqil fikrga ega bo‘lmaslik, ota-ona yoki yaqinlarga tobe bo‘lib yashash, o‘ta andishalilik, qat’iyatning yetishmasligi)ni ko‘ra olish, milliy madaniyatning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rnini yetarli darajada baholash, Vatan taqdiri uchun befarq bo‘lmaslik, uning istiqboli uchun kurashish demakdir.

O‘zbekistonda ta’lim tizimining asosiy maqsad va mohiyatidan kelib chiqib shuni e’tirof etish mumkinki, yoshlar ongiga mustaqillikni mustahkamlash, xalqi bilan faxrlanish, milliy iftixor tuyg‘ularini singdirishda “pedagog-o’quvchi”, ”tarbiyachi-tarbiyalanuvchi” munosabatlarida mamlakatda ozod va obod Vatanni, erkin va farovon hayotni barpo etish bevosita o’quvchi-yoshlarga ham bog‘liqligini tushuntirishdir. Buni amalga oshirish uchun esa ta’lim jarayonida ularning jamiyat taraqqiyoti va ravnaqini ta’minlash,shuningdek, yoshlar tomonidan dunyoviy bilimlarning puxta o‘zlashtirilishida muhim ahamiyat kasb etuvchi fanlar asoslarini o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyoj hamda qiziqishini qaror toptirishga e’tibor qaratish lozim. Yana bir muhim jihat shundan iboratki, yoshlarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirishda balandparvoz gaplar, quruq nasihatgo‘ylikdan qochish kerak. O’quvchilarning “kattalik hissiga” tayanib, Vatan va el-yurt taraqqiyotida ularning bevosita mas’ul ekanliklari, tarixda ota-bobolarimiz hayoti yuksak ma’naviyat egasi ekanligimizga asos bo‘lishini jiddiy turib, ularning shaxsiy fikrlariga qo‘shilgan holda, bo‘lajak ma’lum kasbkor egalari sifatidagi bilimlarini o‘rgangan tartibda yondashish kerak bo‘ladi. O’quvchi-yoshlarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirishda o’quvchi-yoshlar quyidagilarga e’tibor qaratsa maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

– o‘quv mashg‘ulotlarini olib borishda o’quvchilarning yoshi, tafakkuri, dunyoqarashi va qiziqishlarini hisobga olish;
– ta’lim-tarbiyaning ilg‘or, ta’sirchan vositalaridan, zamonaviy o‘qitish texnologiyasi imkoniyatlaridan keng foydalanish;
– ayrim tushunchalarni haddan ziyod soddalashtirish, ta’limning eskicha uslub va tamoyillarini qo‘llash natijasida fanning qadrsizlanishiga yo‘l qo‘ymaslik;
– ta’lim jarayonida tazyiq o‘tkazmasdan ma’rifiy asosda ish tutish, yoshlarning mustaqil va erkin fikrlash, bahs-munozara yuritish ko‘nikmalarini oshirishga e’tibor qaratish;
– o‘qituvchi va tinglovchilar o‘rtasida o‘zaro hamfikrlik va hamkorlik muhitini shakllantirish, mavzuning tushuncha va tamoyillarini sharhlashda hayotiy misollar, bugungi dunyoda ro‘y berayotgan voqealar tahlilidan, matbuot materiallaridan keng foydalanish;

– yoshlarda g‘oyalar o‘z ma’no-mohiyatiga ko‘ra; bunyodkor yoki vayronkor bo‘lishi haqidagi hayotiy va haqqoniy tasavvurlarni shakllantirish;
– milliy istiqlol g‘oyasining insonparvarlik mohiyatini ko‘rsatish asosida mustaqillik biz uchun eng oliy qadriyat, uni asrab-avaylash esa har birimizning muqaddas burchimiz ekanini o’quvchilarning qalbi va ongiga singdirish. Shu ma’noda, o’quvchi-yoshlar ongiga milliy iftixor tuyg‘usini singdirish masalasi millatning yutuqlari, obro‘-e’tibori bilan faxrlanish, uning muammolariga befarq qarab turmaslik; o‘z eliga, millatiga jonkuyar bo‘lish; o‘z millatining moddiy, ma’naviy merosini asrab-avaylash; xalq odatlari, an’analari, qadriyatlarini hurmat qilish, ularni boyitish va takomillashtirish; o‘z millatiga mehr-muhabbatini amalda namoyon qilish; o‘zga millatlarni hurmat qilish; ajdodlar xotirasi oldida vorislik mas’uliyatini his qilish kabi tarbiya jarayonining jiddiy va kechiktirib bo‘lmas vazifalari bilan bog‘liq.

Masalan, Yaponiyada o’quvchilar xalq tarixi, adabiyoti, madaniyati, musiqasi, o‘ymakorlik san’atiga doir har qanday savolga bemalol javob qaytara olar ekanlar. Chunki shu sohalar maktabdanoq boshqa predmetlar qatori o‘qitilar ekan. Bolalar yoshlik paytidan e’tiboran o‘z xalqi tarixiga aloqador narsalarni ko‘proq bilishlari kerak.

Shunda ular boshqa xalqlar tarixini ham oson o‘zlashtiradi.Yoshlarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirishda asosan ular o‘qiydigan, o‘rganadigan barcha turdagi ma’lumotlar (kitoblar, ommaviy-axborot vositalari, muloqot jarayonlari, bevosita ularga o‘qitiladigan fanlar) – shakllanadigan yangicha tasavvurlar, yangicha tarbiya va yangicha dunyoqarash uchun zamindir.Oliy ta’lim muassasalari o’quvchilarida milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirish nafaqat professor-o‘qituvchilarimizning, balki bevosita ota-onalarning savodxonligi, ularning tarbiyalanganlik darajalari bilan ham bog‘liqdir. Shaxs ma’naviyati, tarbiyasi, dunyoqarashi - asosan oiladan boshlanadi. Milliy iftixor tuyg‘usi dastlab farzandlarimizga bobolar o‘giti, ota ibrati, ona mehri orqali singdiriladi.

Oilasini sevgan, yaqinlarini e’zozlagan tarbiyalanuvchi shaxs hyech qachon Vataniga qarshi bo‘lmaydi, uni sevadi, ardoqlaydi, kelajagi uchun kurashadi. Milliy iftixortuyg‘usi, avvalambor, o‘zbek oilasidagi tarbiya an’analari va ularni takomillashtirish, milliy qadriyatlarimizni turmush tarzining ajralmas bo‘lagiga aylantirish, o‘zaro muloqotda Sharqona madaniyat va zamonaviy shakllarni uyg‘unlashtirish, xalqimizga ota-meros mehnat tarbiyasi, uning farovon hayotning asosi sifatida qadrlanishiga erishishorqali shakllanib boradi. Ota-ona oilada bolaning nima ish bilan shug‘ullanishi,qanday kitoblarga qiziqishi, qanday filmlar tomosha qilishi, qanday musiqaga qiziqishi, kasb tanlashdagi intilishlari kabi harakatlarini kuzatib, ularni nazorat qilib, maslahatlar berib borishi lozim

bo‘ladi. Zamonamizning yana bir unchalik e’tibor qaratilmayotgan, lekin e’tibor berishni talab qiladigan tomoni shundaki, hozir o‘zbek oilalarida avvalgiday ko‘p bolalilik an’anasi kamayib bormoqda. Avval ko‘proq bolalar aka-ukalari, opa-singillari bilan yaqin bo‘lib, tarbiyada ularning ta’siri ko‘proq sezilgan bo‘lsa, hozirgi kunda asosan, ota-ona bitta yoki ikkita farzandining yaqin maslakdoshi bo‘lib qolmoqda. Bu o‘rinda, ayniqsa, ota-onaning savodxonlik darajasi ham inobatga olinishi kerak bo‘ladi. O‘zbek oilalarida tarbiyaning yana bir muhim jihati shundaki, bobolar va buvilar bola tarbiyasida bevosita ishtirok etadilar. O‘zbek farzandiga kattalarni hurmat qilish kerak, degan gap kam aytiladi, chunki unga ota-onasining o‘zidan kattalarga muomalasi, qariyalarni tashlab qo‘ymaslik, kasallarning holidan xabar olish, chorasizlarga yordam berishni jonli misollarda har kun ko‘radi. Bu xislatlar bizga ota-bobolarimizdan meros va bizning milliy iftixorimizdir. Tarixda ham, masalan, Amir Temur shahzodalarning tarbiyasi bilan yoshi ulug‘ buvilari shug‘ullanishlarini lozim topgan, Shohruh Mirzoning, nabiralari Muhammad Sulton Mirzo, Xalil Sulton Mirzo, Ulug‘bek Mirzolarning tarbiyasi bilan Saroy Mulk xonim shug‘ullanganlar. Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish joizki, o’quvchilarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirish jarayonida bu muammoning psixologik jihatlarini o‘rganish, yoshlarning dunyoqarashlari, qiziqishlari, iqtidorlarini inobatga olib, tarbiyachi va ota-onalarning ta’sirini kuchaytirish orqali harakat qilinsa, kutilgan natijalarga erishish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Xalq so‘zi.- 1995.-6 iyun; «Ma’rifat». - 1995. -7 iyun.
2. Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. -T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009.
3. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O‘zbekiston, 2018.
4. Тишков В. Очерки теории и политики этничности в России. - М.:
Институт этнологии и антропологии РАН, 1997, - С.165-166.
5. Abu Rayhon Beruniy. 100 hikmat (Ibratli so’zlar). Toshkent: Fan, 1993. - 248 b.
6. Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. Asarlar. 15-tom. - Toshkent: Fan, 2005. - 244 b.

РЕЗЮМЕ

Maqola o’quvchi-yoshlarda milliy iftixor tuyg‘usini rivojlantirishda oilaning roli masalalariga bag‘ishlangan. Muallif o‘zbekona milliy qadriyatlar negizini ifodalovchi o‘zbek xalqi fazilatlari turkumi bag‘rikenglikni ifodalovchi omillardan biri ekanligi ta’kidlab o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли семьи в воспитании у учащихся чувства национальной гордости. Автор подчеркивает, что набор качеств узбекского народа, лежащий в основе узбекских национальных ценностей, является одним из факторов толерантности.

SUMMARY

The article focuses on the role of the family in instilling a sense of national pride in students. The author emphasizes that the set of qualities of the Uzbek people, which is the basis of Uzbek national values, is one of the factors of tolerance.

SAVOD O'RGATISH DAVRIDA O'QUVCHILARNING INTELLEKTUAL BILISH FAOLIYATINI DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANIB TAKOMILLASHTIRISH

Karimova B. X.
TerDU Pedagogika va ijtimoiy ish kafedrasi
dotsenti v.b, p.f.b.f.d (PhD)

Tayanch so'zlar: Alifbo darsi, intellektual, bilish, faoliyat, didaktik o'yin, e'tibor, samara, maqsad, o'qituvchi, dolzab, tushuncha, bo'g'in, tovush, mas'uliyat, vazifa.

Ключевые слова: урок Азбуки, интеллектуальный, познание, деятельность, Дидактическая игра, внимание, эффект, цель, учитель, актуальность, понятие, слог, звук, ответственность, задача.

Key words: Alphabet lesson, intellectual, knowledge, activity, didactic game, attention, effect, goal, teacher, dolzab, concept, syllable, sound, responsibility, task.

Bugungi kunning dolzab masalalaridan biri bu o'quvchilarning savod o'rganish darajasi va ularni bilimli komil inson etib voyaga yetkazishdan iborat sanaladi. Shunday ekan ushbu maqsadlarning ilk tamal toshi Alifbo darslarida qo'yiladi. Bugungi dolzarb masalalardan biri ham Alifbo darslarining sifat samaradorligini oshirishga qaratilgan. Bu borada boshlang'ich sinflar oldida mas'uliyatli vazifalar turadi.

Buning uchun mavzuda mo'jassam bo'lgan tushunchalarni tahlil qilish joiz. Ya'ni mazkur maqolada ham mavzu tushunchalarini izohlashga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, Aifbo darsi, intellektual, bilish, faoliyat, didaktik o'yin kabilar.

Avvalo ilk tushuncha mazmunini quyidagicha keltiramiz. Ya'ni Alifbo darsi mazmuni. Alifbo fani. Bu fan 31-dekabrgacha davom etib, unda o'quvchilar alifbodagi barcha unli va undosh tovush-harflar bilan tanishtiriladi. O'quvchilarning tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Shuningdek, harf birikmalari ng, sh, ch, 2 tovushni ifodalaydigan j, tutuq belgisi (’) va jo‘ja, jurnal, jirafa, tong, so‘ng, bodring, choynak, shudring va shu kabi so’zlarni o’qishga o’rgatiladigan bosqich. Yuqoridagi kabi so’zlarni o’qish bilan bo’g’inlab o’qish malakasi takomillashadi: o’quvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan so’zlarni ham to’g’ri o’qishga o’rganadilar.

Savod o’rgatish mashqlarining asosiy turlari quyidagicha:

Tovush ustida ishlash.

Tovush savod o’rgatishning asosi bo’lib xizmat qiladi. Savod o’rgatish davrida so’z va bo’g’inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o’tkaziladi, diktsiya (ravshan, burro gapirish).

I. Analiz mashqlari.

1. Nutq (gap)dan so’zni ajratish; so’zni aniq talaffuz qilish;

– bo’g’inlarga bo’lish va bo’g’inlarni aniq talaffuz qilish, urg’uli bo’g’inni ajratish va uni boshqa bo’g’inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o’qish, maxsus tovushni ajratgan holda so’zni bo’g’inlab o’qish (aaaa-na, nooon, iiin, sssa-na, ki-yyyik, iiish).

2. Darsda o’rganiladigan yangi tovushni ajratish. Bunday tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor:

– Bu jarayonda Omonashvili ishlab chiqqan usuldan ham foydalanish mumkin. Bunda tovush emas, harf asos qilib olinadi. O’quvchilar o’rganilgan harflar ichidan notanishini topadilar, so’ng uning o’qilishi va fonetik belgilari ustida ishlanadi:

Darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so’ng, odatda, shu tovush so’z boshida, o’rtasida, oxirida kelgan va aniq talaffuz qilinadigan so’zlar tanlanib, o’quvchilarga talaffuz qildiriladi.

3. So’zdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, bo’g’inlarni sanash: Olma - ol-ma; o-l-m-a - to’rtta tovush, to’rtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki bo’g’in. Bu usuldan o’quv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

II. Sintez mashqlari.

1. Tovush tomonidan analiz qilingan so’zni yoki bo’g’inni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu so’z yoki bo’g’inni o’qish.

2. O’rganilgan undosh yoki unli bilan (na, ni, no; la, lo, li; ay, uy, oy, ...) bo’g’in jadvalini tuzish; bo’g’in jadvalini kitobdan yoki matndan o’qish.

Xulosa qilganda, faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib bo’lmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi o’rin tutadi. O’quvchi so’zni analiz qilish bilan uni leksik ma’noga ega bo’lgan bir butunlik

sifatida anglaydi, bu - sintezdir; so'z sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir.

Umuman, savod o'rgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar tizimi bolaning faol fikrlashini ta'minlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina o'quvchilarning bilish mustaqilligini ta'minlaydi, "muammoli" vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni o'stiradi.

Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni yengillashtiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma bo'g'inlar va harf terish taxtasi, shuningdek, abak (harakat qiladigan lentali ko'rgazma), kadoskop va shu kabi texnik vositalardan ham foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon yoki lingofon kabineti xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. Nutq o'stirish uch yo'nalishda: so'z ustida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash orqali amalga oshirilishi metodik adabiyotlarda qayd etilgan.

Savod o'rgatish darslarida ham yuqoridagi uch yo'nalish bo'yicha ish olib boriladi.

Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida so'zni ongli ishlatishga; ikkinchidan, turli sodda yig'iq gap (Bolalar yuguryaptilar), sodda yoyiq gap (Lola do'konga bordi), uyushiq bo'lakli gap (Anvar o'qidi va yozdi) tuzadilar. Ular bu ko'nikmalarni amaliy-mashqlar yordamida egallaydilar.

O'qish darslarida o'quvchilar rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, o'qituvchi savoliga to'liq javob berishga o'rganadilar. Alifbedagi rangli chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarning talaffuzi ustida ishlash ham katta ahamiyat kasb etadi, chunki ko'pgina bolalar talaffuzida kamchiliklar bo'ladi: bir tovush o'rniga boshqasini (sh o'rniga s, r o'rniga l) talaffuz qiladilar, chuchuk til bilan duduqlanib gapiradilar, so'zdagi ayrim tovushni tushirib yoki boshqa bir tovush qo'shib talaffuz qiladilar, tovushlar o'rnini almashtirib qo'yadilar. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun logopedlar maxsus mashqlardan foydalanadilar. O'qituvchi ham har bir darsda va darsdan tashqari vaqtda o'quvchilar talaffuzini kuzatib borishi, kamchiliklarni aytib, to'g'ri talaffuz namunasini ko'rsatishi lozim.

Savod o'rgatish davrida o'quvchining intellektual bilish faoliyatiga alohida e'tibor qaratish lozim. Yani:

Bolalik - bu bolaga atrofdagi voqelik bilan tanishish imkoniyatini beradigan barcha aqliy jarayonlarning intellektual rivojlanish davri. Bola idrok etishni, fikrlashni, gapirishni o'rganadi; u ob'ektlar bilan harakat qilishning ko'plab usullarini o'zlashtiradi, muayyan qoidalarni o'rganadi va o'zini nazorat qila boshlaydi. Bularning barchasi xotira ishini o'z ichiga oladi. Bolaning rivojlanishida xotiraning roli juda katta. Atrofimizdagi dunyo va o'zimiz haqidagi bilimlarni o'zlashtirish, ko'nikma va odatlarni egallash - bularning barchasi xotira ishi bilan bog'liq. Maktab ta'limi, ayniqsa, bolaning xotirasiga katta talablar qo'yadi.

Zamonaviy psixologiya bolalarning intellektual salohiyati genetik jihatdan aniqlanganligini va ko'p odamlar faqat o'rtacha aql darajasiga erishish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlaydi. Albatta, rivojlanish uchun imkoniyatlarimiz cheksiz emas. Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, agar «o'rtacha» intellektual qobiliyatlardan kamida bir oz samaraliroq foydalanilsa, natijalar barcha kutganlardan oshadi.

Didaktik o'yinlar bolalarning xotirasini rivojlantirishga, faoliyatning bir turidan boshqasiga o'tishga, boshqalarni tinglash va eshitish qobiliyatini rivojlantirishga, boshqa nuqtai nazarlarni tushunishga va idrok etishga yordam beradi.

Maktab o'quv dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun bola nafaqat ko'p narsani bilishi, balki izchil va yakuniy fikrlash, taxmin qilish, aqliy zo'riqishni ko'rsatish va mantiqiy fikrlash kerak. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishni o'rgatish bo'lajak talaba uchun juda muhim ahamiyatga ega va bugungi kunda juda dolzarbdir.

Kichik yoshdagi bolalarning mantiqiy fikrlashi va xotirasini rivojlantirish imkoniyatlaridan foydalanib, bolalarni maktab ta'limi oldimizga qo'yadigan muammolarni hal qilishga yanada muvaffaqiyatli tayyorlash mumkin.

Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish didaktik o'yinlardan foydalanish, zukkolik, boshqotirma, turli mantiqiy o'yinlar va labirintlarni echishni o'z ichiga oladi va bolalarda katta qiziqish uyg'otadi. Bu faoliyatda bolalarda muhim shaxsiy xususiyatlar shakllanadi: mustaqillik, topqirlik, zukkolik, qat'iyatlilik, konstruktiv qobiliyatlar rivojlanadi.

Bolalar o'z harakatlarini rejalashtirishni, ular haqida o'ylashni, natija izlashda taxmin qilishni, ijodkorlikni namoyon etishni o'rganadilar.

Didaktik o'yinlar bolalarning eng tabiiy faoliyatidan biri bo'lib, intellektual va ijodiy namoyon bo'lish, o'zini namoyon qilish va mustaqillikni shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Didaktik o'yinlar:

1. Didaktik o’yinlar tanlash va ulardan foydalanishda o’quvchilarning yosh xususiyatlari pedagogik jihatdan tayyorgarligi va bilim saviyasi hisobga olinadi;

2. Tanlangan har bir o’yin o’quvchilarga sistemali bilim berish, malaka va ko’nikmalar hosil qilish bilan birga ularning barkamol bo’lib yetishishiga va ruhan tetik o’sishiga qaratilgan bo’ladi;

«Kamera» o’yini

Xotira va e’tiborni rivojlantirish uchun o’yin.

1-variant: bolalarga bir soniya davomida istalgan tasvirli karta ko’rsatiladi, ular uni iloji boricha batafsil tasvirlashlari kerak.

2-variant: ba’zi bir syujet (30 soniya) tasvirlangan rasm ko’rsatiladi, undan so’ng birinchi rasmga o’xshash boshqa rasm beriladi, lekin ba’zi narsalar etishmayotgan yoki boshqa narsa bilan almashtirilgan. Nima o’zgarganini aytishim kerak.

Yuqori qarsak o’yini

Diqqat, xotirani rivojlantirish uchun o’yin.

Rahbar iboralar-tushunchalarni talaffuz qiladi - to’g’ri va noto’g’ri.

Agar ifoda to’g’ri bo’lsa, bolalar qarsak chaladi, to’g’ri bo’lmasa, oyoq osti qiladi.

Misollar: «Yozda har doim qor yog’adi.» Kartoshkani xom holda iste’mol qilishadi.» «Qarg’a ko’chmanchi qushdir.» Ma’lumki, bolalar qanchalik katta bo’lsa, tushunchalar qanchalik murakkab bo’lishi kerak.

Bola hayotida intellektual bilishni rivojlantirishning o’rni nimada?

Aqli rivojlangan maktabgacha yoshdagi bolalar yangi materialni tezroq yodlaydilar va o’zlashtiradilar, o’z qobiliyatlariga ishonchni his qiladilar va amaliyot ham ular ko’proq o’rganishni xohlashlarini ko’rsatadi. Bolalar fikrlashni, idrok etishni, gapirishni o’rganadilar, qoidalar tizimiga muvofiq o’zlarini boshqarishni o’rganadilar. Bularning barchasi xotira ishini talab qiladi, uning bolaning rivojlanishidagi rolini ortiqcha baholab bo’lmaydi. Xotiraning ishi o’zi va atrofidagi dunyo haqidagi bilimlarni o’zlashtirish, odatlar, ko’nikmalar va qobiliyatlarni to’plash bilan bog’liq. Ammo maktab ta’limi xotira ishiga ayniqsa talabchan, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishi juda muhimdir.

Zamonaviy psixologiya bolalarning intellektual salohiyati genetik jihatdan belgilanadi, shuning uchun aholining ko’pchiligi o’z aql-zakovatini faqat o’rtacha darajada rivojlantirishi mumkin degan fikrga asoslanadi. Albatta, inson taraqqiyotining imkoniyatlari cheksiz emas.

Ammo, amaliyot shuni ko’rsatadiki, agar siz o’rtacha aqlning mavjud imkoniyatlaridan biroz samaraliroq foydalansangiz ham, natija ajoyib bo’ladi.

Intellektual o'yinlar yordamida bolaning xotirasi rivojlanadi, unga bir faoliyatdan ikkinchisiga o'tish osonroq bo'ladi, u boshqalarni tinglashni, boshqa nuqtai nazarni idrok etishni va tushunishni o'rganadi.

Maktab o'quv dasturini muvaffaqiyatli bajarish uchun bola nafaqat ko'p narsani bilishi kerak, balki u uchun aniq va izchil fikrlashni, taxmin qilishni, mantiqiy fikrlash va aqliy zo'riqish qobiliyatiga ega bo'lishni o'rganish bir xil darajada muhimdir.

Bilish. Ushbu mulohaza har bir ta'lim oluvchiga zarurdir. Jumladan boshlang'ich sinf o'quvchilari ham nazarda tutiladi.

«Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta'limot, fan so'zlaridan kelib chiqqan. So'zma-so'z uning ma'nosi – "Bilish haqidagi ta'limo (fan)", "ong haqidagi ta'limot (fan) degan ma'noni anglatadi. Gnoseologiya fanida insonning dunyoni bilish imkoniyati insonning o'zini anglash jarayoni bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi bilimlar tabiati va ularda aks etuvchi narsalarning o'zaro nisbati o'rgatiladi. Gnoseologiyaning maqsad va vazifalari, bilishning moxiyati va mazmuni to'g'risida zarur bilimlarga ega bo'lish mamlakatimizda bilimdon, xar jixatdan yetuk barkamol inson shaxsini shakllantirishda aloxida o'rin tutadi. Bilish nazariyasi bo'lajak mutaxassis-kadrlarda muayyan ilmiy layoqat va qobiliyatlarni shakllantirishga ko'maklashadi. Milliy mustaqillik yillarida gnoseologiya oldiga qo'yilayotgan eng muxim vazifalardan biri, ilmiy bilimlarning jamiyatimiz taraqqiyoti, tinchligi va farovonligi uchun xizmat qilishini ta'minlaydigan omil va mexanizmlarni o'rganish, Ulug' ajdodlarimizning ilmiy bilimlarni rivojlantirish borasida orttirgan tajribalarini keng ommalashtirishdir.

Faoliyat

Ma`lumki, inson o`z tabiati jihatidan faol (ya`ni har doim bir maqsad asosida harakat qiladigan) mavjudotdir. Ana shu jihatdan olganda odamning barcha psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik xususiyatlari uchun turli tuman faoliyatlarida namoyon bo`ladi. Faoliyat doimo organizm bilan muhitning o`zaro bir-biriga ta`sir etib turishining ifodasidir. Faoliyat deganda tirik organizmni ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faolligi tushuniladi.

Odam faoliyati hayvonlarning xatti-harakatlaridan tubdan farq qiladi. Hayvonlarning faolligi ularning nerv sistemasi va psixikasining rivojlanganligiga qarab birmuncha murakkab bo`lishi mumkin. Ammo ularning hayoti har qanday hollarda ham tashqi borliqning talabiga organizmning biologik moslashishi bilangina chegaralanadi. Odamning xulq atvori, faoliyati esa tamomila boshqacha xarakterdadir. Inson hayvonlar xatti harakatlaridan farq

qilib, avvalo ijtimoiy xarakterga egadir. Inson o`zining sa`yi harakatlarini ilk yoshidanoq, butun insoniyat tajribasi va jamiyat talablariga yo`naltirib boradi. xatti harakatlarning bu turi shu qadar o`ziga xosli, uning ifodalash uchun maxsus termin faoliyat termini qo`llaniladi. Inson faoliyatiga xos bo`lgan xususiyatlardan yana biri, u bilish jarayonlari va iroda bilan chambarchas bog`liq bo`ladi, ularga tayanadi, bilish va irodaviy jarayonlarsiz yuz berishi mumkin emas. Faoliyat kishining anglanilgan maqsad bilan boshqarib turiladigan ichki (psixik) va tashqi (jismoniy) faolligi bo`lib hisoblanadi.

Inson faoliyatining ma`lum motivlari, maqsad va amalga oshiruv usullari bo`ladi. Inson faoliyati ma`lum motivlar asosida yoki motivlar uchun bajariladigan, ongli suratda tug`ilgan extiyojlar inson xatti-harakatini asosiy motivlaridir.

Motiv bu birinchidan insonni faoliyatga undaydi, ikkinchidan o`ziga xos jihatlarni namayon etadi va maqsadga erishish uchun zarur yo`l va usullarni tanlashga yordam beradi. Motivlarga ehtiyojlar, qiziqishlar, emotsiya va hislar, e`tiqod va ideallar, ustanovka va odatlar kirishi mumkin.

Mazkur maqolada ham mavzu yuzasidan berilgan tushunchalar alohida tahlil qilindi. Jumladan, Alifbo darsi, intellektual, bilish, faoliyat, didaktik o’yin kabilar. Ushbu tushunchalar tahliliga e’tiborni qaratish bilan birga ulardan dars davomida samarali foydalanilsa maqsadga muvofiq bo’ladi. Shundagina Alifbo darslari samaradorligi oshib, o’qituvchi oldiga qo’ygan maqsadga erisha oladi.

Adabiyotlar:

1. 1993-yil, 2-sentyabr. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida. O‘n ikkinchi chaqirik O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi.-1993, №9, 332 - modsa.

2. 1995-yil, 6- may. «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘grisida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi xaqidagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o‘zgartishlar kiritish to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori. // Xalqso‘zi.- 1995.-6 iyun; «Ma’rifat». - 1995. -7 iyun. Yana qarang: Til va adabiyot ta’limi.- 1995.- №3. - B.4.

3. Abdullayeva Q va b. Savod o’rgatish metodikasi. –T “O’qituvchi”. 1996 yil.

4. Boshlang’ich ta’lim jurnali. 2000-2007.

5. G’affarova T. “Savod o’rgatish” - T: 1997.

6. G’ulomova X. Yo’ldosheva Sh. “Onatili o’qitish metodikasi” - T: Ma’ruza matn.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada Alifbo darslarida o’quvchilarning intellektual bilish faoliyatini didaktik o’yinlardan foydalanib takomillashtirish mazmuni yuzasidan fikrlar bayoni keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изложены идеи по содержанию совершенствования интеллектуальной познавательной деятельности учащихся на уроках алфавита с использованием дидактических игр.

SUMMARY

This article presents a description of the content of improving students ‘ intellectual cognitive activity using didactic games in Alphabet lessons.

ФИЗИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ТУРЛИ ДАРАЖАДАГИ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА УСУЛЛАР

Убайдуллаева В. П.
Тошкент тиббиёт академияси ассистенти

Таянч сўзлар: инновацион ўқитиш, технология, компетенциявий ёндашув, эвристик, муаммоли вазият, индукция, дедукция, абстракциялаш.

Ключевые слова: инновационное обучение, технология, компетентностный подход, эвристика, проблемная ситуация, индукция, дедукция, абстракция.

Key words: innovative training, technology, competence-based approach, heuristics, problem situation, induction, deduction, abstraction.

Кириш. Физика таълими сифати - ўқилаётган, таҳлил қилинаётган мавзуга физика ўқитувчисининг масъулият билан ёндашиши, ушбу мавзунинг мазмунини талабаларга етказишга қаратилган маҳорати, унинг ўқув жараёнини бугунги кун талаблари асосида ташкил эта олиши билан белгиланади. Бунда педагогик технология имкониятлари ва усулларидан фойдаланиш муҳим ҳисобланади. ЮНЕСКОнинг таърифи бўйича “Педагогик технология - бу бутун ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнида олдинги таълим шаклларини самарадорлаштириш вазифасини қўювчи техник ҳамда шахс захиралари ва уларнинг алоқасини ҳисобга олиб, билимларни яратиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли услубидир” . Таълим технологиясини, бутун педагогик фаолият асосида лойиҳалашни амалга оширишнинг амалий жараёни, ўқитувчи ва талаба учун тўла қулай шароитни таъминлаш орқали таълим жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш модели деб таърифлайди.

Физика ўқитувчиси педагогик технологияни амалиётга самарали жорий этиши учун: давр талабига мос дарс мақсади ва вазифаларини аниқ белгилаши, физика фани мазмунини ўқув дастури бўйича мукаммал эгаллаши, мунтазам равишда педагогик маҳоратини ошириб бориши, дидактик жараённи амалга ошириш билан таниш бўлиши, ўқитишнинг самарали шакл, усул, восита ва технологияларидан фойдалана олиши ҳамда талабанинг ўзлаштиришини мунтазам назорат қилиб, баҳолаб бориши

лозим. Умуман олганда, физика ўқитувчиси: педагогик технологиянинг илмий-назарий асосларини; ўқув жараёнига тизимли, технологик, компетенциявий ёндашувларни; инновацион ўқитиш технологияларини; ўқув жараёнини лойиҳалашни; ўқитишнинг фаол усулларидан фойдаланишни; уй вазифаларини мақсадли беришни; муаммоли топшириқларини талаба фаолият даражаларига мос ҳолда тузишни; Интернет тармоғидан фойдаланишни; талабаларнинг билимини объектив баҳолаш кабиларни билиши керак.

Асосий қисм. Қўлланиладиган педагогик технологияларни бир тизимга солиш, унга мақсадли йўналиш бериш ўқув дарсини ташкил этишдаги шакл ва мазмун яхлитлигини таъминлаган ҳолда кутилиши зарур натижани олишни белгилайди. Физика ўқув жараёнига тестларнинг жорий этилиши, диагностик таҳлилнинг киритилиши, мониторинг назоратининг юритилиши, билимларни холисона баҳолашга ўтиш, физика фанининг боб, бўлим мазмунини яхлит ҳолда ўзлаштиришни моделлаштириш, тизимга солинган назорат турларида талабаларнинг ишлаши ҳамда ноанъанавий дарс шаклларининг вужудга келиши ўқув жараёнидаги анъанавий таълим ўрнига вужудга келган янги педагогик технологиялар бўлиб, улар янгича фикрлаш тизимидаги ўқув жараёнига ўтишни тақозо этади. Педагогик технологиялар бўйича билдирилган фикрларни умумлаштирсак педагогик технология мазмуни, физика ўқитувчисининг касбий фаолиятида замонавий ўқитиш воситаларидан фойдаланган ҳолда ўқитиш самарадорлигини ошириш, талабаларнинг билим олиш сифатини яхшилаш, талаб этилган билим даражасига эриши учун ўқув жараёнини олдиндан лойиҳалаштиришдан иборат деб тушуниш мумкин. Демак, педагогик технология - ўқув жараёни учун лойиҳаланади ва белгиланган мақсадга эришишга йўналтирилади. Лойиҳалаш, мўлжаланган максад ва уни амалга ошириш усул ва воситалари йиғиндисини аниқлашдан иборат. Бунда - ўқитиш технологиясини амалга ошириш вақтини аниқлаш; ўқув материалини таҳлил қилиш; мақсад ва вазифаларни ажратиб олиш; ўқув материалини тизимга солиш; билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш босқичлари, талабанинг сифат ва фазилатларини ривожлантиришни аниқлаб олиш кетма-кетлигида ишлар амалга оширилади . Лойиҳалашни бевосита физика фани дарсида амалга ошириш мумкин. Бу жараёнда - физика фани мавзуси бўйича мақсад ва вазифалар билан талабаларни таништириш; муаммоли топшириқ, уй вазифалари ва мустақил бажариладиган ишларни, уларни бажариш тартибини тушунтириш; мавзуни ўзлаштириш бўйича кўрсатмалар бериш, унинг меъёрларини айтиб бериш; талабаларни фаол, мустақил фаолиятга

жалб этиш; билишга мотивация ҳамда муаммоларни бажаришга эҳтиёж уйғотиш; мавзу бўйича умумий хулосалар чиқариш; талабалар эришган ютуқларни таҳлил қилиш ишларига алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Физика ўқитувчиси шуни эсдан чиқармаслик керак-ки, талабалар дарс жараёнида турли муаммоларга дуч келади, бу албатта сифат ва самарадорликка салбий таъсир қилади. Ўтказилган таҳлиллар бугунги кунда физика фани дарсларини ташкил этишда ўқитувчиларда қуйидаги умумий камчиликлар борлигини кўрсатади, улар: физика фани ўқитувчиларининг педагогик маҳорат ва қобилиятининг сустлиги ҳамда замонавий таълим талабларини эътиборга олмаслик; ўқув жараёнини давр талабларига мос, ҳаёт, турмуш, фан-техника, ишлаб чиқариш билан боғлаш асосида ташкил этмаслик; ўқитишда талабанинг аввалги билими, қизиқиш, эҳтиёж ва ҳаётий тажрибаларини ҳисобга олмаслик; ўқитишнинг замонавий методика, метод, шакл, технология ва воситаларидан самарасиз фойдаланиш ва бошқалар.

Бугунги кунда республикамизнинг таниқли олимлари: Н.Х.Авлиёкулов, Н.Н.Азизхўжаева, Н.С.Саидаҳмедов, О.Д.Рахимов, Л.В.Голиш, М.Тожиев, М.М.Холмухамедов, К.Б.Ҳайитбоев, А.Мавлянов [4] кабилар илмий асосланган, минтақамизнинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган педагогик технологияларни такомиллаштириш ва уларни ўқув жараёнида фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Бунинг учун физика ўқув жараёнини замонавий ташкил этиш, лойиҳалашга етарли эътибор бериш, унинг асосий турларига илмий жиҳатдан ёндашиш, шакллари ва ҳажмини ўрганиш масалаларига физика ўқитувчилари томонидан эътиборни ошириш, ўқув жараёни сифатини оширишда маълум бир тизимни яратиш, талабаларни кўпроқ муаммоли илмий-тадқиқот ишларига жалб этиш муҳим. Ушбу долзарб муаммоларнинг ижобий ҳал қилиниши кўп жиҳатдан физика ўқитувчиларининг касбий салоҳияти ва педагогик маҳоратига, савиясига, тайёргарлигига ва фидоийлигига, унинг ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига, турли даражадаги компетенцияларининг ривожланганлигига боғлиқдир.

Физика ўқитувчилари амалиётда физика ўқитишда қуйидагилардан кўпроқ фойдаланилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: репродуктив, муаммоли, эвристик, турли шакллардаги тадқиқотчилик методлари, кўргазмали қуроллар, жадваллар, ўқитишнинг техник воситалари. Дарсда эса қуйидаги ўқув фаолияти турларидан фойдаланиш муҳимдир: талабалардан сўраш, формула, қонун ва тушунчаларни ёзиш, дарслик материалини ўқиш, саволларга жавоб, масалаларни ечиш, кўргазмали қўллан-

маларни кўриб чиқиш, лаборатория ишлари, намойиш тажрибалари ва экспериментларни ўтказиш. Бунда ўқитиш турларидан фойдаланилади: оғзаки, кўргазмали, мустақил иш, аудиовизуал, амалий иш. Бу ортиқча зўриқиш муаммоларини ечади.

Физика ўқитувчилари касбий маҳорати ҳамда педагогик тажрибаларини ошириши учун қуйидаги талабларни бажариш лозим: дарсда физика ўқув материалларини ўзлаштириш режаси ва конспектларини турли шаклларда тузиш; замонавий ўқитиш технологиялари тамойиллари асосида дарсларни ўтказиш, амалий дарслар мавзулари бўйича тарқатма материаллар билан таъминлаш; кичик гуруҳларда мустақил ишлаш, мустақил ишлашни илмий-услубий жиҳатдан ташкил қилиш; семинар дарсларини баҳс-мунозара шаклида олиб бориш, танқидий фикрлашни ривожлантирувчи тест вариантларини тузиш, аниқ белгиланган ўқув мақсадларига эришишга йўналтирилган дарслар таркибини аниқлаш ва бошқалар. Физика ўқитувчиси ушбу талаблар асосида дарсларни ташкил этса, бу фаолиятга бўлган фаоллиги ошади, фикрлаши, ижодий тафаккури кучаяди, методик тайёргарлиги такомиллашади, муаммолар ечимининг энг яхши йўлини танлаш фаолияти мустаҳкамланади.

Физика фанидан лаборатория дарсларини олиб бориш технологияси мавзусини суҳбат ва баҳс мунозара усулида ўтиш методикаси 1-иловада, технологик харитаси эса 2-иловада берилган.

Лаборатория дарсини олиб бориш технологияси

1-илова

Талабалар сони: 12	**Вақти -2 соат**
Дарс шакли.	Лабораторияга кириш
Дарс режаси.	Лаборатория ишларининг турлари тўғрисида маълумот. Лаборатория ишларига оид адабиётлар.
Дарс мақсади. Лаборатория ишларини бажариш технологияси билан таништириш.	

Педагог вазифалари: курснинг тузилиши тўғрисида маълумот бериш. Лаборатория ишлари, уларга оид адабиётлар тўғрисида маълумот бериш, лаборатория ишларининг баёни, лаборатория ишларини назирй топшириш тўғрисида.	Ўқув натижалари: курснинг тузилиши ҳамда лаборатория ишларини бажариш тартиби тўғрисида маълумот берилади, лаборатория ишларига оид адабиётлар тўғрисида маълумот олинади. Лаборатория ишларининг баёни билан таништи-рилади. Лаборатория ишларини назарий топшириш тўғрисида тушунча ва баҳолаш мезони тўғрисида маълумот берилади.
Бажариш усуллари.	Маъруза, суҳбат, баҳс-мунозара, муҳокама қилиш, фикр алмашиш.
Воситалари.	Бажаришга оид ускуна ва слайдлар.
Шакли.	Лабораторияга кириш
Шарт-шароитлари.	Техник воситаларни қўллашга мўлжалланган аудитория, проектор ва намойиш тажриба ускуна-лари.
Мониторинг ва баҳолаш.	Оғзаки сўроқ, савол-жавоб, таҳлил натижалари.

Лабораторияга кириш дарси технологик харитаси

2-илова

Фаолият босқичлари	**Фаолият мазмуни**	
	Ўқитувчи	**Талаба**
1-босқич. Кириш (25 дақиқа)	1. Лабораторияга кириш 2 Курснинг таркибий қисми таништиради. 3. Курснинг баҳолаш мезони тушунтирилади 4. Талабаларга янги курс ҳақида адабиётлар рўйхати берилади.	Эшитади ва керакли маълумотни ёзиб олади. Саволларга жавоб беради.
2-босқич. Асосий босқич (35 дақиқа)	1. Лбораторияга оид умумий маълумотлар. 2. Фан бўйича талабаларнинг билими, ўқуви, кўникмаларга қўйилган талаблар 3. Лаборатория ишларининг умумий мазмуни.	Эшитади ва чизиб олади. Саволларга жавоб беради. Ёзиб олади ва таҳлил қилади.

3-босқич Якуний. (10дақиқа)	1. Мавзу бўйича якуний хулосалар. 2.Талабаларнинг дарс давомидаги фаолиятини таҳлил этиш ва баҳолаш.. 3. Мустақил ишлаш учун вазифа бериш.	Савол беради. Ёзади.

Бугунги кунда физика фани мазмуни, уни ўрганишнинг замонавий технологиялари ва методларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Улар қуйидагилардан иборат: илмий изланиш методлари (кузатиш, тажриба, таққослаш, солиштириш, таҳлил қилиш, синтез, классификациялаш, хулосалар чиқариш, амалиётга жорий этиш); ўқитиш методлари (кўргазмали, намойиш, китоб билан ишлаш, репродуктив, эвристик, муаммоли вазият, тадқиқот, лойиҳалар методи, муайян вазиятларни ўрганиш (кейс-стади) методи, маъруза, ҳикоя, оғзаки, тушунтириш, суҳбат методлари, амалий дарс, лаборатория иши); хулоса чиқариш методлари (индукция, дедукция ва аналитик метод).

ОТМларида талабаларга таққослаш, анализ қилиш, аниқлаштириш, умумлаштириш каби фикрлаш операциялари (3-илова)ни кўпроқ қўллашга тўғри келади.

фикрлаш операциялари

3-илова

фикрлаш операциялари	**мазмуни**
Таққослаш-	мавзуларни ва мақсадни аниқлаш; ўхшашларини топиш; мавзунинг муҳим белгиларини ажратиб олиш; муҳим белгиларни аниқлашни ўз ичига олади. Масалан, лаборатория термометрининг ўлчаш аниқлиги, шкалаларининг бўлиниши ва ҳароратни ўлчаш чегарасини топиш.
Таҳлил қилиш-	физика мавзуларини, мақсадини аниқлаш; ҳодисани бир-бири билан боғлиқ бўлакларга бўлиш; ажратилган бўлакларнинг ўзига хос белгиларини аниқлаш; боғланишларни кўриш; хулоса чиқариш. Масалан, столда мензурка, термометр, калориметр, стакан турибди. Суюқликнинг ҳароратини ўлчовчи асбобларни танлаб олиш; лаборатория ишини бажариш учун тайёрланган асбоб ва материалларнинг ортиқчаларини ажратиб қўйиш

Синтез-	фикрлаш амалининг мақсадини, предмет ёки ҳодиса орасидаги боғланишларнинг аҳамиятини аниқлаш; олинган маълумотни режа кўринишга келтириш. Масалан, синтезлашга қўйилувчи талаб ва эслатмани кўрсатма бўйича матнини тузиш. Манбалар (дарслик, конспект, илмий оммабоп адабиётлар, газета ва журналлар, Интернет кабилар)дан фойдаланиб, мавзулар бўйича реферат тайёрлаш.
Классификациялаш-	максадини аниқлаш; гуруҳларни таърифлаш; берилган асос бўйича гуруҳларга бўлишни бажариш; натижасини текшириш. Масалан, ўқув материали бўйича дарсликда берилган ҳодиса, қонун ва асбобларни ажратиб ёзиш; ўқилган материалга тегишли масалаларни топиш, мураккаблигига қараб жойлаштириш
Умумлаштириш-	мақсадни аниқлаш; умумлаштирилувчи мавзунинг асосийларини ажратиб олиш; таққослаш, бир-бирига қарама-қарши қўйиш, хулоса чиқариш.
Индукция-	фикр юритиш мақсадини аниқлаш; далил, ҳодиса ва хусусиятларни тўғри тасаввур қилиш; таърифлаш; таҳлил қилиб, боғланишларни аниқлаб, хулоса чиқариш. Масалан, физикадан тажрибаларни таҳлил қилиб, моддаларнинг иссиқлик ўтказувчанлиги турлича бўлиши; конвекция газлар ва суюқликлардагина бўлиши, қаттиқ жисмларда бўлмаслиги; қандай жисмларни нурни яхши ютиши ва қандай жисмларни нур яхши чиқариши тўғрисида хулоса қилиш.
Дедукция-	фикрлаш мақсадини аниқлаш; дастлабки назарий ва амалий умумлаштириш аҳамиятини ифодалаш; далил ва ҳодисаларни топиш; моҳиятини тушунтириш. Масалан, қуйидаги саволларга жавоб бериш: Нима учун ғовак чуқур қор кузги экинларни музлашдан сақлайди?. Оловдан одамга энергия қандай йўл билан узатилади? Сабабини тушунтиринг.
абстракциялаш-	мақсадни аниқлаш; мавзу тўғрисида таянч билимларни топиш; берилган шароитда объектнинг асосий белги ва хусусиятларини ва бошқа мавзулар билан боғланишини фикран ажратиб олиш; таърифлаш

Тиббиёт йўналишидаги таълим муассасаларида физика ўқитувчиларининг турли даражадаги компетенцияларини ривожлантиришда муаммоли топшириқларнинг ўрни беқиёс. Талабаларнинг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантириш учун физика ўқитувчиси томонидан берилади-

ган муаммоли топшириқлар қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим: топшириқнинг мақсади талабаларга тўғри ва аниқ тушунтириб берилиши, мазмун пухталиги; топшириқлар ҳар бир талабанинг имконияти ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда берилиши; топшириқ қатъий тизим ва изчилликка эга бўлиши ҳамда талабанинг фаол даражадаги ҳаракатини таъминлайдиган бўлиши, албатта, белгиланган вақт ичида бажариши талаб қилиниши ва бошқалар.

Муаммоли топшириқлар талабалар аниқ ҳатти-ҳаракатини англатувчи феълларда ифодаланиши даркор. Оғзаки савол-жавоб, ўқитувчининг талабалар билан бевосита мулоқати бўлиб, саволларга берилган жавоблар баҳоланади. Ёзма топшириқлар тузиш, таянч сўз ва иборалар вариантидан фойдаланишни назарда тутади. Топшириқларни тузишда интерфаол усулларни қўллаб ҳал қилинадиган топшириқлар миқдорига эътибор бериш лозим. Улардан фойдаланиш физика ўқитувчисининг мустақил фикрлаши, ижодий қобилият ва касбий маҳоратларини ҳамда турли даражадаги компетенцияларини ривожлантиради[5].

Тиббиёт йўналишидаги ОТМларида физика ўқитувчиларининг турли даражадаги компетенцияларини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш сифатини кўтаришда лабораторияларда илмий-тадқиқот ишларини кенг кўламда олиб бориш лозим. Бундай илмий изланиш ишлари физика ўқитувчиларининг қизиқишини, талабаларни жалб қилиш натижасида уларни илмга, ўз фанини чуқурроқ ўзлаштиришларига имконият беради. Физика ўқитувчисини илмий изланиш фаолиятига жалб этилиши, илмий тадқиқот ишларининг натижаларини таълим жараёнига жорий этиши, таълим билан интеграциясини таъминлайди.

Тиббиёт йўналишидаги ОТМларида физика ўқитувчиси узлуксиз изланишда бўлиши, фикрлаши, психологик муносабатларини ўзгартириши, инновацион ғояларни шакллантириш асосида фаолият кўрсатиши зарур. Бундай ўқитувчилар билан ишлаш, уларнинг турли даражадаги компетенцияларини ривожлантириш ишларини ташкил этиш ҳамда методик тайёргарлигини ҳисобга олишда муҳимдир.

Физика ўқитувчисининг методик тайёргарлиги ўз ичига - физика ўқитишда тизимли-фаоллик ёндашувларни амалга оширишда тажриба орттириш: ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини белгилашда, таълим стандарти ва ноаниқ вазиятда уларга эришиш йўлларини режалаштириш, талабаларнинг ёши, қобилияти ва шахсий фазилатларини, когнитив қизиқишлари, таълим стандартларининг меъёрий талабларига мувофиқлигини ҳисобга олган ҳолда физика ўқитиш мазмуни элементларини белгилаш; фаол ва

интерфаол ўқитиш усулларини танлаш, шу жумладан. ахборот-коммуникация технологияларидан, таълимнинг инновацион шакл ва воситаларидан фойдаланган ҳолда, физика дарсларида талабаларнинг илмий билимлар методологиясига мувофиқ мустақил ижодий, тадқиқот ўқув фаолиятини ташкил этишни олади.

Физика ўқитувчисининг экспериментал тайёргарлиги ўз ичига - кўникмаларни шакллантириш: экспериментал, тадқиқот ёки лойиҳалаш топшириғининг мақсадини аниқлаш; ишларни амалга ошириш режасини тузиш, тажриба учун зарур асбоблар ва материалларни танлаш; ишнинг мумкин бўлган натижасини башорат қилиш; олинадиган натижаларни аниқлаш, олинган натижаларни баҳолаш ҳамда хулоса чиқаришни олади.

Анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, уни талабалар интилишини фаоллаштирадиган – интерфаол усуллар билан бойитиш, замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан ўз ўрнида фойдаланиш натижасида уларнинг ўзлаштириш даражасини ошириш мумкин. Бунинг учун дарс жараёнини оқилона ташкил этилиши физика ўқитувчиси томонидан талабаларнинг қизиқишини орттириб, уларнинг таълим жараёнида фаоллиги мунтазам рағбатлантирилиб турилишини таъминлайди .

Ўқув материалини кичик-кичик бўлакларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда баҳс-мунозара, ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, тадқиқот ролли ўйинлари, талабаларни амалий дарсларни мустақил бажарилишига ундаш, блиц сўров, ФСМУ каби технологиялардан, шунингдек, турли баҳолаш усулларидан фойдаланишни таклиф этади.

Талабаларнинг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантиришда амалий усул муҳим ҳисобланади. У машқларни ташкил этишни назарда тутади. Машқ жараёнида талаба бир неча бор амалий ва ақлий амалларни такрорлайди. Уларга физика ўқитувчиси томонидан муаммоли топшириқлар таклиф этилади, улар тарқатма материаллар билан мустақил ишлайди. Машқларни бажаришнинг ҳам жамоавий ҳам индивидуал шаклларидан фойдаланилади. Жамоавий машқдан билимларни ўзлаштириш ва мустаҳкамлашдан ташқари назорат учун ҳам фойдаланиш мумкин. Индивидуал машқ худди шу функцияни бажариш билан жамоавий фаолиятга талабаларни йўналтиришга хизмат қилади.

Физика ўқитувчиси ўқув фаолиятида фойдаланиши учун усуллар қаторига муаммоли ўқитишни киритиш жуда муҳим. У талаба фаолиятини фаоллаштиришга асосланган бўлиб, унинг асоси талабанинг фикрлаши муаммоли вазиятни ҳал этишдан бошланиши ҳамда унинг муаммоларни аниқлаш, тадқиқ этиш ва ечиш кобилиятига эга эканлигидан келиб чи-

кади. У талабаларга билимларни амалий фаолиятида самарали ўзлаштиришга ёрдам беради, улардан келажакдаги вазиятларда унумли фойдалана олишни, таълим муаммоларини еча билиш, мустақил изланишга ўргатиш, ижодий тажрибага эга бўлиш ва уни ривожлантириш, таълим жараёнининг вазифаларини таҳлил қилиш имкониятларини очиб беради.

Дарсни ўтказиш бўйича методик кўрсатма: талабаларга муаммоли вазиятларни яратиш учун 10-15 дақиқа вақт берилиб, муаммоли саволларга тўғри жавоблар танлаш, фикрни мужассамлаштиришни текширилади. Улар турли йўллар билан муаммоли вазиятлардан чиқиш йўлларини ўйлайди. Шу билан бирга ўзлари дарс давомида муаммоли вазиятлар, масалалар тузади. Физика ўқитувчиси шуни эсда тутиши керакки, талабалар ўзларича ҳамма нарсани кашф этишга ва ўрганиб олишга қодир эмаслар. Улар ўқитувчи раҳбарлигида хулосалар чиқаради ва қоидаларни таърифлайди. Шу сабабли муаммоли усуллардан фойдаланишда ҳам ўқитувчининг тушунтириши ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Ўтилган мавзуни сўраш шакллари: индивидуал ва гуруҳли шаклда. Сўраш турлари: оғзаки, тест, муаммоли топшириқларни бажариш, сўраш. Тушунтириш жараёнида эътибор қилиниши лозим бўлган жиҳатлар: мавзуни ўтган мавзу билан боғлаш, техник воситаларни ишлатиш, фанлараро алоқани таъминлаш, талабаларнинг ёзиши ва ўқишини ташкил этишга имконият яратиш, ўтилаётган мавзунинг таъсири ва ўрганилиш даражасини текшириш. Бунда талабаларга муаммоли саволлар бериб бориш, қисқа муддатли савол-жавоблар ўтказиб бориш, ўқув дарсини кузатиб бориш, талабалар жавобларига изоҳ бериш, яхши жавобларни рағбатлантириш, янги мавзуни мустақил ўрганиш учун шароит яратиш.

Модулли ўқитиш - педагогик амалиётда тўпланиб келинган барча самарали воситаларни ўзида қамраб олган. Унинг асослари П.Юцявичене томонидан ишлаб чиқилган. Бу ўқитишнинг моҳияти талабанинг мустақил ҳолда ёки қисман ўқитувчи ёрдамида модул билан ишлаш орқали ўқитиш мақсадига эришишидан иборат. Модулли ўқитиш аввало талабанинг ўқув фаолиятини фаол ташкил этишга қаратилган бўлиб, унинг ёрдамида талабанинг ўқув материалларини мустақил ўзлаштириб олиши, ўз-ўзини назорат қилиб бориши учун кенг имконият яратиб берилади.

Физика фанини ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш физика таълими сифатини оширишда муҳим ҳисобланади. У кўпроқ интеллектуал, илмий муаммоларга йўналтирилган. Маълумотларни визуаллаш, тасвирларни қайта ишлаш, виртуал фазони яратиш талабага мураккаб масалаларни ечишда образли муҳитга тушиш, қўйилган мақсадларга сифат

жиҳатдан янги савияда яқинлашиш, бошқарув қарорларини тайёрлаш ва қабул қилишни енгиллаштириш каби имкониятларни яратади. Ахборот технологияларини 12-иловада берилгандек турлари мавжуд.

Муҳокама ва натижалар

Физика фани дарси мавзуларини танлашда ўқитувчининг касбий маҳорати, дарсни ташкил этиш ва ўтказиш методикаси, технологияси, билими ва керакли воситалар аниқ акс эттирилиши керак. Бу жараёнда физика ўқитувчиси олдида муҳим бир масала туради. Дарс фақат ўқитишнинг метод ва шакллари билан чекланиб қолмай, балки ўқув мақсадларини амалга ошириш, ўқитувчи ва талаба ҳамкорлигини рўёбга чиқаришни талаб қилади. Аввало, физика фани дарсининг ижодий режаси тузилади. У ўз ичига - фан дастуридан келиб чиқиб, мавзу материалининг мазмунини чуқур билиш, мавзунинг ҳозирги замонга, талабаларнинг ёшига, ўқитувчининг ҳаётий ва иш тажрибага, ўрганилаётган мавзунинг олдинги ўтилган, кейин ўтилиши керак бўлган мавзуларга, унинг талабалар психологиясига мос келишини олади.

Яхши ўқитувчи уй вазифаларини талабаларга қизиқарли бўлишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда, улар уй вазифаларни характер ва шаклига қараб: оғзаки ва ёзма, муҳим ва ўз хоҳишидаги, қўшимча адабиётларни қўллаб, ўзи танлаган топшириқ, индивидуал ва гуруҳли кабиларга ўзгартиришади. Уй вазифаси аниқ ва тўғри бўлиши учун физика ўқитувчиси дарс жараёнида тушунтириш ишларини олиб бориши керак. Шунинг учун ҳам компотентли физика ўқитувчиси янги материални тушунтиришга кўпроқ вақт ажратади. Чунки, билимларни англаш жараёни қанчали самарали бўлса, кейинги дарсда уй вазифаларини текширишга шунчалик камроқ вақт кетади. Мазкур жараёнга тайёрланиш даврида физика ўқитувчиси илмий-методий изланиши, кўргазмали ва дидактик материаллардан, ўқитишнинг ахборот коммуникация технологияларидан самарали фойдаланиши муҳим.

Физика таълими сифатини оширишда мустақил ишларнинг ўрни ҳам катта. Бу ўз навбатида физика ўқитувчиларидан талабалар мустақил

ишлари мазмунини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш усулларини такомиллаштиришни тақозо этади. Шу мақсадда физика ўқитувчилари қуйидаги вазифаларни амалга ошириши муҳим деб ҳисоблаймиз: талабаларининг мустақил ишини ташкил этиш мазмуни, шакл ва методлари, педагогик шарт-шароитларини аниқлаш, методик тавсиялар ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга жорий қилиш; талабалар мустақил ишини ташкил этиш мазмуни, ҳолати ва уларнинг таркибий қисмларини назарий жиҳат-

дан таҳлил қилиш ҳамда шакл ва методларини ишлаб чиқиш, талабалар мустақил ишини ташкил этиш билан боғлик муаммоли топшириқларни ишлаб чиқиш; талабалар мустақил ишини ташкил этиш методикаси асосида амалий методик тавсиялар ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга жорий этиш.

Хулоса

Шундай қилиб, бугунги кунда жаҳонда физика таълимини такомиллаштириш бўйича интенсив ишлар амалга оширилмоқда. Физика ўқитишнинг мақсадлари, ўқув материали мазмунини танлаш тамойиллари аниқлаштирилмоқда, дарсликлар ва бошқа ўқув воситаларини модернизация қилиш ишлари олиб борилмоқда, ўқитишнинг самарали шакллари ва методлари ишлаб чиқилмоқда. Бу жараён ҳозирги вақтдаги фан ва техника ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ривожланиши, жамиятнинг барча соҳаларига янги ахборот технологияларининг кенг жорий этилишига асосланган илмий-техник натижаларни ўз ичига қамраб олади. Шу билан боғлиқ равишда ОТМларда физика ўқитишнинг мазмуни ва мақсадлари ҳам ўзгармоқда. Тегишли ахборотларни эгаллашнинг кучайиши эса физика фани ўқув материаллари структурасини такомиллаштиришни талаб этмоқда. Бу эса ўз навбатида, физика ўқитувчиларининг турли даражадаги компетенцияларининг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Ишматов Қ.Р. Педагогик технология.-Наманган: НамМПИ, 2004.-95 б.

2. Зевин Л.В. Образовательные технологии и технологическая культура учителя // Школьная технология. -М.: 2002, №5. 22.

3. Мавлянов А., ва б.қ. Ўқув дарсларини лойиҳалаш. Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент, 2015. -100 б.

4. Мавлянов А., ва б.қ. Ўқув дарсларини лойиҳалаш. Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент, - 2015. -26-30 б.

5. Пўлатов И.П., ва б.қ.лар. Таълимда инновация. - Тошкент: Фан, - 2007. -170 б.

6. Эсонбаева Д. Информатика ва хисоблаш техникаси асосларидан ноанъанавий дарсларни ташкил этиш методикаси: Дисс... пед.фан.ном. - Тошкент: 2006. -19 б.

7. Бокиев Р.Р., ва б.қ.лар. Педагогик дастурий воситалар ва математик моделлаштириш // Педагогик махорат. - Бухоро, 2003. - №2.- Б.73-77.

8. Юцявичене П.А. Теория и практика модульного обучения. - Каунас, - 1989. - 78 с.

РЕЗЮМЕ

Замонавий ўқитиш технологиялари асосида физика ўқитувчисининг турли даражадаги компетенцияларини ривожлантиришда самарали бўлган мақсадларни белгилаш, уларга эришиш йўл-йўриқлари, усуллари ва воситаларини танлаш, бу жараённи сифатли амалга ошириш учун зарур ҳисобланади. Ушбу мақолада тиббиёт йўналишидаги ОТМларида замонавий ўқитиш технологиялари асосида физика ўқитувчисининг турли даражадаги компетенцияларини ривожлантиришда, уларни физика фани бўйича ўқитиш, масалалар ечиш методикаси, лаборатория ишларини бажариш, мазкур фанни ўқитишда инновацион усуллар, педагогик ва ахборот технологияларидан

фойдаланиш, мазкур фан мавзулари ва мазмунига қараб ўқитиш усулларини танлаш ҳақида тегишли билим ва кўрсатмалар бериш, илғор методик тажрибалар билан таништириш, лойиҳалаш вазифалари муҳимлиги ҳақида тўхталиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ

На основе современных технологий обучения необходимо ставить эффективные цели развития разного уровня компетенций учителя физики, выбирать ориентиры, методы и средства их достижения и качественно осуществлять этот процесс. В данной статье на основе современных технологий обучения в высших учебных заведениях в области медицины, в развитии разного уровня компетентности учителя физики, обучении их физике, методологии решения задач, выполнении лабораторных работ, инновационных методах в преподавание этого предмета с использованием педагогических и информационных технологий, методы обучения в зависимости от темы и содержания этого предмета, дающие соответствующие знания и инструкции по выбору, ознакомление с передовым методическим опытом, важность проектных заданий.

SUMMARY

On the basis of modern teaching technologies, it is necessary to set effective goals for the development of different levels of competence of a physics teacher, to choose guidelines, methods and means to achieve them, and to carry out this process in a quality manner. In this article, on the basis of modern teaching technologies in higher educational institutions in the field of medicine, in the development of different levels of competence of physics teachers, teaching them physics, methodology for solving problems, performing laboratory work, innovative methods in teaching this subject using pedagogical and information technologies, methods training, depending on the topic and content of this subject, providing relevant knowledge and instructions for choosing, familiarization with advanced methodological experience, the importance of project assignments.

BO‘LAJAK BIOLOGIYA O‘QITUVCHILARNI TAYYORLASH MUAMMOLARI

Abralov O. S.
Navoiy davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: kredit-modul, “Flipped classroom” texnologiyasi, raqamli texnologiya, innovatsion pedagogik texnologiya, kasbiy kompetentlik.

Ключевые слова: кредитный модуль, технология «Перевернутый класс», цифровая технология, инновационная педагогическая технология, профессиональная компетентность.

Key words: credit module, Flipped Class technology, digital technology, innovative pedagogical technology, professional competence.

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalari kredit-modul tizimiga o‘tganligi tufayli pedagog kadrlarning kasbiy faoliyatga tayyorlash uchun ta’lim mazmuniga yangi talablar qo‘yilmoqda. Shu munosabat bilan oliy ta’lim muassasalarining bitiruvchilari mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lishi muhim masalalardan biri sanaladi. Mutaxassislarni, shu jumladan bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarni tayyorlahda nafaqat jamoaviy, balki o‘quvchilarning individual faoliyatini ham tashkil eta olishi, shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirgan holda, ularni o‘z kasbiy pedagogik faoliyatiga ijodiy tadbiq eta olishi kerak .

Harakatchanligi yuqori, ijtimoiy mas’uliyati, kasbiy kompetentlikka ega bo‘lgan yangi avlodni tarbiyalash maktab o‘quvchilariga iqtisodiy, ekologik, biologik bilimlar asoslarini o‘rgatish muammolarini hal etishga qodir pedagog kadrlar tayyorlashga bog‘liq bo‘lib qolmoqda [2, 4, 5].

Shu bois bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarni tayyorlashning shakl, usul va vositalarini takomillashtirish hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarni joriy etish muhim masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmonida “ta’lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar yordamida individuallashtirish, masofaviy

ta’limni joriy etish mexanizmlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, “blended learning”, “flipped classroom” texnologiyalarini amaliyotga joriy etish; zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida masofaviy ta’lim dasturlarini tashkil etish; mashg‘ulotlarni onlayn kuzatish va o‘zlashtirish imkonini beruvchi, shuningdek ularni elektron axborot saqlovchilarga yuklovchi “E-MINBAR” platformasini amaliyotga joriy etish, ta’lim jarayonlarida “bulutli texnologiyalar” dan foydalanish” kabi ustuvor vazifalar belgilab qo‘yilgan.

Ushbu Farmonda belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun boshqa mutaxassisliklar kabi, bo‘lajak biologiya mutaxassislar tayyorlashni nazariy va amaliy jihatdan ilmiy asoslash va kasbiy fanlarning o‘qitish samaradorligini oshirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalarni, raqamli vositalarni, shu jumladan “Flipped classroom” texnologiyasidan foydalanishning ilmiy asoslangan yondashuvlarini ishlab chiqish lozimligini anglatadi.

Bu borada, mamlakatimizda bo‘lajak biologiya mutaxassislarni tayyorlash nazariyasi va amaliyoti, biologiya fanlarini o‘qitish metodikasiga odi tadqiqotlar J.O.Tolipova, M.S.Usmonova, A.K.Raximov, M.M.Isabayeva, Z.A.Mardanov, D.M.Elmuratova, S.F.Salimovalar tomonidan tadqiq etilgan.

Jumladan, biologiya o‘qituvchisining ilmiy-metodik tayyorgarligini orttirish nazariyasi va amaliyotiga oid tadqiqotlar J.O.Tolipova, M.S.Usmonovalar, innovatsion ta’lim muhiti sharoitida talabalarda tabiiy-ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish nazariyasi va amaliyotiga doir izlanishlar A.K.Raximov, biologiyani o‘qitishda o‘quvchilarni sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini tarkib toptirish yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishlari M.M.Isabayeva, bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarning innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda modul texnologiyalari va integrativ yondashuv asosida takomillashtirish hamda bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarini kasbiy kompetensiyalari shakllanganlik darajasini baholashning metodik tizimini takomillashtirishga bag‘ishlangan tadqiqotlar Z.A.Mardanov, D.M.Elmuratova, S.F.Salimovalar tomonidan tadqiq etilgan.

Shuningdek, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligida bo‘lajak biologiya mutaxassislarning tayyorlashni metodik tizimini takomillashtirish, biologiyani o‘qitish metodikasiga oid tadqiqotlar N.P.Stepanova, S.B.Baxvalova, T.A.Bespamyatnix, D.A.Alimgali, N.B.Firsova, D.D.Yorov, A.D.Damir, A.A.Bogomolova, Ye.N.Belyayeva, E.E.Matyushenko, YE.N.Arbuzovalar tomonidan tadqiq etilgan.

Xususan, biologiyani o‘qitish metodikasini takomillashtirishga oid tadqiqotlar N.P.Stepanova, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida biologiya fanlarini o‘qitishning integratsion-modulli usulidan foydalanish metodikasi

bo‘yicha izlanishlar S.B.Baxvalova, biologiyani chuqur o‘rganishda talabalarning o‘quv-tadqiqot ishlari metodikasini takomillashtirish yuzasidan T.A.Bespamyatnix, talabalarning ekologik faoliyatini tashkil etish asosida biologiya o‘qitish sifatini oshirishga oid ilmiy-izlanishlar N.B.Firsova, 7-sinf biologiya o‘qitishda o‘quvchilarning o‘quv yutuqlari darajasini ta’minlash uchun baholash texnologik muammosi bo‘yicha D.A.Alimgali, umumta’lim maktablarida yovvoyi tabiat olamini o‘rganishni tizimli yondashuvi, umumta’lim maktablarida biologiya fanini o‘qitish jarayonida maktab o‘quvchilarining ekologik madaniyatini shakllantirish bo‘yicha D.D.Yorov, biologiyani o‘qitish jarayonida talabalarning yovvoyi tabiatga emotsional-qadriyatli munosabatini shakllantirish bo‘yicha tadqiqot ishlar A.A.Bogomolova, YE.N.Belyayeva, ta’lim mazmunini tanlashga tarixiy yondashuv asosida umumiy biologiyani o‘qitish metodikasi qaratilgan izlanishlar E.E.Matyushenko, biologiyani o‘qitishning innovatsion o‘quv-uslubiy majmuasidan foydalangan holda refleksiv ta’lim tizimini loyihalashga qaratilgan tadqiqot YE.N.Arbuzovalar tomonidan tadqiq etilgan.

Yuqorida qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida uzluksiz ta’lim tizimida bilogiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirish metodikasi va talabalarning kompetentligini rivojlantirishning turli yondashuvlariga oid izlanishlar olib borilgan bo‘lsa-da, ammo o‘qitishning zamonaviy vositalarini takomillashuvi, jumladan raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, global tarmoqning imkoniyatlari kengayishi tufayli biologiya fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda turkum muammolar paydo bo‘lmoqda.

Raqamli texnologiyalar jadal sur’atlar bilan rivojlanib, takomillashib borayotgan bugungi kunda ta’limni axborot texnologiyalari vositalari yordamida tashkil etish, uning mazmunini talabalar ongiga to‘laqonli singdirish dolzarb muammo sifatida qaralmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida o‘qitishning muammoli usuli axborot-retseptiv va reproduktiv metodlari bilan birgalikda keng qo‘llaniladi. Bu muhitda raqamli texnologiyalar ta’lim mazmunini taqdim etish orqali o‘qitish sifatini oshirishga, talabaning kognitiv qiziqishini rivojlantirishga hamda bilish faoliyatini boshqarish va nazorat qilish vositalari sifatida foydalaniladi.

Shu bois, oliy ta’lim muassasalarining ta’lim-tarbiya jarayoniga kompyuter texnologiyalarini, didaktik elektron ta’lim resurslarni joriy etishning yangicha yondashuvlarini tadbiq etish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi [20].

Ushbu masalalar bo‘yicha mamlakatimiz olimlari, ya’ni biologiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid tadqiqotlar G.S.Ergasheva, U.B.Baxodirova, M.N.Ibodova, L.M.Qaraxonova,

Sh.B.Xasanova, D.T.Yaxshiboyevalar tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Jumladan, L.M.Qaraxonova umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinf biologiya fanini o‘qitishda elektron ta’limiy resurslardan foydalanish metodikasini takomillashtirishga doir izlanishlar olib borgan. Sh.B.Xasanova umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘quvchilarida biologiyadan tayanch va fanga doir xususiy kompetensiyalarni shakllantirish bosqichlari multimediali ta’lim vositalari asosida takomillashtirgan. M.N.Ibodova akademik litsey o‘quvchilarining biologiyadan mustaqil ishlarini tashkil etishda axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish metodikasiga doir tadqiqot ishlarini olib borgan. U.B.Baxodirova pedagogika oliy ta’lim muassasalarida mikrobiologiya fanini o‘qitishda virtual ta’lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirgan. G.S.Ergasheva pedagogika oliy ta’lim muassasalarida “Biologiyada axborot-kommunikatsion texnologiyalar”, “Biologiyani o‘qitishda innovatsion texnologiyalar” fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda interaktiv dasturiy vositalardan foydalanish metodikasiga oid tadqiqot ishlari olib borgan. D.T.Yaxshiboyeva pedagogika oliy ta’lim muassasalarida “Biotexnologiya” fanidan mustaqil o‘quv faoliyatini samarali tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasini takomillashtirgan.

Bu kabi tadqiqotlar Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligida, jumladan biologiyani o‘qitishda axborot-kommunikatsion va multimediya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi bo‘yicha YE.A.Filippov, O.G.Petrova, T.I.Krilova, YE.S.Gladkaya, A.S.Lisenko, Y.A.Komarov, V.A.Smirnovalar tomonidan o‘rganilgan.

Jumladan, biologiyani o‘qitishda axborot-kommunikatsion va multimediya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi bo‘yicha Ye.A.Filippov, O.G.Petrovalar, biologiya fanidan uy vazifasini tashkil etishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi yuzasidan T.I.Krilova, umumta’lim maktabining 9-sinf o‘quvchilariga umumiy biologiyani o‘qitishda zamonaviy kompyuter o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish metodikasiga bag‘ishlangan tadqiqot Ye.S.Gladkaya, umumiy biologiya kursida an’anaviy o‘quv qurollari va yangi axborot texnologiyalarini kompleks qo‘llash metodikasiga oid A.S.Lisenko, biologiyadan nogiron va intellektual qobiliyati cheklangan bolalarning masofaviy o‘qitish metodikasiga bo‘yicha Y.A.Komarov, axborot-ta’lim muhitida biologiyani o‘qitish jarayonida kognitiv ta’lim harakatlarini shakllantirish metodikasiga qaratilgan tadqiqot V.A.Smirnovalar tomonidan o‘rganilgan.

Yuqorida qayd etilgan pedagogik tadqiqotlar uzluksiz ta’lim tizimida biologiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda raqamli va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni o‘zaro integratsiyalash asosida o‘qitish metodikasi ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, ularning ishlarida pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarini tayyorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi to‘laligicha ilmiy asoslanmagan.

Shu bilan birga G.Sharopova pedagogika oliy ta’lim muassasalarida “Immunologiya” fanini o‘qitishda web-kvest ta’lim texnologiyasidan foydalanib o‘qitish metodikasini ishlab chiqqan bo‘lsa-da, ammo uning tadqiqotida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarni tayyorlashda vebinar, onlayn, “blended learning”, “flipped classroom” texnologiyalaridan foydalanish metodikasiga oid izlanishlar olib borilmagan.

Shu bois, bugungi kunda bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda vebinar, onlayn, “blended learning”, “flipped classroom” texnologiyalaridan foydalanish metodikasini ishlab chiqish muammosi paydo bo‘lmoqda.

Ushbu muammoni yechish uchun quyidagilarga e’tibor qaratish lozim: biologiya fanidan vebga mo‘ljallangan didaktik elektron ta’lim resurslarni ishlab chiqish; biologiya fanlaridan ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarni videoma’ruzalar, videolavhalar va muammoli ta’lim texnologiyalarini integratsiyalash asosida tashkil etish metodikasini ishlab chiqish; bo‘lajak biologiya fani o‘qituvchilarini mustaqil o‘quv faoliyanini raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etish metodiksini ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilgan turkum muammolarni yechish orqali zamon talabiga mos biologiya fani o‘qituvchilarini tayyorlashga erishish imkoniyatiga erishiladi.

Adabiyotlar:

1. Ёров Д.Д. Формирование экологической культуры школьников в процессе обучения биологии средней школы (на материалах общеобразовательных школ Республики Таджикистан) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Душанбе, 2016. – 207 с.

2. Андреева Н. Д. Методике преподавания естествознания в вузе –
100 лет // Биология в школе. – 2007. – № 3. – С. 15 – 18.

3. Арбузова, Е. Н. Методика обучения биологии. – Омск: ОмГПУ, 2013. – 332 с.

4. Семенова, Н. Г. Исследование состояния подготовки учителя для представления методической модели формирования основ биологической картины мира у учащихся общеобразовательной школы // Наука о человеке: гуманитарные исследования: научный журнал. – 2016. – № 3 (25). – С. 123 – 128.

5. Суматохин, С. В. О фундаментальности школьного биологического и химического образования // Современные тенденции развития химического образования: фундаментальность и качество. М.: Изд-во МГУ, 2009. С. 87 – 94.

6. Якунчев, М. А. Состояние подготовки учителя в контексте представлений о биологической картине мира // Актуальные проблемы естествознания и естественнонаучного образования . Омск: Изд - во ОмГПУ, 2016. С. 149 – 153.

7. Алламбергенова М. Х. Информатикадан интерактив ўқув мажмуалар яратиш ва улардан таълим жараёнида фойдаланиш // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.– Тошкент, 2012. –117 б.

8. Баходирова У.Б. Микробиология фанини ўқитишда виртуал таълим технологияларидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (Педагогика олий таълим муассасалари мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Қарши, 2020. – 156 б.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada biologiya fanini o‘qitish metodikasiga oid olimlarning ishlarini tahlili keltirilgan hamda bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarni tayyorlash muammolari, ularni bartaraf etishga oid taklif va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлен анализ работ ученых, связанных с методикой преподавания биологии, а также проблемы подготовки будущих учителей биологии, предложения и рекомендации по их устранению.

SUMMARY

This article provides an analysis of the work of scientists related to the methodology of teaching biology, as well as future challenges in preparing biology teachers and recommendations for addressing them.

БЎЛАЖАК ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МУТАХАССИСЛАРИНИ КАСБИЙ ТАЙЁРЛАШНИНГ КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ТУЗИЛМАСИ

Султанов Е. Қ.

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти "Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва сув хўжалиги" факультети декани, техника фанлари номзоди, доцент

Таянч сўзлар: касбий компетенциялар, қишлоқ хўжалиги, мутахассис, мажбурий фанлар, касбий фаолият, агропедагогик компетенция.

Ключевые слова: профессиональные компетенции, сельское хозяйство, специалист, обязательные предметы, профессиональная деятельность, агропедагогическая компетентность.

Key words: professional competencies, agriculture, specialist, compulsory subjects, professional activity, agro-pedagogical competence.

Жаҳонда ахборот ва рақамли технологияларнинг жадал тараққиёти жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олмоқда. Бу малакали кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш рақамли иқтисодиёт шароитида мутахассисларни касбий компетентлигини педагогик ва рақамли технологиялар интеграцияси асосида ривожлантиришни методикаларига устуворлик бермоқда. Европа Кенгашининг "Таълим ва кадрларни тайёрлаш" дастури, "Европа Кенгаши таълим ва кадрларни касбий тайёрлаш соҳасидаги Ҳамкорлик стратегияси"да мутахасисларни касбий фаолиятга тайёрлаш сифат кўрсаткичларини такомиллаштириб бориш кўзда тутилган. Жанубий Кореяда ўтказилган Халқаро таълим форумида 2030 йилгача қабул қилинган «Incheon declaration» да «таълим сифатини баҳолаш жараёни ва воситаларини такомиллаштириш, эришилган натижаларни аниқлаш имконини берувчи механизмларни амалиётга жорий этиш», фан ва таълим ютуқларини ўқув материаллари мазмунига сингдириб бориш, профессионал таълим сифатини оширишга оид тенденцияларни амалиётга татбиқ этишга алоҳида эътибор берилган.

Дунёда илм-фан, техника ва технологиянинг ривожланиши, жамият эҳтиёжларининг ўзгариб бориши таълим парадигмасини ўзгартириб, назарий билимларни амалиётда қўллай олиш кўникмаларини ривожланти-

ришни тақозо этади. АҚШ, Англия, Германия, Россия, Жанубий Корея каби мамлакатларнинг нуфузли илмий-тадқиқот марказларида касбий компетенцияларни ривожлантиришга доир тадқиқотлар олиб борилмоқда, жумладан İllinoyis университетининг (АҚШ) «IEARN» ва «KIDLINK» минтақавий таълим дастурларида кадрлар тайёрлашнинг инновацион йўналишларни белгилаб берилган.Wageningen University and Researsh Centre (Голландия), University of California (АҚШ), Swedish niversity of Agricultural sciyences (Швеция)да профессионал таълимда талабаларнинг касбий фаолиятига тайёргарлигини ривожлантиришнинг узвийлиги-узликсизлиги, мантиқийлиги ва эҳтиёжга асосланганлиги, компьютер технологияларидан фойданишга боғликдир.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегияси "....қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муҳим устувор йўналишларини ўз ичига олиб, хусусан, **тармоқ бошқарувида давлатнинг иштирокини қисқартириш ва бозор механизмларининг ролини кучайтириш**, тармоқнинг инвестицион жозибадорлигини таъминлайдиган, малакали мутахассислар тайёрлашни кўзда тутади". Бу вазифа бўлажак қишлоқ хўжаллиги мутахассисларни касбий тайёрлаш методларини такомиллаштириш, унинг самарадорлигини ошириш орқали малакали кадрларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратади. Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида «Таълим мазмунини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ривожланишига муносиб ҳисса қўшадиган, меҳнат бозорида ўз ўрнини топа оладиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш муҳим устивор вазифа сифатида белгиланган.

Мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни ва учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш борасида амалга оширилаётган туб ўзгаришлар ва ислоҳотлар самарадорлигини таъминлаш 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси кўрсатилган. Мазкур соҳа мамлакат иқтисодиётининг этакчи «драйвери» эканлиги боис, соҳада кўплаб модернизация ишларини жадаллаштириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. **Қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш зарурати, компетентли кадрлар тайёрлаш**, бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг касбий компетенцияларини ривожлантириш бўйича касбий фаолият объектларига мос мустақил таълим учун методик тавсияларни ишлаб чиқиш, касбий компетентликни ривожлантириш методикаларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигида

илмий-тадқиқот, таълим хизматларининг ишлаб чиқариш билан интеграциялашган билим ва маълумотларни тарқатишнинг самарали тизимини ривожлантириш меҳнат бозори талабларини ўрганиш, янги мутахассисликларни жорий этиш, тармоқлараро ва идоралараро мувофиқлаштириш тизимини яратиш талаб этилади.

Бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини мажбурий фанларини ўрганишда касбий компетенциясини шакллантириш хусусиятлари ўрганилди, унинг касбий фаолиятига қўйиладиган замонавий талабларни ҳисобга олган ҳолда бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг агропедагогик компетенцияси таркиби аниқланади, унинг функционал компонентлари ва уни шакллантириш орқали психологик-педагогик шароитлар тавсифланди.

Педагогларнинг касбий ва педагогик компетенциясини шакллантириш ва такомиллаштириш жараёнига таъсир этувчи асосий омиллар ва шарт-шароитлардан бири бу олий таълим муассасасидаги таълим муҳитидир.

Таълим муҳити-бу бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисининг касбий ривожланишининг юқори даражасига эришиш учун фойдаланиши мумкин бўлган ресурс, лекин моҳиятига кўра, булар билан ўзаро муносабатда бўлиш орқали юқори натижага эришиш мумкин бўлган шартлардир.

Компетенция-бу шахснинг шахсий хусусияти, муайян касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўникма ва кўникмалар йиғиндиси сифатида шахснинг турли вазифаларни бажариш қобилияти.

Касбий компетенция-бу муваффақиятли педагогик фаолият учун зарур бўлган касбий ва шахсий фазилатлар мажмуи. Педагогик фаолиятни, педагогик мулоқотни етарлича юқори даражада амалга оширадиган, ривожланиш ва таълимда изчил юқори натижаларга эришадиган бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий малакали деб аташ мумкин.

Агропедагогик компетенция-ҳар бир бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг касбий фаолиятининг муҳим таркибий қисмидир. Бу таълим воситалари ва методларини, талаба ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар шаклларини танлаш билан боғлиқ, бундан ташқари, агропедагогик компетенция талабаларда асосий компетенцияларни шакллантиришга ёрдам беради.

Бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг агропедагогик компетенциясининг мазмуни таркибий қисми Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш фанини ўқитишда муайян курс ва

тегишли олий таълим муассасининг ўқув предмети ўртасидаги алоқани ўрнатиш вазифаларидан бирини қўяди.

Бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг таянч концепцияси доирасида ва касбий тайёргарликнинг мазмуни ва таркибини ўзгартириш, «Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш» фани бўйича таълимнинг профессионал таълим муассаси компонентини кучайтириш орқали бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларига касбий таълимнинг назарий ва амалий таркибий қисмларини шахснинг турли даражадаги билим ва тажрибасини назарий умумлаштириш орқали такомиллаштириш таклиф этилади (1-расм).

1-расм. Бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий тайёрлашнинг компетенциявий тузилмаси

Шахсий тажрибанинг асоси айниқса мотивацион соҳани, метакогнитив тажрибани, ўзини ўзи англаш ва шахснинг ўзини ўзи англаш жараёнларини ривожлантириш тенденциялари кучайиб бораётган замонавий даврда табиий-гуманитар фанлар цикларининг педагогик шартлари, фан мазмуни, воситалари, шакллари ва технологиялари долзарб бўлиб қолади.

Бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисиларининг касбий билимлари ва кўникмаларига, шунингдек, бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассислари-

нинг касбий фаолияти мазмунига, унинг функцияларини белгилашга қўйиладиган умумлаштирилган талаблари мутахассиснинг энг муҳим касбий ваколатларини аниқлашга имкон берди.

Таълим ва бутун жамиятни ахборотлаштириш муваффақияти бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг виртуал (график визуализация ва 3Д-модел) технологияларини фойдаланиш малакасига боғлиқ. Виртуал (график визуализация ва 3Д-модел) технологияларини фойдаланган ҳолда бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисиларига ўқув дастурининг асосий фанларини сифатли ўргатишга, уларнинг ахборот маданиятини шакллантиришга, шунингдек, талабаларни виртуал (график визуализация ва 3Д-модел) технологияларининг мураккаб олами билан таништиришга тайёр ва қодир ўқитувчилар махсус тайёрланиши зарур.

Шундай қилиб, бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш сифатини оширишга касбий йўналтирилган таълимнинг таъсири ўрганилган кўплаб ишлар мавжуд. Шу билан бирга, шуни таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалиги соҳаси олий таълим муассасалари талабаларига виртуал (график визуализация ва 3Д-модел) технологиялари асосида «Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш» фани ўқитишда виртуал (график визуализация ва 3Д-модел) технологиялари воситаларининг дидактик имкониятларидан, хусусан, интернет хизматларидан фойдаланиш муаммоси бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг агропедагогик компетенциясини шакллантириш воситаси сифатида белгиланди.

Ўтказилган тажриба-синов ишилари натижаларига асосланган ҳолда бўлажак қишлоқ хўжалик мутахассисларининг агропедагогик компетенциясини мезонлар асосида самарадорлигини аниқлаш юзасидан ўтказилган тажриба-синов натижалари асосида талабаларнинг тажриба ва назорат гуруҳларидаги ўртача ўзлаштиришларини Стьюдентнинг математик-статистика методи ёрдамида таҳлил этдик. Тажриба-синовда тажрибадан олдин 622 нафар талабалар иштирок этиб, тажриба-синов гуруҳида 314 нафар талаба ва 308 нафар талаба назорат гуруҳида қатнашдилар. Худди шунингдек, тажиба якунида 619 нафар талабалар иштирок этиб, тажриба-синов гуруҳида 312 нафар талаба ва 307 нафар талаба назорат гуруҳида қатнашдилар.

Масаланинг қисқача моҳияти қуйидагилардан иборат: иккита бош тўплам берилган бўлсин. Биттаси тажриба якунида тажриба гуруҳи талабалари фаолиятининг ўртача баллари, иккинчиси эса назорат гуруҳи талабалари фаолиятининг ўртача баллари. Баҳолар нормал тақсимотга эга деб

ҳисобланади. Бундай фараз ўринлидир, чунки нормал тақсимотга яқинлашиш шартлари содда бўлиб, улар бажарилади.

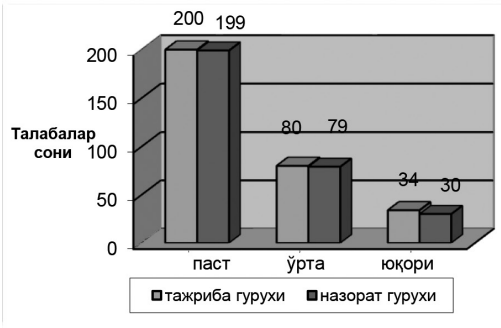
Жадвал асосида тажриба ва назорат гуруҳи ўзлаштиришлари самарадорлигини кўрсатувчи H1 гипотеза ва унга зид бўлган H0 гипотезани танлаймиз ҳамда қуйидаги жадвалда акс эттирамиз.

Бу танланмаларга мос келган диаграмма қуйидагича кўринишни олади:

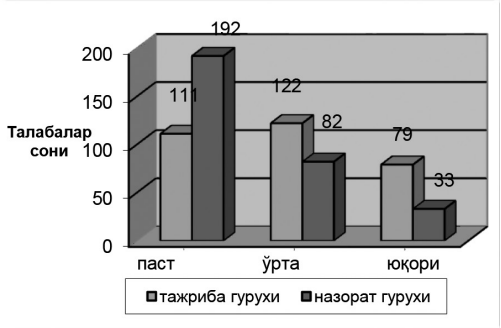
1-жадвал

Бўлажак қишлоқ хўжалик мутахассисларининг агропедагогик компетенциясини мезонлар асосида самарадорлигини аниқлаш кўрсаткичлари

Муддати	Гуруҳлар	Ўқувчилар сони	Ўзлаштириш даражалари		
			Юқори	Ўрта	Паст
Тажриба бошида	Тажриба гуруҳи	314	34	80	200
	Назорат гуруҳи	308	30	79	199
Тажриба якунида	Тажриба гуруҳи	312	79	122	111
	Назорат гуруҳи	307	33	82	192

2-расм. Тажриба бошида

3-расм. Тажриба якунида

Олинган натижалар математик статистик таҳлил қилиниб, тажриба якунидаги ҳолат учун топилган натижалардан ўртача квадратик четланиш, танланма дисперсия, вариация кўрсаткичлари, Стьюдентнинг танланма мезони, Стьюдент мезони асосида эркинлик даражаси ва ишончли интерваллари топилди.

2-жадвал

$\overline{X}$	$\overline{Y}$	S_x^2	S_y^2	C_x	C_y	$T_{x,y}$	k	Δ_x	Δ_y
1,47	1,46	Тажриба бошида ҳеч кандай самарадорликка эришилмаган							
1,89	1,49	0,5979	0,4699	2	3	6,9	608,42	0,08	0,08

Демак, тажриба якунидаги ўртача ўзлаштириш 13,3 фоизга усганлигини яъни самарадор эканлигини англатиб турибди.

Юқоридаги натижаларга асосланиб тажриба-синов ишларининг сифат кўрсатгичларини ҳисоблаймиз.

Бизга маълум =1,89; =1,49 Δ_х=0,08; Δ_у=0,08 га тенг.

Бундан сифат кўрсатгичлари:

К_усб=((¯X-Δ_х))/((¯Y+Δ_у))=(1,89-0,08)/(1,49+0,08)=1,81/1,57=1,15 > 1;

К_бдб=(¯X-Δ_х)-(¯Y-Δ_у)=(1,89-0,08)-(1,49-0,08)=1,81-1,41 =0,40>0;

Олинган натижалардан ўқитиш самарадорлигини баҳолаш мезони бирдан катталиги ва билиш даражасини баҳолаш мезони нолдан катталигини кўриш мумкин. Бундан маълумки, тажриба гуруҳидаги ўзлаштириш назорат гуруҳидаги ўзлаштиришдан юқори экан.

Стьюдентнинг танланмали мезони асосида икккита бош тўпламнинг номаълум ўрта қийматларига ўхшашлигини ҳисобга олиб нолинчи гипотеза текширилганда бош ўртача қийматлар тенглиги ҳақидаги Н0 нолинчи гипотеза рад этилади. Ишончлилик билан айтиш мумкинки, тажриба-синов гуруҳларидаги ўртача ўзлаштириш кўрсаткичлари ҳар доим назорат гуруҳларидаги ўртача ўзлаштириш кўрсаткичларидан юқори бўлди ва улар ҳеч қачон устма-уст тушмайди.

Демак, бўлажак қишлоқ хўжалик мутахассисларининг агропедагогик компетенциясини мезонлар асосида самарадорлик даражасини аниқлаш юзасидан ўтказилган тажриба-синов ишлари самарадор (13,3%) эканлиги статистик таҳлилдан маълум бўлди.

Адабиётлар:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 23.10.2019 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5853-сон Фармони.

Incheon declaration // Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015. Incheon, Republic of Korea). – 48 p.

Sultanov E.K., Development of Model of Methodology of Professional Training of Future Personnel in Agrarian Complex// European journal of innovation in nonformal education, 2(1), 20–24. Retrieved from. ISSN: 2795-8612. https://inovatus.es/index.php/ejine/article/view/134

Sultanov E.K., Conceptual Rules For The Development of The System of Vocational Training Of Future Specialists In Agriculture// European journal of business startups and open society. 2(2), 89–92. Retrieved from http://www.inovatus.es/index.php/ejbsos/article/view/423. Online ISSN 27-9228

Sultanov E.K., On The Problem Of Training Teachers In Professional education of Uzbekistan// Scientific Collection Interconf, №100 February, 2022, The Issue Contains: Proceedings of the 6th Internationai Scientific and Practical Conference Global and regional aspects of sustainable development, copenhagen, Denmark 26-28.02.2022. ISBN 978-87-615-0721-1.207-212p.

6. Султанов Е.К., Компетенциялар асосида аграр соҳасида мутахассислар тайёрлаш масалалари ҳақида/ «Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari» mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (27 yanvar 2022 yil) – Тошкент.: Rishton XTB. 2022 й., 112-116 б.

7. Султанов Е.К., Компетенцияга асосланган ёндашув олий таълим муассасаларида агроном-педагог кадрлар тайёрлаш асоси сифатида // Talqin va tadqiqotlar (scientific-methodical journal) научно-методический журнал, Тошкент, №2. 2022, ISSN 2181 – 3035. 105-109 бетлар.

8. Султанов Е.К., Олий таълимда компетенциявий ёндашув доирасида талабаларнинг мустақил иши // Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture, Innovative Academy Research Support Center, UIF = 8.2 SJIF = 6.051. Volume 2, Issue 4, April 2022, ISSN 2181-2888 www.in-academy.uz. 73-78 p.

9. Султанов Е.К., 3D-модел технологияси асосида «Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш» фанини ўқитишнинг методикасини такомиллаштириш// Халқ таълими. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг илми-методик журнали. Тошкент. 2022 йил. №2. ISSN 2181-7839. 76-80 бетлар.

10. Султанов Е.К., Аграр комплексида бўлажак мутахассисларнинг ижтимоий-касбий тайёргарлигини шакллантириш тизимини лойиҳалашнинг педагогик шартлари. Журнал «Вестник» Каракалпакского государственного университета им.Бердаха, 2022 г. №1 (55) стр. 139-143.

11. Султанов Е.К., Педагогларнинг малакасини оширишда ҳориж тажрибаси. «Илим ҳәм жәмийет» журнали, Нукус давлат педагогика институти. 2022 йил. №1 сони, 2 серияси. 58-60 бетлар.

12. Султанов Е.К., Компетенцияга асосланган ёндашув олий таълим муассасаларида агроном-педагог кадрлар тайёрлаш асоси сифатида. Talqin va tadqiqotlar (scientific-methodical journal) научно-методический журнал, Тошкент, №2 2022, ISSN 2181 – 3035.

13. Султанов Е.К., Олий таълимда компетенциявий ёндашув доирасида талабаларнинг мустақил иши. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture, Innovative Academy Research Support Center, UIF = 8.2 SJIF = 6.051. Volume 2, Issue 4, April 2022, p.73-78. ISSN 2181-2888 www.in-academy.uz.

14. Султанов Е.К., Қишлоқ хўжалиги олий таълим муассасасида ўқитувчининг методик компетенциясини шакллантириш. International scientific and practical conferernce «modern psychology and pedagogy: problems and solution» 3-part, 2-530. Imperial College London, 1.06.2022. p. 470-475. https://doi.org/10.5281/zenodo.6602373.

15. Султанов Е.К., Қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий тайёрлаш масалалари ҳақида. International scientific and practical conferernce «modern psychology and pedagogy: problems and solution» 3-part, 2-530. Imperial College London, 1.06.2022. p 552-559. https://doi.org/10.5281/zenodo.6602214

16. Султанов Е.К., Совершенствование методики профессиональной подготовки будущих специалистов аграрного комплекса. Журнал «Касб-хунар таълими», 2022 й. №2. 84-89 бетлар.

17. Султанов Е.К., Бўлажак аграр соҳаси мутахассисларини касбий тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг концептуал асослари. "Замонавий машинасозликда инновацион технологияларни қўллашнинг илмий асослари: тажриба ва истиқболлар" мавзусида халқаро миқиосида илмий-амалий конференция материаллари тўплами. 5-том. Наманган шахри. 23-24-сентябр 2022 йил. 99-103 бетлар.

18. Султанов Е.К., Олий таълим муассасалари аграр соҳаси мутахассисларини тайёрлашда компетенцияга асосланган ёндашув доирасида талабаларнинг мустақил иши. "Арал бойы аймағында

суў ресурсларынан пайдаланыў мониторинги ҳәм жаңа бақлаў технологияларын ислеп шығыў" атамасындағы халықаралық илимий-техникалық конференция материаллары топламы. Нөкис. 2022-жыл. 269-275 бетлер.

19. Султанов Е.К., Компетенциялар асосида аграр соҳасида мутахассисларини тайёрлаш масалалари ҳақида. "Арал бойы аймағында суў ресурсларынан пайдаланыў мониторинги ҳәм жаңа бақлаў технологияларын ислеп шығыў" атамасындағы халықаралық илимий-техникалық конференция материаллары топламы. Нөкис. 2022-жыл. 275-281 бетлер.

РЕЗЮМЕ

Мақола бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлашнинг методикасини такомиллаштириш бўлиб, касбий баркамол ва педагогик жиҳатдан тайёрланган ўқитувчилар таркибини шакллантириш қишлоқ хўжалиги институтларининг энг муҳим вазифаси эканлиги кўрсатилган. Ушбу мақоланинг мақсади замонавий олий таълим муассасаси ўқитувчиси томонидан талаб қилинадиган компетенциялар ва уларни ривожлантириш йўлларини асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о совершенствовании методики подготовки будущих специалистов сельского хозяйства к профессиональной деятельности и показано, что формирование профессионально компетентных и педагогически подготовленных педагогических кадров является важнейшей задачей сельскохозяйственных институтов. Цель данной статьи основана на компетенциях, необходимых преподавателю современного вуза, и путях их развития.

SUMMARY

The article deals with the improvement of the methodology for preparing future agricultural specialists for professional activities and shows that the formation of professionally competent and pedagogically trained teaching staff is the most important task of agricultural institutions. The purpose of this article is based on the competencies required by a teacher of a modern university, and the ways of their development.

ЎҚУВ ФАОЛИЯТИДА ТАЛАБАЛАРНИ ТАДБИРКОРЛИК ВА ТЕЖАМКОРЛИККА ЙЎНАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Пинёзов И. Х.
Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиали мустақил изланувчиси

Таянч сўзлар: тадбиркорлик, тежамкорлик, ўқув фаолияти, иқтисодий маданият, инсон фактори, меҳнат қилиш, билим даражаси, жамият, иқтисодий таълим, меҳнат салоҳияти, тежамкорликкка ўргатиш, методика.

Ключевые слова: предпринимательство, бережливость, воспитательная деятельность, хозяйственная культура, человеческий фактор, труд, уровень знаний, общество, экономическое образование, трудоспособность, воспитание бережливости, методика.

Key words: entrepreneurship, frugality, educational activities, economic culture, human factor, labor, level of knowledge, society, economic education, ability to work, thrift education, methodology.

Ҳозирги кунда табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ҳаётимиздаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Чунки табиат заҳираларидан оқилона фойдаланмаслик салбий оқибатларга олиб келиши муқаррар эканлигига яна бир марта гувоҳ бўламиз.

Табиатни асраш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчи саналади. Ҳар бир инсонда табиатга деган ижобий муносабатни шакллантириш зарур. Бу эса таълим-тарбия жараёнида шаклланиб боради.

Инсон факторининг шаклланиш муҳити мактаб ва оиладир. Шу ерда иқтисодий таълимнинг ўсиб бораётган даражасини назарда тутадиган иқтисодий маданият асосларининг пойдевори қўйилади. Табдиркорлик-ҳозирги кунда иқтисодиётимизнинг асосларидан бири саналади. Ёшларимизнинг тадбиркорлик билан шуғулланиши учун мамлакатимиз томомнидан тўла шарт-шароитлар яратилган.

Лекин, таълим ва маданиятнинг шу даражасини мактаб жамоасига, ўқувчилар орасига шундай маданият ва билим даражасига эга одамларгина олиб киради.

Бозор иқтисодиёти тизимига ўтаётган бир қатор давлатларнинг тажрибалари халқ хўжалигини жиддий ислоҳотларга тайёрлаганликларини кўрсатади. Бизнинг давлатимиз тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятига

алоҳида эътибор қаратган. Теран ислоҳотларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётига ўтиш биринчи навбатда етук кадрлар салоҳияти, малакали мутахассисларининг билимини оширишни талаб қилади. Жумладан, халқ таълими Вазирлиги буйруғига биноан, педагогика олий ўқув юртларига математика-иқтисодиёт, меҳнат-иқтисодиёт, тарих- иқтисодиёт, биология-иқтисодиёт каби мутахассисликлар киритилди. Мазкур ҳолат ўқитувчиларни тадбиркорлик малакасига тайёрлаш халқ таълими соҳасининг кун тартибига чиқди.

Ўқишни жадаллаштириш талабалар фаол қатнашчига айланадиган шароитлар яратмасдан ва ўқув жараёнига жалб этишнинг самарадор шакл ва методларини қўлланмасдан асло мумкин эмас. Одамларни бирлаштириш, уларни ўқитувчи билан ҳамфикр қилиш учун теранг касбий билим билан бир қаторда психология асосларини ҳам эгаллаш зарур.

Ўқиш жараёнида ўқитувчилар бизнинг олдимизда стереотип шаклида номаён бўладиган кундаликли онанинг элементларини ҳисобга олишлари зарур. Стереотип – бу онгда мустаҳкамланган мавжуд борлиқни қабул этиш ва қайта қуриш услуби. Стереотиплар ижобий ва ёлғон бўлиши эҳтимол. Ижобий стереотипларни фойдаланиш предмет ҳақида оддийлашган, схематик, баъзан ҳақиқатга яқин билим ва тушунчалар бериш имконини яратади. Қайси бир схема, қанчалик тўлақонли бўлишидан қатъий назар, предмет ҳақида барча маълумотларни бериши мумкин эмас ва маълум даражада стереотип сифатида қаралиши мумкин. Шу билан бир қаторда схематизм қўрилаётган ҳолатнинг муҳим моментларини ажратишга ва ўқув материалини яхшироқ қабуллашга имкон беради.

Шу маънода у ўқиш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. Ўқитувчи ўқиш жараёнини самарадор олиб бориш учун ўрганиш жараёнини қандай ўтишини тасаввур этиши зарур. Бу жараён фикрлашни ҳис этиш, қабуллаш воситасида амалга ошади.

Хис этиш – оддий психик жараён, у предметнинг ва моддий ҳаётдаги ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини акс эттиришдан иборат. Бу жараён бизнинг сезиш органлари орқали ўтади, яъни маълумотларни олади, танлайди, тўплайди ва мияга беради.

Ўрганишнинг кейинги босқичи қабуллаш яъни одам онгида предмет ва ходисаларнинг сезиш органларига бевосита таъсирида акс эттирилиши. Қабуллаш жараёнида айрим хисларнинг моддалар ва воқеаларнинг бутун образи сифатида тартибга солиниши ва бирлашиши бўлиб ўтади. Одамнинг хулқ-атвори, кўпинча унинг ўзи мавжуд ҳолатни қандай қабуллашига боғлиқ. Шу сабабли, қабуллаш одам хулқ-атворини тушунишнинг

аҳамиятли манбаси ҳисобланади. Айни пайтда одам ўзи кечаётган ҳаётий ҳолатни қабуллашни ўзгартириб, шу одамнинг хулқ-атворини ўзгартириши мумкин. Масалан, талабаларда замонавий иқтисодий фикрлашни шакллантириш ходимнинг ўз меҳнати натижаларининг эски стереотипларидан ўзоқлаштиради, шундай қилиб, унинг ишлаб чиқариш жараёнидаги хулқ-атворининг ташаббускорлик ва сифатли меҳнатдан манфаатдорлиги билан ажралиб турадиган мутлақо бошқача типини шакллантиради.

Конструкторлар, қурувчилар ва ҳоказоларнинг қизиқишларининг иқтисодий фикрлашини шакллантириш зарурийги ҳақида масала қуйиш зарур бўлибгина қолмасдан, Айни пайтда мажбурий ҳамдир, чунки бунақа фикрлаш мактабда шаклланмаган. Бу эса, ўз навбатида ўқувчиларнинг иқтисодий маданиятининг орқада қолишига олиб келади, чунки улар ўз меҳнатининг иқтисодиётини ўрганмайдилар.

Ўқитувчиларга уларнинг иқтисодий билимлари ва маданияти воситасида иқтисодий таълим бериш ишчи кучини, жамиятнинг меҳнат салоҳиятини шакллантириш билан боғлиқ.

Хулосалари ўқитувчиларнинг ушбу вазифаларни тўлиқ бажаришига олиб келадиган қатор саволлар мавжуд. Улардан бири – педагогик олий ўқув юртлар талабаларининг иқтисодий таълим тизимига утилитар ёндашувни енгиб ўтиш, бунда халқ таълими иқтисодиётини фақат талабаларнинг маълум қисмигина ўрганадилар (масалан, тарихчилар), чунки айнан улар кўпроқ мактаб таълими ташкилотчилари ва раҳбарлари бўладилар. Бошқа талабаларга келадиган бўлсак, улар бу фанни фақат факультатив ўрганадилар, Ушбу ендошувнинг асосизлиги шундан кўриниб турибди, иқтисодиёт базалик фанлар қаторига киради, шу сабали уни ўрганиш халқ хўжалигининг ҳар бир соҳаси мутахассиси учун мажбурий.

Яна бир аҳамиятли масала таълим соҳасида иқтисодий муносабатлар ва ҳуқуқлар ҳақида илм-фаннинг ривожланишининг зарурийги, бу ҳозир ўзими шаклланиш жараёнида турибди. Бунга халқ хўжалиги амалиёти сингари таълим тизимини такомиллаштириш амалиёти ҳам муҳтожлик сезаяпти.

Масалан, илмий-техник революция таълимни ташкил этиш ва методикасида, мазмунида тамойилиал ўзгаришлар зарурийгини келтириб чиқаради. Таълим мазмуни борасида ҳозирги техника ва ишлаб чиқариш технологиясига нисбатан ўзиқ ўсган билим зарур. Методика борасида эса – билимларни мустақил олишга ўргатиш талаб қилинади. Таълимни ўргатиш талаб қилинади. Таълимни ташкил этишда эса унинг ўзликсизлиги зарур.

Буларнинг ҳаммаси қарама-қаршиликларни башорат этиш ва ечимга, таълимнинг метод ва шаклларининг энг самарадор ва иқтисодий шаклларини амалга оширишга, самарадор мезонларини ишлаб чиқишга ёрдам берадиган иқтисодий ечимлар қабул қилиниши талаб қилади.

Таълим соҳасида иқтисодий муносабатлар ҳақидаги тизимли билимларнинг йўқлиги – жамиятнинг иқтисодий муносабатлари доирасида уларнинг амалга оширилишидаги камчиликларнинг сабабларидан бири. Масалан, товар – пул муносабатларига, бу муносабатлар субъектларининг иқтисодий манфаатларини ҳисобга олишга, меҳнат ресурлари учун пул тўлашга асосланган қайтариш тизимини жорий этишда, улар ишлаб чиқариш ва мактаб (шу жумладан, ўрта ва олий махсус таълим) орасидаги боғлиқликни таркибига олмаган. Бу эса ишлаб чиқариш ва таълим тизимининг ўзаро манфаатдорлигини ва маъсулиятини пасайтиради, Ушбу тизим ва ишлаб чиқариш жамоалари орасидаги муносабатлардан фориғ қилади, яъни мактаб ва хўжалик ҳисобига асосланган жамият орасида.

Бўлажак ўқитувчиларнинг иқтисодий фикрлашини шакллантириш иқтисодиёт назарияси ва халқ таълими иқтисодиётини ўрганиши, ушбу фанларнинг ҳар бирининг сифатининг белгиланишини ҳисобга олиб ўзвий боғлиқликда ўрганишга боғлиқ. Уларнинг боғлиқлиги шуки, таълим иқтисодиёти режалаштириш, бошқариш, молиялаштириш, рағбатлантириш каби сфераларда у ёки бу иқтисодий қонуниятларнинг аниқ шаклларда номоён бўлишини ўрганади. У одамлар орасидаги ишлаб чиқариш, билим, кўникмалар борасидаги муносабатлари доирасида хўжалик юритиш шакллари, методлари ва воситаларини ўрганади.

Ўқув жараёнини семинар дарслари ҳажмини кўпайтириш, уларни иқтисодиёт назарияси бўйича ўқитувчи ва талабалар суҳбати асосида ўтказиш йўли билан қайта қуриш талабаларнинг замонавий иқтисодий фикрлашини шакллантиришга асос бўладиган иқтисодий билимлари доирасини анча кенгайтиради.

Лекин, шу имкониятни амалга ошириш учун иқтисодиёт назарияси курсини ўқитишга янгича ёндошувларни ишлаб чиқиш зарур.

Ўқитиш жараёнини шундай қуриш керакки, унда мавҳум баёнлаш, эскирган ҳолатлар бўлмасин, у иқтисодий билимларнинг мақсадли тизимини шакллантирсин. Бир темадан иккинчисига ўтган сари талабларнинг у ёки бу иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни мустақил тушунтира олиш, вужудга келган муаммоларнинг ечимини топиш йўналишини топа олиш қобилиятлари ошиб бориши керак. Мустақил фикрлаш – замонавий иқтисодий фикрлашни талабаларда шакллантиришнинг зарурий шартидир.

Талабаларда замонавий иқтисодий фикрлашни шакллантириш жараёнида етакчи ўрин ўрганишга ёки бозорнинг иқтисодий қонунлари моҳиятига берилади. Иқтисодий қонунларнинг ҳаракати талабаларда реал ҳодиса ва хўжалик ҳаёти жараёнлари ҳақида аниқ тасаввур ҳосил бўладигандай этиб, бир-бири билан боғлиқликда таҳлил этилиши керак. Қонунлар мазмунини уларнинг бозорнинг асосий иқтисодий қонуни билан узвий боғлиқликда, халқнинг фаровонлиги янада юксак даражага кўтариш учун қўйилган масалаларга эътибор қаратиб очиш керак.

Адабиётлар:

1. Атутов П.Р., Поляков В.А., Васильев Ю.К., др. Подготовка школьников к труду в сфере материального производства. - М: Педагогика, 1988. - 172с.

2. Атутов П.Р. и др. Трудовая подготовка школьников. - Киев: Рад.шк., 1987. - 223с.

3. Байдалинова Э.А. Производительный труд в воспитании школьников. - Алма-Ата: Рауан, 1990. - 87с.

4. Бадмаев С.Б., Березовская Д.А. Экономическое воспитание учащихся - Элиста: Калм. Кн. изд-во, 1988. - 70 с.

5. Бекназов Н., Юсупов Ю., Пугач И., Абдуллаханов Т. Основы рыночной экономики. - Т.: Университет, 1997. - 184 с.

6. Болбочан Ю.И и др. Малое предпринимательство при переходе к рынку - Кишинев: Штинница, 1993. - 102 с.

7. Бублик Н.В., Юрьева Л.А. Содружество школы и производства - М.: Просвещение, 1987. - 142 с.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқув фаолиятида талабаларни тадбиркорлик ва тежамкорликка йўналтириш масалалари тўла ўрганилган. Шу билан биргаликда таълим соҳасида иқтисодий муносабатлар ҳақидаги тизимли билимларнинг йўқлиги – жамиятнинг иқтисодий муносабатлари доирасида уларнинг амалга оширилишидаги камчиликларнинг сабаблари ҳартомонлама таҳлил қилинган

РЕЗЮМЕ

В данной статье всесторонне исследуются вопросы направления студентов на предпринимательство и сбережения в образовательной деятельности. При этом подробно анализируются отсутствие системных знаний об экономических отношениях в сфере образования - причины недостатков их реализации в рамках экономических отношений общества.

SUMMARY

This article comprehensively examines the issues of sending students to entrepreneurship and savings in educational activities. At the same time, the lack of systematic knowledge about economic relations in the field of education is analyzed in detail - the reasons for the shortcomings of their implementation within the framework of the economic relations of society.

КОМПЕТЕЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МУТАХАССИСЛАРИНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ МЕТОДИКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ ҲАҚИДА

Султанов Е. Қ.

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти «Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва сув хўжалиги» факультети декани, техника фанлари номзоди, доцент

Таянч сўзлар: компетенция, касбий компетенция, таълим методи, таълим технологиялари, кредит-модул, мажбурий фанлар, билим, кўникма.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, метод обучения, образовательные технологии, кредитный модуль, обязательные предметы, знания, умения.

Key words: competence, professional competence, teaching method, educational technologies, credit module, compulsory subjects, knowledge, skills.

Мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни ва учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш борасида амалга оширилаётган туб ўзгаришлар ва ислоҳотлар самарадорлигини таъминлаш 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси кўрсатилган. Мазкур соҳа мамлакат иқтисодиётининг этакчи «драйвери» эканлиги боис, соҳада кўплаб модернизация ишларини жадаллаштириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. **Қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш зарурати, компетентли кадрлар тайёрлаш**, бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларининг касбий компетенцияларини ривожлантириш бўйича касбий фаолият объектларига мос мустақил таълим учун методик тавсияларни ишлаб чиқиш, касбий компетентликни ривожлантириш методикаларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот, таълим хизматларининг ишлаб чиқариш билан интеграциялашган билим ва маълумотларни тарқатишнинг самарали тизимини ривожлантириш меҳнат бозори талабларини ўрганиш, янги мутахассисликларни жорий этиш, тармоқлараро ва идоралараро мувофиқлаштириш тизимини яратиш талаб этилади.

Ўзбекистонда мутахассисларни касбий тайёрлаш жараёнида фанлар аро боғланиш, интеграциянинг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари ва тенденциялари, касбий компетентлик асосида касбий фаолиятга тайёрлаш муаммолари ҳамда ишлаб чиқариш ходимларининг касбий фаолиятини назорат қилишнинг назарий, концептуал ва технологик асослари Р.Х.Джўраев, Ш.Э.Қурбанов, Д.Д.Шарипова, Н.А.Муслимов, Қ.Т.Олимов, О.Х.Тўрақулов, Э.Сейтхалилов, Ж.А.Ҳамидов, Б.Б.Эргашов, Д.Химматалиевлар томонидан тадқиқ этилган.

Тадқиқотларда «касбий компетентлик» ва унинг ўзига хослиги, илмий-назарий асослари, касб таълими ўқитувчисининг билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш ҳамда ўқув-услубий таъминотини яратиш масалалари А.Р.Ходжабаев, З.К.Исмоилова, Ҳ.Ф.Рашидов, С.Ашурова, Ш.С.Шарипов, Ҳ.Ш.Қодиров, О.А.Қуйсиновлар томонидан ўрганилган.

Қишлоқ хўжалиги учун бўлажак мутахассисларни тайёрлайдиган олий таълим муассасалари учун касбий компетенцияларни шакллантириш учун И.В. Тулебович, Г.В. Короткова, О.И.Кузменко ва бошқаларнинг диссертация тадқиқотларида очиб берилган.

Мутахассисларни касбий компетенциялар асосида касбий фаолиятга тайёргарлигини такомиллаштиришнинг назарий-методологик, концептуал ва технологик асослари бўйича МДҲ мамлакатлари олимларидан Э. А. Михайлычев, О. А. Абдулина, С. Я. Батышев, В. С. Безрукова, А. П. Беляева, М. Н. Берулова, Э. Ф. Зеер, Ю. М. Измайлова, П. Ф. Кубрушко, В. П. Косырев, Н. В. Кузъмина, В. С. Леднев, О.Д.Листунов, В.А.Сластенин, С. Т. Сопегина, Н. К.Чапаев ва бошқалар томонидан илмий изланишлар олиб борилган.

Хорижий мамлакатларда G.Spenser, B.F.Skinner, A.Blum, J.Gilbert, J.Fernandes-Baloa, S.Merriam, S.Vilson, R.M. Gagne, D.E. Berlen, S. Jones, P.Black каби олимларнинг тадқиқотларида таълимда интеграцион жараёнлар, фанлар-аро интеграция ва интегратив таълим натижаларини диагностика қилиш масалалари илмий-педагогик жиҳатдан асослаб берилган.

Олий таълим муассасаларида таълим жараёнида фанлар-аро боғланиш, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясини амалга ошириш, ривожлантириш ва ривожланиш қонуниятлари ва тенденциялари, педагогларнинг компетенциявий ёндашуви асосида касбий, педагогик компетенцияси назарий, концептуал ва технологик асослари муайян даража ўрганилган.

Тадқиқотнинг мақсади қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантиришни таъминлаш мақсадида бўлажак қишлоқ хўжалиги

мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштиришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

тадқиқот мавзусига оид илмий таҳлили асосида компетенциявий ёндашган ҳолда бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини аниқлаштириш;

бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлашда ўқитувчилар ва талабаларнинг касбий компетентлиги ривожланишини йўлларини аниқлаш;

талабаларнинг касбий тайёргарлигини компетенциявий ёндашув асосида ташкил этишда ижодий фаолиятнинг ташкилий-тайёргарлик тузилмасини ишлаб чиқиш ва бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий тайёрлаш методикаси моделини яратиш;

«Мажбурий фанларини кредит модул тизими асосида таълим бериш ва бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлашда виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологияларидан фойдаланишни такомиллаштириш;

бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий тайёрлашда талабаларнинг мустақил таълим асосида касбий компетенцияларини шакллаштириш методикасини такомиллаштириш.

Тадқиқотнинг объекти компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш жараёни.

Тадқиқотнинг предмети компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш мазмуни, шакли, методлари ва воситалари.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда мавзуга оид илмий манбалар, дидактик материаллар, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари, ўқув-меъёрий ҳужжатлар, дарслик ва ўқув-методик адабиётларини ўрганиш ва таҳлил қилиш; суҳбат, кузатиш, анкета, тест, моделлаштириш, эксперт баҳолаш, тажриба-синов; тадқиқот натижаларини математик-статистик қайта ишлаш методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

талабаларни касбий фаолиятга тайёргарлик даражалари агропедагогик компетенция ва агротехнологик компетенция уйғунлиги касбий фаолиятга таъсир этувчи объектив омил билим, кўникма, шахсий фазилатлар тизими эканлиги аниқланган;

компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикаси технологик компетенциянинг ўзгармас субкомпетенциялари агропедагогик компетентлигининг ривожланганлик даражаси белгилаши илмий асосланган;

бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини компетенциявий ёндашув асосида виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологиялари ва мосафавий таълим методикасидан фойдаланиш орқали такомиллаштириш модели яратилган;

«Агрокимё ва агротупроқшунослик», “Агрономия (деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича)”, “Ўсимликларни ҳимоя қилиш (экин турлари бўйича)”, “Ипакчилик ва тутчилик”, “Қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги(экин турлари бўйича)”, “Мевачилик ва узумчилик”, “Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик”, “Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш технологияси”, “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва дастлабки ишлаш технологияси”, “Ўрмончилик”, ва “Иссиқхона хўжалигини ташкил этиш ва юритиш” йўналишларида «Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш» фанини кредит модул тизими асосида таълим бериш ва компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш технологиясини шакллантиришда виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологиясидан фойдаланиш методикаси яратилган;

компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлашнинг (йўналтириш-технологик компетенциянинг таянч ўқув дастурига (ТЎД) киритилган билим ва кўникмаларни ривожлантиришни таъминлаши, шакллантирувчи-технологик компетенция элементларининг шаклланишини таъминлаши, интеграция - тармоқлараро характерга эга бўлган янада мураккаб интеграциялашган субъектларни-ишлаб чиқариш ва технологик ҳаракатларни шакллантириши,

фаолиятни баҳолаш - техник ва технологик жараёнлар ўзлаштирганлиги (агропедагогик компететлиги) босқичлари илмий асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари:Олий таълим муассасалари қишлоқ хўжалиги йўналишида мажбурий фанларни ўқитишда бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган «3D технологияси асосида «Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш» фанини ўқитишнинг методикасини такомиллаштириш» услубий қўлланмаси яратилган;

Қишлоқ хўжалиги йўналишида мажбурий фанларни ўқитишда касб таълими мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган «Зооинженерия» йўналишидаги «Чорвачиликни механизациялаштириш ва автоматлаштириш» фанидан ўқув қўлланмаси яратилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 1 мартдаги 110 сонли буйруғи, Гриф №110-402);

Олий таълим муассасаларида мажбурий фанларни ўқитишда бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган Агрокимё ва агротупроқшунослик, Агрономия (деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича), Ўсимликларни ҳимоя қилиш (экин турлари бўйича), Ипакчилик ва тутчилик, Қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги (экин турлари бўйича), Мевачилик ва узумчилик, Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик, Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш технологияси, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва дастлабки ишлаш технологияси, Ўрмончилик ва Иссиқхона хўжалигини ташкил этиш ва юритиш йўналишларида Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш фани бўйича дарслик (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2022 йил 19 июлдаги 233 сонли буйруғи, Гриф №233-1061) яратилган;

Олий таълим муассасалари Агрокимё ва агротупроқшунослик, Агрономия (деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича), Ўсимликларни ҳимоя қилиш (экин турлари бўйича), Ипакчилик ва тутчилик, Қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги (экин турлари бўйича), Мевачилик ва узумчилик, Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик, Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш технологияси, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва дастлабки ишлаш технологияси, Ўрмончилик ва Иссиқхона хўжалигини ташкил этиш ва юритиш йўналишларида Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш фанидан мустақил таълимни компетенциявий ёндашув асосида бошқариш ва назорат қилишнинг методлари, объектив аниқлаш имконини берувчи ўқув воситалар, услубий тавсиялар ишлаб чиқилган ҳамда амалиётга жорий этилган.

Тақиқот натижаларининг ишончлиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган ёндашув, усуллар ва назарий маълумотларнинг расмий манбаларидан олинганлиги, келтирилган таҳлиллар ва тажриба-синов ишлари самарадорлигининг математик-статистик методларга асосланганлиги, хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётда жорий

этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти:

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасининг «компетенция» тушунчасининг тузилмавий ва мазмунининг чуқурлаштирилиши; виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологияси асосида мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлашнинг ташкилий-функционал компонентлари мазмунини мотивацион-мақсадли, методологик ёндашувлар асосида, виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологияси мисолида компетенцияли ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассислари касбий тайёргарлик моделининг такомиллаштирилганлиги ва бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини компетенциявий ёндашув асосида касбий фаолиятга тайёрлашнинг ахборот-дидактик таъминоти таълим ва ишлаб чиқаришнинг ўз-аро интеграциясини ривожлантиришдаги методологик ёндашувлар ҳамда касбий фаолиятга тайёрлашнинг ташкилий-функционал компонентлари мазмуни мотивацион-мақсадли, методологик ёндашувлар асосида ишлаб чиқилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти таклиф этилган технология, модел, яратилган дастурий маҳсулот, яъни ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларидан қишлоқ хўжалиги соҳаси олий таълим муассасаларида таълимнинг сифати ва самарадорлигини ошириш, таълим жараёнларини тизимли-фаолиятли ёндашув асосида ташкил этиш, ўқув режа ва дастурларини такомиллаштириш, бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларни касбий кўникмаларини ривожлантириш ҳамда касб таълимини ривожлантиришда, олий таълим тизимини янада такомиллаштириш бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва чора-тадбирлар дастурларини тайёрлашда, касб таълими мазмуни ва сифатига қўйиладиган малака талабларини ишлаб чиқишда, виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологиясига асосланган таълим машғулотларни ташкил этишда, талабаларни олий таълим муассасасида ва битирганидан кейин ишлаб чиқариш корхоналаридаги касбий фаолияти самарадорлигини оширишда фойдаланиши мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштиришда виртуал (график визуализация ва 3D-модел) технологияси воситасида мажбурий фанларни ўқитиш

методикасини такомиллаштириш бўйича ишлаб чиқилган услубий ва амалий тавсиялар асосида:

компетенциявий ёндашув асосида (Агрокимё ва агротупроқшунослик, Агрономия (деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича), Ўсимликларни ҳимоя қилиш (экин турлари бўйича), Ипакчилик ва тутчилик, Қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги (экин турлари бўйича), Мевачилик ва узумчилик, Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик, Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш технологияси, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва дастлабки ишлаш технологияси, Ўрмончилик, ва Иссиқхона хўжалигини ташкил этиш ва юритиш) бакалавриат таълим йўналиши талабаларининг касбий билим, кўникма, малакаларини шакллантириш ҳамда ўқув-билиш-онглаш касбий фаолиятга муваффақиятли мослашишини таъминловчи педагогик шарт-шароитлар асосида талабаларнинг агропедагогик компетенциясини ривожлантиришга қаратилган “3D-модел технологиялари асосида Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш фанини ўқитишнинг методикасини такомиллаштириш услубий қўлланма ишлаб чиқилган (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлигининг 005932-сон муалифлик гувоҳномалари. 27 феврал 2023 йил);

3D технологияси асосида “Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш” фанини ўқитишнинг методикасини такомиллаштириш номли услубий қўлланмасининг андроид мобил иловаси (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурнинг расмий рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисида №DGU22245 сонли гувохнома. 3 март 2023 йил) яратилган. Натижада мазкур таълим технологиялар ва методлар бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий компетентлигини ривожлантиришга хизмат қилмоқда;

Чорвачиликни механизациялаштириш ва автоматлаштириш ўқув қўлланмаси (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 1 мартдаги 110 сон буйругига асосан тасдиқланган, Гриф № 110-402), Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш дарслиги (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2022 йил 19 июлдаги 233 сон буйруғи асосан тасдиқланган, Гриф № 233-1061) ўқув қўлланмаси Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти ва Самарқанд ветеринария медицина институтининг Нукус филиалида «Агрокимё ва агротупроқшунослик», Агрономия (деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича),

Ўсимликларни ҳимоя қилиш (экин турлари бўйича), Ипакчилик ва тутчилик, Қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги (экин турлари бўйича), Мевачилик ва узумчилик, Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик, Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш технологияси, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва дастлабки ишлаш технологияси, Ўрмончилик, Иссиқхона хўжалигини ташкил этиш ва юритиш ва Зооинженерия бакалавриат таълим йўналишларида ва Агрокимё ва агротупроқшуносликк, Агрономия (деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича), Ўсимликларни ҳимоя қилиш (экин турлари бўйича), Ипакчилик ва тутчилик, Қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилиги (экин турлари бўйича), Мевачилик ва узумчилик, Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик, Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш технологияси, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва дастлабки ишлаш технологияси, Ўрмончилик, Иссиқхона хўжалигини ташкил этиш ва юритиш, ва Зооинженерия магистратура йўналишлари бўйича мутахассисларини тайёрлашда фойдаланилмоқда. Натижада мазкур ўқув адабиётлар талабаларнинг фикрлаш ва ҳаракат стратегиясини инобатга олган ҳолда унинг шахсини ўзига хос хусусиятлари, қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган ҳамда қишлоқ хўжалиги олий таълим муассасаларида компетенцияли мутахассисларни тайёрлашга хизмат қилмоқда.

60810100-Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш бакалавр ва 70810101-Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш магистратура таълим йўналиши учун Аниқ қишлоқ хўжалиги тизими ўқув қўлланмаси яратилган.

Олий таълим муассасаси ва ишлаб чиқариш корхоналари билан интеграциясини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 07 ноябрдаги «Қорақалпоғистон Республикасида чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4512 сонли қарори ижроси борасида республикада чорвачиликни жадал ривожлантириш бўйича тузилган комиссияси топшириғи асосида “Агросаноат мажмуии ва озиқ-овқат таъминоти соҳасидаги лойиҳаларни амалга ошириш агентлигининг йирик чорвачилик субъектларига мўлжалланган лойиҳаларига қўшимча тариқада кичик субъектларда ҳам тўла ҳажмда ривожлантириш ишларини олиб бориш мақсадида Қорақалпоғистон Республикаси чорвачилигида қорамолчилик тармоғини 2021-2025 йилларда жадал ривожлантиришга мўлжалланган чора_тадбирлар стратегияси” ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 январдаги “2022-2026 йилларда Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги ПФ-60-сон Фармони.

2. Султанов Е.К., Олий таълимда компетенциявий ёндашув доирасида талабаларнинг мустақил иши. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture, Innovative Academy Research Support Center, UIF = 8.2 SJIF = 6.051. Volume 2, Issue 4, April 2022, p.73-78. ISSN 2181-2888 www.in-academy.uz.

3. Султанов Е.К., Қишлоқ хўжалиги олий таълим муассасасида ўқитувчининг методик компетенциясини шаклантириш. International scientific and practical conferernce «modern psychology and pedagogy: problems and solution» 3-part, 2-530. Imperial College London, 1.06.2022. p. 470-475. https://doi.org/10.5281/zenodo.6602373.

4. Султанов Е.К., Қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий тайёрлаш масалалари ҳақида. International scientific and practical conferernce «modern psychology and pedagogy: problems and solution» 3-part, 2-530. Imperial College London, 1.06.2022. p 552-559. https://doi.org/10.5281/zenodo.6602214

5. Султанов Е.К., Совершенствование методики профессиональной подготовки будущих специалистов аграрного комплекса. Журнал «Касб-хунар таълими», 2022 й. №2. 84-89 бетлар. (13.00.00. №19)

6. Султанов Е.К., Бўлажак аграр соҳаси мутахассисларини касбий тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг концептуал асослари. “Замонавий машинасозликда инновацион технологияларни қўллашнинг илмий асослари: тажриба ва истиқболлар” мавзусида халқаро миқиосида илмий-амалий конференция материаллари тўплами. 5-том. Наманган шахри. 23-24-сентябр 2022 йил. 99-103 бетлар.

7. Султвнов Е.К., Олий таълим муассасалари аграр соҳаси мутахассисларини тайёрлашда компетенцияга асосланган ёндашув доирасида талабаларнинг мустақил иши. “Арал бойы аймағында суў ресурсларынан пайдаланыў мониторинги ҳәм жаңа бақлаў технологияларын ислеп шығыў” атамасындағы халықаралық илимий-техникалық конференция материаллары топламы. Нөкис. 2022-жыл. 269-275 бетлер.

8. Султанов Е.К., Компетенциялар асосида аграр соҳасида мутахассисларини тайёрлаш масалалари ҳақида. “Арал бойы аймағында суў ресурсларынан пайдаланыў мониторинги ҳәм жаңа бақлаў технологияларын ислеп шығыў” атамасындағы халықаралық илимий-техникалық конференция материаллары топламы. Нөкис. 2022-жыл. 275-281 бетлер.

9. Султанов Е.К., 3D технологияси асосида “Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш” фанини ўқитишнинг методикасини такомиллаштириш. Услубий қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги “Интеллектуал мулк маркази” давлат муассасаси. Муаллифлик ҳуқуқи объектларини депонентлаш тўғрисидаги №005932 сонли гувохнома. Тошкент. 27 феврал 2023 йил.

10. Султанов Е.К., 3D технологияси асосида “Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш” фанини ўқитишнинг методикасини такомиллаштириш номли услубий қўлланмаси андроид мобил иловаси. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Электрон хисоблаш машиналари учун яратилган дастурнинг расмий рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисида гувохнома, № DGU 22245, Тошкент. 3 март 2023 йил.

11. Султанов Е.К., Ўзбекистоннинг аграр соҳаси мутахассисларини касбий тайёрлаш бўйича ижтимоий ислиҳотлари. Ўзбекистонда фанлараро инновациялар ва илмий тадқиқотлар журнали. 16-сон.202.02.2023. 93-101 бетлар.

12. Султанов Е.К., Аграр соҳаси олий таълим муассасалари ўқитувчиларининг агропедагогик компетенцияси. Касб-хунар талими, 2023 йил. 1-сон. 203-207 бетлар. (13.00.00. №19)

13. Sultanov E.K., Agro-pedagogical competence is the basis for preparing future agricultural specialists for professional activities. Science and innovation. International scientific journal volume

2 issue 5 may 2023 UIF-2022:8,2/ISSN: 2181-3337/scientists.uz. 264-273p. https://doi.org/10.5281/zendo.7991225.

14.Султанов Е.К., Компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикаси. International Scientic Journal SCIENCE AND INNOVATION. Special Issue «Actual issues of agricultural development:problems and solutions»/. June 2023. Part 2. 479-483p. https://doi.org/10.5281/zenodo.8012624.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада компетенциявий ёндашув асосида бўлажак қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш масалалари ҳақида келтирилган. Давлатимиз таълим жараёнига инновацияларни жорий этиш, педагогларнинг компетенцияларини шакллантириш ва такомиллаштириш усулларини илмий асосланган, талабаларнинг таълим тизимига мос келадиган малакали таълим усулларини жорий этиш, ўқув-услубий материалларни такомиллаштириш масалалари берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены вопросы совершенствования методики подготовки будущих специалистов сельского хозяйства к профессиональной деятельности на основе компетентностного подхода. Приведены вопросы внедрения инноваций в образовательный процесс нашей страны, формирования и совершенствования компетенций педагогов, внедрения качественных образовательных методик, подходящих для системы воспитания студентов, совершенствования учебно-методических материалов.

SUMMARY

This article presents the issues of improving the methodology for preparing future agricultural specialists for professional activities based on a competency-based approach. The issues of introducing innovations into the educational process of our country, the formation and improvement of the competencies of teachers, the introduction of high-quality educational methods suitable for the system of educating students, and the improvement of educational and methodological materials are given.

BO‘LAJAK MATEMATIKA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI

Xasanov F. Z.
Termiz davlat pedagogika instituti o’qituvchisi

Tayanch so’zlar: kompitetntlik, kompitensiya, kognitiv kompitensiya, tayanch kompitensiya.

Ключевые слова: компетентность, компетентность, познавательная компетентность, базовая компетентность.

Key words: competence, competence, cognitive competence, basic competence.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimi uchun matematika o‘qituvchilarini tayyorlashga alohida e’tibor berilgan. Kasb-hunar kollejlarida dars beradigan pedagog kadrlar yuqori saviyali bo‘lish bilan bir qatorda, yangi pedagogik texnologiyalarni to‘liq o‘zlashtirgan, zamonaviy bilim bera olish qobiliyati, kasbiy ko‘nikma va malakalarni shakllantira olish mahoratiga, ya’ni kasbiy kompetentlikka ega bo‘lishlari lozimligi ta’kidlab o‘tilgan.

Oliy ta’lim tizimida bo‘lajak matematika o‘qituvchilarni tayyorlash jarayoni pedagogika oliy ta’lim muassasalarida o‘ziga xos shart-sharoitni talab qilish bilan birgalikda, fanlararo aloqadorlik hamda izchillik tamoyiliga tayangan holda o‘quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishni taqozo qiladi.

Oliy ta’lim muassasasi talabalarining shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy-shaxsiy qiziqishlari, kasbiy yo‘nalganligi, mustaqil fikrlashlari, ijodkorliklari, faolliklari, munosabatlarining faollashib hamda doimiy ravishda ortib borishi, har tomonlama fikrlash qobiliyatlarining faollashishi va o‘zini-o‘zi tan olishiga bo‘lgan ehtiyojlarining shakllanishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi.

Bo‘lajak mutaxassis uchun oliy ta’lim tashklotlarida ta’lim olish jarayoni – pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishda kasbiy jihatdan ahamiyatli sanalgan sifat, bilim, ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish hamda o‘z-o‘zini takomillashtirishning eng maqbul davridir. Oliy ta’lim muassasalari tanlagan ixtisosligi bo‘yicha tayyorlanayotgan, jumladan matematika va informatika yo‘nalishida kadrlar tayyorlash amaliyoti shuni ko‘rsatdiki, ta’limning mohiyati talabalarning ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish emas, balki o‘quv fanlari bo‘yicha asosan bilimlarni axborot-

verbal tarzda yetkazish, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat bo‘lib qolmoqda. Bunday reproduktiv, yuzaki o‘zlashtirilgan ma’lumotlar talabaga amaliy harakatlarni bajarishga yetarli imkon bermaydi. Oqibatda talabalarda haddan ziyod axborotning behuda to‘playotganligini, ta’limning samarali uslublariga kam vaqt sarflayotganligini va uning real hayotga nisbatan vertual olamga ko‘proq bog‘liqligi kabi fikrlar paydo bo‘ladi. Ya’ni, ta’lim oluvchi real hayotdan uzoqlashib qolgani-dek, uning oldiga faqat ilgaridan to‘planib kelgan ma’lumotlarni, materiallarni o‘zlashtirib olish maqsadi belgilangandek tuyuladi. Bunday jarayon talabaning faolligini, o‘zini-o‘zi kashf eta olish qobiliyatini cheklab qo‘yadi, oqibatda uning ham shaxsiy, ham ijtimoiy jihatdan anglangan ma’nosi o‘z funksionalligini yo‘qotadi.

Bunday muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li oliy ta’lim tizimiga yangicha, ya’ni, kompetentli yondashuvni joriy etishdir. Ta’lim amaliyotida kompetentlik yondashuvini amalga oshirish ushbu jarayonning barcha jihatlarini chuqur va har tomonlama ilmiy o‘rganishni talab etadi. Shu bilan birga, ta’limda kompetentlikka yo‘naltirilgan yondashuvlarning dolzarbligi tufayli “kompetentlik”, “kompetensiya”, “tayanch kompetensiyalar” atamalari ta’limning yangi sifatlariga doir masalalarni muhokama etishda tobora ko‘proq ishlatilmoqda. Pedagogik hamjamiyatda kompetentlik va kompetensiyalar, ularni shakllantirish hamda baholash usullarining qanday ekanligini tushunib yetish jarayoni jadal bormoqda, ushbu tushunchalarni aniqlashtirish bo‘yicha qizg‘in munozaralar davom etmoqda. Shu sababli bugungi kunda ushbu tushunchalarning juda ko‘plab ta’riflari va talqinlari mavjud.

Kompetentlik tushunchasi mazmun jihatidan sifatlar, jarayonlar, bilimlar, ko‘nikmalar va malakalarning ko‘lami, operatsional-texnik (bilimlar, ko‘nikmalar va malakalar) yoki chuqur shaxs hosilalaridan iborat bo‘lishi mumkin. Ko‘pgina ta’riflarda uchraydigan eng ahamiyatli belgilarni ajratamiz:

biror-nima haqida fikrlashga, biror-nimani bajarish yoki hal qilishga imkon beruvchi ma’lum bilimlar, ko‘nikmalar va malakalar, hayotiy tajribalarga egalik;

atrof-olam bilan muyayan sohada samarali o‘zaro munosabatlar imkonini ta’minlovchi kompleks shaxsiy resurs;

o‘z kasbiga qadriyat sifatida munosabatda bo‘lishiga ichki motivatsiyaning mavjudligi;

mutaxassisning yuzaga keluvchi bilishga oid muammolarni mustaqil hal etish va shaxsiy nuqtai nazarini belgilash uchun yetarli bo‘lgan ma’lumotlilik darajasi;

mutaxassisning tegishli faoliyat sohalarida qo‘yiladigan talablarga, belgilangan mezonlar va standartlarga mosligi, tayyorgarlikning yuqori darajasi.

Oliy ta’lim tizimida tayyorlanayotgan bo‘lajak informatika o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi mohiyati va tuzilishi, unda uning predmetli kompetentligining roli va o‘rni, ya’ni informatika va uni o‘qitish metodikasi sohasidagi izohlanishiga ko‘ra, kompetentlik - zaruriy hollarda o‘zining funksional xizmat vazifalarini

bajarish, kasb egasining tavsifi, shaxsiy imkoniyatlarining yig‘indisi, uning o‘z kasbiy bilimlari va tajribalarini amaliy faoliyatida samarali ravishda qo‘llay olish qobiliyati hisoblanadi.

Modelning kompetenlikni baholash komponentida alohida olingan biror bir layoqatlilik darajasini emas, balki inson tomonidan shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lgan maqsadlarga erishish uchun sarf qilinadigan, uzoq vaqt davomida, turli xildagi ijtimoiy, pedagogik, psixologik, texnik-texnologik va boshqa vaziyatlarda namoyon qilinadigan kompetentliklarning to‘liq to‘plamini nazarda tutish kerak bo‘ladi. Shaxsning o‘ziga xos, integrativ sifati hisoblanadigan kompetentlikning tizimni hosil qiluvchi markaziy komponenti – bilish vositalariga oid kompetentlik bo‘lib, u ikkita tarkibiy qismdan iborat: moddiy-motivatsion va refleksiv-kreativlik.

O‘qitish muxitida ta’lim texnologiyalarini mustaqil, tadqiqotchilik ishlariga yo‘naltirish, ijodiy sifatlarini rivojlantirish, ta’lim sifatini baholash tizimini innovasion metodologik modernizasiyalashni talab etadi. Keng tarqalgan baholash vositalarini yangi zamonaviy baholash vositalari bilan almashtirish orqali mutaxassislar tayyorlash sifatini zamonaviy talablarga moslashtirish ehtiyojini qondirish mumkin.

talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini bevosita kasbiy kompetensiyalarini baholash mezonlari, jarayonlari, metod va texnologiyalari yig‘indisi sifatida tadqiq etilib, baholash vositalari fondini shakllantirish, kompetensiyalarni egallash monitoringi dasturini ishlab chiqishga qaratildi.

Olingan natijalar kompetensiya shaklida ta’lim natijalarini baholash uchun vositalarni ishlab chiqishni talab etadi. Shunday qilib, o‘rta va yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyalarni egallash darajasi sifatini baholash asosida − kasbiy kompetensiyalarni egallash darajasining miqdoriy baholash shakllantiriladi.

Kasbiy kompetensiyalarni o‘zlashtirish darajasini baholashning tavsiya etilgan modeli asosida ishlab texnologik majmuasi o‘qitishning elektron vositalari (elektron darslik, elektron o‘quv-metodik majmua va h.k.) kasbiy kompetensiyalarni o‘zlashtirish darajasini ishonchli va ob’ektiv baholashni ta’minlaydi. Mazkur majmua baholash vositalarining elektron fondi va avtomatlashtirilgan axborot tizimlari asosida har bir talabaning kasbiy kompetensiyalarni o‘zlashtirish darajasi monitoringini shakllantirish, o‘quv motivatsiyasini orttirish hamda o‘qituvchi ish vaqtini tejashda qo‘l keladi.

Olingan natijalar kompetensiya shaklida ta’lim natijalarini baholash uchun vositalarni ishlab chiqishni talab etadi. Shunday qilib, o‘rta va yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyalarni egallash darajasi sifatini baholash asosida − kasbiy kompetensiyalarni egallash darajasining miqdoriy baholash shakllantiriladi. Bu esa, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak informatika o‘qituvchilarida potensial ish beruvchilar uchun zarur bo‘lgan kompetensiyalarni shakllantirishga imkon berib,

bu mutaxassislarning ish joylarida ularning salohiyatidan maksimal darajada foydalanishga ko‘mak beradi.

Shunday qilib, “Kasbiy kompetensiyalar so‘rovnomasi” kabi universal metodikalar nafaqat bo‘lajak matematika o‘qituvchilari, balki tayyorlanayotgan barcha pedagog xodimlarning ta’lim olish va nazariya va amaliyotni uyg‘unligini ta’minlash bosqichidan boshlab, oliy ta’lim muassasasini muvaffaqiyatli yakunlab mexnat faoliyatini yuritishning to‘liq davrida doimiy kuzatilib borishlari jarayonida kompetensiyalari shakllanishining dinamikasini o‘rganishga imkon beradi.

Matematika o‘qitish metodikasi, matematika va informatika ta’lim yo‘nalishlari bakalavrlarining kasbiy kompetentligini baholash metodikasini ishlab chiqishda baholash faoliyatining barcha elementlarini aniq belgilash lozim. Ularga quyidagilar kiradi: baholash ob’ekti, baholash maqsadi, baholash mezonlari (o‘rnatilgan talablarga nisbatan muvofiqlik darajasi), baholash vositalari, baholash texnologiyasi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-son farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017 yil 20 apreldagi PQ-2909 sonli qarori.

3. Abdullaeva Q.M. Maxsus fanlarni o‘qitishda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishning metodik asoslari: Dis. … ped. fan. nom. – T.: 2006. – 182 b.

4. Aripov M., Begalov B., Begimqulov U., Mamarajabov M. Axborot texnologiyalari. O‘quv qo‘llanma. T.: Noshir. 2009, 368b.

5. Atutov P.R., Lojkin V.M. Podgotovki prepodvateley dlya professionalnoy podgotovki uchaщixsya // Sov. Pedagogika. – Moskva, 1985. – №2. – S.54-57.

6. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.-T.: “Moliya”, 2003, –B.192.

7. Kozыreva O.A. Kompetentnost sovremennogo uchitelya: sovremennaya problema opredeleniya ponyatiya. //Standartы i monitoring v obrazovanii.–2004.– № 2. – s.48-51.

8. Lukyanova M.I. Psixologo-pedagogicheskaya kompetentnost uchitelya // Pedagogika. – 2001. – № 10. – s. 56-61.

9. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2013, 128 bet.

РЕЗЮМЕ

Maqolada pedagogik oliy ta’lim muassasalari talabalarining matematika va uni o‘qitish metodikasi bo‘yicha kompetentliklari mohiyati aniqlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье определена сущность компетентности студентов педагогических вузов в части математики и методики ее преподавания.

SUMMARY

The article defines the essence of the competence of students of pedagogical universities in terms of mathematics and the methodology of its teaching.

O‘RTA UMUMIY TA’LIM MAKTABLARI O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI OSHIRISHGA INNOVATSION YONDASHUV

Ismoilova Sh.
UrIU “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar” kafedrasi stajor o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, novatsiya, pedagog, ko‘nikma, malaka, texnika, texnologiya.
Ключевые слова: инновация, новация, педагог, мастерство, мастерство, техника, технология.
Key words: innovation, novation, pedagogue, skill, skill, technique, technology.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalarida taraqqiyotining yangi istiqbollarini ochib berdi. Insoniyatning davlat va jamiyat qurilishiga doir asriy tajribalari ijtimoiy munosabatlarni yangicha yondashuvlar asosida tartibga solish borasidagi ilg‘or yondashuvlarning qaror toptirilishiga olib keldi. Lug‘aviy jihatdan “innovatsiya” tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda (“innovation”) “yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi. “Innovatsiya” tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi.

Innovatsiya - muayyan tizimning ichki tuzilishini o‘zgartirishga qaratilgan faoliyatdir. “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da ko‘rsatilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega: “Innovatsiya (ingl. “innovationas” - kiritilgan yangilik, ixtiro) - 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablaglar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangaan texnika, texnologiya, boshqarish va mexnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo‘llanishi. A.I.Prigojinning fikriga ko‘ra, innovatsiya maqsadga muvofiq ravishda muayyan ijtimoiy birlik - tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga nisbatan munosabatga yangicha yondashish, bu munosabatni bir qadar turg‘un elementlar bilan boyitib borish tushunilishi lozim. Bu o‘rinda anglanadiki, muallifning qarashlari bevosita ijtimoiy munosabatlar, ularga nisbatan innovatsion yondashish mohiyatini ifodalaydi. Shundan kelib chiqqan xolda xar bir shaxs fuqaro, mutaxassis, rahbar, xodim, qolaversa, turli ijtimoiy

munosabatlar jarayonining ishtirokchisi sifatida o‘ziga xos innovator faoliyatni tashkil etadi.

Amerikalik psixolog E.Rodjers o‘z tadqiqotlarida innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik jihatlari, ijtimoiy munosabatlarga yangilik kiritish, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslarning toifalari, ularning yangilikka bo‘lgan munosabatlari, yangilikni qabul qilish, mohiyatini anglashga bo‘lgan tayyorlik darajasi hamda muayyan shaxslar toifalari o‘rtasidagi innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning tasnifi masalalarini o‘rgangan.

Innovatsion ta’lim (ingl. “innovation” - yangilik kiritish, ixtiro) - ta’lim oluvchida yangi g‘oya, me’yor, qoidalarni yaratish, o‘zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg‘or goyalar, me’yor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta’lim. Innovatsion ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta’lim texnologiyalari yoki ta’lim innovatsiyalari deb nomlanadi.

Ta’lim innovatsiyalari - ta’lim sohasi yoki o‘quv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida echish maqsadida qo‘llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalar. Ta’lim innovatsiyalari “innovatsion ta’lim” deb ham nomlanadi. “Innovatsion ta’lim” tushunchasi birinchi bor 1979 yilda “Rim klubi”da qo`llanilgan.

Ilmiy adabiyotlarda “novatsiya” (yangilanish, yangilik) hamda “innovatsiya” (yangilik kiritish) tushunchalarining bir-biridan farqlanishiga alohida e’tibor qaratiladi. Ammo bunda jarayon elementlari yaxlit yoki alohida olingan elementlaran iborat bo`lib, o`zgarib turuvchi sharoit va vaziyatda ta’lim va tarbiya vazifalarini samarali hal etish g`oyalarini o`zida aks ettiradi.

Darxaqiqat, yangilik - vosita sanalib, u aksariyat xolatlarda yangi metod, metodika, texnologiya ko`rinishida namoyon bo`ladi.

Mohiyatiga ko‘ra novatsiya va innovatsiya o‘rtasida muayyan farqlar mavjud. Ular quyidagilardir I.P.Podlasisiyning fikriga ko‘ra, ta’lim quyidagi o‘zgarishlarga olib keladi:

- pedagogik tizimning tamomila o‘zgarishi;
- o`quv jarayonining o‘zgarishi;
- pedagogik nazariyaning o‘zgarishi;
- o`qituvchi faoliyatining o‘zgarishi;
- talaba faoliyatining yangilanishi;
- pedagogik texnologiyaning o‘zgarishi;
- ta’lim mazmunining yangilanishi;
- o`qitish shakl, metod va vositalarining o‘zgarishi;

– ta’lim tizimi boshqaruvning o‘zgarishi;
– ta’lim maqsadi va natijalarning o‘zgarishi.

Zamonaviy ta’limga xos muhim jihatlardan biri - pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish sanaladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish masalasi o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab jiddiy o‘rganila boshlagan. Hususan, X.Barnet, J.Basset, D.Gamilton, N.Gross, R.Karlson, M. Maylz, A.Xeyvlok, D.CHen, R.Edem, F.N. Gonobolin, S.M. Godnin, V.I.Zagvyazinskiy, V.A.Kan-Kalik, N.V.Kuzmina hamda V.A.Slastenin kabi tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ishlarda innovatsion faoliyat, pedagogik faoliyatga innovatsion yondashish, innovatsion g‘oyalarni asoslash va ularni amaliyotga samarali tadbiq etish, xorijiy mamlakatlar hamda respublikada yaratilgan pedagogik innovatsiyalardan xabardor bo‘lish orqali pedagog faoliyatida ulardan faol foydalanish borasidagi amaliy xarakatlar mazmunini yoritilgan. Ta’lim innovatsiyalari bir necha turga ajratiladi Innovatsiyalar turli ko‘rinishga ega. Quyidagilar innovatsiyalarning asosiy ko‘rinishlari sanaladi:

– yangi g‘oyalar;
– tizim yoki faoliyat yo‘nalishini o‘zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar;
– noan’anaviy yondashuvlar;
– odatiy bo‘lmagan tashabbuslar;
– ilg‘or ish uslublari

Ta’lim tizimida yoki o‘quv faoliyatida innovatsiyalarni qo‘llashda sarflangan mablag‘ va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish maqsadi ko‘zlanadi. Innovatsiyalarning xar qanday yangilikdan farqi shundaki, u boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan o‘zgaruvchan mexanizmga ega bo‘lishi zarur.

Barcha sohalarda bo‘lgani kabi ta’limda ham “novatsiya”, “innovatsiya” hamda ularning mohiyatini ifodalovchi faoliyat to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Oliy ta’lim muassasalarida innovatsion jarayonlarni tashkil etishda o`ziga xos yondashuvlar kuzatiladi. Ular:

1. Gnostik-dinamik yondashuv (unga ko`ra pedagoglar pedagogik innovatsiyalar, ularning turlari, yaratilishi, amaliyotga tatbiq etilishi, xorij mamlakatlarida yaratilgan ilg‘or pedagogik (ta’limiy) innovatsiyalar va ularni o‘rganish, mahalliy shart-sharoitlarni inobatga olgan xolda amaliyotda ulardan foydalanishga doir bilim, ko‘nikma, malakalarni izchil o‘zlashtiradilar, o‘z faoliyatlarida pedagogik innovatsiyalarni faol qo‘llash borasidagi tajribalarni o‘zlashtiradilar).

2. Individual faoliyatli yondashuv (bunda pedagoglar o‘zlarining individual imkoniyatlari, qobiliyatlari, tajribalariga tayangan holda amaliy faoliyatda pedagogik innovatsiyalarni qo‘llashda muayyan izchillikka erishadilar).

3. Ko‘p sub’ektli (dialogik) yondashuv (mazkur yondashuv pedagogik jarayonda innovatsiyalarni hamkasblarning o‘zaro, hususan, ko‘p yillik ish tajribasi, kasbiy maxorat va tajribaga ega pedagoglarning faoliyatlari bilan tanishish, ularning ta’lim innovatsiyalarini samarali, maqsadli va uzluksiz qo‘llashga doir tavsiya hamda ko‘rsatmalaridan foydalanishlarini ifodalaydi).

4. Insonparvarlik yondashuvi (ushbu yondashuv pedagogik jarayonda innovatsiyalarni qo‘llashda ta’lim oluvchilarning imkoniyatlari, xohish-istaklari, qiziqishlari, bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini inobatga olish maqsadga muvofiqdigini yoritishga xizmat qiladi).

5. Individual-ijodiy yondashuv (unga ko‘ra har bir pedagog faoliyatini o‘rganilayotgan mavzu, o‘quv materialining mohiyati, shuningdek, o‘z imkoniyatlari, saloxiyati, maxorati, ish tajribasidan kelib chiqqan xolda ta’lim va tarbiya jarayonlarini ijodiy ishlanmalar asosida tashkil etadi). Agar faoliyat qisqa muddatli, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo‘lib, faqatgina tizimdagi ayrim elementlarni o‘zgartirishga xizmat qilsa u novatsiya (yangilanish) deb yuritiladi. Har qanday innovatsiyada “yangi”, “yangilik” tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Turli munosabat va jarayonlarga kiritilayotgan yangilik mazmunan xususiy, sub’ektiv, mahalliy va shartli g‘oyalar tarzida namoyon bo`ladi.

Xususiy yangilik munosabat, ob’ekt yoki jarayonga tegishli elementlardan birini o‘zgartirish, yangilashni nazarida tutadi. Sub’ektiv yangilik ma’lum ob’ektning o`zini yangilash zaruriyatni ifodalaydi. Mahalliy yangilik alohida olingan ob’ekt uchun kiritilayotgan yangilikning amaliy ahamiyatini tavsiflash uchun xizmat qiladi.Shartli yangilik esa munosabat, ob’ekt yoki jarayonda murakkab, progressiv yangilanishning sodir etilishini ta’minlovchi ma’lum elementlarning yig‘indisini yoritishga xizmat qiladi. R.N.Yusufbekova innovatsiyalarni pedagogik nuqtai nazardan ko`rib chiqishga e’tiborni qaratadi. Hususan, pedagogik innovatsiyalar muallif tomonidan ta’lim va tarbiya jarayonida avval ma’lum bo‘lmagan, qayd qilinmagan xolat yoki natijaga olib boruvchi pedagogik xodisaning o‘zgarib turishi mumkin bo‘lgan mazmuni ekanligi ta’kidlanadi

Mohiyatiga ko‘ra innovatsiyalar munosabat yoki jarayonga yangilik kiritishning dinamik tizimi sanaladi. O‘z-o‘zidan tizim sifatida yangilik kiritirish munosabat yoki jarayonning, birinchidan, ichki mantig‘ini, ikkinchidan, kiritilayotgan yangilikning muayyan vaqt oralig`ida izchil rivojlanishi va atrof-

muxitga ko‘rsatadigan o‘zaro ta’sirini ifodalaydi. Bordi-yu, faoliyat ma’lum konseptual yondashuv asosida amalga oshirilib, uning natijasi muayyan tizimning rivojlanishiga yoki uni tubdan o‘zgartirishga xizmat qilsa, u innovatsiya (yangilik kiritish) deb ataladi

Pedagoglarda innovatsion yondashuvning qaror topishi ham murakkab jarayon bo‘lib, u bir necha bosqichda kechadi.

1. Tayyor metodik tavsiyanoma (mavjud innovatsiya)lardan foydalaniladi
2. Mavjud tizimga yangi g‘oyalarni, metodlarni kiritadi
3. Yangi g‘oyani amalga oshirish mazmuni, shakl va metodlarini tizimlashtiradi.
4. Pedagog o‘qitish va tarbiyalashga oid o‘z konsepsiyasi yoki metodikasini yaratadi.

Demak, ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning rivojlanishi ta’lim tizimida ham tub o‘zgarishlar sodir bo‘lishiga olib keladi. Ta’lim tizimining modernizatsiyasi davlat va jamiyat malakali kadrlarga, shaxsning esa sifatli ta’lim olishga bo‘lgan extiyojlaridan kelib chiqqan holda ro‘y beradi.

Adabiyotlar:

1. Saidahmedov N., Abdurahmonov O. Yangi pedagogik texnologiya mohiyati va zamonaviy loyihasi. – T.: RTM, 1999. – 27 b.
2. Tolipov O‘.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. T.: “Fan”, 2005 . 206 b.
3. Farberman B. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan, 2000. – 46 b.
4. Roziqov O., Og‘aev S., Mahmudov M., Adizov B. Ta’lim texnologiyasi.– T.: O‘qituvchi, 1999.
5.Jo‘raev A. Ta’lim texnologiyalari. – Buxoro: Universitet, 2005. – 76 b.
6. Zaripov K. Yangi pedagogik texnologiyani tatbiq etish bosqichlari // Xalq ta’limi. – 1997. – № 2.

РЕЗЮМЕ

Bugungi kunda pedagoglarning innovatsion faoliyat ko‘nikma, malakalariga ega bo‘lishlari muhim ahamiyatga ega. Pedagoglar tomonidan innovatsion faoliyat ko‘nikma, malakalarini o‘zlashtira olishlarida ularning innovatsion yondashuvga ega bo‘lishlari talab etiladi. O‘z mohiyatiga ko‘ra pedagoglar tomonidan innovatsion faoliyat ko‘nikma, malakalarining o‘zlashtirilishi ularda innovatsion yondashuvni qaror topishi asosida kechadi.

РЕЗЮМЕ

Сегодня для педагогов важно иметь инновационные навыки и квалификацию. Для того чтобы педагоги овладели навыками и компетенциями инновационной деятельности, им необходим инновационный подход. По своей сути инновационная деятельность педагогов происходит на основе приобретения ими навыков и квалификации.

SUMMARY

Today, it is important for pedagogues to have innovative skills and qualifications. In order for pedagogues to master the skills and competencies of innovative activities, it is necessary for them to have an innovative approach. According to its essence, innovative activity by pedagogues takes place on the basis of the acquisition of skills and qualifications by them.

PEDAGOGICAL ASPECT OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT LANGUAGE SKILLS OF ENGINEERING STUDENTS

Tangatov B.
Assistant teacher, Jizzakh Politechnic Instituti

Tayanch so'zlar: muhandislik faoliyati, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan til ko'nikmalarini shakllantiruvchi chiziqli muhandis, bo'lajak muhandislar, oliy o'quv yurti, chet tili.

Ключевые слова: инженерная деятельность, линейный инженер, формирование профессионально значимых языковых навыков, будущие инженеры, вуз, иностранный язык.

Key words: engineering activity, linear engineer, forming the professionally significant language skills, future engineers, institution of higher education, foreign language.

Important social and economic changes in society, the growth of modern engineering technologies, development of various technical projects and current turbulent processes in the global economy determine a need to review the quality of engineering training at technical universities. The integration of Russia into the international technological space has necessitated engineers who speak a foreign language along with Russian. Currently, fundamental changes are occurring in the nature of engineering activities, first of all, the complexity and improving creativity, it is becoming multidimensional and corporate. We see a social order for an engineer who is capable of multi-scale social and managerial modeling and has the necessary knowledge and experience in a related field. At the initial stage of training, it is already necessary to form a new type of linguistic persona. This is a person who speaks several languages and is able to read and process technical documentation fluently. The search in this direction leads to the need of investigating the problem of development of professionally significant language skills of engineering students. Technical bilingualism becomes a necessary requirement for future success in the profession. Fluency in a foreign language along with Russian makes an engineer competitive, opens up wide professional opportunities for him, and creates the conditions for Russia's integration into the world system of industrial relations. Specialists who are focused on working in the international technological space are needed.

The changes outlined above in the goals and requirements for the content of higher professional education of engineers require a review of the goals, content and technologies in the foreign language training system, strengthening the material and technical base and staffing.

It is also indisputable that English is more popular as the language of international communication.

The following engineering systems are provided for the full and safe operation of this parking lot: automatic fire alarm system, gas pollution control system, access control and management system, fire extinguishing control automation system, etc. Of course, for the competent and safe operation of the entire list of engineering equipment, linear engineering staff with a set of basic engineering competencies is required. We need a specialist who can read a text in the original language fluently, feel familiar with the foreign technical documentation from the manufacturer of different equipment.

Materials and methods. To solve these tasks, a set of research methods was used: analysis of various literature on the research problem; analysis of educational and program documentation; didactic design and pedagogical experiment; testing and questioning; diagnostic methods and subsequent correction. Methods of mathematical statistics were used to process the results of the experiment.

In the course of experimental work, the main objects of monitoring the training of future engineers to interact in a foreign language are professionally significant language skills in speaking, reading and writing, taking into account the specifics of language activities.

We have identified the main criterion - the correctness of statements in oral and written form, or obtaining information as a result of understanding an oral statement or a text (technical drawing). We consider the correctness of the communication act as an additional criterion.

The essence of the experiment was to identify the level of developing professionally significant language skills in students.

In the experiment, the dependence of the formation of professionally significant language skills on the implementation of a complex of psychological and pedagogical conditions in experimental groups was traced:

- the educational process is aimed at developing students' complex of professionally significant language skills and readiness to transfer them to various types of engineering activities;
- an effective means of forming the professionally significant language skills is situational language teaching characterized by the verbal and cogitative

task, problems, message content, the form of utterance (monologue or dialogue), lexical and grammatical units for the implementation of their intent. Situations developed by the authors in the training courses build up the language interaction close to as real as in various professional situations;

- modeling of educational-speech situations is carried out on an interdisciplinary basis through intrasubject, intersubject and extensive synthesis.

The emphasis was on how students mastered professionally significant language skills (linguistic, sociolinguistic, discursive, sociocultural, etc.), which allow for qualified translation in all types of engineering activities (design, survey, construction and restoration, maintenance, etc.), using the full range of language tools, contributing to students' initiative, creativity and independence in the process of making a particular decision to translate.

An important stage was the reflection of the identified intersubject, intercycle connections in the generalized model of the educational and speech situation.

Results. The paper reveals the essential features of professionally significant language skills and the process of their development: terminological features; the content of innovative engineering activities in the international technological space; "subject-subject" and "subject-object" relations, etc.

The structure and content of preparing future engineers for real work in the industry are presented through a systematic analysis of the engineering activity of a modern specialist, its types and basic functions, the structure of the engineer's labor, the system of educational and speech situations and exercises.

In the research, innovative engineering activity, representing a verbal and cogitative activity of an engineer, is a multifunctional type of cross-language and cross-cultural communication and consists in understanding and transmitting the content of information (text, technical scheme) created in the language of one culture, by reformulating it in the language of another culture.

As a result of this work, changes in the level of formation of professionally significant language skills in future engineers, as well as the composition and features of the complex of psychological and pedagogical conditions are revealed. It has been experimentally proved that an effective means of forming professionally significant language skills are educational and speech situations characterized by the verbal and cogitative task, problem, message content, form of utterance (monologue or dialogue), lexical and grammatical units for the implementation of their intent. Situations developed and tested by the authors

in the training courses build up the language interaction close to as real as in various professional situations.

The research allows us to argue that situational language teaching can be an effective means of forming professionally significant language skills.

Discussions. Statement and study of the problem of development of professionally significant language skills of future specialists are really conditioned by objective needs in training of engineering staff.

The validity of the results and conclusions of the work, provided an adequate definition of the initial methodological positions; based on fundamental psychological and pedagogical research; the use of complex empirical and theoretical methods; the experiment in a real educational activity; the duration of the experimental work; direct participation of the authors confirmed the hypothesis put forward in the work.

The problem of training a specialist in the field of professional communication is presented as the most important component of a modern engineer, which is organically interrelated with the types and functions of innovative professional activity. Successful acquisition of language competence by future specialists in technical universities through the solution of developed educational and speech tasks contributes to the expansion of international contacts and interaction of engineering specialists from different countries.

The main results of the research in the form of a work program and methodological recommendations are used in the practice of teachers of the Kazan State University of Architecture and Engineering.

Conclusion. The main outcomes of this work are the results obtained. It has been confirmed that the process of teaching a foreign language to engineering specialists should solve broader problems in relation to established practice, be focused on professional activities, which will entail changes in the goals, content, and structure of language training. The proposed content of integrated language training includes an invariant part that contributes to the formation of language knowledge and skills, and a variable component, which should take into account the specifics of the engineer's innovative activity. They are structured in integral blocks and provide interconnection with general professional and special disciplines.

The content of language training through the introduction of educational situations in the learning process contributes to the formation of communicative language competence necessary for engineering activities in the global technological space.

The authors revealed the essential features of professionally significant language skills and the process of their formation: terminological features «subject-subject» and «subject-object» relationships, etc. The authors developed and justified the component composition and features of psychological and pedagogical conditions for the formation of professionally significant language skills in future engineers.

Literature:

1. Cramer N 2015 Transforming learning in the 21st century college classroom through the visual and communicative arts. International Journal of Learning in Higher Education 21(2), pp 15–23. doi: 10.18848/1447-9494/CGP/v21i02/48723

2. Gözüyeşil E 2014 An Analysis of Engineering Students' English Language Needs. Procedia Social and Behavioral Sciences 116, pp 4182–4186. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.01.913

3. Habib R B 2019 Alternative Learning Experiences: An Innovative Project Stimulating Creative Faculty of Humanities Students. Lecture Notes in Electrical Engineering 532, pp 39–61. doi: 10.1007/978-3-030-02242-6_4

4. Khisamova V, Sosnovskaya G, Kirpichnikova A, Khismatullina L 2018 Peculiarities of teaching english to students of linguistic and non-linguistic specialties. Opcion 34 (Special Issue 17), pp 991–1005. doi: 10.23951/1609-624X-2017-8-22-27

5. Kovalyova Y Y, Soboleva A V, Kerimkulov A T 2016 Project based learning in teaching communication skills in English as a foreign language to engineering students. International Journal of Emerging Technologies in Learning 11(4), pp 153–156.

6. Раҳимов А.Б. Техника олий таълим муассасаларида чет тилини ўқитишга инновацион ёндашув муаммолари// ISSN: 2181-7138. Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» илимий-методикалық журналына жазылың.- Нукус, 2020.-Б. 8-11.

7. Раҳимов А.Б. Техника олий таълим муассасаларида чет тили бўйича китобхонлик маданиятини инновацион технологиялар асосида ривожлантириш// Узлуксиз таълим жараёни субъектларининг китобхонлик маданиятини ривожлантириш: муаммолар ва ечимлар мавзусидаги республика илмий-амалий конференция. –Тошкент, 2020. –Б. 91-93.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада муҳандис талабаларнинг касбий аҳамиятига эга бўлган тил кўникмаларини ривожлантиришнинг педагогик жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются педагогические аспекты развития профессиональных языковых навыков студентов инженерных специальностей.

SUMMARY

This article discusses the pedagogical aspects of the development of professional language skills of engineering students.

LIBRARY STAFF TRAINING AND THEIR ACTIVITY

Rahmatullayeva S. I.
Teacher of Kokand State Pedagogical Institute

Tayanch so‘zlar: kutubxona, kitobxon, kadr, kitob, fond, madaniyat, ma’rifat, xodim.
Ключевые слова: библиотека, читатель, кадры, книга, фонд, культура, просвещение, работник.
Key words: library, reader, personnel, book, fund, culture, enlightenment, employee.

Despite a number of difficulties in the implementation of the decision No. 9 of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan dated December 22, 1999 «On the establishment of the library fund and librarian personnel», the material and technical base is not perfect, let alone the lack of normal working conditions, we know how the library workers served the readers in difficult conditions. The management of the library, highly qualified library staff, did everything in their power to ensure that the above-mentioned difficulties did not affect the speed and quality of the cultural service provided to the readers. Today’s library life is not boring. The rapidly changing time does not allow rest and presents more unexpected events, which forces not only to think, but also to introduce innovations into the daily activities of the city library.

Today, the government finally turned its attention to the problems of the library. It gives us hope for the future. But at the same time, the requirements for libraries have increased many times. To survive today, we need to become mobile information and social hubs rather than document repositories. We need to be claimed by society. It’s no secret that today the workforce is aging and the rate of replacement is high, especially among the newly arrived young employees. The ongoing «washing» of library specialists leads to teachers occupying the main place of the library cohort, continuity in the main activities of libraries. On the other hand, against the backdrop of a rapidly developing society, the requirements for the competencies of modern librarians are constantly increasing. Today, they should not only know the basics of their profession and library funds, but also thoroughly master modern information technologies used in library practice. Today, there is no need to prove to anyone that people are the main source of all resources. You can’t force or force an

employee to reach their full potential for the success of the organization. Self-sacrifice of employees, willingness of people to make maximum contribution to the work of the library is determined by their desire to work in full heat, attitude to high-quality work. Vocational training and retraining of employees plays an important role in this. After all, the more fully an employee can realize his professional potential in the interests of the organization, the higher his efficiency and therefore the whole organization will be.

The administration of our library has always been interested in having highly skilled and qualified personnel who can ensure the high efficiency of the entire organization. Librarians and pedagogues form the main group of library employees. Practice shows that professors quickly adapt to the library, acquire the necessary knowledge and skills, and have the opportunity to build a successful career. This can be explained by the fact that the professional qualities and personal abilities of a librarian and a teacher coincide in many ways. There is no need to wait for changes in the personnel situation in the near future, which means that the Central City Library will need qualified catalogers, systematizers, and bibliographers in the future.

In the absence of specialized library staff, it is difficult to maintain continuity, but there is always a solution. Therefore, our Library has the task of establishing a system of improving the skills of working specialists. In addition, professional development means expanding and deepening existing knowledge, as well as acquiring and developing new skills and work methods. The following requirements are imposed on the system of measures to improve the qualifications of library specialists:

Full coverage of all employees (every employee must improve his professional level after a certain time) Differentiated approach to different categories of employees (depending on education, work experience, position) Continuity of the process (professional development is ongoing) Consistency and consistency of measures for improving the qualifications of employees (planning of this activity) Our library has established a specific system for improving the professional level of specialists adapted to the requirements of the times. We ask that the employees of the State Library look for financial incentives (a monetary reward is provided). During the past year, the work of establishing the financial and economic sector was carried out continuously. Based on the measures taken by the head of the library and the orders issued by the Ministry of Cultural Affairs of the Republic of Uzbekistan, since the library is a scientific and methodical center of the republic, the salaries of the employees were equal to the salaries of employees of 4 levels. establishment, organization and provision

of consulting services, creation of information-library resources, use of the Internet, organization of courses for readers and specialists on the introduction of information and communication technologies, rights and obligations of the library, its management, the rules for determining the structures and states, property, financial issues, organization, distribution, and reorganization of the library are given. In 2006-2009, 400 out of a total of 550 library employees attended training courses [1.19]. In 2006 and 2008, the 4th and 5th International Conferences were held jointly with the National Library on the basis of the Khorezm and Fergana Region Regional Educational Institutions. Regular regional seminars were held in 2006-2009. In 2008-2009, the directors of the Library participated in the 15th-16th Crimean conference [2.23]. This system includes: distance education in specialized secondary and higher educational institutions; training in regional training courses; business trips; multi-stage program «Professional librarian», «School of modern librarians», project to increase computer literacy of employees of the central city hospital «MBUK»; Specialist days; contests; preparation and publication of methodological manuals; use of modern information technologies (presentations, provision of information in the «Professional» section on the library's website, publication of the information newspaper «Bibliography Professional»). Changes in the conditions of library activity make the task of replacing the previous traditional labor techniques with mechanization and automation urgent. Since the 50s and 60s, the provision of libraries with equipment has grown somewhat. Some internal processes of the Library (moving a lot of books in large libraries) are carried out with the help of conveyors and elevators, use of modern methods in joint use of book funds, use of the latest technology (including EHM) and others are used. The new library equipment ensures efficient use of space, increases the productivity of the librarian's work, helps readers to work on literature, and fully meets the requirements of production aesthetics. Modern technology frees the librarian from manual labor and allows him to devote more time to his main task - conducting cultural and educational work with readers. The largest libraries in the world: the US Library of Congress (Washington), the British Library (London); The national libraries of France, Austria, Sweden, Japan and other countries, the Rossii State Library in Russia (Moscow), the Russian National Library (St. Petersburg) and others, the National Library of Uzbekistan in Uzbekistan, the Main Library of the Academy of Sciences of Uzbekistan, the Main Library of the National University of Uzbekistan, « The management manages the activities of the Turon» library and other educational institutions [3.180]. The management is the director or manager of the IKM,

the deputy director for librarianship, the deputy director for general affairs and economic affairs, the personnel department, the accounting department, the trade union department of the organization. Each of them works with employees within the scope of their authority. The management of the library hires an employee on the basis of an employment contract. In doing so, within the requirements of the job description, the employee's special education, work experience, professional qualification, work activity at the previous place of work, achievements there, reasons for leaving that place, work ability are taken into account and hired without departing from the legislation of the Republic of Uzbekistan.

The management (administration office) of the ICS is managed by the management (administration) of the ICS director or manager, the deputy director for library work, the deputy director for general affairs and economic affairs, the personnel department, accounting department, union of the organization there is. Each of them works with employees within the scope of their authority. The head of the library hires an employee on the basis of an employment contract. In this case, within the requirements of the job description, the employee's special education, work experience, professional qualification, work activity at the previous place of work, achievements there, reasons for leaving that place, work ability are taken into account and accepted for work without departing from the legislation of the Republic of Uzbekistan.

The requirements of the public contract, the requirements of internal labor discipline are explained to him. If the employee agrees to the conditions specified in the employment contract, he will be given the right to work in a specified manner and will be hired for a trial period of 2 months. If the employee does not meet the requirements during the trial period, he may be fired or not hired permanently. After his approval, the personnel department prepares the relevant documents, prepares an employment order, and confirms it with the signature of the manager. The deputy director of library work is responsible for the quality organization and implementation of all information and library services in the organization, for the quality and efficiency of the created electronic catalog and electronic resources, other libraries and the international book exchange system, and the organization of paid services, methodological, participates in the organization of bibliographic activities, controls, checks. It is the duty of the employee to demand work on librarianship, to control the implementation of job instructions, to accept and control work plans and reports of departments. The director of general affairs works with all employees of the economic department, technicians, participates in their

hiring and dismissal, manages and supervises the work of strengthening the material and technical base of the library. has the right to request and control work within the guidelines. First of all, a manager working with employees must have professional qualifications and theoretical and practical knowledge, work with employees, have ethical skills, be able to make decisions, solve problems in stressful situations, be diligent, hardworking, must be humane. It is necessary to be familiar with the Laws of the Republic of Uzbekistan, relevant Presidential Decisions, Instructions, Decrees, and documents of the Cabinet of Ministers related to their activities, and organize work based on them. To be able to make and strictly demand the complete and correct implementation of the collective agreement, internal discipline, to work together with the trade union, to control the correct execution of accounting work and be able to demand, finance, control the activities of moral stimulation, moral control, control the organization of educational events, be aware of the labor activity, moral, educational activity, working conditions of each employee must be. It is necessary to be able to work with other organizations, libraries, patrons, to attract patrons to the activities of the library. To work with employees, to follow democratic principles, to be able to organize a sincere relationship between the leader and the employee, to be able to organize a situation of mutual respect. [7.] It is necessary to manage and control the activities of upgrading and retraining of employees. Therefore, since 1958, Kokan Pedagogical Institute, TDPU named after Nizami, since 1974, Tashkent State Institute of Culture has been engaged in the training of highly qualified librarians. After the decision No. 381 of 2006, the department of «Information and library science» was established at the Tashkent University of Information Technologies, and in 2012, the faculty of «Information-library management» at the Institute of Culture was completed, joined TATU, and became the department of «Information-library systems» higher educated personnel began to be trained. In the 1930s, the training of personnel with secondary special education was carried out in small training courses and groups. Tashkent culture, Nukus culture, Bukhara culture, Namangan culture, Karshi culture, which have been established in our country since 1937, were prepared in secondary special educational institutions, later in the center of districts, cities, regions across the republic (136 by 2013). began to be prepared in the fields of information-library science within the established art and pedagogic colleges. Improvement of the library staff's qualification was also made in different periods. Until 1978, he worked at the «Librarianship» faculty at the TDPU and TDMI Institute, then at the Institute for the Training of Employees of Cultural Institutions under the Ministry of Culture, and then

at the Training Faculty of the Tashkent State Institute of Culture named after Abdulla Qadiri until 2012. After the Resolutions of the President No. 1487 of February 23, 2011 and No. 1729 of March 20, 2012, the system of training and retraining of employees working in private enterprises of our country was revised [8.180].

During 2014, representatives of the libraries of our republic participated in international conferences held in a number of European cities, and in the annual Crimean conference. On the basis of the Law «On Information-Library Activities» and Resolution No. 1729, the state requirements (DT) for the improvement and retraining of employees of the National Library of Ukraine have been developed. Its components are as follows:

1. General rules. It shows the nature of the DT and the obligations to fulfill it.

2. Field of application. It determines its use in ICMs directions are given (legal documents of the system, structure, management system, main goals and objectives, training sessions volume, general requirements for its content and quality, procedure).

3. Legal system of training and retraining documents.

4. The structure of the training and retraining system and management (the role of the Interdepartmental Council as a governing body, the role and functions of the RUK in the system, the functions of various ministries, the functions of the regional administrative units, and the functions of the National Library are highlighted).

5. Forms and types of professional development and retraining (purpose, forms of retraining. room specialty, professional specialty, general and thematic training systems - internship, distance learning, exchange of experience, seminar, participation in conferences, narrow topics and such as professional development in the field).

6. Volume of the educational load.

7. The quality and content of professional development and retraining general requirements.

8. Documents about education.

9. The procedure for improving the qualifications of the heads of private enterprises.

10. Assessment and control of the quality of training and retraining of the employees of the EKM.

11. Education-advisory course of training and retraining of employees of the Institute of Education, professors and teachers.

A training center equipped with modern computer technology was established at TATU as part of the «New master's program in library and information sciences» project of the «TEMPUS» program. is to create a master's program for the specialty and to further improve it. Another goal of the opening of the educational center equipped with the latest computers, scanners and printers made in the USA is to train highly qualified personnel for the information and library institutions of our country using advanced methods and tools of education and distance learning. development and implementation of effective training programs [10]. The project includes University of Parma in Italy, Barcelona University in Spain, Norway, Middlesex University in Great Britain (project author), Robert Gordon University in Scotland, Rezekne Institute of Higher Education in Latvia, Main Scientific Library from Armenia, State University named after Ilya Chavchavadze from Georgia and Georgian Library Association from Europe. , as well as TATU from Uzbekistan and the Tashkent State Institute of Art and Culture named after Abdulla Qadiri are participating. Within the framework of the project, a group of teachers from the field of information and library science of both higher educational institutions will return to the Robert Gordon University in Scotland. Establishing a new master's specialty based on the new curriculum developed as a result of the project, organizing the exchange of experience of teachers and graduate students in partner countries, establishing Internet computer network centers that provide access to various educational materials, in partner countries and introducing mechanisms to increase the quality and effectiveness of education in order to develop librarianship and archival work in our country consists of 15 teachers from Uzbekistan, Armenia and Georgia were organized to study in European universities according to the master's program. In the future, European professors, in their turn, will conduct training in partner countries in the field, and in librarianship and archival work It is also planned to organize an English language course. European universities organize training courses for our students. Different competitions have a great role in improving the skills of the employees of the Ministry of Education and Culture. RBC contests such as «The Best Reader», «The Best Reader Family», which have been held in the traditional style since 1967, «The Best Reader of the Year», which has been held since 2006 by the Center for Vocational Education good ARMi» examinations are among them. Many libraries also hold contests such as «Connoisseur of President's works». Whether such contests are between readers or library employees, the librarian has a great role in organizing, preparing and holding them. Such selections, first of all, increase the responsibility of the library employee, work, entrepreneurship,

theoretical and practical knowledge, the ability to communicate oneself, the library, one's work, achievements, opinions, and advertising activities to the public. , «marketing», «fundraising», «public relations», «image» concepts like .The changing and developing political, economic, and social conditions made it difficult for libraries not only to rely on the funds provided by the state, but also to find other means that affect the development of library activities. This aroused great interest in marketing and fundraising. Analyzing the process of bringing marketing into the activities of libraries, we can see that the concepts of «market», «marketing», «commercialization» and libraries are supported in a wide range from very large discussions about coordination. it is possible to see the emergence of theoretical, methodological and practical developments of strengthening, bringing it and fundraising into the activities of libraries. This means that marketing is becoming one of the main elements for library activities. In library marketing, two-fold interest is noticeable, firstly, it requires a thorough study of the interest, demands and needs of users, providing appropriate information-library services and directing them to the target reader, and secondly, the formation of needs, service. The concept of «Fundraising» is composed of two English words, fund-raising: the first means financing, turning funds into securities, and the second means raising, growing, that is, raising one's own funds (means to increase). In the vocabulary of economics, «fundraising» - fund-raising improves proper organization.

In conclusion, it should be mentioned that as the requirements of the times are changing, the demand for the skills and knowledge of the employees is also increasing. As defined in the «National Program of Personnel Training» and the Law «On Education», the cultivation of mature, qualified specialists who will ensure the future of Uzbekistan depends primarily on the skills, knowledge, and ability of the employees of information and library institutions to educate young people. depends. Achievements, best practices, progress of the field of librarianship depend on potential personnel, elimination of its shortcomings and mistakes also depends on them.

Адабиётлар:

1. Ахборот-кутубхона фаолиятига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б.19.

2. Berdiyeva.Z. Kutubxonashunoslik. Toshkent. Ilm ziyo, 2013 .– Б.23.

3. Ахборот-кутубхона фаолиятига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2020. – Б.12-13.

4. Islomov E., Yo'Idoshev E. Maktab-litsey kutubxonasi ishini tashkil etish. T., O'qituvchi, 1997.

5. Berdiyeva.Z. Kutubxonashunoslik. Toshkent. Ilm ziyo, 2013 .-B. 62

6. Камилова С. Ўзбекистон кутубхоналари мустақиллик йилларида: муаммолар, ўзгаришлар ва ютуқлар Фан, таълим, маданият ва бизнесда интернет ва ахборот-кутубхона ресурслари. XV Халқаро конференсия. Мақолалар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти Тошкент – 2022. – Б.180

7. Berdiyeva.Z. Kutubxonashunoslik. Toshkent. " Ilm ziyo", 2013 .-B. 67

8. Boltaboyev, M., & Abdurakhimova, S. (2023, June). The general condition of the crimean tatars resettled in uzbekistan and their activities in the national economy. In International Conference On Higher Education Teaching (Vol. 1, No. 5, pp. 87-90).

9. Salmonov, A., & Boltaboev, M. (2021, August). The consequences of the soviet government's violent policy towards non-muslims in uzbekistan: https://doi. org/10.47100/conferences. v1i1. 1251. In Research support center conferences (No. 18.05).

10. Salmonov, A., & Boltaboev, M. (2021, June). The consequences of the soviet government's violent policy towards non-muslims in uzbekistan. In Конференции.

11. Boltaboyev, M. (2021). Aggravation of the soviet government's attitude towards clergy and religious institutions in the turkestan autonomous soviet socialist republic. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 11(11), 59-65.

12. Boltaboyev, M. (2020). History of religious confessional politics in the soviet period. Theoretical & Applied Science, (6), 668-671.

13. Болтабоев, М. (2022). Религиозные реформы, проведенные при соляном режиме. Актуальные проблемы истории Узбекистана, 1(1), 455-461.

14. Комилов, А., & Болтабоев, М. (2022). Ўзбекистон–умумий уйимиз. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2(3), 141-148.

15. Болтабоев, М. (2023). Совет ҳукуматининг мадрасаларга бўлган муносабати тарихи. ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 3(3), 115-119.

16. Ibragimovna, R. S. (2020). Reforms in the field of medicine in uzbekistan during the years of independence. Medical care, 24(46), 73-7. Khmatullaeva, S. I. (2020). Health issues in uzbekistan. in obshchestvennye nauki v sovremennom mire: Politology, sociology, philosophy, history (pp. 103-107)

17. Temirova Mashhura Muhammadaminovna (2022). Some considerations on the development of the library in the bodies of internal affairs of the republic of Uzbekistan.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada mustaqillik yillarida respublikada kutubxonachi kadrlar masalasi to'g'risida so'z boradi. Shuningdek kutubxonachi kadrlarga yaratilgan shart-sharoitlar va ularni tayyorlash masalalari ilmiy asada tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается вопрос библиотечных кадров в республике в годы независимости. Также научно анализируются условия, созданные для библиотекарей и их подготовка.

SUMMARY

This article talks about the issue of librarian personnel in the republic during the years of independence. Also, the conditions created for the librarian personnel and the issues of their training are analyzed scientifically.

TEACHING LATIN TO MEDICAL STUDENTS DURING THEIR PROFESSIONAL EDUCATION BASED ON COMPETENCY APPROACH

Shirinkulova Sh. M.
Senior teacher
The department of Pedagogy,psychology and Foreign languages
Tashkent Medical Academy

Tayanch so'zlar: kasbga yo'naltirilgan ta'lim, talabalar universitetlar, tibbiyot mutaxassisliklari, lotin tili, kompetensiyaga asoslangan yondashuv.

Ключевые слова: профессиональное образование, студенты вузов, студенты-медики, латинский язык, компетентный подход.

Key words: professional education, university students, medical students, the Latin language, Competency Approach.

The relevance of the problem of implementing the competency-based approach in the process of professionally oriented training of students of medical specialties in the Latin language is due to the requirements of the Federal State Educational Standards higher professional education, insufficient development in the pedagogy of higher education, the main provisions of the modern methodology of teaching a foreign language. The purpose of the study is to reveal the specifics of the target, content, and control and evaluation components of professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin, which is significant in terms of a competency-based approach. The specificity of the target, content and control-evaluative components of professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin is revealed.

The purpose of the course of professionally oriented training of students of medical specialties in Latin is to master professional knowledge, skills, and is explicated in the educational process in the form of tasks determined taking into account the requirements for a specific specialty of the Health and Medical Sciences group. Students of medical specialties learn a professionally oriented Latin language course at two levels: basic and advanced. In the context of a competency-based approach, significant components of professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin are the types of texts for reading, practice-oriented tasks and educational technologies that ensure the

effective implementation of tasks of complicated and in-depth levels. The specificity of the control and evaluation component of the professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin in the conditions of a competency-based approach lies in the need to implement a point-rating system for monitoring the effectiveness of the educational process, which ensures the formalization, objectivity and transparency of assessing the level of students' preparation. The processes of modernization of the system of higher education in Uzbekistan necessitate the implementation of a set of educational reforms, because of which higher education should become a significant criterion of success and prospects for young people.

The need to implement a competency-based approach in the process of mastering foreign language professional knowledge, skills and abilities gives rise to the problem of finding effective methods and means of teaching students the Latin language.

At the same time, studies devoted to finding ways to implement a competency-based approach in the process of teaching students of medical specialties the Latin language are not enough. Practice shows that the problem of professionally oriented education of medical students' specialties of the Latin language remains relevant. In our opinion, in order to solve this problem, it is important identification of ways to implement a competency-based approach to mastering a foreign language, the consideration of which is necessary in the development of the target, content and control and evaluation components of professionally oriented training of students of medical specialties in Latin language with elements of interlinguas integration.

This conclusion allows us to determine a number of priorities in the professionally oriented education of students medical specialties in Latin:

1) the use of various types of texts containing Latin terminology, for students to realize its functional and pragmatic value in real life;

2) the use of Internet resources in order to develop search skills and study of scientific and medical information in Latin;

3) implementation of pair and group forms of educational work in order to develop social competencies, enhance mental activity;

4) activation of independent cognitive activity of students in order to form autonomy, which is necessary in the conditions of continuous processes of education and self-education;

5) development of self-assessment skills and abilities in order to form responsibility for the process and results of mastering a professionally oriented course of the Latin language;

6) development of individual educational trajectories, taking into account self-assessment of the success of educational activities and the results of independent work;

7) diagnostics of the level of formation of specific skills in order to formation of students' skills of reflection on the success of mastering a professionally oriented course of the Latin language;

8) the use of a point-rating system in determining the effectiveness of training with clearly defined criteria to ensure formalization, objectivity, transparency of the process and results control. These priorities, in our opinion, reflect aspects of the target, content and control-evaluative components of professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin, which are significant in terms of a competency-based approach.

The basis for determining the goals and objectives of a professionally oriented Latin language course for students of medical specialties are the competencies and their components presented in the Federal State Educational Standard in the specialties of the group «Health care and medical sciences» .

Taking into account the general cultural and professional competencies, we concluded that the general goals of professionally oriented teaching of the Latin language are aimed at developing personal characteristics in students of medical specialties that ensure the ability and readiness to:

- carry out self-improvement;
- use in practice the Latin language in various types of professional activities;
- to form a systematic approach to the analysis of medical information in Latin in order to improve professional activities;
- activate the potential of the Latin language in order to obtain professionally significant scientific and medical information from a variety of domestic and foreign sources to get acquainted with the directions scientific research and implementation of logical and reasoned analysis, critical evaluation of the information received in the process of preparation scientific work.

The purpose of the course for teaching students of medical specialties the Latin language, from our point of view, is to master the professional knowledge, skills and abilities that are the result of solving educational problems determined taking into account the requirements of the Federal State Educational Standard for a specific specialty of the Health and Medical Sciences group.

The implementation of these tasks is carried in the process of performing tasks of various levels. Thus, in our opinion professionally oriented training of students of medical specialties in Latin is carried at three levels: basic,

complicated and in-depth. Taking into account the goals of professionally oriented teaching of the Latin language, the analysis of curricula and the requirements of the Federal State Educational Standard, we came to the conclusion that upon completion of the study of the discipline «Latin» at the basic level, students of medical specialties should:

1) know:

Latin alphabet, rules of pronunciation and stress;

- elements of Latin grammar necessary for understanding and forming medical terms, writing and translating prescriptions;
- principles of creation of international nomenclatures in Latin;
- basic medical and pharmaceutical terminology in Latin;
- typological features of terms in sections of medical terminology;
- ways of forming terms in anatomical, clinical and pharmaceutical terminology;
- official requirements for issuing a prescription for Latin ;
- determine the general meaning of clinical terms and form them in accordance with productive models based on a learned minimum term elements of Greek origin;
- use terminological units and term elements;
- identify in the composition of the names of medicines frequency segments that carry certain information about the drug;
- understand the content of the dictionary entry in the Latin-Russian and Russian-Latin dictionaries;

3) own:

- reading and writing skills in Latin for clinical and pharmaceutical terms and prescriptions;
- educational strategies for the effective organization of their educational activities. The advanced level, from our point of view, implies the ability to:
- translate without a dictionary complex anatomical, clinical and pharmaceutical terms from Latin into Russian and from Russian into Latin;
- search, analyze and evaluate professionally significant scientific and medical information in Latin, presented in texts of various types in various domestic and foreign sources;
- comment on a quote or link containing terms in Latin.

In our opinion, the use of such practice-oriented tasks helps to get away from the monotony of textual materials and teach students to use a variety of Russian

and foreign texts, containing professionally significant scientific and medical information in Latin. Practice-oriented tasks of an in-depth level, on our view, include writing the thesis of a speech or an essay on a topic that reveals certain aspects of the use of the Latin language in medicine and is determined by the student, taking into account the recommendations of the teacher. These tasks are aimed at mastering the skills of reasoned presentation independent point of view and activate the independent cognitive activity of students in order to form the autonomy necessary in the conditions of continuous processes of education and self-education. Another component of career-oriented learning students of medical specialties learn Latin, which is significant in terms of a competency-based approach, are educational technologies. The modern process of teaching a foreign language focuses on the use of educational technologies that are aimed at the rational distribution of time and increasing the efficiency of educational activities. Technologies for using web resources are aimed at mastering students the skills of searching and processing professionally significant scientific and medical information in Latin from a variety of domestic and foreign sources. Technologies for modeling situations of professional communication contribute to the implementation of the formed skills for solving professional problems in the process of a didactic game or search original ways to overcome problems current and intermediate control. Current control by discipline «Latin» is aimed at comparing projects designed in accordance with the standard of the results of the educational process with the dynamics of mastering certain skills by students and provides for the implementation of multi-level tasks in the course of classes and independent extracurricular educational activities. Intermediate control is carried out in the form of offset or exam and, as a rule, includes tasks for translating terms and recipes from Latin into Uzbek and from Uzbek into Latin.

Practice shows that the implementation of the point-rating system control of progress in the process of professionally oriented teaching of students of medical specialties in the Latin language provides formalization, objectivity and transparency of the assessment of the level of mastery knowledge, skills and abilities and contributes to:

- individualization and differentiation of the educational process;
- activation of systematic educational activity of students; development of self-esteem, autonomy and cognitive activity students;
- student learning strategies for effective organization of their learning activities.

All this allows, in our opinion, to come to the conclusion that the score-rating system is significant in the implementation of the competence-based approach in the process of professionally oriented training of students of medical specialties in Latin. As a result of the study, the following conclusions were made:

- relevance of the problem of implementation of the competence-based approach in the process of teaching students of medical specialties the Latin language is due to the requirements of the Federal State Educational Standard of higher professional education, insufficient development in the pedagogy of higher education, the main provisions of modern methods of teaching a foreign language;

- a set of linguo-methodological priorities that characterizes the transition to a competency-based paradigm, is reflected in the target, content and control and evaluation components of professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin language

- in the conditions of a competency-based approach, significant components professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin are types of texts for reading, practice-oriented tasks and educational technologies aimed at effective implementation of tasks of complicated and advanced levels;
- the specifics of the control and evaluation component of the professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin in the conditions of a competency-based approach lies in the need to implement a point-rating system for monitoring the effectiveness of the educational process, which ensures the formalization, objectivity and transparency of assessing the level of students' preparation.

The formulated conclusions can serve as a basis for identifying the pedagogical conditions for students of medical specialties to acquire professional knowledge, skills and abilities in the process of learning the Latin language.

Literature:

1. Borovskiy Ya.M. Lotin xalqaro fan tili sifatida. Xalqaro yordamchi til muammolari. - M., 2001. - 120 b.

2. Zubanova S.G. Qadimgi tillar va madaniyatlar (lotin tili va qadimgi madaniyat). – M.: LIKA, 2014. – 268 b.

3. Ilyina L.E. Qadimgi tillarga qaytish: zamonaviy maktabda lotin tilini oldindan o'rgatish // Maktabda chet tillari. - 2014. - No 5. - B. 27–31.

4. Katsman N.L. Lotin XX asrda Rossiyada umumiy ta'lim predmeti sifatida // Hind-evropa tilshunosligi va klassik filologiyasi (I.M.Tronskiy xotirasiga bag'ishlangan XIV o'qishlar). 2-qism. - Sankt-Peterburg, 2010. - S. 17–32.

5. Kachalkin A.A. Anatomik terminologiya. - M .: RUDN, 2013. - 119 p. 8.

6. Kachalkin A.A. Tibbiyot fakultetlarida lotin tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida // Zamonaviy oliy ta'lim muammolari: Universitetlararo. Shanba. ilmiy ishlaydi. Nashr. 2 - M.: RUDN, MANPO, 2009. - S. 103–112.

7. Kachalkin A.A. Tibbiyot fakultetlari talabalariga lotin tilini o'qitishning xususiyatlari // Shaxsning moslashuvi va o'zini o'zi boshqarishi: Xalqaro materiallar. ilmiy-amaliy. konf. - M.: RUDN, 2010. - S. 77–80. 10.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola tibbiyot mutaxassisliklari talabalarini lotin tilida kasbiy yo'naltirilgan o'qitishning maqsadli, mazmuni va nazorat-baholash tarkibiy qismlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, bu kompetentsiyaga asoslangan yondashuv nuqtai nazaridan muhimdir. Tadqiqotning vazifalari psixologik, pedagogik, ilmiy, uslubiy va maxsus adabiyotlarni o'rganish jarayonida hal qilindi; tarbiyaviy ish tajribasini tahlil qilish va umumlashtirish.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению специфики целевого, содержательного и контрольно-оценочного компонентов профессионально-ориентированного обучения студентов медицинских специальностей латинскому языку, что является значимым с точки зрения компетентностного подхода. Задачи исследования решались в процессе изучения психолого-педагогической, научной, методической и специальной литературы; анализ и обобщение опыта воспитательной работы.

SUMMARY

This article is devoted to the study is to reveal the specifics of the target, content, and control and evaluation components of professionally oriented teaching of students of medical specialties in Latin, which is significant in terms of a competency-based approach. Research tasks were solved in the process study of psychological, pedagogical, scientific, methodological and special literature; analysis and generalization of the experience of educational work.

QUALITY EDUCATION IS THE FOUNDATION OF SOCIETY AND THE FUTURE OF THE COUNTRY

Rasulova G. F.
Senior lecturer of TDTU «Corporate management» department
Karimova Z. A.
TDTU corporate management department assistant

Tayanch so‘zlar: “pedagogik texnologiya”, “yangi pedagogik texnologiya”, “ilg‘or pedagogik texnologiya”, innovatsion ta’lim texnologiyalari, mutaxassislik bo‘yicha kadrlar tayyorlash, professor-o‘qituvchilar tarkibini shakllantirish, fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish, ixtisoslashtirilgan laboratoriyalar, tajriba ishlab chiqarish maydonlari.

Ключевые слова: «педагогическая технология», «новая педагогическая технология», «передовая педагогическая технология», инновационные образовательные технологии, подготовка по специализации, формирование профессорско-преподавательского состава, организация фундаментальных и прикладных научных исследований, специализированные лаборатории, опытно-производственные участки.

Key words: «pedagogical technology», «new pedagogical technology», «advanced pedagogical technology», innovative educational technologies, preparation for specialization, formation of teaching staff, organization of fundamental and applied scientific research, specialized laboratories, experimental production sites.

One of the biggest problems today is the decrease in the enthusiasm of young people to study and the lack of knowledge of innovative educational technologies of the teaching staff who help in imparting knowledge. It is not for nothing that this year 2023 is declared the year of «Attention to people and quality education».

It is not for nothing that this year 2023 is declared the year of «Attention to people and quality education». Today, the educational activity of universities is further improved, and the quality of our people’s desire for knowledge, which has been formed over the centuries, is being demonstrated once again. For our young people to live a healthy and beautiful life, to have a permanent job in their profession, to take responsibility, not to allow them to belittle their human dignity, in short, they strive for perfection and see education as the most important prerequisite in this process.

In October 2019, the concept of developing the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 was adopted in our country. This document was based on tasks such as the development of integration of science, education and production in order to accelerate intellectual development, train competitive personnel, effectively organize scientific and innovative activities, and strengthen international cooperation. The content of the concept reflects the priorities of the reform of the higher education system of our country. It includes expanding the level of coverage and improving the quality of education in higher educational institutions, introducing digital technologies and educational platforms, attracting young people to scientific activities, forming innovative structures, commercializing the results of scientific research, achieving international recognition and other improvements. Plab clearly defined directions. All this serves to raise the educational process to a new level of quality.

At the same time, significant positive changes are taking place in the field of higher education in Uzbekistan. The appearance of educational institutions is changing, the material and technical base is being improved, the financing of scientific developments and social support are being strengthened, including the income of professors and teachers. Separate state structures in the direction of innovation are being established, and new departments are being opened in higher educational institutions. It is clear that all this will change the approach to higher education and increase its quality and level. Including in our university.

Tashkent State Transport University has been preparing specialists, professors and teachers for many years, organization of fundamental and applied scientific research, specialized laboratories and experimental production sites and branches in the regions. gathered some unique experience. The educational mission of our university is to train 18,763 students to become managers, economists, engineers, builders, mechanics, power engineers, aircraft designers, electrical and computer engineers, telemechanics, in a total of 57 specialties and fields of activity. 1193 professors and teachers are helping in personnel training.

Today's demand in every field of education, whether it is teaching, vocational training or education, is to provide high-quality education that meets the demands of the world. yish and demands reform. For this, it is necessary to use new pedagogical and innovative technologies in education and to implement them in practice. Many scientists and accomplished pedagogues are doing great work in this regard. Pedagogical technology is a process of intensive formation of pre-defined personal qualities in the teacher by means of teaching tools in certain conditions. The task of bringing new pedagogical technologies into the

content of the second stage of the implementation of the National Program of Personnel Training is being set, and our teachers are trying to use them in educational practice.

In the literature devoted to pedagogy, concepts such as «pedagogical technology», «new pedagogical technology», «advanced pedagogical technology» are widely used and interpreted in different ways. Among them, the following definition given by UNESCO deserves attention: «pedagogical technology is a systematic method of creation, application and determination of technical and human resources and their interaction with the task of making the entire teaching and learning more efficient. «.

The word «technology» means a set of methods and methods used in the production process to obtain a finished product in industry or agriculture. In relation to the educational process, this concept refers to the mutual coherence of reading and teaching, the separation of the stages of communication, the coordination of work to achieve the set goal in the educational process, ensuring their gradation, the planned work at the level of demand. means to perform. In other words, the concept of educational technology represents the art of teaching, the skill of teaching. Using the art of teaching in the so-called new pedagogical technology and organizing it effectively,

For example, N. Saidakhmedov expresses the term «pedagogical technology» as follows: «when we talk about the concept of pedagogical technology, first of all, let's understand its meaning. To talk about the general principles and essence of the theory of educational technology It is necessary to understand the basic meaning of the concept of «technology». The concept of «educational technology» is a science (or teaching) that gives information about the organization of the educational (teaching) process at the level of a highly skilled art.) means».

Based on the above concepts, all the modern tools used in pedagogical activities, which serve to improve the quality of education and increase the effectiveness of the lesson, the highly skilled, creative activity of the teacher at the level of art, the high possibility of students' learning and from such a lesson The student's enjoyment indicates that pedagogical technologies are properly organized in education. In order to organize such a process, there are the following tasks and features of pedagogical technology adapted to the educational system, taking into account the age of students:

- development of a general, integrated project of the educational process;
- determination of specific goals and tasks to be solved in the educational process;

– predicting the essence of the educational process and developing its content;
– selection of the most effective, optimal person, method, method and technical means that help ensure the effectiveness of the educational process;
– to create certain conditions for the student's free and independent activity in the educational process, to determine the time slot for the formation of certain skills and qualifications, to diagnose their level of knowledge in advance;
– directing students to activities and organizing their activation, control and assessment.

Literature:

1. O Akbarov, Kadyrov V. Classic literature: teaching problems and solutions. Monograph. T.: Publishing House of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi. 2021

2. Karimova Z. (2022). Types of modern pedagogical technologies and their effects. «Current problems in modern engineering communication systems and highway infrastructure».

3. Rasulova, G. F. (2022). The role of psychology in the science of management. Gospodarka i Innowacje., 23, 503-507.

4. Faizullaevna, R. G. (2021). Improving the management system through the formation of modern managers and employees in enterprises and organizations. International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development, 3(4), 34-37.

5. M. Hakimova. «Modern educational technologies: theory and practice» 2020.

РЕЗЮМЕ

Maqolada 2023-yilning "Xalq va sifatli ta'lim diqqat markazida" yili deb e'lon qilingani va shu munosabat bilan amalga oshirilayotgan islohotlar haqida so'z boradi. Oliy o'quv yurtlarining ta'lim-tarbiyaviy faoliyati bundan buyon ham takomillashib, xalqimizning bilimga intilish sifati asrlar davomida shakllanib boraveradi, yoshlarimiz sog'lom va go'zal hayot kechiradi, o'z kasbi bo'yicha doimiy ishga joylashadi, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi. Bu jarayonda mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, inson qadr-qimmatini kamsitmaslik, yuksaklikka intilish va ta'lim-tarbiya olish eng muhim shartdir.

РЕЗЮМЕ

В статье упоминается провозглашение 2023 года годом «В центре внимания люди и качественное образование» и проведенные в связи с этим реформы. Образовательная деятельность вузов будет и дальше совершенствоваться, качество стремления нашего народа к знаниям формировалось веками, у нашей молодежи будет здоровая и красивая жизнь, у нее будет постоянная работа по профессии, она возьмет на себя ответственность. Важнейшим условием считается брать на себя ответственность, не умалять человеческого достоинства, стремиться к совершенству и получать в этом процессе образование.

SUMMARY

The article mentions the declaration of 2023 as the year of «Focus on people and quality education» and the reforms implemented in this regard. The educational activities of the universities will be further improved, the quality of our people's pursuit of knowledge formed over the centuries, our young people will have a healthy and beautiful life, they will have a permanent job in their profession, and they will take responsibility. It is considered as the most important condition to take responsibility, not to belittle human dignity, to strive for perfection and to receive education in this process.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДА КАСАНАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ОЛИБ БОРИЛАЁТГАН ЧОРА-ТАДБИРЛАР ЭРИШИЛГАН ЮТУҚЛАР

Мирзахамдамова Д. З.
Қўқон Давлат Педагогика институти "Тарих" кафедраси ўқитувчиси

Таянч сўзлар: касаначилик меҳнати, касаначилик турлари, аҳоли бандлиги, аёллар бандлиги, қўшимча даромад, оилавий тадбиркорлик, ўқув марказлари.

Ключевые слова: домашний труд, виды домашнего хозяйства, занятость населения, занятость женщин, дополнительный доход, семейный бизнес, образовательные центры.

Key words: household labor, household types, population employment, women's employment, additional income, family business, educational centers.

Мамлакатимизда 2006-2010 йиллардан бошлаб касаначилик ва оилавий тадбиркорлик каби аҳоли бандлигини таъминлашнинг янги шакллари фаол ривожланди. Бугунги кунга келиб касаначилик мамлакатимизда бандликнинг энг фаол ривожланаётган шакли ҳисобланади. 2006-2010 йилларни таҳлил этсак, бу даврда мамлакатимиз корхоналари билан фуқаролар ўртасида тузилган касаначилик ва ижара шартномалари асосида 674 мингта янги иш ўринлари ташкил этилган эди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида "...биз аҳоли бандлигини таъминлашни ўз олдимизга устувор вазифа қилиб қўйган эканмиз, бу масалага нафақат сон, балки сифат жиҳатидан, ҳам алоҳида аҳамият беришимиз зарур" деб таъкидлаган. Тадбиркорликнинг турли йўналишлари ва кўринишлари мавжуд. Касаначилик ҳам тадбиркорликнинг бир кўриниши сифатида аҳолини иш билан таъминлаш, уларнинг даромадларини кўпайтириш, фаровонлигини ошириш учун асосий омиллардан биридир. Шу туфайли ушбу соҳани ривожлантиришга қаратилган махсус фармон ва қарорлар қабул қилинмоқда, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев " Касаначиликни янада ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорни имзолади. Қарорнинг 3-бандида 2017 йилнинг 1-июлидан бошлаб касаначилар учун жисмоний шахсларга қўлланиладиган даромад солиғи 4-бандида Консорцизм барча

турдаги солиқлар ва давлат мақсадли жамғармаларига тўлдиришга йўналтирилсин деб белгилаб қўйилди.

Фарғона вилоятида аҳоли, айниқса хотин-қизлар ва ёшларни иш билан таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хусусан, касаначиликни ривожлантириш борасидаги ишлар муҳим аҳамият касб этаётир. 2008 йилда Фарғона вилоятида уй меҳнатига асосланган 3000 га яқин янги иш ўрни ташкил этилди. Бу эса корхоналарга ҳамда касаначиларга бирдек фойда келтирмоқда.

Оилавий тадбиркорлик, миллий ҳунармандликни ташкил қилиш, рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирларни реализация қилиш натижасида, Фарғона вилоятининг Риштон туманида ҳунармандлик фаолиятининг чарм, сополдан бадиий буюмлар тайёрланиб келинмоқда. Қўлда гилам тўқиш, кулолчилик, ёғоч, ганч ўймакорлиги каби турларини ривожлантириш асосида 186,2 минг киши касаначилик (уйда бажариладиган меҳнатга) жалб қилинган. Буни Фарғона вилояти мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Фарғона вилоятининг Боғдод туманида ҳам бу борадаги ишлар яхши йўлга қўйилган. Шу кунга қадар 300 киши уй меҳнати асосида ишли бўлди. “Бағдоддонмаҳсулотлари”, “Бағдодпахтатозалаш” акциядорлик жамиятлари, шунингдек, 20 дан ортиқ тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларида касаначилар билан шартномалар тузилиб, буюмлар бўйича турли маҳсулотлар тайёрланмоқда, “Назокат нафис” хусусий корхонаси ана шулардан бири. Бу ерда ўтган 2007 йилда 60 нафар касаначи ишга қабул қилинган эди. 2008 йилда 25 нафар хотин-қиз шу асосда иш билан таъминланди. Улар каштачилик билан шуғулланмоқда. Касаначилар тайёрлаган маҳсулотлар эса асосан хорижий мамлакатларга экспорт қилинмоқда. Корхона томонидан касаначиларнинг манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Марғилон шахрида Республика ипакчилик ва касаначиликни ривожлантириш маркази ва галериясининг ташкил этилиши орқали вилоятдаги банд бўлмаган ахолини доимий иш билан таъминланишига эришилди. Ушбу галерияни очишдан мақсад Фарғона вилоятида ҳунармандчиликни ривожлантириш, аҳоли фаровонлигини ошириш, ёшлар, хотин-қизлар ва кам таъминланган оилалар бандлигини таъминлашга эътибор қаратиш бўлди. Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ҳунармандчиликни янада ривожлантириш ва ҳунармандларни ҳар томонлама қуллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони бу борада дастуруламал бўлиб хизмат қилди. 2018 йилга қадар вилоятда

1минг 300дан зиёд ҳунармандлар фаолият кўрсатиб келган. Марғилон, Қўқон шаҳарлари, Риштон туманида ҳунармандчилик борасида ўзига хос мактаб яратилган. Республика ипакчилик ва касаначиликни ривожлантириш маркази ва галереяси ташкил қилингани ҳунармандчилик ва касаначиликни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди.

-Марказда ипакчилик маҳслотларини ишлаб чиқарувчи ҳунарманд ва касаначиларни қуллаб-қувватлаш, хотин-қизлар, ногиронларни иш билан таъминлаш, битирувчи ёш ҳунармандлар тадбиркорлигига кўмаклашиш, маҳаллий хомашёдан экспортбоп матолар ишлаб чиқариш асосларини ўргатиш ишлари олиб борилди. Дастлаб бу ерда 7 та устахона билан фаолият бошланган эди. 2019 йилга келиб бу устахоналар сони 11 тага етган. Миллий ҳунармандчилик галереяси ва ҳунармандчилик ўқув маркази ҳам ташкил этилган.

Марғилон, Фарғона шаҳарлари, Тошлоқ ва Риштон туманларидан 400 нафар хотин-қизлар ва ёшлар турли ҳунар сирларини қунт билан ўрганишмоқда. 2019 йилга келиб марказ томонидан 14,5 миллион долларлик маҳсулот ишлаб чиқарилди.

Фарғона вилоятида бўш иш ўринлари ярмаркалари ўтказиш билан бир қаторда, касаначиликни ривожлантиришга доир ўқув амалий семинар ва учрашувлар ҳам ўтказиш анъанага айланган. 2019 йил 14 март куни Марғилон шаҳридаги Миллий ҳунармандчилик марказида ҳунармандчилик ва касаначилик билан шуғулланиш истагида бўлган ёшлар иштирокида манзилли режа асосида ўқув амалий семинар ташкил этилди.

Яна бир мисол Фарғона вилоятининг Қўштепалик Фарғона вилояти Қўштепа туманидаги “Водий насл қуёнлари” масъулияти чекланган жамияти шаклидаги агрофирмада тармоқни замонавий мезонлар асосида ривожлантириш бўйича изчил саъй-ҳаракатлар олиб бориб касаначилик асосида қуёнчилик билан шуғулланиб келмоқда.

2020 йил агрофирмада 14,2 миллиард сўмлик лойиҳа амалга оширилиб, ҳозирги кунда 15 мингга яқин қуён парваришланмоқда. Шунингдек, Россиядан 2 минг бош наслли қуёнлар олиб келинган.

-Касаначилик асосида аҳоли хонадонларида қуён боқиш йўлга қўйилди. Наслли қуёнлар етказиб бериш, парҳезбоп гўшт сотиш ва экспорт қилиш борасида аҳолига агрофирманинг мутахассислари кўмаклашмоқда.

Фарғона вилоятининг Фарғона шаҳрида 2017 йилда 158, марғилон шаҳрида 68 та хонадон ногиронлиги бўлган, эҳтиёжманд оилаларга имтиёзли тарзда уй –жойлар берилди. 2018 йил май ойида иккинчи гуруҳ ногирони Раъно Солиева оиласига Хотира ва Қадрлаш куни арафасида Фарғона

шаҳрининг Қиргули мавзесидан арзон уй-жой берилганини қувонч билан айтди. Қувасой шаҳрида яшовчи Моҳигул Эрматованинг ўксик қалби қувончга тўлди. Унга Пахта саноат корхонаси томонидан туҳфа этилган тикув машинаси ва бошқа зарур хом-ашё берилиб, у буюртма асосида теримчилар этаги тикмоқда. Энди у ўз уйида касаначилик асосида ишлайди, ойлик иш ҳақига эга бўлди. Бундай эътибордан унинг оила аъзолари ҳам мамнун бўлишди. Вилоятда бундай бахтга муяссар булаётган касаначилар сони кундан-кун купаймоқда. Улар ўзларини жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси деб ҳис қилмоқда. Ҳам пулли, ҳам уйли бўлган бу аёллар мустақил оиланинг бахтли бекаси сифатида жамиятимиз ривожига ҳам ҳисса қўшмоқда.

Фарғона вилоятида ўтган 2017 йил мобайнида 400 дан ошиқ янги доимий иш ўринлари яратилиб, иш ўрнига эга бўлганларнинг асосий қисми хотин-қизлар экани янада аҳамиятлидур. Меҳнат қилиш имконияти чекланган фуқароларнинг касаначилик билан шуғулланиши учун кенг шарт-шароитлар яратилаётгани улар ҳаётида катта ўзгаришларга сабаб бўлаётир. Айни пайтда вилоятда 100 га яқин меҳнат қилиш имконияти чекланган фуқаро касаначилик билан машғул. Бугун у нафақани кутиб яшаётган ногирон эмас, балки муқим иш ўрнига эга, буюртма асосида қилган иши учун вақтида пулини олиб, рўзғорини тебратаётган фаол фуқародир. Улар янгиланган лойиҳалар асосида қурилаётган арзон уйлардан харид қилмоқда. Бу уйларнинг бошланғич бадали Президентимиз томонидан тўлаб берилаётгани эса ногирон фуқароларга кўрсатилаётган ғамхўрлик ифодасидир.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016. - 56 б.

2. Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.–Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.

3. Вазирлар Маҳкамасининг 1.01. 2006 йилдаги 4-сон қарори билан тасдиқланган Низомнинг 23-банди.

4. Статистик тўплам. Ўзбекистон республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. Тошкент. “Ўзбекистон”-2011. 99-100 бетлар

5. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. Lex.uz, 2016 йил 5 октябрь.

6. Манба. Фарғона вилояти Бандлик бош бошқармаси маълумотлари. 2010-2016 йиллар.

7. (Халқ сўзи. 6 декабр 2021).

8. Д.З.Мирзахамдамова. Ферганская долина: Социально-экономические процессы (на примере 60-80-Х годов XX века). Научное обозрение: теория и практика, 88-91, 2013.

9. Т.Мадаминов, Д.Мирзахамдамова. Промышленное развитие города Коканда. Молодой ученый, 1114-1116, 2016.

10. Mirzakhamdamova Dildora Zafarovna. Greation of new types of household and employment of the population. Fergana region as an example. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 6053–6056. DOI:https://doi.org/10.47750/pnr.2022.13.S0. 6053-6056 page.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Фарғона вилоятида касаначиликни ривожлантириш орқали биринчи навбатда хотин-қизларни, кўп болали аёлларни, ёрдамга муҳтож ногиронлар, меҳнат қобиляти чекланган бошқа шахсларни ишлаб чиқариш жарёнига жалб этилиши ҳамда аҳоли бандлигининг таъминлаши ва бу соҳа бўйича вилоятда олиб борилган чора-тадбирлар, эришилган ютуқлар ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье посредством развития приусадебного хозяйства в Ферганской области, в первую очередь, вовлечения женщин, многодетных женщин, инвалидов, нуждающихся в помощи, и других лиц с ограниченной трудоспособностью в производственный процесс и оказание трудоустройство населения, а также меры, предпринимаемые в этой сфере в регионе, выделены достижения.

SUMMARY

In this article, through the development of home farming in Fergana region, first of all, the involvement of women, women with many children, disabled people in need of help, and other persons with limited working capacity in the production process and the provision of employment of the population, as well as the measures taken in this field in the region, the achievements are highlighted.

ЖАМИЯТДА МОЛИЯВИЙ САВОДХОНЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ

Mahmudova X. R.
Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар Университети мустақил тадқиқотчиси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарма бошлиғи

Таянч сўзлар: молиявий саводхонлик, иқтисодий сиёсат, молявий таълим, молиявий маданият, молиявий хизматлар, молиявий таълим дастурлари, инсон фаровонлиги ва ҳаёт сифати, молиявий билим, кўникма ва қадриятлар.

Ключевые слова: финансовая грамотность, экономическая политика, молдавское образование, финансовая культура, финансовые услуги, программы финансового образования, благосостояние и качество жизни человека, финансовые знания, навыки и ценности.

Key words: financial literacy, economic policy, Moldovan education, financial culture, financial services, financial education programs, human well-being and quality of life, financial knowledge, skills and values.

Кириш. Ривожланган мамлакатларда аҳоли ўртасида молиявий саводхонлик даражасини ошириш борасидаги амалий ишлар ўтган асрнинг 70¬йилларида бошланган. Жумладан, Нидерландияда Оила молияси маълумотлари институти шахсий молия масалалари бўйича маслаҳатлар беришни 1979 йилдаёқ амалга оширишни бошлаган. Ушбу институт молия бозорининг ипотека, суғурта каби тор соҳаларида фаолият олиб боради.

1990 йилларда молиявий саводхонликка оид масалалар сиёсат ёки амалиёт нуқтаи назаридан ўрганила бошланди. Ушбу тадқиқотлар молиявий саводхонликни унинг хусусиятлари нуқтаи назаридан ривожлантириш бўйича махсус дастурлар ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатди. 2003 йилда ИҲРТ га аъзо мамлакатларда истеъмолчиларнинг молиявий саводхонлик даражасини оширишга бўлган қизиқишларининг ортиб боришига жавоб тариқасида Молиявий таълим лойиҳасини таъсис этди.

Молиявий саводхонлик муаммоси 2008¬2009 йиллардаги жаҳон молиявий¬иқтисодий инқирози ва Covid¬19 пандемияси шароитида янада долзарблашди. Етарлича молиявий билимларга эга бўлмаслик оқибатида қатор мамлакатлар аҳолиси чуқур ўйланмаган молиявий қарорлар қабул қилиши

натижаси салбий оқибатларга олиб келди. Салбий ҳолатлар дастлаб аҳолининг муаммоли қарзлари кўринишида намоён бўлди. Жумладан, молиявий институтлар томонидан тўлов қобилияти паст ва ўз молиявий мажбуриятларини бажариш имкониятига эга бўлмаган қарз олувчиларга ипотека кредитлари берилди. Ипотека кредити олаётганларнинг аксарияти фойдаланаётган молия дастурлари ва унинг хусусиятлари тўғрисида тўлиқ маълумотга, етарли иқтисодий билимга эга бўлмаган. Шу муносабат билан 2011 йилда "Катта йигирматалик" саммитида истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш ва молиявий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш макроиқтисодий даражада молиявий барқарорликка эришишнинг муҳим шарти сифатида тан олинди.

2012 йилдаги ИҲРТ ва Молиявий таълимни таъминлаш бўйича халқаро агентлик ҳамкорлигида ўтган саммитда ишлаб чиқилган "Молиявий таълим бўйича миллий стратегия тамойиллари" маъқулланди. 2014 йилда ИҲРТ нинг Молиявий таълимни таъминлаш бўйича халқаро агентлиги томонидан "Миллий молиявий таълим стратегиясини жорий этиш бўйича йўриқнома" ишлаб чиқилди ва танланган мамлакатларда миллий молиявий таълим стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш бошланди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. ИҲРТ ҳисоботига мувофиқ 2017¬2021 йилларда МДҲ мамлакатларида катта ёшдаги аҳолининг молиявий саводхонлик даражаси борасида ИҲРТ га аъзо мамлакатлар, Жануби¬Шарқий Европа мамлакатларига нисбатан паст кўрсаткич қайд этилган. Ушбу ҳолат МДҲ мамлакатларида аҳоли ўртасида молиявий саводхонлик даражасини ошириш борасида жиддий муаммолар мавжудлигини кўрсатди.

2021 йилда Беларус, Россия, Ўзбекистон ва Қозоғистонда молиявий саводхонлик кўрсаткичи МДҲ бўйича ўртача кўрсаткич даражасидан юқори қайд этилди. Молиявий саводхонлик кўрсаткичининг муҳим компоненти ҳисобланган молиявий билимлар кўрсаткичи бўйича Беларусь ва Қозоғистонда ўртача даражадан юқори кўрсаткичга эришилган. Ушбу ҳолат МДҲ нинг бошқа мамлакатларида молиявий саводхонликнинг базавий билимларини шакллантиришга қаратилган таълим дастурлари ва молиявий таълим тизимини такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда.

Молиявий саводхонлик даражасини аҳолининг маълумоти бўйича таҳлили ушбу кўрсаткичнинг асосан ёшлар, яъни маълумоти йўқ ва ўрта маълумотлилар ўртасида пастлигини кўрсатмоқда. Мазкур ҳолат ёшлар ўртасида молиявий саводхонлик даражасини ошириш бўйича мақсадли миллий стратегияни ишлаб чиқиш зарурлигини тақозо этади. Назаримизда молиявий саводхонлик бўйича миллий стратегияни шакллантиришда асосий

эътиборни ИҲРТ томонидан ишлаб чиқилган ва амалиётга тавсия этилган услубиётдан фойдаланишга қаратиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоланинг назарий ва услубий асоси бўлиб молиявий саводхонликни оширишга хизмат қилувчи халқаро дастурлар, уларнинг амалиётга жорий қилинишининг аҳамияти, ривожланган ва ривожланаётган давлатларда молиявий саводхонлик дастурларининг афзалликлари, мамлакатимиздаги иқтисодий йўналишдаги турли дастурлар, камбағалликка қарши курашиш борасида олиб борилаётган амалий ишлар ва чора-тадбирларни таҳлил қилиш асосида чиқарилган илмий хулосалар хизмат қилади. Шунингдек, тадқиқот жараёнида эксперт баҳолаш, жараёнларни кузатиш, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишли хулосалар чиқаришга имкон берувчи усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқот давомида амалга оширилган таҳлиллар ҳамда улар орқали қўлга киритилган натижаларга кўра қатор назарий қоидалар ва амалий таклифларни илгари суриш мумкин.

Хорижий давлатлар тажрибасини ўрганишда Австралия, Буюк Британия, Қўшма Штатлар, Бразилия ва Хитой давлатларида молиявий саводхонлик дастурларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Австралия ҳукумати томонидан 2004 йил бошида молиявий саводхонлик бўйича миллий дастур ишлаб чиқилиб, унинг доирасида 2005 йилда молиявий саводхонлик жамғармаси ташкил этилган. Бундан ташқари, Австралия ҳукумати молиявий саводхонликни тоифалаш бўйича, хусусан, етиб бориш қийин бўлган жойларда яшовчи ёшлар ва аҳолининг саводхонлигини ошириш юзасидан бир қатор дастурлар ишлаб чиқди.

Қўшма Штатларга келсак, у ерда дунёдаги энг йирик молия маркази – Нью-Йорк жойлашган бўлиб, аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш борасида бой тажрибага эга. Қўшма Штатлар Ғазначилиги 2002 йилда Молия институтлари бюроси давлат агентлигини ташкил этди. АҚШ Конгресси билан ҳамкорликда Молиявий саводхонлик ва таълим комиссияси ташкил қилинди. 2006 йилда эса Молиявий саводхонликнинг миллий стратегияси ишлаб чиқилди. Амалга оширилаётган чора-тадбирлар йўналиши бир хил бўлишига қарамасдан, АҚШда бу борада сезиларли натижаларга эришилган. Мазкур мамлакатда молиявий саводхонлик даражаси юқори ҳисобланади. Америкада «молиявий саводхонлик» ҳақиқий миллий ҳаракат мақомини олди. Ушбу ривожланишнинг эркин модели молиявий саводхонлик борасида турли географик ва ижтимоий шароитларда яшовчи турли мақсадли гуруҳлар билан ноёб тажриба тўплаш имконини беради.

Бразилияда 2010 йилда бошланган синов лойиҳаси мамлакат бўйлаб 30 минг ўқувчини қамраб олди ва муваффақиятли якун топди. Кейинги йилларда бу лойиҳа мамлакат бўйлаб 212 мингта мактабга татбиқ этилди ва унинг иштирокчилари сони 58 миллионга етди.

Хитойда ҳам, Бразилияда бўлгани каби, аҳолининг молиявий маданиятини ошириш жараёнида давлат асосий ижрочи ҳисобланади. Шу билан бирга, ХХР ҳозирги пайтда аҳолининг молиявий саводхонлигини оширишга қаратилган ягона дастурга эга эмас. Бу соҳада фақат айрим давлат органларининг саъй-ҳаракатлари эътиборга моликдир. Бунга ўқувчиларнинг молиявий саводхонлигини ошириш дастурини мисол келтириш мумкин. Ушбу дастур Халқ таълими вазирлиги ва Хитой молия вазирлиги ҳамкорлигида ишлаб чиқилган.

Ушбу чора-тадбирларни Ўзбекистон шароитида қўллаш мумкинлигига келсак, уларнинг баъзилари жуда истиқболли ҳисобланади. Бу эса аҳолининг молиявий саводхонлиги нуқтаи назаридан Ўзбекистон, Хитой ва Бразилия ўхшашлиги билан изоҳланади.

Бу борада Ўзбекистон тажрибасида алоҳида эътиборга молик чора-тадбирлар амалга оширилган. Илк маротоба Ўзбекистонда маҳалла, туман, шаҳар ва вилоят кесимида “Темир дафтар”, «Ёшлар дафтари» ва «Аёллар дафтари» шакллантирилди. Дафтарлар, ҳокимлар, сектор раҳбарлари, мутасадди ташкилотлар ёшлар ва аёллар масалаларида ҳар бир ҳудудда ҳолат қандайлиги ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиш, шунга қараб чора-тадбир белгилаш учун жуда зарур манба бўлиб ҳизмат қилиниши белгиланди. Пандемия муносабати билан мамлакатда карантин чоралари кучайтирилган, эҳтиёжманд оилаларни манзилли қўллаб-қувватлаш зарурати янада ошишига олиб келган бир шароитда айнан «темир дафтар»га киритилган фуқароларга биринчи навбатда давлат ёрдамини йўналтириб туриш, ижтимоий барқарорликни сақлаб қолиш учун асос бўлиб хизмат қилди.

Шу ўринда, аҳоли молиявий саводхонлигининг ижтимоий аҳамиятига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Чунки, алоҳида шахснинг молия борасидаги билим ва кўникмалари пировардида бутун жамият иқтисодий ҳаётининг муваффақияти ва барқарорлигини белгилаб беради.

Р.Восканяннинг таъкидлашича, аҳоли молиявий саводхонлигини ошириш масаласини унинг даражасига таъсир кўрсатувчи асосий омилларни аниқламасдан туриб ҳал этиб бўлмайди. Шунга кўра у қуйидаги омилларга эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайди:

1) мамлакатдаги иқтисодий таълим даражаси;

2) молиявий инфратузилманинг ривожланганлик даражаси;

3) аҳолининг иқтисодиётга бўлган ишончи даражаси;

4) молиявий хизматлардан фойдаланиш имкониятлари.

Фикримизча, аҳоли молиявий саводхонлиги тушунчаси ўта даражада умумлаштирилган мазмун касб этиб, уни молиявий саводхонлик даражасига таъсир кўрсатувчи омилларнинг юқорида келтирилган таснифи тўлиқ ифодалай олмайди. Унинг мазмун-моҳиятига чуқурроқ кириб бориш ўз навбатида мазкур тушунчанинг турли (масалан, алоҳида шахс, муайян ҳудуд аҳолиси, мамлакат аҳолиси) даражаларини табақалаштиришни тақозо этади.

Молиявий саводхонликни юксалтиришнинг омилларидан бири молиявий таълимдир. Молиявий саводхонликни юксалтириш бўйича лойиҳаларни амалга оширишнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, молиявий саводхонликни оширишга қаратилган барча дастурлар давлат ташаббусларидан келиб чиқади, кейин эса давлат ва хусусий ташкилотлар жалб этилади. Кўпгина мамлакатларда дастурларни молиялаштиришнинг энг кенг тарқалган вариантларидан бири миллий (марказий) банклар орқали ташкил этилганлигидир, масалан, Полша, Белгия, Чехия, Корея, Индонезия, Венгрия, Сербия кабиларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Иккинчи энг кенг тарқалган ўринни Қўшма Штатларда, шунингдек, Буюк Британия, Корея, Япония ва Ирландияда мавжуд бўлган молиявий регуляторлар эгаллайди. Шу билан бирга, ҳомийлик таълим вазирликлари, жамғармалар, таълим ташкилотлари ёки бандлик масалалари бўйича ташкилотлар ва бошқалар томонидан амалга оширилиши мумкин.

Жаҳонда молиявий таълимни ривожлантириш ва аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш бўйича муаммоларини тушуниш, ҳал этилиши ва кўламига кўра мамлакатларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Молиявий таълим ва аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш муаммолари узоқ даврдан бошлаб ўрганилиб, муваффақиятли ҳал этиб келинаётган мамлакатлар (АҚШ, Канада, Австралия, Буюк Британия, Германия, Франция, Сингапур ва Янги Зелландия);

2. Молиявий таълим ва аҳолининг саводхонлик даражаси муаммолари кун тартибига қўйилган ва мазкур муаммо ҳал этиш чора-тадбирлари амалга ошириш жараёнидаги мамлакатлар (Италия, Нидерландия, Австрия, Польша, Чехия, Ҳиндистон, Россия);

3. Молиявий таълим ва аҳолининг молиявий саводхонлиги даражасини ошириш муаммосини ўрганиш кун тартибига қўйилиши режалаштирилаётган ва бу борада айрим тадбирлар амалга оширилаётган мамлакатлар (бошқа мамлакатлар).

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, аҳоли, тадбиркорлар ўртасида молиявий саводхонликни ошириш масаласига эътибор қаратилиши банк-молия бозори ривожланишига туртки берувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан молиявий саводхонликни ошириш бўйича халқаро тажрибанинг илғор ютуқлари инобатга олинган ҳолда «Ўзбекистонда 2019–2021 йилларда аҳолининг молиявий саводхонлик даражасини ошириш дастури» ишлаб чиқилди.

Аҳоли ва тадбиркорлар уларга кўрсатилаётган молия маҳсулотлари ва хизматларининг мазмуни, шартлари, молиявий хавф-хатарларини баҳолаш бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлмаслиги мумкин. Шу сабабли тегишли ташкилотлар томонидан кўрсатилаётган молиявий хизматлар тўғрисидаги базавий маълумотлар бўйича аҳоли ўртасида тушунтириш ишларини олиб бориш оддий истеъмолчининг молия ташкилотлари билан самарали алоқасини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кун болалари эртанги кунимизнинг инвесторлари, миллионерлари, молиячилари, омонатга пул қўювчилари, кредиторлари ва акциядорларидир. Ўзбекистонда ёшлар ва болалар аҳолининг 60 % ини ташкил қилишини ҳисобга оладиган бўлсак, ёшлар онгига молиявий саводхонлик, пул, молия, жамғарма, тежамкорлик каби тушунчаларни кичиклигидан сингдириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Ёшларнинг молиявий саводхонлигини ошириш учун қуйидагилар зарур:

– ёшлар ва болалар билан оилавий бюджетни режалаштириш, яъни оиладаги даромад нимага сарфланаётганлигини кўрсатиш жоиздир;
– пулни тежаш учун маҳсулотларни танлашни арзонроққа ўргатиш тавсия этилади;
– «молиявий» ўйинларни уюштириш, «Монополия» стол ўйини пулнинг функциялари ва имкониятларини мукаммал тарзда намойиш этади;
– ёшларни банк хизматларидан фойдаланиш ва рақамли тўловларни амалга оширишга ўргатиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан мультфильмлар орқали болаларнинг молиявий саводхонлигини оширишга қаратилган лойиҳалар мавжуд. Масалан, регуляторнинг finlit.uz ижтимоий тармоқлари ва расмий сайтига жойлаштирилган қувноқ дўмбоқчалар «Молиявий саводхонлик алифбоси» ўқув-таълим мультфильмининг “Жаннатмакон орол” номли қисмида болаларга инвестиция тушунчаси Тиканвойнинг ёнғоқни кўпайтириш ғояси орқали жуда оддий усулда тушунтириб берилган.

Севимли мультфильм қаҳрамонлари орқали болалар молиявий саводхон инсоннинг харидлар рўйхатини тўғри тузиш, харажатларни режалаштириш, жамғармаларни шакллантириш ва бошқа фазилатлари хақида яқиндан билиб оладилар.

Банк фаолиятида молиявий саводхонликни оширишнинг долзарблиги банклар томонидан кўрсатиладиган хизматлар рўйхатининг кенгайиши, молиявий воситаларнинг мураккаблашиши, глобаллашув жараёни ва блокчейн технологияларининг молия сектори ривожланишига таъсири билан боғлиқ. Молиядан оқилона фойдаланиш қийматини оширадиган иқтисодий инқирозни, шунингдек, таълим шароитида таълим олган аҳолининг кўпчилигининг молиявий билимларининг XXI аср ҳақиқатига мос келмаслигини ҳам ҳисобга олиш керак.

Шу омилларни ҳисобга олган холда, Марказий банк томонидан аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш мақсадида Finlit.uz ахборот-таълим ресурси ишга туширилди. Мазкур лойиҳа олдига мамлакат аҳолиси томонидан молиявий хизматларни танлаш ва улардан фойдаланиш, шунингдек, оқилона ва масъулият билан молиявий қарорлар қабул қилиш ҳамда молия бозоридаги имкониятларни тўғри баҳолашга ёрдам берувчи билим ва кўникмаларни шакллантириш вазифалари қўйилган. Материалларда берилган маълумотлар тавсиявий характерга эга бўлиб, улар молиявий саводхон шахснинг хулқ-атвори ва кўникмаларини шакллантиришга қаратилган.

Хулоса ва таклифлар. Жамиятда аҳоли орасида молиявий саводхонликни шакллантиришнинг асосий омиллари бизнингча қуйидагилардир:

1. Таълим. Таълим даражаси молиявий саводхонликка таъсир қилувчи асосий омиллардан биридир. Таълим сифати ва даражаси қанчалик юқори бўлса, инсоннинг молия соҳасидаги билим ва кўникмаларга эга бўлиш эҳтимоли кўпроқ бўлади. Молиявий саводхонлик даражаси юқори бўлган инсонлар ва миллионерлар қиёфасини яратиш ва таҳлил қилиш борасида тадқиқот ишлари олиб борган Уильям Данко ва Томас Стэнли "Менинг қўшним - миллионер" бестселлерида миллионерлар ўз болалари ва набираларининг таълими учун кўп маблағ тикишларини маълум қилишган.

2. Тажриба. Молиявий саводхонликни шакллантиришда шахсий молияни бошқариш тажрибаси муҳим рол ўйнайди. Ўз маблағини бошқариш тажрибасига эга бўлган одамлар, одатда, молиявий жиҳатдан кўпроқ масъулиятли ва онгли қарорлар қабул қилишади.

3. Мухит. Инсон яшайдиган ва фаолият юритадиган муҳит унинг молиявий саводхонлигига таъсир кўрсатмай қолмайди. Мисол учун, инсон моли-

явий масалалар биргаликда муҳокама ва ҳал қилинадиган оилада турмуш кечирса, бу молиявий саводхонликни шакллантиришга ёрдам беради.

4. Маданият ва одатлар. Инсонларнинг ҳар куни амалга оширадиган ишларининг 95 % ини уларнинг ҳаёти давомида орттирган одатлари ташкил этади. Шу боис ҳам одатлар ва улар натижасида ҳосил бўлган маданият нафақат молиявий саводхонликка, балки инсоннинг келажак ҳаётида ҳам ижобий ўзгариш ясайди. Масалан, пул жамғаришни одат тусига киритиб, кунига 5 доллардан йиғиб борилса ва маълум суммага етгандан сўнг банкка омонатга қўйиш орқали иқтисодий фаровонликни таъминлашнинг бир усулини яратиш мумкин.

5. Мамлакатнинг иқтисодий даражаси. Давлатнинг иқтисодий даражаси молиявий саводхонликка ҳам таъсир қилиши мумкин. Ривожланган мамлакатларда яшовчи одамлар одатда таълим олиш ва молия соҳасида тажриба борасида кўпроқ имкониятларга эга. Чунки интеллекти юқори ходимлар учун айнан ривожланган мамлактларда кўп тўлашади.

6. Оммавий ахборот воситалари. Оммавий ахборот воситалари аҳолининг молиявий саводхонлигини оширишга сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин, чунки улар одамларга молиявий воситалар ва имкониятлар ҳақида кўпроқ маълумот беради.

7. Шахсий эътиқод ва қадриятлар. Шахсий эътиқод ва қадриятларнинг молиявий саводхонликка таъсирини баҳолашда қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратиш муҳим. Мисол учун, инсон кредит олишга эҳтиёжи бўлсада, бироқ кредитни фоизли қарз сифатида билиб, қабул қилмаса ва эътиқодига кўра уни ноҳалол деб ҳисобласа, у кредит олишдан қочиши ва ўз молиясини бошқаришда зарур тажрибага эга бўлмаслиги мумкин.

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, аҳолининг молиявий саводхонлигини шакллантириш кўплаб омилларга, жумладан, таълим, тажриба, атроф-муҳит, маданият, шахсий фазилатлар, ахборот ва молиявий саводхонликка боғлиқ. Ушбу омилларнинг ривожланишига ўқитиш, молиявий хизматларнинг мавжудлигини ошириш ва молиявий маданиятни ривожлантириш учун қулай муҳит яратиш орқали эришиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Mijs W. Importance of financial education. The European Banking Federation, 2015: http://www.ebffbe.eu/wpcontent/uploads/2015/06/The Importance of Financial Education.pdf

2. Bernheim, B. D. Financial illiteracy, education, and retirement saving. In Living with Defined Contribution Pensions (Mitchell, O. & Schieber, S. eds). Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. pp. 38¬68; Braunstein, S. & Welch, C. Financial literacy: An overview of practice, research, and policy. Federal Reserve Bulletin, 88 (11), 2002, pp. 445¬457 URL: http://www.federalreserve.gov/pubs/bulletin/2002/1102lead.pdf

3. Bowen, C. F. Informal money management education: Perceptions of teens and parents. Consumer Interests Annual, 42, 1996, p. 233; Rand, D. Financial education and asset building programs for welfare recipients and low income workers: The Illinois

4. OECD/INFE. The High level Principles on National Strategies for Financial Education. Paris, August 2012.

5. OECD (2021), Financial Literacy Levels in the Commonwealth of Independent States in 2021 www.oecd.org/financial/education/financial literacy levels in the commonwealth of independant-states 2021

6. Уильям Д.Данко, Томас Дж. Стэнли “Менинг қўшним - миллионер”, “Зукко китобхон”, Тошкент-2021 й.

7. Брайан Трейси. Как увеличить свои доходы в 2-3 раза. https://youtu.be/lUb9N4oQdTY

8. Bodo Shefer speaking at Synergy Global Forum 2016, Part 1 https://youtu.be/nQRcI1Xb-c8

9. Жеймс Клир “Атом одатлар”. “Asaxiy Books” 2022 й.

10. “Латте омили” “Asaxiy Books” 2022 й.

11. “Яланғоч иқтисодиёт” “Asaxiy Books” 2022 й.

12. О.Вихрова https://cyberleninka.ru/article/n/smi-kak-instrument-povysheniya-finansovoy-gramotnosti-vzroslogo-naseleniya-rf

13. Восканян Р.О. Финансовая грамотность как условие формирования финансовой культуры. Azimuth of Scientific Research: Economics and Administration. 2018. Т. 7. № 1(22). 38-С.

14. https://t.me/finlituzb/2004

15. https://finlit.uz/oz/

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада аҳолининг молиявий саводхонлигини шакллантиришнинг муҳим омиллари, мамлакат аҳолисининг ва шахснинг молиявий саводхонлиги даражасига таъсир кўрсатувчи умумий омиллар, шунингдек, болалар молиявий саводхонлигини оширишдаги долзарб факторлар ва унинг аҳамияти ҳамда молиявий саводхонликни оширишдаги халқаро тажриба андозалари, АҚШ, Бразилия, Хитой ва Австралиядаги молиявий саводхонликни шакллантириш амалиёти ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуются важные факторы формирования финансовой грамотности населения, общие факторы, влияющие на уровень финансовой грамотности населения страны и отдельного человека, а также текущие факторы и их значение в повышении финансовой грамотности детей и международный опыт в области повышения финансовой грамотности, практика формирование финансовой грамотности в Соединенных Штатах, Бразилии, Китае и Австралии.

SUMMARY

This article examines the important factors of the formation of financial literacy of the population, general factors affecting the level of financial literacy of the population of the country and an individual, as well as current factors and their importance in improving financial literacy of children and international experience in the field of improving financial literacy, the practice of financial literacy in the United States, Brazil, China and Australia.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA GEOGRAFIYA FANINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O'QITISHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH

Shodiyev H. R.
Navoiy davlat pedagogika instituti o'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i

Tayanch so'zlar: masofaviy ta'lim, aralash ta'lim, axborot ta'lim muhiti, platforma, web-sayt.

Ключевые слова: дистанционное образование, смешанное обучение, информационная среда обучения, платформа, веб-сайт.

Key words: distance education, mixed education, information learning environment, platform, website.

Bugungi kunda xorijning rivojlangan oliy ta'lim muassasalari an'anaviy ta'lim bilan birga masofaviy va aralash ta'limga alohida e'tibor qaratilishi tufayli talabalar tomonidan fanlarni o'zlashtirishga qo'yiladigan talablar, ya'ni umumiy ta'lim dasturini amalga oshirish shartlari va tuzilishi o'zgarib bormoqda.

Masofaviy va aralash ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning keng ko'lamli qo'llanilishi nafaqat o'quv jarayonini epidemiologik xavfsiz amalga oshirishga, balki ta'limini raqamli postindustrial jamiyatning zamonaviy voqeliklariga moslashtirishga imkon beradi. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan fanlarni, jumladan geografiya fanlarini o'qitish samaradorligini oshirishda, talabalarning geografiyaga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishda masofaviy o'qitish tizimlaridan, axborot ta'lim muhitlaridan, ta'lim platformalaridan, ta'limiy web-saytlardan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish lozim. Buning uchun dastlab xorijiy tajribalarni o'rganish orqali, mamlakatimiz oliy ta'lim tizimiga joriy etishni taqoza etadi.

Masofaviy o'qitish tizimlari fanlarni, shu jumladan geografiya fanlarini chekka hududlari aholisini o'qitish, maktab ta'limi, kasb-hunar ta'limi, korporativ va harbiy tayyorgarlik, oliy va uzluksiz ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun qo'llaniladi. Texnik nuqtai nazardan, bu yerda o'qituvchi va o'quvchi-talabalar uchun barcha aloqa vositalari taqdim etilgan - sirtqi ta'limda

kompyuter o‘quv dasturlari, web-texnologiyalar, videokonferensiyalar, sun’iy yo‘ldosh televideniyasi, turli elektron ommaviy axborot vositalaridagi o‘quv materiallari faol qo‘llaniladi.

Shunday qilib, 90-yillarda paydo bo‘lgan masofaviy ta’lim dasturlari XX asrda keng ko‘lamli yondashuvlar bilan ajralib turadi. Ayni paytda CALS (Continuous Acquisition and Life cycle Support) dasturi joriy etilgan bo‘lib, bunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari asosida talabalar bilan aloqa va fikr-mulohazalarga asoslanib, tarmoqlar orqali mustaqil o‘quv kurslarini taklif etadi. Shuningdek, kompyuterlashtirilgan darslarni taklif qiladi, undan so‘ng o‘qituvchilar bilan elektron pochta orqali muhokama qilinadi hamda hafta oxirida markazlashtirilgan yuzma-yuz fikr mulohazalar olib boriladi [1].

AQShda masofaviy dasturlardan talabalarning qariyb 20 foizi ta’lim oladi va bu ko‘rsatkichning o‘sish sur’ati an’anaviy ta’lim shakllariga qaraganda samarali hisoblanadi. Kollej o‘quvchilarining qariyb 10 foizi, attestatsiyaga ega bo‘lgan dasturlarda (asosiy oliy, tamomlangan oliy, bakalavr) talabalarning yarmi, doktorantura va magistratura yo‘nalishlarida, talabalarning uchdan bir qismi masofadan turib ta’lim oladi. O‘qituvchilarning 2/3 qismi (an’anaviy va masofaviy kollejlarda) yarim kunlik (to‘liq bo‘lmagan) ishlaydi. AQShda har yili 2 millionga yaqin kishi onlayn oliy ma’lumot oladi. Shunga ko‘ra, masofaviy ta’lim uchun mo‘ljallangan dasturiy ta’minot va texnik vositalar jadal rivojlanmoqda. AQShda masofaviy o‘qitish tizmlaridan samarali foydalanib kelinayotgan Penn State, Florida universiteti, Massachusets oliy ta’lim muassalarini misol sifatida keltirish mumkin [2]. Ushbu oliy ta’lim muassasalarida geografiya fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan interaktiv o‘quv vositalaridan samarali foydalanib kelinadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida masofaviy ta’lim bozorining o‘sishi yiliga o‘rtacha 10-20% ni tashkil qiladi [3]. Hozirgi vaqtda global iqtisodiy inqiroz jamiyatning barcha asosiy sohalariga ta’sir qila boshlagan bir paytda, AQSH va boshqa mamlakatlarda ta’lim ko‘p insoniyat uchun o‘zini-o‘zi o‘qitishga aylanmoqda. Bunda talabaning nufuzli onlayn ta’lim muassasalarida ishlab chiqilgan multimedia o‘quv dasturlaridan foydalanishi, faqat vaqti-vaqti bilan repetitor yordamiga murojaat qilishi orqali sifatli ta’lim olib kelmoqda. Shu maqsadda bugungi kunda AQSH oliy ta’lim muassasasining roli va funksiyasini bilim manbaidan Learning management system (LMS) orqali olingan bilimlar koordinatoriga aylantirmoqda.

Yevropa davlatlarida masofaviy va aralash ta’limga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning faoliyati global

tarmoq orqali amalga oshiriladi. Yevropa davlatlarida global tarmoq orqali tahsil olish uchun interaktiv kurslar va gipermatnli o‘quv vositalar ishlab chiqilgan. Shuningdek, o‘qitishni texnik va uslubiy ta’minlash, pedagogik texnologiyalar hamda umuman o‘quv jarayonini boshqarish sifatini nazorat qilishni o‘z ichiga oladi. O‘quv fanlari mazmunini ishlab chiqish professor-o‘qituvchilarning birgalikdagi sa’y-harakatlari yoki chetdan mutaxassislarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Bu kabi vositalardan Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Polsha va Chexiya oliy ta’lim muassasalarida ham samarali foydalanib kelmoqda. Keltirilgan davlatlarning o‘qitish holatini tahliliga ko‘ra, geografiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda didaktik elektron ta’lim resurslardan, vebga yo‘naltirilgan o‘quv vositalardan, onlayn o‘qitish tizimlaridan, axborot ta’lim muhitlaridan, ta’lim portallaridan, ta’limiy web-saytlaridan faol foydalanilib kelinmoqda. Mazkur davlatlarning oliy ta’lim muassasadlarida geografiya faniga oid keyslar berib boriladi. Talabalar berilgan keyslarni mashg‘ulotlar vaqtlarida, darsdan tashqari o‘quv faoliyatlarida axborot ta’lim muhitlaridan, ta’limiy portallaridan va ta’limga oid web-saytlaridan foydalanib bajarib kelmoqda. Eng qadimgi ilmiy va geografik ta’limning uzoq an’analariga ega bo‘lgan mamlakatlar - o‘ziga xos barqaror va o‘zini-o‘zi ta’minlaydi. Shuningdek, Yevropani qator davlatlarida, jumladan Belgiya, Finlyandiya, Niderlandiya oliy ta’lim muassasalarida geografiya fanini o‘qitishda masofaviy o‘qitish tizimlari va ta’lim muhitlaridan foydalanish bilan birga dala amaliyotlarida foydalanilib kelinmoqda. Bunda talabalar geografiyaga oid tadqiqot ishlarini olib borish imkoniyalari ta’minlangan.

Italiya, Ispaniya, Lotin Amerikasi davlatlarida esa geografiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda va talabalarning tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadida qo‘shma dasturlar ishlab chiqilgan. Ushbu oliy ta’lim mussasalarida geografiya fanlarini o‘qitishda virtual o‘qitish tizimlaridan, video resurslardan va muammoli ta’lim texnologiyalaridan keng ko‘lamda foydalanilib kelinmoqda.

Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koyeyaning oliy ta’lim muassasalarida geografiya fanlarini o‘qitish modeli o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi, bu yerda keng qamrovli bilimlar paradigmasiga muvofiq, ta’limning ekologik va gumanitar-tarixiy komponentlari ayniqsa samarali hisoblanadi. Ushbu davlatlarning oliy ta’lim muassasalarida talabalarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishga qaratilgan o‘quv vositalaridan, jumladan sun’iy intellekt tizimlaridan keng ko‘lamda foydalanilib kelinmoqda.

Turkiyada talabalarning yarmi masofadan turib, turli ta’lim muhitlaridan foydalanib ta’lim oladi, Hindiston oliy ta’lim muassasalarida bir million talaba onlayn ta’lim oladi. Global tarmoq orqali, xususan onlayn o‘quv kurslar, axborot ta’lim muhitlari, ta’lim portallari, ta’limiy web-saytlar kabi masofaviy ta’lim shakllari Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlarida, shu jumladan Rossiya, Ukraina, Belarusiya, Qozog‘iston va boshqa davlatlarda faol davom etmoqda. Xususan, Rossiyada ko‘plab ta’lim muassasalari masofaviy ta’limni taklif qilishadi, shu bilan birga ko‘p jihatdan sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishadi, birinchi navbatda bunday faoliyat uchun tayyorlanayotgan pedagog kadrlarning yetishmasligi, mamlakatning hozirgi iqtisodiy voqeligida aholining yetarli darajada internetlashtirilmaganligi va h.k.. Bilim hosil qilishning yangi shakllari ilmiy tadqiqotlarni qayta tashkil etishni va murakkab fanlararo muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan mutaxassislarni tayyorlashni taqozo etadi [3].

Dunyo bo‘ylab ta’lim muassasalari pedagogik va boshqaruv, axborot, tashkiliy, texnik va hokazo eng yangi texnologiyalardan foydalangan holda ta’lim jarayonini amalga oshirishga o‘ziga xos tuzatishlar kiritmoqda. Internet makonida yagona global ta’lim hamjamiyatiga yo‘naltirilgan harakat asta-sekin faollashmoqda. Shu bilan birga, ta’lim texnologiyalarining global birlashuvi, shubhasiz, hali juda uzoq, garchi bugungi kunda ham dunyoning eng yaxshi oliy ta’lim muassasalarida o‘qishni istaganlar bir qator shartlar, jumladan, til va narx tartibini hisobga olgan holda buni amalga oshirishlari mumkin. Shu bilan birga, turli mamlakatlarda LMS tizimidan foydalanib o‘qitishning noyob tajribasi butun dunyo bo‘ylab masofaviy ta’lim tarmog‘ini rivojlantirishga xizmat qilishi shubhasizdir, unga tobora ko‘proq yangi davlatlar qo‘shilmoqda.

Masofaviy ta’limni muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosi onlayn ta’lim jarayonini samarali qurish imkonini beruvchi ta’limni boshqarish tizimlari (LMS) hisoblanadi. 2014-yilda ta’limni boshqarish tizimlarining jahon bozori 2,5 milliard dollardan ortiq baholandi [4]; 2009 yilda bozor buning yarmini tashkil etdi, ya’ni 1,2 milliard dollarni tashkil etdi. Dunyo bo‘ylab 600 dan ortiq LMS sotuvchilari mavjud [116]. Eng yaxshi 15 ta kompaniya LMS global bozorining yarmini tashkil qiladi. AQSH oliy ta’lim muassasalarida o‘tkazilgan tadqiqotga ko‘ra (1000 dan ortiq talaba bilan), eng mashhur LMS tizimlari Blackboard Learn, Moodle, Desire2Learn va Canvas hisoblanadi. Blackboard Learn platformasidan AQSH oliy ta’lim muassasalarining 35,8%, Moodle - 19,7%, Desire2Learn - 9,5% va Canvas - 9% foydalanadi. Masofaviy ta’lim kurslarida qatnashayotgan talabalar soni bo‘yicha Blackboard Learn yetakchi

(barcha talabalarning 44,6 foizi), talabalarning 16,5 foizi Moodle platformasida, 12,9 foizi Canvasda va 12,6 foizi Desire2Learn'da tahsil oladi [5].

Xorijiy oliy ta'lim muasssasalarining ta'lim va tarbiya jarayoniga LMS tizimini joriy etish orqali quyidagi natijalarga erishib kelinmoqda: xarajatlarni tejash; individual o'quv rejasini shakllantirish; loyihalar bo'yicha talabalarning jamoaviy ta'limini va birgalikdagi ishlarini tashkil etish; o'quv dasturlari samaradorligini baholash uchun tahliliy vositalar; muqobil ta'lim modellari (chatlar, konferensiyalar, davra suhbatlari, onlayn ma'ruzalar va seminarlar, loyiha ishi va boshqalar); mobil va onlayn ta'lim; kunduzgi, sirtqi va masofaviy ta'lim imkoniyatlarini birlashtirgan yagona ta'lim jarayoni.

Bular asosida quyidagi imkoniyatlar ta'minlanadi: global tarmoqni bir necha kanallar orqali uzatish; talabalar profilini kuzatish, individual o'quv rejasini shakllantirish; axborotni yetkazishning yangi usullaridan foydalanish va talabalar bilan ishlashni tashkil etish (so'rovlar, loyihalar, chatlar, muhokamalar va boshqalar); vebga mo'ljallangan didaktik o'quv vositalardan foydalanish; kurslarning umume'tirof etilgan standartlarga muvofiqligi; tizimning analitik imkoniyatlari (eng ommabop o'quv kurslarini aniqlash, talabalarning ish sifatini baholash, muvaffaqiyatlarni kuzatish, sarflangan resurslar narxini tahlil qilish uchun statistik ma'lumotlarni to'plash); samarali boshqaruv va yagona hisobotni yaratish uchun boshqa tizimlar bilan integratsiya qilish.

Bu kabi imkoniyatlar orqali xorijiy oliy ta'lim muassasalarida talabalarning qamrovini kengaytirish va mustaqil ta'lim olishning samarali usullarni tadbiq etishga erishilib kelinmoqda.

Shu bilan birga bugungi kunda xorijiy oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassilarni tayyorlashda mobil texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Bunga misol sifatida Blackboard Collaborate onlayn hamkorlik uchun mo'ljallangan platformani keltirish mumkin. Ushbu platformadan Prinston, Boston, Stenford, Merilend, Manchester, Sankt-Peterburg davlat universiteti, Uzoq Sharq federal universiteti, Ural davlat ta'lim, fan universiteti va dunyoning boshqa ko'plab oliy ta'lim muassasalarida foydalanilib kelinmoqda.

Jahon amaliyotida global tarmoq orqali ta'lim olish afzalliklari bilan uyg'unlashganligi sababli talabalarning idrok etish xususiyatlarini hisobga olgan holda turli xil o'qitish formatlari va modellarini samarali integratsiyalashuvini o'z ichiga olgan aralash model (aralashtirilgan ta'lim) shakllantirilganidan dalolat beradi [6]. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, geografiya fanlarini o'qitish samaradorligini oshirishda aralash ta'lim modelidan foydalanish samaraliroq, chunki talabalarning qiziqishini uyg'otish, ularning o'quv faoliyatini oshirish

imkonini beradi va eng muhimi - bu model jamiyatning o‘zgaruvchan turmush tarzini hisobga oladi. Ushbu modeldan foydalanish geografiya fanlaridan ta’lim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish va o‘qitish samaradorligini oshirish imkonini beradi hamda turli o‘quv formatlarini birgalikda qo‘llash, ularning har biridagi kamchiliklarni bartaraf etadi.

Shunday qilib, geografiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda global tarmoqdan foydalanishni joriy etishning maqsadga muvofiqligi bir qator omillar bilan bog‘liq: 1) hayotning zamonaviy ritmi sharoitida moslashuvchan o‘quv jadvallariga bo‘lgan talab; 2) ta’lim bozorida raqobat kuchaygan sharoitda kurslarni ko‘proq tanlangan yondashuv; 3) o‘quv-uslubiy vositalarni kengaytirish va kengroq auditoriyani qamrab olish; 4) geografik chegaralarni kengaytirish orqali masofaviy kanallar yordamida xorijiy oliy ta’lim muassasalari bilan raqobatlashish va hamkorlik qilish imkoniyati; 5) doimiy ravishda dolzarb axborotni saqlab turish qobiliyati; 6) talabalar tomonidan ijobiy qabul qilingan zamonaviy aloqa vositalaridan foydalanish, chunki ularning muloqot va axborot olish uslubiga mos keladi; 7) talabalarning o‘z yutuqlarini nazorat qilish va ta’limni boshqarish tizimlarini joriy etish orqali baholashda shaffoflikni ta’minlash qobiliyati.

Ta’lim xizmatlarining jahon bozori kelajakda masofaviy ta’lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi va joriy etilishi bilan tavsiflanadi, deb ta’kidlash mumkin.

Shubhasiz, masofaviy ta’limga qo‘yiladigan qator umumiy talablar va uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlar va resurslar (moliyaviy, innovatsion va texnologik, axborot, kadrlar va boshqalar) bilan turli mamlakatlardagi ta’lim muassasalari o‘ziga xos xususiyatlarga ega, geografik, etnik, ijtimoiy, madaniy, ma’rifiy an’analar, tarixiy faktlar, umuman mamlakatdagi siyosat va xususan, ta’lim tizimini rivojlantirish strategiyasi. Bularning barchasi birgalikda masofaviy ta’lim sohasida o‘quv jarayonini amalga oshirish yondashuvlarida iz qoldiradi va ta’limning innovatsion shakllarini joriy etish zarurati darajasini belgilaydi.

Shunday qilib, xorijiy oliy ta’lim muassasalarida geografiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishda global tarmoqdan foydalanib o‘qitishga alohida e’tibor qaratganligi izlanishlar natijasida ma’lum bo‘ldi. Xorijning rivojlangan davlatlarning, ya’ni AQSH, Yevropa va Osiyoning ba’zi bir oliy ta’lim muassasalarida geografiya mutaxassislarini tayyorlash bo‘yicha tajribalarini tahlil qilish asosida, aytish mumkiniki, ilk dunyoning turli mamlakatlarida yagona tizim mavjud emas degan xulosaga kelish mumkin.

Jahon ta’lim amaliyotida taqdim etilgan bo‘lajak geografiya mutaxassislarining individual, konseptual yondashuvlari, shakllari va usullarini keltirish opqali quyidagi qoidalarda umumlashtirish mumkin: 1) talabalarni tabiat hodisalari va jarayonlariga oid kreativ, kognitiv fikrlashini hamda kompetentligini rivojlantirish zaruriyati mavjud; 2) talabalarga geografik bilimlarni berishda xorijiy axborot ta’lim muhitlaridan, ta’lim portallaridan, ta’limiy web-saytlardan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish va ularni pedagogik tajriba-sinovdan o‘tkazish orqali mamlakatimiz ta’limi jarayoniga joriy etish; 3) georafiya fanini o‘rgatishga oid virtual ta’lim texnologiyalarini, interaktiv o‘quv vositalarni joriy etish; 4) talabalarning mustaqil ta’limida mobil texnologiyalardan foydalanish madaniyatini shakllantirish.

Bular asosida uzluksiz ta’lim tizimida geografiya fanlarini o‘qitish samaradorligini oshirishga va o‘quvchi-talabalarning geografik kompetensiyalarini shakllantirishga va rivojlantirishga erishiladi.

Adabiyotlar:

1. Раицкая Л.К. Дистанционное образование в США. Филологические науки в МГИМО.№10 (25), 2002.- С.147-155

2. Валеева Р.З. Дистанционное обучение и его место в системе высшего образования // Гуманитарные научные исследования. – Декабрь 2013. – № 12 [Электронный ресурс]. URL: http://human.snauka.ru/2013/12/5344 (дата обращения: 03.02.2014).

3. Киян И. В. Анализ зарубежного опыта дистанционного обучения // Энергобезопасность и энергосбережение. № 6 ((36)),, 20110. – Б. 32-36.

4. Bersin J. (2014) The Red Hot Market for Learning Management Systems. Forbes. Available at: http://www.forbes.com/sites/ joshbersin/2014/08/28/the-red-hot-market-for-learning-technology-platforms/

5. LMSs by the Numbers - Spring 2014 Updates. Available at: http://edutechnica. com/2014/05/ 26/ lms-by-the-numbers-spring-2014-updates/

6. Сорочинский М.А. Развитие информационной компетентности студентов дидактическими средствами электронной информационно-образовательной среды // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Якутск, 2019. – 191 с.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida geografiya fanini raqamli texnologiyalardan foydalanib o‘qitishda xorijiy tajribalar o‘rganilgan va ularning tajribalarini mamlakatimiz ta’limiga joriy etishga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучен зарубежный опыт преподавания географии в высших учебных заведениях с использованием цифровых технологий и даны предложении и рекомендации по внедрению их опыта в образовании нашей страны.

SUMMARY

In this article, the foreign experience of teaching geography in higher educational institutions using digital technologies is studied and suggestions and recommendations are given for the implementation of their experience in the education of our country.

TALABALARNI OBYEKTGA YO‘NALTIRILGAN DASTURLASH TILLARIGA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Xodjabayev F. D.
Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining
Navoiy viloyat hududiy boshqarmasi

Tayanch so‘zlar: kompetentlik, obyektga yo‘naltirilgan dasturlash, raqamli texnologiya, axborot texnologiya.

Ключевые слова: компетентность, объектно-ориентированное программирование, цифровые технологии, информационные технологии.

Key words: competence, object-oriented programming, digital technologies, information technology.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning barcha sohalarga tadbiq etish ko‘lami kengayishi va kompyuter qurilmalarining zamonaviylashuvi, unga mos dasturiy vositalarni takomillashuvi tufayli axborot texnologiyalari mutaxassislariga bo‘lgan ehtiyoj sezilmoqda [1]. Shuning uchun zamon talablariga mos axborot texnologiyalari mutaxassislarini tayyorlash bugungi kunda dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu muammolarni yechimi oliy ta’lim muassasalarida informatika va axborot texnologiyalari mutaxassislarini tayyorlash tizimini optimallashtirishni, ya’ni kasbiy fanlarni, jumladan dasturlash tillarini o‘qitish metodikasini takomillashtirishni, talabalarni dasturlashga oid kompetentligini rivojlantirishni taqozo etadi.

Bu borada mamlakatimizda, ya’ni umumiy o‘rta ta’lim maktablarida dasturlash tillarini o‘qitish nazariyasi va amaliyoti, dasturlash tillarini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish muammolari, oliy ta’lim muassasalarida dasturlash tillarini o‘qitish metodikasi, talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirish masalalari bo‘yicha N.N.Zaripov, M.R.Fayziyeva, U.M.Mirsanov, D.R.Ruziyeva, F.J.Toxirov, O‘.O‘.Jumaqo‘ziyevlar tomonidan izlanishlar olib borilgan.

Shuningdek, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligida o‘quvchilarning algoritmlashga o‘rgatish metodikasi, talabalarning algoritmlashga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish metodikasiga doir A.S.Lagoxa, T.N.Lebedeva, V.V.Popova, S.I.Maradjabov, T.A.Solovyeva, V.V.Kalitina kabi

olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Ushbu olimlarning tadqiqotlarida asosiy e'tibor o'quvchi-talabalarning algoritmlashga oid ijodiy qobiliyatini oshirish va kompetentligini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Ammo ularning tadqiqotlarida dasturlash tillarini o'qitish metodikasini takomillashtirish va talabalarning dasturlashga oid kompetentligini rivojlantirishga e'tibor qaratilmagan.

Shu bilan birga dasturlash tillarini o'qitish metodikasi, dasturlash tillarini turli kompyuter o'yinlarini yaratish asosida o'rgatishga oid tadqiqotlar A.Ye. Kazakova, D.G.Jemchujnikov, O.P.Yurkovets, I.V.Bajenova, E.G.Androsov, A.G.Gein, I.S.Spirin kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Shu kabi tadqiqotlar, ya'ni dasturlash tillarini o'qitish nazariyasi va amaliyoti, dasturlash tillarini o'qitishda axborot ta'lim muhitlaridan, ta'lim portallaridan, ta'limga oid veb-saytlar, masofaviy o'qitish tizimlaridan foydalanish metodikasi, talabalarning dasturlashga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish muammolariga doir izlanishlar xorijda Mara Saeli, Lennart Rolandsson, Anthemis Raptopoulou, Monika Mladenović, Divna Krpan, Luís Filipe Leite Barbosa, Arturo Rojas López, Arwa Abdulaziz Allinjawi, Anthemis Raptopoulou kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Yuqorida qayd etilgan olimlarning ishlari tahlilidan ma'lumki, ularning tadqiqotlarida talabalarning dasturlashga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish, dasturlash tillarini o'qitish metodikasini takomillashtirishga bag'ishlangan ammo talabalarning obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini rivojlantirishga yetarlicha e'tibor qaratilmagan.

Obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillarini an'anaviy o'qitish odatda talabalar uchun murakkab tuyiladi va dasturlashga bo'lgan qiziqishini susayishiga olib keladi. Bu borada ko'pgina tadqiqotlar (A.N.Bobrov, O.G.Nelzina, M.A.Pavlichenko, E.S.Pavlova)ning tahlili shuni ko'rsatadiki, obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillarini o'qitish uchun zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashni va amaliy topshiriqlardan foydalanishni taqozo etadi [2]. Shu munosabat bilan talabalarni obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid ijodiy qobiliyatini oshirishda va kompetentligini rivojlantirishda zamonaviy o'qitish vositalarini, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish lozim. Bu esa obyektga yo'naltirilgan dasturlash asoslarini o'qitishning tegishli metodikasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Ushbu masalalar bo'yicha, ya'ni obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillarini o'qitish metodikasi, talabalarning obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid mantiqiy, algoritmik, kognitiv fikrlashini rivojlantirish va kompetentligini

rivojlantirish mexanizmlariga oid izlanishlar N.A.Otaxonov, F.V.Shkarba, I.A.Babushkina, N.G.Sablukova, Ye.V.Baranova, A.N.Petrov, I.V.Rojina, V.Y.Nefedovalar tomonidan olib borilgan.

Keltirilgan tadqiqotlarda talabalarning obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini rivojlantirishga oid tadqiqot ishlari olib borilishiga qaramay, bugungi kunda mazkur masalalar bo‘yicha tadqiqot ishlarini olib borish zarurati paydo bo‘lmoqda. Bu zaruratni paydo bo‘lishi sabablaridan biri, axborot texnologiyalarning rivojlanishi, raqamli texnologiyalarning barcha sohalarga tadbiq etilishi va obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillarini takomillashuvi tufayli yuzaga kelmoqda. Shuning uchun bugungi kunda talabalarining obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini rivojlantirish oliy ta’lim muassasalaridagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Ushbu muammoni yechish uchun dastlab kompetentlik va obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga oid kompetentlik tushunchasiga aniqlik kiritish lozim.

Ta’limda kompetensiyaviy yondashuvning vujudga kelishi tarixiga oid materiallarni tahliliga ko‘ra, uning shartli ravishda to‘rtta davrga bo‘lish mumkin [3]. Birinchi davr 1960-1970-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu davrda ilk bor “kompetensiya” va “kompetentlik” so‘zlari ilmiy adabiyotlarga kirib kela boshladi. Ikkinchi davrga 1970-1990-yillarni kiritish mumkin. Bu davr shunisi bilan xarakterliki, kompetentlikning turli ko‘rinishlarida “tayyor bo‘lmoq”, “layoqat” kategoriyalarining taqdim etilishi, shuningdek, “javobgarlik”, “ishonch bilan” kabi psixologik sifatlarni qayd qilinishi e’tiborni jalb qiladi. Uchinchi bosqich 90-yildan boshlanadi. Bu davrda kompetentlikni ilmiy kategoriya sifatida ta’limda nisbatan qo‘llash bo‘yicha tadqiqot ishlari bajarildi. Bu borada A.K.Markovaning (1993-1996-yy) ishlarida mehnat psixologiyasi kontekstida kasbiy kompetentlik maxsus predmet sifatida har tomonlama qaraladi. To‘rtinchi bosqich kompetensiyaviy yondashuvni kasbiy ta’lim, umumta’lim fanlari standartlari mazmuniga kiritish bilan bog‘langandir.

Bu borada J.Ravenning 1984-yilda chop etilgan “Zamonaviy jamiyatda kompetentlik” nomli asarida kompetentlikka keng ta’rif beriladi. Bu shunday hodisaki, “u juda ko‘p miqdordagi komponentlardan tashkil topgan bo‘lib, ulardan ko‘pchiligi bir-biriga nisbatan mustaqildir..., ayrim komponentlar ko‘proq kognitiv sohaga tegishlidir, boshqalari – emotsional sohaga tegishli. J.Raven bu komponentlar o‘z-o‘zini samarali boshqarishda bir-birini to‘ldirishi mumkin” degan fikrni bildirgan.

I.A.Zimnyaning fikriga ko‘ra, zamonaviy hayotimizda qiyinchiliklarning o‘sib borishi tufayli insonlar turli vaziyatlarga tayyor bo‘lishi lozim. Biroq kompetentli ta’lim insonlarga turli xil vaziyatlarda muammolarni hal qilishga mo‘ljallangan [4]. N.Muslimovning fikriga ko‘ra, kompetentlik o‘quvchi tomonidan alohida bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash emas, balki mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar hamda amaliy harakatlarning o‘zlashtirilishidir.

Ilmiy pedagogik, psixologik manbalarda berilishicha, kompetensiya, kompetentlilik o‘ta murakkab, ko‘p qismli, ko‘pgina fanlar uchun mushtarak bo‘lgan tushunchalardir. Shu bois, uning talqinlari ham hajman, ham tarkibiga ko‘ra, ham ma’no, mantiq mundarijasi jihatidan turli-tumandir. Atamaning mohiyati “samaradorlik”, “moslashuvchanlik”, “yutuqlilik”, “muvaffaqiyatlilik”, “tushunuvchanlik”, “natijalilik”, “uquvlilik”, “xossa”, “xususiyat”, “sifat”, “miqdor” kabi tushunchalar asosida ham tavsiflanmoqda.

Kompetentlilik” tushunchalari tavsiflarida quyidagi holatlarga alohida e’tibor qaratiladi [3]: bilimlar majmuining amalda qo‘llanilishi; shaxsning uquvi, xislatlari, fazilatlari; amaliy faoliyatga tayyorgarlik o‘lchovi; muammolarni hal etish, amalda zarur natijalarni qo‘lga kiritish layoqati; shaxsning professional faoliyatini ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, malakalar yaxlitligi; faollashgan (amaliyotga tatbiq etilgan) o‘quv, bilim, tajribalar majmui; shaxsning maqsadli yo‘naltirilgan emotsional iroda kuchi.

Bizning fikrimizcha kompetentlik olingan bilim, ko‘nikma va malakalarini hayotda qo‘llay olishdir. Kompetentlik tushunchasiga oid keltirilgan ta’riflar asosida dasturlashga oid kompetentlik – bu dasturlash tillari yordamida turli misol va masalalarni dasturlash, sonli tahlillarni amalga oshirish, ilovalar va turli sohalarni boshqaruvchi amaliy dasturlarni loyihalay olishdir.

Obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga oid kompetentlik deganda U.M.Mirsanov tomonida kiritgan ta’rif o‘rinli deyish mumkin. Uning ta’kidlashicha, obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga oid kompetentlik – bu obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillaridan olingan bilim, ko‘nikma va malakalarini amaliy dasturlar yaratishga qo‘llay olishdir. Ya’ni obyektga yo‘naltirilgan dasturlar yordamida turli sohalarning faoliyatini avtomatlashtirishga, ma’lumotlar bazasini boshqarishga va ko‘ngilochar dasturlar yaratish tushuniladi. Talabalarning obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga oid kompetentlik tushunchasi ta’rifidan, shuni aytish mumkinki, bugungi axborot texnologiyalari sohasida zamon talablariga mos kadrlarni, ya’ni dasturchilarni tayyorlash demakdir.

Shuning uchun bugungi kunda zamon talablariga mos dasturchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratish

kerak. Buning uchun dastlab bo‘lajak axborot texnologiyalari mutaxassislarini, shu jumladan informatika va axborot texnologiyalari fani o‘qituvchilarini tayyorlash tizimini takomillashtirish lozim.

Ilgari surilayotgan tadqiqot ham ushbu masalalarga qaratilgan bo‘lib, ya’ni oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchilarini tayyorlashda kasbiy fan sifatida o‘qitib kelinayotgan “Zamonaviy dasturlash tillari” fanini o‘qitishdagi mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish orqali takomillashtirilgan o‘qitish metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

Shu bois, tadqiqot muammosini aniqlash uchun Navoiy davlat pedagogika institutining “Matematika va informatika” ta’lim yo‘nalishida o‘qitiladigan, ya’ni “Zamonaviy dasturlash tillari” fanini o‘qitish holati bilan bog‘liq. Mazkur fandan olib borilayotgan mashg‘ulotlar kuzatilib, tahlil etildi. Kuzatish davomida professor-o‘qituvchilar ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini yuqori darajada olib borayotganligining guvohi bo‘ldik. “Zamonaviy dasturlash tillari” fanidan ma’ruza mashg‘ulotlari kompyuterning taqdimot dasturlari va elektron ta’lim resurslaridan foydalanilib, o‘tilayotganligining guvohi bo‘ldik. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda, turli darajadagi misol va masalalarni dasturlash yordamida o‘rganiyotganligi ma’lum bo‘ldi.

Ammo kuzatishlarimiz natijalariga ko‘ra, ba’zi bir talabalar darslarda zerikib qolganligi hamda professor-o‘qituvchilar mashg‘ulotlar davomida ko‘zlangan maqsadlariga to‘liq erisha olmadilar va talabalar bayon qilingan mavzu yuzasidan yetarli ko‘nikmaga ega bo‘lmadilar. Fikrimizcha, ilmiy jihatdan asoslangan o‘qitish metodikasi ishlab chiqilmaganligi tufayli talabalarning dasturlashga, xususan obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga bo‘lgan qiziqishlarining pasayishiga ham sabab bo‘lmoqda.

Shunday qilib, tadqiqotimizga oid normativ-huquqiy hujjatlarni, ilmiy-metodik manbalarni hamda pedagogika oliy ta’lim muassasalaridagi mavjud o‘qitish holatining tahlil natijasiga ko‘ra, obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillarini o‘qitish samaradorligini oshirishda va talabalarning obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga oid kompetentligini rivojlantirishda quyidagi muammolar borligi aniqlandi:

– talabalarga mashg‘ulot vaqtida va mustaqil ta’limida beriladigan topshiriqlar soddaligi. Ya’ni matematik misol va masalalarni dasturlash hamda sodda ilovalarni loyihalashga oid topshirilar berilishi;
– obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillari yordamida murakkab loyihalar yaratishga o‘rgatuvchi metodik ta’minotli o‘quv vositalar yetishmasligi;

– talabalar obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillari yordamida turli loyihalar tayyorlash tajribasiga ega emasligi;
– talabalar obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillarida dastur kodi bilan vazifali tugmalarni bog‘lashga oid malakalari yetishmasligi;
– obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillarini o‘qitish bo‘yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tadbiq etishga oid ilmiy-metodik manbalar yetarli darajada emasligi.

Keltirilgan muammolarni yechish orqali talabalarning obyektga yo‘naltirilgan dasturlashga oid mantiqiy, algoritmik, kognitiv fikrlashini va kompetentligini rivojlantirishga erishiladi.

Adabiyotlar:

1. Mirsanov U.M. Uzluksiz ta’lim tizimida dasturlash tillarini o‘qitish nazariyasi va amaliyoti // Monografiya. – Navoiy, 2023. – 168 b.

2. Шкарбан Ф.В. Методика обучения основам объектно-ориентированного Программирования бакалавров прикладной информатики с использованием Визуальных учебных сред // Автореферат диссертации на соискание учено степен и кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2018. – 28 с.

3. Турдиев Н.Ш., Асадов Ю.М., Акбарова С.Н., Темиров Д.Ш. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари // Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент, 2015. – 160 б.

4. Зимня И.А. Ключевые компетентности как результативно целевая основа компетентностного подхода в образовании // Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. – М.:, 2004. – 42 с.

5. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантиришнинг назарий – методик асослари // Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошент, 2007. – 275 б.

6. Mirsanov U.M., Ravshanova G.A. Talabalarni obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini shakllantirish // Elektron ta’lim. – Navoiy, 2020. – № 4. – B. 23-35.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarni obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini rivojlantirishdagi mavjud muammolar, ularni bartaraf etishga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены существующие проблемы в развитии компетенции студентов по объектно-ориентированным языкам программирования в высших учебных заведениях, предложения и рекомендации по их устранению.

SUMMARY

This article presents the existing problems in the development of students’ competence in object-oriented programming languages in higher education institutions, suggestions and recommendations for their elimination.

BUDJET DAROMADLARINI TAHLIL QILISHDA INDEKSLI USULDAN FOYDALANISH TARTIBI

Abdullayeva G.Sh.
Toshkent Oriental Universiteti
"Iqtisodiyot va Turizm kafedrasi" o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: davlat budjeti daromadlari tushunchasi, davlat budjeti daromadlari manbalari, davlat budjeti daromadlari tahlili, tahlil qilish vazifalari, omilli tahlil, indeksli tahlil.

Ключевые слова: понятие доходов государственного бюджета, источники доходов государственного бюджета, анализ доходов государственного бюджета, задачи анализа, факторный анализ, индексный анализ.

Key words: the concept of state budget revenues, sources of state budget revenues, analysis of state budget revenues, analysis tasks, factor analysis, index analysis.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida davlat moliyasi va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan davlat budjeti alohida o'rin egallaydi. Davlat budjeti davlatning qator ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ekologik va boshqa funksiyalarini amalga oshirishning moddiy-moliyaviy asosini tashkil etadi va mamlakat moliya tizimining barcha bo'g'inlari bilan budjet-moliya qonunchiligi bilan tartibga solinadigan muayyan munosabatlarga kirishadi.

«Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari» tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan yettita ustuvor yo'nalishdan iborat 2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi, davlat dasturlari va qabul qilingan hukumat qarorlaridan kelib chiqqan holda iqtisodiy siyosatning ustuvor vazifalari belgilandi va amaliyotga joriy etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ustuvor vazifalarini bajarish, iqtisodiyotni barqaror va mutanosib rivojlantirish, jahon bozorlarida mustahkam o'rin egallash, shular asosida izchil iqtisodiy o'sishni ta'minlash, xalqimizning hayot darajasi va farovonligini yanada oshirish borasidagi vazifalarni to'liq va samarali amalga oshirish sharoitida davlat budjetining amal qilish mexanizmlarini puxta o'rganish har qachongidan ham dolzarbdir. Ayniqsa, budjet daromadlarini shakllanish manbalarini o'rganish, ularni tahlil qilish juda muhim sanaladi.

Davlat budjeti daromadlari – bu mavjud qonunchilikka va amaldagi tasniflanishga muvofiq beg'araz va qaytarilmaslik tartibida budjetga tushiriladigan mablag'lardir.

Budjet daromadlarini shakllantirish jarayonida davlat foydasiga YaIMning bir qismini majburiy tarzda olish ro'y beradi. Buning asosida davlat va soliq to'lovchi o'rtasida moliyaviy munosabatlar yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksiga ko'ra Davlat budjeti daromadlari quyidagi manbalar hisobiga shakllantiriladi:

- ✓ soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar;
- ✓ davlat aktivlarini joylashtirish, foydalanishga berish va sotishdan olingan daromadlar;
- ✓ meros, hadya huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari;

- ✓ yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet davlatlardan tushadigan qaytarilmaydigan pul tushumlari;
- ✓ rezident-yuridik shaxslarga berilgan budjet ssudalarini va chet davlatlarga ajratilgan kreditlarni to‘lash hisobidan to‘lovlar;
- ✓ qonun hujjatlariga muvofiq boshqa daromadlar.

O‘zbekiston Respublikasi Budjet kodeksiga muvofiq *Davlat budjeti*:

- ✓ O‘zbekiston Respublikasining respublika budjeti;
- ✓ Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari budjet darajalaridan iborat.

O‘z navbatida Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti tuzilmasiga Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi tumanlari va shaharlarining budjetlari kiradi.

Xuddi shunday, viloyatlar mahalliy budjetlari tuzilmasiga viloyat budjeti, tegishli viloyatlar tumanlari va shaharlarining budjetlari, Toshkent shahar mahalliy budjeti tuzilmasiga esa shahar budjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlarning budjetlari kiradi. Shundan kelib chiqib Davlat budjeti daromadlari ikki xil darajadagi budjetlar bo‘yicha ajaratiladi. Ya’ni:

O‘zbekiston Respublikasining **respublika budjeti daromadlari** tarkibiga quyidagilar kiradi:

O‘zbekiston Respublikasining respublika budjeti daromadlari:

1) umumdavlat soliqlari;

2) bojxona bojlari;

3) boshqa daromadlar hisobidan shakllantiriladi. Boshqa daromadlar hisobidan shakllantiriladi. Boshqa daromadlarga imzoli bonus va tijoratbop topilma bonusi to‘lanishidan tushgan tushumlar, qonun hujjatlariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasining respublika budjetiga yo‘naltiriladigan davlat bojlari, yig‘imlar, tovon pullari, kompensatsiya to‘lovlari jarima sanksiyalari va davlat daromadiga o‘tkazilgan mol-mulkni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar, davlat aktivlarini joylashtirish, foydalanishga berish va sotishdan belgilangan normativlar bo‘yicha olingan daromadlar, meros, hadya huquqi bo‘yicha davlat mulkiga o‘tkazilgan pul mablag‘lari, yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet davlatlardan tushgan qaytarilmaydigan pul tushumlari, rezident-yuridik shaxslarga berilgan budjet ssudalarini, chet davlatlarga berilgan kreditlarni to‘lash hisobidan to‘lovlar, aksiyalarning davlat ulushi (payi) bo‘yicha dividendlar (daromadlar), bundan mahalliy davlat hokimiyati organlarining ulushi bo‘yicha dividendlar (daromadlar) mustasno, mobil aloqa xizmatlari ko‘rsatuvchi yuridik shaxslar (uyali aloqa kompaniyalari) tomonidan abonent raqamidan foydalanganlik uchun to‘lov, mahsulot taqsimotiga oid bitimlar bo‘yicha foyda keltiradigan maxsulotdagi davlat ulushi, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining foydasi va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa daromadlar kiradi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetining, viloyatlar va Toshkent shahar **mahalliy budjetlarining daromadlari** tarkibiga quyidagilardan iborat:

1) belgilangan normativlarga muvofiq umumdavlat soliqlari;

2) mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar;

3) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet davlatlardan tushgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

4) bozorlardan tushadigan daromadlar;

5) boshqa daromadlar hisobidan shakllantiriladi. Boshqa daromadlarga davlat daromadiga o‘tkazilgan mol-mulkni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar, davlat aktivlarini joylashtirishdan, foydalanishga berishdan va sotishdan belgilangan normativlar bo‘yicha olingan daromadlar, qonun hujjatlariga muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlariga yo‘naltiriladigan davlat bojlari, yig‘imlar, tovon pullari va jarima sanksiyalari, egasiz mol-mulkni, meros huquqi bo‘yicha davlat ixtiyoriga o‘tgan mol-mulkni, huquq bo‘yicha davlat daromadiga o‘tkazilishi lozim bo‘lgan xazinalarni realizatsiya

qilishdan tushgan tushumlar mahalliy davlat hokimiyati organlarining ulushi bo‘yicha dividendlar (daromadlar) va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa daromadlar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasining respublika budjetidan ajratiladigan subvensiyalar, o‘tkazib beriladigan daromadlar, dotatsiyalar va maqsadli ijtimoiy transfertlar Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budjetining, viloyatlar viloyat budjetlarining va Toshkent shahri shahar budjetining daromadlari hisoblanadi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo‘yicha qat’iy belgilangan soliq, O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan pivo uchun aksiz solig‘i Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari daromadlariga o‘tkazib beriladi.

Mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar tasdiqlangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budjeti, viloyatlarning viloyat budjeti, Toshkent shahri shahar budjeti hamda tumanlar va shaharlar budjetlari o‘rtasida qayta taqsimlanishi mumkin.

Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda tahlil muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tahlil tushunchasi juda keng ma’noga ega bo‘lib, u turli soha va yunalishlarda qo‘llanadi. **Tahlil** – tadqiqot metodi bo‘lib, ma’lum holat va xodisalarni alohida ajratib o‘rganishdir.

Davlat budjeti daromadlarini tahlil qilishning asosiy maqsadi – davlat vazifalarini bajarish uchun resurslarni oqilona va samarali ta’minlash yuzasidan qabul qilinadigan tadbirlar uchun zarur ma’lumot bilan ta’minlashdan iborat bo‘lib,

Davlat budjeti tushumlarini tahlil qilish vazifalari quyidagilar kiradi:

- ✓ joriy yil uchun tasdiqlangan Davlat budjeti parametrlarini bajarilishini ta’minlash;
- ✓ soliq va bojxona siyosati yo‘nalishlarini ishlab chiqish;
- ✓ iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarning Davlat budjetiga ta’sirini o‘rganish;
- ✓ soliq ma’murchiligini yaxshilash kabi muhim vazifalarni bajarish.

Daromadlar tahlilida alohida axamiyatga molik bo‘lgan ***makroiqtisodiy indikatorlar*** Yalpi ichki mahsulot o‘sish sur’ati, qayta moliyalashtirish stavkasi, inflyatsiya, ishsizlik, soliq bazasi,valyuta rezervi,soliq yuki hisoblanadi.

Davlat budjeti daromadlarini tahlil qilishda asosan quyidagi ***usullardan*** foydalaniladi:

- **Gorizontal tahlil**, bunda budjetning joriy ko‘rsatkichlari o‘tgan yildagi ko‘rsatkichlar bilan solishtiriladi, hamda rejadagi ko‘rsatkichlar faktik ko‘rsatkichlar bilan solishtiriladi;
- **Vertikal tahlil**, buning natijasida budjet tarkibi, yakuniy ko‘rsatkichda alohida budjet ko‘rsatkichlarining ulushi va ularni umumiy natijalarga ta’siri aniqlanadi;
- **Mutlaq miqdorlarda tahlil** qilishda budjet daromadlari to‘g‘risida manbalardagi ma’lumotlar, davrlar yoki hududlar bo‘yicha mutlaq miqdorlarda ko‘rib chiqiladi;
- **Omilli tahlil** - alohida omillarni Davlat budjeti daromadlariga ta’sirini o‘rganishdan iborat bo‘lib, bunga misol sifatida zanjirli o‘rin almashtirish, indeksli usullarni keltirish mumkin.

Mazkur maqolamizda siz bilan ***Omilli tahlil uslubining Indeksli usuli*** asosida davlat budjeti daromadlarini tahlil qilib chiqamiz. Mazkur uslubning tahlili ma’lum bir soliq turi (yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i) doirasida olib boramiz. Chunki davlat budjeti daromadlarining salmoqli qismini soliqlar tashkil etadi.

Indeksli usulda tushumlar o‘zgarishida omillarning rolini matematik hisoblash yordamida aniqlash uchun davlat budjetiga tushayotgan daromadlarni quyidagicha formula yordamida ifodalash mumkin:

$$\text{daromad} = f(\text{omil}_1, \text{omil}_2, \text{omil}_3, ...)$$

Masalan, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i = f (moliyaviy natija, stavka, imtiyoz, ...)

Demak, tushumlarning o`sishini quyidagi ko`rinishda keltiramiz:

$$O'sish\ sur'ati = \frac{f - joriy\ davr(omil1jd, omil2jd, omil3jd, \dots)}{f - bazis\ davr\ (omil1bd, omil2bd, omil3bd, \dots)}$$

Tushunarli bo‘lishi uchun, ushbu formulada joriy davr – *jd*, bazis davr – *bd* bilan belgilandi.

Bu yerda, kasrning sur’atidagi joriy yildagi daromadlarning omillar yordamidagi ifodasi (*omil1jd – birinchi omilning joriy davrdagi qiymati va h.k.*), kasr maxrajida esa bazis davrdagi daromadlar keltirib o‘tilgan (*omil1bd – birinchi omilning bazis davrdagi qiymati va h.k.*).

Har bir omilning ta’sirini aniqlash uchun, bazis davrdagi formulada omillarni navbatma-navbat joriy davr bilan almashtirib chiqiladi, ya’ni:

$$O'sish\ sur'ati = \frac{f-joriy\ davr(omil1jd,\ omil2bd,\ omil3bd,\dots)}{f-bazis\ davr\ (omil1bd,\ omil2bd,\ omil3bd,\dots)} \text{ x } \frac{f-joriy\ davr(omil1bd,omil2jd,omil3bd,\dots)}{f-bazis\ davr\ (omil1bd,\ omil2bd,\ omil3bd,\dots)} \text{ x } \frac{f-joriy\ davr(omil1bd,\ omil2jd,\ omil3bd,\dots)}{f-bazis\ davr\ (omil1bd,\ omil2bd,\ omil3bd,\dots)} \text{ x} \dots.$$

Ifodaning o‘ng tomonidagi har bir ko‘paytuvchi, shu ko‘paytuvchining suratidagi, bazis davrdagi qiymati joriy davr qiymatiga almashtirilgan navbatdagi omilning ta’sirini anglatadi.

Masalan, bir hududda yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i tushumlarini omilli tahlil qilamiz va buning uchun quyidagi ko‘rsatkichlardan shartli ravishda foydalanamiz:

Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i tushumlarini omilli tahlil qilishga doir shartli misol

Ko‘rsatkichlar	Bazis yilda (2021 yil)	Joriy yilda (2022 yil)
Moliyaviy natija	9 500 mln so‘m	10 200 mln so‘m
Soliq stavkasi	12 %	15 %
Imtiyozlilik darajasi (jami hisoblangan soliq qiymatidan imtiyozlar ulushi)	0,23	0,25
Soliq tushumlari	878,0 mln so‘m	1 148,0 mln so‘m

Demak, bu ko‘rsatkichlarni matematik ifoda shaklga keltiradigan bo‘lsak:

Bazis yilda:	878,0 mln so‘m	=	9500 mln so‘m	x	12%	x	(1-0,23)
Joriy yilda	1 148,0 mln so‘m	=	10200 mln so‘m	x	15%	x	(1-0,25)
	Tushum		1-omil moliyaviy natija		2-omil stavka		3-omil imtiyozlilik darajasi

Endi bu ifodalarni, omillar ta’sirini aniqlash uchun yuqorida aytib o‘tilgan formula shakliga keltiramiz.

$$\frac{1148,0}{8780} = \frac{10200x12\%x(1-0,23)}{9500x12\%x(1-0,23)}\ x\ \frac{9500x15\%x(1-0,23)}{9500x12\%x(1-0,23)}\ x\ \frac{9500x12\%x(1-0,25)}{9500x12\%x(1-0,23)}\ x(boshqa\ omillar\ ta'siri)$$

Yuqoridagi omillar ko‘rsatkichlaridan kelib chiqib arifmetik hisoblashlar amalga oshiradigan bo‘lsak,

A) 10200 x 12% x (1-0.23)=1224 x 0,77 = 942
9500 x 12% x (1-0,23) = 1140 x 0,77 = 878
942 / 878 = 1,0729 = 1,073
B) 9500 x 15% x (1-0,23)= 1425 x 0,77 =1097,25
9500 x 12% x (1-0,23) = 1140 x 0,77 = 878
1097,3 / 878 = 1,250
C) 9500 x 12% x (1-0,25)=1140 x 0,75 =855
9500 x 12% x (1-0,23) = 1140 x 0,77= 878
855 / 878 =0, 974

Arifmetik hisoblashlar amalga oshirilgandan so‘ng, ifoda quyidagi ko‘rinishga keladi.

1,307 = 1,073 x 1,25 x 0,974

Bundan xulosa qilish mumkinki, joriy davrda va bunda:

- moliyaviy natijaning o‘sishi natijasida tushumlar 7,3 foizga o‘sgan
- soliq stavkasining ko‘tarilishi tushumlarni 25 foizga oshirgan
- imtiyozlilik darajasining oshishi hisobiga tushumlar 2,6 foizga (1-0,974) kamayganligini ko‘rish mumkin.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Budjet Kodeksi IV bo‘lim 9-bob. 2013-yil 26-dekabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining “2022-yil uchun O‘zbekiston respublikasining davlat budjeti to‘g‘risida”gi qonuni ijrosini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-73-son Qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” Farmoni.

4. Голдина А. А. Анализ бюджета доходов и расходов организации: основные направления и показатели / А. А. Голдина // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. – 2013. – № 4 (8). – С. 20–25.

5. Савицкая К. Б, Савоневская А. Ю “Факторный анализ изменения доходов государственного бюджета” / Секция V. Экономика, организация производства и управления. Материалы XIX Междунар. науч.-техн. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 25–26 апр. 2019 г.

РЕЗЮМЕ

Maqolada budjet daromadlarini tahlil qilishda omilli tahlil turining alohida omillarini davlat budjeti daromadlariga ta’sirini o‘rganishdan iborat bo‘lgan indeksli usulidan faoliyatda budjet daromadlarining tahlil qilish tartibi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описан метод анализа доходов бюджета в деятельности индексный метод, заключающийся в изучении влияния отдельных факторов на доходы государственного бюджета типа факторного анализа при анализе доходов бюджета.

SUMMARY

The article describes the method of analysis of budget revenues in the activity of the index method, which consists in studying the influence of individual factors on state budget revenues such as factor analysis in the analysis of budget revenues.

KO‘PHADLAR UCHUN YEVKLID ALGOROTMI

Mamatoxunova Y.A.
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: case-Study, ko‘phadlar, metod, Yevklid algoritimi.
Ключевые слова: case-Study, метод, многочлены, алгоритм Евклида,
Key words: case-Study, methods, polynomial, Euclid’s algorithm.

Oliy ta’lim muassalarida ta’lim jarayonini tubdan isloh etish, o‘z navbatida professor-o‘qituvchilarga yetarlicha ma’suliyat yuklaydi, va ularni bo‘lg‘usi pedagoglarni malakali va bilimli kadr sifatida tayyorlashda doimiy ilmiy izlanishlarda bo‘lishga undaydi.

Zamonaviy o‘qitish texnologiyalari bugun bizga shiddat bilan rivojlanayotgan zamonda talabaning dars jarayonidagi faolligini va dars samaradorligini oshirishda xizmat qilib kelmoqda. Bu o‘qitish metodlaridan biri Case-study bizga dars mashg‘ulotlarini qiziqarli va sifatli o‘tishga yordam beradi [1].

Bo‘lg‘usi matematika o‘qituvchilarini tayyorlashda “Algebra va sonlar nazariyasi” fani muhim hisoblanib, ta’riflarni qo‘llashda va teoremalar isbotlarini keltirishda o‘qituvchidan zamonaviy o‘qitish texnologiyalarini qo‘llashni talab etildi [2]. Ushbu maqolada “Ko‘phadlar uchun Yevklid algoritmi” ma’ruza mashg‘ulotda Case-Study texnologiyasini qo‘llash usuli keltirilgan.

Dars mashg‘ulotimizni talabalarga mini-case lar taqdim etishdan boshlaymiz.
Dastavval bir necha sonlarning eng katta umumiy bo‘luvchisini topishga doir misollar beramiz. Bizga ma’lumki ikki sonning eng katta umumiy bo‘luvchisi deb bir vaqtning o‘zida har ikkala son ham qoldiqsiz bo‘linadigan eng katta bo‘luvchiga aytiladi.

№	Misollar	Talabaning yechimi	Javob
1	Berilgan ikki sonning EKUB(84,142) ni toping.		
2	Berilgan uchta sonning EKUB(84,142,220) ni toping.		

1-case
Endi ikki ko‘phad uchun eng katta umumiy bo‘luvchisini topish masalasini qaraymiz.

1-Misol. Berilgan $f(x) = x^3 + x^2 - x - 1$ $g(x) = x^3 - 1$ ko‘phadlarning eng katta umumiy bo‘luvchisini toping.

Yechish: I-usul. Dastlab ko‘phadni ko‘paytuvchilarga ajratamiz.

$$f(x) = x^3 + x^2 - x - 1 = x^3 - 1 + x^2 - x$$
$$x^3 - 1 + x^2 - x = (x-1)(x^2 + x + 1) + x(x-1) =$$
$$= (x-1)(x^2 + x + 1).$$
$$g(x) = x^3 - 1 = (x-1)(x^2 + x + 1).$$

Demak ikki ko‘phad uchun eng katta umumiy bo‘luvchisi $(x-1)$ ga teng.

II-usul. Ma’lumki barcha ko‘phadlar uchun ham yuqoridagi ko‘paytuvchilarga ajratish usulini doim ham qo‘llab bo‘lavermaydi. Yevklid algoritmi ko‘phadlarning EKUBini topishda qo‘llaniladi. Shuning uchun talabalarga keyingi qadamlarni shunday taqdim etamizki, ular mini-case lar orqali berilgan ikki ko‘phadning EKUBini topishadi. Shundan so‘ng talabalarga ikki ko‘phadning EKUBini bu ketma-ketlikda topish Yevklid algoritimi ekanligi e’lon qilinadi.

№	Berilgan $f(x)$ ko‘phadni $g(x)$ ko‘phad orqali quyidagicha $f(x)=g(x)\times q_1(x)+r_1(x)$ ifodalang	Talabaning yechimi	Javob
1	$f(x)=x^3+x^2-x-1$ $g(x)=x^3-1$		$f(x)=g(x)\times 1+(x^2-x)$

2-case

Ushbu tengsizlik $degf(x)\geq degg(x)$ (degree-daraja, bu uerda $degf(x)$-ko‘phadning eng yuqori darajasi) muhim hisoblanib, ikki ko‘phadning EKUBni topishda bo‘linuvchi ko‘phad darajasi bo‘luvchi ko‘phad darajasidan katta bo‘lishi kerak. $f(x)$ ni $g(x)$ ga bo‘lib, $q_1(x)$ to‘liqsiz bo‘linmani va $r_1(x)$ qoldiqni hosil qilamiz. Navbatda talabalarga $g(x)$ ni $r_1(x)$ ga bo‘lib $q_2(x)$ to‘liqsiz bo‘linmani va $r_2(x)$ qoldiqni topshirig‘ini beramiz. (Ya’ni oxirgi to‘liqsiz bo‘linma oxirgi qoldiqqa bo‘lamiz).

№	Misolni yeching	Talabaning yechimi	Javob
1	$g(x)=x^3-1$ $r_1(x)=x^2-x$ $g(x)=r_1(x)\times q_2(x)+r_2(x)$ ushbu ifodani toping		$g(x)=(x^2-x)\times(x+1)+(x-1)$

3-case

Xuddi shu ishni hosil bo‘lgan $r_1(x)$ va $r_2(x)$ ko‘phadlar uchun ham bajaramiz.

$r_2(x)=x-1,$ $\frac{r_1(x)}{r_2(x)}=\frac{x^2-x}{x-1}=x.$

$r_1(x)=x^2-x,$

Demak, yuqoridagi ko‘phadlarning EKUB ini topish uchun quyidagicha ketma-ketlik bajarildi:

$$f(x)=g(x)q_1(x)+r_1(x),$$
$$g(x)=r_1(x)q_2(x)+r_2(x),$$
$$r_1(x)=r_2(x)q_3(x).$$

Xulosa: $r_2(x)$ berilgan ko‘phadlarning EKUB bo‘lib, ikki ko‘phadni EKUB ini topishda yuqoridagi jarayon qoldiqsiz bo‘linmaga kelguncha bajariladi va oxirgi qoldiq berilgan ikki ko‘phadning eng katta umumiy bo‘luvchisi bo‘ladi.

Javob: EKUB $\big(f(x),\mathrm{g(x)}\big)=(x-1)$

Ikkita usulda ko‘rish mumkinki EKUBlarning qiymati bir xil chiqdi. Ikkinchi usulda ko‘phadlarning eng katta umumiy bo‘luvchisini topish qulay. Aynan shu usulda ko‘phadlar EKUBini topishga **Yevklid algoritmi** deyiladi.

Ixtiyoriy ikkita ko‘phadning EKUBni topish uchun quyidagicha darajasi katta ko‘phadni darajasi kichik ko‘phadga bo‘lamiz, bunda to‘liqsiz bo’linma va qoldiq hosil bo’ladi. So’ngra bo’luvchi ko‘phadni qoldiq ko‘phadga bo’lamiz, bunda ham yana to‘liqsiz bolinma va qoldiq ko‘phad hosil bo’ladi. Shu jarayonni toki qoldiq qolmaguncha davom ettiramiz, eng oxirgi qoldiq ko‘phad dastlabki berilgan ikki ko‘phadning EKUBi bo’ladi. Ayni shu jarayon Evklid algoritmi deb nomlangan. [3]. Umumiy holda $f\ (x)$ va $g(x)$ ko‘phadlar EKUBini topish quyidagicha topiladi:

$$
\begin{aligned}
&f(x) = g(x)q_1(x) + r_1(x),\\
&g(x) = r_1(x)q_2(x) + r_2(x),\\
&r_1(x) = r_2(x)q_3(x) + r_3(x),\\
&\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\\
&r_{n-3}(x) = r_{n-2}(x)q_{n-1}(x) + r_{n-1}(x),\\
&r_{n-2}(x) = r_{n-1}(x)q_n(x) + r_n(x),\\
&\qquad r_{n-1}(x) = r_n(x)q_{n+1}(x).
\end{aligned}
$$

1-ta’rif. Agar $\varphi(x)$ ko‘phad uchun $f\ (x)\backslash\varphi(x)$ va $g\ (x)\backslash\varphi(x)$ o‘rinli bo‘lsa, ya’ni $f(x)$ ham $g(x)$ ham $\varphi(x)$ qoldiqsiz bo‘linsa, u holda $\varphi(x)$ ko‘phad $f\ (x)$ va $g\ (x)$ ko‘phadlarning umumiy bo‘luvchisi deyiladi.

2-ta’rif. $d(x)$ ko‘phad $f\ (x)$ va $g\ (x)$ ko‘phadlarning umumiy bo‘luvchisi bo‘lib, uning o‘zi ham $f\ (x)$ va $g\ (x)$ ko‘phadlarning istalgan boshqa bir $\varphi\ (x)$ umumiy bo‘luvchilariga bo‘linsa $d(x)$ ko‘phad $f(x)$ va $g(x)$ ko‘phadlarning eng katta umumiy bo‘luvchisi deyiladi va EKUB($f(x), g(x)$) kabi belgilanadi.

1-teorema. $f\ (x)$ va $g\ (x)$ ko‘phadlar uchun tuzilgan tuzilgan Yevklid algoritimdagi noldan farqli qoldiq $r_n(x)$ ularning eng katta umumiy bo‘luvchisiga teng, ya’ni EKUB $(f(x), \mathrm{g(x)}) = r_n(x)$.

Talabalar ikki ko‘phadning EKUBni Yevklid algoritimi orqali topishga doir nazariy

2-misol. Berilgan ko‘phadlarni Yevklid algoritimiga ko‘ra EKUB ni toping:

$$f(x) = 2x^4 + x^3 + x^2 - x - 3, \quad g(x) = x^3 + 2x^2 - 1.$$

bilimlarini quyidagi amaliy mashq orqali mustahkamlaydi.

Yechim: $f(x) = g(x)(2x - 3) + r_1(x)$, $\quad r_1(x) = 7x^2 + x - 6,$

$g(x) = r_1(x)\left(\frac{1}{7}x + \frac{13}{49}\right) + r_2(x), \quad r_2(x) = \frac{29}{49}x + \frac{29}{49}.$

$r_1(x) = r_2(x)(\frac{343}{29}x - \frac{294}{29})$,

Javob: EKUB$\big(f(x), g(x)\big) = x + 1.$

Endi talabalarga mustaqil yechish uchun quyidagi caseni taqdim etamiz.

№	Berilgan ko‘phadlarni Yevklid algoritimiga ko‘ra EKUB ni toping.	Talabaning yechimi	Javob
1	$f(x) = x^4 + 2x^3 - x^2 - 4x - 2,$ $g(x) = x^4 + x^3 - x^2 - 2x - 2,$		EKUB$\big(f(x), g(x)\big) =$

2 $f(x) = x^5 - 5x^4 - 2x^3 +$

$+12x^2 - 2x + 12,$ EKUB$\big(f(x), g(x)\big) =$

$g(x) = x^3 - 5x^2 - 3x + 17$

4-case

3-ta'rif. Agar $f(x)$ va $g(x)$ ko'phadlar nolinchi darajali ko'phadlardan boshqa umumiy bo'luvchilarga ega bo'lmasa, ushbu ko'phadlar o'zaro tub ko'phadlar deyiladi.

O'zaro tub ko'phadlar uchun muhim xossalar o'rinli:

1. Agar $\big(f(x), g(x)\big) = 1$ va $\big(f(x), \varphi(x)\big) = 1$ bo'lsa u holda $\big(f(x), \varphi(x) \times g(x)\big) = 1$ bo'ladi.
2. Agar $\big(f\ (x) \times g(x)\big) \backslash \varphi(x)$ bo'lib, $\big(f(x), \varphi(x)\big) = 1$ bo'lsa u holda $\varphi(x) | g(x)$ bo'ladi.
3. Agar $f\ (x) \backslash \varphi(x)$ va $f\ (x) \backslash \psi(x)$ bo'lib, $\big(\varphi(x) \times \psi(x)\big) = 1$ bo'lsa, $(\varphi(x) \times \psi\ (x)) \backslash\ f\ (x$ bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda ushbu berilgan maqolada talablar odatdagi ma'ruza mashg'ulotlaridan farqli ravishda oldilariga muammo qo'yilib professor-o'qituvchilar "kordinator"lik qilib yechimga olib boruvchi case larni va savollarni beradi. Aynan yo'naltiruvchi topshiriqlar mini-case lar orqali taqdim etiladi. Case-Study ma'ruza mashg'ulotlarida talabalar faolligini oshiradi.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Astonova F.A., "Case-study uslubi, nazariyasi, amaliyot va tajriba. "Tafakkur qanoti" 2012, 134-b.

2. Y.A. Mamatoxunova. "Laplas teoremasini muammoli ta'lim metodlaridan foydalanib o'qitish". "Ped mahorat" №4. 2023 y.

3. Ayupov SH.A., Omirov B.A., Xudoyberdiyev A.X., Haydarov F.H., Algebra va sonlar nazariyasi. Toshkent "Tafakkur bo'stoni" 2019.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ko'phadlarning eng katta umumiy bo'luvchisini topishda Yevklid algoritimi mavzusini case-study orqali o'qitishga oid taklif va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В этой статье есть предложения и рекомендации по преподаванию темы алгоритм Евклида для нахождения наибольшего общего делителя многочленов, с методом Case-Study.

SUMMARY

In this article, there are suggestions and recommendations for teaching the topic of the Euclidean algoritihm for finding polynomials using a case-study.

MAKSIMUM VA MINIMUM NAZARYASINI MASALALAR YECHISHDA QO'LLANILISHI

Abdullayeva D. A., Ismoilova Z. T.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: hosila, differensial, ekstremum, maksimum, minimum, eng katta, eng kichik, kvadrat, funksiya, konus, silindr, Maple dasturi.

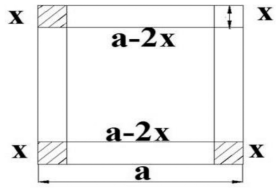
Ключевые слова: производная, дифференциал, экстремум, максимум, минимум, наибольший, наименьший, квадрат, функция, конус, цилиндр, программа Maple.

Key words: derivative, differential, extremum, maximum, minimum, maximum, minimum, square, function, cone, cylinder, Maple program.

Funksiya hosilasi matematik tahlilning asosiy tushunchasi bo'lib, juda ko'p nazariy va amaliy tatbiqlarga egadir. Notekis harakatda tezlik, egri chiziqqa urinmaning burchak koeffitsiyenti, iqtisodiyotda mehnat unumdorligi yoki ishlab chiqarish sur'ati hosila yordamida aniqlanadi. Hosila tushunchasi iqtisodiy nazariyada ko'p qo'llaniladi. Masalan, limitik xarajat, limitik daromad, funksiya elastikligi kabi iqtisodiy tushunchalar hosila yordamida aniqlanadi va hisoblanadi. Differensial hisobning amaliy tatbiqlarini asoslash uchun zarur bo'ladigan teoremalarni keltiramiz. Ba'zi hollarda funksiyaninig ekstremumini tekshirayotganda ikkinchi tartibli hosilaning ishorasiga asoslangan ekstremumning quyidagi yetarlilik alomati qulay bo'ladi.

1-Teorema. $x = c$ nuqtada $f(x)$ funksiyaning birinchi hosilasi nolga teng $[f'(c) = 0]$ bo'lsin, ikkinchi hosila mavjud bo'lib, u noldan farqli bo'lsin $[f''(c) \neq 0]$. Bu holda, agar $f''(c) < 0$ bo'lsa, $x = c$ nuqtada funksiya maksimumga ega bo'ladi, agar $f''(c) > 0$ bo'lsa, $x = c$ nuqtada funksiya minimumga ega bo'ladi.

II tartibli hosila yordamida funksiyani kritik nuqtalarining xarakteri, botiqlik va qavariqlik sohalari va burilish nuqtalari aniqlanadi. Bu tushunchalar turli iqtisodiy hamda amaliy masalalarni yechishda, ishlab chiqarish bilan bog'liq jarayonlarni matematik usullarda o'rganishda keng qo'llaniladi. Bunga misol sifatida quyidagi ikkita masalani qaraymiz.

1-masala. Tomoni a bo'lgan kvadrat tunukadan teng kvadratchalar qirqib tashlab va tunukani buklab, hajmi mumkin bo'lguncha eng katta bo'ladigan ochiq yashik kesish talab qilinadi. Qirqiladigan kvadratlarning h tomoni qancha bo'lishi kerak.

Yechish. Qirqib olinadigan kvadrat tomoni x ga teng bo'lsin. U holda yashikninig tubini tashkil qiluvchi kvadratninig tomoni $a - 2x$ ga teng. Yashikni hajmi:

$$V = (a - 2x)^2 x = a^2 x - 4ax^2 + 4x^2.$$

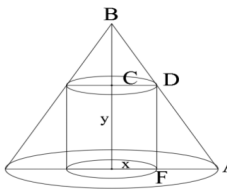
Masalani yechish uchun V funksiyaninig $\left[0; \frac{a}{2}\right]$ intervaldagi eng katta qiymatini topish kerak. $V' = a^2 - 8ax + 12x^2$ hosilani topamiz. $a^2 - 8ax + 12x^2 = 0$ tenglamani yechib, ko'rsatilgan intervalga tegishli bo'lgan $x = \frac{a}{6}$ nuqtada ikkinchi hosila $V'' = -8a + 24x$ manfiy bo'lgani uchun:

$$\breve{}\ [V''(a/6)] = -8a + 24 \cdot a/6 = -4a < 0$$

Nuqtada maksimumga erishadi:

$$V_{\max} = \left(a - \frac{2a}{6}\right)^2 \cdot \frac{a}{6} = \frac{2}{27}a^2.$$

Funksiyani eng katta va eng kichik qiymatini topish tamoyiliga ko'ra bu maksimum funksiyaning eng katta qiymati bo'ladi. Shunday qilib, qirqilgan kvadrat tomoni $a/6$ ga teng bo'lsa, quttining hajmi eng katta bo'ladi.

2 - masala. Berilgan to'g'ri konusga ichki chizish mumkin bo'lgan hajmni eng katta bo'lgan silindrning balandligini toping.

Yechish. Konusning balandligi $OB = h$, konus asosining radiusi $OA = R$ bo'lsin. Silindrning balandligi OC ni y bilan asos radiusi OF ni x bilan belgilaymiz. Silindr hajmi $V = \pi x^2 y$. Bu holda V hajm ikkita o'zgaruvchi x va y ga bog'liq. Biroq bu o'zgaruvchilarni bog'laydigan tenglamani tuzish mumkin. AOB va DCB uchburchaklarning o'xshashligidan quyidagilarni topamiz:

$\frac{DC}{CB} = \frac{OA}{OB}$ yoki $\frac{x}{(h-y)} = \frac{R}{h}$

Bundan $x = \frac{R(h-y)}{h}$, x ning bu ifodasini silindr hajmning formulasiga quyib, quyigagini hosil qilamiz:

$$V = \frac{\pi R^2}{h^2}(h - y)'_y.$$

Ravshanki, y o'zgaruvchi O dan h gacha bo'lgan qiymatlarni qabul qiladi. Bu funksiyaning $[0, h]$ intervaldagi eng katta qiymatini topamiz. V funksiyadan hosilani nolga tenglab, $[0, h]$ intervaldagi kiritik nuqtani topamuz. V funksiyani y o'zgaruvchi bo'yicha hosilani topamiz:

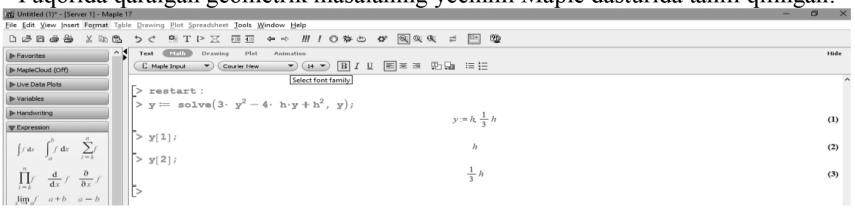
$$V' = \frac{\pi R^2}{h^2}(h^2 - 4hy + 3y^2).$$

Hosilani nolga tenglab, $[0, h]$ intervaldagi kritik nuqtani topamiz.

$h^2 - 4hy + 3y^2 = 0$; $y_1 = \frac{h}{3}$ va $y_2 = h$ ($y_2 = h$ nuqta intervalga tegishli emas).

Ikkinchi hosila $V'' = \frac{\pi R^2}{h^2}(-4h + 6y)$ nuqtada manfiy bo'lgani uchun u $y = \frac{h}{3}$ nuqtada V hajm maksimumga ega. Bu maksimal qiymat eng katta qiymat bo'ladi.

Yuqorida qaralgan geometrik masalaning yechimi Maple dasturida tahlil qilingan:

Shunday qilib, yuqoridagi masalalarda maksimum va minimum nazariyasining tadbig'i o'z tasdig'ini topgan. Geometrik masalaning yechimi Maple dasturida yechilgan.

Adabiyotlar:

1. Babadjanov Sh. Sh., Xashimov A. R., Xujaniyazova G. Iqtisodchilar uchun matematika. Darslik, Toshkent-2019 y.

2. Mirzakarimov E.M.Maple dasturi yordamida oliy matematika masalalarini yechish. FerPI, 1,2 qism o'quv qo'llanma, 2010 y.

3. Sh.R.Xurramov "Oliy matematika" Barcha texnika yo'nalishlari uchun darslik. Toshkent –2018 y.

РЕЗЮМЕ

Maqolada differensial hisobning asosiy teoremalarining amaliy tatbiqlari geometrik masalada qaralgan. Masalaning yechimi topishda Maple dasturidan ham foydalanilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются практические приложения основных теорем дифференциального исчисления в геометрической задаче. Программа Maple также использовалась для поиска решения проблемы.

SUMMARY

The article deals with practical applications of the main theorems of differential calculus in a geometric problem. The Maple program was also used to find a solution to the problem.

ISTE'MOLCHI VA ISHLAB CHIQARUVCHI YUTUQLARINING YECHIMINI ANIQLASH ALGORITMI

Ismoilova Z.T., Abdullayeva D.A.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: iste'molchi, mahsulot, narx, talab, taklif, sarf, xarajat, funksiya, kvadrat tenglama, aniq integral, MathCad dasturi.

Ключевые слова: потребитель, продукт, цена, спрос, предложение, потребление, стоимость, функция, квадратное уравнение, определенный интеграл, программа MathCad.

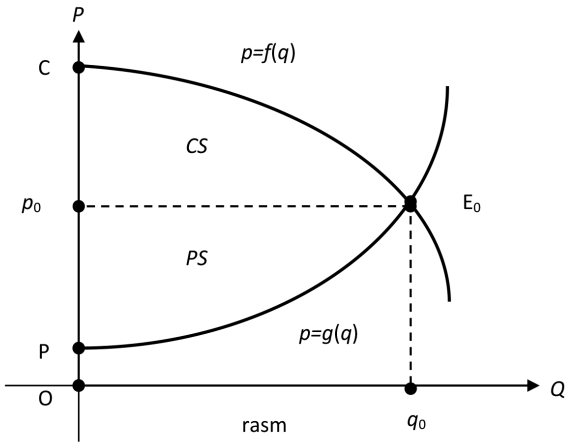
Key words: consumer, product, price, demand, supply, consumption, cost, function, quadratic equation, definite integral, MathCad program.

Keltirilgan ishda aniq integralning ayrim iqtisodiy tatbiqlari jumladan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini topish, iste'molchi (iste'molchining ortiqcha xarajati) va ishlab chiqaruvchining yutugi'ini aniqlash masalalari va taqribiy hisoblashlardagi absalyut va nisbiy xatoliklar o'rganilgan. Ishning amaliy qismida turli xil tarkibdagi masalalar yechimi keltirilgan.

Bunday masalalarni o'rganish va yechish natijasida «Chiziqli dasturlash» deb ataladigan matematikaning bir yo'nalishi yaratilgan va unda chiziqli tenglamalar sistemasi va aniq integral ko'p ishlatiladi. Bunga misol sifatida chiziqli tenglamalar sistemasi hamda aniq integralning iqtisodiyotdagi nazariy tadbig'iga iste'molchi va ishlab chiqaruvchining yutuqlari masalasini ko'ramiz:

Dastlab talab va taklif funksiyalari tushunchalarini kiritamiz.

Mahsulot birligining narxi p va shu mahsulotni iste'molchi tomonidan xarid qilinish halmi q orasidagi bog'lanishni ifodalovchi $p = f(q)$ funksiya **talab funksiyasi** deb ataladi. Iqtisodiyotda narx p, hajm (miqdor) q harfi bilan belgilanadi va shu sababli talab funksiyasi an'anaviy y=f(x) ko'rinishda yozilmasdan, $p = f(q)$ ko'rinishda yozildi (1-rasmga qarang).

rasm

Mazmuniga asosan bu funksiya kamayuvchi bo‘ladi, chunki mahsulot narxi p oshishi bilan bu mahsulotni xarid qilish hajmi q kamayadi (yuqoridagi chizmaga qarang).

Mahsulot birligining narxi p va shu mahsulotni ishlab chiqarilish hajmi q orasidagi bog‘lanishni ifodalovchi $p = g(q)$ funksiya **taklif funksiyasi** deb ataladi. Mazmuniga asosan bu funksiya o‘suvchi bo‘ladi, chunki mahsulot narxi p oshishi bilan bu mahsulotni ishlab chiqarish hajmi q oshadi (yuqoridagi chizmaga qarang).lab va taklif funksiyalarning grafiklari qandaydir bir $E_0(q_0, p_0)$ nuqtada kesishadi. Bu nuqtada iste’molchining talabi hajmi va ishlab chiqaruvchining taklif hajmi o‘zaro teng bo‘ladi. Bunday holat **bozor muvozanati** deb ataladi. Bozor muvozanatini keltirib chiqaruvchi mahsulot hajmi q_0 va narxi p_0 qiymatlari berilgan talab va taklif funksiyalari bo‘yicha

$$\begin{cases} f(q) = p \\ g(q) = p \end{cases} \qquad (1)$$

tenglamalar sistemasidan topiladi.

Bozor muvozanati shartida iste’molchilar o‘zlarining q_0 hajmdagi talablarini qondirishlari uchun mahsulot birligining p_0 narxda xarid qilib, jami p_0q_0 miqdorda xarajat qilishlari mumkin. Ammo bir qism iste’molchilar u yoki bu sabablar bo‘yicha mahsulot xarid qilishni bozor muvozanati erishiladigan vaqtgacha kutib o‘tira olmaydilar. Bundan tashqari ishlab chiqaruvchi ham o‘z mahsulotini iloji boricha p_0 narxdan yuqoriroq bahoda sotishga harakat qiladi. Shu sababli iste’molchi talab etgan q_0 hajmdagi mahsulotni ishlab chiqaruvchi bozorga birdaniga chiqarmasdan va uning hammasini birdaniga p_0 narxda sotmasdan, u o‘z mahsulotini Δq_i $(i = 1,2,3,\cdots,n)$ hajmdagi kichik-kichik partiyalarda bozorga chiqarib, uni $f(q_i) > p_0$ narxda sotadi. Natijada iste’molchi o‘ziga kerak bo‘lgan q_0 hajmdagi mahsulotni xarid qilish uchun p_0q_0 miqdorda xarajat qilish o‘rniga

$$S_n(f) = \sum_{i=1}^{n} f(q_i)\,\Delta q_i$$

miqdor xarajat qiladi. Mahsulot ishlab chiqarish va uni xarid qilish jarayonlari uzluksiz ravishda ro‘y berib turadi. Shu sababli $f(x)$ talab funksiyasini uzluksiz va mahsulotni kichik-kichik Δq_i hajmli partiyalar soni $n \to \infty$ deb olish mumkin. Bu holda, aniq integral ta’rifiga asosan, iste’molchining q_0 hajmdagi mahsulotni xarid qilish uchun qilgan xarajatining asl qiymati quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$S = \lim_{n\to\infty} S_n(f) = \lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} f(q_i)\Delta q_i = \int_0^{q_0} f(q)dq \qquad (2)$$

Bu yerdan ko‘rinadiki, agar iste’molchi o‘zi talab etgan q_0 hajmdagi mahsulotni p_0 bozor muvozanati narxida xarid qilganda, uning xarajatlari

$$C \cdot S = S - p_0q_0 = \int_0^{q_0} f(q)dq - p_0q_0 = \int_0^{q_0} [f(q) - p_0]dq \qquad (3)$$

miqdorda kam bo‘lar edi. Shu sababli CS **iste’molchining yutug‘i**, ba’zan esa **iste’molchining ortiqcha xarajati** deb yuritiladi. Yuqoridagi rasmda bu ko‘rsatkich p_0E_0C egri chiziqli trapetsiya yuzasi kabi ifodalanadi.

Xuddi shundek, ishlab chiqaruvchi bozor muvozanatida o‘zi taklif etgan q_0 hajmdagi mahsulotni p_0 narxda sotganda p_0q_0 miqdordagi pul mablag‘iga ega bo‘lar edi. Ammo u bozor muvozanati bo‘lishini kutib o‘tirmasdan, Δq_i hajmda $(i = 1,2,3,\cdots,n)$ ishlab chiqargan mahsulotini darhol bozorga chiqarib, uning har birligini $g(q_i) < p_0$ narxda sotadi. Natijada ishlab chiqaruvchining q_0 hajmdagi mahsulotni sotish orqali erishgan asl pul mablag‘i quyidagicha bo‘ladi:

$$S = \lim_{n\to\infty} S_n(g) = \lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} g(q_i)\,\Delta q_i = \int_0^{q_0} g(q)dq < p_0 q_0.$$

Shunday qilib, ishlab chiqaruvchi o‘z mahsulotini bozor muvozanati shartida sotganda

$$P \cdot S = p_0 q_0 - \int_0^{q_0} g(q)dq = \int_0^{q_0} [p_0 - g(q)]\,dq \qquad (4)$$

qoshimcha pul mablag‘iga ega bo‘lar edi. Shu sababli PS **ishlab chiqaruvchining yutug‘i** deb ataladi. Yuqoridagi rasmda bu ko‘rsatkich Pp_0E_0 egri chiziqli trapetsiya yuzasi kabi ifodalanadi.

Masalan, talab funksiya $p = f(q) = 240 - q^2$, taklif funksiya esa $p = g(q) = q^2 + 2q + 20$ ko‘rinishda bo‘lganda iste’molchi va ishlab chiqaruvchi yutuqlarini aniqlaymiz. Buning uchun dastlab ushbu tenglamalar sistemasini yechamiz:

$$\begin{cases} p = 240 - q^2 \\ p = q^2 + 2q + 20 \end{cases} \Rightarrow$$

$$\begin{cases} p = 240 - q^2 \\ 240 - q^2 = q^2 + 2q + 20 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} p = 240 - q^2 \\ q^2 + q - 110 = 0 \end{cases} \Rightarrow$$

Hosil bo’lgan kvadrat tenglamani yechamiz:

$q^2 + q - 110 = 0 \Rightarrow$ Kvadrat tenglamani yechish uchun quyidagi formulalardan foydalanamiz:

$$ax^2 + bx + c = 0;\ \ a \neq 0;\ D = b^2 - 4ac > 0;$$

$$x_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}\ va\ x_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}.$$

Bu yerda

$$a = 1;\ \ b = 1;\ \ c = 110.\ D = 1^2 + 4 \cdot 110 = 441 > 0;$$

bo’lgani uchun kvadrat tenglamani ikkita turli yechimi bor.

U holda

$$x_1 = \frac{-1 + 21}{2} = 10\ va\ x_1 = \frac{-1 - 21}{2} = -11;$$

Mahsulot hajmi absalyut qiymatda bo’lgani uchun , mahsulot hajmi $q_0 = 10$ ni qanoatlantiradi.

Demak, p_0 bozor muvozanati narxini topish uchun $p = 240 - q^2$ tengmaga $q_0 = 10$ qiymatini keltirib quyamiz. Natijada $p_0 = 140$ bo’ladi.

Unda, (3) formulaga asosan, iste’molchining yutug‘i

$$CS = \int_0^{q_0} [f(q) - p_0]dq =$$

$$= \int_0^{10} [240 - q^2 - 140]dq = 100q - \frac{q^3}{3}\Big|_0^{10}$$

$$= \left(100 \cdot 10 - \frac{10^3}{3}\right) - \left(100 \cdot 0 - \frac{0^3}{3}\right) = 666,(6) \approx 667;$$

Ishlab chiqaruvchining yutug‘i esa, (4) formulaga asosan,

$$P \cdot S = \int_0^{q_0} [p_0 - g(q)]\,dq = \int_0^{10} [120 - q^2 - 2q]\,dq = 120q - \frac{q^3}{3} - q^2\Big|_0^{10}$$

$$= \left(120 \cdot 10 - \frac{10^3}{3} - 10^2\right) - \left(120 \cdot 0 - \frac{0^3}{3} - 0^2\right) = 766(6) \approx 767.$$

Bunday iqtisodiy masalalarning nazariy va amaliy tadbiqlarini ma’lun dasturiy vositalar orqali hal etish bugungi kunning dolzarb masalalridan biri hisoblanadi. Chunki bunda ish unumdorligi ancha samarali bo’ladi. Shu munosabat bilan maqolada iqtisodiy masalani yechish uchun C++ dasturlash tilida foydalanilgan.

EHM uchun dasturni identifikatsiya qiluvchi materiallar dastlabki matni

(Dastur kodi)

```
//Iste'molchi va ishlab chiqaruvchining yutuqlarini aniqlash dasturi
#include <iostream>
#include <math.h>
using namespace std;
int main ()
{
system ("color f0");
float a,b,c,q1,q2,D, p, p1, p2, PS,CS;

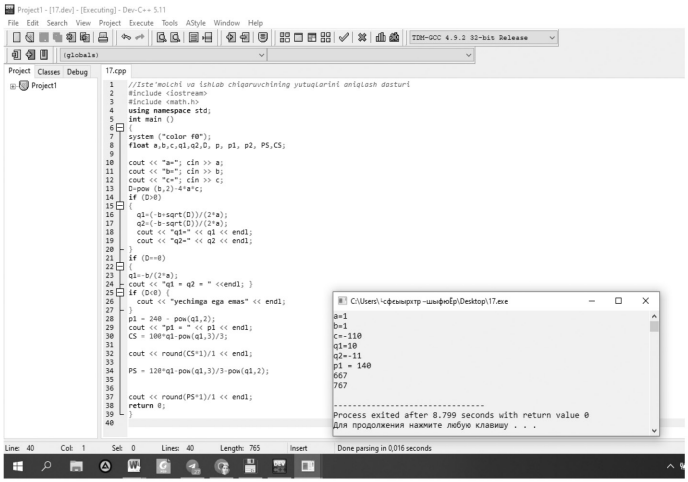
cout << "a="; cin >> a;
cout << "b="; cin >> b;
cout << "c="; cin >> c;
D=pow (b,2)-4*a*c;
if (D>0)
{
  q1=(-b+sqrt(D))/(2*a);
  q2=(-b-sqrt(D))/(2*a);
  cout << "q1=" << q1 << endl;
  cout << "q2=" << q2 << endl;
}
if (D==0)
{
q1=-b/(2*a);
cout << "q1 = q2 = " <<endl; }
if (D<0) {
  cout << "yechimga ega emas" << endl;
}
p1 = 240 - pow(q1,2);
cout << "p1 = " << p1 << endl;
CS = 100*q1-pow(q1,3)/3;

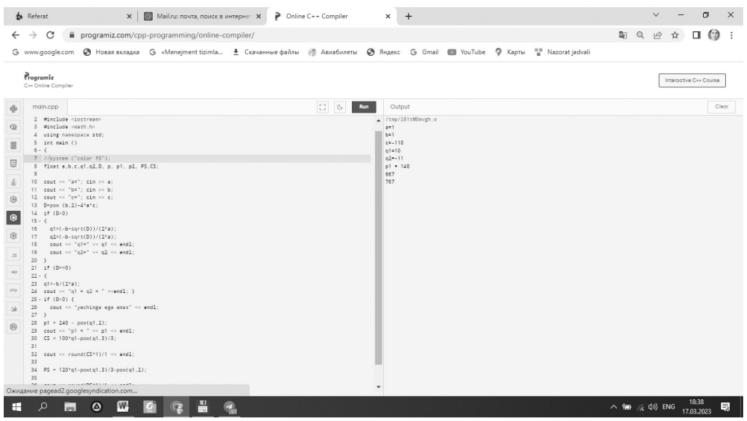
cout << round(CS*1)/1 << endl;

PS = 120*q1-pow(q1,3)/3-pow(q1,2);

cout << round(PS*1)/1 << endl;
return 0;
}
```

Yuqorida keltirilgan masalani MathCad dasturi yordamida bajarilishini ko’rib chiqamiz:

Matematikani o‘rganishda amaliy dasturlardan foydalanish talabalarning ijodkorligini oshiradi va ularni o’z ustida ishlashga undaydi.

Adabiyotlar:

1. N.R. Rasulov, I.I.Safarov, R.T. Muxitdinov “Oliy matematika” (Iqtisodchi va muhandis-texnologlar uchun).Toshkent-2012.

2. Nazirov Sh.A., Qobulov R.V., Bobojonov M.R., Raxmanov Q.S. C va C++ tili. Voris-nashriyot.

РЕЗЮМЕ

Maqolada aniq integral yordamida iste’molchi va ishlab chiqaruvchining yutugini aniqlash masalasi o’z yechimini topgan hamda C++ dasturlash tilidan foydalanilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье решена задача определения прибыли потребителя и производителя с помощью определенного интеграла с использованием языка программирования С++.

SUMMARY

The article solves the problem of determining the profit of the consumer and the producer with the help of a definite integral using the C++ programming language.

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIGA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Abdullayeva D.A.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: kompetentlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, axborot-ta'lim muhitl, portallari, web-sayt, masofaviy ta'lim.

Ключевые слова: компетентность, информационно-коммуникационные технологии, информационно-образовательные среды, порталы, веб-сайт, дистанционное обучение.

Key words: competence, information and communication technologies, information and educational environments, portals, website, distance learning.

Yengil sanoat korxonalarini raqobatbardoshligini oshirish usullaridan biri, bu tashkilotni ishlab chiqarish faoliyati samaradorligi oshirishdan iborat hisoblanadi. Buni sohaga oid malakali va kompetentli mutaxassislarsiz amalga oshirish mushkul hisoblanadi. Shuning uchun bugungi kunda texnika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy muammolarini hal etishda zamonaviy texnologiyalarga, shu jumladan axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish muhim masalalardan biri sanaladi.

Shu bois, talabalarni korxona mahsulotlari va texnologik jarayonlarini kompyuterda loyihalashga mo'ljallangan dasturiy vositalardan foydalanish kompetentligini rivojlantirish lozim.

Yengil sanoat korxonalarining hozirgi holatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, texnologik jarayonlarni avtomatlashtiradigan turli dasturiy mahsulotlar bilan ishlay olishlari kerak. Bunday dasturiy mahsulotlarga kompyuter yordamida loyihalash, texnologiyani avtomatlashtirish tizimlar va turli dasturiy paketlarni kiritish mumkin. Bu kabi kompyuterning dasturiy vositalari yordamida texnik hujjatlarni yaratish va o'zgartirish, texnologik tajribalar natijalarini qayta ishlash, yengil sanoat mahsulotlarini loyihalash va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish kabi imkoniyatlarni ta'minlaydi.

Shunung uchun talabalarning zamonaviy dasturiy mahsulotlardan samarali foydalanish, jumladan axborot-kommnikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish muhim

masalaradan biri hisoblanadi. Buning uchun dastlab, kompetentlik va axborot-kommnikatsiya texnologiyalariga oid kompetentlik tushunchasiga oid olimlarni ishlarini tahlil etishni taqozo etadi.

Bu borada, ya'ni kompetentlik tushunchasiga oid fikrlar A.L.Juravlev, N.F.Talyzina, A.I.Shcherbakov, A.A.Rean, Ya.L.Kolominskiy, J.Raven, V.M.Shepel, V.A.Demin, A.V.Rodionova, P.Vayl, M.Meskona, M.Albert, F.Xedouri, V.S.Bezrukovlarning ishlarida o'z aksini topgan.

Jumladan, A.L.Juravlev, N.F.Talyzina, A.I.Shcherbakovlarning asarlarida "kompetentlik" tushunchasi bilim, ko'nikma, malaka va faoliyatni amalga oshirish usullari degan fikrni bildirgan. A.A.Rean, Ya.L.Kolominskiy, J.Raven, V.M.Shepel, V.A.Demin, A.V.Rodionova, P.Vayl, M.Meskona, M.Albert, F.Xedourilarning fikriga ko'ra, kompetentlik - tez o'zgaruvchan muhitda olingan shaxsiy, kasbiy bilim va ko'nikmalardan faol foydalanish qobiliyatidir [1]. V.S.Bezrukovning fikricha, kompetentlik tushunchasi "mutaxassisning malakasi va kasbiy mahorati darajasi" deb ta'rif beradi, bu bilimlarni doimiy ravishda yangilab turish, egallagan malakalar asosida turli muammolarni hal qilishda foydalanish, kasbiy faoliyatning samarali usullarini tanlash qobiliyatidir [2].

Shunday qilib, kompetentlik tushunchasi ostida biz shaxsning bilimlarini amaliyotda qo'llash, o'zini-o'zi tarbiyalash uchun motivatsiyasini oshirish va o'z kasbiy faoliyatini optimallashtirish qobiliyati shakllanadigan kasbiy xususiyatlarini tushunamiz.

Shunuing uchun bugungi kunda talabalarni kompetentligini, shu jumladan axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish shakl, usul va vositalarini takomillashtirish muhim masalalardan biri sanaladi.

Bu borada, ya'ni talabalarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va amaliyotiga qaratilgan tadqiqotlar I.M.Bashtanar, L.V.Bocharova, V.V.Buchelnikov, L.R.Votyakova, N.A.Goncharova, D.V.Daxin, A.A.Mukasheva, A.V.Ovcharov, YE.A.Kozlova, L.N.Palamarchuk, T.V.Pankova, A.A.Kuznetsov, V.Y.Nikishina, O.N.Griban, L.V.Otverchenko kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ularning ishlarida axborot-kommnikatsiya texnologiyalariga doir kompetentlik tushunchalari hamda talabalarning axborot-kommnikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish muammlari va yechimlari bo'yicha turli fikrlarni bildirgan.

Xususan, A.A.Kuznetsovaning fikrigan ko'ra, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentlik shaxsni zamonaviy texnik bilim va ko'nikmalarni hayotda samarali qo'llash qobiliyati sifatida belgilaydi [3]. V.Y.Nikishinaning fikriga ko'ra, mutaxassisni kasbiy axborot kompetentligi zamonaviy texnologiyalar va kompyuter tarmoqlaridan foydalangan holda turli xil professional muammolarni hal qilishga imkon beradigan bilim, ko'nikma

va malakalarga ega bo‘lgan “insonning integral xarakteristikasi”dir [4]. L.V.Otverchenkoning fikriga ko‘ra, kasbiy axborot kompetentlikni shakllantirish “Talabalarning nazariy tushunchalari va tegishli axborot (kompyuter) jarayonlari hamda texnologiyalarining faoliyat uslublarini ishlab chiqishda boshqariladigan yutuqlari” deb, ta’riflaydi [5], O.N.Gribanining fikriga ko‘ra, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentlik – bu shaxsning axborot jamiyatida muvaffaqiyatli yashash va ishlash uchun turli xil muammolarni hal qilishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish qobiliyatidir [6].

Ushbu tadqiqotchilar axborot kompetentlikni “Axborot jamiyatidagi shaxsning asosiy kompetentligidir” deb, ta’riflaydi va to‘rtta axborot madaniyatini ko‘rsatadi:

1) axborot zamonaviy shaxsning fuqarolik huquqlari va erkinliklarining asosiy sifatida;

2) mustaqil o‘rganish va kelajakdagi kasbiy faoliyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan maqsadli foydalanish;

3) axborot-kommunikatsiya texnologiyalari professional va ijtimoiy hayotning ajralmas qismi ekanligi to‘g‘risida tushunchalarni shakllantirish;

4) dasturlash, kompyuterni modellashtirish, ma’lumotni saqlash, uzatish, izlash va qayta ishlash usullarini o‘z ichiga olgan kompyuterda foydalanish uchun ko‘nikma va malakalarini shakllantirish.

Mazkur keltirilgan axbort madaniyatlarini talabalarda shakllatirish va rivojlantirish uchun global tarmoqning imkoniyatlaridan foydalanish orqali samarali natijalarga erishish mumkin.

Bu borada D.V.Luchaninovaning fikriga ko‘ra, talabalarning kompetentligini shakllantirishni eng samarali usullaridan biri, bu o‘qitishning interaktiv shakllaridan, ya’ni masofaviy ta’lim platformalaridan foydalanish maqsadga muvofiqligini tahliliy manbalar asosida isbotlab bergan. Uning fikriga ko‘ra, oliy ta’lim muassasalarida axborot-ta’lim muhitlaridan keng ko‘lamda foydalanishni hisobga olgan holda talabalarning ijodiy axborot kompetentligini rivojlantirishda masofaviy ta’lim turidan foydalanish samarali hisoblanadi [7]. Axborotdan keng foydalanishni hisobga olgan holda oliy ta’limda masofaviy o‘qitish eng maqbul tarzda ajralib turadi. Bugungi kunda ta’limga oid qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda auditoriya mashg‘ulotlari qisqartirilib, mustaqil ta’lim soatini oshirishga qaratilgan. Mustaqil ta’limni esa Internet tarmog‘i orqali axborot-ta’lim muhitlaridan, ta’lim portallarida va ta’limga oid web-saytlardan foydalanish nazarda tutilgan. Ushbu yondashuv bilan eng mantiqiy o‘tish an’anaviy ta’lim shaklidan keng qamrovli ta’lim shakliga o‘tadi. Keng qamrovli o‘rganish konsepsiyasi istalgan joyda kerakli texnik vositalar yordamida o‘rganish imkoniyatini nazarda tutadi. Xulosa shuki, materialning muhim qismi masofaviy

shaklga o‘tkazilib, turli interaktiv shakllar uchun auditoriya mashg‘ulotlarida vaqt qoldiriladi, bu ularning samaradorligini oshirishni qo‘shimcha ravishda professor-o‘qituvchilar talabalar bilan onlayn konsultatsiyalar, muloqotlarni guruh bo‘lib tashkil etish imkoniyati yaratiladi [7].

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida talabalarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotchilarni ko‘plab ilmiy va uslubiy adabiyotlari mavjud. Bizning tadqiqotimiz ushbu manbaalarni tahlil etish orqali texnika oliy ta’lim muassasalari talabalarini axborot-kommnikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqishga qaratilgan. Shu maqsadda tadqiqot yuzasidan tajriba-sinov ishlari texnika oliy ta’lim muassasalarida axborot texnologiyalariga oid fanlarni o‘qitish holati bo‘yicha kuzatish ishlarini olib bordik. Kuzatish ishlari 2022-2023 o‘quv yilida texnika oliy ta’lim muassaslarida axborot texnologiyalariga oid 10 dan ortiq mashg‘ulotlar tahlil etildi hamda axborot texnologiyalari fani professor-o‘qituvchilari bilan fikr almashildi. Shuningdek, talabalarning mustaqil o‘quv faoliyati bo‘yicha talabalar bilan suhbatlar, anketa so‘rovlar o‘tkazildi. Tahlil etilgan mashg‘ulotlar hamda olib borilgan suhbat va anketa so‘rov natijalariga ko‘ra, texnika oliy ta’lim muassasalari talabalari axborot texnologiyalariga fanlarni o‘zlashtirishda ko‘p vaqt talab etilishi. Shuningdek, kompyuterning amaliy va instrumental dasturlarining takmillashuvi va yanggi versiyalari paydo bo‘lishi tufayli mavjud adabiyotlar foydalanishga ehtiyoj qolmayotganligi hamda yangi avlod ilmiy-metodik manbalar yaratish lozimligini ta’kidladilar.

Shunday qilib, sohaga oid adabiyotlar va texnika oliy ta’lim muassasalari pedagogik amaliyotni tahliliga ko‘ra, talabalarning axborot texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish uchun quyidagi turkum muammolar borligi ma’lum bo‘ldi:

- kompyuterning zamonaviy amaliy va instrumental dasturlariga oid o‘zbek tilida o‘quv-metodik manbalar yetarli darajada emasligi;
- texnika oliy ta’lim muassasalari talabalarini axborot texnologiyalatiga oid fanlardan mustaqil ta’limin tashkil etish tizimi to‘lalgicha ilmiy asoslanmaganligi;
- texnika oliy ta’lim muassasalari talabalarini axborot texnologiyalatiga oid fanlardan mustaqil ta’limin tashkil etish bo‘yicha metodik manbalar etarli darajada emasligi;
- axborot texnologiyalariga oid fanlardan talabalarning mantiqiy, algoritmik, kreativ va kognitiv fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan amaliy topshiriqlar banki yetishmasligi;

– talabalarning axborot texnologiylariga oid kompetentligini rivojlantirishda axborot-ta'lim muhitlaridan, onlayn ochiq kurslardan va nazorat qilish tizimlaridan foydalanish mexanizmi to'lig'icha ilmiy asoslanmaganligi;
– talabalarning axborot texnologiyalariga oid fanlardan mashg'ulotlarining tashkil etishda muammoli va loyihalash ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha ishlanmalar yetarli darajada emasligi;
– axborot texnologiyalariga oid fanlarni o'qitishda aralash ta'limdan foydalanishga mo'ljallangan uslubiy ishlar yetarli emasligi.

Xulosa qilib aytganda, texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalarning axborot texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirishda yuqorida qayd etilgan turkum muammolarni bartaraf etish lozim. Buning natijasida ishlab chiqarish sohasini avtomatlashtirishga oid kadrlarni tayyorlashga va axborot texnologiyalari sohasi bo'yicha jahon talablariga mos mutaxassislarni tayyorlashga erishish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Маклецов С. В. Формирование информационной компетентности бакалавров по направлению «Математика и компьютерные науки» средствами электронного обучения // Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук. – Казань, 2014. – 235 с.

2. Безрукова В. С. Интеграционные процессы в педагогической теории и практике / В.С. Безрукова. — Екатеринбург : Деловая книга, 1994. – 152 с.

3. Кузнецов А.А. Основы общей теории и методики обучения информатике / А.А. Кузнецов. – М.: Бином, 2010. – 207 с.

4. Никишина В.Ю. Формирование профессиональной информационно-технологической компетентности будущих менеджеров в вузе культуры // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2011. – 25 с.

5. Отверченко Л.В. Информационно-технологическая компетентность российских школьников в контексте формирования информационной культуры //Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Ростов: Пи ЮФУ, 2008. – 27 с.

6. Грибан О.Н. Новые информационные технологии в образовании: проблема перехода на свободное программное обеспечение // Информационные технологии в образовании: материалы II международной научно-практической конференции «Информационные технологии в образовании (ИТО-Черноземье – 2008)». Курск, 8-11 декабря 2008 г. Ч. 1. – Курск, 2008. – С. 131-133.

7. Лучанинов Д.В. Методика развития творческой информационной компетентности студентов в информатических дисциплинах // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Биробиджан, 2017. – 188 с.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarini axborot texnologiyalariga oid kompetentligini rivojlantirish muammolari, ularni yechimlariga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены проблемы развития компетентности, предложении и рекомендации по их решению студентов технических высших учебных заведений по информационным технологиям.

SUMMARY

This article presents the problems of competence development, proposals and recommendations for their solution of students of technical higher educational institutions in information technology.

LOGARIFMIK DIFFERENSIALLASH VA UNING AMALIY DASTURLARDAGI TATBIQLARI

Tursinboyeva Z. U., Fozilov O. O.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: funksiya, differensial, funksiyaning hosilasi, logarifmik differensiallash, MathCad dasturi.

Ключевые слова: функция, дифференциал, производная функции, логарифмическое дифференцирование, программа Mathcad.

Key words: function, differential, derivative of function, logarithmic differentiation, Mathcad program.

Ba'zi hollarda, berilgan funksiyani hosilani topish uchun avval uni logarifmlash tavsiya etiladi. Keyin natijani differensiallash kerak bo'ladi. Buday bajarilgan amallar *logarifmik differensiallash* deb ataladi.

Hosilalari faqat logarifmik differensiallash bilan topiladigan funksiyalar mavjud. Bu funksiyalarga $y = u^v$ daraja-ko'rsatkichli funksiyalar kiradi, bu yerda $u = u(x)$ va $v = v(x)$ x ga nisbatan berilgan differensiallanuvchi funksiyalar. Bu funksiyaning hosilasini topamiz:

$$\ln y = v \cdot \ln u, \qquad \Rightarrow \frac{1}{y} \cdot y' = v' \cdot \ln u + v \cdot \frac{1}{u} \cdot u',$$

$$\Rightarrow y' = y\left(v' \cdot \ln u + v \cdot \frac{1}{u} \cdot u'\right), \qquad \Rightarrow y' = u^v\left(v' \cdot \ln u + v \cdot \frac{1}{u} \cdot u'\right),$$

ya'ni

$$(u^v)' = u^v \cdot \ln u \cdot v' + v \cdot u^{v-1} \cdot u'. \qquad (1)$$

(1) formulani eslab qolish qoidasini tuzamiz: daraja-ko'rsatkichli funksiyaning hosilasi ko'rsatkichli funksiyaning $u = \text{const}$ shartdagi hosilasi bilan darajali funksiyaning $v = \text{const}$ shartdagi hosilasining yig'indisiga teng.

Masalan, $y = \frac{(x^2+2)\cdot\sqrt[5]{(x-1)^3}}{(x+5)^3} \cdot e^x$ funksiyaning hosilasini topamiz. Buning uchun differensiallashning qoidalari va formulalari yordamida y' ni topish mumkin. Biroq, bu usul juda noqulay. Shuning uchun logarifmik differensiallashni qo'llaymiz. Funksiyani logariflaymiz:

$$\ln y = \ln(x^2 + 2) + \frac{3}{5}\ln(x - 1) + x - 3 \cdot \ln(x + 5).$$

Bu tenglikni x bo'yicha differensiallaymiz:

$$\frac{1}{y} \cdot y' = \frac{1}{x^2 + 2} \cdot 2x + \frac{3}{5} \cdot \frac{1}{x - 1} + 1 - 3 \cdot \frac{1}{x + 5}.$$

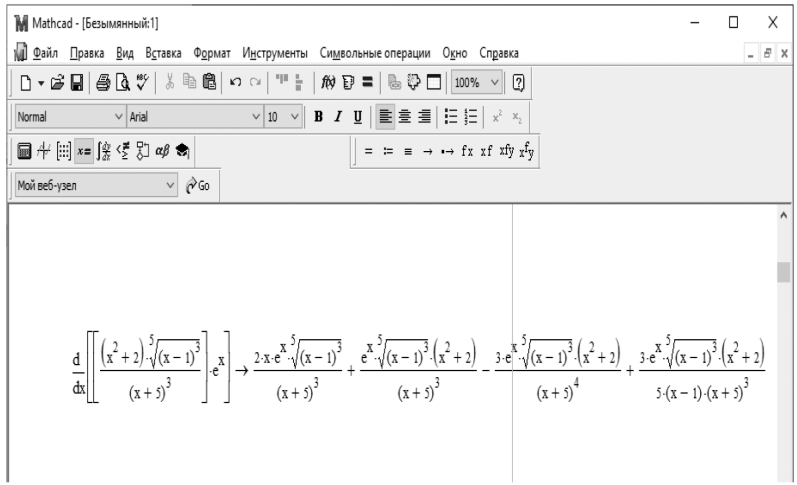
y' ni quyidagicha ifodalaymiz:

$$y' = y\left(\frac{2x}{x^2 + 2} + \frac{3}{5(x - 1)} + 1 - \frac{3}{x + 5}\right),$$

ya'ni

$$y' = \frac{(x^2 + 2) \cdot \sqrt[5]{(x - 1)^3} \cdot e^x}{(x + 5)^3} \cdot \left(\frac{2x}{x^2 + 2} + \frac{3}{5(x - 1)} + 1 - \frac{3}{x + 5}\right).$$

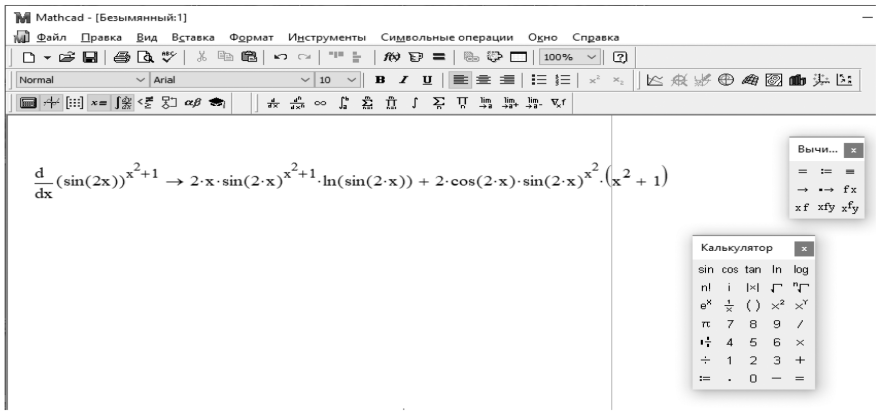
Bu keltirilgan masalaning MathCad dasturida bajarilishini quyidagicha bo'ladi:

Misol. $y = (\sin 2x)^{x^{2+1}}$ funksiyaning hosilasini toping.
Yechilishi: (1) formulani qo'llab quyidagini olamiz:

$$y = (\sin 2x)^{x^{2+1}} \cdot \ln \sin 2x \cdot 2x + (x^2+1)(\sin 2x)^{x^2} \cdot \cos 2x \cdot 2.$$

Yuqorida keltirilgan masalani MathCad dasturi yordamida bajarilishini ko'rib chiqamiz:

Ta'kidlash kerakki, bu yerda (1) formulani eslab qolish shart emas, balki logarifmik differensiallashning mohiyatini eslab qolish osonroq.

Matematikani o'rganishda amaliy dasturlardan, xususan kompyuter algebrasi tizimlaridan foydalanish talabalarning fanga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi. Shuningdek, ularni ijodkorligini yaxshilaydi.

Adabiyotlar:

1. Sh. R. Xurramov, Oliy matematika masalalar to‘plami, nazorat topshiriqlari. 2-qism. Toshkent 2015y.

2. Z.U. Tursinboyeva, & Z.T. Ismoilova. (2022). The use of Software Tools in Solving some Mathematical Problems. Texas Journal of Engineering and Technology, 8, 115–118. Retrieved from https://zienjournals.com/index.php/tjet/article/view/1732

3. Д. Писменный. «Конспект лекции по высшей математике». 1 часть. -М.: Айрис Пресс, 2008.

4. Пискунов Н.С. Дифференциальное и интегральное исчисление для ВТУЗов. 2 частях -М.: Наука, 2001.

5. Макаров Е.Г. Mathcad: учебный курс. Питер. 2009 г.

РЕЗЮМЕ

Keltirilgan ishda logarifmik differensiallash va uning Mathcad amaliy dasturidagi tatbiqlari o‘rganilgan.

РЕЗЮМЕ

В представленной работе исследуется логарифмическое дифференцирование и его применение в прикладной программе Mathcad.

SUMMARY

In the present paper, logarithmic differentiation and its application in the Mathcad application program are investigated.

MATRITSALAR USTIDAGI AMALLARNING MATHCAD DASTURIDAGI TATBIQLARI

Tursinboyeva Z. U., Ismoilova Z. T.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: matritsa, matritsalarni qo'shish, matritsalarning ayirmasi, matritsani songa ko'paytirish, matritsalarni ko'paytmasi, MathCad dasturi.

Ключевые слова: матрица, сложение матриц, вычитание матриц, умножение матрицы на число, умножение матриц, программа Mathcad.

Key words: matrix, matrix addition, matrix subtraction, matrix multiplication by number, matrix multiplication, Mathcad program.

Matritsa deb bir xil uzunlikdagi m qatorlarni (yoki bir xil uzunlikdagi n ustunlarni) o'z ichiga olgan to'rtburchak jadvalga aytiladi. Matritsa quyidagicha yoziladi:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{12} \ldots & a_{2n} \\ a_{m1} & a_{m2} \cdots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

yoki qisqacha $A = (a_{ij})$, bu yerda $i = \overline{1,m}$ $(i = 1,2,3,\cdots,m)$ - qatorlarning nomerlari, $j = 1,n$ $(j = 1,2,3,\cdots,n)$ - ustunlarning nomerlari.

A matritsa $m \times n$ – tartibli matritsa deyiladi va $A_{m\times n}$ kabi yoziladi. Matritsani tashkil etuvchi a_{ij} sonlari uning elementlari deyiladi. Yuqori chap burchakdan kelayotgan diagonalda turgan elementlar bosh diagonalni hosil qiladi.

Agar matritsalarning barcha mos elementlari teng bo'lsa, bunday matritsalar ***teng matritsalar*** deyiladi, ya'ni.

$A = B$, agar $a_{ij} = b_{ij}$ bu yerda $i = \overline{1,m}$, $j = \overline{\overline{1,n}}$

Matritsada satrlar soni ustunlar soniga teng bo'lsa, bunday matritsaga ***kvadrat matritsa*** deyiladi. $n \times n$ o'lchamli kvadrat matritsa ***n - tartibli matritsa*** deyiladi.

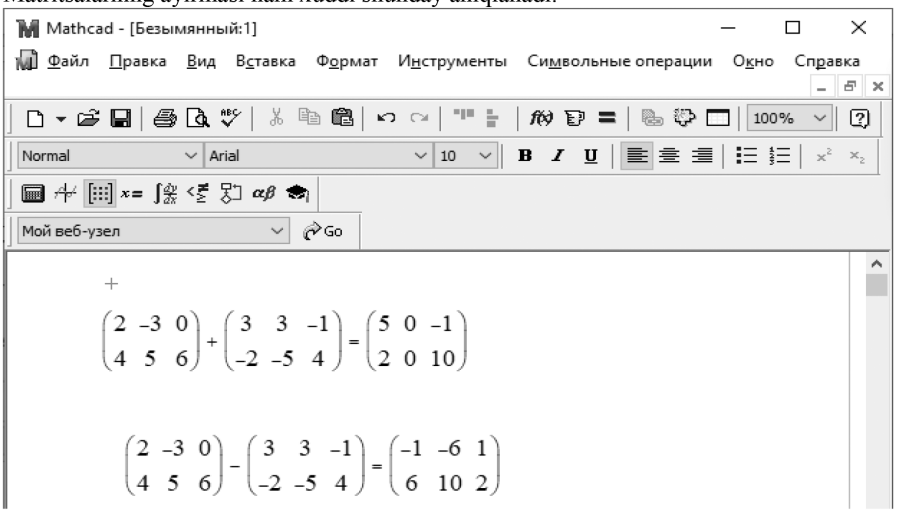
Asosiy diagonal elementlaridan tashqari barcha elementlari nolga teng bo'lgan kvadrat matritsaga ***diagonal matritsa*** deyiladi.

Asosiy diagonalning har bir elementi birga teng bo'lgan diagonal matritsa ***birlik matritsa*** deyiladi. U *E* harfi bilan belgilanadi.

Matritsalarni qo'shish amali faqat bir xil o'lchamli matritsalar ustida amalga oshiriladi. Ikkita $A_{m\times n} = (a_{ij})$ va $B_{m\times n} = (b_{ij})$ matritsalarning yig'indisi deb shunday $C_{m\times n} = (c_{ij})$ matritsaga aytiladiki, bunda $C_{ij} = a_{ij} + b_{ij}$ $(i = \overline{1,m},\ j = \overline{1,n})$ bo'ladi. Matritsalarning yig'indisi $C = A + B$ kabi belgilanadi.

Masalan: $\begin{pmatrix} 2 & -3 & 0 \\ 4 & 5 & 6 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 3 & 3 & -1 \\ -2 & -5 & 4 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 5 & 0 & -1 \\ 2 & 0 & 10 \end{pmatrix}$

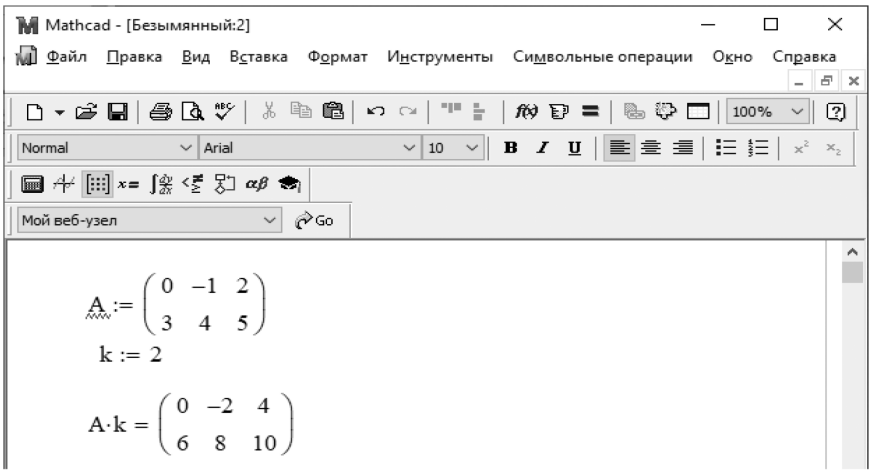
Matritsalarning ayirmasi ham xuddi shunday aniqlanadi.

Matritsani songa ko‘paytirish

$A_{m\times n}=(a_{ij})$ matritsaning k soniga ko‘paytmasi deb $B_{m\times n}=(b_{ij})$ shunday matritsaga aytiladiki, bu yerda $b_{ij}=k\cdot a_{ij}$ $(i=\overline{1,m},\ j=\overline{1,n})$. Matritsani songa ko‘paytirish $B=k\cdot A$ kabi belgilanadi.

Masalan: $A=\begin{pmatrix}0 & -1 & 2\\3 & 4 & 5\end{pmatrix},\ k=2,\quad A\cdot k=\begin{pmatrix}0 & -2 & 4\\6 & 8 & 10\end{pmatrix}$

$-A=(-1)\cdot A$ matritsa A matritsaga teskari matritsa deyiladi.

Matritsalarning ayirmasi $A-B$ ni quyidagicha aniqlash mumkin:

Matritsalarning elementar almashtirishlar deb quyidagi almashtirishlarga aytiladi:

- matritsaning ikkita parallel satrlari o‘rninin almashtirish;
- matritsalar biror satrining barcha elementlarini noldan farqli biror songa ko‘paytirish;
- matritsaning biror satrining barcha elementlariga parallel satrning mos elementlarini biror songa ko‘paytirib qo‘shish.

Ikkita A va B matritsa ekvivalent deyiladi, agar ulardan biri ikkinchisidan elementar almashtirishlar yordamida hosil qilingan bo‘lsa. Matritsalarning ekvivlentligi $A \sim B$ kabi belgilanadi.

Elementar almashtirishlar yordamida har qanday matritsani asosiy diagonalning boshida bir nechta birlar ketma-ket turadigan va boshqa barcha elementlar nolga teng bo‘lgan matritsaga olib kelish mumkin. Bunday matritsa kanonik matritsa deyiladi, masalan

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 & 0 \end{pmatrix}$$

Misol. Matritsani kanonik ko‘rinishga olib keling

$$\mathrm{A} = \begin{pmatrix} 2 & 3 & 1 & 2 \\ 0 & 2 & -1 & 1 \\ 4 & 0 & 5 & 1 \end{pmatrix}$$

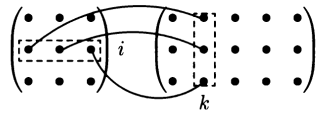
Yechish: elementar almashtirishlarni bajarib, quyidagilarni hosil qilamiz

$$\begin{pmatrix} 2 & 3 & 1 & 2 \\ 0 & 2 & -1 & 1 \\ 4 & 0 & 5 & 1 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 3 & 2 & 2 \\ -1 & 2 & 0 & 1 \\ 5 & 0 & 4 & 1 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 3 & 2 & 2 \\ 0 & 5 & 2 & 3 \\ 0 & -15 & -6 & -9 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 5 & 2 & 3 \\ 0 & -15 & -6 & -9 \end{pmatrix} \sim$$

$$\sim \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & -3 & -3 & -3 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \sim \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

$\mathrm{A}_{\mathrm{m}\times\mathrm{n}} = (\mathrm{a}_{\mathrm{ij}})$ matritsaning $\mathrm{B}_{\mathrm{n}\times\mathrm{p}} = (\mathrm{b}_{\mathrm{jk}})$ matritsaga ko‘paytmasi deb shunday $\mathrm{C}_{\mathrm{m}\times\mathrm{p}} = (\mathrm{c}_{\mathrm{ik}})$ matritsaga aytiladiki, bunda $\mathrm{c}_{\mathrm{ik}} = \mathrm{a}_{\mathrm{i1}} \cdot \mathrm{b}_{\mathrm{1k}} + \mathrm{a}_{\mathrm{i2}} \cdot \mathrm{b}_{\mathrm{2k}} + \cdots + \mathrm{a}_{\mathrm{in}} \cdot \mathrm{b}_{\mathrm{nk}}$ $\mathrm{i} = \overline{1,\mathrm{m}}$, $\mathrm{k} = \overline{1,\mathrm{p}}$, ya’ni S matritsa ko‘paytmasining $\mathrm{i}-$ satri va $\mathrm{k}-$ustuni elementi, A matritsaning $\mathrm{i}-$ satri elementlarini B matritsaning $\mathrm{k}-$ustuni mos elementlariga ko‘paytmasining yig‘indisiga teng.

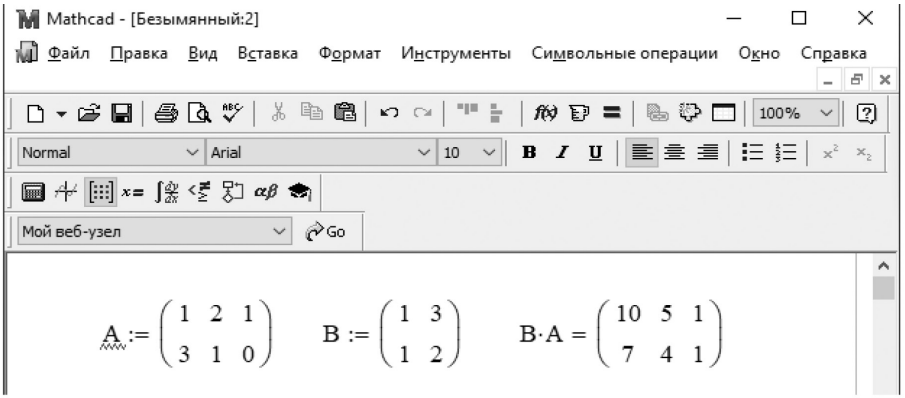
Hosil qilingan c_{ik} element quyidagicha sxematik tasvirlanadi:

Agar kvadrat A va B matritsalar bir xil o‘lchamli matritsalar bo‘lsa, u holda $\mathrm{A} \cdot \mathrm{B}$ va $\mathrm{B} \cdot \mathrm{A}$ ko‘paytmalar har doim mavjud bo‘ladi. $\mathrm{A} \cdot \mathrm{E} = \mathrm{E} \cdot \mathrm{A} = \mathrm{A}$ ekanligini osongina ko‘rsatish mumkin, bu yerda $\mathrm{A}-$ kvadrat matritsa, $\mathrm{E}-$shu o‘lchamdagi birlik matritsa.

Masalan: $\mathrm{A} = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 3 & 1 & 0 \end{pmatrix}$ $\mathrm{B} = \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 2 \end{pmatrix}$. Bu holda $\mathrm{A} \cdot \mathrm{B}$ aniqlanmagan, chunki $\mathrm{A}(3)$ matritsaning ustunlar soni $\mathrm{B}(2)$ matritsaning satrlar soniga mos kelmaydi. Bunda $\mathrm{B} \times \mathrm{A}$ ko‘paytma aniqlangan bo‘lib, u quyidagi ko‘rinishda hisoblanadi:

$$\mathrm{B} \cdot \mathrm{A} = \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 2 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 3 & 1 & 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1+9 & 2+3 & 1+0 \\ 1+6 & 2+2 & 1+0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 10 & 5 & 1 \\ 7 & 4 & 1 \end{pmatrix}$$

Agar AB = BA bo‘lsa, u holda A va B matritsalar o’rin almashinuvchi deyiladi.

Adabiyotlar:

1. Sh. R. Xurramov, Oliy matematika masalalar to‘plami, nazorat topshiriqlari. 1-qism. Toshkent 2015y.

2. Ю.Ф. Сенчук. Математический анализ для инженеров. 1,2 частьХарьков: НТУ «ХПИ», 2003.-408 с.

3. Черненко В.Д. Высшая математика в примерах и задачах. Учебное пособие для вузов. – СПб.: Политехника, 2003. – 703 с.

4. Берман Г.Н. Сборник задач по курсу математического анализа: Учебное пособие.-22-е изд., перераб.-СПб., Издательство «Профессия», 2001.-432 с

5. Макаров Е.Г. Mathcad: учебный курс. Питер. 2009 г.

РЕЗЮМЕ

Keltirilgan ishda matritsalar ustidagi amallar va ularning Mathcad amaliy dasturidagi tatbiqlari o‘rganilgan.

РЕЗЮМЕ

В представленной работе изучены операции над матрицами и их применение в прикладной программе Mathcad.

SUMMARY

In the presented paper, operations on matrices and their application in the Mathcad application program are studied.

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA DIDAKTIK O‘YINLARNING AHAMIYATI

Abduraxmonov U. Sh.
Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
Maxmudova O. Yu.
Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: o‘yin, didaktik o‘yin, ta’lim, tarbiya , shaxs, o‘quvchi, natija, masala, musobaqa.

Ключевые слова: игра, дидактическая игра, обучение, обучение, человек, ученик, результат, задача, соревнование.

Key words: game, didactic game, education, training, person, student, result, problem, competition.

Kirish. Bolalarga har bir o‘yinni o‘rgatishda muayyan ta’limiy maqsad nazarda tutiladi. O‘yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir. O‘yinning o‘tkazilish formalari va usullari bilan ta’limning boshqa turdaridan farq qiladigan o‘yinlar ta’lim berish jihatidan ham katta ahamiyatga egadir[1].

Didaktik o‘yinlar o‘yin usullarini cheksiz takrorlash va o‘zgartirish, o‘yinga turli narsalar kiritish imkonini beradi. Masalan, biz «Jimjitlik» o‘yinining 5—7 xilini butun sinf bilan hamda ayrim bolalar bilan 10 martadan ko‘proq takrorlab o‘tkazdik; «Nima o‘zgardi» tipidagi o‘yin 5 xil turli ko‘rsatmali material bilan o‘tkazildi va hokazo. Natijada o‘yin malakalarining bir xilda va mustahkam bo‘lishiga hamda o‘yinning har bir qoidasini tinglay bilish va unga rioya qilinishiga erishish imkonini berdi[2]. Didaktik o‘yinlar o‘zining shakli jihatidan asosan bog‘chada o‘ynaladigan ijodiy o‘yinlardan ham, o‘qituvchi o‘zi hikoya qilib berish yo‘li bilan tushuntiradigan va o‘quvchilarni birma-bir so‘rab chiqish natijasida mustahkamlanadigan va shu singari o‘yinlardan ham har tamonlama farq qiladi. Didaktik o‘yinlar o‘qitish vazifasiga xizmat qiladi va qiziqarli, maroqli, tushunarli darajada olib boriladi[3]. Bolalar g‘olib chiqish maqsadida jonu dili bilan mashq qiladilar, berilgan har bir topshiriqni albatta bajarishga odatlanib qoladilar, ularda didaktik topshiriqlarni bajarishga bo‘lgan qiziqish orta boradi. Didaktik o‘yinlar har bir darsning maqsadini, har bir mashqning maqsad va vazifalarini yaxshiroq tushunib olishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunga qadar respublikamiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida, jumladan, umumiy o'rta ta'lim, akademik litsey va kasb-hunar ta'limi yo'nalishlarida matematika fanini o'qitish sohasiga oid bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, J.Ikromov, N.G'aybullaev, D.Yunusova, X.I.Ibragimov, N.SHodiev, M.Barakaev, B.Abdullaeva kabi olimlar matematika o'qitish metodikasini takomillashtirish, M.Tojiev, A.Ortiqboev, N.Jumaboev, CH.E.Mirzaev, S.Alixonov, I.Isroilov, Z.Pashaevlar ta'limning barcha yo'nalishlarida geometriya fanini o'qitishning nazariy-metodik va amaliy jihatlarini rivojlantirish, R.X.Jo'raev, F.Zokirova, U.SH.Begimqulov, N.I.Tayloqov, A.A.Abduqodirov, B.Ziyomuhammedov, J.Tolipova, M.Fayziev, T.G'offorova singari mutaxassislar esa ushbu yo'nalishda pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish masalalarini tadqiq etganlar. Mazkur tadqiqot ishining predmeti, maqsadi va vazifalarini belgilashda yuqoridagi olimlarning nazariy va amaliy qarashlaridan dasturilamal sifatida foydalanildi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Nazariy (metodik adabiyotlar tahlili, modellashtirish); taqqoslash; sintez; umumlashtirish; tashhislash; tadqiqotning empirik metodlari: kuzatish, suhbat, o‘qituvchilar ishini o‘rganish va umumlashtirish;[5] natijalarni matematik qayta ishlash hamda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda maxsus testlardan foydalanish hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Didaktik o‘yinlar ta'limning ko‘rgazmaliligini, o‘qituvchining nutqini va bolalar harakatini o‘z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko‘rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug‘iladi. Bu esa o‘qituvchining aytganlarini bolalarning zehnan o‘ylab olishiga va o‘sha aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya'ni didaktik o‘yinlar qoidalarini o‘quvchilarning o‘zlari bajarishlariga imkon beradi. Didaktik o‘yinlarning bu tarzda tuzilish xususiyatlari o‘quvchilar faoliyatini tahlil qilish imkoniyatini beradi[6]. Shuning uchun ham barcha bolalar o‘yin vaqtida qiziqish bilan harakat qiladilar.

Didaktik o‘yinlar bolaning his-tuyg‘usiga ta'sir etib, unda o‘qishga ijobiy munosabat va qiziqish xislatini tarkib toptiradi. Bolalar o‘yinni zo‘r mamnuniyat bilan o‘ynaydilar, o‘yin boshlanishini esa sabrsizlik bilan kutadilar, ularning ongida ertangi o‘quv kunining quvonchli manzarasi gavdalanadi.

Har bir didaktik o‘yinda ko‘pchilik bolalar yoki butun bir sinf o‘quvchilari ishtirok qiladi. Masalan, «Doiraviy misollar» o‘yinida hamma bolalar masala yechadi, «Zanjircha»da 10, «Do‘koncha»da 8—12 bola, «Narvoncha» da esa qariyb hamma o‘quvchilar masala yechadilar va hokazo[7].

Bundan tashqari, o‘yin jarayonida hatto bolalardan ba’zi birlari bevosita ishtirok etmasa ham, ular o‘yinda imo-ishoralar vositasida bavosita qatnashadilar. Masalan, ko‘zlarini yumib, kim necha marta taqillatganini tinglaydilar, «Eng yaxshi hisobchi», «Kim aniqroq va tezroq» va shu o‘yinlarda o‘z o‘rtoqlarining misolni qanchalik to‘g‘ri-noto‘g‘ri yechayotganlarini kuzatib boradilar.

O‘yin paytida bolalar psixikasining individual xususiyatlari, ularda shartli reflekslarning paydo bo‘lish tezligi va ularning mustahkamligi yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi[8]. Bu esa o‘qituvchiga o‘quvchilar faoliyatiga individual munosabatda bo‘lish imkonini beradi.

Bu o‘yinlarda bolalarning o‘z-o‘zlarini boshqara, tuta bilishga o‘rganishlarini ta’kidlab o‘tgan edik. Bu o‘yinlar bolalarni intizomli qiladi.

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, didaktik o‘yinlar hamjihatlik va intizomlilikni tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir o‘yin g‘alaba qozonishga intilish bilan bog‘liq bo‘lib, o‘yin shartlari va qoidalariga qat’iy va izchil rioya qilishni talab etadi. «Kim aniqroq va tezroq», «Bo‘sh kelma», «Eng yaxshi hisobchi», «Ko‘rganni eslab qolish diktanti» singari o‘yinlarni o‘tkazish paytida o‘quvchilar sinf xonasida jimjitlik bo‘lishiga o‘quvchilarning o‘zlarini tuta bilishlariga, partadan tovush chiqarmay turib, oyoq uchida doskaga chiqa olishlariga, joylariga osoyishtalik bilan qaytib kelib o‘tirishlariga, tovushlarni diqqat bilan tinglashlariga, raqamlarga zehn bilan qarashlariga erishadilar[9].

Darsda o‘yin qaroqlik qilib o‘tiradigan va o‘qituvchini bitta dars davomida 10—15 martagacha tanbeh berishga majbur etadigan bolalar ham uchrab turadi. Biroq o‘yin o‘tkazilayotgan vaqtda bunday bolalarning xulq-atvori tamoman o‘zgarib ketadi. Ular darhol o‘zlarini tutib oladilar, o‘qituvchining o‘yin qoidalarini ko‘rsatib berishini kutib o‘tirmaydilar ham, qoidalarni o‘zlari bajonu dil va mustaqil bajaradilar. Didaktik o‘yinlar jarayonida bolalarda uyushqoqlik, vaqtni iloji boricha tejay bilish xislatlari tarbiyalanadi.

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, didaktik o‘yinlar bolalarda do‘stlik, birodarlik, mehnatkashlik hissini tarbiyalash va taraqqiy ettirishga yordam beradi. «Kim turgan saf yaxshiroq», «Zanjircha», «Narvoncha», «Bilgan kishi sanashni davom ettiraversin» singari o‘yinlar o‘tkazilayotganda bolalar o‘z o‘rtoqlari, o‘zi turgan saf va o‘z sinflarining sharafi uchun kurashadilar[10].

Bir safga tizilganlar ikkinchi safda turgan o‘quvchilar bilan musobaqalashayotganda topshiriqni saflardan birining bitta o‘quvchisi yoki bir necha o‘quvchilari, yoxud butun bir saf bajaradi. Odatda bolalar o‘z sheriklariga dalda berib turadilar, agar o‘rtoqlari topshiriqni to‘g‘ri bajarsa, undan behad xursand bo‘ladilar va u bilan faxrlanadilar. Shuni ham aytish kerakki, o‘yin

o‘tkazilayotgan paytda bolalarda hasad, qizishib ketish singari salbiy xislatlar uchramaydi.

Xulosa. Didaktik o‘yinlar ijodiy shaxs tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir o‘yin, uning har bir takrorlanishi topshiriqni bajarishga yangicha munosabatda bo‘lishni talab qiladi, uni hal qilish zarurati esa ijodiy izlanishlarni keltirib chiqaradi.

Didaktik o‘yinlarda tirishqoqlik, matonatlilik, boshlangan ishni oxirigacha yetkaza bilish singari eng kerakli irodaviy sifatlar tarbiyalanadi[11]. Masalan, «Doiraviy misollar» o‘yinida oltita misolning hammasini yechish kerak, aks holda, oxirgi sonning birinchisiga to‘g‘ri kelish-kelmasligini bilib bo‘lmaydi. Ana shuning o‘zi bolalarni aktivlashtirib yuboradi va ular misolni yechmay qo‘ymaydilar.

«Do‘koncha» tipidagi o‘yinda o‘yinchoqlar «sotib olish» ning o‘zi bilan ish bitmaydi, balki bir necha o‘yinchoqlar narxini hisoblab (qo‘shib) chiqishga, necha pul «qaytarib» berish kerakligi haqida o‘ylab ko‘rishga ham to‘g‘ri keladi. Bolalar «qiziqarli kvadratlar» o‘yinida murakkab matematik amallarni bajaradilar. Bunda o‘quvchilarga bir yo‘la bir necha amallarni bajarishga, chiqqan natijalarni taqqoslashga, erishilishi mumkin bo‘lgan natijalar to‘g‘risida o‘ylab ko‘rishga va noto‘g‘ri hisobdan voz kechishga to‘g‘ri keladi. Bularning hammasi tez, zo‘r qiziqish va aqliy faoliyat bilan o‘tadi. Katta, chiroyli to‘pni ko‘rgan o‘quvchilarda tortinchoqlik yo‘qola borib, ular dastlab qo‘rqa-pisa, keyinchalik esa dadillik bilan sonlarni o‘ylab topishga kirishadilar.O‘yin jarayonida bolalarda tevarak-atrof haqida to‘g‘ri tushuncha paydo bo‘lardi, bu esa bolalarga topshiriq mazmunini (mustaqil o‘ylab topish paytida) xilma-xil qilishga yordam beradi. «Do‘koncha», «Nimani taqillatdim?», «Teatr», «Bolalar bog‘chasida mehmondorchilikda» singari o‘yinlarda bolalar tevarak-atrofdagi hayotni, narsalarning sifatini, og‘irlik o‘lchovi, narx-navolar va boshqalarni bilib olardilar, Ularda fazoviy tasavvurlar mustahkamlanadi. Didaktik o‘yinlar, ayniqsa bolalar ham, o‘qituvchi ham o‘yinning qanday o‘tishiga qiziqqan paytlarida o‘qituvchini bolalarga yaqinlashtiradi. o‘qituvchi bolalar nazarida tarbiyachigina emas, balki chinakam do‘stga ham aylanadi. Bu esa ayniqsa dastlabki kunlarda yuz beradigan yotsirash hollariga barham beradi. Shunday qilib, o‘yinlar, ayniqsa dastlabki kunlarda bolalarda o‘qituvchi va o‘qishga nisbatan ijobiy munosabat paydo qiladi.

Sinfdan tashqarida o‘ynatiladigan o‘yinlar bolalarning bo‘sh vaqtini durustroq o‘tkazish vositasidir. «Bo‘g‘inlar», «Sanayver», «Qiziqarli kvadratlar» kabi o‘yinlarni o‘ynaganlar, boshqa ko‘pgina o‘yinlardan esa qo‘shimcha mashg‘ulotlarda unumli foydalaniladi. Bolalar, jon-dillari bilan

darsdan keyin qolishga rozi bo‘ladilar va o‘zlariga berilgan topshiriqni tezda bajaradilar.

Adabiyotlar:

1. Jumayev M.E. Matematika o‘qitish metodikasi. (O O‘Y uchun darslik.) Toshkent. “Turon-Iqbol” 2016 yil. 426 b.

2. Jumayev M.E, Tadjiyeva Z.G`. Boshlangi’ch sinflarda matematika o‘qitish metodikasi. (O O‘Y uchun darslik.) T. “Fan va texnologiya” 2005 yil.

3. Jumayev M.E, Boshlangi’ch sinflarda matematika o‘qitish metodikasidan praktikum. (O O‘Y q) Toshkent. “O‘qituvchi” 2004 yil.

4. Tojiyev M.,Barakayev M,Xurramov A, Matematika o‘qitish metodikasi// O‘quv qo‘llanma.-T,: «Fan va texnologiya», 2016,-328 b.

5. Tadjiyeva Z.G‘ va boshqalar. Boshlang‘ich sinflarda matematikadan dars samaradorligini oshirishda tarixiy materiallardan foydalanish. Toshkent. TDPU, 2008., 96 bet

6. Boshlang‘ich ta’lim jurnali. 7-8-sonlari.

7. Yo‘ldoshev J.S. Yangi pedagogik texnologiya yo‘nalishlari, muammolari, yechimlari Xalq ta’limi, 1999. №4. - B. 4-11.

8. Ta’lim taraqqiyoti. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi Vazirligining axborotnomasi. 7-maxsus son.1999 yil. 136-178 betlar. Toshkent. “Sharq”

9. Abduraxmonov, U. S., & No‘monova, D. (2023). Umumta’lim maktablari matematika darslarida zamonaviy didaktik vositalarining qo ‘llanilishi. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(9), 160-165.

10. Abdurahmanov, U. S. (2023). Application of Modern Information Technologies in Teaching Mathematics in General Education Schools. International journal of inclusive and sustainable education, 2(3), 20-24.

11. Shoqosim o‘g‘li, Abdurahmonov Umidjon, Meliyeva Xusnida Xafizaliyevna, and G‘ofurov To‘lqinjon. «Modern didactic means of teaching mathematics in secondary schools and problem educational technology.» Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.4 (2022): 460-467.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola umumta’lim maktablarida matematika fanini o‘qitishda didaktik o‘yinlarning ahamiyati mavzusiga bag‘ishlanadi. Bu maqolada asosan didaktik o‘yinlarning ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyati bilan bog‘liq masalalar ko‘rib chiqilgan. Maqolada ko‘rilgan o‘yinlar va ahamiyati to‘liq bayon qilingan. Bu maqola maktab o‘qituvchilari uchun matematika fanini o‘qitishda va bu fanga o‘quvchilarni qiziqtirish uchun asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена теме значения дидактических игр в обучении математике в общеобразовательной школе. В данной статье были рассмотрены вопросы, связанные с воспитательным и воспитательным значением дидактических игр. Увиденные партии и их важность подробно описаны в статье. Эта статья служит основным инструментом для школьных учителей в обучении математике и заинтересовании учащихся в этом предмете.

SUMMARY

This article is devoted to the topic of the importance of didactic games in teaching mathematics in secondary schools. In this article, the issues related to the educational and educational value of didactic games were considered. The games seen and their importance are fully described in the article. This article serves as a basic tool for school teachers to teach mathematics and to interest students in this subject.

KOORDINATALARI BILAN BERILGAN VEKTORLAR USTIDA AMALLARNI FUZIONIZM G‘OYASI ASOSIDA O‘RGATISH

Normatov A.
Qo‘qon davlat pedagogika instituti Qo‘qon sh. O‘zbekiston
Tolipov R.
Qo‘qon davlat pedagogika instituti Qo‘qon sh. O‘zbekiston

Tayanch so‘zlar: tekislik, fazo, planimetriya, stereometriya, propedevtika, integratsiya, umumlashtirish, ixtisoslashtirish, analogiya, pozitsion geometriya, o‘lchov geometriyasi, saqlash, o‘zgartirish, uzatish, induksiya, deduksiya.

Ключевые слова: плоскость, пространство, планиметрия, стереометрия, пропедевтика, интегрирование, обобщение, специализация, аналогия, позиционная геометрия, геометрия измерения, хранение, преобразование, передача, индукция, дедукция.

Key words: plane, space, planimetry, stereometry, propaedeutics, integration, generalization, specialization, analogy, positional geometry, measurement geometry, storage, transformation, transmission, induction, deduction.

Kirish. “Fuzionizm” (lotincha –fusion-birlashtirish,birgalikda olib borish, ba’zi manbalarda fransuzcha, inzlizcha) atamasi 18-asrda pedagogik tezaurusga G‘arbiy Evropada o‘sha paytda boshlangan turli akademik fanlarni birgalikda o‘qitishni belgilash uchun kiritildi. Matematikani o‘qitishda fuzionizm arifmetika va geometriya, algebra va geometriyani, geometriyada planimetriya va stereometriyani birgalikda o‘qitish deb qarala boshlandi. Hozirgi kunda matematika o‘qitish metodikasida bu atama odatda planimetriya va stereometriyani birgalikda o‘qitishga nisbatan qo‘llaniladi. Geometriya fanini o‘qitishni tekislik va fazoda birgalikda olib borish fuzionizm prinsipi deb atalib, geometriya fanini o‘qitishga bunday yondashish boy tarixiy ma’lumotlarga ega. Qomusiy olim Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) o‘zining «Bilimlar kitobi» nomli asarida planimetriya tushunchalarini stereometriya tushunchalari bilan birgalikda analogiya orqali birlashtirgani haqidagi ma’lumotlar bizgacha yetib kelgan.Ushbu sohada fuzionistik yondashuvning shakllanishi va rivojlanishi haqida ma'lumotni N. E. Maryukovaning "Maktab geometriyasida fuzionizm: tarixiy, matematik, real jihatlar" kitobida ham topish mumkin. XVIII-XX asrlarda Fransiya, Italiya, Germaniya va Daniyada ushbu masalaga bag‘ishlangan maqolalar va fuzionizm elementlarini o‘z ichiga olgan geometrik kurslar paydo bo‘ldi. XX asr o‘rtalarida geometriyani o‘qitishga fuzionistik yondashuv AQShda o‘z izdoshlarini topdi. Ushbu yondashuv g‘oyalarini eng chuqur va ko‘p qirrali amaliy amalga oshirish Rossiya o‘quv va ilmiy-metodik adabiyotlarida qo‘lga kiritildi. 1823-yildayoq N. I. Lobachevskiy geometriya bo‘yicha birinchi fuzionistik darslikni yozgan, ammo bu ish vatandoshlar nazaridan chetda qoldi. Rossiyada fuzionistik yondashuv XX-asrning boshlarida haqiqatan ham mashhur bo‘ldi. Bu asosan 1911 yil 27 dekabrdan 1912 yil 3 yanvargacha bo‘lib o‘tgan matematika o‘qituvchilarining Birinchi Butunrossiya kongressida taniqli matematik S. A. Bogomolovning "Geometriyani o‘qitishni tashkil etish bilan bog‘liq holda asoslash" ma'ruzasi ta'siri ostida sodir bo‘ldi. Ma'ruzachi, xususan, maktab geometriya

kursini propedevtik va sistematik qismlarga bo‘lish va ularning birinchisini fuzionistik asosda qurishni taklif qildi. Uning tomonidan bildirilgan, qurultoy yig‘ilishlarida keng muhokama qilingan fikrlar ma’qullandi. S. A. Bogomolov geometriyada tizimli fuzionistik kursni ishlab chiqdi, u ikki qismdan iborat: pozitsion geometriya va o‘lchov geometriyasi. Ammo uning darsligida masalalar deyarli yo‘q edi; muallif nazariy materialni mustahkamlash uchun mavjud masalali kitoblardan foydalanish mumkin deb hisoblagan. Shu bilan birga, tahlil shuni ko‘rsatadiki, fuzionizm g‘oyasini amalga oshiradigan deyarli barcha tizimli geometriya kurslarining eng zaif nuqtasi aynan vazifalar va mashqlardir. O‘tgan asrning boshlarida geometriyaning fuzionistik taqdimoti metodologiyasi masalalari I. N. Kavun, A. R. Kulisher, P. A. Nekrasov, S. P. Sluginov, V. M. Fesenko va boshqalarning asarlarida ko‘rib chiqilgan. Geometriyaning tizimli kursini o‘rganish propedevtikasi boshlang‘ich maktab va 5-6-sinflar uchun matematika kurslarida geometrik materiallarning alohida qo‘shilishi bilan taqdim etiladi; asosiy e'tibor uzunlik, yuza va hajmlarni hisoblash uchun elementar amaliy masalalarga qaratiladi. Ushbu matematika kurslari doirasida tekislik va fazoviy figuralar o‘rganiladi, ammo fuzionizm g‘oyasi faqat o‘lchovlar geometriyasida eng konveks tarzda ifodalanadi. Geometriyaning sistematik kursi an’anaviy tarzda boshlang‘ich maktabda o‘rganiladigan planimetriya va o‘rta maktabda o‘rganiladigan stereometriyaga bo‘linadi. 60-70-yillarda matematik ta'lim islohoti davrida Ya.M.Jovenir tomonidan fuzionizm muammosining batafsil dissertatsiyasi bajarilgan va shu asosda 7-9-sinflar uchun fuzionistik geometriya kursi dasturi ishlab chiqilgan. Yassi figuralarni va ularning fazoviy tengdoshlarini birgalikda o‘rganishni faol targ‘ib qilish didaktik birliklarni yiriklashtirish texnologiyasi muallifi P. M. Erdniev tomonidan amalga oshirildi.

Ta'limning uzluksizligini belgilovchi faoliyat mexanizmlari yangi faoliyat sharoitida mavjud tajribani saqlash, o‘zgartirish va uzatishga asoslanadi. Ta’lim mazmuni o‘qitishning predmetiga aylanib, jonli individual psixik jarayon shaklini oladi va aynan unda ijtimoiy-madaniy tajribaning o‘zlashtirilishi ham, kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi ham sodir bo‘ladi. O‘tmishdagi o‘zgarishlarni saqlab qolishning psixologik mexanizmi uzoq muddatli xotiradir, ya'ni statik kodlarning "ombori"dir. Aqliy faoliyat jarayonlarining uzluksizligi va davomiyligi qisqa muddatli va operativ xotira bilan ta'minlanadi. Individual psixik tajribadagi mahsuldor o`zgarishlarning psixologik mexanizmlari tasavvur va tafakkurdir. Ijtimoiy bilish va uning usullarining rivojlanishi natijasida ijodiy tasavvur rivojlandi, universal aqliy operatsiyalar (taqqoslash, umumlashtirish va konkretlashtirish, tahlil va sintez), inson aqliy faoliyatining texnikasi va usullari (induksiya, deduksiya, analogiya, aks ettirish va boshqalar) uning faoliyatining eng muhim vositasiga aylanib, individual bilish jarayonida eski va yangi munosabatlari shakllandi. Shuning uchun uzluksizlik jarayonini nazariy tushunish uchun psixik jarayonlar oqimining modellariga tayanish muhimdir. Xususan, umuminsoniy aqliy operatsiyalarning genezisi haqida g‘oyalar bo‘lishi kerak, ular aniq predmet mazmuni bilan to‘ldirilganligi sababli, har qanday ta'lim va kognitiv harakatlar asosida yotadigan ta’lim uzluksizligini ta’minlashda ularning roli va o‘rni haqida umumiy gnoseologik va umumiy mantiqiy operatsiyalarga aylanadi. Taniqli matematik olim va pedagog D.Poya o‘zining uslubiy ishlarida o‘qituvchi nafaqat isbotlashga, balki taxmin qilishga ham o‘rgatishi kerak, degan g‘oyani izchil davom ettiradi. U chuqur ishonch hosil qiladi: "Agar matematikani o‘qitish ma'lum darajada matematikaning qanday yaratilganligini aks ettirsa, unda taxmin qilish, ishonchli xulosa qilish uchun joy bo‘lishi kerak". Iqtidorli xulosalar asosidagi induktiv fikrlashda yetakchi rolni, uning fikricha, umumlashtirish, ixtisoslashtirish (konkretlashtirish) va analogiya o‘ynaydi. Olim shunday deb yozadi: “Ehtimol, na elementar, na oliy matematikada, na hattoki, ehtimol, boshqa sohalarda bu amallarsiz, ayniqsa, o‘xshatishsiz amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan kashfiyotlar yo‘qdir” . D.Poya uzluksizlik haqida gapirmasa ham, konstruktiv inkor g‘oyasining o‘zi uning butun pedagogik faoliyatida qizil ipdek o‘tadi. Darhaqiqat, u nomlagan uchta universal kognitiv harakatning har biri eski bilim va uni tushunishni inkor etish va qayta ko‘rib chiqish elementlarini o‘z ichiga oladi. Tushunchalarni umumlashtirish va konkretlashtirish

ilm-fan va ta’lim faoliyatini rivojlantirishda eski va yangi munosabatlarning eng sodda va yorqin misollarini beradi. Umumlashtirish natijasida tushunchalarning individual o‘ziga xos xususiyatlari inkor etiladi, ularning umumiy umumiylik xossalari alohida ajratiladi, ular yangi umumiylik darajasidagi (abstraksiya) saqlanib qoladi.Konkretlashtirish yordamida kiritilgan tushunchalar umumiy xususiyatlarni meros qilib oladi - bu holda eskisi yangi tarkibga ega bo‘ladi. Agar umumlashtirilgan tushunchalar inklyuziya munosabati bilan bog‘langan bo‘lsa, u holda analogiya ulardan tubdan farq qiladi, chunki analog va uning prototipi bir xil mavzu sohasining turli to‘plamlariga va hatto turli mavzu sohalariga tegishlidir. Yangi tushunchalarni kiritishda o‘xshashlik turli sabablarga ko‘ra va turli yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. O`xshatish yo`li bilan tuzilgan xulosada asos bir predmetga (tushunchaga), xulosa esa boshqasiga ishora qiladi. Shuning uchun bu usul ishonchli bilimlarni bermaydi, olingan xulosalar faqat ehtimol va isbot talab qiladi. Shunisi e'tiborga loyiqki, o‘xshashlik bilan tuzilgan matematik bayonotlarning ko‘plab dalillari tegishli prototip bayonotlarining isbotlarini o‘zgartirishdir. Shuning uchun analogiya faqat gipoteza va taxminlarni ilgari surish uchun xizmat qiladi, lekin mavjud kognitiv tajriba asosida yangi narsalarni yaratishning ushbu usuli individual va ijtimoiy bilishning faoliyati va rivojlanishining eng muhim vositasidir. Shu bilan birga, D.Poya ta’kidlaganidek, “umumlashtirish, ixtisoslashtirish va analogiya ko‘pincha matematik masalalarni yechishda hamkorlik qiladi” .O‘tmish tajribasini yangi sharoitlarga o‘tkazishning muhim mexanizmi bo‘lib, matematik ijodda analogiya ma'lum faktlarni induktiv va analitik umumlashtirish va ularni isbotlash usullari uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Talaba o‘quv va geometrik faoliyatning haqiqiy sub'ekti bo‘lishi uchun uni umumlashtirish, aniqlashtirish va o‘xshashliklardan foydalanishga maqsadli ravishda o‘rgatish kerak. Mavjud maktab geometriya darsliklarida faqat jins va tur farqi orqali umumlashtirish va konkretlashtirish aniq va eng ko‘zga ko‘ringan tarzda berilgan; analogiya haqida eslatish ko‘pincha faqat "bu teorema teoremaga o‘xshash tarzda isbotlangan ..." iborasida uchraydi. **Metodologiya va usullar.** O‘quv matnlari mualliflari tomonidan qo‘llaniladigan tayyor analogiyalar ko‘plab talabalar tomonidan sezilmaydi; ko‘pincha o‘qituvchi ularni ko‘rish va unumli qo‘llash qobiliyatini o‘rganishning tabiiy natijasi deb hisoblab, ularga e'tibor bermaydi. Shuning uchun ham oliy o‘quv yurtlarida matematika ta’limini davom ettirish uchun zarur bo‘lgan geometriya kursining uslubiy imkoniyatlari maktabda to‘liq amalga oshirilmagan. Ushbu potentsialni ochish usullaridan biri maktabda matematika tayyorlashning muayyan bosqichlarida planimetriya va stereometriyani birgalikda o‘qitish bo‘lishi mumkin .. Geometriyani fuzionizm asosida taqdim etish muammosi, I. M. Smirnova to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “kichik maktab o‘quvchilari uchun geometriya propedevtik kurslarida ajoyib tarzda hal qilindi, uning asosiy maqsadi asosiy geometriyaning tizimli maktab geometriya kursini o‘rganishga tayyorgarlik ko‘rishdan iborat. Biroq, ko‘rib chiqilayotgan muammoni hal qilish uchun ikki asrdan ko‘proq vaqt davomida amalga oshirilgan va uni geometriyaning tizimli kursida amalga oshirishdan iborat bo‘lgan ko‘plab urinishlar muvaffaqiyat qozonmadi. Aslida, Rossiyada XIX asrda. bitta tegishli qo‘llanma N. I. Lobachevskiy va 20-asrda - S. A. Bogomolov tomonidan yaratilgan, ammo ular boshlang‘ich maktab ta'limiga ega bo‘lgan kitobxonlar uchun ham mo‘ljallangan (kurslar talabalar va matematika o‘qituvchilari uchun mo‘ljallangan edi. - G.K.) Muvaffaqiyatsizliklarning asosiy sababi, I. M. Smirnovaning so‘zlariga ko‘ra, "fuzionizm asosiy didaktik tamoyillarga ziddir: oddiydan murakkabgacha, izchillik, tizimlilik va boshqalar".

Tadqiqotchining so‘nggi xulosasi bilan aniq rozi bo‘lish qiyin. Biroq, bu hatto asosiy muammo emas. Birinchidan, maktabga fuzionistik asosda qurilgan tizimli geometriya kursi kerak yoki yo‘qligini tushunish kerak. Bu savolga javob ijobiydan ko‘ra salbiyroqdir. Bu gapni asoslash uchun yana rivojlanish jarayoni qonuniyatlariga murojaat qilaylik. Har qanday rivojlanishning, xususan, bilimlarni rivojlantirishning asosiy shakli integratsiya bilan birgalikda farqlashdir. Ushbu jarayonlarning birortasini hal qiluvchi deb atash qiyin. Ba'zi bosqichlarda idrokni differentsiallashtirish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi, boshqalarida - integratsiya, orqaga qarash, qilingan ishlar to‘g‘risida yaxlit tasavvurni shakllantirish va uning keyingi evolyutsiyasi istiqbollari va mumkin bo‘lgan yo‘nalishlarini baholash vaqti keldi. Fan tarixi ishonchli tarzda

shuni ko‘rsatadiki, u yoki bu bilim sohasining teskari tomonga differensial-integrativ harakati vektorining har qanday o‘zgarishi stixiyali emas, balki ichki tan olingan zarurat bilan shartlangan. Maktab ta'limini fundamental tizimli shaxsiy ahamiyatga ega bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish vositasiga aylantirish uchun ta'lim mazmunida idrok rivojlanishining differentsial-integratsiya qonuniyatlarini qisqartirilgan shaklda taqdim etish kerak. Ta'lim jarayonida sodir bo‘ladigan differensial-integratsiya jarayonlarini alohida ajratib ko‘rsatish va hozirgidan aniqroq belgilash, differensiatsiya va integratsiya zarurligini anglash talabaning ongli ichki ehtiyojiga aylanishi kerak. Aytgancha, bu nafaqat fan bilimlari va ko‘nikmalarini egallashga, balki universal ta'lim faoliyatini shakllantirishga ham tegishli.

“Geometriyani nafaqat matematikaning boshqa bo‘limlaridan, balki umuman boshqa fanlardan ajratib turadigan xususiyati shundaki, – deb yozadi A. D. Aleksandrov, – unda eng qat’iy mantiq vizual tasvir bilan uyg‘unlashgan. Geometriya o‘z mohiyatiga ko‘ra jonli tasavvur va qat'iy mantiqning shunday kombinatsiyasi bo‘lib, ular bir-birini tashkil qiladi va boshqaradi. Tasavvur geometrik faktni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasavvur qilish imkonini beradi va mantiqni uni ifodalash va isbotlashga undaydi, mantiq esa, o‘z navbatida, tasavvurga aniqlik berib, uni mantiq uchun zarur bo‘lgan bog‘lanishlarni ochib beruvchi suratlar yaratishga yo‘naltiradi. Bu, shubhasiz, hech bo‘lmaganda uch o‘lchovli Evklid geometriyasi uchun to‘g‘ri. Ammo evklid bo‘lmagan va ko‘p o‘lchovli geometriyaning manbasi va mazmunli asosida, shuningdek, hech bo‘lmaganda umumlashtirilgan vizual tasvirlar mavjud; ularsiz geometriyaning har qanday kesimi geometriyaning o‘zi bo‘lishni to‘xtatadi». Psixologlar uzoq vaqtdan beri bizning idrokimiz, xotiramiz va tafakkurimiz bir-biridan mustaqil ravishda mavjud emasligini va tafakkur nafaqat nutq shaklida, balki unda semantik mazmun tashuvchisi sifatida ishlaydigan tasvirlar shaklida ham sodir bo‘lishini allaqachon aniqlagan. Tasvirlarning ishlashi va belgilarning mantiqiy ishlashi bir-biriga bog‘langan. Bolaning ta'lim va kognitiv faoliyati rivojlanishi bilan fikrlash tillarining dialogik tabiati va ularga mos keladigan ma'lumotlarni kodlash va qayta ishlash usullari tobora murakkab tuzilishga ega bo‘ladi. Bir tomondan, turli xil umumlashtirish darajasiga ega bo‘lgan tasvirlar ierarxiyasi mavjud bo‘lsa, boshqa tomondan, ilmiy tavsif tillari boyitiladi, takomillashtiriladi va tobora qat'iy rasmiylashtiriladi. Geometrik (kontseptual) makonning prototipi insonning real hayot fazosi bo‘lib, maktabda o‘rganilayotgan geometrik tushunchalarning ko‘rinishi va konkretligi real ob’ektlarning vizual tasvirlarining xossalari va xususiyatlari hisoblanadi.

Natijalar: Koordinatalari bilan berilgan vektorlar ustida amallarni fuzionizm g‘oyasi asosida o‘rgatish

n- o‘lchovli fazoda $\vec{a}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ va $\vec{b}(y_1, y_2, \dots, y_n)$ vektorlar berilgan bo‘lsin.

I.Bu $\vec{a}$ vektorning moduli yoki absolyut qiymati deb, unga mos kesmaning uzunligiga aytiladi va $|\vec{a}|$ ko‘rinishda belgilanadi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$|\vec{a}| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 + \cdots + x_n^2}$$

Tekislikda:

$\vec{a}(x_1; x_2)$ vektorning moduli yoki absolyut qiymati deb,unga mos kesmaning uzunligiga aytiladi va $|\vec{a}|$ ko‘rinishda belgilanadi. $\vec{a}(x_1; x_2)$ vektorning moduli quyidagicha hisoblanadi: $|\vec{a}| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2}$

Uch o‘lchovli fazoda: $\vec{a}(x_1; x_2; x_3)$ vektorning moduli yoki absolyut qiymati deb,unga mos kesmaning uzunligiga aytiladi va $|\vec{a}|$ ko‘rinishda belgilanadi. $\vec{a}(x_1; x_2; x_3)$ vektorning moduli quyidagicha hisoblanadi: $|\vec{a}| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + x_3^2}$

II. $\vec{a}, \vec{b}$ vektorlarning yig‘indisi (ayirmasi) deb, shunday $\vec{c}$ vektorga aytiladiki, uning koordinatlari $\overrightarrow{a_1}$ va $\overrightarrow{b_1}$ vektorlar mos koordinatalarining yig‘indisidan (ayirmasidan)iborat

bo‘ladi: $\vec{a}(x_1; x_2; \dots; x_n) \pm \vec{b}(y_1; , \dots; y_n) = \vec{c}(x_1 \pm y_1; x_2 \pm y_2; \dots; x_n \pm y_n)$

Tekislikda:1. Vektorlarni qo‘shish va ayirish

$$\vec{a} \pm \vec{b} = (a_x; a_y) \pm (b_x; b_y) = (a_x \pm b_x; a_y \pm b_y)$$

$$\vec{a} \pm \vec{b} = (a_x \pm b_x)\vec{i} + (a_y \pm b_y)\vec{j}$$

Uch o‘lchovli fazoda: Vektorlarni qo‘shish va ayirish

$$\vec{a} \pm \vec{b} = (a_x; a_y; a_z) \pm (b_x; b_y; b_z) = (a_x \pm b_x; a_y \pm b_y; a_z \pm b_z)$$

$$\vec{a} \pm \vec{b} = (a_x \pm b_x)\vec{i} + (a_y \pm b_y)\vec{j} + (a_z \pm b_z)\vec{k}.$$

III. $\vec{a}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ vektorning $\forall \alpha \in R$ songa ko‘paytmasi deb, koordinatalari $\vec{a}$ vektor koordinatalarining α songa ko‘paytmalaridan iborat bo‘lgan vektorga aytiladi: $\overrightarrow{\alpha a}(x_1; x_2; \dots, x_n) = \vec{p}(\alpha x_1; \alpha x_2; \dots, \alpha x_n)$

Tekislikda: Vektorni songa ko‘paytirish amali, $\forall \alpha \in R$ uchun $\alpha \vec{a} = (\alpha a_x; \alpha a_y)$ yoki $\alpha \vec{a} = \alpha a_x \vec{i} + \alpha a_y \vec{j}$

Uch o‘lchovli fazoda: $\alpha \vec{a} = (\alpha a_x; \alpha a_y; \alpha a_z)$ yoki $\alpha \vec{a} = \alpha a_x \vec{i} + \alpha a_y \vec{j} + \alpha a_z \vec{k}$

IV. $\vec{a}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ va $\vec{b}(y_1, y_2, \dots, y_n)$ vektorlarning skalyar ko‘paytmasi deb, $\vec{a}\vec{b} = x_1y_1 + x_2y_2 + x_3y_3 + \cdots + x_ny_n$ songa aytiladi.

Tekislikda: $\vec{a}(x_1; x_2)$ va $\vec{b}(y_1; y_2)$ vektorlarning skalyar ko‘paytmasi quyidagicha hisoblanadi: $\vec{a}\vec{b} = x_1y_1 + x_2y_2$

Uch o‘lchovli fazoda: $\vec{a}(x_1; x_2; x_3)$ va $\vec{b}(y_1; y_2; y_3)$ vektorlarning skalyar ko‘paytmasi quyidagicha hisoblanadi: $\vec{a}\vec{b} = x_1y_1 + x_2y_2 + x_3y_3$

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, geometriya fanini fuzionizm g‘oyalari asosida o‘qitish o‘quvchilarda mantiqiy fikrashnni, fazoviy tasavvurlarni kengaytiradi, rivojlantiradi. Ixtisoslashtirilgan maktablarda geometriya fanini fuzonizm g‘oyalari asosida o‘qitishsa asoslangan sinflar tashkil etillib, unda xorijiy tajribalarni qo‘llagan holda darslar olib borilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi hisoblayman. Oliy matematika fanini o‘qitish jarayonida ham fuzionizm g‘oyasidan foydalanish ba’zan samarali bo‘ladi. Masalan, yuqoridagi kabi-koordinatalari bilan berilgan vektorlar ustida amallarni fuzionizm g‘oyasi asosida o‘rgatishning afzallik tomoni shundaki, talabalar vektorlar, ular ustida amallar haqida maktab davridan tasavvurga, bilimga ega bo‘ladilar, shuning uchun bunday g‘oya asosida o‘qitish ular uchun qiziqarli bo‘ladi hamda vaqtdan unumli foydalaniladi.

Adabiyotlar:

1. Normatov, A. (2022). SPATIAL OBJECTS. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 586-590.
2. https://sjird.journalspark.org/index.php/sjird/article/view/180

3. Normatov, A. (2022). About the emergence of geometry. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(7), 268-274.
4. https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/2200
5. Normatov, A. A., Tolipov, R. M., & Musayeva, S. H. Q. (2022). Maktablarda matematika fanini o ‘qitishning dolzarb masalalari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5), 1068-1075.
6. https://oriens.uz/journal/article/maktablarda-matematika-fanini-oqitishning-dolzarb- masalalari/
7. HH, M., AA, N., GB, U., & UA, M. (2022). Competence-based approach in the professional training of future primary school teachers in the field of ict. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(7).
8. https://www.int-jecse.net/SUMMARY.php?id=5229
9. Normatov, A. (2022). Applications of the derivative. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(12), 1161-1164.
10. https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/3216
11. Normatov, A. (2022). Text problems. International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(11), 341-347.
12. https://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/1142
13. Gulira’no, A., & Adhamjon, N. (2022). Combinatory Elements in Primary Schools. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 4, 32-33.
14. HTTPS://zienjournals.com
15. Норматов, А. А. (2023). Помощь ученикам при решении некоторых задач. Conferencea, 76-82.
16. https://conferencea.org
17. Shohista, M., & Normatov, A. (2022). Matematik induksiya metodi. Yosh Tadqiqotchi Jurnali, 1(5), 346-350.
18. https// doi.org/ 10.5281/zenodo.6676876
19. G. A. Klekovkin
20. The Role and Place of Fusionism in School Geometry Education

РЕЗЮМЕ

Maqolada fuzionizm tushunchasi, uning pedagogik tezaurusga kirib kelishi, rivojlanishi tarixi, ahamiyati, fuzionizmning afzalligi, kamchiliklari to‘g‘risida turli olimlarning fikrlari haqida so‘z yuritilgan. Fuzionistik yondashuvning shakllanishi va rivojlanishi- XVIII-XX asrlarda Fransiya, Italiya, Germaniya va Daniyada ushbu masalaga bag‘ishlangan maqolalar va fuzionizm elementlarini o‘z ichiga olgan geometrik kurslar paydo bo‘lganligi, XX asr o‘rtalarida geometriyani o‘qitishga fuzionistik yondashuv AQShda o‘z izdoshlarini topganligi, eng chuqur va ko‘p qirrali amaliy amalga oshirish Rossiya o‘quv va ilmiy-metodik adabiyotlarida qo‘lga kiritilganligi to‘g‘risida, metodologiya va usullar, natijalar- koordinatalari bilan berilgan vektorlar ustida amallarni fuzionizm g‘oyasi asosida o‘rgatish, muallifning shaxsiy fikrlari, takliflari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие фузионизма, его вхождение в педагогический тезаурус, история его развития, его значение, мнения различных ученых о преимуществах и недостатках фузионизма. Становление и развитие фузионистского подхода - во Франции, Италии, Германии и Дании в XVIII-XX веках появились статьи, посвященные этому вопросу, и геометрические курсы, содержащие элементы фузионизма, в середине 20 века - фузионистский подход к преподавание геометрии нашло своих последователей в США, наиболее глубокое и разностороннее практическое О реализации достигнутых в отечественной учебной и научно-методической литературе методики и методики обучения действиям по векторам, заданным с результатами-координатами, основано на идее представлены фузионизм, личные мнения и предложения автора.

SUMMARY

The article discusses the concept of fusionism, its entry into the pedagogical thesaurus, the history of its development, its importance, the opinions of various scientists about the advantages and disadvantages of fusionism. The formation and development of the fusionist approach - in France, Italy, Germany and Denmark in the 18th-20th centuries, articles devoted to this issue and geometric courses containing elements of fusionism appeared, in the middle of the 20th century, the fusionist approach to teaching geometry found its followers in the United States, the most profound and versatile practical About the implementation achieved in the Russian educational and scientific-methodical literature, methodology and methods, teaching actions on the vectors given with the results-coordinates based on the idea of fusionism, personal opinions and suggestions of the author are presented.

ГУМАНИТАР ФАКУЛЬТЕТ ТАЛАБАЛАРИНИНГ МАТЕМАТИКА ФАНИ БЎЙИЧА ТАЙЁРГАРЛИК МАЗМУНИ ТАҲЛИЛИ

Машрабжонов У. А.
Қўқон давлат педагогика институти ўқитувчиси

Таянч сўзлар: алгоритм, математика, статистика, тенглама, метод, модел, ғоя.
Ключевые слова: алгоритм, математика, статистика, уравнение, метод, модель, идея.
Key words: algorithm, mathematics, statistics, equation, method, model, idea.

Дарҳақиқат, математикани ўрганишга нисбатан салбий муносабатда бўлган ўқувчилар фанни ёқтирмасликларини мактабда ушбу фанни ўрганиш билан кечган шахсий салбий кечинмалари билан боғлашади.

Талабалар томонидан сўровнома саволларига берилган жавоблардан мисоллар келтирамиз:

“Математика ўрганиш учун қийин фан”;

“Бу соҳадаги билимларим етарли даражада эмас”;

“Бир томондан, математика қизиқарли фан, аммо бошқа томондан, мактабимизда фанни ўқитиш даражасини ҳисобга олсак, бу фанга нисбатан менда салбий муносабат пайдо бўлган”;

“Математикани ёқтирмайман, шунинг учун уни тушунмайман” ва шу кабилар.

Е.В. Шикиннинг фикрича, “кўпинча мактаб таълимида битирувчиларда математикага нисбатан салбий муносабат пайсо бўлади ва бу муносабат кейинчалик уларнинг бутун умри давомида уларга ҳамроҳ бўлади” .

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, фанга нисбатан салбий муносабат қуйидаги сабабларга кўра юзага келади:

“Ўқитувчини ёқтирмасдим”, “Ўқитувчи билан ёмон муносабатда эди”, “Фанни ёқтирмайман”, “Материални ўрганиш ва тушуниш қийин” ва ҳоказо.

“Албатта, ўқувчининг математикага бўлган муносабатлари, шубҳасиз, турлича.

Бироқ, тан олиб айтиш керакки, ўрта мактаб битирувчисининг математика фанига ҳар доим ҳам ижобий баҳо бермаслигини оддийгина тушун-

тириш мумкин: у яхши ўқимаган ва ўзлаштирмаган ёки мактабда унчалик яхши ўқитилмаган". "Мавҳум билимлар муайян хусусиятга эга бўлиб, бу уларни амалда қўллашнинг қийинлиги ва ҳаттоки имконсизлиги билан изоҳланади.

Дарҳақиқат, математик тушунча ва рамзий ифодаларда, масалан, заррача ҳам моддий олам мавжуд эмас, агар сиз уни борлиқнинг махсус модели сифатида, у билан чамбарчас муносабатда ўрганмасангиз, унда математик билим талабани ҳаётга, амалиётга яқинлаштирмайди, балки уни амалиётдан узоқлаштиради, биз эса буни кўп кузатамиз" .

Талабаларнинг билим орттиришга хизмат қиладиган қизиқишларидаги ўзгаришларни ўрганувчи тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқитишнинг кераксиз тарзда тез суръат билан давом этиши туфайли қизиқиш пасайиши мумкин.

Биз талабанинг фанга бўлган қизиқишнинг сусайиши ва ўрганишга нисбатан салбий муносабатнинг пайдо бўлишининг сабабларидан бири математика фани бўйича билим даражасининг пастлиги, шунингдек, оилй таълим муассасасида талабанинг тизимли ўқув фаолиятига етарли даражада тайёр эмаслиги бўлиши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Ижтимоий-гуманитар фанлар факултети талабаларининг математикага нисбатан салбий муносабати, афтидан, унинг умуминсоний маданиятдаги аҳамиятини нотўғри тушуниш билан боғлиқ. Олимларнинг фикрича, математика ҳам гуманитар фан саналади. Агар математика фанини ўзига хос луғат ва грамматикага эга бўлган муайян тил эканини эсласак, бу мулоҳаза ғайриоддий кўринмайди. Математик тил табиий тил билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг тузилишининг кўплаб хусусиятларига эга.

"Икки маданият" ўртасидаги тафовутнинг кенгайиб бориши, дейди олимлар, табиий ва гуманитар фанлар ривожига, шунингдек, ёш авлод тарбиясига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Математика фанини ўрганишга бўлган ижобий муносабат билдирган гуманитар факултет талабалари ўз жавобларида унинг инсон фаолиятининг турли соҳалари учун аҳамияти эканини таъкидлайди:

«Замонавий ҳаётда математикасиз яшаб бўлмайди»;

«Фикримча, математик билим ўзини маданиятлиман, деб ҳисоблаган ҳар бир инсон учун зарур»;

«Математика фанига нисбатан муносабатим яхши, чунки унинг аҳамияти ва заруратини жуда яхши ҳис этаман»;

«Математик фанининг қадр-қиймати ўткинчи ҳодиса эмас»;

«Ўйлашимча, филология факултети талабалари ва бошқа ижтимоий-гуманитар йўналишда таҳсил олаётган бўлажак мутахассислар математика фани асосларини билишлари керак. Олий таълим даражасига эга ҳар қандай инсон нафақат мактаб таълимида ўқитиладиган элементар математика асосларини, балки олий таълим муассасаларида ўқитиладиган математика курсидан ҳам бошланғич билимларга эга бўлмоғи лозим»;

«Математика кўплаб фан соҳаларига асос бўладиган пойдевордир»;

«Математиканинг ҳаётдаги аҳамияти ҳақида кўп ва ҳўп гапириш мумкин. Мен математика фанини қизиқарли ва билим олишга хизмат қиладиган фан, деб ҳисоблайман»;

«Кўпгина муаммолар математик фикрлаш орқали ҳал қилинади. Кўпинча, турли хил муаммоларни ҳал қилишда кўп ўлчовли математик моделлардан фойдаланилади»;

«Техник ва гуманитар фанларнинг истиқболдаги ривожи, шубҳасиз, математиканинг ривожланиши билан боғлиқ.» ва шу кабилар.

Талабалар ўз жавобларида математиканинг математик статистика ва эҳтимоллар назарияси каби соҳаларидаги аҳамияти ортиб бораётганини ҳамда математик усулларни фаннинг турли соҳаларида қўллашнинг универсаллигини таъкидлайдилар.

Филология факултети талабалари, тарихчилар ва психологлар ўз асарларида ўтмиш ва ҳозирги даврнинг кўзга кўринган намояндаларидан кўплаб иқтибос келтирадилар, математиканинг инсон фаолиятидаги аҳамиятини таъкидлайдилар, С. И. Ожегов изоҳли луғатида Афлотун ва Пифагорнинг қарашлари кўпинча мисол сифатида тилга олинади ва математика фанига таъриф беради:

“Ҳатто Пифагор ҳам математиканинг улкан аҳамияти ҳақида гапирган. Аммо Пифагор учун математика нафақат барча фанларнинг тили, балки оламнинг моҳиятини топиш йўли ҳисобланган”;

“Тилшуос Афлотун мактаб яратиб, унинг кириш қисми тепасида: “Бу ерга математикадан бехабар ҳеч ким кирмасин” деган ёзув бор эди;

“Ҳатто қадимги файласуфлар ҳам математика асосларнинг асоси эканлигини таъкидлаган”;

“Ломоносовнинг сўзларига кўра, “Математика ақлни тартибга солади”;

“Қалби шоир бўлмай туриб, математик бўла олмайсиз”;

“XIIII асрда инглиз файласуфи Поджер Бекон шундай деган эди: “Математикани билмаган киши бошқа фанни ўргана олмайди ва ҳатто ўзининг нодонлигини ҳам билмайди” ва шу кабилар.

Математика фанини ўрганишга нисбтан ижобий муносабатда бўлган талабалар мактаб ўқитувчиларини ва умум-ўрта таълим мактабларида мазкур фанни ўқитиш бўйича анча юқори ўқитиш тажрибаси шаклланганлигини илиқлик билан эслашади:

«Бизнинг ўқитувчимиз жуда ҳам тажрибали эди »;

«Синфимизга математикадан янги ўқитувчи тайинлангач, мен яна бу фанни ёқтириб қолдим ва бу фан билан шуғулланишдан завқланардим. Ҳозирга қадар математикага бўлган қизиқишим сақланиб қолган»;

«Менда метематика дарслари илиқ хотиралар билан чамбарчас боғланган »;

«Албатта, математикага муносабат ва фанни қизиқиб ўқишга бўлган истак ўқитувчи томонидан шакллантирилади. Бизнинг математика фани ўқитувчимиз фанга нисбатан муҳаббат уйғота олган »;

«Мен ҳар доим математика курсини ўзлаштирдим, ҳамма топшириқларни қийналмай бажарар эдим»;

«Математика бўйича берилган топшириқларни бажара олсам, фан менга ёқарди »;

«Менда математика фани бўйича бериладиган мисол ва масалаларни бажаришга бўлган қизиқиш ва фанга нисбатан ҳурматим ҳозиргача сақланиб қолган»;

«Мактабда мен математика синфида ўқидим ва мактаб ўқув дастурини муваффақиятли топширдим»;

«Институтда баъзан ўзим ёқтирган информатика ва математика каби фанларни ўргана олмаганимдан афсусланардим. Энди менда шундай имконият борлигидан жуда хурсандман»;

“Математика у билан дастлаб танишмаганлар учун зерикарли. Математикани ўрганиш машаққатли меҳнат” ва ҳоказо.

Айрим талабалар сўровнома саволларига берган жавобларида математика фанидан вилоят ва шаҳар олимпиадаларида қатнашганликлари ва математика дарсларида ўқиганликларини қайд этишади.

Талабаларнинг ОТМдаги фанни ўрганишга бўлган муносабати ва мактабдаги ўқув натижалари ўртасида сезиларли ижобий боғлиқлик мавжудлигини таъкидлаймиз.

Ижтимоий-гуманитар фанлар факултетлари талабаларининг аксарияти фанни ўрганишга нейтрал муносабатда бўлишди.

Кўзлаган мақсадларимиздан бири уларда математика фанига бўлган ИЖОБИЙ муносабатни шакллантиришдан иборат.

Кўпгина талабалар таълимда математика фани катта аҳамият касб этишини таъкидлайди.

Сўровнома саволларига берилган жавобларда талабалар қуйидагича фикр-мулоҳазалар келтиради:

“Математиканинг асосларини билмасдан, бутун кейинги ўқув жараёнини амалга ошириш мумкин эмас”;

«Математика юнон тилидан фан сифатида таржима қилинади»;

«Инсон математика асосларини билмасдан туриб, ўзини тўла маданиятли деб ҳисоблай олмайди»;

«Математика инсоннинг умумий ақлий қобилиятини ривожлантиради, мавҳум фикрлашни, таққослашни ўргатади, амалий топшириқларни бажаришнинг энг мақбул усулларини топишга ўргатади.»;

«Математика фани бўйича олиб борилган дарс-машғулотлари менинг фикрлашимни ривожлантирди»;

«Инсон фаолиятининг кўп жабҳаларини компютерлаштирилиши жамиятда мутахассисларга бўлган эҳтиёжни кўпайтиради»;

«Математика инсоннинг мантиқий тафаккурини, умумлаштириш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради. Бу фан ҳаётда ҳамма учун бирдек керакли фандир» ва шу каби жавоблардан иборат.

Талабалар сўровномада берган жавобларида таъкидлайдиларки, математика фикрлашни, тўғри хулосалар чиқаришни ўрганишга имкон беради, бу ақлий қобилиятларни ривожлантириш воситасидир:

“Инсон ҳар томонлама билимли бўлиши керак” ва ҳоказо.

ОТМларда ўқитиладиган математика дарслари ҳақида талабалар қуйидагича жавоб беришади:

«Институтдаги математика фани бўйича ўқитиладиган дарсларимиз менга ёқди»;

«Қизиқарли математик масалаларни ечиш, матнларга статистик ва график жиҳатдан қайта ишлаш қизиқарли машғулотдир» ва ҳаказо.

Тадқиқотларимиз натижасида бир қатор саволлар юзага келди:

– ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича таҳсил олаётган барча талабалар орасида ОТМларда математика фанини ўрганишга бўлган ижобий муносабатга қандай эришиш мумкин;
– талабаларнинг гуманитар фанларга қизиқишлари фақат маълум бир ўқув фанлар блокига қаратилган бўлса, материални муваффақиятли ўзлаштиришни қандай таъминлаш керак.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, гуманитар таълим йўналишини танлаган талабалар математикани умумий таълимнинг таркибий қисми деб билишади.

Математик фанларни ўрганиш жараёнида талабалар олий таълим муассасаларида муваффақиятли ўқишга ва мустақил ўқишга ёрдам берадиган билишга оид қобилиятларни ривожлантирадилар.

Замонавий ижтимоий-иқтисодий шароитда “ўқитувчи энг кам қўшимча меҳнат ва вақт сарфлаб, янги маълумотларни ўзлаштириб олиши, билимларни тўлдириши ва назарий билим ва кўникмаларни кенгайтириши учун талабани илмий билимлар тажрибаси ва методологияси билан қуроллантириши алоҳида аҳамият касб этади” .

Замонавий илмий билимларни ўзлаштириш шартларидан бири эҳтимоллик-статистик усуллардан фойдаланишдир, шунинг учун математика дарсларида ижтимоий-гуманитар йўналишида таҳсил олаётган талабалар табиат ва жамиятни илмий билишнинг айрим асосий механизми ва воситалари билан танишадилар.

Тасдқиловчи тажриба шуни кўрсатдики, ижтимоий-гуманитар йўналишида ўқиётган талабалар билан мулоқот қилиш тажрибаси қизиқарли ва мазмунлидир.

Талабалар билан математика ҳақида суҳбатлашиш мумкин ва бу бефойда эмас, бундан ташқари математика фанига нисбатан салбий ва бефарқликка салбий муносабатни ижобий муносабатга ўзгартиришга имкониятлар мавжуд .

Умум-таълим ўрта мактаб ўқув жараёнини ташкил этишнинг энг муҳим шарти барча мактаб ўқувчиларининг, уларнинг ўқиётган фан йўналиши қатъий назар, таълимнинг кейинги босқичида ўқишни давом эттиришга имкон берадиган мажбурий тайёргарлик даражасига эришишга йўналтиришдир.

Мазкур даража талаба ўқиш даври сўнггида эришиши керак бўлган минимал тайёргарликни белгилайди.

Россия Федерацияси Таълим вазирлиги ҳар бир мактаб ўқувчиси тегишли фанни ўрганиш натижасида билиши керак бўлган ўрта махсус таълимнинг мажбурий минимал мазмунини тасдиқлади.

Математика фани бўйича қуйидагича минимум қабул қилинган (2-илова).

Мажбурий талаблар даражаси математик тайёргарликнинг қуйи чегарасини белгилайди.

Ўқув жараёнини ўқувчиларнинг мажбурий тайёргарлик даражасига эришиши учун йўналтирилиши таълим жараёнида ўртаа умум-таълим мактаб математика фанининг етакчи ғоялари, асосий тушунчалари, фактлари ва усулларини ажратиб кўрсатишнинг муҳим воситасидир.

Шу билан бирга, математик таълимнинг ривожлантирувчи устувор вазифаси унинг ўқув-информацион вазифаси билан боғлиқ бўлган муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Математикани ўрганиш ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига катта ҳисса қўшади, уларда математик фаолиятга хос бўлган ва жамиятда тўлиқ фаолият юритиши учун зарур бўлган фикрлаш хусусиятини шакллантиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, асосий билим даражаси инсоннинг замонавий технологик ва ишлаб чиқариш кўникмалари модулидир, шунинг учун уни асосий мактаб билими асосида амалга ошириш математик фикрлаш асосларини шакллантиришни тақозо қилади.

Олиб борилган тажрибалар нтижаларини таҳлил қиламиз. Тажрибада қатнашган икки юз ўн уч талабадан бир юз ўттиз нафар талаба ўқишни тугатгандан олти ой ўтгач, олтмиш тўққиз нафари бир ярим йил ўтгач, ўн тўрт нафари икки ярим йил ва ундан кўпроқ вақт ўтгандан кейин ишни якунлади.

Шундай қилиб, сўровномада иштирок этганларнинг қарийб 94 фоизи математика фани билан атиги бир ярим йил мобайнида шуғулланмаган.

Иштирокчиларнинг 90% ўрта мактабда математика фанидан юқори баҳо олган (фақат “тўрт” ва “беш” баҳолар).

Икки юз ўн уч кишидан 45,07% математикани ўрганишга қизиқиш билдирган; 46,4% ўқувчилар мактабда уни ўрганишда ҳеч қандай қийинчиликларга дуч келмаган; 92,8 фоиз иштирокчи фаннинг амалий аҳамиятини тушунган.

Шундай қилиб, хулоса қилишимиз мумкинки, тажрибада иштирок этган талабаларнинг кўпчилигининг психологик ва педагогик хусусиятлари уму-таълим ўрта мактабда ўқитиладиган математика фанини онгли равишда чуқур ўзлаштириш учун зарур имконият яратади.

Тажриба натижалари шуни кўрсатдики, ўқувчилар яхши математик билимга эга, мактаб курсининг асосий тушунчаларини тушунади ва математика фани қонуниятларини онгли равишда ўзлаштирадилар.

Репродуктив хусусиятдаги вазифалар уларга жиддий қийинчиликлар туғдирмайди. Кўпгина талабалар ифодаларни ҳисоблаш, алгебраик ўзгартиришлар ва оддий тенгламаларни ечишга оид масалаларни осонликча еча

олади. Тажрибада қатнашган икки юз ўн уч нафар ўқувчидан эллик саккиз нафари берилган тест саволларидаги барча топшириқларни бажариб, математик тайёргарлик бўйича юқори даражага эга эканини кўрсатди.

Қирқ етти нафар талаба бешта топшириқдан тўрттасини тўғри бажариб, фан бўйича яхши тайёргарлик даража эга эканини кўрсатди.

Топшириқларни бажара олмаган ўқувчиларнинг математик тайёргарлигида жиддий камчиликлар аниқланди. Албатта, берилган топшириқни бажариш маълум даражадаги математик кўникма ва қобилиятларни талаб қилади. Билимларнинг сифати ва мустаҳкамлигини баҳолаш шуни кўрсатдики, ўқувчиларнинг бир қисми етарли даражада онгли, мослашувчан ва математик фан мазмунини яхши тушунмайди, математик тушунча, усул ва қўлланмалар ҳақида етарлича яхлит тасаввурга эга эмас.

Талабаларнинг математика фанига оид барча тушунчалари ярим унутилган маълумотларни оддий тўплам шаклида қисқартиради.

Талабаларнинг билим даражасини ўрганиш натижалари математик тайёргарликдаги баъзи хусусиятли камчиликларни намоён этади:

1) билим, кўникма, малака ва математик усулларнинг етарли даражада мустаҳкамланмаганлиги;

2) математика фанининг алоҳида бўлимлари ўртасидаги боғлиқликларни яхши тушунмайди;

3) мавжуд билимларнинг муайян қолипга солинганлиги;

4) математик обектлар яхлитлигининг етарли даражада шаклланмаганлиги;

5) мантиқий ва моделли фикрлаш қобилиятини яхши ривожланмаганлиги.

Талабалар ҳар доим ҳам муаммонинг мантиқий томони ҳақида яхши тасаввурга эга эмас. Бу ҳолат қуйидагиларда намоён бўлади:

– масаланинг ечими ҳақидаги фикрнинг нотўғри эканида;
– мантиқий рамз ва белгилардан нотўғри фойдаланишда;
– ечимнинг айрим қисмлари тўлиқ асосланмаганлигида.

Ўқувчиларнинг мактаб ўқув дастурининг геометрия каби бўлимига тайёргарликлари инсонда катта таъсурот уйғотади. Жиддий ва баъзан бартараф этиб бўлмайдиган қийинчиликлар рақамлар устида бажариладиган элементар қайта ўзгаришлар туфайли юзага келади, бу эса энг оддий ҳисоб-китобларда хатоликлар юзага келишига сабаб бўлади.

Тенглама ва тенгсизликларни ечиш натижаларини таққослаш шуни кўрсатадики, талабаларда тенгсизликларни ечишда тенгламаларга қараганда кўпроқ қийинчиликлар юзага келган.

Баъзи талабаларда элементар функцияларнинг графикларини ясаш ва ўқиш кўникмалари эга эмас. Тажриба шуни кўрсатдики, математик тушунчаларнинг таърифлари, ҳатто функция, тенглама тушунчалари каби асосий тушунчалар ҳам ўрта мактабни тугатгандан сўнг бир ярим йил ўтгач, битирувчилар хотирасидан деярли бутунлай йўқолади. Шу билан бирга, нафақат тегишли таърифларнинг аниқ формулалари, балки тушунчаларнинг муҳим хусусиятлари ҳам унутилади. Талабаларнинг математик категориялар ҳақидаги фикрлари ноаниқ, кўпинча нотўғри, фойдаланиш учун яроқсиз бўлиб қолади. Талабалар мактабда ўқиш даврида амалий фаолиятларида энг кўп учрайдиган тушунчаларнинг фақат ташқи аҳамиятсиз хусусиятларигина эсда қолади. Баъзи иштирокчилар квадрат тенгламанинг илдизлари формулаларини, учбурчакнинг юзини, тригонометрик функциялар орасидаги асосий муносабатларни эслай олмайди. Мактабда ўқиш даврида кенг қўлланилган математик фактлар битирувчилар хотирасида яхшироқ сақланади. Тажрибада қатнашган талабалардан тўрт нафари битта вазифани еча олмаган. Ижтимоий-гуманитар фанлар факултети талабалари томонидан бажарилган ишлар таҳлили қуйидаги хулосалар чиқариш имконини беради:

1. Ўтказилган тажриба босқичида ўқувчилар мактаб математикасини ўзлаштириш бўйича ўртача даражага эга экани кўрсатилган.

2. Ижтимоий-гуманитар фанлар талабалари ўртасида кўникмалар даражасини таҳлил қилиб, биз яхши ўзлаштирилмаган қобилиятларнинг тезда йўқолишини таъкидлаймиз. Фақат фаннинг назарий асосини эслаб қолган ёки автоматик тарзда эсда сақлаб қолинган маълумотлар узоқ вақт давомида хотирада қолган. Масалан, тенгламаларни ечиш алгоритмлари, ўхшаш ҳадларни қисқартириш, кўпҳадларни кўпайтириш каби амалларни буларга мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

3. Айрим ўқувчиларда ўз-ўзини назорат қилиш, ўз ҳаракатларига ва мулоҳазаларига танқидий муносабатда бўлиш қобилияти мавжу эмас. Бунга тест-синовига берилган жавобда тенгламанинг нотўғри илдизи, маънога эга бўлмаган таърифларнинг ёзилганлиги далолат беради.

Фанга оид билимларнинг тез унутилишининг айрим сабаблари қуйидагича:

а) математик билим ва кўникмаларни мунтазам равишда мустаҳкамлаш ва улардан фойдаланишнинг етишмаслиги;

б) поверхностное, формальное изучение в школе ряда разделов программы;

мактаб математика дастурининг қатор бўлимларини юзаки вашунчаки озълаштирилганлиги;

с) иштирокчилар учун баъзи математик кўникмалар ўзининг долзарблиги ва амалий аҳамиятини йўқотиши;

д) мактабда материални онгли равишда ўрганишга зид равишдаги кўникмаларни ривожлантиришга бўлган иштиёқ

Таъкидлаб ўтиш жоизки, кўплаб масалаларни самарали бажарилиши ўқувчиларнинг интеллектуал ривожланиш даражасига ҳам боғлиқ.

Умумтаълим мактаб тизимида математик таълим етакчи ўринлардан бирини эгаллайди, бу унинг сўзсиз амалий аҳамияти, шахснинг ривожланиши ва шаклланишидаги имкониятлари, воқеликни билишнинг илмий усуллари ҳақидаги ғояларни яратишга қўшган ҳиссаси билан белгиланади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар факултетларидаги математика курси кўплаб фанлар, жумладан, ижтимоий фанлар асосларини ўрганиш учун катта аҳамиятга эга. Барча замонавий фанлар математик метод ва ғоялар билан сингиб кетган. Математика фикрлаш мантиғини, аҳамияциз нарсадан абстраксиялаш қобилиятини ўргатади, фикрлашни ривожлантиришга ҳисса қўшади, атрофдаги оламнинг ривожланиш қонунлари ва қонуниятларини тушунишга ёрдам беради. Математик усулларни одамлар фаолиятида қўллаш доираси чексиздир.

В.М. Тихомиров “Математик та’лим ҳар қандай шахс эга бўлиши мумкин бўлган не’мат бўлиб, жамиятнинг ҳар бир кишига бу ҳуқуқдан фойдаланиш имкониятини та’минлаш мажбурияти” деб та’кидлайди (197, 21). Олим математик таълимнинг шахс учун аҳамияти тўғрисида баъзи мулоҳазалар билдиради: “Математика кундалик ҳаётда тез учрайди ва қўлланилади, шунинг учун ҳам ҳар бир кишига муайян математик кўникмалар керак бўлади. Ахир, биз кундалик ҳаётда тез-тез ҳисоб-китоб билан шуғулланамиз, доимий равишда катталик, юза, ҳажм, вақт оралиғи, тезлик ва бошқа кўп нарсаларни тавсифловчи миқдорлар ҳақидаги билимлардан фойдаланамиз. Математик билим ва кўникмалар касбий фаолиятнинг деярли барча соҳалари учун зарурдир.

Ҳозирги кунда шифокор, тилшунос ва тарихчи учун математик билим ва математик тафаккурга бўлган эҳтиёж мавжуд эканини инкор этиб бўлмайди. Шунинг учун математика ва математик таълим келажакдаги касбий фаолиятга тайёргарлик кўриш учун зарурдир. Дунёни, унинг умумий қонуниятларини ва асосий илмий тушунчаларини фалсафий идрок этиш учун ҳам математика фани керак бўлади, демак, математика ҳам дунёқарашнинг шаклланишига таъсир қилади” .

Бунга К.А. Тимирязев томонидан билдирилган қуйидаги фикрни мисол тариқасида келтириш мумкин: кам нарса ҳақида кўпни билиш ва кўп нарса ҳақида озгина нарсани билиш. Бу жуда муҳим, чунки кўп нарсалар ҳақида билимга эга бўлиш инсон дунёқараши кенг эканини кўрсатади. В.А. Андреевнинг таъкидлашича, ҳар қандай таълим, қанчалик сифатли бўлмасин, фақат инсонни ўз-ўзини такомиллаштириши ривожлантириши учун асос бўлиб хизмат қилади. Ҳақиқий таълим инсоннинг бутун умри давомида узлуксиз ўз-ўзини тарбиялаб боришидир. “Аммо мустақил таълим олиш сизнинг ички эҳтиёжингизга айланса ҳам, ўзингизни қайси йўналишда такомиллаштиришга интилаётганингиз жуда муҳимдир. Бунда икки жиҳат мавжуд, яъни мустақил билиш олишнинг икки йўналиши: бири умум-маданий йўналиш, иккинчиси эса касбий йўналишдир.

Фақат бирлаштириш муҳим эмас, балки ҳозирги шароитда ушбу билимлар бир-бирини уйғунлаштирисб, тўлдириши керак” . Фикримизча, ҳар бир университет битирувчиси гуманитар фанлар бўйича ўқиган мутахассислигидан қатъий назар, илмий-техника соҳасида тўпланган умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш йўлида қадам ташлаши, мавжуд математик моделлар исботлаш усуллари, ҳисоб-китоблар ва бошқалар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Таълим жараёнининг гуманитар мазмунининг қашшоқлашиши, мутахассиснинг ижодий ва маданий савиясининг пасайиши, иқтисодий ва ҳуқуқий салбий муносабатнинг намоён бўлишининг сабабларидан бири айнан техник ва гуманитар тайёргарлик ўртасидаги тафовутдир, деб ишонилади. Пироварди натижада, фан ва ишлаб чиқариш салоҳияти пасаяди.

“Математика ва жамият. Аср бошидаги математик таълим” номли Бутунроссия конференциясида таъкидланганидек, бугунги кунда жамиятда “математика ва математик таълим тўғрисида нотўғри, ҳатто салбий муносабат шаклланган, бу асосан математика жамоатчилиги, афсуски, бу масала билан етарлича шуғулланмаганлиги билан боғлиқ. Математик билимларни оммавий тарғиб қилиш, шакллантириш, бугунги кунда халқ онгида математиканинг ижобий “қиёфаси” деб айтиш одат тусига кирган» .

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, агар университетларнинг табиий фан факултетлари талабалари учун умумий гуманитар фанлар блокини ташкил этишнинг мақсад қилиб келинган бўлса, табиий фанлар, математика ва фанлар соҳасидаги асосий ғоя ва усуллар билан самарали танишиш зарурати туғилади. Гуманитар фанларни ўрганишни маъқул кўрган айрим ёшлар ҳам информатика ва математика каби фанларнинг ўзлаштирилиши уларга ўзларини танлаган йўналишни яхши тушунишга ёрдам беришини тушуниб етди .

Бугунги кунда математика фанин аҳамиятига ортиқча баҳолаб бериб бўлмайди. Математик таълимдан кўзланган мақсадлардан бири берилган масала ёки мисолнинг маъносини тушуниш, тўғри, мантиқий фикр юрита олиш кўникмасини шакллантиришдан иборат; алгоритмик фикрлаш малакаларини эгаллаш. Албатта, "ҳар бир инсон таҳлил қила олиши, фаразларни фактлардан ажрата олиши, танқид фикрлаши, топшириқнинг маъносини тушуниши, схематиклаштириши, ўз фикрларини аниқ баён эта олиши ва шу каби билим ва кўникмаларга эга бўлиши, шунингдек натижани олдиндан кўра билиш ва ҳал қилиш йўли вазифаларини башорат қилиш қобилияти ва бошқалар) ҳамда ривожланган тасаввур ва сезгига (фазовий тасаввур, фазовий тасаввурга) эга бўлиши керак. Математика шахснинг ақлий ривожланиши учун зарурдир" .

Гуманитар фанлардаги жараёнларни ўрганишда эҳтимоллик-статистик усуллардан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Етакчи олимлар замонавий илм-фан математик ғоялар билан сингиб кетганлигини таъкидлайдилар. Талабаларни ушбу соҳаларда статистик усуллардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари, турли жараёнларни ўрганишнинг умумий усулларини асослаш зарурати, шунингдек, бундай усулларнинг амалий жиҳатдан қўллаш учун аҳамиятли томонлари билан таништириш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар:

1. Галиной Ивановной Щукиной. Проблема познавательного интереса в педагогике. -М., Педагогика, 1971. - 351 с.

2. Mashrabjonov, U. (2022). Improving students'educational activities through case studies. Open Access Repository, 8(11), 213-216.

3. Mashrabjonov, U. (2023). The importance of competence during the process of education. Gospodarka i Innowacje., 33, 387-390.

4. Mashrabjonov, U. (2022). Development of cognitive activity of students on the branch of humanitarian education. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(11), 286-290.

5. Mashrabjonov, U. (2022). Development of students'interests in the field of humanities education. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 4, 533-537.

6. Mashrabovich, J. A. Z. (2023). Aholini turmush darajasi hamda dunyoning ayrim davlatlarida aholini hayot darajasi haqida. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 15, 52-54.

7. Mashrabovich, J. A. Z. (2023). Global iqlim o'zgarishi sharoitida farg'ona vodiysida suv resurslaridan foydalanish. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 15, 49-51.

8. Mashrabovich, Z. A. On the Status of Studying Carbot and Tomato Agrotsenoses Insects in Central Asia and Uzbekistan.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада гуманитар факультет талабаларининг математика фани бўйича тайёргарлиги таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется подготовка студентов гуманитарных факультетов по математике.

SUMMARY

This article analyzes the preparation of humanities faculty students in mathematics.

ZAMONAVIY MATEMATIKA DARSINI LOYIHALASH TEXNOLOGIYASI

Abdullayeva M. S.
Qo'qon davlat pedagogika instituti 2- bosqich tayanch doktaranti
Abdullayev N. Q.
Qori Niyoziy nomidagi Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot markazi 2- kurs doktoranti

Таянч сўзлар: o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini rivojlantirish, pedagogik muloqot, kredit-modul tizimi.

Ключевые слова: сам улучшение , себя развитие , педагогический диалог , кредитный модуль система.

Key words: self improvement , self development , pedagogical dialogue , credit module system.

Kirish. Davlat ta'lim standartlarining talablari bilan bog'liq holda, o'quv jarayonini loyihalash texnologiyasi va birinchi navbatda, uni amalga oshirishning o'ziga xos shakllari, xususan, dars o'zgarmoqda.

Talaba va o'qituvchi faoliyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki loyihaviy ta'limni yo'lga qo'yish va va ta'lim tizimiga keng joriy qilish natijasida o'qituvchining ta'lim jarayonidagi o'rni va uning oldida turgan vazifalari o'zgaradi. O'qituvching vazifasi talabalarni mustaqil ravishda o'z maqsadlari rejasini tuzishga odatlantirish, ularni amalga oshirishga o'rgatishdan iborat. [126]

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda darslar butunlay boshqacha tarzda modellashtirilgan va quyidagi asosiy ***tamoyillarni o'z ichiga oladi***:

1. Ta'lim paradigmasini o'zgartirish: bilimdan faoliyatga .
2. Ta'lim mazmuni va shakllarini, texnika va usullarini, texnologiyalarini o'zgartirish.
3. «Talaba - o'qituvchi» pedagogik pozitsiyasini o'zgartirish.
4. Talaba faoliyatining ichki motivlarini shakllantirish.
5. Shaxsiy maqsadni belgilash va materialning shaxsiy mazmuni.
6. O`quv faoliyati natijalarini aks ettirish.

Davlat ta'lim standartlari mezonlariga asosan darsni loyihalash uning uslubiy asosi - tizimli-faollik yondashuvi nuqtai nazaridan amalga oshiriladi.

Zamonaviy darsning asosiy uslubiy maqsadi talabalarning bilim faolligini namoyon qilish uchun shart-sharoitlarni yaratishdan iborat bo'lib, unga quyidagi yo'llar bilan erishiladi:

1. Bilim kursi «shogirdlardan».

2. Talabalar faoliyatining o'zgaruvchan tabiati: kuzatish, taqqoslash, guruhlash, tasniflash, xulosalar chiqarish, qonuniyatlarni aniqlash.

3. O'quvchilarning hayratlanish ta'siri bilan birga keladigan hissiy kechinmalar bilan bog'liq intensiv mustaqil faoliyati.

4. O'qituvchi tomonidan boshqariladigan jamoaviy qidiruv

5. Sinfda muloqotning pedagogik vaziyatlarini yaratish

6. Moslashuvchan tuzilma.

Shunday qilib, biz darsni quyidagi mavzular bo'yicha yangilash kerakligini ko'ramiz:

- darsda BKMni shakllantirishga qaratilgan didaktik vazifalarni shakllantirish va hal qilish;
- dars natijalarini rejalashtirishga kompleks yondashuv;
- o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish shakllarini yangilash;
- ta'limning tashkiliy shakllarini tanlashda ustuvorliklarni frontaldan guruhga, juftlikka, individualga o'tkazish;
- o'qitishning etakchi faoliyat, tadqiqot, muammoli-izlanish usullari sifatida tanlash;
- zamonaviy texnologiyalardan tizimli foydalanish.

Darsning tipologiyasi ham o'zgarmoqda: agar an'anaviy tizimda o'quv jarayonida darslar quyidagi qismlarga ajratilgan bo'lsa:

1. yangi materialni o'rganish (tushuntirish);
2. bilimlarni mustahkamlash va ko'nikma va malakalarni shakllantirish;
3. takrorlanuvchi-umumlashtiruvchi xarakter;
4. bilim, ko'nikma va malakalarni tuzatish;
5. birlashtirilgan;
6. bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish

Zamonaviy dars yondashuvi nuqtai nazaridan darslar quyidagicha o'tkaziladi:

1. yangi bilimlarni «kashf qilish» saboqlari;
2. ko'nikmalarni rivojlantirish va aks ettirish darslari;
3. umumiy uslubiy yo'nalishdagi darslar;
4. rivojlanish nazorati darslari;
5. dars - tadqiqot (ijodkorlik darsi).

O’tiladigan zamonaviy matematika darsini loyihalashda o’qituvchi tomonidan faoliyat yondashuvi:

1. O’quv faoliyati uchun motivatsiya
2. Yangilash va sinovdan foydalanish
3. Qiyinchilik nuqtasi va sabablarini aniqlash
4. Loyihani qurish va muammoni hal qilish
5. Yaratilgan modelni amalga oshirish
7. O’z-o’zini nazorat qilish bilan mustaqil ishlash
8. Bilim va takrorlar tizimiga kiritish
9. Darsda tarbiyaviy faoliyatning aks etishi

Adabiyotlar taxlili. Darslarni loyihalashda dars turini hissobga olish kerak. Zamonaviy dars turlarini turli tasniflari mavjud.

Ta’limning samaradorligi dars tiplarini aniq belgilashga , ularga qat’iy amal qilishga bog’liq. Didaktikada darslarning tipologiyasi tasnifi eng ko’p tadqiq qilingan lekin yagona hulosaga kelinmagan baxsli muammo sanaladi. Darhaqaiqat , B.A. Onushuk darsning asosiy ta’limiy maqsadiga ko’ra quyidagi 6 tipni taqdim etadi.

Yangi bilimlarni o’zlashtirish darsi;

Ko’nikma va malakalarni o’zlashtirish darsi;

Nazariy bilim, amaliy ko’nikma va malakalarni majmuali holda amaliyotga qo’llash darslari;

Bilimlarni umumlashtirish va tizimga solish darslari;

Nazariy bilim , amaliy ko’nikma va malakalarni tekshirish va baholash darslari;

Uyg’unlashgan va aralash dars;

I.M. Cheredov darsda ustunlik qiluvchi didaktik maqsad va ta’lim jarayonining asosiy bo’g’inlarini hisobga olgan holda darslarni 9 ta tipga ajratadi:

Bilimlarni shakllantiruvchi;

Bilimlarni mustahkamlovchi va takomillashtiruvchi;

Bilimlarni shakllantiruvchi va takomillashtiruvchi;

Ko’nikma va malakalarni shakllantiruvchi;

Bilimlarni amaliyotga qo’llashga imkon beruvchi;

Bilimlarni takrorlash va tizimga soluvchi;

Bilimlarni nazorat qiluvchi va uyg’unlashgan aralashgan dars;

Shuningdek darslarni loyihalashda o’qituvchi tomonidan darslarda qo’llaniladigan tehnologiyalar juda muhim. Bespalko ning so’zlariga ko’ra “pedagogik texnologiya o’quv jarayonini amalga oshirishning mazmunli

texnikasidir.” Pedagogik texnologiyada ham o’qitish jarayonini loyihalash bosqichiga avvalo ta’limning kutilajak natijalariga alohida e’tibor beriladi.

Bizning fikrimizcha texnologik yondashuvning dastlabki bosqichida didaktik vositalarni ishlab chiqishni bir guruh tajribali o’qituvchilarga topshirish maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik texnologiya paydo bo’lgunga qadar boshqa maqsadlar qatorida murakkab qurilma va jarayonlarni loyihalash o’rganiladigan ta’lim tizimida aynan ta’lim jarayonining o’zini samarali loyihalash qoidasi ishlab chiqilmadi. Bu bo’shliqni pedagogik texnologiya to’ldirdi va ayni paytda loyihalashtirilgan o’quv jarayonini ro’yobga chiqarishga ijodiy yondashish uchun pedagogga keng o’rin qoldirdi.

Pedagogik texnologiyaning o’ziga xos xususiyati shundan iboratki , unda o’quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydigan o’quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv , eng avvalo tasvirlash emas, balki loyihalashtirilgan natijalarni amalga oshirish imkonini beruvchi amaliy ko’rsatmali tuzilmada o’z ifodasini topadi.

Matematika darslarida davlat ta’lim standartlari asosida qo’llaniladigan quyidagi texnalogiyalrni sanab o’tishimiz joiz:

- axborot komunikatsiya texnologiyalari;
- tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalari;
- muammoli texnologiya;
- ta’limni rivojlantirish texnologiyasi;
- o’yin texnologiyalari;
- sog’lomlashtirish texnologiyalari;
- modulli texnologiya;
- integratsiyalashgan ta’lim texnologiyasi;
- darajani farqlash texnologiyasi;
- guruh texnologiyalari.

Mavzuni yanada sifatli va samarali o’rganish uchun o’qituvchi ta’limning turli shakllaridan foydalanadi: induvidial, frontal, guruh.Ta’limning induvidial shakli talabaga mustaqil ishlar, kurs ishlari berilganda yoki o’qituvchi orta qolgan yoki yaxshi o’zlashtiruvchi talaba bilan ishlashda qo’llaniladi.

Frontal shakl bir vaqtning o’zida butun sinfni ishini nazarda tutadi. O’qituvchi darsni tashkil qiladi talabalar esa darsda o’rganilgan materiallarni bir qismini o’zlashtiradi.

Guruh shakllari darsda katta rol o’ynaydi. Bunda talabalar (3-6) kichik va katta guruhlarga yoki juftliklargaga bo’lingan holda yagona maqsad sari birgalikda harakat qilishadi.

Matematika darslarida guruh shakllaridan foydalanish muloqot qobiliyatini rivojlantiradi , bir biriga mehribon bo'lishga o'rgatadi.

Talabalarning aniq, mo'ljalli harakatlari o'zlashtirilgan o'quv materiallari, bilimlar, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llash natijasiga aylanadi. Ayni damda yangi malakalar ham shakllanib boradi.O'quv harakatlari davomida talabalar taqdim etilgan topshiriqlarni o'rganish, tahlil qilish , taqqoslash, bajarish kabi qator faoliyat turlarini amalga oshiradilar. Natija esa bu harakatlar yakunida yuzaga keladi.

Talaba o'z izlanishlari o'quv biliuv faoliyati natijasini o'zi baxolaydi. O'qituvchi natijalar manitoringini yuritadi, loyihalangan dars samaradorlik natijasini nazorat qiladi, uni yanada samarali bo'lish vositalari va imkoniyatlarini belgilaydi, aniqlashtiradi hamda tashxislaydi.

Zamonaviy dasni tayyorlash har birini loyihalashdan iborat. Davlat ta'lim standartlariga javob beradigan dars bosqichi:

Maqsadni belgilash;

O'quv materiali mazmunini tanlash;

Qanday usullardan foydalanishni aniqlash:

O'quvchilarning qanday faoliyat shakllaridan foydalanishi;

Qanday mezonlar bo'yicha nazorat qilish kerak;

Dars natijasi, mulohaza;

Ijodiy ishlaydigan o'qituvchi doimo o'qitish metod va usullarini o'quvchilarning aqliy rivojlanishi , tarbiyasiga qanday yordam berish, o'rganayotgan fanni qay darajada halq ho'jaligi amaliyoti bilan bog'lashga imkon berish, darsda o'rganiladigan ilmiy holatga chuqurroq yondashish bilan baholaydi. Lekin o'qituvchi materialni tayyor holda , ularning oldiga o'rganishga hech qanday masala qo'ymasdan, qarama-qarshilikdan, ziddiyatdan qochsa bunda o'qitish metodlari o'quvchining bilim olishdagi faolligi rivojlanishi va mustaqilligini to'htatib qo'yishi mumkin.

Bunday o'qitish usullari eskirgan holda beradigan ilmiy dunyoqarashga begona olamni, dunyoni o'quvchida metafizik fikrlashni shakllantiradi. Buni M.A Danilov, M.N. Skatkin va boshqa ko'plar ko'rsatishgan. A. M. matyushkin masalan bu borada shunday yozadi: " bola maktabga kelib , ayrim hollarda o'ylashni unitib qo'yadi. Uning uchun o'qituvchi o'ylaydi. O'qituvchi tushuntirilishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni ifoda etadi, savollar qo'yadi va ularga javoblarni taklif etadi. Masalan tushuntiradi vaularning tushuntirish metodlarini taklif etadi.".

Xulosa. Shunday qilib, zamonaviy dars an'anaviy darsdan bilimlarni uzatish usuli, munosabatlarning tabiati bilan farq qiladi:

- bilimlarni uzatish uslubiga ko’ra: an’anaviy darsda tushuntirish-illyustrativ va reproduktiv usullar, zamonaviy darsda - faoliyat usullari: muammoli, qisman izlanish va tadqiqot;
- munosabatlar xarakteriga ko‘ra: an’anaviy tizimda sub’ekt-ob’ekt, zamonaviy darsda sub’ekt-sub’ekt, sheriklik, tenglik.

Zamonaviy dars an’anaviy darsdan yangi materialni kiritish va bilimlarni takrorlash bosqichlarida farq qiladi. An’anaviy darsda sensatsion yondashuv qo’llaniladi, ya’ni. Eshiting, faqat menga qarang. Bolalar ko’pincha mohiyatni emas, balki shaklni eslashadi. Mohiyatni etkazish mumkin emas, uni bilish kerak va buning uchun harakat qilish kerak.

Adabiyotlar:

1. Qambarov M.M. Dis 2020 55-19
2. Onushuk B.A Урок в современной школе. 2-е изд. -М.: Просвещение. 1985. 247с
3. Sobirova M. R. [127-128] Dis 2021 116-36 107- bet
4. Xamroyev A.R.[127] dissertatsiya 2021 144-14
5. Чередов И.М система форум организациообучения в советской общеобразавательной школе. -М.: Педагогика. 1987 г 287 с
6. Shokirova I.T dissertatsiya 2009y 564

РЕЗЮМЕ

Maqolada oliy ta’limni pedagogika mutaxassisligi bo’yicha tugatayotgan bo’lajak o’qituvchilar oldida turgan pedagogik muammolar va ularni bartaraf etish bo’yicha mamlakatimiz ta’lim sohasida olib borilayotgan keng islohotlar haqida so’z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье выше образование педагогика специальность согласно с отделка будущее учителя спереди стоя педагогический проблемы а также их ликвидировать достигать согласно с наша страна образование в поле брать собирается широкий реформы о слово держал .

SUMMARY

In the article above, education pedagogy is a specialty according to finishing the future of the teacher in front of standing pedagogical problems and also to eliminate them according to our country, education in the field is going to take a broad reform about the word kept.

СОХТА БИОМЕТРИК БЕЛГИЛАР АСОСИДА ҲОСИЛ ҚИЛИНГАН ҲУЖУМЛАНИ АНИҚЛАШ УСУЛЛАРИ

Абдукадиров Б. А.
Oriental университети доценти, PhD
Абдукадирова Г. Х.
Oriental университети ўқитувчиси

Таянч сўзлар: биометрик тизим, юзни таниб олиш, аутентификация, белгиларни ажратиш, Фурье адмаштиришлари, таянч векторлар усули, локал бинар шаблонлар, йўналтирилган оптик оқим гистограммаси.

Ключевые слова: биометрическая система, распознавание лиц, аутентификация, извлечение признаков, преобразования Фурье, метод опорных векторов, локальные бинарные шаблоны, гистограмма направленного оптического потока.

Key words: biometric system, face recognition, authentication, feature extraction, Fourier transforms, support vector machine, local binary templates, directional optical flow histogram.

Кириш. Биометрик идентификациялаш шахсни автоматик баҳолаш орқали назорат ишончлилиги ва хавфсизлигини ошириш мақсадида жорий қилинади. Анъанавий идентификациялаш тизимларида назорат сақланиши зарур бўлган махфий сўз ёки калит орқали амалга оширилади ва уларни осон сохталаштириш мумкин. Замонавий идентификациялаш тизимлари эса шахсни ўзига хос хусусиятларидан фойдаланади, бунда уларни сохталаштириш ва йўқотиш анча мураккаб ҳисобланади.

Шахсни биометрик идентификациялаш бу таниб олишнинг йўналишларидан бири бўлиб, у бармоқ излари, овоз, кўз тўр пардаси ёки томир излари, қадам ташлаши кабилар орқали амалга оширилши мумкин.

Биометрик тизимларни жорий этиш ва улардан фойдаланиш жараёнига асосий таҳдидни сохта ҳужумлар ҳосил қилади. Биометрик тизимларга уюштирилувчи сохта ҳужум турлари қуйида келтирилган:

1) уч босқични ўз ичига олган физиологик биометрик хусусиятларни алмаштириш:

рўйхатдан ўтган фойдаланувчига тегишли бўлган биометрик намуналарни олиш, артефакт ёрдамида олинган намунанинг нусхасини яратиш ва ниҳоят, ушбу артефакт ёрдамида сенсорга ҳужум қилиш;

2) нусха кўчириш, бу дастлаб тақдим этилган маълумотларни қонуний фойдаланувчига аутентификациялаш учун юбориш орқали амалга оширилади. Биринчи сценарийда қайд этилган сигнал биометрик сенсорни четлаб ўтиб тизимга қайта киритилади, иккинчи ҳолатда эса қонуний фойдаланувчи сингари тасвир биометрик сенсор орқали ўтказилади. Ушбу ҳужумни аниқлаш учун аутентификатор маълумотларнинг сенсор орқали тўпланишини ва унга киритилмаслигини таъминлаши керак. Датчикни ўлчашдаги нисбий хатолар ва такрорий ўлчовлардаги ўзгаришлар ушбу ҳужум турини аниқлаш учун фойдаланиладиган ҳар қандай икки намунадаги тўлиқ ўхшашликка эга бўлишга имкон бермайди;

3) маълумотларни моделлаштириш. Идентификациялаш ва текшириш учун ишлатилувчи биометрик маълумотлар сир эмаслиги ва ҳатто Интернет тармоғида мавжудлиги сабабли, ёвуз ниятли шахслар маълумотларни моделлаштириш ёрдамида биометрик тизимга ҳужум қилиши мумкин. Шубҳасиз, у рўйхатдан ўтган фойдаланувчининг имзосини кўчириш, ёки унинг нутқини тақлид қилиши орқали биометрик тизимларига ҳужум қилиш учун мумкин. Биометрик тизимларга ҳужум қилиш учун рўйхатдан ўтган фойдаланувчининг физиологик бармоқ изи шаблонини ёки юз тасвирини яратиш учун кўп меҳнат талаб қилинади. Афсуски, тижорат соҳасида мавжуд бўлган биометрик бармоқ излари тизимларини синтез қилинган тасвир билан айланиб ўтилганлиги кўрсатилган, бироқ синтетик равишда яратилган тасвир рўйхатдан ўтган тасвирдан катта фарқ қилган .

Юзни таниб олиш бўйича да рўйхатдан ўтган фойдаланувчи юзининг синтезланган тасвири орқали тизимга ҳужум қилишга имкон берадиган юз тасвирларини тиклаш усулини таклиф қилди. Ушбу усул қуйидагича ишлайди. Берилган тасвир танланади ва тегишли бўсағалар ёрдамида ҳар бир муваффақиятли таниб олишда берилган тасвир ўзгартирилади. Учта тижорат юзини таниб олиш тизимларининг тажрибавий натижалари шуни кўрсатдики, ушбу усул берилган тасвир билан аралаштирилиши мумкин бўлган тасвирни яратиш учун атиги бир неча минг такрорлашни талаб қилади;

4) маълумотларни тармоқ орқали узатишда ҳужум қилиш;

5) шаблон орқали ҳужум, бунда тизим конфигурациясига қараб биометрик шаблонни автоном қурилмада ёки тўғридан-тўғри биометрик датчикда, локал машинада ёки марказий маълумотлар базасида сақланиши мумкинлиги билан боғлиқ. Биометрик шаблонга қилинган ҳужумга янги шаблонни қўшиш, сақланган шаблонни ўзгартириш, мавжуд шаблонни ўчириш ёки шаблонни ўғирлаш каби ҳаракатлар киради. Ушбу таҳдид-

лардан шаблонларни ўғирлаш энг хавфлиси ҳисобланади, чунки шаблонлардан биометрик тизимни қайта тузиш учун фойдаланиш мумкин, яъни, унинг ишлаш тамойилини очиб бериши мумкин. Бунга қўшимча равишда, тизимни айланиб ўтиш учун нусхалар олиниши мумкин; иккинчидан, агар хакер шаблонлар базасига кириш ҳуқуқини қўлга киритса ва синтетик нусхаларни (артефактлар) яратса, у ҳолда у турли хил ҳужумларни бошлаши мумкин; учинчидан, агар инсоннинг биометрик маълумотлари ўғирланган бўлса, у ҳолда у биометрик хусусиятларининг табиати туфайли ўзига хослигини йўқотади.

Биометрик датчиклар ўзларининг табиати туфайли ҳеч қачон сохта ҳужумлардан тўлиқ ҳимоя қилиш мумкин эмаслиги сабабли, сохта ҳужумларга қарши масалалар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Сўнгги пайтларда сохта ҳужумларга қарши усулларни ишлаб чиқиш бўйича тобора кўпроқ нашрлар пайдо бўлмоқда. Сохта ҳужумларга намуна сифатида маълумотлар базалари пайдо бўлди: «Print-Attack», «Replay-Attack Database», «NUAA Photograph Imposter Database», уларни шакллантиришга бағишланган мақолаларда келтирилган. Алоҳида маълумотлар базаларида олинган яхши натижаларга қарамасдан, содда сохта ҳужумларга қарши усуллар ҳали ҳам етук даражада эмас, сохта ҳужумларни аниқлашнинг яхши техникаси, технологиялар, усуллар ва алгоритмларни ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш учун стандарт маълумотлар базалари ҳамда уларни объектив таққослаш бўйича умумий келишув ҳалигача мавжуд эмас .

Ёвуз ниятли шахс ахборотга ишлов беришнинг турли босқичларида ўзини бошқа шахс қилиб кўрсатишга уриниши мумкин: бунда тасвир ёки шахсдан сигнал қабул қилинадиган сенсор даражасида, маълумотларни алоқа линиялари орқали узатишда, биометрик намуналар сақланадиган маълумотлар базасига, ёки таққослаш ва қарор қабул қилиш модулларига ҳужум қилиши мумкин. Шунинг учун, аниқ реал шароитларда қандай сохта ҳужумларга қарши усулларни қўллаш кераклигини олдиндан айтиш қийин. Инсон онги мавжуд тизимларни айланиб ўтиш учун доимо янги сохта ҳужум турлари ихтиро қилаётганлиги сабабли, қарши усулларнинг чекланган имкониятларини ва тавсия этилган усулларни синаш учун фойдаланиладиган маълумотлар базаларининг олдиндан белгилаб берадиган барча мумкин бўлган ҳужум сценарийларини олдиндан кўриш мумкин эмас.

Сохта юзларни аиқлаш усуллари. Сенсор даражасидаги асосий потенциал таҳдид – бу сохта ҳужумлардир. Сохта ҳужум - бу ахборот манбаси хавфсизлигини таъминлаш тизимига бўлган ишончини ошириш мақсадида тармоқ ёки маълум бир фойдаланувчини алдаш орқали бошқа шахс номи-

дан иш юритишнинг техник усулидир. Сенсор даражасидаги биометрик тизимларга уюштирилувчи сохта ҳужум – бу бошқа шахснинг тизимга кириш ҳуқуқларига эга бўлиш учун биометрик сенсорга ушбу шахснинг биометрик хусусиятларига эга бўлган сохталаштирилган, сунъий равишда шаклланган объектларини келитиришдир.

Бундай турдаги объектларга мисол сифатида, бармоқ излари, фотосуратлар, видеоёзувлар, кўзнинг рангдор пардаси тасвири туширилган линзалар, манекенлар, юз ниқоблари, олдиндан ёзиб олинган товушлар ва бошқаларни келтириш мумкин .

Сохталаштиришга қарши модулли тизимлар иккита ёндашувдан фойдаланади: фойдаланувчидан бирон бир амални бажариши керак бўлган контактли ва фойдаланувчидан бирон бир ҳаракат талаб қилмайдиган контактсиз алоқа.

Контактли тизимга кириш учун фойдаланувчи берилган ҳаракатларни аниқ бажариши керак, масалан, тизим томонидан тасодифий танланган маълум йўналишга қараш ёки мультимодал тизим учун бир нечта биометрик хусусиятларни тақдим этиш.

Контактли тизимлар ҳақиқий ва сохта юзларни фарқлашда анча самарали бўлишига қарамай, фойдаланувчи тизим билан қатъий белгиланган ценарий бўйича ўзаро алоқада бўлиш зарурати туфайли улардан амалиётда кам фойдаланилади.

Сохта ҳужумларги қарши контактсиз тизимлари, асосан “Multirepresentation” ғоясини яъни бир хил юзни турли тоифадаги тасвирлар кўринишида ифодалашни қўллайди: кўринувчи нурда (Visible – VIS) ва унга мос келувчи тасвирнинг инфрақизил ёритишда (Near Infrared – NIR) ёки термал тасвирда (Thermal – TH) [10] ёки унинг турли хил математик хусусиятлар (локал бинар шаблонлар-ЛБШ, Габор тўлқинлари, йўналтирилган оптик оқим гистограммаси-ЙООГ) ёрдамида тасвирланиши.

Турли тоифадаги тасвирлардан фойдаланувчи тизимларнинг ишлаш тамойиллари жонли шахс юзининг физик хусусиятлари, келиб чиқиши сунъий бўлган материалларнинг хусусиятларидан сезиларли даражада фарқ қилишига асосланади, уларга: юз терисининг акс эттириш спектрал хусусиятлари , инсон юзининг инфрақизил (термал) нурланиш хусусиятлари киради.

Шуни таъкидлаш жоизки, турли хил тоифадаги тасвирларни олиш учун, тизимнинг махсус ускуналари билан қўшимча жиҳозлари талаб қилинади.

Юзни аниқлашга асосланган биометрик тизимларнинг фарқи шундаки, улар рўйхатга олиш ускуналари билан тўғридан-тўғри алоқа қилишни талаб қилмайди ва тизим ўтказувчанлигини сезиларли даражада ошишини

таъминлайди ва фойдаланувчилар учун мақбул усул ҳисобланади, бу уларнинг яққол устунлигидир.

Бироқ, жиноятчи тизимга рухсат этилмаган киришга уриниши учун бошқа шахснинг биометрик хусусиятларини олиши ҳам осон. Юзни таниб олиш тизимларидан рўйхатдан ўтиш учун одатда битта ёки бир нечта видеокамералар ёрдамида амалга ошириладиган шахс тасвири кифоялиги сабабли, сохта ҳужум ушбу тизимларга қаратилган бўлади. Ҳозирги вақтда бундай тизимларга сохта ҳужумларни уюштириш, биометрик хусусиятларни видеокамера сенсори даражасида амалга оширилади, яъни унда, фотосурат, видеоёзув, манекен, ниқоб, бўяниш воситаларидан фойдаланиши мумкин. Келтирилган усулларни батафсил кўриб чиқамиз.

Сохта ҳужумларни уюштириш учун ишлатиладиган ниқоблар пенолатексли, желатинли, аммо юз ниқобларини тайёрлаш учун энг кенг тарқалган материал силикон ҳисобланади. Бунда, таклиф этилган сохталаштиришга қарши усуллар, бир хил тўлқин узунликларида юз ниқобларини тайёрлаш учун ишлатиладиган кўпгина материалларнинг акс эттириш спектрал хусусиятлари, терининг акс эттириш спектрал хусусиятларига қараганда содда шаклга эга бўлишига асосланади . Таснифлаш учун, камера олдида жонли инсон юзи ёки ниқоби борлиги тўғрисида хулоса чиқарадиган акс эттириш коэффициентига кўра иккита тўлқин узунлиги танлаб олинади.

Фотореалистик ниқоблар ва пластик жарроҳлик хизматлари ҳозирги пайтда қимматлиги сабабли, юзни биометрик тизимларни айланиб ўтиш одатда сохта яратилган шахснинг фотосуратлари ва видеоёзувлари ёрдамида амалга оширилмоқда. Бу рангли принтерлар ва юқори сифатли катта аниқликдаги видеокамераларнинг арзонлиги билан боғлиқдир, шунинг учун тизимга рухсат этилган шахснинг розилигисиз уни яширин суратга олиш у даражада қийин жараён эмас.

Бундан ташқари, катта миқдордаги мультимедия контентининг мавжудлиги, яъни, ижтимоий тармоқларнинг (Facebook, YouTube, Telegram ва бошқалар) тобора оммалашиб бораётганлиги сабабли Интернетда тармоғида оммавий равишда мавжуд бўлган фотосуратлар ва видеолар ниҳоятда кўплаб топилади.

Фотопортретларни таҳрирлаш учун кўплаб махсус дастурларни мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда, сохта юз тасвирларини яратиш қийин эмас. Бундай дастурларда, фотосуратда юзнинг асосий камчиликларини ярим автоматик режимда бир неча марта сичқончани босиш билан осонгина йўқ қилишга имкон берадиган технологиялар амалга оширилган.

Ушбу дастурлар юздаги ажинлар ва теридаги нуқсонларни бартараф қилишга, юзни қайта шакллантиришга, юз хусусиятларини ўзгартиришга, уларни мунтазам ва жозибали қилишга қодир. Улар ёрдами билан терининг тузилишини сифат жиҳатидан яхшилаш, ажинларни сезилмаслигини таъминлаш, юзнинг ёритилишини созлаш, тишларни оқартириш, қизил кўз эффектини йўқ қилиш, бурун ва юзнинг бошқа қисмларини бироз ўзгартириш мумкин. Ушбу дастурларнинг асосий мақсади юз тасвирини янада жозибали қилишдир, бироқ бошқа томондан, бу сохта ҳужум учун артефакт яратиш учун идеал воситадир.

Буларнинг барчаси сохта ҳужумларга қарши курашнинг долзарблигидан далолат беради. Икки ўлчовли юзни аниқлашда ишлатиладиган сохта ҳужумларга қарши технологияларни қуйидаги синфларга бўлиш мумкин: ҳаракатни таҳлил қилиш, текстураларни таҳлил қилиш, ҳаётийликни баҳолаш.

Ҳаракатларни таҳлил қилишга асоланган усулларда, текисликдаги икки ўлчамли объектларнинг ҳаракати, уч ўлчамли объект бўлган ҳақиқий инсон юзидан сезиларли даражада фарқ қилишидан фойдаланилади.

Муаллифлар тасвирларнинг кичик кетма-кетлиги ва соддалаштирилган оптик оқим таҳлили ёрдамида юзнинг айрим қисмлари ҳаракатининг траекториясини баҳолайдилар. Худди шу муаллифлар биометрик хусусиятларни олиш жараёнини жонлиликни баҳолаш билан, масалан, кўзларнинг милтиллаши ёки оғиз ҳаракатлари билан бирлаштириш усулини таклиф қилишди. Ҳаракатни баҳолаш асосида оптик оқим ёрдамида чоп этилган тасвирлардан фойдаланган ҳолда сохта ҳужумларни аниқлаш усули таклиф қилинган.

Тасвир текстураларини таҳлил қилиш усуллари ёрдамида сохта хужумларни аниқлашда, тасвир текстураларида чоп этилган босма хатоларнинг мавжудлиги, тасвирнинг умумий хиралашиши аниқланади. Муаллифлар тизимга кириш пайтида жонли юзнинг ва чоп этилган юз тасвирининг икки ўлчамли FFT Фурье алмаштиришлари спектрларини таққослаш орқали сохта ҳужумларни аниқлайдилар. Ушбу усул кичик ҳажмли фотосуратларда ва юқори частотали компоненталари ҳақиқий юзларга қараганда камроқ бўлганда ушбу усул яхши ишлайди. Ушбу ёндашув дискретизация частотаси камайтирилган фотосуратлар учун яхши ишлаши мумкин, аммо юқори сифатли тасвирлар учун мос эмас. Афсуски, тажрибаларда фойдаланилган маълумотлар базаси оммага очиқ эмас. Тасвир микротекстураси таҳлил қилинади ва сохта ҳужумларни аниқлаш учун чизиқли ТВУ классификаторидан фойдаланилади.

ЛБШ асосида, Габор тўлқин функцияси ва йўналтирилган оқим гистограммаси (HOG) асосида микротекстура таҳлили олинган учта хусусият векторидан ташкил топган юзни тасвирлаш учун ишлатилади. Маълумотларни ихчам чизиқли тасвирлаш ва берилган ядро функциясининг аниқ яқинлашувини олиш учун homogeneous kernel map усули ишлатилади. Маълумотларни бундай тасвирлаш кейинчалик ТВУ асосидаги классификаторлардан фойдаланишга имкон беради. Камера олдида жонли шахс бор-йўқлиги тўғрисидаги якуний қарор ТВУ нинг алоҳида чиқишларини баҳолашини бирлашишига асосланади.

Тавсия этилган усул ҳаракатни баҳолашнинг бирлашишини таҳлил қилишга ва микро текстура таҳлилига асосланган.

Юзли тасвирни таниб олишга асосланган барча таклиф қилинаётган сохта ҳужумларни аниқлаш тизимларининг умумий хусусияти – бу тасвирга ишлов беришнинг ўта мураккаб усулларидан (LBP, Gabor, wavelet, HOG, GLCM, HSC) фойдаланиш, яхши натижаларга қарамай (тўғри тан олинишнинг тахминан 80-90%) уларни реал вақтда ишлатишда сезиларли чекловларни қўяди. Юзни сохталаштиришни аниқлаш учун тавсия этилган усулларнинг аксариятида турли хил гистограммалардан фойдаланилган, бу оқилона йўлдир, чунки улар тасвир ёркинлигининг ўзгаришига етарлича сезгирдир. Бироқ, келтирилган мақолаларда ёруғлик муаммолари – бликлар, соялар ва ёруғликнинг даражаси жуда паст бўлган юз тасвирлари деярли таҳлил қилинмайди; яъни юз тасвирларини олиш учун идеал шароитлар кўриб чиқилади, буни амалда жорий қилиш қийин масаладир, сабаби инсон эгилиши мумкин, соч толаси ёруғлик манбасини тўсиб қўйиши ва юзда соялар пайдо бўлиши мумкин.

Ҳақиқий вақт масштабида ишловчи дастурлар учун таҳлил қилинаётган маълумотларнинг ҳажмини камайтириш керак. Белгилар фазосининг ўлчамларини камайтиришнинг энг самарали усуллари бу икки ўлчовли проекция 2DPCA усулларидир, ушбу усулларда батафсил тавсифланган, шунингдек, тезкор алмаштириш схемасига мувофиқ амалга оширилган алгоритмларда келтирилган. Бунда, юқорида келтирилган барча алмаштиришларни амалга ошириш учун ҳисоблаш харажатларини сезиларли даражада камайтиришга эришилади, ўз қийматларида муаммоларни ҳал қилишнинг барқарорлиги яхшиланади ва тасвирларга ишлов беришга ҳамроҳ бўлган кичик танланмадаги муаммо ҳал қилинади.

Турли хил усуллар билан олинган, аммо битта объектни тавсифловчи бир нечта хусусиятлар тўпламига қарамай, деярли икки ўлчовли каноник корреляция таҳлилидан (Two-dimensional Canonical Correlation Analysis – 2D

ССА) ва икки ўлчовли қисман кичик квадратлар усулидан (Two-dimensional Partial Least Squares – 2D PLS) деярли фойдаланилмайди, улар икки мустақил маълумотлар кетма-кетлигини улар билан ўзаро боғлиқ бўлган янги белгилар фазосига проекциялаш учун мўлжалланган. Алмаштириш маълумотлари таҳлилни аниқроқ қилиш имконини беради ва дастлабки ишловисиз кўриб бўлмайдиган қонуниятларни очиб беради.

Тақдим этилган ишларда бир тизимда бир нечта синфлар усулларидан фойдаланиш классификаторларнинг (SVM, LDA, PLS, PCA) уйғунлигидан фойдаланиш зарурлигини келтириб чиқаради.

Катта имкониятларга эга бўлишига қарамай, уч ўлчовли юз тасвирига асосланган сохта ҳужумларга қарши усуллар деярли мавжуд эмас. Белгиларни ажратиб олиш учун ЛБШ дан, таснифлаш учун PCA, LDA ёки ТВУ дан фойдаланиш таклиф қилинган. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотнинг қиймати уч ўлчовли юзларнинг маълумотлар базаларидан фойдаланиш мумкин бўлган усулларидан бирини Kinect видео камераси ёрдамида таклиф қилишдан иборат. Видео ҳужумларни аниқлаш учун геометрик инвариантликни аниқлайдиган юз нуқталари автоматик равишда топилади. Шуни таъкидлаш керакки, ушбу турдаги тизимларни ўрганиш биринчи қадамларни қўймоқда.

Сохта ҳужумларга қарши муаммоларни ҳал қилишнинг энг истиқболли ёндашувларидан бири бу мультимодал биометрик тизимларидан фойдаланишдир, масалан, юзни таниб олишнинг бошқа биометрик хусусиятлар билан бирлаштириш, масалан, юриш ва нутқ, бир нечта бир модал биометрик қуйи тизимларини ўзида бирлаштиради. Бунда мультимодал тизимда бирлаштириш турли даражаларда амалга оширилиши мумкин. Мультимодал биометрик тизим сохталаш жараёнини мураккаблаштиради, чунки бир вақтнинг ўзида бир нечта биометрик тизимларни айланиб ўтиш керак бўлади. Бироқ, бундай тизимларнинг ривожланиши ҳозирда дастлабки босқичда бўлиб, бу уларнинг самарадорлиги даражасини баҳолашга имкон бермайди.

Хулоса. Юзни таниб олишга асосланган сохта ҳужумларга қарши технологияларни қуйидаги синфларга бўлиш мумкин: ҳаракатни таҳлил қилишга асосланган, текстурани таҳлил қилишга асосланган, ҳаётийликни баҳолашга асосланган усуллар. Сохта ҳужумларни аниқлаш алгоритмларининг аксарияти тавсир текстура таҳлилига асосланган. Таклиф қилинаётган тизимларнинг деярли барчасида “Multirepresentation” ғоясини амалга оширувчи тузилмани яъни битта юзни турли математик белгилар шакли кўринишида ифодалашни қўллайди: ЛБШ, Gabor wavelet, HOG, GLCM, HSC ишлатилади. Бу таҳлил объекти мураккаблиги ва уни ўзига хос равишда аниқлай

оладиган белгиларнинг хилма-хиллиги билан боғлиқ. Бироқ, бундай белгиларни олиш жараёни жуда мураккаб, бу уларни реал вақт режимида ишлатишда сезиларли чекловларни олдиндан белгилаб беради. Таснифлаш учун, асосан ТВУ, LDA, PLS, PCA ишлатилади.

Ҳозирги ёндашувлар билан бир қаторда сохта ҳужумларга қарши муаммони ҳал қилишнинг энг истиқболли йўналишлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: икки ўлчовли проекциялаш усулларидан фойдаланиш 2D PCA, 2D LDA, 2D CCA, 2D PLS, юзни уч ўлчовли тасвирлаш асосида сохталашга қарши усулларини ишлаб чиқиш, мультимодал биометрик тизимларнинг ривожлантириш.

Адабиётлар:

1. Xiao, Q. Technology review. – Biometrics-Technology, Application, Challenge, and Computational Intelligence Solutions // Computational Intelligence Magazine, IEEE (Vol.2, Iss. 2) . – 2007. – P. 24–31.

2. Report Published by Celent, (2006, March 29) “Biometric ATMs in Japan: fighting fraud with vein pattern authentication”, http://www.celent.com/ reports/ biometric-atms-japan-fighting-fraud-vein-pattern authentication.

3. Jang, J., Han, K., Kim, J. Evolutionary algorithm-based face verification // Pattern Recognition letters. – V. 25. – 2004. – P. 1857–1865.

4. Jang, J., Kim, J. Evolutionary pruning for fast and robust face detection // Proc. 2006 International Joint Conference on Neural Networks. – P. 4436–4442. – Vancouver, 2006. – P. 16–21.

5. Zhang, Z., Yan, J., Liu, S., Lei1, Z., Yi, D., Li, S. Z. A Face Antispoofing Database with Diverse Attacks // Biometrics (ICB), 2012 5th IAPR International Conference on Biometrics Compendium, IEEE, March 29 2012-April 1 2012. – P. 26–31.

6. Chakka, M.M., Anjos, A., Marcel, S. Tronci, R. et. al. Competition on counter measures to 2-D facial spoofing attacks // Biometrics (IJCB), 2011 International Joint Conference on Biometrics Compendium, IEEE, 11-13 Oct. 2011. – P. 1–6.

7. Alguliev, R. M., Imamverdiev, Y. N. Metodyi obnaruzheniya zhivuchesti v biometricheskih sistemah. – Baku: Institut informatsionnyih tehnologiy NAN Azerbaydzhana, 2009.

8. Frischholz, R. W., Werner, A. Avoiding replay-attacks in a face recognition system using headpose estimation // Proceedings of the IEEE International Workshop on Analysis and Modeling of Faces and Gestures. – 2003.

9. Frischholz, R. W., Dieckmann, U. Bioid: A multimodal biometric identification system // Computer 33 (2): 64–68. – Feb. 2000.

10. Sun, L., Huang, W., Wu, M. Tir/vis correlation for liveness detection in face recognition // Proceedings of the 14th international conference on Computer analysis of images and patterns. – V. Part II. – CAIP’11. – P. 114–121. – Berlin, Heidelberg, 2011. Springer-Verlag.

11. Zh, Z., Yi, D., Lei, Z., Li, S. Z. Face liveness detection by learning multispectral reflectance distributions // International Conference on Face and Gesture. – 2011. – P. 436–441.

12. Pavlidis, I., Symosek, P. The imaging issue in an automatic face/disguise detection system // Proceedings of the IEEE Workshop on Computer Vision Beyond the Visible Spectrum: Methods and Applications (CVBVS 2000). – Washington, DC, USA. – 2000. – IEEE Computer Society. – P. 15–18.

13. Kollreider, K., Fronthaler, H., Bigun, J. Evaluating Liveness by Face Images and the Structure Tensor // Automatic Identification Advanced Technologies, 2005. – Fourth IEEE Workshop on. 17–18 Oct. – 2005. – P. 75–80.

14. Kollreider, K., Fronthaler, H., Bigun, J. Verifying Liveness by Multiple Experts in Face Biometrics // IEEE Computer Society Conference on Computer Vision and Pattern Recognition Workshops. – 2008. – P. 1–6.

15. Bao, W., Li, H., Li, N., Jiang, W. A Liveness Detection Method for Face Recognition based on Optical Flow Field // IEEE Intl. Conference on Image Analysis and Signal Processing, 2009. – P. 233–236.

16. Li, J., Wang, Y., Tan, T., Jain, A. K. Live Face Detection based on the Analysis of Fourier Spectra // SPIE Proceedings on Biometric Technology for Human Identification. – 2004. – P. 296–303.

17. Bai, J., Ng, T., Gao, X., Shi, Y. Is Physics-based Liveness Detection Truly Possible with a Single Image? // IEEE Intl. Symposium on Circuits and Systems. – 2010. – P. 3425-3428.

18. Määttä, J. et. al. Face spoofing detection from single images using texture and local shape analysis // Biometrics. – IET. – V.1. – 2012. – P. 3 – 10.

19. Vedaldi, A., Zisserman, A. Efficient additive kernels via explicit feature maps // Proc. IEEE Conf. on Computer Vision and Pattern Recognition. – 2010.

20. Komulainen J. et. al. Complementary Countermeasures for Detecting Scenic Face Spoofing Attacks // International Conference on Biometrics. – 2013.

21. Chingovska, I., Anjos, A., Marcel, S. On the effectiveness of local binary patterns in face antispoofing // IEEE BIOSIG 2012, Sept. 2012.

22. Shchegoleva, N. L., Kukharev, G. A. Application of Two-Dimensional Principal Component Analysis for Recognition of Face Images // Pattern Recognition and Image Analysis. – 2010. – V. 20. – №4. – P. 513–527.

23. Kukharev G., Forczmanski P. Facial Images Dimensionality Reduction and Recognition by Means of 2DKLT // Journal Machine GRAPHICS & VISION. – Vol.16. – No. 3/4. – 2007. – P. 401–425

24. Erdogmus, N., Marcel, S. Spoofing in 2d face recognition with 3d masks and anti-spoofing with Kinect // IEEE Sixth International Conference on Biometrics: Theory, Applications and Systems. – 2013.

25. De Marsico, M., Nappi, M., Riccio, D., Dugelay, J. Moving face spoofing detection via 3D projective invariants // Biometrics (ICB), 2012 5th IAPR International Conference on Biometrics Compendium, IEEE. – P. 73–78.

РЕЗЮМЕ

Биометрик тизимлар ахборот хавфсизлиги тизимларида кенг қўлланилади, аммо улар ахборотга ишлов беришнинг турли босқичларида улар заифдир. Шахснинг сохта тасвири ёки сигнал қабул қилинганда, алоқа линияларига, биометрик шаблонлар сақланадиган маълумотлар базасига, таққослаш ва қарор қабул қилиш модулларига қилинган ҳужумларни аниқлаш тадқиқотнинг мақсадидир.

РЕЗЮМЕ

Биометрические системы широко используются в системах защиты информации, но они уязвимы на различных этапах обработки информации. Цель исследования, обнаружение атак на линии связи, базу данных, где хранятся биометрические шаблоны, модули сравнения и принятия решения при получении ложного изображения человека или сигнала.

SUMMARY

Biometric systems are widely used in information security systems, but they are vulnerable at various stages of information processing. The purpose of the study is to detect attacks on the communication line, a database where biometric templates are stored, comparison and decision modules when receiving a false image of a person or signal.

MASOFALI TA'LIMDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Ibrohimova O. M.
Andijon davlat universiteti, Kompyuter ilmlari mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Tayanch so'zlar: masofali ta'lim, texnik ta'minot, dasturiy ta'minot, virtual, multimedia, masofali o'qitish metodi.

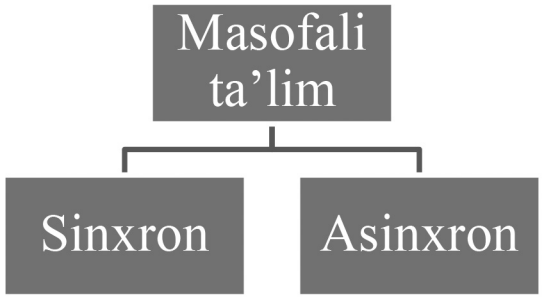
Ключевые слова: дистанционное обучение, техническое обеспечение, программное обеспечение, виртуальный, мультимедиа, дистанционный метод обучения.

Key words: distance education, technical support, software, virtual, multimedia, distance learning method.

Kirish: Masofaviy ta'lim talabalarni auditoriyadan tashqari, masofadan turib va moslashuvchan jadval asosida o'qitish usulidir. Masofaviy ta'lim juda keng atama bo'lib, ommani o'qitishning barcha an'anaviy va texnologik vositalarini qamrab oladi. Masofaviy ta'lim tizimlari o'qitish maqsadida yozishmalar, audio yoki videotasmalardan yoki ikkalasidan ham telekommunikatsiya, video va audio tizimlardan foydalanadi . Masofaviy ta'lim (MT) tizimlari o'qitish uchun bosma materiallardan foydalangan va sirtqi kurslar tinglovchilariga kurs materiallarini masofaviy yetkazishning eng keng tarqalgan usuli edi. Biroq, hozirgi vaqtda MT tizimlari o'qitish maqsadida yuqorida ko'rsatilgan usul bilan bir qatorda multimedia texnologiyalari va Axborot komunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanadi. AKT internetga asoslangan ta'lim, onlayn (chat) muloqot, oflayn (elektron pochta) aloqa, video konferentsiya va kompyuter yordamida multimediyali o'qitishni o'z ichiga oladi. Masofali ta'limda mavjud bo'lgan multimedia dasturlari laboratoriya, ma'ruzalar materiallari, taqdimotlar o'quv qo'llanmalari va loyiha ishlarida kuchli rol o'ynaydi .

Adabiyotlar tahlili. Masofali ta'lim bo'yicha tadqiqot olib borgan izlanuvchilar Kohler va Bler [8] masofaviy ta'lim usullarini ikki guruhga ajratdilar:

Sinxron va Asinxron yetkazib berish usullari. Sinxron rejimda o'qituvchi va o'quvchilar bir-birlari bilan real vaqtda (bir vaqtning o'zida) o'zaro aloqada bo'lishadi. An'anaviy sinf xonasi ikki tomonlama yopiq elektron televizor va

video konferensiya o‘rganishning sinxron usullariga misol bo‘la oladi[3].

Boshqa tomondan, asinxron usulni yaratishda va ko’rsatmalarni yetkazib berish va ko’rsatmalarni iste’mol qilish turli vaqtlarda va turli joylarda sodir bo’ladi. Misol tariqasida sirtqi kurslar, audio CDROMga joylashtirilgan yoki veb-sayt orqali taqdim etilgan video tasmalar va o’quv dasturlari paketlari ko’rsatmalarni yetkazib berishning asinxron rejimini olishimiz mumkin[4].

Misol uchun Pokiston davlatidagi Alloma Iqbol ochiq universiteti eng yirik masofali tizimga ega oliy ta’lim hisoblanadi. Universitet quyidagi masofali o’qitishni turlarini taklif etadi: bakalavriat darajasidagi dasturlarni o’rganish va bitiruv darajalari. Universitet o’qituvchilari va talabalari o’rtasidagi tafovutni bartaraf etish va o’rganishni kuchaytirish uchun turli vositalardan foydalanadi. Alloma Iqbol ochiq Universitet odatda o’qitish usuli hisoblanadi va o’quvchilarga yuboriladigan materiallar pochta, maxsus online tizimi orqali amalga oshiriladi, Qoshimcha tarzda ma’lumotlarni o’rganish TV/Radio tomonidan ham qo’llab-quvvatlanadi va online tartibda ishlaydigan dasturlar, ixtiyoriy yuzma-yuz uchrashuvlar instruktori. Ushbu usullardan tashqari, OLIVE (ochiq virtual ta’lim o’quv instituti) tashkil etilgan bo’lib 2000 yildan beri faoliya olib boradi. U asosan uchta modelga ega ko’rsatmalarni yetkazib berish vazifasini bajaradi. Onlayn A modelida topshiriqni topshirish/ tekshirish, onlayn maxsus/mehmon ma’ruzasi va multimedia kursi oqimlar taqdim etiladi[5]. Ikkinchi yetkazib berish modeli (B modeli) kirish imkoniyati bo’lgan talabalarga qaratilgan internetga asoslangan jonli sessiyalar OLIVE LMS orqali o’qituvchi asosiy xususiyati hisoblanadi. C modelida talabalar o’z-o’zini o’rganish multimedia kurs dasturlari va ma’lumotnoma CD-ROMlardagi turli materiallar bilan ta’minlanadi. Talabalar materialni o’rganishlari mumkin uy, ofis yoki ular tanlagan har qanday joyda. Bundan tashqari B modeli va C modeli birlashtirilishi natijasida ko’rsatmalarni yetkazib berish uchun gibrid model xam ishlab chiqilgan .

Masofali ta’limda multimedia texnologiyalari texnik va dasturiy vositalar bilan hamkorlikda ish olib boradi. **Multimedia vositalari** – bu foydalanuvchi ovoz, video, tasvir, matn, animatsiya yordamida muloqotda bo’ladigan apparat va dasturiy vositalarning yig’indisidir

1-rasm.Multimedia texnologiyalari

Multimedia qurilmalari - bu multimediali ma'lumotlarni qayta ishlash, ya'ni matn, ovoz, tasvir va videoaxborotlar bilan ishlaydigan apparat vositalari bo'lib ularga quyidagilar kiradi:

- Ma'lumotni yozib olish qurilmalari;
- Ma'lumotni chiqarish qurilmalari;
- Manipulyatorlar;
- Virtual borliq qurilmalari.

Agar foydalanuvchi multimedia ilovani tomosha qilish bilan birgalikda uni boshqara olsa, u holda bunday ilovalar **interaktiv multimedia ilovalari** deyiladi.

Agar ilovaning strukturasida navigatsiya mavjud bo'lsa, u holda bunday multimediali ilova **gipermediya** deb ataladi.

OVOZ

Bu usulda o'quvchi va o'rtasidagi bo'shliq o'qituvchi oddiy telefon qo'ng'iroqlari, audio bilan bog'langan konferentsiya, audio tasmalari va audio CD-ROM orqali ma'lumotni yetkazib beradi va qabul qiladi.

VIDEO

O'quv video vositalariga slaydlar, filmlar, video tasma va interaktiv video misol bo'la oladi.

GIPPERHAVOLALAR

YouTube, UzDisc, Wikipedia, Gmail+ kabi saytlarning ma'lumotlaridan foydalanishlari mumkin. Гиперссылкalarni aks ettirishni sahifa ichiga joylashtirish va yangi oynada ochish variantlaridan birini tanlashi mumkin. Zarur bo`lganda sahifaga qo`shimcha ma'lumotlarni yuborish mumkin. Masalan, talabaning ismi. Shuni ta'kidlash joizki, URL-manzillarini faqat

mazkur resursda emas balki, matn muharriga ega bo`lgan barcha resurslarga ham qo`shish mumkin.

Multimedia dasturlari ko'plab afzalliklarga ega an'anaviy bosma materiallar. O'rgatish orqali kompyuterlar orqali faol o'rganish natijalari kompyuterga asoslangan material bilan o'zaro ta'sir qilish, o'z-o'zidan va individual ko'rsatma va taqdimot bir nechta real vaqtda simulyatsiyalar . Ko'plab tadqiqotchilar masofali tizimda multimedianing samaradorligini aniqlash bo'yicha tadqiqot o'tkazdilar[8].

Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish quyidagi afzalliklarga ega:

a) berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati borligi;

b) ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilishi;

c) ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida vaqtni te¬jash imkoniyati;

d) olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyati.

Multimediali vositalarni tasniflashda bir nechta yondashuvlar mavjud. Ko‘p hollarda ular funksional yoki uslubiy maqsadi (vazifalari) bo‘yicha tasniflanadi.

Multimediali o‘quv vositalarini funksional maqsadlari bo`yicha tasniflash.

- ► Ta'lim beruvchi o‘quv axborotini taqdim etadi va o‘quvchi egallagan bilimi, imkoniyatlari va qiziqishlariga muvofiq talim olishini yo‘naltiradi;
- ► Tashxis vositalari o‘quvchining ongi va taiyorgarlik darajasini aniqlash uchun mo‘ljallangan;
- ► Jihozlar, dasturiy vositalar ishlab chiqish, o‘quv-uslubiy materiallarni
- ► tayyorlash uchun mo‘ljallangan;
- ► Fanga yo`naltirilgan, modellashtirish uchun mo‘ljallangan;
- ► Boshqaruv vositalari, ishni bajarish jarayonida o‘quvchilar faoliyatini boshqarish uchun mo‘ljallangan;
- ► Ma'muriy vositalari, ta'lim jarayonini tashkil etish, hujjat tayyorlash va almashish jarayonlarini avtomatlashtirish uchun mo‘ljallangan;
- ► O‘yin vositalari, turli xil o‘yin va o‘yinli o‘quv faoliyatlarini ta‘minlaydi.

Multimediali o‘quv vositalarini uslubiy maqsadlari bo`yicha tasniflash.

- ► O‘rgatuvchi - yangi materialni o‘rganish uchun mo‘ljallangan;
- ► Trenajorlar — o‘rganilgan materiallarni takrorlash va mustahkamlash orqali malaka va ko‘nikmalar shakllantirish uchun mo‘ljallangan;

- Nazorat qiluvchi — o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasini nazorat qilish uchun mo‘ljallangan;
- Axborot vositalari — zarur bo‘lgan axborotlarni olish uchun mo‘ljallangan;
- Modellashtiruvchi - obyekt, jarayon va hodisani o‘rganish va tadqiqot qilish maqsadida uning modelini yaratish uchun mo‘ljallangan;
- Imitatsion vositalar — voqelikning biror-bir ma‘lum jihati, funksional xarakteristikalarini cheklangan parametrlar orqali o‘rganish uchun mo‘ljallangan;
- Namoyish vositalari - o‘quv materialini ko‘rgazmali taqdim etish uchun hamda o‘rganilayotgan qonuniyatlar, obyektlarning o‘zaro aloqasi vizualizatsiyasi uchun mo‘ljallangan;
- Uyin vositalari — eng maqbul yechim yoki amallar strategiyasini qabul qilish maqsadida o‘quv holatlarini «o‘ynash» («boshdan o‘tkazish») uchun mo‘ljallangan;
- Hordiq vositalari — o‘quv jarayonidan tashqari vaqtda o‘quvchi e’tibori, reaksiyasi, xotirasi va h.k.larni rivojlantirish uchun mo‘ljallangan. Hozirgi kunga kelib masofali ta’limning takomillashgan ko’rinishida virtuallik katta ahamiyat kasb etmoqda bu esa o’z o’rnida multimedia bilan uzviy bog’liqdir[9].

Multimedianing ijodiy mahsuloti virtual borliq (VR -virtual reality) hisoblanadi. Virtual borliq – bu kompyuterda yaratilgan 3 o’lchovli muhit bo’lib, muhit va foydalanuvchi orasidagi o’zaro muloqotni o’rnatib beruvchi model hisoblanadi. U maxsus ko’zoynak, shlem, maxsus qo’lqoplar va g’aroyib interfeys orqali tashkil qilinadi. Masofali ta’lim platformalarida virtual texnologiyalar mashg’ulotlarni masofadan kuzatishni, nazorat qilishni, baholashni zamonaviy usullar orqali boshqaradilar[10].

Masofaviy ta’lim muqarrar ravishda media va texnologiya bilan bog’liq.

2-rasm.Virtual texnologiyalar

Masofaviy ta’lim muassasasining tashkiliy modeli va ish amaliyoti odatda an’anaviy tizim bilan bir xil ta’lim falsafasiga asoslanadi. Biroq, masofaviy o’qitishda ommaviy axborot vositalaridan va internetdan foydalanish ko’proq samara beradi.

Masofaviy ta’limning eng kuchli tomonlaridan biri bu erishilmagan sohalarga erishish uchun eng so’nggi texnologiyalardan foydalanish qobiliyatidir. Masofaviy ta’lim muassasalari online tartibda ko’plab yutuqlarga erishdi va ta’limni yanada qulayroq qildi. Masofaviy ta’lim uchun turli texnologiyalar va yetkazib berish vositalari mavjuddir. Axborotni uzatish uchun turli xil ommaviy axborot vositalaridan foydalaniladi. Har bir vosita va har bir texnologiya o’zining kuchli va zaif tomonlariga ega. Ushbu media texnologiyalarni ko’plab omillar nazorat qiladi. Muayyan texnologiyalar tanlanganidan ko’ra, vositadan qanday foydalanish muhimroqdir. Axborot vositalaridan foydalanish masofaviy ta’lim dasturini loyihalashning bir qismidir. Ba’zi manbalar yaxshiroq asos yaratishi va masofaviy ta’lim oluvchining turli nuqtai nazarlarini qondirishi mumkin: Ya’ni, jo’natuvchi va qabul qiluvchi bir vaqtning o’zida muloqot qilmaydi.»

Masofaviy ta’limni keng joriy etilishidan iqtisodiy kutishlarning jiddiyligi, shuningdek, Novel, Microsoft, IBM, Apple, DEC, Sun va boshqai taniqli kompyuter kompaniyalari dunyodagi eng yirik ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etayotganligi ham shundan dalolat beradi. Pedagogik texnologiyalarni sifat menejmenti masalasiga kelsak, mahalliy ta’lim muassasalari tomonidan to‘plangan xorijiy tajriba ko‘rsatganidek, jarayon samaradorligini oshirish uchun kompyuter telekommunikatsiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir, bu quyidagilarga imkon beradi:

– har qanday vaqtda masofadan turib ma’lumotni qanday shaklda va hajmda tezkor uzatish;
– interfaol va tezkor mulohazalarni amalga oshirish, ularsiz masofaviy ta’lim jarayoni o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayoniga aylantiriladi;
– turli xil ma’lumot manbalariga kirishni ta’minlash;
– turli mamlakatlarning ishlanmalarini o‘z ichiga olgan qo‘shma telekommunikatsion ta’lim loyihalarini tashkil etish;
– har qanday tegishli mavzu bo‘yicha ma’lumotni elektron konferentsiyalar orqali so‘rab olish;
– ta’lim muassasasida qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar sifatini boshqarish samaradorligini aniqlash maqsadida nazorat tadbirlarini o‘tkazish.

Masofaviy ta’lim tizimini joriy qilishda 3 ta yo‘nalishdagi muammo tug‘iladi:

1. Texnik: Kompyuter va texnik qurilmalar bilan taminlash, aloqa kanallarini band qilish;

2. Tashkilotchilik: Yuqori malakali boshqaruvchi, o‘qituvchilar, mutaxassislar bilan taminlash;

3. Metodik: Ko‘rgazmali qurollar, maruza matni, multimedia, animatsiya, test malumotlar bilan ta’minlash.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki - masofaviy o`qitish bugungi kunda nafaqat o`quv maskanlari uchun zarur, balki bugungi kundagi globalizatsiyalash jarayonida katta-katta korxonalarga, muassasalarga o`zlariga mutaxassislar tayyorlashda, ularni qayta tayyorlashda, ularning bilim darajalarini va ko`nikmalarini yuqori darajada ushlab turishda muhim o`rin tutadi. Masofaviy o`qitishni qo`llagan holda aholining umumiy bilim darajasini va bu bilimning sifatini oshirish imkoni mavjud. Aholining barcha qatlamlarini bilim olishdagi ixtiyoriy talablarini qondirish mumkin bo`ladi. Bilimlarni o`z vaqtida keng aholiga tarqatish imkoni mavjud. Yagona ta`lim muhitini yaratib, unda barcha bilimlarni mujassamlashtirish imkoni mavjud. Masofadan o`qitish usulida o`quvchi va o`qituvchi bir-biridan masofa bilan ajralgan bo`lsa ham doimiy muloqot saqlanib qoladi. Bu o`qitishni nazorat qilishning alohida usuli bo`ladigan multimedia va internet texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi.

Adabiyotlar:

1. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 1(1), 252-256.

2. Akhmedov, B. A., Makhkamova, M. U., Aydarov, E. B., Rizayev, O. B. (2020). Trends in the use of the pedagogical cluster to improve the quality of information technology lessons. Экономика и социум, 12(79).

3. Akhmedov, B. A., Majidov, J. M., Narimbetova, Z. A., Kuralov, Yu. A. (2020). Active, interactive and distance forms of the cluster method of learning in development of higher education. Экономика и социум, 12(79)

4. Беляев М. И., Выметнин В. М., Григорьев С. Г. И др. «Теоретические основы создания образовательных электронных изданий ». Томск, 2002.

5. Воген Т. Мультимедиа: практическое руководство. Перевод с английского. 2000. 7. Краснова Г. А., Беляев М. И. «Технология создания электронных обучающих средств», М. 2001.

6. Башмаков И. А., Башмаков А. И. «Разработка компьютерных учебников и обучающих систем», М, 2003.

7. Ishmuxamedov, R. Ta‘limda innovatsion texnologiyalar: ta‘lim muassalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar / R. Ishmuxamedov, A. Abduqodirov, A.Pardaev. - T.: Iste‘dod, 2008. -180 b. - (O‘zR Prezidentining «Iste‘dod» jamgarmasi). -b.177.-2 ekz.

8. Information systems management in practice : monografiya / Ralph H. Sprague, Jr. and Barbara C. McNurlin. - Englewood Cliffs : Prentice-Hall, Inc., 2000 - 501 p. - 1 ekz.

9. Shore, Barry Introduction to computer information systems : monografiya / Barry Shore. - New York : Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1988. - 540 p. : ill. - 2 ekz.

10. Технология создания электронных обучающих средств. Краснова Г.Н., Беляев М.И. 2001 Multimedia projects in education: designing, producing and assessing Karen S.Ivers, Ann E.Barron 2002. USA, 247 pages

11. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем. Башмаков И.А., БашмаковА.И. 2003

12. Галузо И.В. Методика реализации обучающей функции тестов в среде MOODLE / И.В. Галузо, В.В. Небышинец, П.А. Сташулѐнок // Современное образование Витебщины. — 2013.— № 1. — С. 76–80.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada masofali ta’limni tashkil qiluvchi elementlar va ulardan foydalanish haqida nazariy ma’lumotlar berilgan. Multimedia texnologiyalarini masofali ta’limdagi tadbiqlari va o’rni , imkoniyatlari ko’rsatib o’tilgan. Ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi zamonaviy multimedia vositalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена теоретическая информация об элементах, составляющих дистанционное образование, и их использовании. Показаны применения мультимедийных технологий в дистанционном образовании, их роль и возможности. Выделены современные мультимедийные средства, служащие повышению качества образования.

SUMMARY

This article provides theoretical information about the elements that make up distance education and their use. Applications of multimedia technologies in distance education, their role and possibilities are shown. Modern multimedia tools that serve to improve the quality of education are highlighted.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Абдурахманова М. Т.
Преподаватель Университета Ориентал

Tayanch so‘zlar: yer resurslari, yer unumdorligi, barqarorlik, ko‘p funksiyalilik, strategik rejalashtirish, qishloq xo‘jaligi, hosildorlikni oshirish, iqtisodiy tahlil.

Ключевые слова: земельные ресурсы, продуктивность земли, устойчивость, многофункциональность, стратегическое планирование, сельское хозяйство, повышение урожайности, экономический анализ.

Key words: land resources, land productivity, sustainability, multifunctionality, strategic planning, agriculture, productivity increase, economic analysis.

Введение. Определение эффективности использования земельных ресурсов является важной задачей в современном управлении землей. Земля является ограниченным ресурсом, который выполняет различные функции и поддерживает разнообразные виды деятельности, включая сельское хозяйство, промышленность, жилую застройку, охрану природы и многое другое. Оптимальное использование земли требует баланса между экономическими, экологическими и социальными аспектами.

В данной работе рассматриваются основные принципы, которые позволяют определить эффективность использования земельных ресурсов. Эти принципы служат основой для разработки стратегий, политик и мер, направленных на оптимизацию использования земельных ресурсов и достижение устойчивого развития.

Основные принципы определения эффективности использования земельных ресурсов включают оценку и анализ различных факторов, связанных с использованием земли, чтобы определить, насколько эффективно она используется в соответствии с заданными целями и требованиями. Некоторые из этих принципов включают:

- Продуктивность земли: Оценка продуктивности земли является важным критерием для определения ее эффективности. Это включает оценку урожайности, плодородия почвы и способности земли

поддерживать различные виды сельскохозяйственной и другой деятельности.

- Устойчивость: Устойчивое использование земельных ресурсов подразумевает, что они используются таким образом, чтобы обеспечить долгосрочную жизнеспособность и сохранение земельных ресурсов для будущих поколений. Это включает учет экологических, социальных и экономических аспектов использования земли.
- Минимизация отрицательных воздействий: Оценка эффективности использования земли также включает анализ и учет отрицательных воздействий на окружающую среду, включая загрязнение почвы и воды, вырубку лесов, потерю биологического разнообразия и другие формы экологического ущерба. Чем меньше негативных последствий имеет использование земли, тем более эффективным оно считается.
- Многофункциональность: Современные принципы эффективного использования земельных ресурсов учитывают их многофункциональность. Это означает, что земля должна использоваться не только для сельскохозяйственного производства, но и для других целей, таких как защита природы, рекреационные активности, гражданская инфраструктура и другие формы использования, которые могут принести социальную и экономическую пользу.
- Стратегическое планирование: Оценка эффективности использования земли также требует стратегического планирования и управления. Это включает разработку долгосрочных планов использования земли, учет прогнозов и трендов развития, а также принятие мер для оптимизации использования земельных ресурсов в рамках этих планов.

Основные принципы определения эффективности использования земельных ресурсов служат основой для разработки политик, законодательства и практических мер, направленных на более рациональное и устойчивое использование земли с учетом различных аспектов и интересов.

Литературный анализ. В литературе проводится обширное исследование основных принципов определения эффективности использования земельных ресурсов, которые имеют решающее значение для устойчивого развития и управления землей. Различные исследования и теоретические работы подчеркивают важность этих принципов и их влияние на различные аспекты использования земли. Ниже представлен литературный ана-

лиз основных принципов определения эффективности использования земельных ресурсов:

1. Продуктивность земли:

В работах многих исследователей подчеркивается ключевая роль продуктивности земли при определении ее эффективного использования. Хорошо развитое сельскохозяйственное производство, достижение высоких урожаев и оптимальное использование аграрных ресурсов являются важными критериями оценки продуктивности земли. Некоторые исследования также подчеркивают значение рационального водопользования и внедрения передовых технологий для повышения продуктивности земли.

2. Устойчивость использования:

Концепция устойчивого использования земельных ресурсов активно обсуждается в литературе. Устойчивость относится к сохранению экологической целостности земли, а также учету экономических и социальных аспектов. Многие исследования подчеркивают необходимость балансирования потребностей текущего поколения и сохранения земельных ресурсов для будущих поколений. Важность охраны почвенного плодородия, биологического разнообразия и сохранения природных экосистем отмечается в ряде исследований.

3. Многофункциональность:

В литературе отмечается, что эффективное использование земли должно учитывать ее многофункциональность. Земля играет роль не только в сельском хозяйстве, но и в других сферах, таких как промышленность, жилищное строительство, охрана природы и рекреационные активности. Множественное использование земельных ресурсов позволяет оптимизировать их использование и удовлетворить различные потребности общества.

4. Стратегическое планирование:

В литературе акцентируется значение стратегического планирования для определения эффективности использования земельных ресурсов. Разработка долгосрочных планов использования земли, учет демографических, экономических и экологических трендов, а также принятие мер для оптимизации использования земельных ресурсов являются важными аспектами. Многие исследования обращают внимание на необходимость согласования стратегий использования земли с другими политиками, такими как политика экономического развития и охраны окружающей среды.

Литературный анализ позволяет увидеть согласованность и значимость основных принципов определения эффективности использования земельных ресурсов. Исследования подтверждают, что рациональное и устойчивое использование земли требует учета продуктивности, устойчивости, многофункциональности и стратегического планирования.[10] Эти принципы могут служить основой для разработки политик и стратегий, направленных на устойчивое управление земельными ресурсами и достижение устойчивого развития.

Литературный анализ показывает, что определение эффективности использования земельных ресурсов основывается на оценке продуктивности, устойчивости, многофункциональности и стратегическом планировании. Взаимосвязь этих принципов помогает разрабатывать политики и стратегии управления земельными ресурсами, которые способствуют устойчивому развитию и обеспечению потребностей текущих и будущих поколений.

Методика исследования.

Для проведения исследования, направленного на определение эффективности использования земельных ресурсов в соответствии с основными принципами, необходима разработка соответствующей методики. Ниже представлена методика исследования, которая может быть применена для анализа эффективности использования земельных ресурсов.

1. Определение целей и задач исследования: Первым шагом является определение целей и задач исследования. Цели могут быть связаны с оценкой текущего состояния использования земельных ресурсов, выявлением проблемных областей, разработкой рекомендаций для оптимизации использования земли или оценкой эффективности конкретных проектов или программ.

2. Сбор данных: Следующим шагом является сбор необходимых данных для анализа. Данные могут быть получены из различных источников, включая государственные статистические органы, научные исследования, отчеты о проектах и программы, а также интервью или опросы с заинтересованными сторонами. Собранные данные могут включать информацию о земельных площадях, их использовании, производственной активности, экологических параметрах и социально-экономических показателях.

3. Оценка продуктивности земли: Один из ключевых аспектов определения эффективности использования земли - это оценка ее продуктивности.[9] Для этого можно использовать различные методы, такие как анализ урожайности, измерение плодородия почвы, использование мате-

матических моделей или экспертных оценок. Целью этой оценки является определение способности земли поддерживать сельскохозяйственное производство и достижение высоких урожаев.

4. Анализ устойчивости использования: Для оценки устойчивости использования земли следует провести комплексный анализ экологических, экономических и социальных аспектов. Это может включать оценку воздействия на окружающую среду, оценку экономической эффективности проектов или программ, а также учет социальных аспектов, таких как уровень занятости, доступность ресурсов и справедливость в распределении земельных прав.

5. Учет многофункциональности земли: Методика исследования также должна учитывать многофункциональность земли, то есть ее использование для различных целей. Для этого требуется анализировать разнообразные функции, которые выполняет земля, и оценить их вклад в общую эффективность использования. Это может включать анализ производственной, экологической, общественной и экономической ценности земли в контексте ее различных функций.

6. Разработка стратегий и рекомендаций: На основе проведенного анализа исследования необходимо разработать стратегии и рекомендации для оптимизации использования земли. Это могут быть рекомендации по улучшению сельскохозяйственных методов, разработке политик сохранения природы, созданию новых промышленных зон или изменению земельного планирования. Стратегии должны быть основаны на выявленных принципах определения эффективности использования земельных ресурсов и учитывать устойчивое развитие.

Методика исследования основных принципов определения эффективности использования земельных ресурсов является комплексным подходом, который требует сбора данных, их анализа и применения различных методов. Применение этой методики позволяет получить более точные и объективные результаты и служит основой для разработки эффективных стратегий управления земельными ресурсами.

Выводы и предложения.

На основе вышеизложенного, следующие предложения могут быть сделаны:

1. Необходимо продолжать исследования и разработку методологий для более точной и надежной оценки эффективности использования земельных ресурсов. Это включает разработку новых индикаторов, моделей

и инструментов для измерения и анализа продуктивности, устойчивости и многофункциональности земли.

2. Государственные и международные организации должны активно поддерживать и стимулировать разработку и применение принципов определения эффективности использования земельных ресурсов. Это может включать создание руководящих принципов, обмен опытом и передачу знаний, а также финансирование и поддержку исследовательских проектов.

3. Необходимо содействовать информационному обмену и повышению осведомленности среди заинтересованных сторон, включая правительственные органы, научные исследовательские институты, частный сектор и общественность. Это способствует повышению понимания принципов и методологий определения эффективности использования земельных ресурсов и способствует принятию обоснованных решений.

4. Разработка и реализация эффективных стратегий управления земельными ресурсами должны основываться на результаты исследований и принципах определения эффективности использования земли. Это позволит достичь баланса между экономическими, экологическими и социальными аспектами и способствует устойчивому развитию и благополучию общества.

Реализация данных предложений поможет обеспечить эффективное использование земельных ресурсов, снизить отрицательное воздействие на окружающую среду и обеспечить устойчивое развитие на местном, национальном и глобальном уровнях.

Основные принципы определения эффективности использования земельных ресурсов играют важную роль в достижении устойчивого развития и эффективного управления землей. Литературный анализ показывает, что продуктивность земли, устойчивость использования, многофункциональность и стратегическое планирование являются ключевыми аспектами в определении эффективности использования земельных ресурсов. Эти принципы взаимосвязаны и вместе обеспечивают целостный подход к управлению земельными ресурсами.

Методика исследования, описанная выше, предоставляет рамки для проведения исследования по определению эффективности использования земельных ресурсов. Сбор данных, оценка продуктивности земли, анализ устойчивости использования, учет многофункциональности земли и разработка стратегий являются основными шагами в этой методике. Применение этой методики позволяет получить информацию о текущем

состоянии использования земли, выявить проблемные области и разработать рекомендации для оптимизации использования земельных ресурсов.

Литература:

1. А. В., Кочетков В. А. Продовольственная безопасность в условиях глобализации. Москва: Экзамен, 2019.

2. Федеральный закон от 29.12.2006 N 264-ФЗ (ред. от 31.07.2020) «О развитии сельского хозяйства».

3. Буров В. П., Бурова Т. В. Регулирование земельных отношений в Российской Федерации: проблемы и перспективы. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2017;22(5):1351-1355.

4. Драган Г. В., Якименко В. Л., Бурлаченко Ю. Н. Устойчивое землепользование и его роль в обеспечении продовольственной безопасности. Экономика природопользования. 2018;(4):36-44.

5. Никонов А. А., Новиков В. А. Эффективность использования земельных ресурсов в сельском хозяйстве: проблемы и перспективы. Сибирский экологический журнал. 2019;(3):423-432.

6. Степанов А. Ю., Максимов С. В. Продовольственная безопасность и устойчивое землепользование: связь и перспективы развития. Вестник Томского государственного аграрного университета. 2018;(2):22-30.

7. Чирикова М. Г. Продовольственная безопасность России: современное состояние и перспективы. Аграрный вестник Урала. 2018;(5):41-44.

8. Эйбошин А. В. Развитие сельского хозяйства и продовольственная безопасность в условиях санкций. Актуальные проблемы экономики и права. 2019;(1):48-53.

9. Food and Agriculture Organization of the United Nations. The State of Food Security and Nutrition in the World 2020. Rome: FAO, 2020.

10. United Nations. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: UN, 2015.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada yerdan foydalanish samaradorligini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladigan asosiy tamoyillar to`g`risida fikr yuritilgan. Turli faoliyatlarda yer muhim rol o'ynaydi va bu cheklangan resursdan optimal foydalanish barqaror rivojlanishga erishishning kalitidir. Maqolada yer unumdorligi, barqarorligi hamda ko'p funksiyaliligini strategik rejalashtirishtamoyillari ko`rib chiqilgan. Ushbu asosiy tamoyillarni tushunish yerdan foydalanish samaradorligini oshirish va barqaror rivojlanishga erishish uchun siyosat va strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ

Данная резюме представляет основные принципы, которые служат основой для определения эффективности использования земельных ресурсов. Земля играет важную роль в различных сферах деятельности, и оптимальное использование этого ограниченного ресурса является ключевым для достижения устойчивого развития. Работа рассматривает следующие принципы: Продуктивность земли, устойчивость, многофункциональность, стратегическое планирование. Понимание этих основных принципов помогает разрабатывать политики и стратегии, направленные на улучшение эффективности использования земельных ресурсов и достижение устойчивого развития.

SUMMARY

This summary presents the main principles that serve as the basis for determining the effectiveness of land use. Land plays an important role in a variety of activities, and making the best use of this limited resource is key to achieving sustainable development. The paper considers the following principles: land productivity, sustainability, multifunctionality, strategic planning. Understanding these basic principles helps develop policies and strategies to improve land use efficiency and achieve sustainable development.

Land resources are a key factor in ensuring food security in many countries of the world. This is because land is the main resource for the production of crops, which provide people with food and are a source of income for many agricultural producers. However, the use of land resources for food production often faces challenges such as land hunger, inefficient land use, soil degradation and loss of biodiversity. Therefore, it is important to ensure the sustainable use of land resources in order to ensure food security today and in the future.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ СТЕНДОВ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКИ

Рахматов С. С.
Бухоро муҳандислик-технология институтининг мустақил тадқиқотчиси

Таянч сўзлар: ахборот технологиялари, виртуал лаборатория, визуаллаштириш, физик эксперимент, компетентлик.
Ключевые слова: информационные технологии, виртуальная лаборатория, визуализация, физический эксперимент, компетенция.
Key words: information technology, virtual laboratory, visualization, physical experiment, competence.

Как известно, Президентом Республики Узбекистан Ш. Мирзиёевым от 19 марта 2021 г. за № ПП-5032 было принято постановление «О мерах по повышению качества образования и совершенствованию научных исследований в области физики» где была поставлена задача о кардинальном повышении качества образования по физике, обеспечение образовательных учреждений современными учебниками и электронными лабораторными стендами .

Развитие информационного образовательного пространства и научной среды преподавания отдельных предметов создает условия для внедрения виртуальных лабораторных работ в образовательный процесс. Они особенно привлекательны из-за возможности для учеников получить безопасный, независимый физический опыт в удобное для них время.

В настоящее время, разработанные электронные средства учебного назначения, такие как электронные учебники, виртуальные стенды, электронные тренажеры основаны на использование современных программных средств.

Виртуальная лаборатория является одним из основных компонентов электронного учебного комплекса. Виртуальные лаборатории привлекают внимание преподавателей и практиков, которые используют компьютерные технологии, чтобы имитировать поведение реальных объектов и помочь школьникам самостоятельно приобретать новые знания и навыки .

Анализ литературных источников свидетельствует о том, что в наше время очень сложно экспериментировать на занятиях по естественным наукам. Этому есть ряд причин, одними из которых являются устаревшее и дорогое оборудование в лабораторных расписаниях учебных заведений и может представлять опасность при эксплуатации. Таким образом, виртуальные лаборатории (ВЛ) заменили стандартные, настоящие традиционные лаборатории.

Виртуальная лаборатория — это виртуальная учебная среда, которая позволяет имитировать поведение объектов реального мира в компьютерной среде и помогает приобретать новые знания и навыки. Такая лаборатория может служить исследовательским аппаратом с возможностью создания математических и физических моделей различных природных явлений .

За Э.А. Козловским, ВЛ – это виртуальная программная среда, в которой организована возможность проведение исследований моделей объектов, их совокупностей и производных, заданных с определенной долей детализации относительно реальных объектов, в рамках определенной отрасли знаний . Также, подходами к определению ВЛ занимались такие ученые, как И.Б. Галелюка .

Виртуальные лабораторные работы в обучении физике в школьном образовании могут успешно использоваться на аудиторных занятиях: на лекциях как демонстрационный эксперимент, подтверждающий рассматриваемые положения или теории, или как средство создания проблемной ситуации; на практических занятиях для изучения качественных или количественных закономерностей протекания физических процессов..

В этой связи мы придерживаемся мнения о том, что в аудитории виртуальный эксперимент оправдан лишь при отсутствии необходимых реактивов и оборудования или невозможности соблюсти правила безопасного обращения с ними. Еще одним доводом может служить экономия материальных средств и аудиторного времени, поскольку виртуальный эксперимент не требует покупки физических лаборатории, измерительных приборов, установки вытяжной вентиляции и тому подобного, в большинстве случаев все процессы протекают моментально или могут быть существенно ускорены по сравнению с реальными. Полагаем, что наиболее эффективным способом использования виртуальных физических лабораторий является поддержка самостоятельной работы ученика по физике. Еще один эффективный вариант использования виртуальных лаборатор-

ных работ в процессе обучения физике – самостоятельная подготовка учащихся к выполнению реальной лабораторной работы.

Основной целью использования виртуальной лаборатории как информационной технологии является достижение нового качества обучения, методическое обеспечение учебного процесса с использованием современных, преимущественно интерактивных, средств и форм обучения, а также повышение качества обучения, самостоятельного обучения и творческая активность учащихся . Таким образом, использование виртуальных лабораторий, способствующих самостоятельной работе обучающихся, является эффективной частью успеха в стратегии внедрения электронного образовательного компьютерного продукта.

Для достижения поставленной цели был проведен теоретический анализ сети Интернет на основе научно-методических и информационных ресурсов с целью уточнения основных понятий исследования, таких как «виртуальная лаборатория», «виртуализация», «физическая среда»; общие подходы к обучению физике при применении ВЛ в лабораторных работах; проведен анализ системных подходов к разделению ВЛ на группы и внедрению их в научно-педагогическую деятельность.

Среди различных плюсов выполнения лабораторных работ в условиях виртуальной лаборатории стоит выделить: иллюстрации природных законов; возможность самостоятельной организации и проведения виртуального эксперимента и наблюдения за процессом; возможность индивидуального проведения опытов с параллельным исследованием результатов в предельных условиях; полную безопасность опытов; обеспечения субъективного опыта при решении нестандартных и проблемных ситуаций.

Сегодня насчитывается большое количество виртуальных физических лабораторий. Их можно разделить на три группы по уровню управления пользователем их функционирования.

Разработанные нами виртуальная лабораторная работа технически представляет собой комплексный ресурс, который включает: 1) собственно виртуальную лабораторию как компьютерную программу, моделирующую основные этапы выполнения лабораторной работы; 2) набор виртуальных элементов и оборудования; 3) методические указания, содержащие теоретические сведения, конкретные задачи, порядок выполнения работы, требования к отчету.

Данная виртуальная лабораторная работа заменяет реальный объект исследования (полностью или на определенных этапах), позволяет гарантировать результаты эксперимента, избежать нанесения вреда, с точки

зрения безопасности сосредоточить внимание на ключевых аспектах изучаемого явления и сократить время проведения эксперимента. ВЛ может выполняться в полном компьютерном варианте или как один из этапов более широкой работы, предполагающей работу с натуральными объектами и лабораторным оборудованием.

Рис. 1. Интерактивная виртуальный стенд «прибор Обербека».

На рис. 1 представлен интерактивный электронный виртуальный стенд «прибора Обербека» для визуализации опытов с установлением некоторых параметров его прохождения. Данная лабораторная работа разработана в программной среде Adobe Flash. Виртуальная лаборатория позволяет школьникам изменять некоторые параметры течения опытов и видеть изменения, происходящие в зависимости от установленных параметров

Рис. 2. Интерактивная виртуальный стенд для проверки закона Шарля.

Программа состоит из модулей, с помощью которых происходит моделирование отдельных опытов с установлением различных параметров их течения и выбора инструментария для их проведения (рис. 2).

Как показывает анализ программного обеспечения по схеме технического моделирования на этапе начального освоения методов автоматизированного проектирования и на этапах проведения поисково-исследовательских работ учеников школьное образование целесообразно рассмотреть возможность использования прикладных пакетов проектирования или ВЛ при изучении спецкурсов «Основы современной электроники», «Радиотехника», «Программирование» «Анимации» «Информационные системы» – Electronics Workbench, LabVIEW, NI Multisim, Adobe Flash, Delphi. Указанные ВЛ имеют достаточно широкие

возможности и используются для изучения и анализа сложных электронных схем, например, при моделировании различных статистических и динамических режимов работы: полупроводниковых приборов – диодов, транзисторов, и на их основе различных функциональных узлов – аналоговых и цифровых устройств.

Как показывает практика, использование ВЛ в учебном процессе позволяет с одной стороны предоставить возможность исследователю провести эксперименты с оборудованием и материалом, отсутствующим в реальной лаборатории учебного заведения, получить практические навыки проведения экспериментов, ознакомиться подробно с компьютерной моделью исследуемого объекта, исследовать процессы и явления, происходящие в реальном мире не опасаясь за возможные последствия. С другой стороны, подключение имеющегося лабораторного оборудования и приборов к компьютеру в рамках виртуальной лаборатории позволяет перевести традиционную лабораторию на новый уровень технологий, соответствующий сегодняшнему уровню развития науки и техники.

Внедрение ВЛ в свою научно-педагогическую деятельность это выбор каждого педагога в отдельности, но обобщая вышесказанное можно сделать вывод, что ВЛ является неотъемлемым элементом современных физических лабораторий. Но, с нашей точки зрения, активные и интерактивные формы занятий по физике должны содержать как реальные эксперименты на современном оборудовании, так и виртуальные лабораторные работы по изучению физических явлений и процессов в оптимальной, научно обоснованной пропорции. Такой подход позволит динамично развивать структуру и методику обучения физике на основе современных достижений науки, техники и методов познания.

В заключении следует отметить,что виртуальные лабораторные работы значительно повышают эффективность учебного процесса и предоставляют широкие возможности для формирования и совершенствования профессиональных навыков и интуиции, а также развивают творческие способности учащихся. В перспективе последующих исследований планируется более подробно рассмотреть принципы функционирования и работы виртуальных лабораторий и отличие их от цифровых лабораторий.

Таким образом, проведение виртуальных лабораторных работ не заменяет практических лабораторных работ, а только их дополняет и способствует повышению качества образования.

Литература:

1. Постановление Президента Республика Узбекистан Ш.Мирзиёева «О мерах по повышению качества образования и совершенствованию научных исследований в области физики». 2021 г. 19 марта. г. Ташкент. ПП-5032. www.lex.uz

2. Абубаева А. Электронды оқулықтарды пайдалану//Информатика негіздері. – 2016 ж. №4. – 124 б.

3. Саданова Б.М., Олейникова А.В., Альберти И.В. Применение возможностей виртуальных лабораторий в учебном процессе технического вуза – Текст : непосредственный// Молодой ученый. – 2016г. – № 4(108). – 71-74с. – URL: https://moluch.ru/archive/108/25945/ (дата обращения: 03.11.2020).

4. Галелюка І.Б. Віртуальні лабораторії автоматизованого проектування як інструмент міждисциплінарних досліджень: передумови створення / І.Б. Галелюка // Інформаційні технології та комп'ютерна інженерія. – 2009. – №1. – С. 33-38.

5. Козловский Е.О. Виртуальная лаборатория в структуре системы дистанционного обучения / Е.О. Козловский, Г.М. Кравцов // Информационные технологии в образовании. – 2011. – № 10. – С. 102-109.

РЕЗЮМЕ

Мақолада физика фанидан виртуал лабораториянинг афзалликлари таъкидланган бўлиб, у ўрганилаётган назария усулларига эътиборни қаратиш ва олинган хулосаларни текшириш имконини берувчи восита сифатида белгиланади. Комплекс ресурс ҳисобланган лаборатория ишлари ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг физикани ўқитиш жараёнида афзалликлари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Подчеркивается преимущество виртуальной лаборатории по физике, которая констатируется как инструмент, позволяющий выделить основное внимание на методы исследуемой теории и экспертизу получаемых заключений. Разработан лабораторные работы представляющие собой комплексный ресурс и описано их преимущество в процессе обучения физики.

SUMMARY

The advantage of the virtual laboratory is emphasized, which is stated as a tool that allows focusing on the methods of the theory under study and the examination of the conclusions obtained. A number of laboratory works have been developed, which are a complex resource, and their advantage in the process of teaching physics has been described.

КОНСТРУИРОВАНИЕ ПОВЕРХНОСТЕЙ ПРОХОДЯЩИХ ЧЕРЕЗ МНОЖЕСТВО ПЛОСКИХ КРИВЫХ

Бадиев М. М.
Бухарский государственный педагогический институт доцент кафедры Музыки и изобразительного исскуства, кандидат технических наук
Ахмедов Ю. Х.
Бухарский инженерно-технологический кандидат технических наук
Бадиева Д. М.
преподаватель кафедры изобразительного и декоративно- прикладного исскустства

Tayanchso'zlar: geometrik va texnik shakllarni qurish, interpolyatsiya qiluvchi silliq sirt, funktsiya, interpolyatsiya masalasi, egri chiziqli ob'ektlarning matematik tavsifi.

Ключевые слова: конструирование геометрических и технических форм, каркас интерполирующей плавной поверхности, функция, интерполяционная задача, математическое описание криволинейных объектов.

Keywords: construction of geometric and technical forms, framework of an interpolating smooth surface, function, interpolation problem, mathematical description of curvilinear objects.

Одной из важных задач в практике конструирования геометрических, технических форм является восстановление поверхности по её дискретному каркасу. План, при проектировании обшивки кузова автомобиля, корпуса судна вначале представляют дискретным наоборот линий и точек, а затем этот каркас интерполируют плавной поверхностью. Пусть задан на плоскостях, параллельных плоскости XOZ каркас моделируемой поверхности из плоских кривых различного порядка.

Анализируя линии каркаса в каждом случае моделирования, в качестве исходной кривой на уровне y=0 т. Е. плоскости XOZ выберем функцию Z=f(x), где f(x) состоит из комбинации специальных операций и функций, составляющих линий каркаса. В данном случае кривые являются частными случаями кривой

$$Z = (ax + b)\,(c\,x + d)\;(mx + n) \qquad (1)$$

В качестве специальной операции здесь фигурирует операция умножения базисных кривых.

Для проведения искомой поверхности инцидентной заданным линиям каркаса выполняются нижеследующий алгоритм. Перемещая подвижную систему координат XOY параллельно самой себе по направлению оси OY, добиваемся того, чтобы коэффициенты (1) перед X^k (к=0,3), совпадали с соответственными коэффициентами l_i, на этих уровнях. Поставим задачу. Определить коэффициентов $X^к$ в зависимости от переменной y.

Пусть линии L_1,L_2, L_3 на уровнях Y_1 ,Y_2 ,Y_3 имеют уравнения.

L_1: $Z = (a_1x+b_1)(c_1x+d_1)(m_1x+n_1)$

L_2: $Z =(a_2x+b_2)(c_2x+d_2)(m_2x+n_2)$

L_3: Ƶ =$(a_3x+b_3)(c_3x+d_3)(m_3x+n_3)$

Для определения коэффициентов (1), например a, имеется в данном случае три точки (y1; a1), (y2; a2), (y3; a3). Принимая эти точки на плоскости УОƵ за узлы интерполирования используем интерполяционный полином a = P_1 (y). Так же определяется остальные коэффициенты кривой (1), обозначим их через b =P_2 (y), c = P_3 (y), d=P_4 (y), m= P_5 (y), n=P_6 (y).

Подставляя эти выражения в (1), получим уравнение

Ƶ=(P_1(y) x + (P_2(y)) (P_3(y) x + (P_4(y)) (P_5(y) x + (P_6(y)) (2) искомой поверхности.

Уравнение (2) при y = y_1 (y_2,y_3) определяет линии каркаса L_1(L_2,L_3) т.е. поверхность проходит через эти линии. Варьируя полиномы P_i, и величину y = c можно построить разнообразные поверхности и управлять формой. Управление порядком линии каркаса на различных уровнях сводится к построению полиномов, пересекающих на этих уровнях ось OY, т. е. на этих уровнях один коэффициент, например c, принимает значение, равное нулю. Таким образом порядок линии каркаса уменьшается на единицу.

В составе линий каркаса могут быть различные алгебраические и трансцендентные линии. При таком способе интерполирования поверхностей на разных уровнях базисные линии меняют свое положение так, что линии каркаса на этих уровнях являются результатом специальных операций над базисными линиями.

Когда каркас состоит из линии одного порядка, то такую интерполяционную задачу можно решать и другим способом. Например, для определения коэффициентов базисных кривых можно составить систему уравнений полагая их неизвестными и используя пересечение базисных линии l_i с плоскостью ХОУ, проходящей через точки пересечения линий каркаса l_i с этой же плоскостью в ходе движения подвижной системы координат ХОƵ параллельной самой себе.

Рассмотрим задачу проведения поверхности через множество замкнутых симметричных плоских кривых различного порядка в виде (рис1).

Пусть заданы линии каркаса в виде:

вытянутого эллипса при y=c_1, L_1: $\left(\frac{x}{5}\right)^2+\left(\frac{z}{5}\right)^2=1$

окружности при y=c_2, L_2: $x_2+y_2-36=0$

сплющенного эллипса y=c_3, L_3: $\left(\frac{x}{y}\right)^2+\left(\frac{z}{l}\right)^2=1$

кривой вида аэродинамического профиля при y=c_4 L_4:$Z=(25-x^2)^{0.5}(2(x-5)^2+1)(5-\frac{x}{2})$

Для этого случая в качестве базисных линий выберем три прямые

Z= a-x, Z=b(a+x), Z=cx+d и параболу –Ƶ = m $(x-n)^2$+1 и выполняя под ним операции умножения, деления и извлечения корня, получаем кривую Ƶ = $\frac{в}{a}$ (a+x) (a-x))^{0,5} $(m(x-n)^2+1)$ (cx+d).

Варьируя по вышеприведенной схеме коэффициенты кривой (3), можно получить линии каркаса h_i , i=1,4.

Например, для получения окружности $x^2 + z^2 = 6^2$ на уровне y = C_2 требуется, чтобы полиномы a = P_a (y) и b = P_a (y) проходили на этом уровне через точки (a,y) = (6, C_2) и (b,y)=(6, C_2), соответственно. Кривые полиномов m=P_m (y) и c= P_c (y) должны на данном уровне пересекаться с осью ОУ, и для полиномов I = P_i(y) , d = P_d (y) требуется условие P_i (y) P_d (y) = 1. И для других линий каркаса можно сформулировать такие же условия на основе анализа уравнений кривой (3). По сути уравнение интерполируемой поверхности на уровнях линий каркаса принимает значения частных случаев уравнения (3).

Порядок интерполируемой поверхности зависит от количества линий каркаса, а на уровне y = const вид линий уровня этой поверхности зависит от вида линий каркаса.

Интерполяция каркаса поверхности, полученной на основе специальных операций над более простыми функциями и на основе определения их коэффициентов упрощает математическое описание криволинейных объектов и дает возможность управления формой интерполируемой поверхности.

В общем случае легко обобщить такой способ интерполирования для описания многомерных процессов, у которых заданы множества уровней.

2. Рассмотрим управление формой поверхности варьированием аппликату кривой. Для этого предлагаем метод решения задачи управления формой поверхности с помощью умножения поверхностей, представленных уравнениями в явной форме и которые проходят через заданные линии каркаса.

Пусть заданы пространственные кривые Γ_1 (Γ_{11}, Γ_{12}) и Γ_2 (Γ_{21}, Γ_{22}) двумя проекциями (рис.2)

$\Gamma_{11} : x = f(y)$ $\Gamma_{21} : x = q(y)$

$\Gamma_{12} : z = g(y)$ $\Gamma_{22} : z = t(y)$

$\Gamma_1(\Gamma_{11}, \Gamma_{12}) = \Gamma_1(f(y), q(y))$

$\Gamma_2(\Gamma_{21}, \Gamma_{22}) = \Gamma_2(g(y), t(y))$

Проведем линейчатую поверхность через Γ_1 и Γ_2

Передвигая плоскость XOẐ по направлению оси OУ, параллельно, самой себе, в каждой позиции проведем прямые через точки пересечения этой плоскости с пространственными кривыми Γ_1 и Γ_2 . Перейдем к аналитическому описанию этой поверхности . Пусть Γ_2 пересекает плоскость XOẐ уровня y = const, в точке A (x,z) = A(f (y), q (y)) и кривая Γ_2- в точке B (x,z) = B (g (y), t(y)). Тогда уравнение прямой, проходящей через точки A и B, имеет вид $\frac{x-f(y)}{g(y)-f(y)} = \frac{z-q(y)}{t(y)-g(y)}$ отсюда

$Ẑ=(g(y)-f(y))^{-1}(x-f(y))(t(y)-g(y))+q(y).$ (4)

Уравнение (4) при y = const определяет прямую в плоскости уровня XOẐ, а в общем случае представляет линейчатую поверхность, которая проходит через линии Γ_1 и Γ_2 .

Предлагаемый способ управления формой поверхности (4) заключается в том, что в качестве параметров управления формой выбираются аппликаты точек или фронтальная проекция одной из кривых Γ_1 или Γ_2 , например Γ_1 . Модифицируя фронтальную проекцию Γ_{22} : z - q(y) кривой Γ_1 получили

Γ_{22} : z-p(y) (рис.3) Проведем теперь поверхность проходящую через линии $\int_4(\Gamma_{11}, p(y) / q(y))$ и $I_Z(\Gamma_{21}, 1)$. Обозначим K (y) = P (y) · $(q(y))^{-1}$.

Тогда $Z = ((x-f(y))(t(y) - g(y) - f(y))^{-1} + q(y))(((x-f(y)(1-k(y)))(g(y) - h(y))^{-1} + k(y))$

$x-f(y)(g(y)-f(y))^{-1} = (Ẑ-k(y))(t(y)-kK(y))^{-1}$ *отсюда*

$Ẑ=(x-f(y))(t(y)-k(y))(g(y)-f(y))^{-1} + k(y)$ (5)

Поверхность (5) содержит линии $\int_1$ и $\int_Z$, у которых горизонтальные проекции совпадают с горизонтальными проекциями кривых Γ_1 и Γ_Z , соответственно.

Поверхность (6) содержит кривую Γ_2 и преобразованную кривую Γ_1 .

Если требуется дальнейшая модификация кривой Γ_1, тогда в уравнение (6) вместо k(y) подставляется другая функция, которая обеспечивает прохождение поверхности через требуемую кривую.

Пример: Пусть заданы кривые Γ_1 и Γ_2

Γ_1 $(2; 3-12^{-1}(y-6)^2)$, Γ_2 $(4^{-1}y+1; -16^{-1}y^2+4)$

Требуется провести поверхность через заданных линии и управлять формой поверхности , варьируя аппликаты кривой Γ_1 .

$\Gamma_1 : x=2$ $\Gamma_{21} : x=4^{-1}y+1$

$\Gamma_{22} : Ẑ=3-12^{-1}(y-6)^2$ $\Gamma_{22} : Ẑ=-16^{-1}y^2+4$

Учитывая формулы (4) поверхность , проходящая через Γ_1 и Γ_2 , имеет уравнение (рис.4)

$Ƶ=(4^{-1}y-1)^{-1}\ (x-2)\ (-16^{-1}y^2+1+12^{-1}\ (y-6)^2)+3-12^{-1}(y-6)^2$

Пусть Γ_{12} : $Ƶ$ =q(y)=3-$12^{-1}$$(y-6)^2$ преобразуется в

$\Gamma_{12} = p(y)=6-(y-6)^2$ *рис.3*

Тогда $K\ (y) = P(y)\ (q(y))^{-1} = (6-(y-6)^2)\ (3-12^{-1}(y-6)^2)^{-1}$

и согласно формуле (6) преобразованная поверхность имеет вид

$Ƶ=((4^{-1}y-1)^{-1}\ (x-2)\ (1-16^{-1}y^2+12^{-1}\ (y-6)^2)+3-12^{-1}(y-6)^2\ *\ ((4^{-1}y-1)^{-1}\ (x-2)\ (1+(36-(y-6)^2)^{-1}\ (12(6-(y-6)^2))+(36-(y-6)^2)^{-1}\ (72-12(y-6)^2).$

При таком способе управления формой поверхности в качестве параметров управления формой можно выбирать фронтальную проекцию любой кривой, они могут чередоваться или можно выбирать горизонтальные проекции.

Задачу управления формой поверхности можно решать, привлекая и другие специальные операции над функциями, например, способ сложения аппликат поверхностей […*]

В данном случае линии каркаса поверхности (6) являются кривыми второго порядка . Можно увеличить число линий Γ_i , тогда порядок линии каркаса возрастает в зависимости от линий Γ_i . Выбор другой поверхности, которая перемножается с исходной поверхностью и изменяет её форму, зависит от вида специальных операции.

В число линий Γ_i можно включать линии очертания покрываемого плана и тем самым учитывать ещё одно краевое условие конструируемой поверхности .

Предлагаемый метод позволяет конструировать по нескольким заданным пространственным кривым проходящую через них поверхность, имеющую в параллельных сечениях подобные кривые требуемого вида или порядка и управлять формой поверхности варьированием аппликат одной из данных кривых.

Литература:

1. Akhmedov Yu., Asadov Sh. K. Contruction of the shadow of polyhedral. International journal of progressive scinces and technologies (IJPSAT). Vol. 24 №2. January 2021. ISSN:2509-0119. pp. 370-374. https.V/ijpsat.ijsht-journals.oro/index.php/ijpsat/article/view/2695.

6. Akhmedov Y., Asadov S., Azimov B. Two-sided estimation of linear approximation error second-order hypersurfaces //Journal of Physics: Conference Series. - IOP Publishing, 2022. - T. 2388. - №. 1. - C. 012124.

РЕЗЮМЕ

Maqolada geometrik, texnik shakllarni loyihalash, uning diskret ramkasiga muvofiq sirtni tiklash ko’rib chiqiladi. . Kerakli sirt hodisasini berilgan simkarta chiziqlariga chizish uchun algoritm bajariladi. Oddiyroq funksiyalar bo’yicha maxsus amallar asosida va ularning koeffitsientlarini aniqlash asosida olingan sirttining interpolyatsiyasi egri chiziqli ob’ektlarning matematik tavsifini soddalashtiradi va interpolyatsiya qilingan sirt shaklini boshqarish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ

В статье конструирования геометрических, технических форм рассмотрено восстановление поверхности по её дискретному каркасу. . Для проведения искомой поверхности инцидентной заданным линиям каркаса выполняются алгорит. Интерполяция каркаса поверхности, полученной на основе специальных операций над более простыми функциями и на основе определения их коэффициентов упрощает математическое описание криволинейных объектов и дает возможность управления формой интерполируемой поверхности.

SUMMARY

In the article on the design of geometric, technical forms, the restoration of the surface according to its discrete frame is considered. . To draw the desired surface incident to the given wireframe lines, the algorithm is performed. Interpolation of the surface skeleton obtained on the basis of special operations on simpler functions and on the basis of determining their coefficients simplifies the mathematical description of curvilinear objects and makes it possible to control the shape of the interpolated surface.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

MEKTEPKE SHEKEM TÁLÍM SHÓLKEMÍNDE PSIXOLOGIYALIQ MÁSLAHÁTTI SHÓLKEMLESTIRIW

Yuldashova M. A.
Chirchiq Màmleketlik pedagogika Universiteti
Mektepke shekemgi tàlim baǵdari 2-kurs talabasi

Tayanch so'zlar: psixologik xizmat, psixologik maslahat, psixologik zo'riqish, ijtimoiy rivojlanish, korreksiya, rolli o'yin, muloqot, «Men-kontseptsiya».

Ключевые слова: психологическая служба, психологическая консультация, психологическое напряжение, социальное развитие, коррекция, сюжетно-ролевая игра, общение, «Я-Концепция».

Key words: psychological service, psychological consultation, psychological stress,social development,compensation, role-playing game,communion, "I-Kontsepsiya".

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń mektepge shekem tálim sistemasına tiyisli Pármanında "mektepge shekem tálim sistemasın jáne de jetilistiriw, nátiyjeli mámleket basqarıwı sistemasın jaratıw, mektepge shekem tálim shólkemleri mámleket hám mámleketlik emes tarmaǵın keńeytiw, materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, olardı maman pedagog kadrlar menen támiyinlew, mektepge shekem tálim shólkemlerine balalardı qamtıp alıwdı keskin asırıw, tálim-tárbiya processlerine zamanagóy tálim programmaları hám texnologiyaların qollaw arqalı balalardı hár tárepleme intellektuallıq, ruwxıy -estetik, fizikalıq rawajlandırıw hám de olardı mektepke tayarlaw sapasın tupten jaqsılaw" wazıypalarınıń belgileniwi tarawdıń xızmetkerleri moynına úlken juwapkershilik júkleydi.

Shaxstıń hár tárepleme qáliplesiwi, rawajlanıwı hám maslasiwi, balalar rawajlanıwınıń barlıq jas dáwirlerinde psixologiyalıq salamatlıǵın qorǵaw ushın psixologiyalıq -pedagogikalıq shárt-sharayat jaratıwdan ibarat. Mektepge shekem tálim shólkemi psixologı -balanı jaqsı biliwi, tereń túsiniwi, psixik rawajlanıw nizamlıqların parıqlay alatuǵın, túrli jas hám individual qásiyetlerin biliwi kerek. Psixolog óz iskerliginde tekǵana balalardıń bálki, úlken jasdaǵılar psixologiyasi haqqında maǵlıwmatti ıyelewi, olardıń balalarǵa bolǵan munasábeti hám qarawların anıqlay alıwı zárúr. Psixologiyalıq xızmettiń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bul psixologiyalıq máslahát esaplanadı.

Psixologiyalıq máslahát mektepge shekem tálim shólkemleri xızmetkerleri hám ata-analarǵa balalardıń intellektuallıq, jeke jáne social rawajlanıwınıń jas qásiyetleri, rawajlanıwdaǵı buzılıwlar hám de keshigiwler, olardı korrektsiyalaw, sonıń menen birge, balalardı baslanǵısh klassta oqıwǵa hám mektepke maslasiwinia psixologiyalıq tayarlaw máseleleri boyınsha máslahátler beriwden ibarat.

Psixologiyalıq máslahát túrleri tómendegishe boladı.

- √ Balalardıń mektep tálimine barıwı, baslanǵısh klasstan orta klasqa ótiwi, sonıń menen birge, mektepti pıtkeriw hám kelesi kásip-óner hám de tálim shólkemin tańlaw máselelerinde oqıwshılar, ata-analar yamasa nızamlı wákillerge máslahátler beriw;
- √ Mektep-internatlar, mehribanlıq úyleri, sonıń menen birge, jetim balalar tálim alıp atırǵan ulıwma bilim beriw shólkemleri xızmetkerlerine tálim-tárbiya, balalardıń sociallasuwi hám maslasiwi psixologiyalıq baqlaw máseleleri boyınsha máslahátlar beriw;
- √ Balalar, óspirimler hám jaslarǵa úlkenler hám qatarlasları menen bolatuǵın óz-ara munasábetler, shańaraqqa tiyisli máseleler, minez-qulıqtaǵı iyiwlerdi saplastırıw, óz-ózin tárbiyalaw hám rawajlandırıw, sonıń menen birge, turmıslıq hám kásiplik o'zligin añlaw máselelerinde máslahátler beriw;
- √ Mektepge shekem tálim, ulıwma bilim beriw shólkemleri, mehribanlıq úyleri basshılarına pedagogikalıq jámáátti basqarıwdı optimallastırıw, qol astındaǵı xızmetkerler menen shaxslar ara munasábetler, júzege keliwi múmkin bolǵan mashqalani sheshiw hám de saǧlam psixologiyalıq ortalıqtı támiyinlew máselelerinde máslahátler beriw;
- √ Máslahát beriw processinde tárbiyalaniwshilar ǵárezsiz tálim alıw, óz-ózin tárbiyalaw, óz-ózin korrektsiyalawǵa unamlı munasábetlerdi qáliplestiriw hám de olardı ámeliyatda qollaw boyınsha usınıslar islep shıǵıw.

Ata-analarda óz perzentlerin mektep tálimine tayarlawlarında hár qıylı psixologiyalıq máseleler payda boladı, yaǵnıy bala kitap menen islewdi qálemesligi tapsırmalardı atqarmasliği yamasa basqa sebepler. Mine sol processda ata-analarda da psixologiyalıq zo'rğiw ymasa perzenti menen ushırasıw waqtında máseleler payda bolıwı múmkin. Bul máselede mektepge shekem tálim shólkemi psixologı ata-analarǵa hám balalarǵa psixologiyalıq máslahát beriwi zárúr. Psixologiyalıq máslahát waqtında psixolog múmkinshilik dárejesinde ata-analarǵa mashqalanıń sheshimin ózleri tabıwlarına kómek beriwi hám de olardı tuwrı juwmaq shıǵarıwına túrtki berip turıwı kerek.

Psixologǵa ata-analar túrlishe sebepler arqalı múrajat etedi. Turmısda sonday quramalı jaǵdaylar boladı, hátte úlkenler de bunday jaǵdaylardı sheshiwde qıyınshılıqlarǵa dus keledi. Buǵan mısal etip jaqın adamınan ayrılıw, ata-analardıń ajırasıwı, shańaraq aǵzalarına jańa adamniń qosılıwın aytıw múmkin. Hár bir jaǵdayda psixolog balanıń kúshli hayajanlaniwin, hawatirga túsiwin anıqlay alıwı kerek. Shańaraqta bolsa bunday jaǵdaylardan shıǵıwda psixologiyalıq járdem kórsetiw kerek.

Joqarıdaǵı mashqalalardi sheshiw ushın balalarda qorqıwdi jeńiw, óz-ózin ańlaw hám basqarıw, o'zligin namayan etiw ilmiy tájriybelerin rawajlandırıw kerek. Balalarda qorqınısh hám hàwetirdi jeńiw hám óz-ózin basqarıwlarında psixologiyalıq máslahátti tuwrı shólkemlestiriw talap etiledi. Bunda psixolog tómendegi wazıypalardı belgilep alıwı kerek.

1. Mektepge shekem jasdaǵı balalardı psixologiyalıq qásiyetlerin tereń biliw;

2. Mektepge shekem jasdaǵı balalarǵa máslahát beriwdiń ayriqsha qásiyetlerin úyreniw hám anıqlaw ;

3. Balalar daǵı qorqıw sezimi mashqalasın sheshiw jolların anıqlaw.

Hár bir bala daǵı qorqıw seziminiń aldın alıw zárúr, bunda shańaraqta ata-analar balaǵa isenimli munasábette bolıwı, sezimiy baylanıslardı buzmawi yamasa sezimiy tárepden ózlerine boysındirmawi kerekligi haqqında psixologiyalıq kórsetpeler beriledi. Joqarıdaǵı jaǵdaylarda psixolog social jaĝdaylardi da úyreniw zárúr boladı, sebebi balalar mektepge shekem tálim shólkemine keliwi menen shaxslar ara munasábet ortalıǵı jáne de keñeyedi.

Áwele shańaraqqa tiyisli ortalıq (tolıq shańaraq, toliq emes shańaraq, ana menen óz-ara munasàbet, kempir apa hám babalar munasábeti, ananiñ óz perzentine itibarsızlıǵı), bala hám áke munasábeti, ata-analardıń perzent tárbiyasındaǵı birdemligi, hampikirligi, bir-birlerine tayziq ótkermesligi tereń analiz etiledi.

3-7 jaslı balalarda tiykarǵı iskerlik túrleri syujetli-rolli oyın hám baylanısti quraydı. Mektepge shekem tálim shólkeminde bala qatarlasları menen baylanısqa kirise aladı. Bala rolli oyın oynawdı qaleydi hám oyın arqalı etikalıq, ruwxıy hám estetik minez-qulıq qaǵıydaların ózlestiredi hám de ámel qılıwǵa ádetlenedi.Bul iskerlik túrlerin ámelge asırıwda úyde hám mektepge shekem tálim shólkeminde balanıń mútajliklerin qandırıw yaǵnıy bala ushın shárt-sharayat jaratıw (balanıń sabaq tayarlawı hám oynawı ushın qolaylıq jaratıw stol-stul, oqıw quralları, ertek hám de súwretli kitaplar menen támiyinlew) kerek. Balalardaǵı mútajlikti qandırıw olarda aktivlikti, ózin basqarıw, psixologiyalıq qorǵawlanıw, dóretiwshilik maslasıwshañlıqtı júzege keltiredi.Balalarǵa beriletuǵın psixologiyalıq máslahát tiykarında olarda social

munasábetlerge kirisiw (óz-ara hatti-háreket, úlkenler hám qatarlasları menen baylanıs, ilajlardağı qatnasıwı, social munasábetlerde normalarǵa ámel qılıw, úlkenlerge gáp qaytarmasliq, olardıń tapsırmalarına “yaqshı boladı” dep juwap beriw sıyaqlılar) kónlikpeleri qáliplesedi. Rolli oyın oynaw balalardıń ishki dúnyasın rawajlandıradı.Olarda “pikirlew dúnyası”, “sezim etiw dúnyası”, “Men-kontseptsiyasi” rawajlanadı. Balanıń biliw processlerin rawajlandırıw dóretiwshilik iskerlikke baslaydi hám oyda sawlelendiriwdi jáne de keńeyiwine túrtki beredi. Balalardıń biliwge bolǵan qızıǵıwshılıqların asırıwda shınıǵıwlardı qızıqlı hám mazmunli shólkemlestiriw talap etiledi. Oyda sawlelendiriw hám qıyal balalarda logikalıq pikirlewdi keńeytiredi sonıń menen birge, bilim dárejesiniń ósiwine alıp keledi. Biraq ayırım jaǵdaylarda balalardı mektep tálimine tayarlawda ata-analarda aljasıqlar ushraydı yaǵnıy olar:

1.Balanıń jas qásiyetleri hám rawajlandırıwdıń zárúrli shártlerin anglay almaydılar;

2. Bala menen sheriklik iskerliginiń jetispewshiligi yamasa jaqınnan baylanıs etpeslik;

3. Balanıń qálegen háreketin esapqa almastan joqarı talaplar qoyılıwı ;

4. Ata-analar perzentiniń jeke jetiskenliklerin kóre bilmewleri yamasa tuwrı anglay almasliği:

5. Normada tárbiyalanıp atırǵan balaǵa artıqsha talaplardı qoyıw ;

6. Bala oynab atirǧan waqtinda yamasa dóretiwshilik menen shuǵıllanip atirǧanda oǵan járdem bermeslik.

Ámeliy tájiriybeler sonı kórsetip atır, psixologiyalıq járdem boyınsha ata-analardıń kóbisi muraját etpekteler. Sol sebepten psixolog alım J. Jorjning ata-analar ushın islep shıqqan psixologiyalıq usınısların keltiremiz. Balki, olar perzent tárbiyasında qáteliklerge jol qoymasin. Húrmetli ata-analar!

- ► Balanıń ǵárezsiz túrde rawajlanıwına sheklew bermeń.
- ► Onı óz qıyallarıńız boyınsha qanday bolıwın talap etpeń hám bir qálipke salmań.
- ► Ol qanday jumıs islesin (álbette unamlı iskerlik) onı xoshametlantiriń hám bahalań.
- ► Onı kóz astıńizdan qashirastan erkin iskerlik etiwine múmkinshilik jaratıń.
- ► Ózińizde ata-analıq qábileti bar ekenligine iseniń. Hesh kim perzent tárbiyasın aqirina shekem qanday bolıwın bilmeydi.
- ► Balanıń rawajlanıwı tek tuwrı joldan ibarat emes, hár qiyli jaǵdayda tosıqlar ushraydı bunı unutpań.

- Perzentime tek ózim tárbiya beremen" degennen jıraqta bolıń, sebebi balanıń tárbiyası hám keleshegi ushın basqalar da qayǵılanıwı málim. Biraq sizdiń tásir kúshińiz júdá zárúr esaplanadı.
- Balańızda qábilet bar ekenligine iseniñ. Ol plastilin emes, odan hámme zat soǵıw múmkin bolsa, ol barlıq zattı ańlay aladı, oǵan kim ustaz bolıwın ózi tańlay aladı. Eger onıń isenimin joǵatsañiz, oǵan tásir kórsetiw júdá quramalılıq tuwdıradı yamasa ulıwma bolmawi da múmkin.

Juwmaq etip aytqanda ata-analar hám mektepge shekem jas daǵı balalarǵa psixologiyalıq máslahát beriwde jas qásiyetleri inabatqa alınıwı zárúr. Shańaraqtaǵı quramalı jaǵdaylar balalardı úlkenler menen baylanısi hám balanıń ǵárezsiz bolıwǵa umtılıwı, onıń psixik rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi. Bunnan tısqarı, balalarda júz beretuǵın máseleler ata-analardıń shańaraqtaǵı óz-ara munasábetlerine de baylanıslı bolıwı múmkinligin itibarǵa alıw kerek. Psixolog balaǵa hám ata-analarǵa psixologiyalıq máslahátti teńdey beriwi maqsetke muwapıq. Áne sondaǵana bala tárbiyasındaǵı hár qanday mashqalalardi sheshiw ańsatlaw keshedi.

Ádebiyatlar:

1. Ózbekstan Respublikasınıń 2019 jıl 16 dekabr degi 595-sanlı "Mektepge shekem tálim hám tárbiya tuwrısında"gi Nızamı https://lex.uz/docs/4646908

2. Vozmojnosti prakticheskoy psixologii v obrazovanii: Íz opita kárwan sarayı psixologov UTs «Perspektiva». Vip. 2 / Pod red. N. V. Pilipko.- M.: UTs «Perspektiva», 2000.

3. Nemov R. S. Psixologicheskoe konsul'tirovanie: Ucheb. dlya stud. Pedvuzov.-M.:Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2000.

4. Venger A. L. Psixologicheskoe konsul'tirovanie i diagnostika.-M.: Smisl, 2001.-145 s.

5. Vozrastno-psixologicheskiy podxod v konsul'tirovanii detey i podrostkov: Ucheb.posobie dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy/ G. V. Burmenskaya, Ye. I. Zaxarova, O. A. Karabanova i dr.- 2002.-416 s.

6. Ózbekstan Respublikası Xalıq tálimi sisteması shólkemlerinde psixologiyalıq xızmet tuwrısında Qaǵıyda. Tashkent-2010 y

РЕЗЮМЕ

Maqolada maktabgacha ta'limda psixologik maslahatning nazariy va amaliy jihatlari asoslab berilgan. Bolalar va ularning ota-onalari bilan ishlashning amaliy tajribasi beriladi, ota-onalarga psixologik tavsiyalar beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье обоснованы теоретические и практические аспекты психологической консультации в дошкольном образовании. Приведен практический опыт работы с детьми и их родителями, предлагаются психологические рекомендации родителям.

SUMMARY

In the article the theoretical and practical aspects of psychological counseling in preschool education. The given hands-on experience of working with children and their parents are offered psychological recommendations to parents.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI LOGOPED-O'QITUVCHILARI VA OILA BILAN HAMKORLIK ISHLARI

Boymurodova G. T.
Buxoro davlat Pedagogika instituti p.f.d (DSc)dotsent
Ta'lim va tarbiya nazariyas metodikasi (maktabgacha ta'lim)
Farmonova S. Sh.
yo'nalishi 2- kurs Magistranti

Tayanch so'zlar: oila bilan hamjihatlik, metodik ishlar, bolalar yosh xususiyatlari, pedagogic kengash, hamkorlik ishlar, kuzatuv kengashi.

Ключевые слова: солидарность с семьей, методическая работа, возрастные особенности детей, педагогический совет, совместная работа, наблюдательный совет.

Key words: solidarity with the family, methodical work, children's age characteristics, pedagogical council, cooperation work, monitoring board.

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari logoped-o'qituvchisi va oilada metodik ishlar olib borilishi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari logoped-o'qituvchilarining oila bilan olib boradigan ish mazmuniga quyidagilar kiradi:

- √ bola ta'lim tarbiyasi, nutqidagi nuqsoning tuzatilish, oilani mustahkamlash, onalik va bolalikni himoya qilish bo'yicha maktabgacha ta'lim tashkilotida amalga oshirilayotgan ishlarning mazmuni bilan tanishtirib borish;
- √ ota-onalarga o'z farzandlarining tarbiyasi uchun davlat va jamiyat oldida javobgar ekanliklarini tushuntirib borish;
- √ ota-onalarni bola ta'lim tarbiyasi uchun zarur bo'lgan bilim, malakalardan xabardor qilish (bolalarning yosh, anatomik-fiziologik va ruhiy xususiyatlari, ularni oilada tarbiyalashning mazmuni, metodi, shart-sharoitlari bilan tanishtirish);
- √ bola tarbiyasida va nutqidagi nuqsoni tuzatishda oila bilan hamjihatlik, bolani to'g'ri tarbiyalashni nazorat qilib borish, oila tarbiyasining eng yaxshi namunalarini o'rganish va ommalashtirish.

Tarbiyalanuvchi maktabgacha ta'lim tashkilotida egallagan eng yaxshi fazilatlarni oila sharoitida davom ettirib, oilada egallagan eng yaxshi fazilatlarni esa maktabgacha ta'lim tashkilotida qo'llansa, istalgan ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Tarbiyachilar oila tarbiyasiga doir tajribalaridagi ijobiy ishlarni ko‘ribgina qolmay, balki uni qo‘llab-quvvatlash va shu asosida ota-onalar e’tiborini bola tarbiyasida hali hal etilmagan vazifalarga qaratishlari lozim.

Yuqoridagi ishlarni rejalashtirish, tashkil etish va ularga rahbarlik qilishda rahbar javobgar shaxs hisoblanadi.

Ota-onalar bilan ishlash bo‘yicha yillik reja tuziladi. Bu reja pedagogik kengashda muhokama qilinadi. Rejada umumiy va guruhiy suhbatlar, ota-onalar uchun ochiq eshiklar kuni, suhbat va maslahatlar, otaliq tashkilotlarida ko‘rgazmalar tashkil etish va konsertlar qo‘yib berish, shuningdek, bu tadbirlarni o‘tkazish vaqtlari va unga mas’ul bo‘lgan shaxslar belgilanadi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mavzulari va mazmuni tarbiyachi-metodistning rejasida va logoped-o’qituvchining kalendar rejasida aks etadi.

Ota-onalar bilan ishlash bo‘yicha juda ko‘p ishlarni logoped-o’qituvchi amalga oshiradi, chunki u bola tarbiyasida va nutqidagi yuz berayotgan o‘zgarishlarni hammadan ko‘proq ko‘radi va bolalar hayoti bilan yaqindan tanish bo‘ladi. U ota-onalarga bolalar tarbiyasida va nuqsonini tuzatishda ko‘proq nimalarga e’tibor berish kerakligi, ularni maktab ta’limiga tayyorlash, sog’lig’ini saqlash, ovqati va kun tartibini to‘g’ri tashkil etish va boshqalar sohasida tavsiyalar berib boradi.

2. Maktabgacha ta’lim tashkilotining ota- onalar bilan hamkorlikdagi ishlar mazmuni. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari va oila o‘rtasida hamkorlik o‘rnatishda rahbar, pedagoglar jamoasi , o’qituvchi-logoped va ota-onalar birgalikda faol ishtirok etishlari lozim. Shundagina bola tarbiyasida va nutqini tuzatishda kutilgan natijalarga erishish mumk Ota-onalar bilan ishlashda quyidagi alohida ish shakllaridan foydalaniladi: suhbatlar, maslahatlar, oilalarga borish, ayrim ota-onalarni maktabgacha ta’lim tashkilotiga taklif etish, alohida esdaliklar va ko‘chma papkalardan foydalanish. Bolaning uyiga borishdan ko‘zlangan maqsad oila sharoiti, bolaning oiladagi hulqi qiziqishlari, ota-onasi va oila a’zolari bilan tanishish, shuningdek, ota-onalarni bola tarbiyasining samarali usullari bilan tanishtirish va oilaning bola tarbiyasidagi ijobiy tajribalarni o‘rganib, ommalashtirishdir. Logoped-o’qituvchi bolaning uyiga tekshiruvchi sifatida emas, balki do‘st, bola tarbiyasidek murakkab ishda yordam beruvchi sifatida borishi, oila a’zolari bilan nazokat va xushmuomalalik bilan munosabatda bo‘lishi kerak. Logoped-o’qituvchi har bir oilaga har gall borishidan avval o‘z oldiga aniq maqsad qo‘yishi, qaysi mavzuda suhbatlashishini oldindan belgilab olishi lozim. Ota-onalarga beriladigan savollar puxta o‘ylangan bo‘lishi kerak. Albatta, logoped-

o'qituvchining oila bilan olib boradigan ishida bolaning yoshi, imkoniyatlari, o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Oilaga borishning maqsad va mazmuni logoped-o'qituvchining rejasi va hisobotida, kundalik daftarida aks ettirilishi kerak.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mazmuni rang-barang bo'lib, unda ayrim masalalar birgalikda muhokama qilinishi taqozo etiladi. Masalan:

√ bolalarni tarbiyalashda va nutqidagi nuqsonini tuzatishda oilaning roli, ota-onalarning vazifasi, bolalarni maktabga tayyorlash to'g'risidagi qonunlar,;

√ maktabgacha ta'lim tashkilotining yillik ish rejasi to'g'risida;

√ ota-onalar jamoatchiligining ishi haqidagi masalalar shular jumlasidandir.

Bu masalalarni jamoa bo'lib muhokama qilish uchun ota-onalarning guruhi va umumiy majlislari, maslahatlar, konferensiyalar, ota-onalar kechalari kabi ish shakllari jamoa ish shakllariga kiradi.

Ota-onalar majlisi. Ota-onalar majlisiga Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi hamma guruh bolalarining ota-onalari, parallel guruhlar ota-onalari va bitta guruh bolalarining ota-onalari taklif etilishi mumkin.

Umumiy majlisda ota-onalarni maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni har tomonlama rivojlantirish va tarbiyalash vazifalari, shu yilgi rejalar, ota-onalar qo'mitasining faoliyati, oila tarbiyasidagi ilg'or tajribalar bilan tanishtiriladi. Bunda majlisda rahbar yoki metodist-tarbiyachi shu bilan birgalikda logoped-o'qituvchi ma'ruza qiladi, ota-onalar so'zga chiqishadi, bolalar gapirishadi. Bular ta'lim-tarbiya ishidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlab olishga imkon beradi, oila va jamoatchilik aloqasini mustahkamlaydi, ota-onalarning o'z bolasining tarbiyasi uchun javobgarligini oshiradi, ularda maktabgacha ta'lim tashkilotiga qiziqish uyg'onadi.

Logoped-o'qituvchi guruhdagi ota-onalar majlisida mazkur yoshdagi bolalarning ota-onalari uchun dolzarb bo'lgan masalalar muhokama qilinadi.

Ota-onalar uchun tayyorlangan ma'ruzani, bolalar ishini, tegishli mavzudagi kinofilm, diapozitivlar ko'rish bilan qo'shib olib borish mumkin. Bolalar hayoti, faoliyati to'g'risidagi misollardan foydalanganda ijobiy materiallar ko'proq bo'lishi kerak, salbiy faktlarni gapirishda ehtiyotkorlik va odob doirasidan chetga chiqmaslik, tanqid qilinuvchilarning nomlari ko'rsatilmasligi lozim. Tanqidiy mulohazalar majlisdan keyin yakka tartibdagi suhbat orqali ota-onalarga yetkazilishi, bola tarbiyasidagi va nutqidagi nuqsonini tuzatishdagu xato va kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha aniq tavsiyalar taklif etilishi mumkin.

Yilning oxirida o‘tkaziladigan guruh majlisida ota-onalarga bir yil mobaynida amalga oshirilgan ta’lim-tarbiya ishlari va kelgusi yilning rejalari, haqida gapirib beriladi. Bu majlisda faol ota-onalar ham hisobot beradilar va faollarning yangi tarkibi saylanadi.

Ota-onalar burchagi va ko‘rgazma tashkil etish. Ota-onalar burchagi ularni bolalar nutqidagi nuqsonlarni tuzatishga oid yangiliklar va logopedic masalalar bilan tanishtirish maqsadida tashkil etiladi. Ularga kitoblar, jurnallar, rasmlar, bolalarning ishlari, bolarning uyidagi va oiladagi kun tartibi, ota-onalar uchun eslatmalar, e’lonlar joylashtiriladi. Burchak vaqti-vaqti bilan tarbiya vazifasiga qarab o‘zgartirib turiladi.

Pedagogik bilimlarni targ’ib qilish bo‘yicha tashkil etiladigan ko‘rgazmalar ko‘pincha ota-onalar konferensiyalari, majlislari, konsultatsiyalar oldidan tashkil etiladi. Unda maktabgacha ta’lim to‘g’risidagi qonun va qarorlar, maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarmoqlari va undagi tarbiyalanuvchilar sonining o‘sishini ko‘rsatuvchi diagrammalar, bolalar bilan olib boriladigan ta’lim - tarbiya jarayonlari, boalar bilan olib boriladigan logopedik mashg’ulotlardan lavhalar, bolalar hayotini aks ettiruvchi tasvirlar, kitob va o‘yinchoqlar, bolalarning ishlari o‘rin oladi.

Ota-onalar uchun ochiq eshiklar kunining tashkil etilishi ham maktabgacha ta’lim tashkilotlari ishida muhim o‘rin egallaydi. Bunday kunlarda ota-onalarga bolalarning logopedik mashg’ulotlari, o‘yin faoliyatlari, sayrlar va bolalarning jamoada o‘zlarining qanday tutushlari va shunga o‘xshashlar ko‘satiladi.

Kuzatuv kengashi Kuzatuv kengashi «Maktabgacha ta’lim tashkilotining Ustavi»ga binoan rahbarga yordam berish uchun tuziladi. U ota-onalarning umumiy majlisida bir yil muddatga saylanadi. Bu kengashga har bir yosh guruh ota-onalaridan 3 vakil saylanadi. Kengashning asosiy vazifasi rahbarga maktabgacha ta’lim tashkilotining xo‘jalik va ta’lim-tarbiya ishlarida yordam berish, kengash a’zolari, ota-onalar majlisi va kechalarni tayyorlash, o‘tkazish va boshqa ishlarda logoped-o’qituvchi va tarbiyachilarga ko‘maklashishdir.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, bolaning nutqidagi nuqsonlarini tuzatishda va uni sog’lom bolalar bilan birga ta’lim tarbiyasini olib borishda, nutq nuqsonlarining kelib chiqishini oldini olishda logoped-o’qituvchining ota-onalar bilan hamkorlik ishlari katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.

2. Jalilova S.X., Aripova S.M. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Faylasuflar, 2017.

3. Abduraximova D.A. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi asoslari. – Toshkent, 2016.- 174 b.

4. Apeeva L.A. «Metodicheskie rekomendasii i pourochnыe razrabotki po obucheniyu, chteniyu i razvitie rechi detey doshkolnogo vozrasta». Toshkent, 2000 g.

5. «Defektologicheskiy slovar».- M. Vlad.2001 g.

6. Zayseva G.L. «Jestovaya rech». «Daktilologiya». M., 2000 g.

7. «Novыe podxodы i puti obucheniya, vospitaniya, korreksii i integrasii detey s problemami v razvitii». - Bishkek, 1998 g.

8. Rechiskaya «Doshkolnaya surdopedagogika». M., 2001 g. Ye.G.

9. Logopediya (pod. red. L.S.Volkovoy) - M., 1989.

10. Muminova L.R., Ayupova M. «Logopediya» T. 1993 y.

11. Logopedicheskaya ritmika (uchebno-metodicheskoe posobie dlya logopedov spes.det. sadov) Toshkent – 2006.E. N. Nazarova, Sh. BoltaevaD. Nurkeldieva

12. K.Mamedov, G.Berdiev, SH.Xoliqova. Maxsus psixologiya ma’ruzalar matni. Toshkent, 2001.

13. Boymurodova, G. T. (2017). Particular Characteristics of Scientific Research Methods to Continuous Rising Qualification. Eastern European Scientific Journal, (5), 29-34.

14. Boymurodova G., Tosheva N. Boshlang‘ich ta’limda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlarini tashkillashtirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2020. – №. 1.

15. Toshtemirovna B. G., Qodirova N. Z. Maktabgacha ta’limda qo‘llanadigan o‘yinlarning pedagogik ahamiyati //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 156- 158.

16. Toshtemirovna B. G. Boshlangich ta’lim sifat va samaradorligini oshirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari //Научно-практическая конференция. – 2021.

17. Boymurodova G. T. Aspects of Continuous Development of the Professional Trajectory of Teachers in Modernized Educational Conditions //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2022. – T. 1. – №. 8. – C. 23-27.

18. Боймуродова Г. Т. Деятельность преподавателя в системе переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров //Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. – 2014. – Т. 12. – №. 1. – С. 342-343.

19. Боймуродова Г. Т. Ривожланган мамлакатларда рақамли технологиялардан фойдаланиш тенденциялари //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 42-43.

20. Боймуродова, Г. Т. (2012). Система непрерывного повышения квалификации в условиях модернизированного образования. Молодой ученый, (11), 397-398.

21. Boymurodova, G. T. (2017). Particular Characteristics of Scientific Research Methods to Continuous Rising Qualification. Eastern European Scientific Journal, (5), 29-34.

22. Boymurodova, G., & Tosheva, N. (2020). Boshlang‘ich ta’limda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlarini tashkillashtirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (1).

23. Боймуродова, Г. Т. (2013). Организация профессиональной подготовки учителей средних общеобразовательных учреждений в школе. In Педагогическое мастерство (pp. 1-2).

24. Toshtemirovna, T. N., & Mustafoyeva, M. S. (2022). Ta’limda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini rivojlantirishning didaktik-psixologik xususiyatlari. PEDAGOGS jurnali, 1(1), 154-156.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada Maktabgacha ta’lim tashkilotlari logoped-o’qituvchilari va oila bilan hamkorlik ishlar, ota-onalarning farzandining nutqi o’stirish jarayonida faol ishtirokini ta’minlash, pedagogic va kuzatuv kengashlarining hamda maktabgacha ta’lim tashkilotlari rahbarlarining birgalikdagi tarbiyalanuvchining ham ruhan ham jismonan kamol toptirish maqsadida amalga oshiradigan ishlarining tuzilishi, logoped-o’qituvchi va ota-onalarning tarbiyalanuvchi nutq nuqsonlarini tuzatishda metodik ishlar mazmuni kabi masalalar haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье логопеды-педагоги дошкольных образовательных организаций и взаимодействие с семьей, обеспечение активного участия родителей в процессе развития речи своего ребенка, педагогических и наблюдательных советов и руководителей дошкольных образовательных организаций совместно с детской В духе обсуждены структура работы, проводимой с целью физического развития, содержание методических работ логопеда-педагога и родителей по коррекции дефектов речи ребенка.

SUMMARY

In this article, speech therapists-teachers of preschool educational organizations and cooperation with the family, ensuring the active participation of parents in the process of developing their child's speech, pedagogical and monitoring councils and heads of preschool educational organizations, together with the child's spirit the structure of the work carried out for the purpose of physical development, the content of methodical works of the speech therapist-teacher and parents in correcting the speech defects of the child were discussed.

BOLALARDA UCHRAYDIGAN NUTQ KAMCHILIKLARINI BARTARAF ETISHDA DIDAKTIK O`YINLARNI TURKUMLASH VA ULARDAN FOYDALANISH BO`YICHA TAVSIYALAR

Boymurodova G. T.
Buxoro davlat Pedagogika instituti p.f.d(DSc) dotsent
Xolova D. F.
Ta'lim va tarbiya nazariyasi metodikasi
(maktabgacha ta'lim) yo'nalishi 2- kurs magistranti

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkiloti, nutqiy nuqsonlar, tayyorlov, ilg'or tajriba, Interfaol, pedagogik mahorat, profeesional ta'lim-tarbiya, nutqiy tayyorlash, artikulyatsion motorika, nazariy metodika.

Ключевые слова: организация дошкольного образования, дефекты речи, подготовка, передовой опыт, интерактив, педагогическое мастерство, профессиональное обучение и воспитание, речевое обучение, артикуляционная моторика, теоретическая методика.

Key words: preschool education organization, speech defects, preparation, best practice, interactive, pedagogical skills, professional education, speech training, articulatory motor skills, theoretical methods.

Bolalar o`sib, ulg'aygani sari ularning nutqi ham rivojlanib boradi. Bu davrda ba'zan nutqning ma'lum darajadagi buzilishlari kuzatilishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi boalalarda uchraydigan nutq kamchiliklaribartaraf etish yuzasidan xilma – xil yo`nalishda tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, Rossiyada R. Ye. Levina, L. F. Slirova, V. A.Kavshikov, Ukrainadi Ye. F. Sabotovich, O`zbekistonda L. R. Mo`minova, Ye. A. Boboeva tomonlaridan tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Men o`z dessertatsiya tadqiqotimda ushbu muammolar echimini echishga harakat qildim. Bu maqolamda ayrim yechimlar va maslahatlarni kiritganman .Men bolalar nutq faoliyatiga o`yinlarning qay darajada ta'sir etishni turli xil o`yinlar orqali sinab ko`rishga harakat qildim. Nutq buzilishlari bola shaxsining shakllanishiga, bilish faoliyatining rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Ma'lumki nuqsonli bolalar bilan muloqotga kirishish uchun, pedagogga pedagogik mahorat juda kuchli bo`lmog'i lozim. Chunki ko`pgina nuqsonli bolalar (o`zlaridagi nuqsonlari sababli) o`zgalar bilan muloqotga kirishishni istashmaydi, istashsa ham qiynalishadi.

Insonlar bir birlari bilan muomilaga kirishar ekan, ularning asosiy ko`zlagan maqsadlaridan biri o`zaro bir biriga ta'sir ko`zsatish, ya'ni fikr- g'oyalariga yaxshi ta'surot qoldirishdir.Ammo ko`pgina nuqsonli bolalarning fikr doirasi kuchsizroq bo`lib, ega bo`lgan fikrlarini ham nutqida aniq bayon ettirishga (nuqsonlari sababli) qiynalishadi.

Shuning uchun pedagog birinchi bo`lib nuqsonli bolalarga psixologik ta'sir bu- turli vositalar yordamida bolalarning fikrlari, hissiyotlari va xatti harakatlariga ta'sir ko`rsata olishi darkordir.

Ma'lumki nutq – bu so`zlashuv o`zaro muomala jarayoni bo`lib, uning vositasi –so`zlar hisoblanadi. Manologik nutqda, diologik nutqda ham odam o`zidagi barcha so`zlar zaxirasidan foydalanilib, eng ta'sirchan so`zlarni topib, sherigiga ta'sir ko`rsatishni xohlaydi. Hutqida nuqsoni bor bola esa ko`pgina hollarda shu nuqsonini yashirishi natijasida muloqotda kirishishni istamaydi, kirishsa ham tor doiradagi insonlar (oila a'zolari, bog'cha opasi va bir necha yaqin do`stlari) bilan muloqotga kirishadi. Shu sabab ularning so`zlar zaxirasi kam, davragirlik xislatlari sust bo`ladi. Ertaliklarga ham o`zlariga berilgan she'rni qiynalib aytishadi.

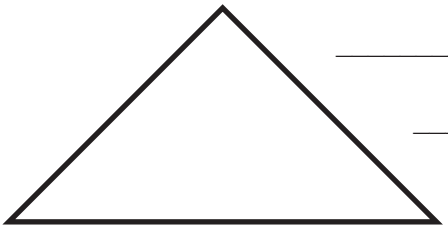
Ba'zi hollarga bunaqa bolalar nutqning paralingivistik ta'sirning bazi bir omillari nutqni susaytiruvchi, past tovushida ifodalash, to`xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalgam oshiriladigan harakatlar, nidolardan foydalanadi.

Muloqot jarayonidagi xarakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir birlariga ta'sir ko`rsatmoqchi bo`lishganda, dastavval nima deyish, qanday so`zlar vositasida ta'sir etishini o`ylar ekan. Muloqotning qanday kechishi va kimning ko`proq ta'sirga ega bo`lishi sheriklarning rollariga ham bog'liq. Ta'sirning tashabbuskori- bu shunday sherikki, unda ataylab ta'sir ko`rsatish maqsadi bo`ladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barcha yuqoridagi ta'kidlangan vositalardan foydalanadi.

Shunday ekan, suhbat jarayonida bola o`zini tashabbuskor etib his qilishi, ya'ni bola suxbatda o`zini asosiy rolda ekanligini sezishi kerak, buning uchun pedagog diologni shu maqsadda tuzishi lozim.eng avvalo bola bilan ishonchli munosabat o`rnarishi kerak.Suhbat jarayonida bola uni yaxshi ko`rishlarini va u to`g'risida g'amxo`rlik qilishlarini his eta olishi juda muhimdir.

Pedagogning muloqot jarayonida o`yin, nutqiy mashqlar, barmoqlar teatri, qisqa sahna ko`rinishlarini o`ynash, rasmli topishmoqlar, ta'limiy o`yinlar, barmoqlar gimnastikasi va qofiyali so`zlar o`yinidan foydalanishi muloqotning ijobiy o`tishiga yordam beradi.

Bola tomonidan berilgan bilimlarning o`zlashtirilishi uning hotirasiga ham bog'liqdir. Ma'lumki insonning eslab qolishi quyidagichadi :

_____10% O`qish orqali

_____20% Eshitish orqali

_____30% Ko`rish orqali

_____50%Eshitish va ko`rish

_____80% Gapirish orqali

_____90% Gapirish va bajarish

Shularni inobatga olgan holda she'rni yod olish tezligini oshirish uchun uni turli harakatlar bilan birgalikda olib borish yaxshi natija beradi.

Tog'orani olamiz
oldimizga qo`yamiz.
Ichiga suv solamiz,
so`ngra ishni boshlaymiz.

Bir, ikki, uch, to`rt (Ishqalash harakati bajariladi)
bir, ikki, uch, to`rt (G'ijimlash, chayish harakati)

Bir, ikki, uch, to`rt (chayish harakati)
bir, ikki, uch, to`rt (Siqish harakati)
Bir, ikki, uch, to`rt (Qoqish harakati)
bir, ikki, uch, to`rt (ilish, qistirish harakati);

Choynikchada qopqoqcha (choynak deganda qo`llar shar shaklida ifodalanadi)

Qapqoqchada qolpoqcha (Qop. Degan. qo`l. yarim qislgan xolda pastga qaratil.)

Qalpoqchada teshikcha (Qalpoq. degan. barmoq. mush yig'iladi. teshikcha deg.

Bosh barmoq bilan ko`rsatgich barmoq birlash. Teshi)

Teshikchadan par chiqar (Par chiqarda qo`llar harakatlanib yuqoriga ko`taril).

O`yin inson faoliyatining ko`rinishlaridan biridir. Tadqiqotchilar o`yinning qadrini bola xulqini shakllantirishdagi kishining muomala chog'idagi xatti –

harakatini aniqlab olishdagi ahamiyatini ta'kidladilar. O`yin bola hayotining uzviy qismidir. Bolalarning o`yin dunyosi boy va xilma – xildir. Nutq kamchiligiga ega bo`lgan bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda o`yin usullari hamda elementlaridan foydalanish samarali natija beradi va shu sababdan keng qo`llaniladi. Shu sababli o`yin faoliyatidan keng foydalanish orqali bolaga har tomonlama ta'sir etish mumkin. O`yin bolaning aqliy rivojlanish vositasidir. O`yin vaqtida xilma – xil aqliy jarayonlar faollashadi, o`yinning vazifa va shartlari esa diqqatni to`plash, analizatorlarni farqlash, taqqoslash, umumlashtirish jarayonlarining faollashuvini talab etadi. Bir xildagi harakat va so`zlarning ko`p takrorlanishi bola ongida narsa va hodisalar haqidagi mustahkam bog'lanishlar hosil qiladi, muayyan fikr, xatti – harakatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

"O`yin – sinchkovlik va qiziquvchanlik olovini o`t oldiruvchi uchqundir", degan edi V. A. Suxomlinskiy.

O`yin bolalarning har tomonlama kamol topishida kata ahamiyatga ega bo`lib, o`yin vaqtida bolalarning sezgi, idrok, tafakkur, hayol, xotira, diqqat, iroda, xissiyot va boshqa ruhiy jarayonlari ishtirok etadi. O`yinlar bolalarning aqliy faoliyatini o`stirishga, ularning fikriy tashabbuskorligini oshirishga xizmat qiladi. Bolalarning xis tuyg'ularini shakllantirishga, ayniqsa, ularning sezgi a'zolari (ko`rish, sezish, tinglash va .b) faoliyatini faollashtirishga yordam beradi. Didaktik o`yinlar xilma – xil materialllar asosida tashkil qilinadi. Masalan: qo`g'irchoqlar, o`yinchoqlar, rang – barang rasm va kartochkalar, turli geometrik shakllar, tabiiy materiallar shular jumlasidandir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda didaktik o`yinlarning ag'amiyati katta, bu o`yinlarni keng qo`llash bola tafakkuri, idroki, zehni, xotirasi, irodasi, bilim olishga bo`lgan qiziqishi va ehtiyojining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko`rsatadi. Bolada atrof olamni bilishga bo`lgan qiziqish ortadi, ziyrakligi, ixtiyoriy diqqati, topqirligi tashabbuskorligi mustahkamlanadi. Bolalarda o`yin orqali, kattalarning xatti – harakati orqali voqe'likka munosabat shakllanadi, dunyoqarash, aqliy, axloqiy va jismoniy tomondan tarbiyalanadilar. O`yinlar o`z mazmuniga ko`ra bir necha turlarga bo`linadi: Didaktik o`yinlar; dramalashtirilgan o`yinlar; syujetli – roli; harakatli o`yinlar.

Didaktik o`yinlarda bolalarning aqliy jihatdan o`stirish uchun kerakli bo`lgan muhim sifatlar hosil bo`ladi. O`yinlar bolalarning yoshiga va ruhiy rivojlanishiga qarab tanlanadi. Ta'limiy o`yinlar orqali bolada mustaqillik, faollik, ijodkorlik masalaga ongli yondoshish malakasi o`stirib boriladi. O`yin ko`rgazmalilik, oddiydan murakkabga o`tish usullari orqali olib boriladi.

Tarbiyachi va logopedlar ta’limiy o`yinlarni o`tkazish davomida bola harakatini faollashtiradi, mustaqil harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi, o`yindan to`g’ri foydalanilsa bolaning tafakkuri, nutqi, xotirasi ya’ni, aqliy tarbiyasiga asos solinadi. Ta’limiy o`yinlar orqali bolalar eshitish, ko`rish, sezish a’zolari orqali turli narsalar va ularni yasashda ishlatiladigin materiallarning xossalarini, ularni bir - biriga taqqoslashni, guruhlarga ajratishni o`rganadilar.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.

2. Apeeva L.A. «Metodicheskie rekomendasii i pourochnыe razrabotki po obucheniyu, chteniyu i razvitie rechi detey doshkolnogo vozrasta». Toshkent, 2000 g.

3. «Defektologicheskiy slovar».- M. Vlad.2001 g.

4. Zayseva G.L. «Jestovaya rech». «Daktilologiya». M., 2000 g.

5. «Novыe podxodы i puti obucheniya, vospitaniya, korreksii i integrasii detey s problemami v razvitii». - Bishkek, 1998 g.

6. Rechiskaya «Doshkolnaya surdopedagogika». M., 2001 g. Ye.G.

7. Logopediya (pod. red. L.S.Volkovoy) - M., 1989.

8. Muminova L.R., Ayupova M. «Logopediya» T. 1993 y.

9. Logopedicheskaya ritmika (uchebno-metodicheskoe posobie dlya logopedov spes.det. sadov) Toshkent – 2006.E. N. Nazarova, Sh. BoltaevaD. Nurkeldieva

10. K.Mamedov, G.Berdiev, SH.Xoliqova. Maxsus psixologiya ma’ruzalar matni. Toshkent, 2001.

11. Defektologiya» jurnallarining barcha sonlari.

12. Boymurodova, G. T. (2017). Particular Characteristics of Scientific Research Methods to Continuous Rising Qualification. Eastern European Scientific Journal, (5), 29-34.

13. Boymurodova G., Tosheva N. Boshlang‘ich ta’limda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlarini tashkillashtirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2020. – №. 1.

14. Toshtemirovna B. G., Qodirova N. Z. Maktabgacha ta’limda qo‘llanadigan o‘yinlarning pedagogik ahamiyati //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 156- 158.

15. Toshtemirovna B. G. Boshlangich ta’lim sifat va samaradorligini oshirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari //Научно-практическая конференция. – 2021.

16. Boymurodova G. T. Aspects of Continuous Development of the Professional Trajectory of Teachers in Modernized Educational Conditions //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2022. – T. 1. – №. 8. – C. 23-27.

17. Боймуродова Г. Т. Деятельность преподавателя в системе переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров //Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. – 2014. – Т. 12. – №. 1. – С. 342-343.

18. Боймуродова Г. Т. Ривожланган мамлакатларда рақамли технологиялардан фойдаланиш тенденциялари //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 42-43.

19. Боймуродова, Г. Т. (2012). Система непрерывного повышения квалификации в условиях модернизированного образования. Молодой ученый, (11), 397-398.

20. Boymurodova, G. T. (2017). Particular Characteristics of Scientific Research Methods to Continuous Rising Qualification. Eastern European Scientific Journal, (5), 29-34.

21. Boymurodova, G., & Tosheva, N. (2020). Boshlang‘ich ta’limda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlarini tashkillashtirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (1).

22. Боймуродова, Г. Т. (2013). Организация профессиональной подготовки учителей средних общеобразовательных учреждений в школе. In Педагогическое мастерство (pp. 1-2).

23. Toshtemirovna, T. N., & Mustafoyeva, M. S. (2022). Ta'limda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini rivojlantirishning didaktik-psixologik xususiyatlari. PEDAGOGS jurnali, 1(1), 154-156.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar nutqiy nuqsonlarini bartaraf etishda artikulyatsion motorikani rivojlantirish, nutq tovushlarini o'rgatish metodikasi .Hozirda maktabgacha ta'lim tizimida maktab yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga nutqiy tayyorlash texnologiyalarini qo'llash kengroq tadqiq qilinmaganligi, nutq kamchiliklarini bartaraf etishda , maktab yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga nutqiy tayyorlash texnologiyalaridan samarali foydalanish usul va vositalari ,metodikalari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье развитие артикуляционной моторики и методика обучения звукам речи в дошкольных образовательных организациях для устранения дефектов речи детей.В настоящее время использование технологий речевой подготовки детей школьного возраста к школьному обучению в система дошкольного образования мало исследована, в устранении дефектов речи представлены методы и средства, способы эффективного использования технологий речевой подготовки детей школьного возраста к школьному обучению.

SUMMARY

In this article, the development of articulatory motor skills and the method of teaching speech sounds in pre-school educational organizations for the elimination of children's speech defects. Currently, the use of technologies for the speech preparation of school-aged children for school education in the preschool education system has not been widely researched, in the elimination of speech defects , methods and tools, methods of effective use of technologies of speech preparation of school-aged children for school education are presented.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TARBIYALASHDA XALQ OG‘ZAKI IJODI NAMULARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Boymurodova G. T.
Buxoro davlat pedagogika instituti p.f.d. (DSc), dosent
Teshayeva S. J.
Buxoro davlat pedagogika instituti Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi1-bosqich magistranti

Tayanch so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi namunalari, tarbiya, bolalar tarbiyasi, maktabgacha ta’lim tashkiloti, ertaklar ,maqollar, estetik nafosat.

Ключевые слова: образцы устного народного творчества, воспитание, воспитание детей, дошкольная организация, сказки ,пословицы, эстетическая изысканность.

Key words: examples of folklore, upbringing, children’s education, preschool education organization, fairy tales, proverbs, aesthetic sophistication.

Yangi O‘zbekistonda yangicha fikrlash, yangicha qarash va taraqqiyot strategiyalari jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Barcha sohalar kabi maktabgacha ta’lim sohasiga ham katta e’tibor qaratilib kelinmoqda. Mamlakatimiz rahbari bolalarni tarbiyalash jarayonida malakali, o‘z ishini yaxshi biladigan kadrlarni jalb qilib, ular orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni yoshligidan tarbiyalab bormasak, kelajakda vatanimiz ravnaqi uchun xizmat qiladigan barkamol avlodlarni yetishtira olmaymiz, degan edilar. Bundan tashqari maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi tarbiyalanuvchilar shakllantirib yuksaltirmasdan turib jamiyat ma’naviyatini, xalqimiz hayoti va turmush tarzini ham samarali yuksaltirib bo‘lmaydi. Shu maqsadda bu sohada tub burilish yasagan Maktabgcha ta’lim Vazirligi tashkil topdi.

Shundan so‘ng bu o‘zgarishlarning davomi sifatida 2019-yil 16 - dekabrda “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida” gi qonun qabul qilindi. “Bog‘cha tarbiyasini ko‘rgan bolaning ongi, dunyoqarashi yuqori bo‘lishini bugun kimgadir isbotlab o‘tirishning, o‘ylaymanki, hech qanday hojati yoq.” degan edi Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev. Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni ijrosini ta’minlash, shuningdek, ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga samarali ta’lim-tarbiya berish hamda

qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat standarti qabul qilindi.

Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama va har sohada rivojlanishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bundan ko'zlangan bosh maqsad farzandlarimizning zamonaviy bilim, kasb-hunarlarni egallashi, ma'naviy - intellektual, jismonan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishi, yosh avlod qalbida vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishdir. Bunday fazilatlar sharq mutafakkirlarimizning asarlari orqali va xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lmish alla, ertak, maqol, topishmoqlari orqali singdiriladi. Shunday ekan, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning rivojlanish sohalari hisobga olingan holda ta'lim va tarbiya beriladi. Xalq og'zaki ijodi namunalari bu borada har tomonlama yordam beradi. Takomillashtirilgan ilk qadam davlat o'quv dasturida ham maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanish sohalarining ayrimlarida qo'llaniladigan ta'lim texnalogiyalariga misollar sifatida xalq og'zaki ijodi namulalarining ko'rsatilganligining o'zi ham fikrimizning yorqin dalilidir. Bundan tashqari, ijtimoiy-hissiy rivojlanish sohasidagi ertak terapiyasi, nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari sohasida ertaklar to'qish, tasviriy hikoyalar tuzish, rasm asosida ijodiy hikoyalar tuzish, qayta hikoya qilish ham maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga ko'mak beradi.

Bu borada xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega: birinchidan, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarida nutqiy ko'nikmalarni to'g'ri shakllantirishga zamin tayyorlaydi. Bunda lug'atni boyitish, nutq madaniyatini tarbiyalash, ertaklarni qayta hikoya qilib berish orqali dialektik nutq shakllantiriladi hamda savodxonlikkni rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Ma'lumki, qadimgi davrlardan xalq og'zaki ijodi ta'lim va tarbiyaning eng asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Olimlarimiz S.X.Jalilova, S.M. Aripovalar maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasini o'rganish jarayonida xalq og'zaki ijodining bolalar rivojlanishidagi o'rni va ahamiyati to'g'risida : "Har bir bola ertak eshitib ulg'ayadi. Xalq og'zaki ijodi, ertaklar, hikoyalar, afsonalar, matallar, masallar va boshqa janrlar bolani o'zining sehrli olamiga yetaklaydi. Bola unda katta hayotni ko'radi, olam bilan tanishadi, jonli va jonsiz dunyoni ko'radi. Ertaklar bolalarda ijobiy xulq-atvorni mustahkamlaydi, kelajak hayotga hozirlaydi" deb ta'kidlaydilar. Bundan kelib chiqadiki ertak va hikoyalar orqali bola hayot bilan tanishadi, yaxshi va yomon odamlar va ularning xulq-atvorini anglaydi, o'tmish va kelajak haqidagi tasavvurlarga ega bo'ladi hamda turli vaziyatdan chiqish yo'llarini ham o'rgatadi. Shuningdek,

ertaklar asosida to‘qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar qahramonlari bilan yaqindan tanishadilar. Bog‘chada bolalar ertak eshitar ekan, o‘zini ertakdagi qahramonlar bilan solishtiradi, ertak uchrab qolgan salbiy xususiyat bolada ham bo‘lsa uni anglab tuzatishga harakat qiladi .

Ikkinchidan, ma’naviy-axloqiy tarbiyalash masalalarini o‘z ichiga oladi. Masalan, insoniy qadriyatlar, mehnatsevarlik, vatanga muhabbat, ahillik,yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi farq, halollik, to‘g‘rilik , oliyjanoblik, oqibat va mehmondo‘stlik kabi kategoriyalar aynan xalq og‘zaki ijodi namunalari, ayniqsa, ertaklar orqali bog‘cha tarbiylanuvchilarida shakllantililadi.

Ta’kidlash joizki, xalq og‘zaki ijodi bolalarga kuchli ma’naviy ta’sir ko‘rsatish imkoniga ega. Ertaklar, maqollar, tez aytishlar va alla o‘tgan yillar davomida insonlarni eng yaxshi fazilatlar sohibiga aylantirgan tarbiya vositalari hisoblanadi. Bolalarda ma’naviy tarbiya berish jarayonida yuzaki yoki xo‘jako‘rsinlikka yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi, aks holda tarbiyada g‘oyaviy bo‘shliq paydo bo‘ladi va natijada bolalarimiz orasida dangasa, ishyoqmas, qo‘pol muomalali, loqayd, mehr-oqibatsiz, yolg‘onchi, xoin, mas’uliyatsiz, maqtanchoqlik kabi illatlarga ega bo‘lgan yoshlar voyaga yetishi mumkin. Shu sababli, ma’naviy jihatdan barkamol inson tarbiyasini maktabgacha ta’lim tashkilotlarida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Bu davrdagi tarbiya bolalarning har tomonlama rivojlanishida poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib borilayotgan mashg‘ulotlarning maqsadi va mohiyatida farzandlarimizni to‘g‘rilikka, halollikka, poklikka, vatanparvarlikka, ezgulikka, mehnatsevarlikka, adolatli bo‘lish, boshqalarga nisbatan mehr-shafqatli, xushmuomalali, odobli bo‘lishga o‘rgatib, ularni axloqiy jihatdan yuksak qilib tarbiyalash orqali ma’naviy dunyoqarashini kengaytirishga erisha olamiz. Ertak va hikoyalar shunday bir vositaki, ular bolalarning fantaziyasini rivojlanirishda alohida o‘rin egallaydi. Xalq og‘zaki ijodining bu janrida odob-axloq va ma’naviyatning barcha jabhalari qamrab olingan. Ertaklar nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham g‘oyaviy mazmun jihatdan ta’sir ko‘rsatadi va u insonning axloq normalari namunalarini ochib berishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim uzluksiz ta’limning boshlang‘ich bo‘g‘ini hisoblanadi. Bu davrning o‘ziga xos xususiyati shundaki, bu davrda bolalarda xarakter hislatlari shakllanib, axloqiy norma asoslari vujudga keladi. U bolaning sog‘lom va rivojlangan shaxs bo‘lib shakllanishini ta’minlab, o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini uyg‘otadi, tizimli o‘qitishga tayyorlab boradi. Shunday ekan, bu tizim faoliyatini yanada kuchaytirish, maktabgacha

ta’lim muassasalarida har tomonlama qulay shart-sharoitlar yaratish, ularga maktabgacha yoshdagi bolalarni keng jalb etish farzandlarimizning barkamol va yetuk shaxs bo‘lib shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birgalikda bolalarga xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘rgatish orqali ularda odob-axloq normalarini, xarakter xususiyatlarini osongina singdirib borish ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.

2. Jalilova S.X., Aripova S.M. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Faylasuflar, 2017.

3. Abduraximova D.A. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi asoslari. – Toshkent, 2016.- 174 b.

4. Qodirova F.R., Toshpo‘latova SH.Q., Kayumova N.M., A’zamova M.N. Maktabgacha pedagogika. –Toshkent:Tafakkur, 2019.- 688 b.

5.Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Tashkent, 2010. – 367 b.

6.Xurvaliyeva T.L. Maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof olam bilan tanishtirish metodikasini takomillashtirish. – Toshkent, 2021.

7. Ilk qadam davlat o‘quv dasturi. –Toshkent, 2022.

8. Boymurodova, G. T. (2017). Particular Characteristics of Scientific Research Methods to Continuous Rising Qualification. Eastern European Scientific Journal, (5), 29-34.

9. Boymurodova G., Tosheva N. Boshlang‘ich ta’limda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlarini tashkillashtirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2020. – №. 1.

10. Toshtemirovna B. G., Qodirova N. Z. maktabgacha ta’limda qo‘llanadigan o‘yinlarning pedagogik ahamiyati //Pedagogs jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 156- 158.

11. Toshtemirovna B. G. Boshlangich ta’lim sifat va samaradorligini oshirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari //Научно-практическая конференция. – 2021.

12. Boymurodova G. T. Aspects of Continuous Development of the Professional Trajectory of Teachers in Modernized Educational Conditions //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2022. – Т. 1. – №. 8. – С. 23-27.

13. Боймуродова Г. Т. Деятельность преподавателя в системе переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров //Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. – 2014. – Т. 12. – №. 1. – С. 342-343.

14. Боймуродова Г. Т. Ривожланган мамлакатларда рақамли технологиялардан фойдаланиш тенденциялари //Pedagogs jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 42-43.

15. Боймуродова, Г. Т. (2012). Система непрерывного повышения квалификации в условиях модернизированного образования. Молодой ученый, (11), 397-398.

16. Boymurodova, G. T. (2017). Particular Characteristics of Scientific Research Methods to Continuous Rising Qualification. Eastern European Scientific Journal, (5), 29-34.

17. Boymurodova, G., & Tosheva, N. (2020). Boshlang‘ich ta’limda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi o‘quv vaziyatlarini tashkillashtirishda hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (1).

18. Боймуродова, Г. Т. (2013). Организация профессиональной подготовки учителей средних общеобразовательных учреждений в школе. In Педагогическое мастерство (pp. 1-2).

19. Toshtemirovna, T. N., & Mustafoyeva, M. S. (2022). Ta’limda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini rivojlantirishning didaktik-psixologik xususiyatlari. Pedagogs jurnali, 1(1), 154-156.

РЕЗЮМЕ

Maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining o'rni va ahamiyati haqida so'z boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashda alla qo'shiqlari va xalq maqollarining ahamiyati, ular vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarda dastlabki xulq-atvor madaniyatini va vatanga muhabbat hislarini shakllantirishdagi vazifasi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль и значение устного народного творчества в воспитании детей дошкольного возраста. Проанализировано значение песен Аллы и народных пословиц в всестороннем воспитании дошкольников, их задача в формировании у дошкольников культуры начального поведения и чувства любви к родине.

SUMMARY

The article suggest about the role and importance of folk art in the education of children of preschool age. The importance of "alla" songs and folk proverbs in the comprehensive education of preschool children, their role in the formation of the initial culture of behavior and feelings of love for the country in preschool children is analyzed.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING O'QUV MAHSG'ULOTLARIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Maxammatova M. J.
ADPI, katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: o'rganish jarayoni, qiyinchilik bosqichi, semantik bosqich va fikrlash bosqichi,kognitiv faoliyat,mantiq texnikasi,»Baxtni chizish» texnikasi.

Ключевые слова: процесс обучения, этап трудности, смысловой этап и этап мышления, познавательная деятельность, логический прием, прием «Рисование счастья».

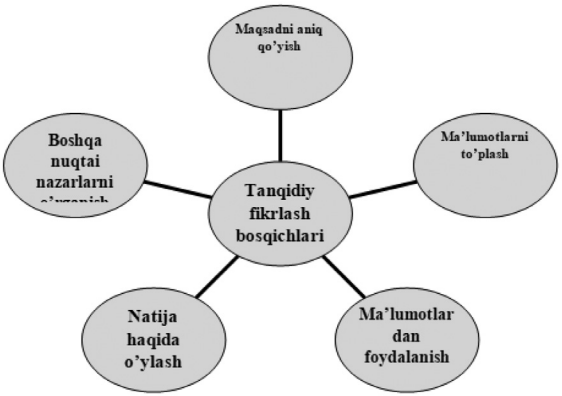
Key words: the learning process, the stage of difficulty, the semantic stage and the stage of thinking, cognitive activity, logical technique, the «Drawing of happiness» technique.

Mamlakatimizda shakllangan zamonaviy ta'lim tizimi barkamol shaxs va malakali mutaxassislarni tayyorlash jarayonining samarali tashkil etilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Uzluksiz ta'lim tizimi doirasida faoliyat olib boruvchi maktablarda STEAM fanlar, tanqidiy fikrlash va axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish kompetentsiyalari va malakalarining rivojlanishiga alohida urg'u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy raqamli iqtisodiyot talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlash muammolari bugungi kun vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimining eng asosiy bosqichlaridan biri bo'lgan boshlang'ich ta'limni rivojlantirishga e'tibor qaratish dolzarb vazifa bo'lib, u o'quvchining kelajagini belgilab beruvchi asosiy poydevor sanaladi. Kichik maktab yoshidagi (9-10 yosh) o'quvchilar o'zlashtirishi kerak bo'lgan ilmiy bilimlarning dastlabki asoslarini puxta va chuqur o'rganish uchun imkoniyat yaratadigan davr bo'lib hisoblanadi.

Zamonaviy o'qitish sharoitida esa kafolatlangan o'quv maqsadlariga erishish jarayoni oldindan loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv yuzakilikka emas, balki rejalashtirilgan natijani amalga oshirish imkonini beruvchi konstruktiv, ko'rsatmali sxemada o'z ifodasini topadi. Umuman olganda boshlang'ich sinflarda o'qitish jarayoniga texnologik yondashuv avvalo fanlararo integratsiyani ta'minlash, bolalarni ortiqcha qiyinchiliklardan ozod etish, vaqtdan unumli foydalanish, sinfda va sinfdan tashqari vaqtlarda bolalar

orasida tashabbuskorlik muhitini yuzaga keltirish, erkin, mustaqil, tanqidiy fikrlash, ijodiy izlanish tizimini yaratish kabi qator ishlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Bu borada albatta o‘qituvchining mahorati, kreativ yondashuvi, kompetensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra bunga besh yo‘l bilan erishiladi:

Tanqidiy fikrlashning eng muhim jihatlaridan biri bu nimaga erishmoqchi ekanligingizni hal qilish va keyin bir qator imkoniyatlardan kelib chiqib qaror qabul qilishdir. Tanqidiy fikrlash har bir shaxsning erkin rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratishni boshqaradigan jarayondir. Darsning har bir bosqichida o’ziga xos metodik usullardan foydalaniladi.Ularning soni yetarli.Tanqidiy fikrlashning har bir usuli va strategiyasi o’quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga qaratilgan. Fikrlash eng muhim bosqichdir, chunki bu yerda ijodiy rivojlanish, yangi olingan ma’lumotlardan xabardorlik sodir bo’ladi

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi amerikalik pedagoglar Janni Stil, Kertis Meredit, Charlz Templ va Skott Uolter tomonidan ishlab chiqilgan. Tanqidiy fikrlash deganda bolalarning qiziquvchanligining namoyon bo’lishi, muayyan masala bo’yicha o’z nuqtai nazarini rivojlantirish, uni mantiqiy dalillar bilan himoya qilish qobiliyati, tadqiqot usullaridan foydalanish tushuniladi.

O’qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi mazmunli o’rganish nazariyasiga asoslanadi L.S. Vigotskiy «... har qanday mulohaza ichki nizoning natijasidir, go’yo odam o’ziga nisbatan ilgari boshqalarga nisbatan qo’llagan xatti-harakatlar shakllari va usullarini takrorlaydi».

Tanqidiy fikrlashni shakllantirishning uslubiy jihati shundan iboratki, ushbu texnologiya o’quv faoliyati turlari bo’yicha o’quv ishlari usullarini birlashtiradigan strategiyalar tizimidir.Tanqidiy fikrlash (RKSChP texnologiyasida tushunilganidek) - bu tashqi ma’lumotni inson uchun mavjud bo’lgan bilimlar bilan o’zaro bog’lash, nimani qabul qilish mumkinligi, nimani to’ldirish kerakligi va nimani rad etish haqida qaror qabul qilish jarayoni. Tanqidiy fikrlash faol harakat qilishni o’rgatadi va olingan ma’lumotlarga muvofiq qanday harakat qilishni tushunishga yordam beradi, shu bilan birga nafaqat ichki fikrlash qobiliyati, balki boshqa odamlar bilan muhokama qilish va muloqot qilish qobiliyati ham kerak.

Pedagogik faoliyatda ushbu texnologiyadan foydalanish (maxsus yaratilgan o'quv va kognitiv vaziyatlar orqali) shaxsning kognitiv qobiliyatlari va kognitiv jarayonlarini rivojlantirishga imkon beradi: xotira, fikrlash, diqqat, idrokning har xil turlari. Shuningdek, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish shaxsni hurmat qilish, o'zini-o'zi tasdiqlash, muloqot qilish, o'yin va ijodkorlik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. O'rganish jarayoni - bu allaqachon ma'lum bo'lgan yangilikni bog'lash jarayoni. O'quvchilar oldingi bilim va tasavvurlar asosida yangi tasavvurlar yaratadilar. Ushbu qoida ham ushbu texnologiyadan foydalanishning ajralmas shartidir.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi o'qish va yozish bilan qanday bog'liq? O'qish va yozish fikrlash vositalari va mahsulotidir. O'qish biz bilgan va noma'lum narsalarni tahlil qilish, taqqoslash, jamlash va baholash uchun xizmat qiladi. Tanqidiy fikrlash jarayonida bunday o'qish yo'naltirilgan, mazmunli, chiziqli bo'lmagan bo'ladi. O'quvchilar yangi materialni faqat satr bo'yicha o'qimaydilar, ular o'zlari savollar tuzadilar va darhol javob izlaydilar, matndagi bo'shliqlarni aniqlaydilar. Yozish esa fikrlarimizni ifodalashning eng muhim vositasidir.

Tanqidiy fikrlash texnologiyasi darsda uch bosqichdan (bosqichlardan) foydalanishni o'z ichiga oladi: qiyinchilik bosqichi, semantik bosqich va fikrlash bosqichi.

Shunday qilib, qo'ng'iroq bosqichi. Ko'pincha o'qituvchi sinfga oldindan tuzilgan va o'ylangan maqsadlar bilan keladi. Talabalarda yangi mavzu bo'yicha ma'lum g'oyalar, unga bo'lgan qiziqishlari turlicha bo'lishi mumkin, lekin bu odatda e'tiborga olinmaydi. Yangi materialni o'rganish bir vaqtning o'zida toza varaqdan olingandek sodir bo'ladi. O'qituvchi o'z mohiyatiga ko'ra o'quv materialiga o'z qarashi va mantiqini yuklaydi, nafaqat o'quvchilarining harakatlarining ketma-ketligini, balki ularning fikrlari ketma-ketligini ham belgilaydi. Hatto yaxshi o'rganilgandek ko'ringan mavzu ham birozdan keyin unutilib qolsa ajab emas. Yangi materialni o'rganishda o'quvchilarning mavjud bilimlariga yangi ma'lumotlar qo'shilishi muhimdir. Keyin nafaqat xotira resurslari jalb qilinadi. Qiyinchilik bosqichida bolalar ega bo'lgan bilimlarni yuzaga chiqarish yoki agar bu bilimlar juda kam bo'lsa, savol va takliflarni shakllantirishga yordam berish kerak. Motiv juftlik yoki guruh ishida ziddiyatli va to'liq bo'lmagan ma'lumotlar almashinuvi bo'lishi mumkin. Ushbu bosqichda tanqidga yo'l qo'ymaslik muhimdir. Hech kim (na o'qituvchi, na talabalar) bildirilgan nuqtai nazarni, hatto noto'g'ri bo'lib tuyulsa ham, rad etmaydi yoki tuzatmaydi. Shunday qilib, sinov bosqichida texnologiyaning eng muhim funktsiyasi amalga oshiriladi: savollar va taxminlar yordamida maktab o'quvchilarining o'zlari yangi materialni o'rganish uchun muhim aniq maqsadlarni shakllantiradilar.

Agar o’qituvchi sinov bosqichida sinf ishini malakali tashkil qilsa, o’quvchilarni o’z savollarini, taxminlarini, g’oyalarini faol shakllantirishga undasa, ularda yangi narsalarni o’rganishga bo’lgan tabiiy istak paydo bo’ladi. Bolalar matnni o’qiganda, o’qituvchining tushuntirishini tinglaydilar, kino tomosha qiladilar, ular o’zlarini qiziqtirgan savollarga javob topishga harakat qiladilar.

Bu bosqich mazmunni tushunish deb ataladi. RKCHP texnologiyasidan foydalanadigan o’qituvchilar o’quvchilarni yangi material bilan tanishtirishda ularning ishtiroki ulushini ongli ravishda kamaytiradi.

Fikrlash bosqichida o’qituvchi va talabalar sinov bosqichida tuzilgan savol va taxminlarga qaytadilar, yangi materialni u haqida avval bilganlari bilan taqqoslaydilar. Ushbu bosqich o’ylangan fikrlash, tizimlashtirish va yangi ma’lumotlarni baholash bilan tavsiflanadi.

Bugungi kunda ta’limni rivojlantirishning asosiy ustuvor yo’nalishi uning shaxsga yo’naltirilganligidir. Bu texnologiya o‘qitishni shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyaga aylantirish usullaridan biridir.

Olimlar, biz bolaga baliq emas, balki qarmoqni beramiz, ya’ni uning o’zi «tutib oladi». «Har kim qancha sarmoya kiritsa, shuncha oladi.» O‘zgaruvchan dunyoda o‘quvchilar axborotni tahlil qilib, nima muhimligini hal qila olishlari, yangi g‘oyalar va bilimlarga o‘z munosabatini bildira olishlari, yangi narsaga tushuncha bera olishlari, nomaqbul va keraksiz ma’lumotlarni rad etishlari kerak.

O‘ralashib qolgan mantiq texnikasi o‘quvchilar yangi tushunchaga o‘tish uchun o‘z fikrlarini matndagi g‘oyalar bilan birlashtiradi. Doskaga yozilgan gaplar orasidan o’quvchilar to’g’ri va noto’g’rilarini tanlashlari kerak. Ular bayonot to’g’ri bo’lgan joyga «+» belgisini va ularning fikricha, bu noto’g’ri bo’lgan «-» belgisini qo’yadilar.3-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligida «Hayvonlar qanday ovqatlanishadi» mavzusini o’rganayotganda, siz bolalarga bir qator bayonotlarni taklif qilishingiz mumkin, ular orasida to’g’ri va yolg’on bor.

1) Kapalaklar shira yeydi.
2) Shira - o’simliklarning barglariga joylashadigan va undan sharbat so’radigan mayda hasharotlar.
3) Baliqlar orasida yirtqichlar yo’q.
4) Burgut o‘txo‘r qushdir.
5) Sutemizuvchilarning tishlari bor.
6) Cho‘chqa — hamma yeydigan hayvon.

Bayonotlar doskaga yoziladi va sinov bosqichida beriladi. Matnni o‘qib bo‘lgach, tushunish bosqichida o‘quvchilar o‘z natijalarini guruh yoki juftlikda muhokama qiladilar,noto‘g‘ri javoblarni aniqlaydilar va to‘g‘rilaydilar. Fikrlash bosqichida har bir bayonot uchun qo’shimcha savollar berilishi mumkin.

«Baxtni chizish» texnikasida mavhum tushunchalarni, ichki dunyoni vizual tasvirlar orqali tushunishga imkon beradi. Misol uchun, 3-sinfda «Xalq ertaklari» bo'limini o'tgandan so'ng, yovuzlikni chizish uchun topshiriq bering va keyin chizmalaringizni tushuntiring.

Yuqoridagi fikrlar asosida xulosa qilishimiz mumkinki, boshlang'ich maktabda tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'rganishni faollashtirish vositasi bo'lib, asosiy umumiy ta'lim vazifalaridan biri - tanqidiy fikrlash darajasini oshirish asosida fikrlashni rivojlantirishni yanada samarali hal qilish imkonini beradi. Biz intellektual faoliyat sifatida tushunadigan kichik maktab o'quvchilarining tanqidiy fikrlashi o'ziga xos tuzilishga ega.

Adabiyotlar:

1. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Пер. с англ.
2. Н.М.Никольской; Под ред. (и с предисл.) Н.Д.Виноградова. — М.: «Мир», 1915. - С. 25.
3. ЭлконинД.Б.Психология игры,-М:Владос,1999,-360 с
4. Джени Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Проект: Чтение и письмо для развития крытического мышления. Пособия 1-7. Бишкек, 2000.)
5. Mokrausov I.V. O'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi [Matn] / I.V. Mokrausov. - Samara: Profi, 2002. - 217 p)
6. Росс К.Личностно ориентированное обучение школьников.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ta'lim jarayonlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi o'qish va yozish fikrlash vositalari orqali tahlil qilish, taqqoslash, jamlash va baholash uchun xizmat qiladi. Tanqidiy fikrlash jarayonida bunday o'qish yo'naltirilgan, mazmunli, chiziqli bo'lmagan bo'ladi. O'quvchilar yangi materialni faqat satr bo'yicha o'qimaydilar, ular o'zlari savollar tuzadilar va darhol javob izlaydilar, matndagi bo'shliqlarni aniqlaydilar. Yozish esa fikrlarimizni ifodalashning eng muhim vositasidir. Tanqidiy fikrlash texnologiyasi darsda uch bosqichdan (bosqichlardan) foydalanishni o'z ichiga oladi: qiyinchilik bosqichi, semantik bosqich va fikrlash bosqichlarining ahamiyati haqida umumiy takliflar keng bayyon qilingan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье технология развития критического мышления в образовательных процессах служит для анализа, сравнения, обобщения и оценки с помощью средств чтения и письма. В процессе критического мышления такое чтение направлено, осмысленно и нелинейно. Студенты не просто читают новый материал построчно, они составляют вопросы и тут же ищут ответы, выявляют пробелы в тексте. Письмо является важнейшим средством выражения своих мыслей. Технология критического мышления предусматривает использование на уроке трех стадий (этапов): этапа трудности, смыслового этапа, широко формулируются общие предположения о важности этапов мышления.

SUMMARY

In this article, the technology for the development of critical thinking in educational processes is used for analysis, comparison, generalization and evaluation using reading and writing tools. In critical thinking, such reading is directed, meaningful, and non-linear. Students do not just read new material line by line, they compose questions and immediately look for answers, identify gaps in the text. Writing is the most important means of expressing one's thoughts. The technology of critical thinking involves the use of three stages (stages) in the lesson: the stage of difficulty, the semantic stage, general assumptions about the importance of the stages of thinking are broadly formulated.

4-5 YOSHDAGI BOLALARNI MARIYA MONTESSORI METODIKASI BO'YICHA AQLIY RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Rayimqulova M. A.
Guliston davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasi tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim, aqliy rivojlanish, pedagog, ilg'or tajribalar, erkin tarbiya, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya, integratsiya, gumanizm.

Ключевые слова: дошкольное образование, интеллектуальное развитие, педагог, передовой опыт, бесплатное образование, личностно-ориентированное образование, интеграция, гуманизм.

Key words: pre-school education, intellectual development, pedagogue, best practices, free education, person-oriented education, integration, humanism.

Jahonda ta'lim sohasidagi innovatsion rivojlanish tendensiyalariga mos ravishda maktabgacha ta'lim tizimini kompetensiyaviy talablar asosida takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, YUNESKO tomonidan 2030-yilgacha belgilangan barqaror rivojlanish maqsadlarida bolalarda mustaqil-ijodiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan sifatli ta'lim xizmatlarini tashkil etish dolzarb vazifalar sifatida qayd etilgan. Xalqaro tajribalar maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik jarayon samaradorligini oshirish, erta yoshdan boshlab STEAM o'qitish asoslarini joriy etish, ta'lim xizmatlarini differsiyalash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Dunyo miqyosida bolalarni psixofiziologik, intelektual, ijodiy va shaxsiy salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan kreativ texnologiyalarni rivojlantirish, maktabgacha ta'lim muassasalarida shaxsga yo'naltirilgan innovatsion ta'lim dunyo miqyosida bolalarni psixofizilogik, intellektual, ijodiy va shaxsiy salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan inovatsion ta'lim muhitini tashkil qilish hamda strategik boshqaruv tamoyillari asosida maktabgacha ta'limning sifat menejmenti mehanizmlarini takomillashtttirish masalalariga qaratilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda maktabgacha ta'limni boshqarishning axborot-metodik tizimini takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlarini differnsiyalash, ta'lim-tarbiya jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv va muammoli vaziyatli o'qitish usullarini joriy etish, maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarining kasbiy-innovatsion kompetentliligini

rivojlantirish va baholashning samarali shakl va metodlarini amaliyotga joriy etish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ma'lumki, har qanday bola faqat sof tuyg'ular bilan dunyoga keladi. Hayot, muhit va kattalar ularning ruhiyatini kirlantiradi. Bolalarni aqlli, ahmoq, axloqli, odobsiz, saxiy, qizg'anchoq, kuchli, zaif deya keskin baholash o'ta noto'g'ri yondashuv bo'lib, ularning har biri odam tiynatida u yoki bu darajada mavjud bo'lgan hislardir. Har bir inson cheklanmagan imkoniyatlarga ega va uning ham axloqan, ham ruhan, ham jismonan kamolot sari intilishi tabiiy ravishda, hech kimga, hatto uning o'ziga ham bog'liq bo'lmagan holda amalga oshib boradi.

Agar biz bugungi kunda «Zamonaviy maktablarda o'quvchilarning intellektual rivojlanish darajasi qay ahvolda?» degan savolni bersak, Montessori bizning savolimizga shunday javob berar edi: «Maktab o'qituvchisi o'quvchi intellektining quruvchisi hisolanadi. O'quvchi o'qituvchi imkon bergan darajada shakllanadi. O'qituvchi nimaniki bergan bo'lsa, o'shani biladi. O'qituvchi nimani tushuntirgan bo'lsa, o'quvchi undan ko'p ham, kam ham narsani tushunmaydi. O'quvchilarning muvaffaqiyatlarini maqtashganda bu maqtovlar bevosita o'qituvchiga ham tegishlidir. Sinfning yutug'i — uning muvaffaqiyatidir. Uning mahorati shundaki, o'quvchilarga yetkazishni zarur deb bilgan darsini bolalarning diqqat bilan tinglashlaridir». Aytilgan bu so'zlar ayni haqiqat. Xo'sh, bular boshlang'ich maktabga tegishlimi yoki bolalar bog'chasiga aloqador? O'qituvchi, tarbiyachi, xullas, bolalarni tarbiyalovchilarning barchasi ta'lim-tarbiya jarayonida faoliyat yurituvchi asosiy shaxs hisoblanadilar. Shuningdek, ularning ruhiy rivojlanishida ham cheksiz quvvat manbai hisoblanadi. Bolalarga faqatgina kattalar tomonidan yoki o'z xohishi bilan yoxud belgilangan dasturga ko'ra taqdim etiladigan «taomni» qabul qilishgina qoladi, xolos. Va shu o'rinda «erkinlik», «erkin tarbiya» deb ataluvchi tushunchani yuzaga keltiradi.

«Erkinlik» masalasi qancha ko'p muhokama qilinmasin, bola baribir qaram bo'lib qolmoqda. Hattoki unga yuqori darajada e'tibor ko'rsatilganda ham u erkin emas, balki «qarovsiz»dir. Ya'ni, uning intellekti qarovsiz, «yoqimsiz taomni tanovvul» qilishga majbur. Natijada rivojlanish uchun keng erkinlik beruvchi hissiyotlarga bo'ysunadi. Faqatgina shunchaki harakatlanadigan bola erkin hisoblanmaydi. Balki o'z harakatlarida aniq o'ylangan maqsadga ega bo'lgandagina muayyan tashkil etilgan sharoitda o'z shaxsini rivojlantirishga va shakllantirishga qodir. Shaxsiy rivojlanishi uchun uning o'zi mustaqil ish tanlay oladi. Biror bir ishga uzoq vaqt davomida o'z intilishi bilan katta intellektual, maqsad bilan sho'ng'ib ketadi. Fikrni jamlab predmetlarni (sensor materiallarda) tanlash imkoniyatini, muhokamasi va tuzatish imkoniyatini

qo’lga kiritadi. O’z salohiyatini yuzaga chiqarib, uni yuksaltirish uchun turtki bera oladigan bolagina erkin hisoblanadi.

Bolani shaxsiy intellekt maktabiga joylash bilan biz uning turini muqarrar o’zgartiramiz; «bolalik psixologiyasi» nomida izohlanuvchi bola haqidagi barcha tasavvurlar, agar bolalarni Montessori sharoitida uzoq vaqt kuzatadigan bo’lsak, sezilarli darajada ba’zi bir munosabatlarda tamomila o’zini oqlamaydi.

Uch yoshga yaqin yosh bola birinchi bor bolalar bog’chasiga kelganda unga xuddi hamma narsani yozish mumkin bo’lgan «oppoq qog’oz» degan tasavvur bilan emas, aksincha, tashqi olam ta’sirida to’plangan tartibsiz taassurotlarga ega, deb yondoshishimiz zarur. «Uch yoshli bola kechinmalarida turli chalkashliklardan iborat og’ir bo’shliq mavjud bo’ladi», deydi Montessori. Aksariyat hollarda oxiri uyqu bilan tugaydigan sababsiz injiqliklar va yig’i, uning ustiga yopiriladigan tashqi olamdan olingan hisobsiz taassurotlar hisobiga yuzaga keladi. Hyech kim xayoliga ham keltirmaydiki, sayr bola uchun mehnat hisoblanadi. Ayniqsa, hali uning sezgilari layoqatli bo’lmagani holda ko’rish va eshitish orqali xatolarini to’xtovsiz to’g’rilab boradi. Narsalarni kuzatib ko’zi bilan aniq baholay olmasligi uni o’ta toliqtiradi. o’z yoshligini eslay oladiganlarning hammasi buni tasdiqlashi, yosh bolalarni kuzatuvchi har bir e’tiborli odam buni har qadamda ko’rishi mumkin.

Biz bolaga bu og’ir holatdan chiqib olishga yordam berishimiz kerak, unga dunyoni chalkashlik sifatida emas, balki tabiatan nihoyatda intiluvchanligini hisobga olgan holda, tabiatning qat’iy tartibda ekanini anglashga imkon berishimiz lozim. Bunga yaqinlashish uchun esa bola atrofdan tabiat qoidalari asosida boshlanuvchi uning ichki uyushqoqligi bilan to’g’ridan-to’g’ri aloqador bo’lgan nimadir topishi kerak. Aytaylik, xuddi hasharotdek to’g’ridan-to’g’ri o’z shakl va mohiyatidan kelib chiqib, ranglarning shakli va sifatini topish kerak bo’ladi. Boshqacha aytganda, biz bola uchun aniq belgilangan sharoit yaratib berishimiz va unga intellektual mustaqil mashqlar uchun zarur tashqi vositalarni berishimiz kerak. Bu vositalar tasodifiy yoki o’qituvchi xohishi bilan tanlangan bo’lmasligi kerak. Balki bola uchun aqliy rivojlanishda mustaqil mashqlar obyekti bo’lib xizmat qiluvchi, Montessorining sezgi a’zolarini tarbiyalashga qaratilgan didaktik materallari bo’lishi, tajriba orttirilishi natijasida sekin-asta taqdim etishi kerak.

Dastlab intellektning rivojlanishi uchun faktlarning to’planishi va ularning farqlanishi zarur bo’ladi. Bolaga bu asosda o’z intellektini oshirishga ko’maklashish faqatgina mashqlarda «o’zini-o’zi boshqarish» bilan amalga oshiriladi. «Boshqa bir odam bizning o’rnimizga mashq qilib, bizga mahorat orttirish imkonini berishi aqlga sig’maydigan holatdir», deydi Montessori.

Sensor materiallardagi sezgiga doir mashg'ulotlar bolalarga ajratish va tavsiflash (klassifikasiyalash) imkonini beradi. Hozirgi kunda ba'zi narsa-buyumlarni ularning sifatidan bo'lak boshqa belgilariga qarab ajratish imkoniyati mavjud emas. Montessorining sensor materiallari ham narsa-buyumlar sifatini: o'lchami, shakli, rangi, yuzaning silliqligi va g'adir-budurligi, og'irligi, harorati, hidi, shovqin, ovozini tahlil qiladi va ko'rsatib beradi. Predmetlarning sifatigina bir-biridan farqlanadi, ularning o'zi emas, chunki bu sifatlar predmetning belgisini bildiradi. Misol uchun Montessori materiallaridagi ixtiyoriy predmetni olaylik, u favqulodda oddiy, bola diqqatini o'zida jamlovchi sifatlarga ega. Unda bolaning e'tiborini tortuvchi sifatlar mavjud bo'lib, uni qiynab qo'yuvchi barcha ortiqcha belgilar olib tashlangan. Masalan, balandlik va hajmni farqlash imkonini berish uchun bolaga shunchaki hajman har xil bo'lmagan silindir, kub va prizmalar berish kerak. Qo'ziqorin, tuxum yoki jo'jaxo'roz va shunga o'xshash narsalar berilmaydi. Shaklni farqlash uchun tekis geometrik shakl va jismlardan foydalaniladi. Uychalar, gullar va olmalar bu tarkibga kirmaydi. Rangni farqlashda esa qo'g'irchoq, gul yoki qo'lda yasalgan o'yinchoqlar emas, balki oddiy rangli shoyi qirqimlari kifoya. Ranglar tartibini anglatuvchi yo'nalishda joylashgan bu predmetlar ranglarning sifatiga qarab ham ajratiladi.

Bola mashq qilar ekan, bu sifatlarni farqlab beradi: endilikda u predmetlarning ko'proq yoki kamroq, baland va past, yo'g'on va ingichka, ko'p va kam bo'lishi mumkinligini farqlaydi. Ranglar bo'yalganlik darajasiga qarab turlicha bo'lishini, tovushlar turlicha jarangdorlikda, shakllar bir-biriga o'xshashligi jihatidan turli darajada bo'lishini anglab yetadi. Bola material predmetlarini juftlash va qo'yish bilan sifatlar ayniyatini o'rnatish holatida bo'ladi. Masalan, bola geometrik shaklni kartonga qo'yish, ularni yacheykaga yasoylash, ikkita rangli jadvalni yonma-yon qo'yishni bajaradi. Shuningdek, ikkita kub, prizma yoki tayoqni qo'yadi. Keyinchalik esa individual darslar yoki o'z shaxsiy xulosalariga tayanib, bola sifatlar tafovutini aniqlaydi: uzun-kalta, yorqin-xira, katta-kichik va boshqalar. Va nihoyat, qachonki rangli katakchalar, prizma, tayoq, silindr geometrik shakllar kabi predmetlar turlari bo'yicha ketma-ket joylashganda sifatlar darajasini farqlashni boshlaydi.

Biz har doim bolalarimizdan quyidagi iboralarni eshitamiz: «bu xuddi o'zi», «u bunga o'xshaydi», «judayam o'xshash», «sal-pal o'xshash», «ko'proq», «semizroq», «kengroq», «buxiraroq», «bu rangliroq», «bu baland, bunisi pastroq» va shu kabi. Uning o'ziga ma'lum bo'lmagan, ammo ongda yashirin yotgan va unda zarurat tug'ilgandagina yuzaga chiquvchi aniq so'zlarni ishlatishni boshlaydi.

Sifati bo'yicha farqlanuvchi narsa va buyumlar ma'lum tartib asosida guruhlarga taqsimlanadi. Bunday vaziyatda tevarak-olam bola uchun chalkash tuyulmaydi. Har bitta predmet o'z o'rnida va darajasida bo'ladi. Bola o'zlashtirgan har bir bilim faqatgina «tasavvuriy» bo'lmay, balki «aniq» faktlar asosida egallanadi. Shu taxlitda bola ongida mustahkam va muntazam boyib boruvchi dastlabki tartib o'rnatiladi. Yosh bolaning kelajakda aqliy rivojlanishi asosan dastlabki ichki tartibning o'rnatilishiga bog'liq. Montessori bu o'sishni homila rivojlanishi bilan taqqoslaydi: homilaning o'sishi emas, balki uning tartib bilan rivojlanishi muhimdir. Bu tartibning ahamiyati shundaki, u to'g'ri rivojyaganishni kafolatlaydi. Hamda yashash imkoniyati hisoblanadi. Homila butunlay ulg'aygan, lekin ichki organlari nomutanosib bo'lsa, u hayotga layoqatsiz bo'ladi. «Tirik organizmning ichki takomillashuvini ta'minlaydigan hayotiy impulslarning asosiy sharti ichki tartib uyg'unligi bilan bevosita bog'liqdir. Aynan mana shunda hayot siri yashiringan», deydi Montessori.

Adabiyotlar:

1. Монтессори М. Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в домах ребенка.-М.:Задруга, 1915. – 316 с.

2. Монтессори М. Руководство к моему методу.- М., 1916. – 64 с.

3. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе.-М.:Работник просвещения,1922.-162 с.

4. Нигматов З.Г., Хузиахметов А.Н. Теория и методика воспита-ния. - Казань: Таткнигоиздат, 1996. - 182 с.

5. Никандров Н.Д. На пути к гуманной педагогике //Советская педагогика.- 1990.- №9.- С.41-47.

6. Новые идеи в педагогике. Непериодическое издание, выхо-дящее под ред. Г.Г.Зоргенфрея. Сб. № 1. Самоуправление в шко-лах.- СПб:Образование, 1912.-168 с.

7. Образование в мире на пороге XX1 века.- М.: АПН СССР, 1991. - 97 с.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi 4-5 yoshli bolalarni ilg'or xorijiy tajriba hisoblangan Mariya Montessori metodikasi asosida aqliy rivojlantirish yo'llari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрываются пути интеллектуального развития детей 4-5 лет дошкольного возраста на основе методики Марии Монтессори, которая считается передовым зарубежным опытом.

SUMMARY

In this article, the ways of intellectual development of 4-5-year-old children of preschool age based on the Maria Montessori methodology, which is considered an advanced foreign experience, are revealed.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI PSIXOLOGIK RIVOJLANISHINI ANIQLASH USULLARI

Xudoyberganova Sh. B.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

**Tayanch so`zlar:** diagnostika, sensomotorika, rivojlanish, mayda matorika, psixologik, baholash mezonlari, savodga o`rgatish, test.

Ключевые слова: диагностика, сенсомоторика развитие, мелкая моторика, психологические, критерии оценки, обучение грамоте, тест.

Key words: diagnosis, sensorimotorics, development, fine motor skills, psychological, assessment criteria, literacy training, test.

«O'yin - bu barcha ijodkorlikning genetik asosi,
manbai, ildizi, uning tayyorgarlik bosqichi».
(L.S.Vygotskiy).

Yosh bolalarda 3 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan davr bog‘cha yoshi davri yoki maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o‘zgarishlari bo‘lishini inobatga olgan holda 3 davrga: (3-4 Yosh) kichik maktabgacha davr, (kichik bog‘cha Yoshi), (4-5 Yosh) o‘rta maktabgacha davr, (o‘rta bog‘cha Yoshi) , (6-7 Yosh) katta maktabgacha davr (katta bog‘cha Yoshi)ga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo‘lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o‘zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o‘sib borishi, katta Yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog‘i kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi.

Bog‘cha Yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab harakatlarini o‘zlashtirish, elementar gigiena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilishga qaratilishi lozim.

Mashhur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning bog‘cha yoshidagi davri shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining

namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi deb ta`kidlagan.

Sensomotorika - bu harakat va hissiyotlarni boshqarish qobiliyati, bu ko'zlar va harakatlarni, eshitish va harakatlarni muvofiqlashtirish.

Diagnostika – bu tibbiyotning kasallik belgilarini aniqdash, diagnoz qo'yish usullari va tamoyillarini o'rganadigan bo'limi.

5-6 yoshli bolalarning psixologik rivojlanishini aniqlash diagnostikasi juda ham kam vaqt talab qiladigan quyidagi psixologik testlarni o`z ichiga oladi:

Ketma-ket rasm (nutq, tafakkur)

Maqsad: Bolaning voqelikni tushunish, tasvirlarni bir-biriga bog`lagan xolda izchil hikoya tuza olish qobiliyatini aniqlash.

Bolaning oldiga rasmlar tartibsiz tarzda terib qo`yiladi.

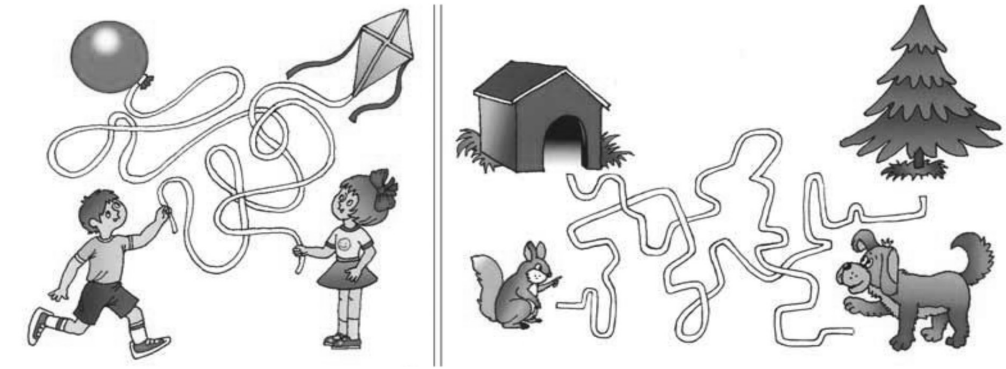
Tarbiyachi: "Bu rasmlar chalkashib ketgan. Ularni shunday joylashtirginki natijada bir butun xikoya tuzish mumkin bo`lsin."

Baxolash mezonlari:

- bola mustaqil ravshda rasmlarning mantiqiy ketma-ketligini to`g`ri aniqlaydi va izchil hikoya tuzadi – 2 ball.
- bola rasmlar ketma –ketligini aniqlashda xatolarga yo`l qo`yadi, lekin uni (o`zi yoki kattalar yordamida)tuzatadi yoki izchil xikoya tuzishda qiynaladi – 1 ball.
- bola rasmlar ketma –ketligida yanglishadi, xatolarini tushunmaydi yoki xikoyasida rasmdagi ayrim tafsilotlarnigina tasvirlaydi – 0 ball.

Labirantlar (diqqat)

Maqsad: Qo`llanmani tushunish darajasi, diqqatining konsentratsiyasi, hajmi va barqarorligini aniqlash, faoliyatning maqsadga yo`nalganligi va ko`rib qabul qilish jarayonining o`zgachaliklarini aniqlash.

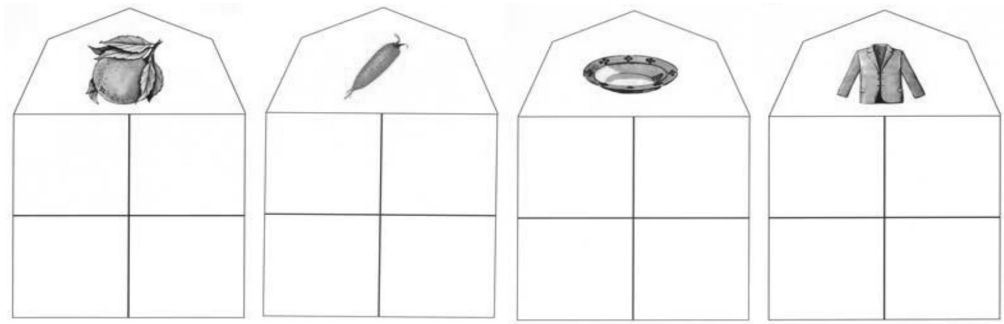

Tarbiyachi: Bolaga rasm beriladi. “Rasmga diqqat bilan qara, bu yerda o`g`il bola va qiz bola, ulardan biri sharning ikkinchisi varrakning ipini ushlab turibdi. Ulardan qaysi biri sharning va qaysi biri varrakning ipini ushlab turganini aniqlashing kerak. Buning uchun qalamchani ip ustida uzmasdan yurg`azishing kerak”. Bola birinchi topshiriqni bajarib bo`lganidan so`ng unga ikkinchi rasm ko`rsatiladi: “Endi mana bu rasmga diqqat bilan qara va kuchukcha bilan olmaxonga uylariga boradigan yo`lni topishga yordam ber”.

Baxolash mezonlari:

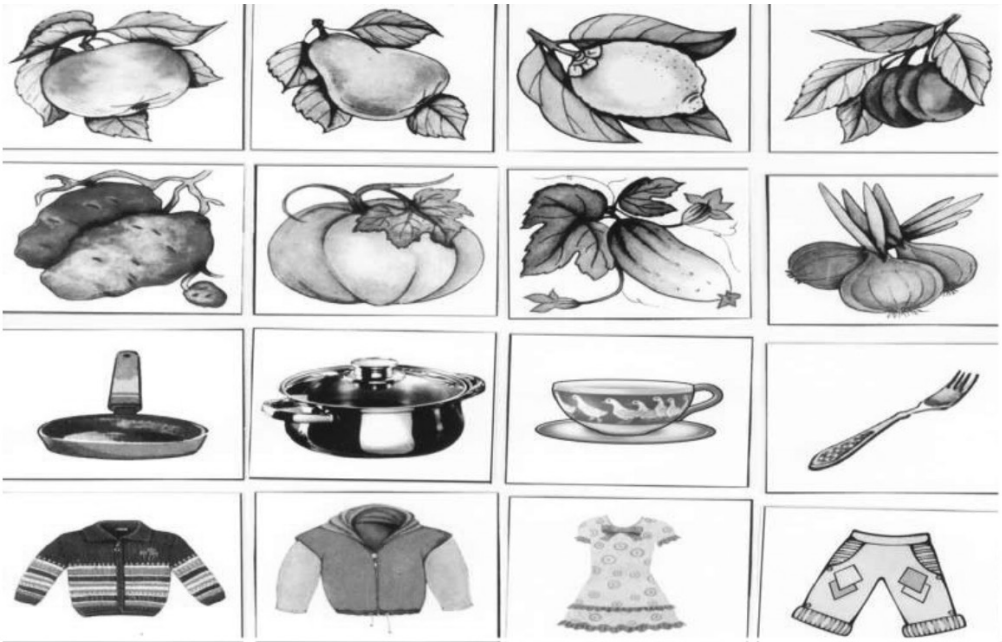
- bola vazifani bajaradi va obyekt tomon yo`lni mustaqil topib boradi- 2 ball.
- bola vazifani tushunadi, lekin uni bajarishga ikkilanadi yoki vazifani kattalar yordami bilan bajaradi - 1 ball.
- bola vazifani bajara olmaydi- 0 ball.

Uychasini top (tafakkur)

Maqsad: Vizual- majoziy fikrlashning rivojlanish darajasini, mantiqiy fikrlash elementlari, obyektlarni funksional maqsadlariga ko`ra guruxlash qobiliyatini aniqlash.

Bolaga 4 ta uycha ko`rsatiladi (rasmga qarang). So`ngra bolaga ketma ket rasmlar ko`rsatiladi.

Tarbiyachi: “Diqqat bilan qara va bu rasmga uychasini topib ber” birinchi rasm namuna sifatida psixolog tomonidan qo`yib ko`rsatiladi. Qolgan rasmlarni bola o`zi mustaqil tanlab, uychalarga joylashi kerak. Shundan so`ng bolaga “nega bu rasmlar birga bir uyda yashaydi?” kabi savollar beriladi. Agar topshiriq bolada qiyinchilik tug`dirsa savollar orqali yordam berish mumkin, masalan: “Olma bilan apelsinni bir so`z bilan qanday atash mumkin? javob: mevalar.”

Baxolash mezonlari

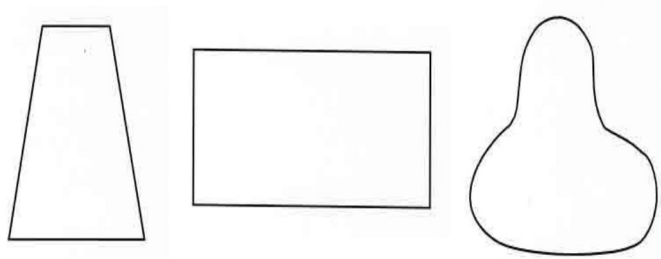
- Bola vazifani qabul qiladi va tushunadi, rasmlarni asosiy xususiyatlariga ko`ra tasniflaydi va umumlashtirgan xolda aytib bera oladi -2 ball.
- Bola vazifani yaxshi tushunadi, rasmlarni to`g`ri joylashtiradi, ammo og`zaki ravishda umumlashtira olmaydi yoki vazifani darxol anglamaydi, lekin kattalarning yordamidan so`ng mustaqil ravishda amalga oshiradi -1 ball
- bola topshiriqni to`g`ri tushunmaydi yoki kattalar yordamidan so`ng xam topshiriqni bajara olmaydi – 0 ball.

Bu nimaga o`xshaydi (tasavvur).

Maqsad: bolaning tasavvur darajasini, tafakkurining o`ziga xosligi va moslashuvchanligi darajasini aniqlash.

Bolaga uchta rasmli kartochka navbat bilan ko`rsatiladi.

Tarbiyachi: “Rasmga diqqat bilan qara, u nimaga o`xshaydi?”.

Baxolash mezonlari:

- bola 8 - 9ta o`xshatish ayta olsa (xar bir rasmga 3tadan) – 2 ball.
- bola 5 – 6ta o`xshatish ayta olsa (har bir rasmga 2tadan) – 1 ball.
- bola rasmni tushunmaydi yoki 2 -3ta o`xshatish ayta olsa – 0 ball.

Nima yo`qolib qoldi? (xotira)

Maqsad: noixtiyoriy xotira va diqqatning rivojlanish darajasini, ko`rsatmalarni tushuna olishini aniqlash.

Bolaga xar xil o`yinchoqlar taqdim etiladi va ularning nomini aytishni so`raladi, shundan so`ng boladan ko`zlarini yumib turishni so`raladi va o`yinchoqlardan ikkitasi olib qo`yiladi.

Tarbiyachi: “Bu o`yinchoqlar sen bilan bekinmachoq o`ynamoqchi. Sen ko`zlaringni yumib turasan, o`yinchoqlar yashirinishadi so`ng ko`zlaringni ochib qaysi o`yinchoq yashirinib olganligini topasan”.

Baxolash mezonlari:

- bola 2ta o`yinchoqni to`g`ri topadi - 2 ball.
- bola 1ta o`yinchoqni to`g`ri topadi. - 1 ball.
- bola o`yinchoqni topa olmasa -0 ball

Ushbu maqola orqali maktabgacha ta`lim yoshidagi bolalarni psixologik rivojlanishini aniqlash uchun o`yin metodidan foydalanish samarali foyda beradi. Ko`rinib turibdiki turli xil qizqarli o`yin va metodlar orqali bolajonlarni psixalogik xolatlarini ham aniqlab olishimiz mumkin. Bundan tashqari yuqoridagi o`yinlarimiz orqali bolajonlarni mantiyqiy fikrlashga, sensomotorikalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bolaning rivojlanishi va tarbiyasida o’yin muhim rol o’ynaydi - faoliyatning eng muhim turi hisoblanadi. Bu maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsini, uning axloqiy va irodaviy fazilatlarini shakllantirishning samarali vositasidir. Mamlakatimizdagi eng mashhur o’qituvchi A.S. Makarenko bolalar o’yinlarining rolini shunday tavsiflagan: «Bolaning hayotida o`ynash kattalarda mehnat, xizmat qilish bilan bir xil ma’noga ega. Bola qanday o`yin o`ynaydi, shuning uchun u kata bo`lganida ko`p jihatdan ishda bo`ladi. Shuning uchun kelajakdagi shaxsni tarbiyalash birinchi navbatda o`yinda sodir bo`ladi…”.

Adabiyotlar:

1. Zokirova, S. M. (2016). About the congruent phenomenon in the contrastive linguistics. Sciences of Europe, (8–2 (8)).

2. Zokirova S. M. Contrast analysis of syntactic sloynyx ustanovok. Bulletin of Namangan State University: Vol, 1 (8), 48

3. Kossakovskaya, E. A. Bola hayotidagi o'yinchoq: bolalar bog'chasi o'qituvchisi uchun qo'llanma. / E. A. Kossakovskaya - M .: Ta'lim, 1980 yil.

4. "Ilk qadam" davlat o`quv Dasturi. 2018.07.07.

5. Qodirova F., Toshpo'latova SH, Agzamova M va boshq. "Maktabgacha pedagogika" T.2010

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha ta`lim yoshdagi bolalarni psixologik rivojlanishini aniqlash diagnostikasi hamda rivojlantirish uchun ko`rsatmalar berilgan. Diagnostika juda ham kam vaqt talab qiladigan kichik testlardan iborat bo`lishi lozim.

РЕЗЮМЕ

В статье даны указания по диагностике и развитию психологического развития детей дошкольного возраста. Диагностика должна состоять из небольших тестов, требующих совсем немного времени.

SUMMARY

This article provides instructions for the diagnosis and development of psychological development of children of preschool age. Diagnostics should consist of small tests that require very little time.

MAKTABGACHA TA`LIM TASHKILOTLARIDA AQLIY TARBIYA

Ilesova L. A.
Chirchiq Davlat pedagogika universiteti Maktabgacha ta`lim fakulteti Maktabgacha ta`lim yo`nalishi MAT 21-5 guruh talabasi

Tayanch so‘zlar: bolaning aqliy rivojlanishi, umumiy kognitiv faoliyat, foydali va qiziqarli o‘yinlar, aqliy rivojlanish, aqliy tarbiya, ijtimoiy tarbiya, idrok etish, aql, sezgi, idrok.

Ключевые слова: психическое развитие ребенка, общая познавательная деятельность, полезные и интересные игры, умственное развитие, умственное воспитание, социальное воспитание, восприятие, интеллект, интуиция, восприятие.

Key words: mental development of a child, general cognitive activity, useful and interesting games, mental development, mental education, social education, perception, intellect, intuition, perception.

Bola hayotidagi rivojlanishning juda muhim bosqichi erta va maktabgacha bo’lgan davrdir. Bolalar, ayniqsa maktabgacha yoshda bo’lgan davrda tez rivojlanadilar. Chunki bola hayotining dastlabki 6-7 yilida juda ko’p yutuqlarga erishadi! U qarashni va tinglashni, narsalarni olishni va ular bilan harakat qilishni, turishni, yurishni va boshqalarni o’rganadi. Bu vaqt ichida u o’nlab mahorat sirlarini egallaydi: sanchqi va qoshiqni tutish, qaychi, cho’tka, qalam bilan ishlash, ruchka va boshqa o’quv qurollari bilan harflar yozib, uni o’qishni, atrof muhitni kuzatish va fikr bildirish, o’zi uchun boshqa ko’plab narsalarni kashf qiladi. Tabiiy hodisalar, tovushlar, ranglar, kechagi va bugungi hayoti haqidagi xotiralari orqali juda ko’p ma’lumotni to’plab, ularni hikoya qilishni o’rganadi. U o’zini tutish qoidalari bilan tanishadi. Makon va vaqtni, raqam va harakatlarni taniydi.

Har bir bola yoshligidan aqliy jihatdan to‘g‘ri rivojlanishi uchun unga sog‘lom turmush tarzi kundalik foydali narsalarni o’rgatadigan va ijobiy tasvirlarni ularning xotirasida qoldiradigan tarbiya shartlari kerak. O’yin bolalar uchun juda muhim va aynan ular uchun juda qadrli hamdir. Agar bolaning kundalik turmush tarzida yuqorida keltirganimizdek foydali va aqlni charxlaydigan qiziqarli o‘yinlar bilan shug‘ullanmasa, u tez va yaxshi rivojlana olmaydi. Uch yoshdan katta bolalar o‘z o‘yinlarida ularni o’rab turgan odamlarning hayotini aks ettiradi. Agar biz bolalar o’yinlariga nazar tashlasak, ularning o’yinlarida

ular hayotda kuzatadigan kattalarning munosabatlari, g'amxo'rliklari va tajribalarini ko'rishimiz mumkin.

Bola 5-7 yoshga to'lgach ularning o'yinlari yanada boyib, rang-barang bo'lib boradi. O'yinni birgalikda o'ynash jarayonida ular bir-biridan ko'p narsalarni o'rganadilar. O'yin esa hayolotni, fikrlashni, yuqori insoniy tuyg'ularni, oqilona irodani, milliylikni, insonparvarlik va vatanparvarlikni, tafakkurni rivojlantiradi. O'yin orqali o'z tasavvurlarini namoyish etib, ular o'zlari uchun ajoyib hayotni yaratadilar. Bolalar uchun bunday faoliyat ijodkorlik va kashfiyotlar maydoni, sevimli faoliyat turi. Ular uchun bu ajralmas va eng qiziqarli, zavqlantiruvchi mashg'ulotdir. Faqatgina bu o'yinlar milliylik va o'zbekona mezonlariga mos ravishda, bolani toliqtirmaydigan, jismoniy hamda ruhiy holatiga xos bo'lgan foydalilik, bunyodkorlik g'oyalaridan holi bo'lgan tarzda bo'lishi talab etiladi.

O'yin-bolani shaxs sifatida to'g'ri shakllanishi va ongini, zehnini o'stirish bilan birga nutqini ravon qiluvchi eng asosiy vositadir!

Bola rivojlanishida nutq hal qiluvchi rol o'ynaydi. Uni o'zlashtirish bolalar o'rtasidagi muloqotni va atrofdagi dunyoni tushunishning eng muhim omili.

Maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanishi turli xil o'yin va mashg'ulotlarda, amaliy va ijodiy faoliyatga o'zaro bog'liq. Bunday vaqtda birinchi navbatda ota-onalarning e'tibori va ko'magi asosiy ro'l o'ynaydi. Negaki, har bir bola ko'p narsalari oilasida, undagi muhit va o'zaro muomalardan o'rnak oladi.

Aqliy rivojlanish - ota-onalar va pedagog tomonidan bolaning aqliy qobiliyatlari va tafakkurini rivojlantirishda, uning aqliy harakatlari va bilim qobiliyatlarini to'g'ri shakllantirishdir!

Bolaning aqliy jihatdan tarbiyalash va rivojlantirishni mavjud turmush tarzidan, uning hissiyotlaridan va uni ruhiy qiyofasini yaratadigan barcha boshqa xususiyatlardan holi tarzda tasavvur qilish mushkul. Maktabgacha yoshdagi bolalarda aqliy o'sishni soddalashtirilgan holda, zo'riqishlarsiz borliq haqida iloji boricha ko'proq va eng muhimi to'g'ri bilim berish, kognitiv faoliyatning umumiy usullarini (tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish qobiliyatini) rivojlantirish, nutqni rivojlantirish hamda me'yorida kundalik yangi bilimlarni berib borish bilan aqliy tarbiya – bu bolaning har tomonlama taraqqiy topishida sog'lom turmush tarzi va foydali mehnat faoliyati, qiziqarli o'yinlar va o'z vaqtida to'g'ri bilim berish orqali kelajak hayotga tayyorlashning, chin ma'noda shaxs bo'lib yetishishining muhim tarkibiy qismi. Aqliy tarbiya ta'lim, o'yin, mehnat jarayonida, hayotiy vaziyatlarni hal etish, kattalar va tengdoshlar bilan bo'lgan muloqotda, ommaviy axborot vositalari orqali olinadigan axborotlarni qabul qilish va o'zlashtirishda ro'y beradi.

Aqliy tarbiya ijtimoiy tarbiyaning eng muhim jihatlaridan biridir!

Aqliy tarbiya bu aqlni rivojlantirish maqsadida yosh avlodga muntazam ravishda to‘g‘ri pedagogik ijobiy ta‘sir o‘tkazish. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlashda aqliy tarbiyaning ahamiyati juda yuqori va unga hech vaqt bee‘tiborlik bilan nazar tashlab bo‘lmaydi. Chunki aql - his-tuyg‘ular va idrok etishdan tortib, fikrlash va tasavvur etishgacha bo‘lgan jarayonlar yig‘indisi.

Aqliy rivojlanish – fikrning kengligida voqealarning turli bog‘lanishida, munosabatlarda teran ko‘ra olish va ularni umumlashtirish qobilyatlarida namoyon bo‘ladi.

Bolaning aqliy rivojlanishida sog‘lom turmush tarzi, to‘g‘ri berilgan tarbiya va ta‘lim samarali ta‘sir ko‘rsatadi.

Bularning hammasi maktabgacha yoshidagi bolalarga beriladigan bilim, malaka va ko‘nikmalar mazmunini chuqurlashtirish va asta-sekinlik bilan hajmini kengaytirish maqsadga muvofiq ekanligidan dalolatdir.

Yosh bolalar har doim buyumlar va hodisalar orasida yashaydi. Tevarak atrofdagi buyumlar, atrof-muhit bolaning sezgi organlari – analizatorlariga ta‘sir etadi va dastlabki sezgilarni hosil eta boshlaydi. Bola har kuni biror yangi narsa bilan tanishadi, nimanidir bikib oladi, ushlab ko‘radi, hidlaydi, o‘ziga tortadi, ko‘radi, quloqlari bilan eshitadi. Shu tariqa asta – sekin dunyoni bilib boradi.

Idrok esa juda murakkab jarayon bo‘lib, sezgi asosida paydo bo‘ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasi ko‘pincha beixtiyor tarzda bo‘lishini ham unutmasligimiz zaruru. Shuningdek bu yoshdagi bolalarda hayol muhim ro‘l o‘ynaydi. Sababi bolaning hayoli hamda hayoliy tasavvurlari u syujetli o‘yinlar o‘ynay boshlaganida, kattallar tomonidan qiziqarli ertaklar aytib bergandayoq dastlabki belgilari namoyon bo‘la boshlaydi.

Maktabgacha yoshidagi bolalarga ta‘lim, tarbiya berish el padagogikasida ilk bor chex pedagogigi Yan Amos Kamonskuy (1592-1670) tomonidan yaratilgan.

Xulosa va tavsuyalar. Demak, kattalar mehnati va tabiatni kuzatish bolalarda estetik qislarni, shakllantirishga yordamlashadi, ijodiy faoliyat uchun material beradi. Katta yoshdagi bog‘cha bolalariga har bir bayram va tantananing ahamiyatini ularning yoshlariga mos holda tushuntirishadi. Bu o‘rinda tarbiyachining vazifasi — bolalarning hissiyotlarga ta’sir etib, ularda o‘z xalqidan hamda uning qadriyatlaridan g‘ururlanish hissini shakllantirishdan iboratdir. SHunday qilib, bog‘cha bolalarini tabiat, hozirgi davr voqealari bilan tanishtirish orqali ularning aqliy qobiliyati, axloqiy va estetik hislari shakllanib boradi.

Adabiyotlar:

1. Maxmudov, Q. S. O. G. L., Shayxislamov, N. Z. O. G. L., & Jo, B. B. O. G. L. (2020). O ‘zbek va xorijiy tillarda antonimlar tavsifi, o ‘rni va ularnig turli jihatdan tasniflanishi. Science and Education, 1(Special Issue 3).

2. Juraboyev, B. B. (2020). Nemis tilini o’qitishda kommunikativ yondashuv. Science and Education, 7(7), 215-220.

3. Joraboyev, B. B. O. (2021). Using authentic materials on english lessons. Academic research in educational sciences, 2(2).

4. Joraboyev, B. (2020). Nemis tilida juft otlar va ularning o´ zbek tilida ifodalanishi. Science and Education, 1(Special Issue 4).

5. Журабоев, Б. (2020). Мотивированные люди для удовлетворения своих собственных потребностей. Academic research in educational sciences, (3).

6. Juraboyev, B. B. U. (2021). Problems and solutions for online teaching and learning of foreign languages. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 2).

7. Samarova, S. (2018). Forming Creative Vision of Person as Universal Method

8.O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

РЕЗЮМЕ

Bolaning aqliy va ijtimoiy rivojlanishida sog‘lom turmush tarzi, oiladagi muhit, o‘z vaqtida berilgan to‘g‘ri ta‘lim-tarbiyaning ahamiyatli jihatlari nihoyat muhim. Aqliy tarbiyaning asosiy vazifasi – bu bolalarda tabiat va jamiyat to‘g‘risidagi bilimlar sistemasi, ilmiy dunyoqarashlarning shakllanishi, aqliy mehnat ma‘daniyatining rivojlantirishdan iborat.

РЕЗЮМЕ

В психическом и социальном развитии ребенка, наконец, важны такие важные аспекты, как здоровый образ жизни, семейное окружение, правильное образование в нужное время. Основной задачей интеллектуального образования является развитие системы знаний о природе и обществе, формирование научных мировоззрений, развитие культуры интеллектуального труда.

SUMMARY

In the mental and social development of the child, finally, such important aspects as a healthy lifestyle, family environment, and the right education at the right time are important. The main task of intellectual education is the development of a system of knowledge about nature and society, the formation of scientific worldviews, and the development of a culture of intellectual labor.

NUTQ O`STIRISHNING AHAMIYATI VA FOYLALARI

Ilesova L. A.
Chirchiq Davlat pedagogika universiteti Maktabgacha ta`lim fakulteti
Maktabgacha ta`lim yo`nalishi MAT 21-5 guruh talabasi

Tayanch so`zlar: nutq o'stirish, qobiliyat, usul, pedagogik texnologiyalar, bolalar, o'yin, ta'lim-tarbiya, pedagog-tarbiyachi, kompyuter, tafakkur, ijodiy qobiliyat.

Ключевые слова: развитие речи, умение, метод, педагогические технологии, дети, игра, обучение, педагог-воспитатель, компьютер, мышление, творческие способности.

Key words: speech development, skill, method, pedagogical technologies, children, game, learning, teacher-educator, computer, thinking, creativity.

Ma'lumki, mustaqil fikrlashga o'rgatuvchi, ijodiy tafakkurini rivojlantiruvchi usullarni qo'llab, bolalarga chuqur bilim berish maktabgacha va boshlang'ich ta'limning asosiy vazifasidir. Mazkur vazifani amalga oshirish uchun yangi pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayoniga olib kirildi. Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich qismi hisoblanadi. U bolaning sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bulgan ishtiyoqini uyg'otib, tizimli o'qitishga tayerlab boradi. 6-7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha ta'lim davlat va nodavlat bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida va oilada amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'limning maqsadi - bolalarni maktabdagi o'qishga tayerlash, bolani sog'lom, rivojlangan, mustaqil shaxs bo'lib shakllantirish, qobiliyatlarini ochib berish, o'qishga, tizimli ta'limga bo'lgan ishtiyoqini tarbiyalashdir. Shularni hisobga olib,"Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sonli qarori hamda "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"2 tasdiqlandi. Bu qonun hujjatlarida Maktabgacha ta'lim tizimini yaxlit uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini sifatida yanada takomillashtirish, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish hamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

Mamlakatimizni olib borayotgan mazkur siyosati maktabgacha ta’lim tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan tarbiyachi-pedagoglardan g‘oyat katta ma’suliyat hamda o‘qitishning yangi texnologiyalaridan keng foydalanishni talab etadi. Shularni hisobga olib, maktabgacha ta’lim muassasalarida bola har tomonlama maktab ta’limiga tayyorlash, ular orasida bola nutqini rivojlantirish masalasi eng asosiylaridan hisoblanadi. Ularning so‘z boyligi oshishi ravon gapirishi va o‘z fikrini to‘lik ifoda etib, aytib bera olishga o‘rgatish masalaning dolzarbligini ko‘rsatib beradi. Nutq o‘stirish metodikasi pedagogik fan sifatida maktabgacha ta’limda bolalar nutqini o‘stirishni puxta egallagan mutaxassis tayyorlashda buyurtmachi sifatida, ilmiy izlanishlar asosida yaratilgan - Bolajon tayanch dasturini o‘quv jarayoniga joriy etish, nutq o‘stirish metodikasi bo‘yicha bilim va malakalarni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatdan mutanosibligini ta’minlaydi, nutq o‘stirish usullarini ishlab beradi. Uni takomillashtirish, eng qulay usulni qo‘llash orqali bolalarga ona tilini amaliy o‘rgatish, nutqda til birliklaridan foydalanish, o‘zaro nutqiy muloqot munosabatida ona tilida fikrni to‘g‘ri, ifodalay olish, tengdoshlari nutqini tinglab tushunish nutqda til birliklarini ajrata bilish (tovush, so‘z) nutq meyyorlarini ishiga mos holda o‘rganib borish, unga amal qilish kabi faoliyatini shakllantiradi. Demak, nutq o‘stirish metodikasi fani maktabgacha ta’limda nutq o‘stirish vazifasini amalga oshiradi, bolalarda ifodali, aniq, lo‘nda va obrazli so‘zlashishni shakllantirish orqali ona tilini amaliy o‘rgatadi, bolalarga ta’lim beradi. Nutq o‘stirish metodikasi fani maktabgacha ta’limda bolalarni og‘zaki nutqini o‘stirish, tengdoshlari va kattalar bilan nutqiy muomala malakalarini shakllantirish orqali nutqda so‘zdan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish, ya’ni nutq va xulq egasi bo‘lish kabi ma’naviy axloqiy sifatlarni, so‘zlash odobini egallashni shakllantiradi. Nutq o‘stirish metodikasi pedagogik fan sifatida rivojlantiruvchi vazifani bajaradi. Ya’ni usulika bolalar nutqini o‘stirish orqali ularning nutq a’zolarini anatomik-gimnastik mashq qildirish orqali nutqning ravon tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi: bolalar tafakkuri, aqliy faoliyatini rivojlantiradi, ularda nutq odobi, ma’naviy barkamollikni shakllantiradi. Chunki yaxshi rivojlangan nutq tushunarli ta’sirchan bo‘ladi, bola o‘z nutqini to‘zatib boradi. Nutqni rivojlantirish nafaqat bolani atrof-olam bilan tanishtirish tomoni, balki umumiy psixik rivojlanish ustuni hisoblanadi. Bola nutqining rivojlanishi umuman shaxsni va shu bilan birga barcha psixik jarayonlarni shakllantirish bilan bog‘liqdir. «...Tilni egallash jarayoni - bu faqat va shunchaki bilimlar, mahorat hamda ko‘nikmalarni berish jarayoni emas. Bu eng avvalo tarbiyadir. Qalbni tarbiyalash, aqlni tarbiyalash, fikrlar tuzishni shakllantirish, inson ruhiy qiyofasining eng nozik qirralariga chidam bilan ishlov berishdir»

(K.D.Ushinskiy). Bola nutqiy rivojlanishining, bir tomondan, tashqi ta'sirlar bilan belgilanishi, ikkinchi tomondan esa uning to'satdan yuz berishi, "o'z-o'zidan harakatga kelishi" bilan tavsiflanishini tushunish nutq ontogenezi haqidagi zamonaviy tasavvurlarga xos holatdir. Nutqni rivojlantirishning ana shu qonuniyatlari va mexanizmlarini tushunib yetish ularni batafsil ko'rib chiqishni talab qiladi. "Antonim so'zlar" o'yini Bu o'yin katta va tayyorlov guruhlarda o'tkazilishi mumkin. O'yin mashg'ulot bolalarning mantiqiy tafakkurining rivojlanishiga samarai yordam beradi degan umiddamiz. O'yin induvidual, guruh bilan ham o'tkazilsa ham bo'ladi. O'yin sharti qo'yidagicha: Tarbiyachi bolaga bir so'zni aytadi, bola esa shu so'zning qarama-qarshi ma'no anglatuvchisini topadi. Masalan: katta-kichik, issiq-sovuq, qattiqyumshoq, uzoq-yaqin va xokazolar. Odatda bollar o'yin boshida bir oz qiynaladilar, aytilgan so'zga javoban, antonim emas sinonim so'zlar bilan javob beradilar. Ammo o'yinning mohiyatini tushunib olganlaridan so'ng abstrakt tushunchalarni ham osonlik ilan anglaydilar, hamda tezlik bilan javob berishga xarakat qiladilar. Masalan: chaqqoonyalqov, ishchan-dangasa, odobli-odobsiz va xokazolar. "Avval nima bo'lgan edi" o'yini Bu o'yin shartiga ko'ra bolalar tarbiyachi tomonidan aytilgan narsaning avval nima bo'lganini aytishlari kerak. Masalan: jo'ja-tuxum, ot - toychoq, kapalak - qurt kabilar. Bundan tashqari bittadan ko'p ma'noga ega bo'lgan so'zlardan ham foydalanish mumkin. Masalan: non - un - bug'doy, uy - g'isht - loy, stol - yog'och - daraxt - urug', ko'ylak - mato - ip - paxta - chigit tarzida o'yin davom etaveradi. Bu tarzda tashkil etilgan darsda o'quvchi hech qanday tazyiqsiz erkin fikrlay boshlaydi va o'z fikrlarini ochiq bayon etadi, boshqalarni ham hurmat qilishga o'rganadi. Boshlang'ich ta'limda ona tili bolalarda mantiqiy fikrlash, lug'at boyligini oshirish, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish (ya'ni to'g'ri o'qish va yozish)ga, fonetika, leksika, so'z yasalishi va gramatikaga oid bilimlarni o'rganish uchun zamin yaratishga xizmat qilishi lozim. Ma'lumki, ona tili darsida ham lug'at ishlarini o'tkazish bolalarda o'zi uchun notanish bo'lgan so'zni izohi haqida qiziqish paydo bo'ladi. Bu so'zlarning izohini topishda o'quvchining o'zi mustaqil izlanishi maqsadga muvofiqdir. Bunda quyidagi metod bolalarning so'z boyligini oshirish bilan bir qatorda lug'at bilan ishlashga ham o'rgatadi. Darslarda interaktiv usullar qo'llashni shunday tashkil etish kerakki, bunda sinfdagi barcha bolalar faollashishi zarur, ya'ni dars o'tish jarayonida o'quv materiallarining ma'lum bir qismi bolalar tomonidan mustaqil o'rganiladi. O'qituvchi o'quv jarayoni tashkilotchisi, rahbari, nazoratchisi hamdir. Bolalarning sinfda o'zini erkin his qilishi va o'quv faoliyati uni emotsional jihatdan qoniqtirishi lozim, ana shundagina u o'zining fikrlarini erkin bayon

qila oladi. Tarbiyachi bunday texnologiyani puxta bilishi, hamda uni amaliyotda o‘rganiladigan til materiallarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uni to‘g‘ri qo‘llay olishi lozim. Darsning samarali shakllari qanchalik ko‘p qo‘llansa, bolalarning ona tili faniga qiziqish darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Demak, bolalarni maktab ta’limiga tayyorlashda MTT, oila, mahalla, maktabning roli juda katta. Ular birgalikda bolaga ham ta’lim va tarbiya beradilar. Uzluksiz ta’limda izchillik esa o‘z navbatida Vatanga sadoqatli, imon-e’tiqoti butun, o‘z mustaqil fikriga ega, har tomonlama qobiliyatli, o‘z kelajagini o‘zii qura oladigan shaxslarni tarbiyalashda dasturul amal hisoblanadi. Bola tarbiayasida mustqil fikrlash uning komil inson darajasida intilib, orzuumidlar va ezgu maqsadlar yo‘lida yashashga undaydi, vijdon oldida soflikni ta’minlaydi. Faqat MTT-oila-maktab hamkorligi yaxshi yo‘lga qo‘yilgandagina, har bir oilada badiiy adabiyotga qiziqish ortgandagina, jamiyatda o‘sish va rivojlanish sezilarli darajada o‘z kuchini ko‘rsatadi. Inson ma’naviyatli va madaniyatli bo‘lib tug‘ilmaydi, u bilim olish jarayonida shakllanadi. Bizning oldimizda turgan eng katta masalalardan bir esa, o‘sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama kamol topgan shaxs sifatida tarbiyalanishi uchun qo‘limizdan keladigan barcha ezgu ishlarni qilishdir, Zero, ertangi kun O‘zbekiston taraqqiyoti bilimli, salohiyatli, oqil va odil shaxslar qo‘lida bo‘lishi har doim muhim vazifa hisoblanib kelingan.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’limning asosiy vazifasi bolalarni maktabda ta’lim olishga tayyorlashdan iboratdir. Ya’ni, bolalar maktabgacha ta’limda aniq bilimlarnigina emas, fikrlash ko‘nikmasini egallashi, tengdoshlari va kattalarning nutqlarini tushunishlari, ular bilan erkin fikr almashish, hamkorlik asosida faoliyat Ko‘rsatishi talab etiladi. Bolalarning ona tilida obrazli va mantiqiy fikrlashi, tasavvurlarini nutq orqali to‘g‘ri ifodalashi o‘zini nazorat qilishi, boshqarishi, kuzatish, eshitish, eslab qolish, umumlashtirish, solishtirish kabi aqliy tayyorgarlikka ega bo‘lishi zarur. Bu vazifani bajarishda, albatta, ona tilida nutq o‘stirish fanining o‘rni, ahamiyati kattadir. Chunki til kishilarning o‘zaro aloqa vositasi bo‘lib, u barcha kishilar uchun baravar, teng xizmat qiladi, shu bois til ijtimoiy hodisa bo‘lib, jamiyat taraqqiyotidagi o‘zgarishlar, yangilanishlar tilda o‘z aksini topadi. Bola kuzatish va nutq orqali dunyoni, borliqni bilib oladi: tevarak-atrofdagi narsa va buyumlarning, voqea va hodisalarning nomini, sifatlari va belgilarini, xususiyatlarini, o ‘xshash va farqli tomonlarini aytishga o ‘rganadi. Ona tili orqali bolalar o ‘z ajdodlarining tarixini, madaniyatini, qadriyatlarini, urf-odatlarini bilib oladilar, xalq og‘zaki ijodiyoti, badiiy adabiyot, san’at bilan tanishadilar. Shunday qilib, ona tili maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni ruhiy jihatdan rivojlantirishda,

ularning madaniy saviyasini oshirishda, tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini tushunib olishlarida, maktabda nuivaffaqiyatli o‘qishlari uchun zamin yaratishda, mehnat faoliyatiga ijodiy yondashishga o`rgatishda, aqliy va axloqiy tarbiyani amalga oshirishda, dunyoni, borliqni bilib olishda, xalqimiz madaniy mcrosini o’rganishlarida asosiy vosita bo`lib xizmat qiladi. Bolalar bog’chasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga ta’Iim va tarbiya beristida eng asosiy vazifalardan biri bolaJarga ona tilini o’rgatish, nutqini rivojlantirish, nutqiy munosabatga. muomalaga o krgatishdir. Nutq o‘stirish uslubiyoti pedagogik fan bo‘lib, m aktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutqni shakllantirishga qaratilgan pedagogik qonuniyatlarni o’rganadi. Nutq o‘stirish uslubiyoti fanining asosiy vazifasi— nutq o‘stirish uslubi va uslubiyotlarini, ularning eng samarali vositalarini ilmiy-pcdagogik asoslarda ishlab chiqish va bolalar bog‘chalari tarbiyachilarini ular bilan ta’minlashdan iboratdir. Tarbiyachilar esa o ‘zlashtirilgan uslub va uslubiyot yordamida bolalarda zaruriy nutqiy malaka va ko‘nikmalami rivojlantirishga harakat qiladilar.

Adabiyotlar:

1. R.M.Qodirova. O‘zbekiston bolalar bog‘chalari va maktablarida bolalarga 5-6 yoshdan boshlab rus tilida dialogik nutqni o‘rgatish. -T.: O‘qituvchi, 1993.

2. Babaeva D.R. Nutq o‘stirish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. - T.: TDPU, 2016. 3. F.R.Qodirova. R.M.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ikkinchi tilni o‘rgatish metodikasi.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada maktabgacha va boshlang’ich ta’lim yoshidagi bolalarning nutq o’stirish mashg’ulotlari orqali mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishning samarali usullari, muhim tomonlari ko’rsatib o’tilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье показаны эффективные методы и важные аспекты формирования способностей самостоятельного мышления детей дошкольного и младшего школьного возраста посредством речевого обучения.

SUMMARY

This article shows effective methods and important aspects of the formation of independent thinking abilities of preschool and primary school children through speech education.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA CHET TILLARIDA NUTQ FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH

Bozorboyeva M. Sh.
Andijon davlat pedagogika instituti magistranti

Tayanch so`zlar: nutq, chet tili, maktabgacha yoshdagi bola, uzluksiz ta'lim.
Ключевые слова: речь, иностранный язык, дошкольник, непрерывное образование.
Key words: speech, foreign language, preschooler, continuous education.

Uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o‘sib kelayotgan yosh avlodni chet tillariga o‘qitish sifatini ta'minlash, chet tillarida erkin so‘zlasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, ushbu yo‘nalishdagi o‘quv dasturlarining uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash, chet tillarini bilish darajasini baholashning milliy test tizimini rivojlantirish asosida malaka sertifikatiga ega bo‘lgan o‘quvchilar, talabalar va pedagoglarga imtiyozlar berish, rag‘batlantirish kabi qarorlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilindi.

Ayniqsa bolalar va yoshlar uchun qiziqarli mavzularda maqolalar chop etish hamda teleradiodasturlar tayyorlash, ommaviy axborot vositalarida chet tillarida tashkil etilayotgan dasturlar hajmini va ta'sirchanligini oshirish O‘zbekiston Milliy axborot agentligi va O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasiga tavsiya etildi.

Keyingi yillarda xorijiy tillarni o'rganishni rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi "O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida" PQ-5117-son qarori qabul qilindi..

Bolalar uchun esa mo‘ljallangan xorijiy tildagi televizion asarlarni dublyajsiz, asl tilida, zarur hollarda o‘zbek, ingliz va rus tillariga titrli tarjima qilgan holda efirga uzatishni yo‘lga qo‘yish; mazkur qaror mazmun-mohiyati va amaliy ahamiyatini yoritishga oid maqolalar, brifinglar, tematik teleko‘rsatuvlar tashkil etish ustuvor vazifa etib belgilangan.

Demak so'ngi yillarda chet tilini o'rganish inson tafakkurini rivojlantirishning bir usuli emas, balki ijtimoiy faoliyat zarurat bo'lib qoldi. Chet tilini o'qitish

uzluksiz ta'lim tizimining diyarli barcha bosqichlarida ta'limning majburiy tarkibiy qismi sifatida o'qitiladi. Jamiyatda chet tiliga bo'lgan talab, bir tomondan, ota-onalar tomonidan til nafaqat zamonaviy insonni tarbiyalashning omili, jamiyatdagi ijtimoiy va moddiy farovonligining asosi sifatida qaralayotgan bo'lsa - boshqa tomondan chet tilini erta o'rganishni vaqt taqazosi, ijtimoiy faoliyat talabi ekanligida deb ifodalanmoqda. Agar 20 yil oldin tilni bilish faqat ba'zi bir sohalar ishlarida talab qilingan bo'lsa, endilikda kamida bitta xorijiy tilni bilish darajamiz har bir sohada zarurat etib qaralmoqda. Soha mutaxassislarining fikricha chet tilini o'qitishda ko'p yuzaga kelayotgan muammolarning asosiy sababi o'rganuvchilarning yoshi bilan bog'liq hisoblanadi. Ulrning fikricha tilini o'rganishni ancha ertaroq boshlashni tavsiya etiladi ya'ni imkon qadar maktabgacha ta'lim va tarbiya yoshi 3-7 yoshligidan. Maktabgacha ta'lim va tarbiya yoshi chet tilini o'rganishni boshlash uchun juda qulaydir: bu yoshdagi bolalar til hodisalariga nisbatan sezgirligi bilan ajralib turadi, ular bu yoshda o'zlarining nutq tajribalarini, tilning «sirlarini» tushunishga qiziqishadi.

Uzluksiz ta'lim tizimining poydevori hisoblangan maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlab yosh avlodni chet tillarini mukammal o'rganishiga shart-sharoitlar yaratish maktabgacha yoshdagi bolalarni tillarni o'rganishga qiziqtirish hamda yo'naltirish pedagogik muommolari dolzarb hisoblanmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni chet tiliga o'rgatishning asosiy maqsadlari:

- Maktabgacha yoshdagi bolalar ongida chet tilida boshlang'ich muloqot qobiliyatlarini shakllantirish;
- O'z maqsadlariga erishish, hayotiy aloqa sharoitida fikr va hissiyotlarini ifoda etish uchun chet tilidan foydalanish qobiliyati;
- Chet tillarini o'rganishga ijobiy munosabat yaratish;
- Dunyo mamlakatlar hayoti va madaniyatiga qiziqish uyg'otish.

Chet tilni o'rganish maktabgacha yoshdagi bolalar yoshidan boshlashning afzalroq bo'lishining yana bir sababi, bola qancha yosh bo'lsa, uning so'z boyligi shuncha kamroq bo'ladi. Ammo shu bilan birga uning nutqini egalashga bo'lgan ehtiyojlari ham kambo'ladi: kichik bolada aloqa sohalari katta yoshdagilarga qaraganda kamroq, u hali murakkab aloqa muammolarini hal qilishi shart emas. Bu shuni anglatadiki, u chet tilini o'zlashtirganda, ona tili va chet tillaridagi imkoniyatlar orasidagi juda katta farqni sezmaydi va uning muvaffaqiyat hissi sezishlari yorqinroq bo'ladi.Maktabgacha yoshdagi bolalarga chet-tilini o'qitish - bu maktab o'quvchilari va kattalarga qaraganda mutlaqo boshqacha uslubiy yondashuvni talab qiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida uslubiy jihatdan nochor tashkil etilgan ingliz tili mashg'ulotlari bolalarda uzoq vaqt davomida chet tilidan nafratlanishni va o'z qobiliyatlariga

bo’lgan ishonchsizlikni hosil qilishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan faqat tajribali mutaxassislar ishlashi kerak.

Taniqli rus o’qituvchisi, rus ilmiy pedagogikasining asoschisi **Konstantin Dmitriyevich Ushinskiyning** keng ko’lamli asarlari orasida uning chet tillarini o’rganish bilan bog’liq qarashlari alohida e’tiborga loyiqdir. Ushinskiy nafaqat didaktikaning umumiy qabul qilingan qoidalarini qayd etgan, balki chet tillarini o’qitish kursini to’g’ri tuzish bo’yicha qimmatli tavsiyalar bergan, masalan, darsning tez sur’ati, mashg’ulotdan doimiy foydalanish, haftada chet tili darslari sonini ko’paytirish zarurati va boshqalar. «Ikki yoki hatto to’rt emas, balki haftada olti, yetti, sakkizta dars chet tilini dastlabki o’rganishga tayinlanishi kerak, agar biz ushbu o’rganish orqali biron bir ijobiy natijaga erishmoqchi bo’lsak va boladan vaqtni behuda sarflamasak», deb ta’kidlaydi buyuk pedagog.

K. D. Ushinskiy bir vaqtning o’zida bir nechta chet tillarini o’rganish ikkita quyonni ovlashga o’xshaydi, deb ogohlantiradi: *“Qachonki birinchi o’rganayotgan chet tilida bola katta erkinlikka ega bo’lganida ikkinchi chet tilini o’rganishni boshlanishi kerak”*.

Buyuk Britaniya va AQSh olimlari tomonidan olib borilgan yangi tadqiqot natijalariga ko’ra ikkinchi tilni erta bolalikdan o’rganish ulg’ayganda ong va kognitiv moslashuvchanlikni oshirar ekan.

Erta bolalikdan ikki tilda gapira boshlagan kattalar diqqatli va e’tiborni turli vazifalar o’rtasida tezroq almashtirishga qodir, deb topildi.

Stenford va Kembridj universitetlari, shuningdek Angliya Raskin universiteti va Reding universiteti mutaxassislari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko’rsatdiki, ikkinchi tilni erta o’zlashtirgan ikki tilli bolalar ko’proq ma’lumot to’plashar ekan. Bu, o’z navbatida, ularni turli vazifalar o’rtasida tezroq o’tishga o’rgatar va «kognitiv moslashuvchanlikni» rivojlantirar ekan. Tadqiqot nufuzli **Scientific Reports** ilmiy jurnalida chop etilgan.

Buni isbotlash uchun olimlar ikkita tajriba o’tkazdilar, ular davomida ikkinchi tilni erta bolalikdan o’zlashtirgan odamlar va kata yoshda chet tilini o’rganishni boshlaganlar qobiliyatlarini taqqosladilar.

Birinchi tajribada ishtirokchilarga ekrandagi tasvirlarni kuzatib borish taklif qilindi, ulardan biri asta-sekin o’zgarib bordi. Natija shuni ko’rsatdiki, ikkinchi tilni yoshligidan o’rganganlar o’zgarishlarni sezilarli darajada tezroq payqashgan. Ikkinchi tajriba shuni ko’rsatdiki, ular o’zlarining diqqat e’tiborlarini ko’proq nazorat qilishar edi - xususan, ular bir rasmdan ikkinchisiga tezroq o’tishdi.

Tadqiqot mualliflarining ta'kidlashicha, bolalar ikkinchi tilni yoshligidan (0 yoshdan 3 yoshgacha) o'rganganlarida, ularning miyasi ko'proq moslashuvchan, tez o'zlashtiruvchan bo'ladi. Ularning tajribalari shuni ko'rsatadiki, ikkinchi tilni erta o'rganishning foydasi hatto balog'at yoshida ham saqlanib qoladi.

Kanadalik olimlarning yana bir tadqiqotlari esa yuqoridagi tadqiqot topilmalarni tasdiqlaydi. York universiteti mutaxassislari, ikki tilni erta o'zlashtirgan bolalar boshqotirmalarni faqat bitta tilda gapiradigan bolalarga qaraganda tezroq va samaraliroq yechishlarini ta'kidladilar.

Agar siz bolalaringiz ham ikkinchi tilni yoshligidan o'rganishni boshlashlarini istasangiz, buni uyda qilishning bir necha oson usullari mavjud, deb yozadi CNBC. Amerika assotsiatsiyasi til nutqi va eshitish (ASHA) ma'lumotlariga ko'ra, bolalarni boshqa til bilan tanishtirishning samarali imkoniyati qo'shiq aytish, shou tomosha qilish va boshqa tilda musiqa tinglashdir deb maslahat beradi.

Ma'lumki, chet tilini bilish odamlarga aloqa, hissiyotlarning yorqin ifodasi va turli xil his-tuyg'ular palitrasi orqali aloqa muhitini boyitishga yordam beradi. Shubhasiz, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun bu juda muhim nuqta, chunki maktabgacha yoshda hissiy aqlning shakllanishi sodir bo'ladi, shuningdek, kelajakda ta'lim va ommaviy nutqda muvaffaqiyat qozonish uchun asos yaratiladi. Chet tilini o'rganish jarayoni nafaqat kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishiga, balki bolalarning psixologik rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq, chet tilini o'qitish jarayonida samaradorlikka erishish uchun maktabgacha yoshdagi bolalarning chet tilidagi nutqini rivojlantirish xususiyatlarini hisobga olish kerak. Bolaning yosh xususiyatlarini, psixologik va hissiy rivojlanishning umumiy darajasini, temperamentning xususiyatlarini, shuningdek fiziologik xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun kognitiv rivojlanish darajasi, bolaning o'ziga xos xususiyatlarining o'ziga xos xususiyatlari, sog'liqni saqlash tarixi kabi turli xil omillarni hisobga olgan holda chet tilini o'qitishning sifatli jarayonini tashkil etish muhim va dolzarb vazifadir va maktabgacha ta'lim muassasasining davlat umumiy ta'lim standarti talablariga javob berishi kerak. Maktabgacha yoshdagi bolalarning chet tilini o'qitish jarayoni bolalarning aqliy va kognitiv rivojlanish darajasini oshirishga qaratilgan, chunki bu shaxsning muvaffaqiyatli shakllanishi uchun o'ziga xos asosdir. Chet tilini o'qitish jarayonida maktabgacha yoshdagi bolalar nafaqat chet tilidagi nutq ko'nikmalarini o'rganadilar, balki o'rganilayotgan til mamlakati madaniyati bilan tanishadilar, o'z ona tilida so'zlashuvchilarga ijobiy munosabatni rivojlantiradilar. Maktabgacha yoshdagi bolalarning chet tilidagi nutqini o'qitish

jarayoni nafaqat yangi asosiy aloqalarni shakllantirishga yordam beradi, balki butun dunyoga bo'lgan muhabbatni rivojlantiradi.

Tug'ilgandan ikki yoshgacha bolaning asosiy e'tibor obyekti ona va boshqa yaqin bo'lgan kattalardir, shuning uchun bu davrda chet tilini o'rganish maqbul emas. Bu vaqtda chaqaloq dunyo bilan endigina tanishib va uning nutqi endigina tug'ila boshlaydi. Biroq, uch-to'rt yoshdan boshlab diqqat boshqa odamlarga yo'naltirila boshlaydi. Bolalar atrofdagi kattalarga qiziqishadi va ular, ayniqsa, tengdoshlari bilan muloqotga qiziqishadi. Ushbu davrda bolalar birgalikdagi o'yin faoliyatiga intilishadi. Nutqni rivojlantirish sezilarli yutuqlarga erishmoqda: so'z boyligi sezilarli darajada oshadi, fonemik eshitishning rivojlanishini ko'rsatadigan turli xil qo'shiqlar, qofiyalar, she'riy asarlarga qiziqish kuchayadi. Ko'rib turganimizdek, bu o'zgarishlar chet tilini muvaffaqiyatli o'rganish uchun juda muhim shartlardir.

Bundan tashqari, ushbu yosh davrida maktabgacha yoshdagi bolalarda yangi narsalarni bilishning asosiy usuli bu o'yin. O'yin maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bola hayotida ta'lim va rivojlanishning asosiy vositasidir. O'yinda o'zini anglay olgan bolalardan muvaffaqiyatli, o'zini o'zi ta'minlaydigan, baxtli, yetuk va o'ziga ishongan kattalar o'sadi.

O'yin jarayoni bolaning miyasi rivojlanishida katta ahamiyatga ega. O'yinning mohiyati shundaki, bu maqsad natija bo'lmagan faoliyatdir. Va aynan shu narsa miyaga kerak-turli xil his-tuyg'ular, rollar, natijaga yo'naltirilmagan barcha narsalar bilan shug'ullanish. Ishda natija har doim muhimdir va muammolardan biri shundaki, natijaga yo'naltirish zamonaviy dunyoda bolalar hayotiga erta va erta kiradi. Va haqiqiy erkin o'yin xavf ostida.

Shunday qilib, xulosa shuki, har qanday ta'lim, shu jumladan chet tilini o'qitish qat'iy ravishda o'yin orqali, o'yin tarzida taqdim etilishi kerak.

Adabiyotlar:

1. 2021-yil 19-maydagi "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-5117-son qarori

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 19.05.2021 yildagi 312-son

3. Ushinskiy K.D. Pedagogik hikoyalar: B 6 т. T. 2. Tuzuvchi. C.Ф.Егоров. M.: Педагогика, 1998. 120-133 b

4. https://incrussia.ru/news/bilingual-more-attentive/

5. https:// Соколова Ю.В. Особенности иноязычного речевого развития дошкольников // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 3. ;

6. Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 3. ;www. cnbc. com/2021/01/22/growing-up-bilingual-can-improve-attentiveness-efficiency-study.html

РЕЗЮМЕ

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda chet tillarida nutq faolligini rivojlantirish yo'llari keng ko'lamli taxlil qilinib, yosh avlodni maktabgacha ta'lim bosqichidan chet tillariga qiziqtirib o'qitilishining

uzluksiz ta’lim tizimida muxim o’rin egallashi va chet el olimlarining chet tillarini o’rganishga bo’lgan qarashlari haqida e’tirof etildi. Qolaversa O`zbekiston Respublikasida qabul qilinayotgan ta’lim tizimida chet tillarini rivojlantirishga qaratilgan farmon va qarorlar bunga yaqqol misoli ekanligi keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье был проведен обширный анализ путей развития речевой активности на иностранных языках у детей дошкольного возраста, отмечено важное место в системе непрерывного образования обучения подрастающего поколения с дошкольного этапа интересу к иностранным языкам, а также взгляды зарубежных ученых на изучение иностранных языков. Кроме того, указы и постановления, направленные на развитие иностранных языков в системе образования, принимаемые в Республике Узбекистан.

SUMMARY

The article carried out an extensive analysis of the ways of developing speech activity in foreign languages in preschool children, noted the important place in the system of continuing education of teaching the younger generation from the preschool stage to interest in foreign languages, as well as the views of foreign scientists on the study of foreign languages. In addition, decrees and resolutions aimed at the development of foreign languages in the education system adopted in the Republic of Uzbekistan.

BOSHLANG‘ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA TAYANCH TUSHUNCHALARDAN FOYDALANISH -O‘QUVCHILARNING FIKRLASH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Mamadaliyeva N. B.
ADPI Maktabgacha ta’lim kafedrasi katta o’qituvchisi

Tayanch so‘zlar: matematik tushuncha, boshlang‘ich tushuncha, ta’rif, yig‘indi, ayirma, ko‘paytma, bo‘linma, tenglama, tenglamaning ildizi, ayiriluvchi, kamayuvchi, ko‘paytuvchi, bo‘linuvchi, bo‘luvchi.

Ключевые слова: математическая концепция, основная концепция, определение, сложение, вычитание, умножение, деление, уравнение, корень уравнения, вычитатель, вычитатель, множитель, делитель, получатель деления.

Key words: mathematical concept, elementary concept, definition, addition, subtraction, multiplication, division, equation, root of an equation, subtractor, reducer, multiplier, divisor, divisor.

Kirish. So‘ngi yillarda fan va texnikaning jadal suratlar bilan taraqqiy etib borayotganligi Respublikamizda ta’lim tizimini rivojlangan mamlakatlar ta’lim tizimidan mutlaqo qolishmaydigan qilib yangilashni taqozo etdi. Qo‘yilgan bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida 2020-yil yangi taxrirdan “Ta’lim to‘g‘risidagi qonun” qabul qilindi xamda bugungi kunda uning ijrosi bo‘yicha bir qator ishlar olib borilmoqda. Yangi qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun” ning asosiy maqsadi respublikamizda rivojlangan mamlakatlarda tayyorlanayotgan mutaxassislardan mutlaqo qolishmaydigan, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan. Bunday mutaxassislar oliy o‘quv yurtlarida tayyorlansada, unga zamin, asosan umumiy o‘rta ta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflaridan boshlab yaratiladi. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinflarda fanlarni o‘qitishga katta ahamiyat berilishi kerak. Agar o‘quvchilar boshlang‘ich sinflarda o‘qitiladigan fanlarni qanchalik puhta o‘zlashtirsalar, ular kelgusida yuqori sinflarda va oliy o‘quv yurtlarida qiynalmaydilar. Boshlang‘ich sinflarda o‘qitiladigan fanlar ichida matematika fani muxum ahamiyatga ega.

Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida davlat ta’lim standartlarining ikkinchi avlodi joriy etilishi munosabati bilan boshlang‘ich

sinflarda matematikani o‘qitishni yanada rivojlantirish masalasi kun tartibidagi dolzarb masalalardan biriga aylandi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida matematikadan sifatli va samarali ta’lim berish, birinchi navbatda, uni insonparvarlashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan faol innovatsion jarayonlarni amalga oshirish bilan harakterlanadi. Bu vazifani mukammal amalga oshirish matematika o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatga qay darajada tayyor ekanligiga bog‘liq. Chunki bugungi kundagi o‘qituvchi turli hil ta’lim sharoitiga o‘quv jarayonini oldindan bashorat qila bilish, loyixalashtirish va uni amalga oshirishda turli xildagi interfaol usullardan foydalana olish malakalariga ega bo‘lishlari kerak.

Qo‘yilgan bu vazifalarning dolzarbligi va uni bajarilishi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 aprel PF-5712 sonli “O‘zbekiston Respublikasi halq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risi” dagi Farmonning bajarilishi yo‘lidagi qadam bo‘ladi.

Respublikamiz prezidenti o‘z ma’ruzalarida ilm – fanga alohida urg‘u berib “Eng katta boylik, bilim – ma’rifat, ilmsizlik esa qashshoqlikdir” deb ta’kidladi va boshlang‘ich ta’limni binoning poydevori bilan taqqosladi.

Boshlang‘ich ta’limni bilimlar poydevori deyilishi bejiz emas. Boshlang‘ich sinflardagi matematika ta’limi o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda va rivojlantirishda muxim omil bo‘lib hisoblanadi hamda ularni o‘z fikrlarini mustaqil bayon qilish, egallagan bilimlarini o‘z faoliyatlarida qo‘llash hamda ta’limning keyingi bosqichlarida davom ettirishlari uchun zarur bo‘ladigan tayyorgarligini ta’minlashga hizmat qiladi. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinflarda o‘qituvchi asosiy e’tiborini o‘quvchilarga matematikadan sifatli ta’lim berishga qaratishi zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Biz matematik ta’lim deyilganda matematika o‘qituvchisi bilan o‘quvchilar orasidagi ongli va aniq maqsadga tomon yo‘naltirilgan bilishga doir faoliyatni tushunamiz. Matematik ta’lim o‘z oldiga uchta maqsad qo‘yadi:

1) O‘quvchilarga dastur asosida o‘rganilishi zarur bo‘lgan bilimlar tizimini berish;

2) Matematik bilimlarni berish orqali o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish;

3) Egallangan bilimlarni amalda qo‘llashga o‘rgatish.

Ta’lim jarayonida bu uch maqsad amalga oshishi uchun o‘qituvchi o‘quvchilarga har bir o‘rgatilayotgan matematik tushunchani psixologik, pedagogik va didaktik qonuniyatlar asosida makammal tushuntirishi kerak.

Buning natijasida o‘quvchilar ongida bilish deb ataluvchi psixologik jarayon hosil bo‘ladi.

Falsafa kursidan ma’lumki, bilish jarayoni “Jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga demakdir”. Bundan bilish jarayoni tafakkur qilish bilan bog‘liq ekanligi kelib chiqadi. “Tafakkur inson ongida ob’ektiv olamning aktiv aks etishi demakdir”.

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda bilish jarayoni ikki xil bo‘ladi:

1) Hissiy bilish (sezgi, idrok, tasavvur);

2) Mantiqiy bilish (tushuncha, xukm va xulosa).

Xar qanday mantiqiy bilish hissiy bilish orqali amalga oshadi. Shuning uchun ham har bir o‘qitilayotgan matematik ob’ektdagi narsalar seziladi, abstrakt nuqtai-nazardan idrok va tasavvur qilinadi so‘ngra ana shu o‘rganilayotgan ob’ektdagi narsa to‘g‘risida ma’lum bir matematik tushuncha hosil bo‘ladi. Masalan, S.Alixonov tushunchaga “Matematik ob’ektdagi narsalarni asosiy xossalarini aks ettiruvchi tafakkur formasiga matematik tushuncha deyiladi” deb ta’rif beradi.

Har bir matematik tushuncha o‘zining ikki tomoni bilan, ya’ni mazmuni va hajmi bilan harakterlanadi. Tushunchaning mazmuni, shu tushunchani ifodalovchi asosiy xossalar to‘plamidan iborat bo‘ladi.

Barcha fanlarda bo‘lgani kabi matematikada ham ta’riflanadigan va ta’rifsiz qabul qilinadigan tushunchalar mavjud. Son, to‘plam, nuqta, to‘g‘ri chiziq, tekislik tushunchalari ta’riflanmaydigan matematik tushunchalardir. Ularni odatda boshlang‘ich tushunchalar deb ataladi. Maktab matematika kursida matematik tushunchalar ikki xil usulda kiritiladi:

1) Aniq – induktiv usul. Bunda o‘quvchilar dastlab o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajargan holda o‘rganilayotgan tushunchaning umumiy xossalarini aniqlaydilar, so‘ngra o‘qituvchi raxbarligida ta’rifni mustaqil holda tuzishga harakat qiladilar. Yangi tushunchani kiritishning bu usulidan quyi sinflarda ko‘proq foydalanish samaraliroq bo‘ladi. Induktiv usul yordamida tushunchalarni kiritish jarayonida muammoli vaziyatlar hosil bo‘ladi va buning natijasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari shakllanadi.

2) Abstrakt-deduktiv usul. Bu usulda o‘rganiladigan matematik tushuncha uchun ta’rif tayyor holda oldin o‘rganilgan tushunchalarni qo‘llash bilan yechiladigan topshiriqlar yordamida tushuntirilmasdan kiritiladi. Bu usuldan asosan yuqori sinflarda foydalaniladi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘rganiladigan matematik tushunchalarni to‘rtta guruxga bo‘lish mumkin.

1-gurux. Bu guruxda sonlar va ular bilan bajariladigan amallar kiritiladi. Ular son, raqam, qo‘shish, qo‘shiluvchi, yig‘inda, ayirish, kamayuvchi, ayiriluvchi, ayirma, ko‘paytirish, ko‘paytma, bo‘linuvchi, bo‘luvchi, bo‘linmalardan iborat.

2-gurux. Bu guruxga algebraik tushunchalar kiritiladi. Ular ifoda, sonli ifoda, o‘zgaruvchili ifoda, tenglama, tensizlik va boshqalardan iborat.

3-gurux. Bu guruxga geometrik tushunchalar kiritiladi. Ular to‘g‘ri chiziq, nur, kesma, uchburchak, to‘rtburchak, to‘g‘ri to‘rtburchak, kvadrat, aylana, doira va xokazolardan iborat.

4-gurux. Bu guruxga miqdorlar va ularni o‘lchash bilan bog‘liq kattaliklar kiritiladi. Ular uzunlik o‘lchovlari (millimetr, santimetr, detsimetr, metr, kilometr), og‘irlik o‘lchovlari (gramm, kilogramm, tonna), vaqt o‘lchovlari (sekund, minut, soat) dan iborat.

Boshlang‘ich sinflarda matematika kursida o‘rganiladigan tushunchalarga ta’rif berilmaydi. Ular asosan misollar yordamida tushuntiriladi. Shunday tushunchalar borki, ular birinchi sinfda o‘rganilsada, keyinchalik boshqa sinflarda, hatto yuqori sinflarda, ba’zilari esa oliy o‘quv yurtlari matematika kursida ham takrorlanadi. Masalan, son tushunchasi, natural son tushunchasi, to‘plam tushunchasi,tenglama va tengsizlik tushunchasi va xokazolar shular jumlasidandir. Boshlang‘ich sinflar matematika kursida o‘rganiladigan matematik tushunchalarni sinflar bo‘yicha bo‘lish masalasi I.N.Antilov va L.S.Shvatsburdlar tomonidan ilgari surilgan.

Yuqorida biz matematik tushunchalarni ikki guruhga , ya’ni ta’riflanadigan va ta’rifsiz qabul qilinadigan tushunchalarga bo‘ldik. Ta’riflanadigan matematik tushunchalar ichida shunday tushunchalar borki, ular deyarli butun kurs davomida uchraydi va ulardan boshqa tushunchalarning mohiyatini ochib berishda tizimli foydalaniladi. Bunday tushunchalarni odatda tayanch tushunchalar deb ataladi.Tayanch tushunchalarga misol sifatida boshlang‘ich matematika kursidan yig‘indi, ayirma, ko‘paytma, bo‘linma, kasr, natural son, tenglama, tengsizlik, burchak, to‘rtburchak va hokazolarni, yuqori sinflar matematika kursidan esa funksiya, sonli ketma-ketlik, sonli ketma-ketlikning limiti, funksiyaning limiti, uzluksizlik, hosila, differensial, integral, differensial tenglama va hokazolarni keltirish mumkin.

Natijalar va muhokama. Matematik ta’limni amalga oshirishda tayanch tushunchalardan tizimli foydalanish asosida o‘quvchilarning, ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi va keyinchalik yuqori sinflarda, xatto oliy o‘quv yurtlarida matematikani puxta o‘rganishlari uchun zamin yaratiladi.

Shuning uchun ham biz ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda matematikani o‘qitish jarayonida tayanch tushunchalardan qanday foydalanish mumkinligi haqidagi tajribalarimizni bayon qilamiz.

Ma’lumki, hozirgi kunda o‘quvchilar birinchi sinfdanoq tenglamani yechishadi.Ammo u yerda tenglamadagi xarfni o‘zgaruvchi son deb emas, balki noma’lum son deb aytishadi. Tenglamaning ildizi tushunchasi ham keyinroq kiritiladi.Tenglamadagi xarf o‘rniga turlicha qiymatlar qo‘yish mumkin. Bunda, ba’zan to‘g‘ri tengliklar, ba’zan esa noto‘g‘ri tengliklar hosil bo‘ladi.

Xarf (noma’lum)ning berilgan tenglikni to‘g‘ri tenglikka aylantiradigan qiymatlari tenglamaning ildizlari deyiladi. Masalan, 9+x=14 tenglamadagi x o‘rniga o‘quvchilar 0,1,2,3,4 larni qo‘yib natijada to‘g‘ri tenglik hosil bo‘lmasligini tushunadilar. x o‘rniga 5 sonini qo‘yganda to‘g‘ri tenglik hosil bo‘lishini ko‘radilar. Demak, 5 soni berilgan tenglamaning ildizi ekanligiga ishonch hosil qiladilar. Bu tenglama qo‘shiluvchilardan biri va yig‘indi ma’lum bo‘lganda, ikkinchi noma’lum qo‘shiluvchini topishga doirdir. Xuddi shunday x·x=36 tenglamada 0,1,2,3,4,5 sonlari tenglamaning chap tomonida 36 dan kichik natija beradi, ya’ni bu holda noto‘g‘ri tengliklar hosil bo‘ladi. x o‘rniga 6 soni qo‘yilganda esa to‘g‘ri tenglik hosil bo‘ladi, ya’ni 6·6= 36. Agar x o‘rniga 6 dan katta sonlar qo‘yilsa, tenglamaning chap tomonida 36 dan katta sonlar hosil bo‘ladi. Demak, tenglamaning faqat bitta ildizi bor. Bu kabi misollar yordamida o‘quvchilarda tenglamaning ildizi tushunchasi shakllantiriladi. Agar o‘quvchi tenglamaning ildizi nima ekanligini yaxshi tushunsa, u eng sodda tenglamalarni ildiz tanlash usuli bilan yecha oladi.

Ayirish va bo‘lish amallari bilan bog‘liq bo‘lgan tenglamalarni yechishda tanlash usuli biroz qiyinchilik tug‘diradi. Shuning uchun bu hollarda, xatto qo‘shish va ko‘paytirish amallari bilan bog‘liq tenglamalarda ham ularning ta’riflaridan foydalanish, ya’ni, amallarda qatnashayotgan komponentalardan biri noma’lum bo‘lganda uni topish qoidasidan foydalanish qulay bo‘ladi. Quyida bularga misollar keltiramiz:

1.Tenglamani yeching: 32+x=49.

Yechish: Bu tenglama yig‘indiga doir tenglama bo‘lib, unda qo‘shiluvchilardan biri noma’lum. Bunda quyidagi qoidani qo‘llash qulaydir.

1-qoida. Noma’lum qo‘shiluvchini topish uchun yig‘indidan ma’lum qo‘shiluvchini ayirish kerak.

Bu qoidaga asosan x=49-32, ya’ni x=17.

2. Tenglamani yeching: 1) 65-x=32; 2) x-39=24.

Yechish: 1) Bu tenglamada ayiriluvchi noma’lum. Bunda quyidagi qoidadan foydalaniladi:

2-qoida. Noma'lum ayiriluvchini topish uchun kamayuvchidan ayirmani ayirish kerak.

Bu qoidaga asosan x=65-32,ya'ni x=33.

2) x-39=24 tenglama yechilsin.

Yechish: Bu tenglamada kamayuvchi noma'lum. Bunda quyidagi qoidadan foydalaniladi.

3-qoida. Noma'lum kamayuvchini topish uchun ayirmaga ayiriluvchini qo'shish kerak.

Bu qoidaga asosan x=39+24,ya'ni x=63.

3. Tenglamani yeching: 6x=78.

Yechish: Bu tenglamada ko'paytuvchilardan biri noma'lum. Bunda quyidagi qoidadan foydalaniladi.

4-qoida. Noma'lum ko'paytuvchini topish uchun ko'paytmani ma'lum ko'paytuvchiga bo'lish kerak.

Bu qoidaga asosan x=78:6,ya'ni x=13.

4.Tenglamani yeching: 1) 126:x=21; 2) x:12=13.

Yechish: 1) Bu tenglamada bo'luvchi noma'lum.Bunda quyidagi qoidadan foydalaniladi:

5-qoida. Noma'lum bo'luvchini topish uchun bo'linuvchini topish uchun bo'linuvchini bo'linmaga bo'lish kerak.

Bu qoidaga asosan x=126:21,ya'ni x=6.

2) Bu tenglamada bo'linuvchi noma'lum. Uni yechish uchun quyidagi qoidadan foydalaniladi:

6-qoida. Noma'lum bo'linuvchini topish uchun bo'linuvchini bo'linmaga ko'paytirish kerak.

Bu qoidaga asosan x=12·13,ya'ni x=156.

Bu yerda ko'rib o'tilgan tenglamalarni yechish jarayonida foydalanilgan qoidalarni o'quvchilar yod olishlari shart emas. Lekin bu qoidalarni yetarlicha misollar yordamida o'quvchilar ongida mustaxkam o'rin egallashini ta'minlash kerak. Bu vazifa amalga oshirilgach, noma'lum qo'shiluvchi, ayriluvchi, kamayuvchi, ko'paytuvchi, bo'linuvchi, bo'luvchini topish qoidalarini ikki marta qo'llashni talab qiluvchi tenglamalarni yechishga o'tish mumkin. Quyida ularga misollar keltiramiz:

5. 85-(x+15)=60 tenglamani yeching.

Bu tenglamani o'quvchilar bilan savol-javob shaklida yechishga xarakat qilamiz. U quyidagicha bo'lishi mumkin.

Tenlamaning chap va o'ng tomonlarini ko'rsating. Tenglamaning o'ng qismida noma'lum bormi? Tenglamaning chap qismida qanday ifoda bor?

Kamayuvchini ko‘rsating. U ma’lummi? x ning qiymatini birdaniga topish mumkinmi? Oldin nimani topish kerak? Noma’lum ayriluvchi qanday topiladi?

O‘quvchilar qavs ichida turgan ifodani ayriluvchi deb aytadilar va uni topish qoidasini aytadilar va quyidagini topadilar.

x+15=85-60, x+15=25

Bunda x noma’lum qo‘shiluvchi ekanligini aytadilar va undan ilgari ko‘rilgan qoidani qo‘llab

x=25-15,ya’ni x=10

ni topadilar.

6. 59+(x-12)=85 tenglama yechilsin.

Yechish: Yuqoridagidek mulohazalar yuritib, dastlab x-12=85-59, ya’ni x-12=26 ni topadilar. Bundan esa x=26-12,ya’ni x=14 ni topadilar

7. 420:(160-1000:x)=12 dan x topilsin.

Yechish: Qavs ichidagi ifoda noma’lum qatnashgan ifodadir. Shuning uchun yuqorida ko‘rib o‘tilgan qoidaga ko‘ra uni topiladi. Ya’ni,

160-1000:x=420:12,yoki 160-1000:x=35.

Bu yerdagi noma’lum qatnashgan ifodani ayriluvchi deb qarab uni topiladi.

1000:x=160-35,ya’ni 1000:x=125

Bu yerdan noma’lum bo‘luvchi x ni topish uchun ma’lum qoidadan foydalanamiz. Unga asosan,

x=1000:125,ya’ni x=8.

Xulosa. Bu yerda tenglamalar mavzusi misolida qo‘shiluvchi, yig‘indi, kamayuvchi, ayriluvchi, ayirma, bo‘luvchi, bo‘linma, bo‘linuvchi, tenglama kabi tayanch tushunchalardan foydalanildi. Bunday ko‘rinishdagi tenglamalarni yechish jarayonida o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. Ularning bir qator tayanch matematik tushunchalar bo‘yicha bilimlari yanada mustaxkamlanadi hamda ularda keyingi sinflarda uchraydigan tenglamalarni yechish malakalari rivojlanadi, va pirovard natijada talim samaradorligi ortadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712 sonli Farmoni (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2019 No. PF-5712)

2. O’zbekiston‖ Respublikasining 2020 -yil 23-sentabrdagi 637-sonli‖, Ta’lim to’g’risida‘gi qonuni (Law of the Republic of Uzbekistan dated September 23, 2020 No. 637 on Education)

3. Ю.М.Колягин “Математика ўқитиш методикаси” М.,1980 й. (Yu.M. Kolyagin «Methodology of teaching mathematics» M., 1980.)

4. S.Alixonov “Matematika o‘qitish metodikasi” T.: “O‘qituvchi” 2008.-357 b. (S. Alikhanov «Methodology of teaching mathematics» T.: «Teacher» 2008.-357 p.)

5. И.Н.Антипов, Л.С.Шварцбург “Символы, обозначения и понятия школьного курса математики” М.: “Просвешение”,1978.-63 с. (I.N. Antipov, L.S. Shvartsburg «Symvoly, oboznacheniya i ponyatiya shkolnogo kursa mathematiki» M.: «Prosveshenie», 1978.-63 p.)

6. Н.Я.Виленкин ва бошқ. “IV синфда математика” Т.: “Ўқитувчи”, 1973.-270б. (N. Ya. Vilenkin et al. «Mathematics in class IV» T.: «Teacher», 1973.-270p.)

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflar matematika kursida uchraydigan va o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda asosiy omil bo‘lgan tayanch matematik tushunchalar va ulardan o‘qitish jarayonida qanday foydalanish mumkinligi tenglamalar misolida bayon qilingan. Tenglamalarni yechish jarayonida o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. Ularning bir qator tayanch matematik tushunchalar bo‘yicha bilimlari yanada mustaxkamlanadi hamda ularda keyingi sinflarda uchraydigan tenglamalarni yechish malakalari rivojlanadi va pirovard natijada talim samaradorligi ortadi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье на примере уравнений описаны основные математические понятия, которые встречаются в курсе математики начальной школы и являются основным фактором развития мыслительных способностей учащихся, и то, как их можно использовать в учебном процессе. В процессе решения уравнений развиваются мыслительные способности учащихся. Их знание ряда основных математических понятий еще более укрепится, и у них разовьются навыки решения уравнений, которые встретятся в более поздних классах, и в конечном итоге повысится эффективность обучения.

SUMMARY

In this article, the basic mathematical concepts that are found in the elementary school mathematics course and are the main factor in the development of students’ thinking skills and how they can be used in the teaching process are described on the example of equations. In the process of solving equations, students’ thinking skills develop. Their knowledge of a number of basic mathematical concepts will be further strengthened, and they will develop the skills of solving equations that will be encountered in later grades, and ultimately, the effectiveness of education will increase.

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

ТАСВИРИЙ САНЪАТ ВА БАДИИЙ АДАБИЁТНИ ИНТЕГРАЦИОН ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎҚИТИШ

Абатов Ж. О.

Бердах номидаги Қорақалпоқ давлат университети ўқитувчиси

Таянч сўзлар: тасвирий санъат, адабиёт, интеграция, дарс, алоқадорлик, санъат асари, тарихий макон, замон ва тасвир алоқадорлиги, пейзаж, портрет, асар қаҳрамони

Ключевые слова: изобразительное искусство, литература, история, интеграция, урок, вовлечение, художественное произведение, историческое пространство, время и вовлечение образа

Key words: fine art, literature, history, integration, lesson, involvement, artwork, historical space, time and image involvement.

Кириш. Санъат асарларини ўрганиш ва ўргатиш тасвирий санъатнинг бош вазифаларидан ҳисобланади. Адабиёт фани адабий-бадиий асарларни ўқиб тушунишни ўргатганидек, тасвирий санъат ўқув предмети ҳам санъат асарини кўриш ва уни тушуниш, таҳлил қилишни талабага, мактаб ўқувчисига ўргатади. Уларда ҳар иккаласида ҳам мавзу, сюжет, ғоя, бадиий услуб, образлар, персонажлардан иборат бўлиб, асардаги воқеанинг даври, воқеаси ўз ифодасини топган бўлади.

Адабиёт ўқитишида ҳам кўргазмалилик принципидан фойдаланилганда, асосан, тасвирий санъат намуналарига мурожаат қилинади.Зеро, “юз маротаба эшитгандан бир маротаба курган афзалдир”– деган мақол хам бежиз эмас. Шу боисдан К.Д.Ушинский, –“расмни кўрганда соқов ҳам тилга киради”, – деган эди. Тасвирий санъатни ўқитишда кўргазмалилик аҳамияти шунчалик юксакки, бу ўқув фанни ўқитишда бирор дарс кўргазмасиз ўтмайди. Бу фанда кўргазмасиз ўтилган дарс – дарс ҳисобланмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти “Тасвирий ва амалий санъат соҳаларида миллий меросимизни тиклаш, Камолиддин Беҳзоднинг бой ижодий меросини халқимизга тўла етказиш, соҳа ривожига катта ҳисса қўшган атоқли рассом ва халқ усталари хотирасини абадийлаштириш, ижодий йўналишда олий ўқув юртидан кейинги таълимни ташкил этиш, кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш ҳамда мамлакатимизда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн соҳаси самарадорлигини янада ошириш” га доир муҳим қарорни имзолаши тасвирий санъат соҳасининг

долзарблигини, унинг инсон руҳияти, маънавияти, тафаккури учун зарур эканини англатади.

Тасвирий санъатнинг муҳим хусусиятларидан бири – инсон учун фақат борлиқни, табиат ва жамиятдаги воқеа-ҳодисалар ва нарсаларни билдирибгина қолмай, одамларга янги билим, тасаввур ва тушунчалар бериб, маънавий бойитувчи, ижодий юксалишга бошловчи қудратли фактор бўлиб, хизмат қилади.Ёки бир сўз билаи айтганда, «Санъат, - В.Г.Белинский таърифича, – образли тафаккурдир»..

Б. Орипов тасвирий санъат намуналарини тушуниш бўйича кузатувлар олиб борганда қуйидаги ҳолат кузатилган.Ана шу образлар тасвирий санъатда ўзининг яққоллиги, ишонарлилиги, объективлиги, реаллиги билан одамларнинг ақлий фаолиятига тез ва аниқ таъсир кўрсатувчи восита бўлиб хизмат қилади. Аммо тасвирий санъат асарларини ҳамма ҳам тўғри тушунавермайди. Унинг бадиий жиҳатларини тўғри баҳолай олмайди. Бундай кишилар кўргазма залларига, музейларга кириб қолишса тезгина зерикиб қоладилар, Чунки бундай томошабин асарни мароқ билан тушуниб, кўролмайди, ҳис-ҳаяжон ва кучли эҳтирос билан таҳлил этолмайди.

Барча ўқув фанлари тасвирий санъат асарларидан фойдаланади. Аммо бironта фан ўқитувчиси санъат асарини яратилиши, ундаги мавзу, сюжет, ғоя, бадиийлик ҳақида тўлиқ маълумот бера олмайдилар. Шу боисдан бу расмларни нечта дарсда ўтилишидан қатъий назар, бу асарларни тасвирий санъат ўқитувчисини ўзи қайтадан таҳлил қилиб боради. Олий таълим муассасалардаги тасвирий санъат дарсларида санъат жанрларини таҳлили даврида ўқитувчи асосий эътиборни асарни ғоясига, рассомни бадиий услубига беради. Аммо санъат асарларини таҳлил қилишда, албатта, маълум система ва тартиб бўлиши керак. Рангларнинг рамзий маънолари ҳақида ҳам муайян тушунчаларга эга бўлиш лозим. Шунга кўра санъат асарларини таҳлил этишда:

1. Асарни муаллифи ҳакида маълумот берилади.

2.Асарни мавзуси бўйича суҳбат, асар мавзуга, унинг сюжети ва ғоясига жавоб бера оладими?

3.Асарни ғояси–асарда рассом ўзи тасвирлаган сюжет асосида қандай масалани, муаммони кўтариб чиққанлиги;

4.Асарни сюжети–бу асарда тасаввур этилган объект, воқеа ундаги нарсалар, манзара, одамлар ва ҳайвонот дунёси ёки бошқалар ҳақида тўғри, илмий маълумот берилади;

5.Асар яратилишидаги бадиийлик, бадиий услуб, ижодкорни санъат бўйича илми ва истеъдоди, малакаси ҳақида тушунча берилади;

6. Асарни яратилишидаги рассомни тадқиқот ишлари, материал тўплаши, умумлаштириши, қоралама, этюд эскизлар ҳақида маълумот берилади;

7. Асар тақдири– яъни асарни бугунги кундаги аҳволи, сақлаётган ўрни, унинг қайси кўргазмаларда намойиш этилгани ҳақида суҳбат боради.

Санъат асарини бундай таҳлили учун бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиси расм ишлашни, асарни яхши тушуниши ва уни бошқаларга тушунтира олишни билиши зарур.Бизнинг таълим муассасаларимизда малакали рассом-педагогларнинг етишмаслиги оқибатида санъат асарларини таҳлил этилмайди.Таҳлил этилса ҳам нотўғри, тўла бўлмаган ҳолда таҳлил этилади.Хуллас, санъат асарини яхши ўргатилмаслиги санъатимизни халқимиз орасига олиб киришда қийинчиликлар туғдирмоқда.Ҳали ҳозиргача ўзбек хонадонида санъат асарлари жуда кам кўринади.Улар санъат асарини олмайдилар ҳам. Бунинг асосий сабаби бизнинг мактабларимизда санъат асарларни яхши ўргатилмаслигидир. Шунга кўра таълим муассасасидаги тасвирий санъат хоналарига санъат асарлари репродукциялари қўйилади ва улардан кўргазмалари ташкил этилди.

Талабалар томонидан ўқиш учун тасвирий санъат асарларини мақсадли танлаш қуйидаги принциплар билан белгиланади:

- тасвирий санъат асарларининг бадиий-естетик қиммати;
- тасвирий санъат турлари ва жанрларининг хилма-хиллиги,
- халқ амалий санъатининг анъанавий турлари, халқ ижодиётида материалларга бадиий ишлов бериш технологиялари;
- эстетик идрок ва бадиий амалиётнинг бирлиги;
- ҳар бир гуруҳ учун ўқув мақсадларига мувофиқ, ўқитувчи

Тасвирий санъат дарсларида бадиий адабиёт намуналарида фойдаланган ҳолда талабага ўқув топшириқлари бериш мумкин. Бу икки муҳим фанни бир-бирига боғлайди. Масалан,

1-топшириқ. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида муаллиф Кумуш ва Отабек образларини сўз билан чизади. Сиз уни мўйқалам асосида таърифдан ҳосил бўлган тасаввурларингизга таяниб чизинг.

Кумушбибини қуйидагича таърифлайди: “…қуюқ жинггила кипрак остидаги тимқора кўзлари бир нуқтаға тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликға айланганда, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиф бурнининг ўнг

томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди”.

Бугун сунъий интеллект ҳам инсон портретини сўз билан ифодаланган таъриф асосида чизиб бермоқда, аммо қўлда ранг билан чизилган расм унга қараганда қиммат баҳоланади. Бунинг сабабини тушуниш учун тасвирий санъат намунларини тушуна олиш кўникмаси шаклланиши керак.

2-топшириқ. Отабек образини асардан келтирилган бадиий портрет асосида чизишга уруниб кўринг.

Асарда Отабек қуйидагича тасвирланади: «Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит».

Бадиий адабиётда муаллифлар пейзаж санъатидан ҳам унумли фойдаланади. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мемуар асарида жуда кўп учрайди.

3-топшириқ.Асарда Фарғона вилоятига берилган таърифдан фойдаланиб, унинг суратини чизинг.

“Бобурнома”да Фарғонага шундай таъриф берилган: “Фарғона кичик вилоятдир, ғалла ва меваси фаровон. Теварак-атрофи тоғлар билан ўралган, ғарбий тарафида, яъни Самарқанд ва Хўжанд томонида тоғ йўқ. Ушбу ёқдан бошқа ҳеч бир томондан қишда душман кела олмас”.

4-топшириқ.“Бобурнома”да Сайҳун дарёсига берилган таърифдан фойдаланиб, унинг расмини мўйқалам асосида чизиб кўринг.

“Сайҳун дарёси Хўжанд суви номида машҳур, у шарқу шимол тарафдан келиб, вилоятнинг ичи билан ўтиб, ғарб сари оқади; Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг (ҳозир Шоҳрухия сифатида машҳур) жанубий тарафидан ўтиб, яна шимолга бурилиб, Туркистон сари боради. Туркистондан анча қуйироқда бу дарё бутунлай қумга сингиб кетади, бироңта дарбга қўшилмайди”.

5-топшириқ.“Бобурнома”да Андижон сойиҳақида берилган таърифдан фойдаланиб, унинг расмини мўйқалам асосида чизиб кўринг.

Андижон сойига берилган таъриф эса қуйидагича: “Андижон сойи Ўш маҳаллалари ичидан ўтиб, Андижонга кириб боради. Бу сойнинг иккала томони ҳам боғлар билан обод. Боғлар шундайгина сойга туташиб кетган. Бинафшаси беҳад нафис бўлади. Оқар сувлари бор, баҳори жуда яхши бўлади. Кўп лола ва чечаклар очилади”.

6-топшириқ. Асарда Марғилонга берилган таърифдан фойдаланиб, унинг суратини чизинг.

Марғилоннинг таъриф эса шундай: “Яна бири Марғилондир. Андижоннинг ғарбида. Андижондан етти йиғочлик йўлда. Яхши шаҳарча, неъматларга бой: анори ва ўриги жуда кўп ва яхши”.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тасвирий санъат ва сўз санъати(адабиёт) бир-биридан ажралмайдиган, бири-иккинчисига илҳом берадиган, тўлдирадиган соҳалар, ўқув предметларидир. Уларни ўқитишда ҳам интеграцион ёндашиш энг тўғри ёндашув бўлди. Мўйқалам соҳибларига ёзувчи, шоирлар ва аксинча, шеър ва бошқа бадиий асарлар рассомларга бирор асар яратишга туртки бўлган ҳолатлар тарихда кўплаб учрайди. Шоирларнинг шеърий китобларига рассомлар махсус суратлар чизиб беради, шунда тасвирий санъат шеърни тўлдиради, тушунишга ёрдам беради.

Тасвирий санъат дарсларида бадиий адабиёт намуналаридан фойдаланиш бўлажак рассомларга илҳом беради. Янги асарларнинг бунёд бўлишига сабабчи бўлади. Машғулотларда бадиий асарлардаги тарихий шахслар, жойлар, нарсалар, ўсимликларга ёзувчи, шоирлар томонидан берилган таърифлар асосида расм чизиш бўйича ўқув топшириқлари ишлаб чиқилиб, синов машғулотларида ҳам фойдаланилса, бўлажак мутахассисларнинг кўникма ва малакаларини, иқтидорини, фантазиясини, тафаккур тарзини баҳолашга эришиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 апрелдаги “Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини янада оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4688-сон Қарори

2. Ушинский К.Д. Танланганпед.асарлар. Т. 1959 . 56-б.

3. Белинский Н.Г. Танланганасарлар. 3-том. М. 1948 й. 67-бет

4. Орипов Б. Тасвирий санъат ва уни ўқитиш методикаси. – Тошкент. 2004. 176 б.

5. Сокольникова Н.М. С597 Методика преподавания изобразительного искусства: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Н. М. Сокольникова. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 2012. — 256 с.,

6. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. –Тошкент. 2020.

7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Бобурнома. Мемуар. –Тошкент, 2021.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тасвирий санъат намуналарини талабаларга бадиий адабиёт материаллари асосида тушунтириш, уларга ҳар қандай санъат асарини тушунишга ўргатиш усуллари ҳақида фикр юритилади. Ҳар бир ҳодиса вақтга алоқадор бўлгани боис тасвирий санъат намуналари ҳам муайян даврни, тарихий ёки ижтимоий воқеани ифода этади, шу маънода бадиий-тарихий суратлар, минатюралар, ноёб расмларни тушунишда муайян санъат асари боғлиқ бўлган тарихни ёки умуман тарихий силсилани билиш ҳам талаб қилинади. Мақолада тасвирий санъат намуналарини тушунишда интеграцион ёндашувларни қўллаш масаласи таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье размышляется о том, как объяснить студентам примеры изобразительного искусства, научить их понимать любое произведение искусства. Поскольку каждое явление связано со вре-

менем, образцы изобразительного искусства также представляют определенный период, историческое или социальное событие, в этом смысле при понимании исторических картин, миниатюр, уникальных полотен также требуется знать историю, с которой связано конкретное произведение искусства, или исторический диапазон в целом. В статье анализируется проблема применения интегративных подходов к пониманию образцов изобразительного искусства.

SUMMARY

The article reflects on how to explain examples of fine art to students, teach them to understand any work of art. Since each phenomenon is associated with time, samples of fine art also represent a certain period, historical or social event, in this sense, when understanding historical paintings, miniatures, unique canvases, it is also necessary to know the history with which a particular work of art is associated, or the historical range as a whole.. The article analyzes the problem of the application of integrative approaches to the understanding of samples of fine art.

BADIIY KULOLCHILIK MASHG‘ULOTLARIDA TALABALARNING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Begijonov J.
Andijon davlat universiteti “Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: kulolchilik, kreativlik, naqqoshlik, qobiliyat, interfaol metodlar innovatsiya, ta’lim.

Ключевые слова: гончарство, творчество, живопись, умение, интерактивные методы, инновации, образование.

Key words: pottery, creativity, painting, ability, interactive methods, innovation, education.

Badiiy kulolchilik yo‘nalishi talabalarni yuqori bilimli, malakali o‘qituvchi bo‘lib etishishida juda katta rol o‘ynaydi. Badiiy kulolchilik mashg‘ulotlarida yuksak badiiylik milliy an’anani rivojlantirishga, undan foydalanish, undagi kreativ amaliyot uslublarini joriy etish, tabiiy material bilan ishlash, talabalarda qunt va chidam, qadriyat, xalq amaliy san’atining qiziqarli, o‘ziga xos turlariga jalb etish maqsadga muvofiqdir. O‘rta asr badiiy kulolchiligini o‘rgangan talabalar an’anaviy lagan, guldon va yangi shaklli bezak idishlar, portretlar, sovg‘a buyumlar yaratadilar. Ularni bezashda o‘simliksimon naqshlar bilan bir qatorda xayvon shakllari va yozuvli tasvirlardan mohirona foydalanadilar. Sopol material va bo‘yoqlarni o‘rganish yilidagi izlanishlar samarasi sifatida bir qator asarlar maydonga keladi.

Badiiy kulolchilik sharqning eng qadimiy va navqiron san’atidir. Kulolchilik qora loydan mo‘‘jizakor go‘zallik yaratgan SHarqning eng qadimiy va navqiron san’atidir. Bu qora loy sahovat va halollik ehtiyojini o‘z zimmasiga olgan farovonlik, to‘kinlik, rizq–ro‘zi, go‘zallikni eng oliy ko‘rinishi san’atining zaminidir.

Kulolchilik bilan dunyodagi barcha xalqlar shug‘ullanadi. Ular o‘ziga xos tomonlari bilan bir–biridan farq qiladi. O‘zbek badiiy kulolchiligi uzoq tarixga, ajoyib an’analar, shakl, mazmun, ijodiy jarayon va o‘ziga xos uslubga ega. Sopol buyumlar sodda bo‘lsa-da, uning ko‘rinishi qismlarining aniqligi, mutanosibligi, saqlanishi, naqshlarning badiiy joylashishi, shakl va

mazmunning birligi, uyg‘unligi o‘zbek kulollarini jahonga tanitib kelmoqda. Kulolchilik hunari loydan piyola, kosa, tovoq, ko‘za kabilarni tayyorlaydigan soha bo‘lib, u uzoq tarixga ega. Maxsus tuproqni o‘ta qizdirganda toshsimon bo‘lib pishishini, undan har xil idishlar tayyorlashni odamlar juda qadimdan bilganlar. Ular avval loydan idishlar yasab, gulxanda qizdirib pishirganlar.

Tuproq jahonning hamma erlarida bo‘lgani uchun kulolchilik keng tarqalgan bo‘lib, dastlab bu hunar bilan ayollar shug‘ullanganlar. Kulolchilik tarixi miloddan avvalgi 3 ming yillikning boshlarida ixtiro qilingandan keyin kulolchilik bilan erkaklar shug‘ullana boshlaganlar. Keyinchalik loydan yasalgan idish–tovoqlarni maxsus o‘choq hamda xumdonlarda pishirganlar.

Neolit davrida idishlarning tagi uchlik qilib yasalib erga sanchib qo‘yilgan. Enolit davrida esa SHarq mamlakatlarida hamda qadimgi Gretsiyada nafis kulolchilik idishlari rivoj etgan va me’morchilikda sopoldan foydalana boshlashgan. VIII-XII asrlarda kulolchilik O‘rta Osiyoda yaxshi rivojlangan. Buni Afrosiyob va O‘rta Osiyo mamlakatlaridan topilgan kulolchilik buyumlari isbotlab berdi. O‘sha davrda O‘rta Osiyo madaniyati tez sur’atda rivojlandi. YAngi ko‘tarilish davri bo‘ldi. Ko‘pgina olim, yozuvchi va mutafakkirlar etishib chiqdi.

VIII—XII asrlarda kulolchilik O‘rta Osiyoda yaxshi rivojlangan. Buni Afrosiyobda va O‘rta Osiyoning boshqa erlarida topilgan kulolchilik buyumlari isbotlab berdi. O‘sha davrda O‘rta Osiyo madaniyati tez sur’atlar bilan rivojlandi. YAngi ko‘tarilish davri bo‘ldi. Ko‘pgina olim, yozuvchi va mutafakkirlar, ya’ni Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Firdavsiy, Ro‘dakiylar etishib chiqdi. Butun dunyoga mashhur bo‘lgan me’morchilik yodgorliklari bunyod etildi. Buxoroda Ismoil Somoniy maqbarasi qurildi.

XIII asrda mo‘g‘ullar bosqinchiligi oqibatida Buxoro, Samarqand, Urganch, Mavr, Balx yong‘in ostida qoldi. Oqibatda kulolchilik san’ati rivojiga putur ketdi. XIV asrdan boshlab O‘rta Osiyo hududida kulolchilik tez sur’atlar bilan rivojlandi. A.Temur kulolchilik amaliy san’atini rivojlantirishda juda katta xizmat qildi. Bosib olingan joylardan ustalarni olib kelib, ular uchun rastalar ochtirdi. Mashhur go‘zal, nafis binolar, qasrlar, saroylar qurdirdi. Amir Temur vafotidan so‘ng o‘zaro ichki janglar oqibatida Temuriylar xonligida markazlashgan xonlik kuchsizlanib ketdi.

Natijada Buxoro, Xiva, Qo‘qon xonliklari paydo bo‘ldi. O‘rta Osiyoda bir necha feodal davlatning bunday ajralishi natijasida o‘zaro aloqa susayib ketishiga sabab bo‘ldi. SHuning uchun ham kulolchilik turli erlarda turlicha rivojlandi. XIX asrga kelib kulolchilik mamlakatlari tashkil bo‘la boshladi. O‘rta Osiyoda suvga bo‘lgan ehtiyoj katta bo‘lgani uchun sopol idishlarni tez

sur’atlar bilan ishlab chiqarishga ehtiyoj sezildi. Asrlar osha ularning shakli va bezagi nafislashib bordi. Ustalar turli-tuman kulolchilik buyumlarini yasashdan tashqari ularni yuksak did bilan bezay boshladilar.

XIX asrda arzon baho chinni ishlab chiqarilishi va Rossiyadan chinni idishlarni ko‘plab olib keltirilishi O‘rta Osiyo hududida sopol buyumlar ishlashni birmuncha pasaytirib yubordi. Lyokin arzon sopol idishlarni me’morchilikda keng foydalanilishi kulolchilikning rivojlanishiga to‘sqinlik qila olmadi.

XIX asrda O‘rta Osiyoda tojik va o‘zbek xalqlari o‘rtasida kulolchilik juda keng rivojlanib G‘ijduvon, Panjikent, Samarqand, SHahrisabz, Toshkent, Rishtonda kulolchilik markazlari paydo bo‘ldi. Ular sopol idishlarini sirlab bezatishning o‘ziga xos uslublarini vujudga keltirdilar. Ayniqsa, ishlab chiqarilayotgan kulolchilik mahsulotlarining sifatliligi, chiroyliligi, naqshlarining nafis va ta’sirchanligi bilan shuhrat qozondilar. 1930 yilda Toshkentda eksperimental kulolchilik va Samarqandda kulolchilik ustaxonalari ochildi. 1932 yilda Toshkentda o‘quv-ishlab chiqarish ustaxonasi tashkil etilib u erda xalq amaliy san’ati ustalari, shu qatori kulollar tayyorlaydigan kurslar tashkil etildi (1943 yilda SHahrisabzda o‘quv-ishlab chiqarish badiiy kombinati ishga tushdi). Kulolchilik sir-asrorlarini mashhur kulollar yoshlarga sitqidildan o‘rgatdilar. Bular rishtonlik Uzoq SHermatov, Xolmat YUnusov, g‘ijduvonlik Muhammad Siddiq, Usmon Umarov, toshkentlik Turob Miraliev, shahrisabzlik Rustam Egamberdiev, Karim Hazratqulov va boshqalar edi.

Hozirgi kunda kulolchilik faniga yanada e’tibor kuchaymoqda. Poytaxtimizning barcha qo‘shimcha ta’lim muassasalarida to‘garaklar ishlab turibdi. O‘zbekiston Badiiy Akademiyasiga qarashli Respublika rassomlik kollejida, K.Behzod nomidagi rassomchilik va dizayn institutida, Nizomiy nomli TDPU “San’at” fakultetining amaliy san’at kafedrasida bu fan sirlari talabalarga o‘rgatilib kelmoqda. Bu ustalar yaratgan kulolchilik san’at asarlari ham muzeylardan joy olishiga ishonchimiz komildir.

Rishton O‘zbekistondagi sirlangan sopol buyumlari ishlanadigan eng mashhur va qadimiy markazlardan biri. XIX asr oxiri XX asr boshlarida aholisining deyarli hammasi kulollardan iborat edi. Farg‘ona vodiysidagi barcha kulolchilik markazlari azaldan Rishton kulolchilik ta’siri ostida bo‘lgan. Ushbu tumanda har qanday turdagi buyumlarni yasash uchun yaroqli bo‘lgan, alohida navli kulolchilik gilining mavjudligi bunga asos bo‘la oladi.

Qizg‘ish-sarg‘ish rangli ajoyib gil Rishtonning deyarli butun hududida 1–1,5 m chuqurlikda qatlam bo‘lib joylashgan. Gilning yaxshi sifatliligi mahalliy ustalarning uni O‘zbekistonning boshqa tumanlaridagi kulollardan farqli ravishda oldindan tozalab, boshqa turdagi tuproqlarga aralashmagan holda

ishlab chiqarishga jalb qilish imkonini beradi. Kulollar Rishton yaqinidagi tog‘lardan har xil bo‘yoqlar, kvarsli xum va olovbardosh gillarni qazib olishgan.

1960 yillarda yuqorida eslatib o‘tilgan moviy sopol buyumlari ishlab chiqariladigan an’anaviy markazlar barham topa boshladi. Ana shunday sharoitda San’atshunoslarning Butunittifoq konferensiyasi (Farg‘ona, 1974 yil) qabul qilingan moviy ishkorli sopol idishlari ishlab chiqarish an’analarini saqlab qolish haqidagi qarori amaliy ahamiyat kasb etdi. Ushbu qaror ustalarga ma’qul tushdi. Ular oldingi ishlab chiqarishga qaytib, buyumlarni bezashning an’anaviy shakllari va usullarini qayta tiklay boshladilar.

Keyingi 20 yil ichida Rishton sopoli an’anaviy badiiy va texnologik usullar asosida yana qayta tiklandi. Ishqorli sir tayyorlash ham yo‘lga qo‘yildi. Rishton sopolchiligining mahalliy badiiy xususiyatlari ko‘p jihatdan buyumlarga naqsh berilishida ko‘zga tashlanadi.

Kreativ shaxsni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulot – bu belgilangan xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxsni shakllantirish emas, balki to‘liq namoyon bo‘lishi uchun sharoit yaratish va shunga mos ravishda talabalar shaxsiyatining ijodiy funksiyalarini rivojlantirish. Ta’lim falsafasi kreativ yondashuvni mavzu toifalari, erkinlik, o‘z-o‘zini rivojlantirish, muloqotning yaxlitligi, shaxsning o‘zini namoyon qilish shakli sifatida o‘rganadi. Bizning tadqiqotimizda ushbu yondashuv pedagogika fani doirasida ta’limning maqsadi va mazmuni toifalari, dekorativ-amaliy san’atni o‘qitish usullari, xususan badiiy kulolchilik va ularga kiritilgan o‘ziga xos texnologiyalar, ta’lim jarayonining samaradorligini, talabaning kreativ kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan mezonlar orqali ko‘rib chiqiladi.

Shaxsning ushbu asosiy shaxsiy kompetensiyalari ularning rivojlanishini ta’minlaydigan pedagogik vositalarning ma’lum asosiy xususiyatlarini nazarda tutadi. Kreativ kompetensiyani rivojlantirish uchun ijodiy erkinlik va raqobatbardoshlik uchun sharoit yaratish kerak, refleksiv funksiya shaxs va unga ochiladigan madaniyat va san’at olami o‘rtasidagi o‘zaro muloqot sharoitida talab qilinadi va rivojlanadi. Kreativ shaxsga yo‘naltirilgan pedagogikaning mohiyati – sharoit, imkoniyat, tanlov maydonini yaratish va natijada shaxsning kreativ ehtiyojlarini namoyon etish va rivojlantirishdan iborat.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2023. – 43 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. www.lex.uz

3. Azimov I.M. O‘zbekiston naqshu nigorlari. T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987. - 142 b.

4. Bulatov S.S. O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati. – T.: Mehnat, 1991. – 384 b.

5. Bulatov M.S. Geometricheskaya garmonizatsiya v arxitekture Sredney Azii IX-XV vv.
6. Zohidov P.SH. Zeb ichra ziynat. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985. - 118 b.
7. Zohidov P.SH. Me’mor san’ati. – T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985. - 118 b.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada kulolchilik mashg’ulotlari jarayonida kreativlik, pedagog kadrlarning kreativ kompetentligini rivojlantirish, talabalarning innovatsion faoliyati, interfaol ta’lim, innovatsion ta’lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны факторы, развивающие креативность, творческую компетентность педагогов, инновационную деятельность учащихся, интерактивное обучение, инновационные образовательные и информационно-коммуникационные технологии, творческие способности учащихся на занятиях по гончарному делу.

SUMMARY

This article describes factors that develop creativity, creative competence of pedagogues, innovative activities of students, interactive education, innovative education and information and communication technologies, and creative abilities of students during pottery classes.

“USTOZ-SHOGIRD” AN’ANALARI VA UNGA TARIXIY VA ZAMONAVIY QARASHLAR

Ruziyev N. M.
Andijon davlat universiteti Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: ustoz-shogird, ta’lim, tadqiqot, bilim, ko‘nikma, zamonaviy ta’lim, ijtimoiy guruh, modellar, intellektual salohiyat, an’ana.

Ключевые слова: магистрант, образование, исследование, знание, умение, современное образование, социальная группа, модели, интеллектуальный потенциал, традиция.

Key word: master-student, education, research, knowledge, skill, modern education, social group, models, intellectual potential, tradition.

Ayni paytda mamlakatimiz ta’lim va ijtimoiy-madaniy sohadagi tub o‘zgarishlarga intilmoqda, bunga ehtiyoj fikrlash, maqsadlarni belgilash va harakatlar shakllarining o‘zgarishi, shuningdek, iqtisodiy sektorning istiqbollari bilan bog‘liq.

Ushbu sohalarni uyg‘un va tizimli ravishda o‘zgartirishning ahamiyati ta’lim tizimida o‘z aksini topgan bo‘lib, unda barcha ta’lim muassasalari oldiga ikkita asosiy maqsad qo‘yilgan: ta’limining global raqobatbardoshligini ta’minlash va xalqlarning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari va madaniy an’analariga asoslangan barkamol rivojlangan va ijtimoiy mas’uliyatli shaxsni tarbiyalash.

Ushbu maqsadlarga ko‘nikmalar, iste’dodlar va kompetensiyalarni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish tizimini yaratmasdan erishish mumkin emas. Ushbu tizim, shuningdek, barcha talabalarni o‘z taqdirini o‘zi belgilash va kasbiy yo‘naltirish muammosini hal qilishga hissa qo‘shishi kerak.

Yuqorida aytib o‘tilgan maqsad va vazifalarga javob beradigan eng samarali strategiya “Ustoz-shogird” metodologiyasidan foydalanish bo‘lib, uning doirasida turli darajadagi va ta’lim shaklidagi talabalarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash mumkin.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev O‘qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan o‘tkazilgan tantanali marosimda so‘zlagan nutqida ta’lim sifatini oshirishda “Ustoz-shogird” tizimini qaror toptirish zarurligi haqida to‘xtalib, “Bugun har bir o‘qituvchi va tarbiyachi, oliygoh domlasi ta’lim va ilm-fan sohasidagi eng so‘nggi ijobiy yangiliklarni o‘quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va dunyoqarash egasi, bir so‘z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning

eng ilg‘or vakillari bo‘lishlari kerak. Bunday ustozlar qo‘lida ta’lim olgan farzandlarimiz biz orzu qilgan O‘zbekistonning yorug‘ kelajagini bunyod etishga qodir avlod bo‘lib kamol topadi”, deb ta’kidladi.

O‘qituvchining o‘z ustida ishlashi, pedagogik mahoratini oshirib borishida “Ustoz-shogird” usuli kutilgan natija berishi shubhasiz. Zero ustoz-shogirdlik azaldan xalqimizning tabiatiga xos xususiyat bo‘lib, uni tizimga aylantirish ta’lim samaradorligini oshirishda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham “Ustoz-shogird” an’anasini ta’lim-tarbiya tizimida mustahkam qaror toptirish juda muhimdir. “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi”da “Ustoz – shogird” an’analarini tiklash ta’lim tizimida ma’naviy tarbiyani amalga oshirishning muhim vazifasi sifatida belgilanganligi ayni muddao bo‘ldi .

“Ustoz-shogird” tizimida mafkuraviy tayyorgarlik masalalari g‘oyat muhimdir. Shogirdning siyosiy ongi, mafkuraviy tayyorgarligi, tafakkur madaniyati qancha kuchli bo‘lsa, uning kelgusida “ustozdan ham o‘zib ketishi” uchun mustahkam zamin hozirlanadi. Bunday zaminni yaratish uchun esa ustozning o‘zi kuchli bilim va saviyaga ega bo‘lishi lozim. Buyuk Arastu “oldinga ketganlarni quvib etadigan va ortda qolganlarni kutmaydigan shogird har narsaga ulguradi” , deb bejiz aytmagan.

“Ustoz-shogird” an’anasi faqat ta’limni rivojlantirishga qaratilgan tor doiradagi usul emas, u eng avval, shaxsni barkamol qilish orqali jamiyatni farovon, saodatli qilishdan iborat ezgu g‘oyadir. Ayniqsa, bu g‘oya islom falsafasidan oziqlanganda yanada to‘laqonli ma’no kasb etadi. Buyuk ajdodlarimiz Ibn Sino, Beruniy, Forobiy, Alisher Navoiy asarlarida, Imom Buxoriy hadislari-yu, Bahouddin Naqshbandning “Dil va yoru, dast ba kor» tamoyilida bu ezgu g‘oyaga doir qimmatli hikmatlar mujassam. Mutafakkir ajdodlarimiz ijodida ko‘plab ustozlik timsollari yaratildi.

Darhaqiqat, ta’lim tizimi taraqqiyoti davomida Sharq va G‘arb davlatlarida intellektual salohiyatning o‘sishi o‘ziga xos ravishda rivojlandi. Bu jarayon Qadimgi Hindistonda braxman va gurular, Xitoyda Konfutsiy, Yunonistonda Suqrot maktabi, Aflotun akademiyasi, Arastu litseyi, o‘rta asrlar Sharqida Bag‘dod Ma’mun akademiyasi yoki Xorazm Ma’mun akademiyasida ta’lim tizimining yangi ilg‘or an’analarini shakllantirdi.

“Ustoz-shogird” an’analarining o‘lmas qadriyatlarini asrlar davomida shogirdlar tomonidan e’zozlanishini Suqrot va uning shogirdlari timsolida tahlil etish mumkin. Uning “Kuch – bilimda”, “Qanchalik ko‘p bilsam, shunchalik ko‘p bilmasligimni bildim”, “O‘z-o‘zingni angla” aforizmlari bugungi kunda ham o‘ta dolzarb. Suqrotchilar maktablari eramizdan avvalgi V asrda uning shogird va izdoshlari tomonidan shakllantirilgan yunon falsafiy maktablari: Aflotun

akademiyasi, Megar maktabi, Elida-eretreya maktabi, Keren maktabi va kiniklar oqimi shular jumlasidandir.

Ustozga hurmat va ehtirom oliy qadriyat sifatida Aflotun asarlarida yorqin ifoda etiladi. Uning "Suqrotchilar dialogi"da alloma ustozi qarashlarini haqqoniy aks ettirishga, g'oyalarini tizimli va mufassal targ'ib qilishga harakat qiladi. O'zi tashkil etgan akademiyada qariyb qirq yil davomida rahbarlik qilar ekan, ustozi qarashlari targ'ibotini ham muttasil olib boradi. Aflotun akademiyasining 900 yildan ortiqroq faoliyati davomida bu an'ana saqlanib qolganligi Suqrot butun insoniyatning ma'naviy ustoziga bejizga aylanmaganligini ko'rsatadi.

VIII-XI hamda XV asrlar insoniyat tarixida Sharq Uyg'onish davri sifatida e'tirof etiladi. Bu davrda mamlakatimiz hududlarida yashab ijod etgan olimlarning ilmiy tadqiqotlari Bag'dod, Marv va Xorazmdagi ilmiy-ma'rifiy markazlarda olib borildi. O'rta asrlarda tashkil etilgan ilmiy maktablarda dunyoviy va diniy fanlar rivojiga vatandoshlarimiz ulkan hissa qo'shdilar. Natijada "ustoz–shogird" an'analarining davomiyligi asosida mazkur ilmiy maktablarda buxoriylar, farg'oniylar, xorazmiylar, termiziylar, samarqandiylar avlodi ulkan ilmiy yangiliklari bilan insoniyat tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Suqrotning asosiy didaktik yutug'i – ustoz tomonidan o'ylab qo'yilgan savollar yordamida haqiqatga eltuvchi dialogik tortishuv. Ustoz shogirdning kuchli ruhiy jihatlarini uyg'otishi va uning o'zini yaratib olishiga ko'maklashishi kerak.

Aflotunning fikricha, ustozlik vazifasini, eng avvalo, yoshi katta kishilarga ishonish mumkin. Bu borada J.J.Russoning fikricha, ustozning eng asosiy va qiyin san'ati – shogird bilan hech narsa qilmaslikni bilishdir.

XX asr boshlarida ustozlik muammolari haqida K.D.Ushinskiy ham o'z fikrlarini bayon etgan. U tajribalilik bilan maqtanmaslik, o'z tarbiyaviy faoliyati yillarini sanab g'ururlanmaslik kerakligini ta'kidlab, kasbiy tajriba nazariy tayyorgarlik yo'qligini qoplab yuboradi, degan xato fikrga bormaslikni maslahat beradi.

Sharq xalqlarining yozma yodgorliklari "Panchatantra", "Kalila va Dimna", "Avesto" kitoblarida, Konfutsiy "Hikmatlari"da, Abu Homid G'azzoliyning "Ilm kitobi" asarida, Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniya" asarida "Ustoz–shogird" an'analarining sharqona qadriyatlari ifodalangan.

Ma'lumki, ta'lim tizimi ustoz va shogirdlar faoliyatini o'z ichiga oladi. Ustozning faoliyati va shogirdlar faoliyati o'zaro bog'liq, ammo ustozning o'quv faoliyati va shogirdlarning tarbiyaviy ishlari taniqli farqlar bilan ajralib turadi. Masalan, amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning guruh shaklida ustoz, qoida tariqasida, barcha shogirdlar bilan bir vaqtda ishlaydi. SHogirdlar tomonidan ustozning ko'rsatmalarini o'zlashtirish, bilim, ko'nikma, shaxs fazilatlari, dunyoqarashini shakllantirish har bir shogird uchun uning aqliy va jismoniy

rivojlanishi, dastlabki tayyorgarligi, o‘rganishga qiziqishi, irodali fazilatlari va boshqa xususiyatlariga qarab individual ravishda sodir bo‘ladi. Bularning barchasi ustozdan har bir shogirdning shaxsiy xususiyatlari va farqlarini iloji boricha hisobga oladigan o‘quv faoliyatining bunday usullaridan foydalanishni talab qiladi, ya’ni darsdagi har bir shogirdning faoliyatiga qo‘yiladigan talablar uning imkoniyatlariga mos keladigan bo‘lsa, o‘quv jarayonining bunday sharoitlarini yaratish o‘z samarasini beradi.

Bugungi kunda Hasan Basriyning “Olimlar bo‘lmaganda odamlar hayvonlardek bo‘lib qolishardi”, “Olimlar yulduzlarga o‘xshaydi. Agar ko‘rinib tursa, odamlar ular yordami bilan o‘zlariga yo‘l topishadi. Agar ular ko‘zdan yo‘qolib, o‘zlari zulmatda qolishsa, qayoqqa yurishni bilmay hayron qolishadi”, degan fikri juda ahamiyatlidir.

Adabiyotlar:

1. Faxriddin, Rizouddin ibn. Ilmning o‘n to‘rt qanoti / Shogirdlik odobi /tarj. Jamalov Sagdulla. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2018. – 88 b.

2. Ron J. Aql vitaminlari. – Toshkent: FUTURE-BOOKS, 2021. – 383 b.

3. Rtveladze E. Taraqqiyotning mangulik chashmasi //. http://www.adolatgzt.uz/society/ munosabat / 4390

4. To‘raev B. Uchinchi muallim – O‘zbekiston falsafasi yutuqlarini targ‘ib qilgan vakil // https://uza.uz/uz/posts/uchinchi-muallim-ozbekistonfalsafasi-yutuqlarini-targib-qilgan-vakil_332585

5. Tursun, Ahmad Muhammad Hasan Basriy. – Toshkent: Qaqnus media, 2019. – 55 b.

6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. – Toshkent: Hilol-nashr, 2016. – 456 b.

7. Sharafiddinov O. Domlalar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – 280 b.

8. SHermuhamedova N. Falsafa. – Toshkent: Idris Abdurauf Nashr, 2021. – 663 b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada qator Ustoz-shogird qadryatlari bo‘yicha faoliyat yuritgan va o’zining an’anasiga ega bo‘lgan mutaffakkirlar haqida so‘z boradi. Ma’lumki, ta’lim tizimi ustoz va shogirdlar faoliyatini o‘z ichiga oladi. Ustozning faoliyati va shogirdlar faoliyati o‘zaro bog‘liq, ammo ustozning o‘quv faoliyati va shogirdlarning tarbiyaviy ishlari taniqli farqlar bilan ajralib turadi. Masalan, amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etishning guruh shaklida ustoz, qoida tariqasida, barcha shogirdlar bilan bir vaqtda ishlashi haqdida ma’lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о ряде мыслителей, которые работали в соответствии с ценностями Мастера-ученика и имели свою традицию. Известно, что система образования включает в себя деятельность учителей и учащихся. Деятельность учителя и деятельность учащихся взаимосвязаны, но учебная деятельность учителя и воспитательная работа учащихся отличаются известными отличиями. Например, дается информация об организации практических занятий в форме группы с преподавателем, как правило, работающим одновременно со всеми обучающимися.

SUMMARY

The article talks about a number of thinkers who worked according to the Master-disciple values and had their own tradition. It is known that the educational system includes the activities of teachers and students. The activity of the teacher and the activity of the students are interrelated, but the educational activity of the teacher and the educational work of the students are distinguished by well-known differences. For example, information is given about the organization of practical training in the form of a group with the teacher, as a rule, working simultaneously with all the students.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI MUSIQA DARSIDA BUXORO BOLALAR FOLKLOR QO‘SHIQLARINI O‘RGATISHNING AHAMIYATI

Rajabov T. I.
Buxoro davlat universiteti Musiqa ijrochiligi va madaniyat kafedrasi dotsenti,p.f.f.d.(PhD)

Tayanch so‘zlar: musiqa ta’limi, tarbiya, madaniy meros, ma’naviy tarbiya, tasavvur, folklor qo‘shiqlari, qadriyat, ritm, his-tuyg‘u.

Ключевые слова: музыкальное образование, воспитание, культурное наследие, духовное воспитание, воображение, народные песни, значение, ритм, чувство.

Key words: musical education, education, cultural heritage, spiritual education, imagination, folk songs, meaning, rhythm, feeling.

Respublikamizda o‘sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama barkamol, ma’naviy etuk kishilar bo‘lib etishishlari uchun barcha imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Ta’limning barcha bo‘g‘inlarida bo‘lgani kabi umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘quvchi-yoshlarni ta’limni ilk bosqichidan boshlab har jihatdan etuk qilib, ya’ni jismoniy, aqliy, axloqiy, ma’nan sog‘lom qilib tarbiyalash, ayniqsa ularda milliy g‘urur, milliy ong, nafosatni uyg‘un kamol toptirishga alohida etibor berib kelinmoqda. CHunki, milliy ong, milliy g‘urur va tafakkur eng avvalo, milliy qadriyatimiz sanalmish-tilimiz, tariximiz, xalqimizning uzoq tarixiy taraqqiyoti mobaynida shakllangan o‘ziga xos madaniy va moddiy boyliklarini o‘rganish, ularga mehr qo‘yish, asrab avaylash va rivojlantirish negizida tarkib topadi. SHuning uchun ham xalqimizning milliy qadriyatlari tizimida muhim o‘rin tutuvchi xalq musiqasining yoshlar tarbiyasida tutadigan o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Musiqa darslarida o‘quvchilarni qo‘shiq kuylashga o‘rgatish, turli janr, xarakter, mavzulardagi zamonaviy, folklor qo‘shiqlari, kompozitorlik ijodi namunalari, qardosh va chet el musiqalari bilan tanishtirib borish asosan musiqiy asarni tinglash orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda o‘quvchi musiqa savodi, yoki, qo‘shiq kuylash, bolalar cholg‘ularida ijro etish, musiqaga mos ritmik va raqs harakatlarni bajarish bo‘lmasin avvalo, musiqa tinglaydi va so‘ngra amaliy faoliyatga kirishadi, nazariy, amaliy bilim ko‘nikma, malakalari va eng muhimi musiqani idrok etishi ya’ni, musiqiy idroki rivojlanib boradi.

Musiqa ta’limi va tarbiyasi yo‘lga qo‘yilgan ta’lim muassasalaridagi o‘quv-tarbiya jarayonlarini kuzatish va tadqiqot muammosi yuzasidan olib brogan izlanishlarimizda shu narsa ayon bo‘ldiki, musiqa ta’limi va tarbiyasida, o‘quvchi-yoshlarni musiqiy madaniyatini qay darajada shakllanganligini belgilashda ularni musiqani idrok etish malakalari asosiy omil bo‘lib hisoblanadi. Chunki, musiqiy qobiliyatlar, kerakli darajadagi bilim, ko‘nikma va malakalar musiqani qanday, qanaqa, qay tarzda idrok etilishi orqali namayon bo‘ladi, ya’ni biz o‘quvchining musiqiy bilim, ko‘nikma va malakalarini qay darajada rivojlanganligini o‘quvchining musiqa mazmuni, mohiyatini, xarakteri, kayfiyatini, musiqiy obrazni, voqeylikni, muallif g‘oyasini, kechinmalarini his etishi, saviyasi past va yuksak ijod namunasi bo‘lgan asarlarni farqlashi, baho berishi, munosabat bildira olishi, asarlarni tinglab tahlil qila olish, kabi ko‘plab fazilatlarni amalda namayon qilishlariga qarab bilishimiz mumkin. Bu fazilatlar esa umumiy tarzda o‘quvchining musiqiy idrokini muayyan darajasini belgilovchi sifatlarini tashkil etadi.

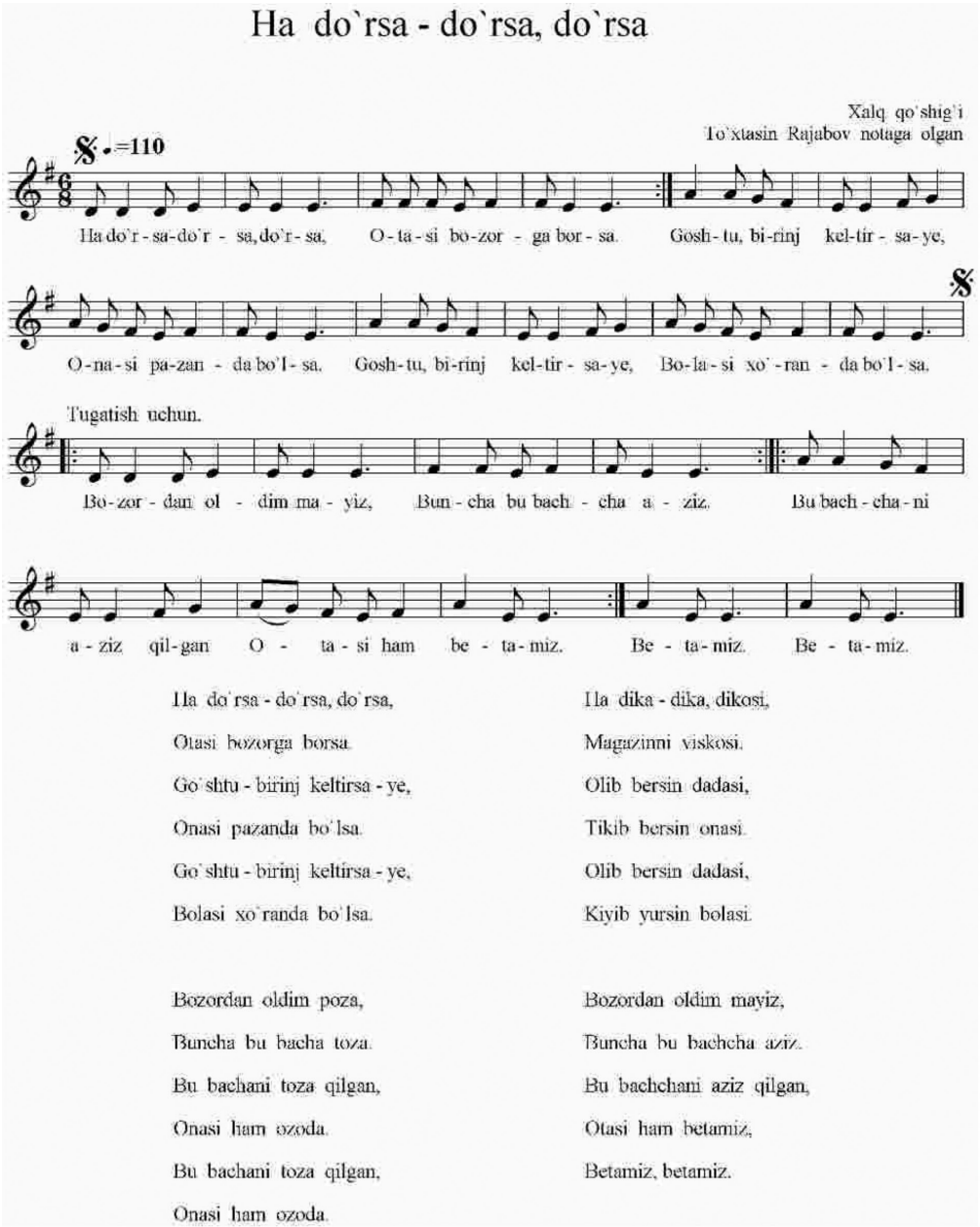
Xalq donishmandligining ko‘zgusi bo‘lgan o‘zbek xalq musiqa merosi o‘zining tarbiyaviy imkoniyatlari bilan boshqa san’at turlariga nisbatan alohida jozibadorlik va ta’sirchanlik kasb etadi. Xalqimiz o‘zining ijtimoiy, ma’naviy taraqqiyotining har bir bosqichida, uning turfa ko‘rinishlari, urf-odat va marosimlariga atab juda ko‘plab qo‘shiqlar namunalarini yaratishgan. Bu esa uzoq o‘tmishdan madaniy va ma’rifiy jihatdan o‘ziga xos an’anaga aylanib kelgan xalq hayotining turli qirralarini badiiy estetik ifodasi sifatida an’anaviylik asosida avloddan- avlodga o‘tib, kishilar tarbiyasiga bevosita yoki bilvosita kuchli, badiiy-emosional ta’sirini ko‘rsatib kelgan. Bizga ma’lum bo‘lishicha o‘zbek xalqining boy musiqa merosi xazinasida kata yoshdagi kishilar dunyoqarashi bilan kichik yoshdagi bolalar ma’naviy olamini o‘zida mujassamlashtirgan bolalar folklor qo‘shiqlari (aksariyat o‘yin bilan uzviy bog‘liq holda ijro etiluvchi) ham salmoqli o‘rin tutadi. Bunday qo‘shiqlar mazmunida bolalarning o‘ziga xos quvnoq, o‘yinqaroq, soda va beg‘ubor hayoti, dunyoqarashlari, bolalarbop o‘yinlar, aytishuvlar va muayyan voqelik bilan bog‘liq jarayonlarni ifoda etilishi bilan ajralib turadi. Bolalar folklor qo‘shiqlarini o‘rganish va tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ular ham xalq musiqasining ommaviy turlari singari badiiy va g‘oyaviy mazmunga ega bo‘lib, sodda shakli, ijro uslubi, nihoyatda ixcham, o‘yin-raqs xarakteriga egadir. Bunday qo‘shiq namunalari o‘zining bolalarning ruhiy, aqliy, badiiy tafakkuri, va dunyoqarashiga mos soddaligi, kuylashga oson va qulayligi, bolalar diqqatini o‘ziga tez jalb qila olish xususiyatlari bilan ulardan ta’limiy va tarbiyaviy maqsadlarda keng foydalanish uchun qulaylik to‘g‘diradi. SHuning uchun

ham maktabgacha ta’lim muassasalari hamda umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida o‘quvchi-yoshlarda milliy musiqa san’atimizga qiziqish va ishtiyoq o‘yg‘otish, bolalar folklor qo‘shiqlarini o‘rganish, kuylash jarayonida ularning g‘oyaviy-badiiy mazmunini anglash, idrok etish, tasavvur etish bilan ularga o‘z munosabatini bildira olish, ya’ni tavsif berishga o‘rgatib borish, shu asosda bolalarda musiqa san’atining asta-sekinlik bilan jiddiy va murakkab turlari ham ijodiy, faol munosabatni shakllantirish mumkin. Bu esa bugungi kunda musiqa ta’limi va tarbiyasi uchun mas’ul tarbiyachilar, pedagoglar va to‘garaklar rahbarlari oldidagi eng muhim va axamiyatga mollik vazifalardan hisoblanadi.

Ma’lumki, umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida musiqiy-estetik tarbiyaning dastlabki asoslariga zamin yaratiladi. Bu bosqich ta’lim tizimining eng mas’uliyatli bo‘g‘ini hisoblanadi. Ayni shu bosqichda o‘quvchilar musiqa san’atining insonlar hayotidagi mavqei, ahamiyati, uning badiiy ifoda tili, janrlari, milliy xalq cholg‘ulari, xalq musiqa ijodidagi turli marosim, mavsum, urf-odat va an’analar bilan bog‘liq namunalari bilan yaqindan tanishib boradilar va ular haqida ilk nazariy ma’lumotlarga, bilim va tushunchalarga ega bo‘ladilar.

Umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflari uchun chiqarilgan darsliklar va fan dasturiga ko‘plab xalq og‘zaki musiqa ijodiyotiga mansub qo‘shiq aytimlar bilan birgalikda bolalar folkloriga oid namunalar ham kiritilgan. Ta’limning ilk davrlaridan bolalarga bunday namunalarni o‘rgatish, ijro ettirish jarayonida ularga og‘zaki an’anadagi milliy folklor musiqasi, uning etakchi janrlari, tuzilishi va an’anaviy ijro uslublari haqida eng zarur tushunchalarni berish asosiy maqsad qilib qo‘yilganligini alohida ta’kidlash lozim.

O‘zbek folklorshunosligida qo‘shiqshunoslik alohida tarmoq bo‘lib, u uch yo‘nalishda qaror topgan: birinchisi – xalq qo‘shiqlarini yozib olish, to‘plash; ikkinchisi – kitobat etish, nashr qilish; uchinchisi – ilmiy-estetik jihatdan tahlil qilish. SHu mantiqdan qaralsa, o‘zbek xalq qo‘shiqlarini to‘plash va kitobat yoxud ayrim kitoblarga darch qilish olis tarixga ega. Bu tarix Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridan boshlangan. Bunga ham salkam 950 yil bo‘layapti. Rost, bu jarayon uzluksizlik kasb etmadi. Aniqrog‘i, ilmiy yo‘nalish tusiga kirmadi, stixiyali davom etdi. SHunga qaramay, Mahmud Qoshg‘ariy ilk bor 209 ta to‘rtlik, beshlik, oltilik, va boshqa shakllardagi turkiy, jumladan, o‘zbek xalq qo‘shiqlarining ichki shakllariga mansub ”qo‘shug‘”, “yig‘i-yo‘qlov”, “to‘rtlik”, “qarg‘oq”, “alqish”, “yir” kabi turlarini farqlab, ularni ifodalovchi ilmiy atamalarni takomilga kiritdi. SHuningdek, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimatu-ul-adab” (“Adab debochasi”) kitobida

“qo‘shiq”, “qo‘shiqchi” istilohlarining lug‘aviy va istilohiy ma’nolarini izohlab, folklorshunoslik ilmining taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdi. Alisher Navoiy ham “Mezon-ul avzon” asarida aruz nazariyasi haqidagi qarashlarini ifodalay turib, ”Budi budoy” qo‘shig‘i munosabati bilan aruzdan farq qiluvchi vazn ham

mavjudligini qayd etdi. Garchi u mazkur vazn nomini qayd etmagan esa-da, undan xalq qo‘shiqlarining vazni barmoq bo‘lgani ayonlashadi.

O‘zbek xalq qo‘shiqlaridan ayrim namunalarni yozib olib, vaznini belgilash sohasida Abulg‘oziy Bahodirxon, Qul Ubaydiy va Abdulqodir Savdolarning ham alohida xizmatlari mavjud. Abdulg‘oziy Bahodirxon “SHajarai tarokima” asarida xalq o‘rtasida keng yoyilgan Qo‘rqut otaning Salur Qazan Alpni maqtagan qo‘shig‘ini o‘z kitobida keltirib o‘tgan bo‘lsa Qul Ubaydiy xalq yor-yorlari vaznida o‘ndan ziyod qo‘shiqlar yozdi. Abdulqodir Savdo esa, “Muzhika” asarida ilk bor buxoroliklar irimlariga mansub o‘zbekcha aytimlarni keltirib, g‘oyaviy mazmunini izohladi. Professor O.Safarovning aniqlashicha, o‘zbek xalq qo‘shiqlarini turli maqsadlarda yozib olishda XIX asrning II yarmida rus orientalistlari er-xotin Nalivkinlar va N.Burzinskiy ayrim ishlarni amalga oshirganlar. CHunonchi, er-xotin Nalivkinlar ”Oq terakmi, ko‘k terak”, “YO ramazon”, N. Burzinskiy esa “Boychechak”, “YO ramazon”, “Barot keldi”, “Bodroq sotuvchi qo‘shig‘i”, “No‘xat sho‘rva sotuvchi qo‘shig‘i”ni yozib olganlar. Qolaversa, XX asrning 20-yillarida o‘zbek xalq qo‘shiqlaridan bir qator namunalarini etnografik maqsadlarda E.Peshcherova ham yozib olgan va o‘rgangani haqida professor O.Safarov ma’lumot keltiradi. XX asrning 20-yillarida o‘zbek xalq qo‘shiqlarini yozib olish va nashr etishda Elbek va G‘ulom Zafariylarning faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Ular Toshkent vohasidan yozib olgan qo‘shiqlari asosida “Ashulalar” to‘plamini tuzib, dastlab 1929 yilda, so‘ngra 1935 yilda bir qadar to‘ldirib chop etdilar. Atoqli folklorshunos Hodi Zarif ham o‘zi to‘plagan xalq qo‘shiqlarining bir qancha namunalarini ikki kitobdan iborat “O‘ebek folklori” xrestomatiyasining 1-jildida e’lon qildi.

SHuni ham aytish kerakki, xalq qo‘shiqlari turli joylarda turlicha ijro etiladi. CHunonchi, Farg‘ona vodiysidagi yor-yor ijrosi Buxorodagidan va o‘z navbatida, Xorazmdagi yor-yor bularning har ikkalasidan farq qiladi. Bu farq yor-yor ohangidagina emas, hatto naqarotida ham seziladi. Farg‘ona va Toshkent vohasida “yor-yor” naqaroti (radifi) ommaviyroqdir. Katta qo‘shiq deyilguvchi jo‘rsiz ijro etiladigan qo‘shiq, asosan, Farg‘ona vodiysi va Toshkent atroflarida uchrasa-da, O‘zbekistonning boshqa joylari uchun xos emas. Farg‘ona qo‘shiq ijrochiligida dutor va doira jo‘rligi nisbatan faol bo‘lsa, Buxoroda tanbur va doira, Xorazmda esa tor, garmon hamda doira shunday mavqega ega.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni mazmunida umumta’lim maktablarida musiqa ta’limi tarbiyasiga ijodkorlik bilan yondoshish zarurligi alohida ta’kidlanadi. Unda o‘z milliy madaniyatini to‘g‘ri

anglagan, xalqning o‘tmishi va bugunini teran his eta oladigan barkamol avlodni tarbiyalashda adabiyot va san’atning roli va ahamiyatiga yuqori baho berilgan.

Xalqimizning folklor kuy-qo‘shiqlari zamirida kishilarni mardlikka, halollik va poklikka, vatanni sevish, ardoqlash, ota- onani hurmat qilish, kattalarga hurmat, ko‘rsatish kabi ezgu ishlarga chorlovchi tuyg‘ular mujassamdir. Albatta bu kabi ijodiy va mas’uliyatli vazifalarni amalga oshirish uchun hozirgi vaqtda musiqa ta’limi amaliyotida faoliyat yuritayotgan o‘qituvchi-murabbiylarning xalq musiqasi bo‘yicha bilim, saviyasi, nazariy va amaliy ijrochilik malakalari talab darajasida bo‘lmogi lozim. Zero, musiqa madaniyati darslarining mazmundor va sifatli kechishi ko‘p jihatdan o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, xalq musiqa ijodiga mansub namunalarni chuqur tahlil qila olish, ularni eng avvalo o‘zi badiiy jihatdan etuk tarzda ijro eta olishi va qiziqarli tarzda darslarni uyushtira olish kabi ko‘plab omillarga bog‘liqdir.

Umumta’lim maktablarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini xalq musiqa merosi, shu jumladan bolalar folklor qo‘shiqlari bilan izchil va zarur ma’lumotlar bilan birga tanishtirib borish eng birinchi galda musiqa o‘qituvchilaridan o‘z kasbiga fidoyilikni, xalqimizning milliy musiqa san’atiga chuqur muhabbat, izlanuvchanlik kabi yuksak pedagogik mahorat kabilarni talab qiladi. SHu o‘rinda o‘quvchilarga tegishli xalq qo‘shiqlarini kuylatish, musiqa asarlarini jamoaviy tinglash va tahlil qilish o‘z navbatida bir qator pedagogik va metodik vazifalarni ijobiy hal etilishiga ko‘p jihatdan bog‘liqligini ham ta’kidlab o‘tishni o‘rinli deb bildik. O‘zimizning kuzatuv va tahlillarimiz xulosalariga ko‘ra bir qator tavsiyalarimizni ilgari surishni lozim deb topdik.

1. Milliy musiqiy namunalar (qo‘shiq, ashula, bolalar folklori, mumtoz va dostonchilik qo‘shiqlari) bilan o‘quvchilarni izchil tanishtirib borishni ta’limning barcha bo‘g‘inlarida yo‘lga qo‘yish lozim. Bu borada pedagog kadrlar tayyorlovchi pedagogika oliy o‘quv yurtlarida bu masala jiddiy o‘rganib chiqilishi maqsadga muvofiq.

2. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida musiqa san’atining an’anaviy (milliy) va zamonaviy yo‘nalishlari bo‘yicha badiiy havaskorlik tugaraklari ishini yaxshi yo‘lga qo‘yish va o‘quvchilarni imkon qadar ularga keng jalb qilish;

3. Pedagogika oliy o‘quv yurtlarining “musiqiy ta’lim” mutaxassisligi yo‘nalishida bo‘lg‘usi musiqa o‘qituvchilarini xalq musiqasi, an’anaviy mumtoz qo‘shiqchilik, folklor qo‘shiqlari bo‘yicha chuqur bilim va ijrochilik malakalarini egallashlari uchun maxsus kurslar, tanlov fanlari, tugaraklar, qo‘shimcha mutaxassislik fanlarini tashkil qilish va yo‘lga qo‘yish;

4. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari va pedagogika oliy o‘quv yurtlari, hamda ko‘plab maktablarda faoliyat yuritayotgan musuqa o‘qituvchilarining

san’at kollejlari, pedagogik oliy o‘quv yurtlari bitiruvchilari ekanligini hisobga olgan holda ularni qayta tayyorlash va maktab musiqa ta’limi bo‘yicha malaka oshirishlarini yo‘lga qo‘yish lozim. Bunda ularni xalq musiqasi shu jumladan bolalar folklori bo‘yicha kerakli nazariy va amaliy ijrochilik faoliyatiga tayyorlash lozim. O‘qitiladigan kurslarda folklor san’atining ijrochilik an’analari, turli hududlardagi o‘ziga xoslik xususiyatlari, ularning qanday holatda, kimlar tomonidan ijro etilishi, kerak bo‘lsa mashxur ijrochilari va hozirda faoliyat yuritayotgan taniqli folklor tomoshalari (bunday jamoalar hozirgi kunda deyarli barcha viloyarlarda mavjud) ijrolarini video yozuvlarda ko‘rsatish, suhbat, ma’ruzalar, ma’ruza- konsertlar, ayrim aytimlar, namunalarni tinglash, tahlil qilish, savo- javoblar, munozaralar, ko‘rik- tanlovlar o‘tkazib turish o‘ylaymizki bu borada o‘zining ijobiy samarasini beradi.

Adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.Toshkent “O’zbekiston” – 2017y.

2. O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida .O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 1-ilova: “2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha Harakatlar strategiyasi”. Xalq so’zi gazetasi. 2017 yil 8 fevral soni va Internet resurs: www.lex.uz.

3. Mirzaev T. O‘zbek folklorida lapar. – O‘TA, 1998, 4-son. Navro‘z// Qo‘shiqlar, afsonalar, odatlar, irimlar, Tuzuvchilar: T.Mirzaev, M.Jo‘raev –T.: “Fan”

4.Toshmatov O‘.Folklor qo‘shiqlari.T:Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.-B.6.

5. Safarov O.O‘zbek bolalar folklori.T:”O‘qituvchi” 1985.-B.5.

6. Musaqulov A. Terma kitobda: “O‘zbek folklori ocherklari”, 1-tom. –T.: “Fan”, 262-272-b. yana: O‘zbek xalq lirikasi. –T.: “Fan”, 1995; O‘zbek xalq lirikasining tarixiy asoslari va badiiyati. DDA. –T.: 1995; Ostonasi tillodan // To‘y qo‘shiqlari (Tuzuvchilar M.Mirzaev, A.Musaqulov) – T.: “Fan”, 1998.

7. Rajabov T. Educational importance of folk songs in primary education //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – T. 1. – №. 01. – C. 72-79.

8. Раджабов Т.И., Орипов Н.О. Обучение фольклорным песням бухарских детей в системе непрерывного образования как долзарбская методологическая проблема // Европейский журнал инноваций в неформальном образовании. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 409-412.

9. Rajabov T. I., Ibodov O. R. O’zbek Xalq Musiqa Merosda O’quvchilarni Vatanparvalik Ruhida Tarbiyalash Vositasi //Ижтимоий Фанларда Инновация онлайн илмий журнали. – 2021. – Т. 1. – №. 6. – С. 139-145.

10. Ражабов Т. И. Усовершенствование научно-методических возможностей обучения бухарским детским фольклорным песням в средней общеобразовательной школе //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 2-2 (77). – С. 84-86.

11. Раджабов Т.И., Рутамова М.Ф. Формирование духовно-нравственных качеств учащихся через народные песни в системе непрерывного образования – актуальная педагогическая проблема // Европейский журнал инноваций в неформальном образовании. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 404-408.

12. Ражабов Т. И. Ўқувчи-ёшларга ўзбек миллий мусиқа фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1094-1103.

13. Ражабов Т. И. Халқ қўшиқлари орқали ўқувчи-ёшларда миллий тафаккурни шакллантириш омили //Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 364-368.

14. Раджабов Т.И., Раджабов Д.И. Формирование духовно-нравственных качеств учащихся через народные песни – актуальная педагогическая проблема // европейский журнал инноваций в неформальном образовании. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 331-335.

15. Rajabov T. I. The role of bukhara folklore songs in youth education in the system of continuous education //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 884-889.

16. Ибодович Р.Т. Эстетическое воспитание школьников через национальные ценности (на примере бухарского детского фольклора) //Европейский журнал исследований и размышлений в области педагогических наук. – 2020. – Т. 8. – С. 237-240.

17. Тўхтасин Р. И. Ўзбек халқ қўшиқлари ва ижролари ҳақида //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – №. Special issue. – С. 64-71.

18. Ибодович Р.Т. Воспитательное значение детских народных песен на занятиях музыкальной культуры //Европейский научный журнал. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 139-141.

19. Исаев С. и соавт. Влияние применения удобрений на урожайность хлопчатника сорта Бухара-102 на засоленных хлопковых полях Узбекистана //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2021. – Т. 258. – С. 03015.

20. Rajabov T. I. O ‘kuvchi-yoshlarga o ‘zbek milliy musiqa folklori namunalari vositasida estetik tarbiya berish //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1094-1103.

21. Isaev S., Rajabov T., Dolidudko A. Influence of inorganic fertilizers on cotton crop yield in saline soils //Bulletin of Science and Practice. – 2018.

22. Rajabov T. I. ticheskaya klassifikatsiya uzbekskoy detskoy narodnoy muzыki i igr //Nauka, obrazovanie i kultura. – 2020. – Т. 3. – С. 47.

23. Rajabov T. I., Ibodov U. R. Obespechenie natsionalnogo naslediya v obuchenii pesnyam buxarskogo detskogo folklora na urokax muzыki //Vestnik nauki i obrazovaniya. – 2020. – С. 21-2.

24. Ражабов Т. И. Мактабда мусиқа таълимида фольклор қўшиқларининг ўрни //Тошкент давлат педагогика университети. Илмий-назарий ва методик журнал. Тошкент. – 2016. – С. 122-126.

25. Ibodovich T. R. Practical situation of teaching uzbek musical folklore in the continuous education system //International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) DOI. – Т. 10. – С. 708-716.

РЕЗЮМЕ

Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ruhiy-hissiy ta’sir etishning asosiy vositalaridan biri folklor qo‘shiqlarini o‘rgatishning ahamiyati xususida fikr yuritiladi. Folklor qo‘shiqlarini tinglash orqali o‘quvchilarda musiqiy tasavvurlar shakllanishida psixologik omillarning ahamiyati ajdodlarimizning o‘lmas asarlarida ta’kidlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение обучения фольклорным песням как одному из основных средств психолого-эмоционального воздействия на учащихся начальной школы. В бессмертных произведениях наших предков подчеркивается значение психологических факторов в формировании музыкальных представлений у учащихся при прослушивании фольклорных песен.

SUMMARY

The article discusses the importance of teaching folklore songs as one of the main means of psychological and emotional impact on elementary school students. In the immortal works of our ancestors, the importance of psychological factors in the formation of musical ideas in students when listening to folk songs is emphasized.

ВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОМУ МУЗЫКАЛЬНОМУ ФОЛЬКЛОРУ

Ражабов Т. И.
доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент кафедры музыкального исполнения и культуры, Бухарского государственного университета

Tayanch sozlar: o‘zbek musiqa folklori xalq qo‘shiqlari bayramlar laparlar an’analar.
Ключевые слова: узбекский музыкальный фольклор, народные песни, лапар, обряды, праздники, обычаи и традиции.
Key words: uzbek musical folklore, folk songs, lapar, rituals, holidays, customs and traditions.

Воспитание подрастающего поколения как всесторонне зрелого, духовно высокого, совершенного человека в духе этих ценностей стало одной из важнейших задач, стоящих перед педагогической наукой в нашей стране с повышенным вниманием к духовному наследию, национальным и общечеловеческим ценностям. Согласно народным песням музыкального наследия и жизни его зрелых проявлений, творческой деятельности, преподавание народных песен в общеобразовательных школах приобретает важное значение для повышения эффективности.

Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиеев призывает «Мобилизовать все силы и возможности нашего государства и общества для того, чтобы наша молодежь, обладая независимым мышлением, высоким интеллектуальным и духовным потенциалом, могла развиваться, становиться счастливыми людьми, не уступающими своим сверстникам ни в какой сфере». Особое место в формировании у молодежи самостоятельного мышления, высокого интеллектуального и духовного потенциала занимают традиции, бесценные ценности и культура наших предков, духовно-нравственные качества, национально-музыкальное наследие, в частности, народные песни.

С появлением человеческого общества у тюркских народов, как и у других народов, в древности сложилась вера в многобожие, анимистический и тотемистический образ мышления, ставший основой воспитания,

коллективной реализации. В основе веры первобытных людей в мифологические понятия, (феи, гиганты, демоны, призраки, сатанинские и милосердные духи), а также мотивов стремления к подчинению на основе божественной силы явлений природы, не зависящих от человеческого разума и мышления, лежат такие общечеловеческие духовно-нравственные ценности, как трудолюбие, человечность, солидарность.

В непосредственной связи с развитием общества, развитием человеческого сознания учебно-воспитательный процесс совершенствовался, приобретая непрерывный, непрерывно-исторический характер.

Исторические источники свидетельствуют о том, что в эпоху палеолита (около 40-41 тыс. лет до н. э.) в северной части Земли проводились тотемические «медвежьи праздники», позднее - «трудовые игры», «праздники органиста», обряды «перехода в мужественность», такие праздники, как «вялая жена», «чай Момо», «Курбан-байрам», сопровождавшиеся радостями, проводился как символ добра, сытости, достатка.

С изменением социального, духовного и культурного уклада жизни народа народные песни обогатились и по форме, и по содержанию, стали средством воспитания, выражающим его культурный образ жизни, стремления к мечте.

Далее следуют праздники «Навруз», «Мехрджан», «Цветы», игры «Красный цветок», «Дарвишана» «Опастность», «Ийд аль-фитр» (малый ИЙД или Ийд аль-Кабр), «Ийд аль-Кабр» к народным традициям также были добавлены национальные обычаи и ценности, такие как (большой ийд или Курбан-байрам). Естественная сила влияния каждого праздника, обряда подкрепляется традициями, образами, которые служат для раскрытия содержания этой традиции.

Древними образцами узбекских народных песен являются песни о труде и о времени года. практическая деятельность певцов напрямую связана с охотой, скотоводством, земледелием, ремеслами, и они жили на основе древних обычаев, обрядов и верований трудящихся. Большинство примеров сезонных ритуальных песен связаны с весенним сезоном и ритуалами в нем. Главный сезонный обряд весны - это Навруз. Проведение праздника Навруз решается на протяжении многих веков. Исторические источники сообщают, что в далеком прошлом праздник Навруз широко отмечался во времена Сасанидов (XI–VI века). Свидетельством этих взглядов являются песни основоположника системы Восточной классической музыки Борбада Марвази, посвященные празднику цветов, весны, красок, Навруза. Детское творчество заслуживает внимания на церемониях по

случаю праздника Навруз. Дети посещали церемонии вместе со взрослыми. Поэтому сочинение игр – песен, подходящих для детской натуры, таких как «Ромашка», «Пришел аист», «Белый тополь – голубой тополь». Стоит также сказать, что эти ритуалы были сценическими и исполнялись коллективом.

С годами эти ритуалы хоть и утратили свои позиции, но приобрели определенное значение в развитии общественной художественной мысли. Трудовые песни с сезонными обрядовыми песнями очень близки друг к другу, можно увидеть, что весна – это время, когда в землю вступает действие, то есть когда начинается трудовой процесс крестьянства. Начало этих родов показано в ритуале «Рога». Деревенские жители собираются и выводят в поле пару лучших волов деревни с ярмом плуга. Благие намерения заключались в том, чтобы в наступающем году быть добрым, щедрым, чтобы женщины пекли различные пирожные, смазывали бычьи рога маслом от испеченных пирожных и благословляли место, где он коснулся ногами.

Есть несколько народных песен, написанных для детей или в которых содержание песни адресовано детям. «Алла», «Кукла», «Белый тополь, голубой тополь», «Дождик», «Фиалка», «Наш сад» и другие.

- Особое место в устном народном творчестве Узбекистана занимают эпосы. В содержание былин входят былины о тех, кто прожил тяжелую жизнь в прошлом, боролся против ханов и беков, почитал народных героев, защищал Родину, отстаивал интересы народа. К ним относятся «Сын гор», «Алпомиш», «Шахсанам», «Орзигул», «Сладкое и сахар», «Лайли и Меджнун», «Фархад и Ширин». Из музыкальных инструментов особое место в придании ещё большей привлекательности и полировки содержанию былин занимают струнные, духовые и барабанные.

-Есть в народе и песни о угнетении. Это «Угнетение от Хана», «Мучение от Хана», «Николай кровавый палач», «Уходил твой поезд», «Тысяча проклятий» и другие народные песни. Народные обычаи и традиции так же долговечны, как и сам наш народ, пример доброй души прекрасен. В каждом краю нашей страны есть свои обряды, семейно–бытовые и трудовые традиции, успокаивающая песня «Алла», исходящие из источника любви наших матерей. Изучение многовековых ценностей обрядов народа, крылатых мечтаний, ставших зеркалом духовности, древних обычаев и традиций, совершенствовавшихся в результате многовековой творческой деятельности фольклорных исполнителей, позволит глубже понять суть наших национальных ценностей.

Песни о труде связаны с различными трудовыми процессами. Например, при молотьбе пели песни «Хоп майда», «курей-курей», «чурей-чурей», при доении коров, овец, коз и кормлении телят, ягнят, козлов. Было создано огромное количество образцов народных песен, связанных с образом жизни человека, различными тайнами, обычаями, сезонными делами, ритуалами и праздниками .

Украшение стола, приготовление сумаляка, халисы, очистка каналов, посадка первого саженца, поминовение усопших, оказание милости родителям и пожилым людям, инвалидам, посещение, обмен сладостями, дарение друг другу подарков, зажигание факелов, походы к ручьям, традиции, связанные с праздником Навруз, такие обычаи стали обычным явлением. Также в праздник Навруз готовят напиток семи видов (пшеницы, ячменя, гороха, овса, риса, маша, фасоли), которые делятся с соседями. Все эти привычки имеют символическое значение. Народ через эти обряды указывает на обилие дождей в новом году (если осадков много, урожай будет обильным, а корма для скота-обильными); наличие мира, процветания, доброты между людьми, гуманной стабилизации.

По случаю народных праздников проводились выборы художественно-эстетического характера. На сейлах внутреннее чувство народа, черты характера, выражающие его личность, выражались на основе словесных сценариев, живого общения. По случаю каждого праздника или церемонии сейл проводились красочно по содержанию с песнями, ялами и т. д., соответствующими форме этого праздника.

В прошлом сейл проводился на площадях Регистан в городах, на больших площадях за городом и на холмах, а также на площадях, которые длились от недели до одного, а иногда и до двух месяцев. Молодые и старые, женщины, дети, весь народ специально готовились к празднику, шили новую одежду, стирали и залатывали старую, подметали дворы и улицы, готовили вкусные блюда, сладости.

Ремесленники вывозили из прилавков произведения прикладного искусства для продажи, крестьяне-фрукты, деликатесы, торговцы-редкие товары. На стойбищах ставили палатки с порядком в зависимости от звания и происхождения. Люди торговали, развлекались, смотрели. На праздниках проводились скачки, организованные государственными и народными старейшинами, состязания борцов, наездников, праздники искусств, выступления музыканта, хафиза, танцора, клоуна, повязки на глаза, привратников, медведя, козы, обезьяны, змеи, петуха, барана, верблюда. На празд-

никах и сейлах также показывали кукольные игры, сделанные из разных предметов.

Непосредственное участие инструменталистов и певцов во всех проводимых праздниках и сейлах внесло в эти мероприятия воодушевляющий дух и торжественность. В частности, народные песни и народные танцы, исполняемые в большом количестве, сыграли важную роль в том, чтобы люди могли свободно дышать и петь.

В народных песнях жизнь отражается через художественные символы, и благодаря этому в душе человека возникают эстетические чувства, волнения, приподнятое настроение, сострадание, счастье, радость, печаль, тоска, ненависть. Вот почему к народным песням одинаково относятся люди всех возрастов.

С того дня, как ребенок только появился на свет, он слышит материнскую славу, милую Аллу. Эта песня, созданная специально для детей, проникает в сознание человека с грудным молоком. Позже он становится все шире, красочные тона, разнообразные символы дополняются словами.

Создана целая система детских песен, состоящая из восклицаний-аплодисментов, щекотки, ласки, осуждения, отвлечения, прикосновений, насмешек, связанных с рождением ребенка, периодом колыбели ребенка, взрослением, физическим и речевым совершенством, молодостью и обрезанием, страстями взросления.

Песня Аллы вышла на арену как средство формирования в личности ребенка самых ранних зародышей чувства любви к нации, родине, народу. С помощью Аллы ребенок приучается к чтению национального языка и национальной музыке, в ней укореняется национальный дух. По мере взросления ребенка развивается и уровень его духовного мышления, благодаря народным театрам различных форм и содержания обостряется ум, растет речь, расширяется кругозор, возрастает его духовная потребность и интерес.

Колыбельная матери имеет универсальную ценность. Алла — это распространенный традиционный жанр колыбельных. В мире нет народа, нации, на языке которых бы не пела Алла... Такие песни, называемые у русских «байки» или «баюшки», известны у туркмен под названием «хувдили», у татар» «элли-белли», у каракалпаков «хейя-хейя», у турок «нинни», у персов «лоло», у узбеков и таджиков «Алла». Алла-святая песня, в чем-то благожелательная, но в чем-то грустная, посвященная любви мировых матерей.

Алишер Навои называет произношение «Алла» «Мелодией»;

Кўзининг нози элдан элтиб уйқу,
Анга уйқу кетурмакка навогў .

То есть алла намекает, что именно магическая сила заставляет детей засыпать. Абу Али ибн Сина, указывая на важность ученых в воспитании детей, обращает наше внимание в этом вопросе не только на физический, но и на психический фактор; «чтобы укрепить духовно-физическое развитие ребенка, необходимо применить к нему две вещи. Одина - это музыка и Алла, которые имеют привычку медленно трясти ребенка, а другой-усыплять его. В зависимости от количества принятия этих двух у ребенка разовьется талант к физическому воспитанию своим телом и талант к музыке своим духом» .

Великий Хаким советует, чтобы говорящая мать Алла была свободна от негативных мнений, таких как гнев, грусть, паника, когда она играет мелодию. Так что алла вызывает чувства привязанности и в сердце мамы, которая её поёт.

Еще один важный вид народных песен - это ритуальные песни. Ритуальные песни - это искусство, возникшее на основе взглядов людей, выражающих их культурные отношения к жизни, реальности и изменениям природы. Общечеловеческие, духовно-нравственные ценности, продвигаемые в обрядах, пропагандируются в наглядной деятельности. В неразрывном единстве правил духовности, искусства, педагогики гармоничное содержание духовных ценностей внедряется в сознание учащихся. Например, человек мысленно подготавливает себя к проведению того или иного обряда, в котором музыкальные мелодии, искусство слова используют драматические действия. Это служит важным инструментом в выявлении духовного и материального образа жизни народа, критериев нравственности, интереса и стремления к духовной жизни прошлого, настоящего и будущего.

Конкретный план, цель и задачи каждого ритуала должны оцениваться на основе критерия способности влиять на духовный мир людей. По классификации фольклориста Б.Саримсокова узбекские обрядовые песни делятся на сезонные и практико-бытовые.

Первая категория обрядовых песен также делится на две: песни, относящиеся только к сезону–«Вялая жена», «Чай-Момо», «Яс-Юсуп»; песни, относящиеся к сезонному труду, хозяйственному укладу, делятся на такие жанры, как «Масленая рога», «Обло барака». Семейно-бытовые обрядовые песни по тематико-функциональным признакам делятся на четыре группы: песни, основанные на магической силе слова- Кинна, прокля-

тия, заклинания, детские колыбельные песни, свадебные песни, Йор-Йор, Улан, лапар, состоит из зеркального отображения, траурных песен-плача, траура.

Жанр песни также будет состоять из нескольких простых типов. Заклинательные песни играют важную роль в выполнении определенных ритуалов, таких как призыв дождя, просьба остановить солнечные и лунные затмения, а также в других.

Многогранная любовная лирика, сатира и юмор, историческая тематика, социальный протест могут составлять основу каждого жанра, относящегося к этой группе - терма песни, лапара, ялла и пения (хотя они отличаются друг от друга ярко выраженными характерными музыкальными особенностями).

Терма характеризуется узким диапазоном и компактной формой выражения своей мелодии в определенной степени в мелодической гармонии слов.

Текст термы разнообразен по содержанию и часто состоит из стихов, которые состоят из семи-восьми слогов.

Песня в отличии от жанра, состоит из мелодии относительно небольшого диапазона и охватывает один абзац или одну-две куплета поэтического текста, состоящего из четырех частей, в то время как финальная мелодия адаптирована к каждому стихотворному куплету.

Песня является одним из очень распространенных жанров и выделяется своим разнообразием содержания, универсальностью.

Лапар имеет танцевальную мелодию и часто исполняется с танцем. Его тексты состоят в основном из романтически-лирических, дидактических, юмористических или шуточных стихотворений. В некоторых округах термин «лапар» также используется для обозначения песен свадебной церемонии в форме диалога, который может исполняться отдельно каждой группой представителей жениха и невесты в виде хора в унисон или в форме сольного диалога.

Ялла исполняется под танцевальный аккомпанемент, она бывает двух видов. Мелодия первого имеет относительно узкий диапазон, причем каждая группа в стихотворении и его пьесе исполняется соло, в то время как припев поется хором в унисон (группа музыкантов или певцов, часто слушателей). В таких каждый элемент начинается с примечания и заканчивается примечанием.

Для второго вида Яллы, наоборот, характерна развитая мелодия с относительно широким диапазоном. В нем мы видим унисон, чередующийся

с сольным исполнением хора. И танец больше не исполняется - не самим певцом, а отдельным танцором (или танцовщицей).

Сегодня среди молодежи организованы народные этнографические ансамбли («Шалола», «Беш карсак», «Чанковуз», «Чоркарсак» и др.), которые дают знания об истории нашей национальной духовности, богатое содержание и обеспечивают самореализацию. Такие ансамбли возрождают эстетические и художественные традиции узбекского народа, образцы национального искусства и традиции, картины каждого оазиса, которые долгое время сохранялись в виде национальной и духовной ценности. Традиции узбекского народа, такие как «Ёр-ёр», «Улан», «Алла», «Ялла», поют эпос, ждут невесту, сочиняют стихи, песню, вышивают, вяжут из шерсти, прядут, наматывают бант, плетут, шьют тюбетейку, замес теста, тёща, тесть, отношение к земле, ребенок, приготовление национального блюда, демонстрация национальных видов одежды, традиции важны для формирования чувства идентичности у читателя.

Одним из жанров, связанных с народными песнями, является эпос. Эпос — это одна из форм народного устного творчества, в которой воплотились духовные ценности народа, в которой воплощены такие художественные и эстетические ценности, как пение, музыкальная диктовка, повествование. В эпосах бахши через артистизм передают слушателю высокие человеческие качества. Благодаря силе своего эмоционального воздействия художественное мышление осуществляется из запутанных философских, религиозных, моральных воззрений, традиций, образа жизни народов Востока. Идеологическая направленность эпоса в основном направлена на эффективную организацию условий жизни людей, укрепление их психики.

Воспитательное значение эпосов заключается в том, что в них один-единственный способ достичь высокой красоты и счастья — это твёрдо стремиться к цели, проявлять терпение и выносливость, стойкость, мужество, героизм. Также любовь как общечеловеческая ценность прославляется как фактор, определяющий духовный облик человека, как сила, способная гарантировать победу над любым злом, как средство мотивировать человека на мужество и реализовать в своей душе все его благородные качества, и вдохновить читателя на это чувство героев.

Чувство национальной гордости за эпосы формируется в сознании читателя под влиянием духовной среды посредством художественно-эстетического общения между певцом и слушателем. Эпосы ясно показывают взаимодействие и связь источников и средств воспитания в педагогике.

Это обеспечивает целостный подход к краям воспитания во всестороннем формировании ученика.

Использование образцов народного эпоса на уроках музыки, прослушивание эпических песен является важным инструментом, позволяющим учащимся четко представить исторических героев и их мужество.

Народные песни обладают огромной возбуждающей силой, являются неисчерпаемым источником для литературы и искусства. В юности у читателя под влиянием различных драматических игр (кукольный, гость-гостья, невеста-новобрачная) формируются первоначальные представления о существующих событиях в общественной жизни, традициях, характерных для духовной жизни тюркских народов, о восточных чертах характера, воплощенных на основе традиций. Из свойств, связанных с умственными качествами, человек достигает находчивости, презентабельности, художественного восприятия, расширения своего мировоззрения. Первые драматические формы народного театра в подростковом и отроческом возрасте ребенка (алла, пьеса), неспособные удовлетворить его духовный интерес, спрос и нужду. В народной педагогике элементы драматургии и театра формируют национальную гордость и мышление у учащихся через различные ритуалы, традиции, предания. Для этого создается особая духовно-нравственная среда и осуществляется содержание деятельности.

В семье, пронизанной драматическими и театральными персонажами, рождается ребенок, женится и проводятся различные семейные ритуалы - укладывание ребенка в кроватку, первые шаги, стрижка волос, свадьба с обрезанием, сватовство, девичий суп, свадьба, споры жениха и невесты на траве и лапарах, огнённый цикл жениха, несущего невесту, первая встреча родственников с женихом или невестой после свадьбы, дни рождения и т.д.

Таким образом, вышеупомянутое народное устное творчество может служить важным инструментом педагогики народной музыки, ритуалов, праздников, песен о труде и временах года, обрядовых песен, алла, песен заклинаний, национальных, лапар, ялла и фольклорных ансамблей, эпосов, и они могут быть важным фактором в духовно-нравственное формирование читателя.

Народные песни имеют национальную основу с точки зрения содержания, во-первых, они возникли как культурный ресурс в определенный период и воплощают содержание, формы и средства духовно-нравственных качеств, а во-вторых, они подняты на уровень ценности между ними, обобщая характеристики высшего духовно-нравственного характер лю-

дей, проверенный опытом, критерии воспитания. Народные песни также являются важным инструментом пропаганды. Они пропагандируют и передают из поколения в поколение обычаи, мировоззрение, чувства нации.

Народные песни как художественно-эстетические источники являются средством воспитания разума через эмоции человека, а через разум-эмоции,характеристика народных песен также состоит в обеспечении достижения ментального совершенства путем сознательного усвоения всех аспектов духовных качеств на основе глубины ума, логического мышления. В нем деятельность учащихся, как целостный инструмент формирования духовно-нравственных качеств, осуществляется в процессе повседневного общения. Сфера применения народных песен не ограничена. Интерпретация их как песен для взрослых или детей, песен, подходящих для младших или старших школьников, приобретает относительный характер. Именно поэтому песни обладают большим педагогическим потенциалом в духовно-нравственном формировании подрастающего поколения. Их включение в учебники 1-7 классов «Музыка», сгруппированные в соответствии с возрастными особенностями учащихся, мировоззрением, уровнем нравственного и эстетического прогресса, позволяет совершенствовать систему духовно-нравственного формирования учащихся в образовательном процессе.

Литература:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2016. - 56 Б.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 fevraldagi PQ-2789-son “Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi Qarori.

3. Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. T.: Fan, 1974.

4. Bo‘zlardan uchgan g‘azal-ay. O‘zbek xalq yig‘ilari va yo‘qlovlari. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchilar O. Safarov, D. O‘rayeva. – Buxoro: Buxoro, 2004.

5. Dilshod Rajabov, To‘xtasin Rajabov Xalq qo‘shig‘i va musiqa ijrochiligi. Ilmiy risola 2018 йил

6. Ибодович Р.Т. Эстетическое воспитание школьников через национальные ценности (на примере бухарского детского фольклора) //Европейский журнал исследований и размышлений в области педагогических наук. – 2020. – Т. 8. – С. 237-240.

7.To‘xtasin Rajabov. O‘zbek xalq musiqa ijoidi . O‘quv qo‘llanma . Buxoro: Durdona nashriyoti. 2021- yil.

8. To‘xtasin Rajabov. Maktab musiqa ta’limida bolalar folklor qo’shiqlarini o’rganishning amaliy uslubiy asoslari. Monografiy.Buxoro nashriyiti. 2022-yil

9. Jo‘rayev M. Navro‘z qo‘shiqlari. T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

10. Тўхтасин Р. И. Ўзбек халқ қўшиқлари ва ижролари ҳақида //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – №. Special issue. – С. 64-71.

11. Ражабов Т. И. Ўкувчи-ёшларга ўзбек миллий мусиқа фольклори намуналари воситасида эстетик тарбия бериш //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1094-1103.

12. Jabborov I. O‘zbek xalqi etnografiyasi. –T.: O‘qituvchi, 1994.

13. Ражабов Т. И. Халқ қўшиқлари орқали ўқувчи-ёшларда миллий тафаккурни шакллантириш омили //Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 364-368.

14. Раджабов Т. И., Раджабов Д. И. Формирование духовно-нравственных качеств учащихся через народные песни – актуальная педагогическая проблема// Европейский журнал инноваций в неформальном образовании. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 331-335.

15. Rajabov T. I. The role of bukhara folklore songs in youth education in the system of continuous education //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 884-889.

16. Jo‘rayev M., Xudoyqulova L. Marosimnoma. O‘zbek xalqining urf-odat va marosimlari haqida qisqacha ma’lumotnoma. – T.: O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, Fan, 2008.

17. Dilshod Rajabov, To‘xtasin Rajabov O‘zbek xalq qo‘shig‘i va musiqa. Monografiy. Buxoro: Durdona nashriyoti, 2020 y

18. Ибодович Р.Т. Воспитательное значение детских народных песен на занятиях музыкальной культуры //Европейский научный журнал. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 139-141.

19. Umurova Marifat Yoshiyevna The role of the creative heritage of eastern thinkers in the formation of the spiritual and moral outlook and musical perception of young people Umurova Marifat Yoshiyevna 2021/4/23 102-104

20. Umurova M. Yo. The importance of using pedagogical technologies in special educational schools //Vestnik nauki i obrazovaniya. – 2020. – №. 22-2. – S. 24-26.

21. Ражабов Т. И. Мактабда мусиқа таълимида фольклор қўшиқларининг ўрни //Тошкент давлат педагогика университети. Илмий-назарий ва методик журнал. Тошкент. – 2016. – С. 122-126.

22. U.M. Yoshiyevna Maktabgacha yoshdagi bolalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda musiqaning o‘rni Pedagogik maxorat jurnali Maxsus son –Buxoro, 2021. –B. 103-109.

23. Yoshiyevna U. M. The method of organizing» group singing» in teaching» musical culture» in secondary schools //Modern Journal of Social Sciences and Humanities. – 2022. – Т. 4. – S. 271-274.

24. Rajabov T. I. O ‘quvchi-yoshlarga o ‘zbek milliy musiqa folklori namunalari vositasida estetik tarbiya berish //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1094-1103.

25. U. M. Yoshiyevna - O’quvchilarda vatanparvarlik tuyg’sini shakllantirishda badiiy adabiyot va musiqaning roli - Central Asian

РЕЗЮМЕ

Maqolda umumiy o‘rta ta’lim maktablarda folklor qo‘shiqlarni o‘rgatish metodikasi va unig ijro xususiyatlari bo‘yicha soz yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о методах обучения и исполнения узбекского музыкального фольклора, методах обучения детей народным песням, воспитание молодёжи через народные песни воспитание их в совершенстве

SUMMARY

The article gives the results of the analysis of the textbooks on music for secondary schools, based on the analysis, the state of teacing of folk songs at scol is studied.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

OQIWSHI-JASLARDIŃ ANATOMIK, FIZIOLOGIKALIQ HÁM PSIXOLOGIYALIQ QÁSIYETLERI HÁM SALAMAT TURMIS TARIZINI QÁLIPLESTIRIW

Atashov M. T.
Dene tarbiya hám sport boyınsha qánigelerdi qayta tayarlaw hám qánigeligin asırıw institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: salomatlik, tarbiya, yoshlar, sport, jismoniy tarbiya, aholi, maktab, bosqich.

Ключевые слова: здоровье, образование, молодежь, спорт, физическая культура, население, школа, этап.

Key words: health, education, youth, sport, physical culture, populations, school, stage.

Den sawlıq – insan kámalıdiń zárúrli strukturalıq bólimlerinen biri bolıp, insannıń hesh kim hám hesh qanday qáwip ete almaytuǵın huqıqı, óz-ózin rawajlandırıw, jeke hám jámiyet turmısında belsendi qatnas etiwi kepili bolıp tabıladı.

Jámiyetimizde insan den sawlıǵı, fizikalıq náwqıranlıǵı, salamat turmıs tárizi mádeniyatına iye bolıwı zárúrli sociallıq úrp-ádetlerden esaplanadı. Millet salamatlıǵın támiyinlew, xalıq genofondın saqlaw, salamat turmıs tárizine baylanıslı unamlı tárzde sheshiledi. Al, bul bolsa, jámiettiiń barlıq social institutları; shańaraq, oqıw-tárbiya orınları, máhálle hám ǵárezsiz bilim beriw aldına jámiyetimiz puqaralarına salamat turmıs tárizi mazmunı hám mánisin tereń anlaw, jaslardı sergek hám bilgish, náwqıran insan etip tárbiyalaw máselesin kótere aladı.

Salamat turmıs tárizi – bul miynet, dóretiwshilik áleminde jasaw, kúshli fizikalıq hám psixikalıq júklemelerdi, oǵada qáwipli hám zıyanlı tásir kórsetiwshi faktorlardı jeńil kótere alatuǵın hár tárepleme rawajlandırǵan insannıń qáliplesiw procesi bolıp tabıladı.

Filosofiya jáne sociallıq gigienaǵa tiyisli ádebiyatlarda insanda salamat turmıs tárizin qáliplestiriw máselelerine sońǵı waqıtları úlken itibar berilip atır. Bul máseleniń sociallıq-psixikalıq, medicinalıq-gigienikalıq, ekonomikalıq, insannıń ózine baylanıslı motivacion tárepleri ilimiy-izertlew etilip atır. Biraq, salamat turmıs tárizíniń metodologik máseleleri jáne social-gigienik kriteryaları

ayırım regionlardıń ayriqsha tárepleri, ıqlımlıq-geografiyalıq jaǵdayları, xalıq turmıs mádeniyatınıń etnikalıq tárepleri jetkiliklishe úyrenilgen emes.

Salamat turmıstı qáliplestiriwdiń milliy koncepciyasın xalqımız arasında úgit-násiyat etiw hám ilimiy tiykarda alıp barıwdı múmkinshilik jaratadı, onıń natiyjeliligin asıradı. Sonıń menen birgelikte, salamat turmıstı qáliplestiriw modeli – xalqımız arasında salamat ortalıq qatnasıqların qáliplestiriw procesin tártipke salıp baradı hám tezlestiredi. Insanlar jámiyette ózleriniń ámeldegi jasaw ádetlerin, gigienikalıq talapların, sonday-aq medicinalıq materiallıqlıǵı hám belsendiligin úlgi etiw menen salıstırıp kóriw hám oǵan tiyisli ózgertiwler kiritip barıw múmkinshiligine iye boladı.

Búgingi kúnde eń tiykarǵı másele xalıqtıń den sawlıǵın qorǵaw hám bekkemlew bolıp tabıladı. Mámleketimizde bul mashqalanı keń kólemde hám sociallıq kóz-qarasda kórip shıǵıp, bunda zárúrli orındı saw turmıstı shólkemlestiriwge qaratılıp atır. Jáhánda hám mámleketimizdegi ekonomikalıq máseleler, átirap ortalıqtı tazalıǵın saqlaw, epidemiyalar, túrli waqıya hám hádiyseler demografik qarama-qarsılıqlar hám basqalar insan salamatlıǵın jamanlasıwına alıp kelip atır. Tek ǵana salamat, ózin jaqsı sezetuǵın, optimist, psixikalıq tárepten shıdamlı intellektual hám fizikalıq jumıs qábiletine iye, belsendi jasaytuǵınlıq adam kásiplik hám turmıs qıyınshılıqların jeńe aladı. Salamat turmıs tárizin hár bir insanda qáliplestiriwde ekonomikalıq támiyinleniw tárepinen emes, bálki den sawlıqtı saqlaw insanlardı ruwxıy, bilimlendiriw materiallıq dárejesin asırıwdı da talap etedi.

Xalqımızdıń den sawlıǵın saqlaw, bekkemlew, salamat turmıs tárizi máselelerin durıs shólkemlestiriw máseleleri keń kóleminde nızamlar, huqıqıy-normativ hújjetler qabıllandı hám hár túrli kesheler ámelge asırılıp atır.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 30-oktyabrdegi “Salamat turmıs tárizin keń qollanıw hám ǵalabalıq sporttı jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında”gı PF-6099-sanlı Pármanı hám basqa da bir qatar qararlar qabıllandı.

Mine sol pármande “hár bir shańaraq, máhálle hám rayon (qala) de, mektepke shekemgi, ulıwma orta, orta arnawlı, professional hám joqarı bilimlendiriw mákemelerinde hám de taǵı basqa shólkemlerde dene tárbiyası hám ǵalabalıq sport menen shuǵıllanıwǵa shárt-shárayatlar jaratıw” boyınsha tapsırmalar berildi.

Házirgi kúnde mámleketimiz tárepinen oqıwshı-jaslar arasında salamat turmıs tárizin qáliplestiriw, saw áwlad, salamat keleshek jaratıw máseleleri kúndelen turıptı. Mine sol máselelerdi sheshiw boyınsha ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw áhmiyetke iye bolıp atır.

Salamat turmıs tárizi – bul haqıyqıy ortalıqta (tábiyiy, texnogen jáne social) hám belsendi uzaq jas kóriwde oǵan fizikalıq, ruwxıy jáne sociallıq abadanshılıqtı támiyinleytuǵın insan turpayınıń individual sisteması.

Sońǵı jıllarda "Salamat turmıs tárizi" sóz dizbegi sóz baylıǵımızǵa tereń sińip ketti. Salamat turmıs tárizin úgit-násiyatlaw kóplegen telekórsetiwlerde hám radioesittiriwlerde belgili temalardıń birine aylandı, sociallıq toparlar arasında da, ilimpazlar arasında da: shıpakerler, sociologlar, psixologlar hám basqalar. Biraq, salamat turmıs tárizi haqqında aytqanımızda, kóbinese biz bul koncepciyanıń mánisi neden ibarat ekenligi oylaymiz. Sonı atap ótiw kerek, onıń rawajlanıwına jetkiliklishe, úlken muǵdardaǵı izertlewler alıp barılǵan, lekin bul jeterli emes. Bunnan tısqarı, 80-90-jıllardan baslap arnawlı ilimiy baǵdar – valeologiya páni rawajlandı, onıń sheńberinde turmıstı qáliplestiriwdiń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri úyrenilip atır.

Pedagogikalıq tárepten salamat turmıs tárizin oqıwshı-jaslar arasında túsindiriw hám de olardı sport menen shuǵıllanıwǵa qızıqtırıw ushın telekórsetiwler, kishi jastaǵılar ushın multfilmler, mobil uyalı baylanıs telefonlarında mobil dástúr vesriyaların islep shıǵıw máselelerin sheshiwimiz zárúr. Ósip kiyatırǵan oqıwshı-jaslardıń qızıǵıwshılıq dárejesi artıp baradı. Sol sebepli de olar tez qabıl etetuǵın mobil qosımsha hám óz nátiyjesin beretuǵın jaratılıwmasımız zárúr. Dástúr ishinde oqıwshı-jaslar ózlerin qızıqtırǵan maǵlıwmatlarǵa iyelewi hám maǵlıwmat alıwı menen birgelikte janında súwret yamasa videokórinisleri menen beriw, tiykarlanıp maǵlıwmat alıp atırǵan oqıwshı-jaslar mine sol suwretler yamasa maǵlıwmatlardan qızıǵıwshılıq dárejesiniń artıwına alıp keledi.

Salamat turmıs tárizin úgit-násiyatlaw yaǵnıy oqıwshı-jaslar sanasına jetip barıwın támiyinlew maqsetinde pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıwdı talap etedi. Pedagogikalıq baǵdarına taksonomiya metodın sırt el alımı B. Blum alıp kirgen. Bul taksonomiya tálim texnologiyasın ush oblastqa bólgen: kognitiv (tema mazmunın ózlestiriwge qoyılatuǵın talaplar), psixomotor (qural, nerv-bulshıq et foaliyatini rawajlandırıw) hám affektiv (emocional-bahalı oblast, úyrenilip atırǵan máselege qatnas).

Endi salamat turmıs tárizíniń konceptual máselelerin mine sol joqarıda keltirilgen ush oblastda sınap kóremiz. Birinshiden, temanı oqıwshı-jaslar durıs ańlawı, tusinip jetiwi hám nátiyjesi haqqındaǵı anıq juwmaqlarǵa ıyelew ushın temanı anıq biliwi zárúr. Ekinshiden, oqıwshı-jaslar ótiw dáwirinde bolǵanlıǵı sebepli olardıń temanı biliwi múmkin, qızıǵıwshılıǵı joqarı boladı, yaǵnıy olar jaqsı túsiniwi ushın durıs motivaciya beriwimiz zárúr. Mısalı saalamat turmıs tárizíniń onıń den sawlıǵı hám onıń keyin normasında bolıwın támiyinleydi.

Lekin, biziń aldımızda mine máseleni oqıwshı-jaslar sanasına durıs baǵdarlawımız kerek. Mısalı, klassta, úyde, doslar sheńberinde salamat turmıs tárizin úgit-násiyatlaw etiwimiz kerek. Sonda, jas óspirimdiń qabıllawı, túsiniwi ańsat boladı hám de onıń sanasına jetip baradı. Ol mudami sport menen turaqlı shuǵıllanıwı shárt emes, biraq, salamat turmıs tárizi saqlaw shártlerine ámel etip barıwı talap etiledi. Úshinshiden, házirgi waqıtta insanlar arasında salamat turmıs tárizine ámel etiwdi kesel bolǵanımızdan keyin baslaymız yamasa hádden tıs semirib ketkenimizden keyin baslanadı. Mine jaǵdaydıń aldın alıw maqsetinde oqıwshı dáwirimizden salamat turmıs tárizine ámel qilsaq, mudami sol ámellerdi óz turmısımızdıńǵa sińdirip barıwımız kerek. Biz biliw, túsiniw processlerin óttik. Endi bizler sol etaplardan keyin qollanıw processlerin de baslawımız kerek. Yaǵnıy mekteplerde valeologiya pánin oqıtıw hám klaslarda hár túrlı salamat turmıs tárizine arnalǵan klass múyeshlerin shólkemlestiriw, klasslar arasında tábiyattı asıraw kúni munasábeti menen ótkeriletuǵın bayramlarda salamat turmıs tárizin úgit-násiyatlawshı oyınlar qurıwımız zárúr boladı. Búgingi kúnde oqıwshı-jaslarımız arasında uyali (mobil') telefonnan paydalanıw dástúrge aylanǵan. Oqıwshı-jaslarımızda túsinikti payda etiwimiz ushın mobil' qosımshalar islep shıǵamız hám úgit-násiyatlaymız.

Ádebiyatlar:

1. Абрамова Е.С. Источники информации подростков о здоровом образе жизни //Концепт.-2015. -№1. –С.31-35.

2. Горносталев М.Д. Понятие «Здоровый образ жизни» в современной педагогической науке// Вестник МГУКИ - 2008. -№3. –С.183-185.

3. Клемантович И.П., Степанов В.Г. Нейропедагогика: предмет исследования // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-11. – С. 2464-2468.

4. Bloom S. Benjamin. Taxonomy of Educational Objectives. Canada: Simultaneously in the dominion of Canada-1956.

5. Клинова О.А. Педагогика физической культуры и спорта. Методическое пособие. -Россия: Курган, 2007. –С. 41.

РЕЗЮМЕ

Maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasida aholi soǵliǵini mustahkamlashga ko'maklashadigan aniq dasturlar, yoshlarni sportga keng jalb qilish va soǵlom turmush tarzini keng turda amaliyotga joriy qilish haqida aytiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о конкретных программах, которые помогут укрепить здоровье населения в сфере физической культуры и спорта, широкому вовлечению молодежи в спорт и внедрению здорового образа жизни на практике.

SUMMARY

The article describes specific programs that will help to strengthen the health of the population in the field of physical culture and sports, the widespread involvement of young people in sports and the introduction of a healthy lifestyle in practice.

ОҚЫЎШЫЛАРДЫ УЛЫЎМА РАЎАЖЛАНДЫРЫЎШЫ ШЫНЫҒЫЎЛАР ЖӘРДЕМИНДЕ ОЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЖАҚТАН ТАЯРЛЫҒЫН АРТТЫРЫЎ

Қанназаров А. Г.
Әжинияз атындағы НМПИ таяныш докторанты

Таянч сўзлар: умумий ривожлантирувчи машқлар, ўқувчилар, жисмоний тайёргарлик, жисмоний машқлар турлари, спортни ривожлантириш, мураккаб психик, жисмоний ва беомеханик жараёнлар, илмий-техник прогресс, инсон организми, соғлиқни сақлаш, спорт турлари.

Ключевые слова: общеразвивающие упражнения, студенты, физическая подготовка, виды физических упражнений, спортивное развитие, сложные психические, физические и биомеханические процессы, научно-технический прогресс, организм человека, здоровье, спорт.

Key words: general developmental exercises, students, physical training, types of physical exercises, sports development, complex mental, physical and biomechanical processes, scientific and technological progress, human body, health, sports.

Теманың актуальлығы. Бүгинги күнде Республикамызда дене тәрбиясы ҳәм спортты раўажландырыў, жәмийетимиздиң социал-экономикалық, илимий-техникалық раўажланыў тәреплерин есапқа алған ҳалда халықтың ден саўлығын беккемлеў мәселелерин шешиўде үлкен итибар қаратылмақта.

Ҳәр тәреплеме денеси раўажланған, ден-саўлығы мықлы, саўатлы жасларды тәрбиялаў-бул ҳәр бир раўажланған жәмийеттиң талабы ҳәм ўазыйпасы болып саналады. Мектеп жасындағы балаларға 7-жастан 17-18 ге шекемги аралығы жатады. 17-18 жаста толысып ер жетеди ҳәм жәмийеттиң актив қурыўшысы, қорғаўшы пуқарасына айналады. Усы жаста жасларға мектеплерде, арнаўлы оқыў орынларында, кәсип техникумларында билим бериў жумысы иске асырылды. Дене тәрбиясы, орынларының ең әҳмийетли тараўларының бири, ҳәм оқыў тәрбия жумысының ажыралмас бир бөлими болып есапланады. Оқыўшылардың дене тәрбиясы олардын физкультурага ҳәм спортқа болған интасын буннан былайда жетилистириў лазым.

Тийкарғы бөлим. Мектепте оқыўшыларға дене тәрбиясынын тийкары берилиўи тийис. Бул оқыўшылардын өзинше дене тәрбиясын жетилистирип дене раўажланыўының дәрежесин жоқарылатып барыўға мүмкиншилик береди. Улыўма дене таярлығының тийкарында, адам искерлигиниң арнаўлы түрлерине таярлап барады: мыс: мийнетте, билим алыўды даўам етиў, әскерий хызметке таярланыў, сондай-ақ спорттың бир түрине таярланыў улыўма тәрбияның ўазыпасына муўапық, дене тәрбиясы ўақтынша оқыўшылардың ақылый эстетикалық, мийнет тәрбияларын иске асырыў жумыслары алып барылады. Педагогикалық тажирийбеде классларына сәйкес оқыўшылар жас өзгешеликлерин төмендегише келтиреди: 7-10 жас, 1-3 класслар-киши жастағы оқыўшылар, 11-15 жас IV-VIII-класслар орта жастағы оқыўшылар, 16-18 жас IX-X-XI класслар үлкен жастағы оқыўшылар болып табылады.

Дене шынығыўларының саламатластырыўшы ҳәм даўалаўшы тәсири дене тәрбиясы шынығыўларында организмде болып өтетуғын машақатлы психикалық-физикалық ҳәм беомеханикалық процесслерде көринеди.

Инсан организми ишки сыртқы орталықтың өзгериўшең шараятларына күнделикли масластырыў зәрүр. Бундай сәйкеслендириў бири өз-ара байланысқан түрли органлар ҳәм де тизимлер тоқымлары функциясының өзгериўи менен ерисиўлер қандай да бир орган ямаса тизимде болып өтетуғын процесслер басқа органлар ямаса тизимлер дәретишилигинде өзгерислерди келтирип шығады. Функциялар ҳәм процесслердиң байланыслығы басқарыў тизимлери: нерв ҳәм гуморал тизимлер тәрепинен әмелге асырылады. Организм хызметиниң нерв тизими арқалы басқарилиўы рефлекслер жәрдеминде әмелге асырылады. Сыртқы орталық тәсири экстрорецепторлер жәрдеминде қабыл етиледи, импульслар көринисинде жүзеге келетуғын қозғалыслар үлкен ярым шарларға барып жетеди ҳәм ҳәр түрдеги сезгилер шаклинде қабыл етиледи. Булшық ет ҳәрекетлери орайлық нерв системасынан етлерге жетип келетуғын импульслар тәсиринде әмелге асырылады. Сондай қылып басқарыўшы ҳәм басқарылатуғын прцесслер ортасында жақыннан өз-ара тәсир бар. Гуморал басқарыў соннан ибарат организмде пайда болатуғын химиялық бирикпелер (гормонлар, метаболитлер) сондай-ақ водород, кальций ионлар, қанға түсип, организмлер ҳәм тизимлер функциясын өзгерткен ҳалда пүтин организм бойлап тарқалады. Сондай қылып, еки басқарыў механизми өз-ара байланысқа ийе ҳәм бир-бирин толтырып келеди.

Организмдеги функциялардың физиологиялық басқарыўы механизмларды көрип шығып, дене шынығыўлардың саламатластырыўшы

ҳәм даўалаўшы тәсири ҳаққында анық көринис пайда етиў мүмкин. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың дене жетилистириў сыпатындағы әҳмийетин М.А.Укран, А.М.Шлёмин, В.М.Смолевский ҳ.т.б. жумысларында ашып берген. Ҳәзирги пайытта бул дене шынығыў түриниң рухый-пүтин қурамын дәстүрий тәризде жетирлише баҳаламаў жағдайы шешилмеген. УРШ дене тәрбиясы қураллары арасында гимнастикада шуғылланыўшылар ушын жеңил ҳәм қолай, геўде ҳәм оның бөлимлери менен элементлер ҳәрекетлерин орынлаў техникалық жағынан қыйын емес. Бул шынығыўларды саламатластырыў, дене сыпатларын тәрбиялаў ҳәм де организмниң функционал жағдайын жақсылаў мақсетинде қоллаў мүмкин. Жеңиллиги себепли, бул сабақлар саламатлық топарлары шынығыўларын тийкарғы мазмунын пайда етеди. Балалар бақшалары, мектеплер, жоқары оқыў орынларының дене тәрбия сабақларында кең қолланады. Ҳәмме спорт түрлери ўәкиллери өз тренеровкаларына улыўма раўажландырыўшы шынығыўларын разминка (дене қыздырыў) ҳәм мәлим бир дене сыпатларын раўажлантырыў сыпатында киритеди. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың үлкен көлемде қолланылыўы сол менен түсиндириледи, геўде ҳәм оның айрықша бөлимлери менен орынланатуғын ҳәрекетлер ҳәр түрли уйғунлықта қолланылыўы мүмкин, мушакларды зорықтырыў дәрежеси, толық амплитуда ҳәм ҳәрекет жөнелисин өзгертиў менен түрлендириў мүмкин. Дәслепки ҳәм ақырғы жағдайларын алмастырыў, ҳәр түрли буйымлар, аўырлықлар ҳәм маслamаларды қоллаў да мазкур шынығыўдың қолланыўы шегарасын кеңейтеди. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың әпиўайылығы ҳәм оларды әсте-ақырын қыйынластырыў имканиятының барлығы ҳәр қандай жастағы ҳәм таярлықтағы шуғылланыўшылар ушын жеңиллик жаратады. Шуғылланыўшылар, элементар, бир бир буўымлы ҳәрекетлерден баслап, әсте-ақырын және де машақтылы шынығыўларға өтеди. Бул шынығыўлар аңсат өлшемли, мәлим бир буўын топарларға бир тәреплеме ҳәм таңлаў көрсетиўге имкан береди.

Саламатландырыўшы дене тәрбиясы саўлықты беккемлеў мәселелери орайлық мәселелеринен бири болып келген, яғный ден-саўлықты сақлаў ҳәм қайта тиклеўге қаратылған тәбийий қураллардан толығырақ дене тәрбиясы қураллары жәрдеминде халық саламатлығын беккемлеў ең глобал мәселелерден бири. Жәмийет ушын ең қолайлы болған дене тәрбия қуралларынан бири улыўма раўажландырыўшы сабақлар (УРС) есапланады.

Улыўма раўажландырыўшы сабақларда жаңа баслаўшылар, түрли қәнигеликтеги жоқары малакали спортшылар арасында кең қолланады.

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўларды анатомикалық белгилерге көре топарларға классификациялаў мүмкин: қоллар ҳәм желке ушын; геўде ҳәм мойын ушын; аяқлар ушын. Олар буйымларсыз, буйымлар менен ҳәм массалық ҳәмде спорт типиндеги снариядлардан (спорт әнжамлары) пайдаланған ҳалда орынланады. Спорт әмелияты ҳәм дене тәрбиясы сабақларында қолланатуғын улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар арасында гимнастика дийўалшасы, скамейкада буйымлар менен орынланатуғын шынығыўлар ҳәм жуп-топар болып орынланатуғын шынығыўлар үлкен орын ийелейди. Бундай шынығыўлар қолай ҳәм қымбат баҳа себеби оларды ҳәр түрли бөлимлердеги шуғылланыўшылар менен табыс пенен өткериў мүмкин. Бул шынығыўлар дененың мәлим бир буынларына улыўма ямаса локал тәсир көрсетип, шуғылланыўшылар организмине тәреплеме тәсир етеди. Усы жумыста шынығыўлардың класификациялары баян етиледи, оларды қоллаў бойынша тийкарғы методикалық көрсетпелер бериледи, машақатлы тәрептен кетпе-кет жайластырылған үлгили сабақлар тәрипленеди.

Дене шынығыўларының саламатластырыўшы ҳәм даўалаўшы тәсири дене тәрбиясы шынығыўларында организмде болып өтетуғын машақатлы психикалық-физикалық ҳәм беомеханикалық процесслерде көринеди.

Инсан организми ишки сыртқы орталықтың өзгериўшең шараятларына күнделикли масластырыў зәрүр. Бундай масластырыўдан бири өз-ара байланысқан түрли органлар ҳәм де тизимлер тоқымылары функциясының өзгериўи менен ерисиўлер қандай да бир орган ямаса тизимде болып өтетуғын процесслер басқа органлар ямаса тизимлер дөретишилигинде өзгерислерди келтирип шығады. Фукнциялар ҳәм процесслердиң байланыслығы басқарыў тизимлери: нерв ҳәм гуморал тизимлер тәрепинен әмелге асырылады. Организм хызметиниң нерв тизими арқалы басқарилиўы рефлекслер жәрдеминде әмелге асырылады. Сыртқы орталық тәсири экстрорецепторлер жәрдеминде қабыл етиледи, импульслар көринисинде жүзеге келетуғын қозғалыслар үлкен ярым шарларға барып жетеди ҳәм ҳәр түрдеги сезгилер шаклинде қабыл етиледи.

Булшық ет ҳәрекетлери орайлық нерв тизиминен булшық етлерге жетип келетуғын импульслар тәсиринде әмелге асырылады. Сондай қылып басқарыўшы ҳәм басқарылатуғын прцесслер ортасында жақыннан өз-ара тәсир бар. Гуморал басқарыў соннан ибарат организмде пайда болатуғын химиялық бирикпелер (гормонлар, метаболитлер) сондай-ақ водород, кальций ионлар, қанға түсип, организмлер ҳәм тизимлер функциясын өзгерткен ҳалда пүтин организм бойлап тарқалады. Сондай қылып, еки

басқарыў механизми өз-ара бағлыққа ийе ҳәм бир-бирин толтырып келеди.

Организмдеги функциялардың физиологиялық басқарыўы механизмларды көрип шығып, дене шынығыўлардың саламатластырыўшы ҳәм даўалаўшы тәсири ҳаққында анық көринис пайда етиў мүмкин. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың дене жетилистириў сыпатындағы әҳмийети алымлар: М.А.Укран, А.М.Шлёмин, В.М.Смолевский ҳ.т.б. жумысларында ашып берген. Ҳәзирги пайытта бул дене шынығыў түриниң рухый-пүтин қурамын дәстүрий тәризде жетирлише баҳаламаў жағдайы шешилмеген. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар дене тәрбиясы қураллары арасында гимнастикада шуғылланыўшылар ушын жеңил ҳәм қолай, геўде ҳәм оның бөлимлери менен элементлер ҳәрекетлерин орынлаў техникалық жағынан қыйын емес. Бул шынығыўларды саламатластырыў, дене сыпатларын тәрбиялаў ҳәм де организмниң функционал жағдайын жақсылаў мақсетинде қоллаў мүмкин.

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар универсал қуралларды қоллаў менен байланыслы болған билим, тәжирийбе ҳәм көнликпелер дене тәрбиясы оқытыўшысы хызметинде әҳмийетли орынды ийелеўи лазым.

Гимнастикада улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар деп саламатластырыў, дене сапаларын тәрбиялаў, организмниң функционал хызметин жақсылаў мақсетинде орынланатуғын, дене ҳәм оның бөлимлеринен шуғылланыўшылар ушын қолайлы, техникалық жақтан онша қыйын болмаған әпиўайы ҳәрекетлерге айтылады.

Қолайлы болған бул шынығыўлар саламатлық топарларында өткерилетуғын тренировкалардың тийкарғы мазмунын қурайды, дене тәрбиясы сабақларында: бақшалар, мектеп, кәсип-өнер колледжлери, жоқары оқыў орынларында кеңнен қолланылады. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардан азанғы дене тәрбиясында (радио ҳәм телевидение арқалы шынығыўлар солар қатарына киреди), тийкарғы, ритмикалық ҳәм кәрхана гимнастика тренировкаларын өткергенде пайдаланылады. Спорттың ҳәмме түрлеринде улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар өз тренировка қурамына аяқ, қол ийин буўынларын жазыў ҳәм белгили дене қәсийетлерин раўажландырыў қуралы сыпатында киритиледи.

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар муғдарының көплигин төмендегише түсиндириў мүмкин: дене ҳәм оның айрықша бөлимлери әмелге асыра алатуғын ҳәрекетлерден ҳәр қыйлы тәризде уйғунласып, буўынлардың зорығыў дәрежеси, ҳәрекет тезлиги, амплитудасы ҳәм бағдарын өзгерткен ҳалда пайдаланылады. Дәслепки ҳәм ақырғы жағдай-

ларының өзгериўи, ҳәр қыйлы предметлердиң, аўыр буйымлар ҳәм маслама-ларының қолланылыўшы да бул шынығыўлардан пайдаланыў шегараларын бир қанша кеңейтеди. Аңсатлаў ҳәм жүдә қыйынластырып барыў имканияты УРШ ҳәр қандай жастағы ҳәм таярлығы ҳәр түрли болған шуғылланыўшылар ушын қолайлық жаратады.

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўларды ийелеў ҳәрекет таярлығы мектеби есапланады. Әпиўайы, бир бөлим ҳәрекетлеринен баслап шуғылланыўшылар изчил рәўиште машақатлырақ шынығыўларға өтеди. Спортта басланғыш таярлық басқышы Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың көп орынланыўы менен ажыралып турады. Бул шынығыўлар өлшемин (дозасын) белгилеў аңсат, белгили буўын топарларға бағдарланған ҳәм сайлап тәсир етиў имканын береди. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўларға қәдди-қәўметти туўры қәлиплестириў қуралы сыпатында үлкен әҳмийетке ийе .

Дене тәрбия оқытыўшысы дөретиўшилигинде улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар универсал қуралдан пайдаланыў менен байланыслы билим, көнликпе тәжирийбелер айрықша орын тутыўы керек.

Түрли контингентлердиң шынығыўларында улыўма раўажландырыўшы шынығыўларды ақыллық пенен қоллаў төмендегилерди нәзерде тутады:

– белгили шынығыўлардың үлкен муғдары ийеленгенлигин (көрсетиўди билиў, атамаларды ата алыўы);
– ҳәр бир шынығыўдың қәсийети, оның бағдардарын билиўди;
– ўазыйпалардан келип шығып, шынығыўлар комплекслерин дүзе алыўды;
– ҳәр қыйлы усыллар менен (айтып, көрсетип бериў, тапсырма бойынша, ойын усылы менен ҳ.т.б.);
– улыўма раўажландырыўшы шынығыўларды үйретиў ҳәмде шынығыўларды өткере алыўды;
– Улыўма раўажландырыўшы шынығыўларды пайда етиў усылларын билиўди;
– шешилип атырған мәселелер ҳәм шуғылланыўшылардың аўҳалынан келип шығып нагрузка өлшемин белгилеп билиўи.

Шынығыўларды класификациялаў ҳәм дәстүр материалы

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың анатомикалық белгисине қарап шынығыўларды дененің түрли бөлимлери ушын топарлап класификациялаў қабыл қылынған:

1. Қол ҳәм желке бөлимлери ушын шынығыўлар.

2. Мойын шынығыўлары.

3. Аяқ ҳәм бөксе бөлимлери ушын шынығыўлар.

4. Геўде ушын шынығыўлар

5. Пүтин дене ушын шынығыўлар

Ҳәр бир топарда және де шегараланған ағзалар ушын шынығыўлар қатарын ажыратыў мүмкин. Мәселен: «Қол ҳәм желке бөлими ушын шынығыўлар» топарында бармақлар, билеклер ҳәм желке бөлими ушын шынығыўлар бар.

«Аяқлар ҳәм бөксе бөлими ушын шынығыўлар» топарында аяқ кафти, тобық, санлар ушын белгиленген шынығыўлар бар. «Геўде шынығыўлары» топарында геўдениң алдынғы буўынлары ушын шынығыўлар ажыратылады ҳ.т.б.

Шынығыўларды анатомикалық белгилерге қарап таснифлаш олардың физиологиялық тәсири қәсийетлерине көрсетпе менен толтырылады. Бунда ҳәрекет сапалары: күш, тезлик, ийилиўшеңлик, шыдамлылық, шаққанлықларды раўажландырыўға қаратылған шынығыўлардың тийкарғы тәсири нәзерде тутылмақта.

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың түрин буўынлардағы тийкарғы ҳәрекетлер: бүгилиў, туўрыланыў, қушақты жайыў, жыйнаў, айланба ҳәрекетлер, бурылыўлар белгилейди. Шынығыўлардың қәсийети көп тәреплтен буўынлардың зорығыўы ҳәм босастырыў дәрежесине байланыслы. Соның ушын төмендеги келтирилген мысалларда дененің түрли бөлимлери ушын шынығыўлар ол ямаса бул сапаларын раўажландырыўға көбирек тәсир етиў қәсийетине қарап топарларға ажыратылады.

Улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың арнаўлы бағдарланғанлығы

Шаклан бир қыйлы болған шынығыўлардың (мәселен, отырып-турыўлардың) организмге тәсири оларды орынлаў қасийетине (әсте ямаса тез отырып-турыў, жүклер менен ямаса жүклерсиз ҳ.т.б.). Шынығыўларды таңлаўда қәтеге жол қоймаў ушын ҳәрекет қәбилетлери, дене сапалар: күш, шыдамлылық ҳәм ийилиўшеңликтиң қәлиплесиўи ҳаққында көриниске ийе болыў лазым.

Күш сапаларын, яғный сыртқы қарсылықты жеңиў қәбилетин улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар үш усылда қоллаў жолы менен раўажландырыў усыныс етиледи:

1. Онша аўыр болмаған жүкти көп мәрте (8-12 мәртеге шекем) көтериў ямаса өз денеси аўырлығын жеңиў (жатып, қолларға таянған ҳалда оларды бүгип-жазыў, отырған ҳолатдан турыў, тартылыў ҳ.т.б.). Соған уқсас

шынығыўлардың шаршағанша орынлаў күш шыдамлылығын раўажландырады, буўын массасының өсиўине жәрдем береди. 8-12 мәрте тәкрарлаў қыйыншылық туўдырмаса, жүк аўырлығын көбейтиў ямаса дәслепки жағдайды өзгертиў (мәселен, қолларға таянып, оларды бүгип-жазыўда аяқ таянышын жоқарырақ қойыў) зәрүр.

2. Имканият шегарасына жақын жүкти көтериў (1-3 мәрте). Бул шынығыўлар буўынлардың күнинең жоқары дәрежеге шекем раўажландырады. Олардың массасы да асады. Изометрик шынығыўлар (дене бөлимлериниң көриў мүмкин болған ҳәрекетсиз сыртқы қарсылықты жеңиў ушын буўынлардың имкән шегарасына жақын зорығыў) максимал күшти раўажландырады.

3. Ҳәрекетлерди максимал тезлик пенен орынлаў. Шынығыўлардың тезлик-күш сапалары, епшиллик раўажланады.

Шыдамлылық-буўынлардың қатты зор бериўди талап ететуғын узақ мүддетли ислеўи даўамында талығыўға қарсы турыў қәбилети. Улыўма раўажландырыўшы шынығыўларды пайдаланып, айрықша дене бөлимлери ҳәм улыўма шыдамлылықты раўажландырыў мүмкин. Буўынлардың шегараланған муғдары қатнасыўшы шынығыўларды имкан барынша көп мәрте орынлаў арқалы айырықша ағзалар шыдамлылығы раўажландырылады (мәселен, гантеллерди желкеге көтериў, жеке тартылыў).

Буўынлардың көп топарлары узақ мүддет даўамында қатнасатуғын ҳәм соған жүрек-қан тамыр ҳәм де нәпес алыў шыдамлылықты раўажландырады (мәселен, турған жайда узақ мүддет жуўырыў, секириўлер ҳәм отырып-турыўларды ийилиў яки жатып таяныў менен қосып орынлаў).

Ийилиўшеңлик-дене бөлимлериниң өз-ара ҳәрекетшеңлиги өлшеми. Ийилиўшеңликтиң раўажланыў дәржеси ҳәректелериниң ерисиў мүмкин болған амплитудасы үлкенигин белгилейди. Тек күш шынығыўларын орынлаў буўынлар ҳәрекетшеңлигиниң шегараланып, «Қатып» қалыўға алып келеди. Сол себепли күш шынығыўларын ийилиўшеңликти тәрьияялайтуғын шынығыўлар менен уйғунлықта қоллаў лазым болады.

Жуўмақлаў. Актив ийилиўшеңлик-буўынларының жеңиўши күши жумысы есабына буўынлардағы ҳәрекетшеңликти көрсетиў менен (бәлент аяқларды усы ҳалда тутып турыў, аяқларды бәлент көтерип түсириў ҳәм т.б.) байланыслы. Соған көре, актив ийилиўшеңликти раўажландырыў да ҳәрекетлер амплитудасы бәлент болған, сонындай, буўынларды имканият дәрежесиндеги ҳалатта «беккемлеп қоятуғын» буўынларды беккемлеўши шынығыўларды нәзерде тутады (бәлент көтерилген аяқ, үлкен мүйеш ҳ.т.б).

Пассив ийлиўшеңлик-буўынлардағы ҳәрекетшеңликти өз денеси яки оның бөлимлери аўырлық күги, шерик яки жүклер тәсиринде (шпагат қылыў, шерик жәрдеминде отырған ҳалатта аяқларға ийилиў, аяқты гимнатсика зәнги рейкасына тиреген ҳалда пүтин геўде менен оған енгесиў ҳ.т.б.) көрсетеди.

Пассив ийлиўшеңлик актив яки пассив ҳәрекетлерди (Қосымша ҳәрекетли еңгесиў, соның өзи-шерик пенен) буўынлардағы ҳәрекетшеңик көрсетип отыратуғын («көпир», шпагат, ийилиў ҳ.т.б.) турғун ҳалатларда буўынларды «беккемлеп қойыў» усыллары менен раўажландырады.

Босасыў шынығыўлары да улыўма раўажландырыўшы шынығыўлардың бир бөлимин қурайды. Күш, шыдамлылық, ийилиўшеңликти раўажландырыўшы айырықша улыўма раўажландырыўшы шынығыўлар аралығындағы тәнепислер дем алыс, буўынлардың ықтыярсыз тәбийий рәўиште босасыўы менен байланыслы.

Шуғылланыўшыларды актив рәўиште буўынларды ирода күши менен босастырыўға үйретиў шәрт. Усы мақсетте контрастлы: күшли зорығыўлар ҳәм тез босасыўды гезекпе-гезек орынлаў усылынан пайдаланылады.

Усылай етип мектеп оқыўшыларының физикалық жақтан таярлығын арттырыўда жоқарыдағы шынығыўлар өзиниң унамлы тәсирин көрсетеди.

Әдебиятлар:

1. Каримов Р.С., Арипова С.Х. Ёш физиологияси ва гигиенаси (маърузалар матни) Тошкент 2001

2. Шарипова Д.Д. Арбузова Т.Л. Возрастная физиология и гигиена (тексты лекций) Ташкент 2002 г.

3. Содиқов К.С. Ўқувчилар физиологияси ва гигиенаси Тошкент Ўқитувчи 1992.

4. Шарипова Д.Ж., Вахидова Р.Г. Ўқувчилар толиқишининг олдин олиш Т.Медицина 1986 й.

5. Аминжанов Ш.А. Нуритдинов Э.Н. Ёш физиологияси ва гигиенаси (лекциялар курси) Самарқанд 2003 й.

6. Исмайлов М.Н. Болалар ва ўсмирлар гигиенаси. Тошкент Ибн-Сино номидаги нашриёт бирлашмаси 1994 й.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқувчиларни умумий ривожлантирувчи машқлар ёрдамида уларнинг жисмоний томондан тайёргарлигини орттириш масалалари ҳартомонлама ўрганилиб, таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно изучены и проанализированы вопросы совершенствования физической подготовленности студентов с помощью общеразвивающих упражнений.

SUMMARY

In this article, the issues of improving the physical fitness of students with the help of general developmental exercises have been studied and analyzed in detail.

YOSH TENNISCHILARNING KUCH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH VOSITALARI

Zokirov D.
O‘zDJTSUFF o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: kuch qobiliyati, mashqlar kompleksi, texnik ususllar, vosita, maksimal kuch, izometrik kuch.

Ключевые слова: силовая способность, тренажерный комплекс, методики, мотор, максимальная мощность, изометрическая мощность.

Key words: power capability, exercise complex, techniques, motor, maximum power, isometric power.

Tennischilardagi kuch qobiliyatlarini tarbiyalashda huddi boshqa sport turi vakillaridagi kabi umumtayyorlov, maxsus tayyorlov va musobaqa mashqlarining mashg‘ulot ko‘rinishlaridan foydalaniladi.

Umumtayyorlov mashqlari kuch qobiliyatlarini har taraflama rivojlantirish uchun yo‘naltirilgan, bu esa, o‘z navbatida, samarali maxsuslashtirilgan tayyorgarlikka asos bo‘lishi mumkin. Ushbu mashqlar, albatta, o‘yin faoliyatini hisobga olgan holda, tanlanishi kerak. Bundan tashqari, umumiy tayyorgarlik vositalarining orasida shundaylari bo‘lishi kerakki, ular tennis bilan shug‘ullanishda bir taraflikni aniqlay olsin.

Umumtayyorgarlik mashqlari qatoriga trenajyorlardagi, og‘irliklar bilan, o‘z tanasi og‘irligi bilan, sherigining qarshiligi bilan bajariladigan mashqlar, tashqi muhit sharoiti bilan murakkablashtirilgan mashqlarga esa, yugurish, velosipedda uchish, harakatli o‘yinlar va qumda, qalin qorda futbol o‘yini va h.k.lar kiradi. Maxsus tayyorlov mashqlari safiga hamma asosiy texnik usullarni og‘irliklar bilan birga, o‘xshatish (immitasiya) harakatlarini qo‘shish mumkin. Bu esa mushaklardagi kuchlanishning kinematik tarkibi va maromidagi o‘xshashlikni buzmaydi. Ammo, mushaklardagi kuch miqdorida, maxsus tayyorlov mashqlarida yanada katta bo‘lishi kerak. Zarbani butkul o‘xshatish shart emas, uning biror qismini, masalan, bosh ustidagi zarbaning, o‘ngdan parvozda va x.k zarbalarning yakunlovchi fazasini o‘xshatib bajarilsa, yetarli.

Musobaqa mashqlarining mashg‘ulot ko‘rinishlari asosiy zarbalarni maydonchada, mashg‘ulot devori oldida biroz og‘irlashtirilgan raketka

bilan bajarishni o‘z ichiga oladi. Barcha yuklamalar individual (shaxsiy) tarzda tanlanadi. Muhimi, harakatning asosiy tarkibi chalkashmasligi kerak. Yuklamalar vaznini 0,5 kg dan oshirmaslik tavsiya etiladi.

Yu.V.Verxoshanskiyning fikriga ko‘ra, kuch tayyorgarligi vositalaridan foydalanishda:

– sportchining maxsus tayyorgarlik darajasi ortishi bilan har qanday shug‘ullantirish vositasining samarasi pasayadi, agar daraja ushbu vosita yordamida erishilgan bo‘lsa, pasayish yanada sezilarli bo‘ladi;

– qo‘llanilayotgan vosita sportchining kundalik funksional holatiga nisbatan kuch bo‘yicha optimal shug‘ullantirish samarasini ta’minlashi kerak;

– avval bajarilgan ishlar natijasi har qanday vositaning shug‘ullantirish samarasini o‘zgartirib yuboradi;

– vositalar kompleksining shug‘ullantirish samarasi shiddat miqdori bilan emas, balki ularning mosligi, ketma – ketlik tartibi va ularning o‘rtasidagi oraliq bilan ham aniqlanadi;

– maxsus kuch tayyorgarligi vositalarining butkul tarkibi sportchining aniq mahorat darajasini hisobga olib, ushbu sport turi uchun talab etilgan kuch tayyorgarlik tarkibining shakllanishini ta’minlay oluvchi maxsuslashgan mashqlar kompleksini qamrab olishi kerak.

Kuch qobiliyatlarini tarbiyalash uslublariga quyidagilar kiradi:o‘rtacha 1) og‘irlikdagi yuklamalar bilan mashqni qayta bajarish uslubi(xususan, kuch qobiliyatlari va kuch chidamkorligini tarbiyalash va takomillashtirish uchun zarur qayta kuch uslubi); 2) unchalik katta bo‘lmagan yuklama bilan mashqlarini qayta bajarish uslubi, biroq tezlik maksimal qiymatda (bola yoshida, xususan, kuch qobiliyatlarini tarbiyalashning dinamik kuch uslubi, o‘z navbatida, bu tennischilarda kuch tayyorgarligining yetakchi yo‘nalishi bo‘lib qoladi). Izometrik kuch uslubi

Kuchni qayta ishlatish uslubi yuklamalar bilan 2 – 3 marta, gohida undan ortiq mashqlar seriyasini o‘z ichiga oladi, yuklamaning hajmi har bir mashqda maksimal mumkin bo‘lgan mashqning 60 – 80 % qismini tashkil etadi. Qayta bajarilishlar soni 10 – 12 tadan oshmasligi kerak [4]. Ohirgi qaytarilishlar – kuchni tarbiyalash uchun yanada, samaraliroq. Ushbu uslub yordamida, nafaqat ayrim mushaklarda kuchning ortishiga, balki kuchga chidamkorlikni tarbiyalashga ham ta’sir o‘tkazish mumkin.

Maksimal kuchlar uslubi jismonan yaxshi tayyorlangan 17-18 yoshli tennischilarda qo‘llanishi mumkin. Mashqlarda 1–2 ta qayta bajarishga imkon beradigan yuklamalar tanlanadi. Ishning umumiy hajmi katta qaytarishlar soni evaziga erishiladi. Seriyalar soni 5 tadan 10 tagacha, mashqlar orasidagi tanaffus

2 – 3 daqiqa. Ushbu uslub doirasida yuklamalarni variyasiyalash mumkin: 2 – 3 chiqish – asosiy vaznga, 1–2 chiqishlar – kamaytirilgan vaznga. Izometrik kuch uslubimaksimal kuch qobiliyatlarini tarbiyalashda va ushlab turishda qo‘llanishi mumkin. Izometrik mashg‘ulot maksimal kuchlanish momentini yengish imkoniyatini beradi [5]. Masalan, “zarba momenti” hajmini uzaytiradi. Buning uchun xarakteri bo‘yicha tennisga yaqin mashqlarni tanlash lozim. Bir mashqda bajariladigan mashqlar soni 6–8 ta bo‘lishi va har biri, 2 – 3 martadan qaytarilishi lozim.

Izometrik kuchlanish momenti maksimal qiymatiga 5 – 6 soniyada yetishi kerak bo‘ladi. Ayniqsa, F.Agashin ishlab chiqgan “ikkilamchi zarbalar” uslubini ham qo‘llash maqsadga muvofiq. Mashqlar kompleksini qayta qo‘llash yoki dastlabki holatni o‘zgartirishni 4 – 6 haftasidan so‘ng amalga oshirsa bo‘ladi.

Barcha zarba harakatlarni, harakatlanish va sakrashlarni bajarish uchun tennischilarga, nafaqat kuch qobiliyatlari, balki tezkor – kuch qobiliyatlari ham zarur. Xususan, kuch qobiliyatlari tezkor – kuch qobiliyatlarini tarbiyalashga asos bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Ландсдорп Р, Форхенд Ландсдорпа. Хватка // Пер. с англ. К.Мужецкая. – Томск: СТЦ, 2004. – 117-118 с.

2. Фокс А. Победные матчи: тактика //Пер. с англ. К.Мужецкая. – Томск: СТЦ, 07.11.2003. 19-с.

3. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена: основы теории и методики воспитания. – М.: Советский спорт, 2009. 200--b.

4. Голенко В.А., СкородумоваА.П., Тарпищев Ш.А. Школа тенниса. – М.: “Дедалус”, 2001. 65-с.

5. Безверхов В.П., Акрамов Ж.А. Теннис. Программа и учебное пособие для ДЮСШ. – Т.: Лидер Пресс, 2007. 151-с.

РЕЗЮМЕ

Maqolada yosh tennischilarning mashg‘ulot jarayonlarida jismoniy sifatlarni tarbiyalash va tayyorgarlik vositalarini to‘g‘ri tanlsh, shu bilan bir qatorda kuch qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Turli yoshdagi tennis bilan shug‘ullanuvchilar uchun kuch qobiliyatini rivojlantirishga ko‘maklashuvchi mashqlar beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы физической культуры и подготовки младших теннисистов в тренировочном процессе, а также развития и совершенствования их силовых способностей. Теннисисты разных возрастов пройдут тренинг, чтобы помочь им развить свои навыки.

SUMMARY

The article deals with the issues of physical training and preparation of younger tennis players in the training process, as well as the development and improvement of their power capabilities. Tennis players of different ages will be given training to help them develop their skills.

JISMONIY MADANIYATNING TASHKIL ETISHDA ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Zokirov D.
O'zDJTSUFF o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: pedagogik texnologiyalar, o'yin uslubi, mashqlar, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari.

Ключевые слова: педагогические технологии, методика игры, упражнения, физкультминутки.

Key words: pedagogical technologies, methods of play, exercises, physical training minutes.

Ma'lumki, darsda ishtirok etayotgan talabalarning hammasi bir xil qobiliyat yoki jismoniy rivojlanishga ega emasligini shu o'rinda yana bir bor yodga olib o'tamiz. Chunki ishlab chiqmoqchi bo'lgan tavsiyalar, metodik ko'rsatmalar va yangiliklar aynan shunga bog'liq.

O'qituvchi faoliyati talabalarga bilim berish hamda bilimlarning egallanish jarayoni harakat malakalari va ko'nikmalarining shakllanishi boshqarib turishga qaratilgan. Shu ma'noda o'qitishning har bir shakli o'qituvchining o'qitish jarayonidagi yetakchilik qilish ahamiyati tamoyilini amalga oshiradi.

O'qituvchining yetakchilik ahamiyatini tahlil qilishni ketma-ket, uning o'qitish jarayonidagi harakatlarini quyidagi bloklar bo'yicha ko'rib chiqish orqali bajarish mumkin:

- o'qitish maqsadini aniqlash;
- o'qitishning xususiy vazifalari tizimini aniqlash;
- o'quvchilar tayyorgarligining boshlang'ich darajasini aniqlash, ya'ni ularning qobiliyatlariga, o'zlashtira olish imkoniyatlariga qarab guruhlarga ajratish;
- o'qitish mezonlarini aniqlash;
- o'zlashtirishni baholash uslublarini aniqlash;
- zarur jihozlarni tayyorlash (ko'rgazmali qurollar)
- o'qitish qo'llanmasi va inventarlarni tayyorlash;
- o'qitishni butunligicha va elementlari bo'yicha baholash;
- o'qitishga zarur bo'lgan hollarda tuzatishlar kiritish.

Harakatlarga maqsadli o‘rgatish o‘qituvchidan o‘qitish uslublari tavsiflarini bilishni talab etadi. Hamma uslublar shartli ravishda uchta asosiy guruhga bo‘linadi: so‘zdan foydalanish (so‘z uslublari, ko‘rgazmali qabul qilish uslublari va amaliy uslublar).

O‘qituvchi tomonidan qo‘llaniladigan so‘zdan foydalanish uslublari butun o‘quv jarayonini faollashtiradi, harakatlanishlar to‘g’risida yanada to‘liq hamda aniq tasavvurlarni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu uslublar orqali o‘qituvchi o‘quv mashg’ulotining o‘zlashtirishini tahlil qiladi va baholaydi.

Ko‘rgazmali qabul qilish uslublari o‘rganilayotgan harakatlarning ko‘z bilan ko‘rish va eshitish orqali qabul qilinishini ta’minlaydi.

Ko‘rgazmali qabul qilish harakatlari yanada tez, chuqur va mustahkam egallab olishga yordam beradi, o‘rganilayotgan harakatlarga qiziqish uyg’otadi.

Ko‘rgazmali o‘rgatish alohida yoki guruhli tarzda o‘tkazilishi mumkin. Butun bir sinfga guruhli bir vaqtning o‘zida ko‘rgazmali o‘rgatish va alohida ya’ni o‘zlashtira olish qobiliyati sust o‘quvchilarga individual ko‘rgazmali o‘rgatish.

Amaliy uslublar o‘quvchilarning faol harakat faoliyatiga bog’liq. Ularni shartli ravishda ikkita guruhga bo‘lamiz: qat’iy va qisman tartiblashtirilgan mashqlar uslublari, harakat shakllari, yuklama o‘lchamlari, uning o‘sib borishi, dam olish bilan almashlab turilishi va boshqalarni qat’iy tartiblashtirilgan holda harakatlarni ko‘p marta takrorlash bilan tavsiflanadi. Buning natijasida kerakli o‘quv ko‘nikma va malakalar asta-sekin shakllanib, alohida harakatlarni tanlab o‘zlashtirish imkoniyati tug’iladi.

Guruhlarga bo‘lib o’rganish uslubi dastlab harakatning alohida qismlarini o‘rganishni, keyinchalik esa kerakli darajada butun holiga birlashtirishni nazarda tutadi.

Butunligicha, o‘rganish uslubi o‘qitishning yakuniy maqsadiga qarab, harakat qanday ko‘rinishda bo‘lsa, uni shundayligicha o‘rganishni ko‘zda tutadi. qisman tartiblashtirilgan mashqlar uslubi o‘quvchilar oldiga qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun harakatlarni nisbatan erkin tanlashga ruxsat beradi. O‘yin uslubi harakatlarning qat’iy tartiblashtirilishi, ularni bajarishdagi mumkin bo‘lgan shartlarning yo‘qligi bilan tavsiflanadi; ijodiy qobiliyatlarni mustaqil namoyon qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi, mashg’ulotlarning ko‘tarinki ruhda o‘tishini ta’minlaydi.

Musobaqa (bellashuv) uslubi maxsus tashkil qilingan bellashuv, bahs-munozara faoliyatini nazarda tutadi. O‘zaro bunday bellashuvni tashkil etish quyidagicha tavsiflanadi, ya’ni tez o‘zlashtira oladigan o‘quvchilar bir guruh. Bellashuvga tez o‘zlashtiradigan o’quvchilar jamoasi bilan o‘rta

oʻzlashtiradigan oʻquvchilar jamoasini qoʻyamiz. Past oʻzlashtiradigan oʻquvchilar jamoasi kuzatuvchi guruh. Bu guruh bellashuvdagi ikki guruhning oʻyin uslublarini, jismoniy harakatlarini, taktika, texnik tomonlarini, sport mahoratlarini kuzatadilar. Bu kuzatish orqali oʻzlarining malaka va koʻnikma, mashgʼulotga nisbatan ruhiy tayyogarlik tomonlarini tarbiyalab oladilar. Deylik bellashuvda oʻrta oʻzlashtiradigan oʻquvchilar jamoasi gʼolib chiqdi. Ana endi past oʻzlashtiradigan oʻquvchilar guruhi bilan oʻrta oʻzlashtiradigan oʻquvchilar guruhini bellashuvga qoʻyamiz. Bu yerda tez oʻzlashtira oladigan oʻquvchilar guruhi oʻqituvi bilan birgalikda tuzatuvchi (jamoa) guruh hisoblanadi va aksincha deylik tez oʻzlashtira oladigan oʻquvchilar guruhi gʼolib chiqdi. Bunday holatda oʻrta va past oʻzlashtiradigan guruhlarni 50% ga 50% ikkiga boʻlib maxsus oʻrgatuvchi va oʻrganuvchi guruh sifatida bellashuvga qoʻyamiz. Shu tariqa past oʻzlashtiradigan oʻquvchilar guruhida oʻquv koʻnikma va malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirib boramiz.

Guruhlarga boʻlib oʻrgatish bosqichining asosiy vazifasi harakat malakasini shakllantirish hamda uni koʻnikmaga oʻtgunga qadar takomillashtirishdan iborat. Bu bosqichda alohida mashgʼulot shakllarining vaqt, makon va kuch tavsiflari aniqlanadi. Agar oldingi bosqichda harakat malakasini shakllantirish uchun zarur boʻlgan shart - sharoitlar yaratilgan boʻlsa, ikkinchi bosqichda uning hosil boʻlishi yuzaga keladi. Oldinga qoʻyilgan maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi:

- oʻrganayotgan mashq texnikasini egallash va qismlarini aniqlab olish;
- oʻrganayotgan harakatlarning qonuniyatlarini tushunishni chuqurlashtirish;
- bajarilishi zarur boʻlgan amallarning ketma-ketligini batafsil gapirib turish bilan oʻrganilayotgan harakatlarni bajarish;
- oʻquv mashgʼulot bellashuvlaridagi oʻrganilayotgan mashq elementlarini aniq erkin va butunligicha bajarilishiga erishish.

Yana bir tavsiya. Deyaylik, jismoniy tarbiya darsimizda milliy va haraktli oʻyinlarni tashkil qilmoqchimiz. Bu maqsadimizni amalga oshirish uchun quyidagilarni nazarda tutish lozim:

- talabalarning jismoniy barkamolligiga, salomatligining yaxshilanishiga, chiniqishiga tana aʼzolari va umumiy ish qobiliyatining oʻsishiga yordam berish;
- oʻquvchi- talabalarda hayotiy faoliyatda yordam beradigan aqliy va irodaviy fazilatlarni tarkib toptirish;
- oʻquvchi yoshlarni turli oʼyinlar va jismoniy mashqlarga qiziqtirish, sogʼlom turmush kun tartibiga rioya qilishga odatlantirish;

– talabalarda harakatli va milliy o‘yinlarni mustaqil holda tashkil etish va o‘tkazish uchun zarur o‘quv ko‘nikma va malakalarni hosil qilish.

Yana bir muhim tomoni milliy va harakatli o‘yinlarni o‘tazishda talabaning tashkilotchi va tarbiyachi sifatidagi vazifasi juda mas’uliyatlidir. Milliy va harakatli o‘yinlar avvalambor to‘g’ri tanlanishi, o‘quvchi – talabalarda o‘z sheriklariga, raqiblariga o‘rtoqlarcha yordam, jamoatchilik, vatanparvarlik hislarini ijtimoiy–foydali mehnatda tashkil qilinishini va o‘tkazilishi kerak.

O‘qituvchi-murabbiy mashg’ulotni o‘tkazish jarayonida yangi pedagogik texnologiyadan, pedagogikaning didaktikasi va uning tamoyillaridan foydalana olishi va doimo ularni amalga oshirishga erishishi lozim. O‘qituvchi mashg‘ulot oldidan o‘quvchilarga har bir o‘yinning mazmuni, vazifasi va qoidalarini tushuntirib berishi shart. Bu esa o‘quvchilarda o‘yinga ongli munoasabatda bo‘lishni, uni to‘g’ri o’rganib olishni, o‘z xatolari va yutuqlarini to‘g’ri tushunish hamda harakatlarni o‘rtoqlarinikiga qiyoslab tahlil qilish imkonini beradi. Bo‘lishi mumkin qaysidir o‘quvchida mashg’ulotga nisbatan qiziqish bo‘lmaydi-da, mashqni xuddi bir o‘qituvchi topshirig’ini bajarayotganday bajaradi. Bunday holat unchalik samara bermaydi. Xuddi mana shunday holat yuz berganda o‘quvchini alohida chaqirib amaliy ko‘mak berish, uning mashg’ulotga bo‘lgan qiziqishini orttirish zarur.

Adabiyotlar:

1. Usmonxujaev T., Tursunov O‘. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti T., “O‘qituvchi” 2004

2. Usmonxujaev.T., va boshq. Bolalar va o‘smirlar sport mashg’ulotlari nazariyasi va uslubiyoti T., Ilm Ziyo 2006

3.Yarashov.K.D. Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish. T., Abu Ali Ibn Sino nomidagi Tibbiyot nashriyoti. 2002

4.www.ziyonet.uz

РЕЗЮМЕ

Maqolada o‘qituvchi faoliyatida talabalarga bilim berish hamda bilimlarning egallanish jarayoni harakat malakalari va ko‘nikmalarining shakllanishi boshqarib turishga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделяется предоставлению знаний учащимся и управлению формированием двигательных умений и навыков в деятельности учителя.

SUMMARY

The article focuses on providing knowledge to students and managing the formation of motor skills in the teacher’s activity.

JISMONIY TAYYORGARLIKLARINI TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY TARAQQIYOTI

Majidov R.
O‘zDJTSUFF o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, sport, saralash, jismoniy tayyorgarlik, mashg‘ulot, texnologiya, metodika, yuklama.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, квалификация, селекция, физическая подготовка, технология, методика, нагрузка.

Key words: physical culture, sport, qualification, selection, physical training, technology, method, load.

Bugungi kunda yuqori natijalar sporti umuman millatga xos irsiy qobiliyati, jamiyatning darajasi hamda ijtimoiy tuzilishini rivojlantirishga xizmat qilishi kerak. Jismoniy tayyorgarlik texnalogiyalarini har tomonlama takomillashtirish yo‘llari to‘g‘risidagi ilmiy qarashlarning yangi tizimini yaratish va amalga oshirish hisobiga yuqori malakali sportchilarni tayyorlash nazariyasi hamda usuliyatini yangilash lozim.

Hozirgi zamonda sport yutuqlariga erishishning sharti yuqori malakali sportchilar tayyorlashni yangi texnologiyalarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishdan iborat. Mamlakatimizning terma jamoalariga nomzodlar qatorini yosh iqtidorli sportchilar zaxirasi bilan to‘ldirib borish kerak. Yaqin zaxiradagi sportchilarni aniqlash chog‘ida, sportchining kelgusi sport natijalari, yoshlararo xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatli qatnashish ko‘rsatkichlariga e’tibor beriladi. Yaqin zaxirani baholashda sportchining yoshi, mashg‘ulot va bellashuvlar staji, model ko‘rsatkichlariga muvofiqligi kabi ko‘rsatkichlarga e’tibor qaratiladi. Bu borada sport taraqqiyotining bugungi bosqichida biz shunday xususiyatlarni ko‘ramizki, ular sportchini tayyorlash jarayoniga jiddiy ta’sir ko‘rsatadilar va murabbiy bilan sportchi oldiga yangidan-yangi murakkab vazifa va topshiriqlarni qo‘yadilar bu vazifa va topshiriqlarni esa, o‘z navbatida, mashq jarayonini tashkil qilishning eng munosib shakl va usullarini izlab topishga majbur etadi: - bugungi sportchilar erishgan yuksak ko‘rsatkichlar darajasini yanada yuksaltirish uchun, olamni eng yuqori malakali sportchilar tayyorlash uslubini, shuningdek, sportchini tayyorlashda

uzoq yillardan beri qo‘llanilib kelayotgan bugungi tashkiliy-metodik usulni ham batamom takomillashtirish talab qilinadi; - eng yirik sport musobaqalarida erishilgan yutuqlarning natijalari tobora oshib borayotgani sababli, musobaqa kurashlari nihoyatda keskinlashib ketdi. Bu hol sportchilarning texnik va amaliy mahoratini samaradorligi, barqarorligi va ustuvorligiga, ularning ketmaket bo‘lib turadigan mas’uliyatli startlar sharoitida axloqiy irodaviy va ruhiy tayyorgarligiga bo‘lgan talabni benihoya oshiradi; - mashq yuklamalarining hajmi shu qadar kattalashib, og‘irlashib ketdiki, uni yillik sikl doirasida, har bir bosqichi ichiga oqilona singdirish masalasi ko‘ndalang qilib qo‘yildi. Shu bilan birga unga mashg‘ulot samaradorligini oshrishning birdan bir usuli deb e’tirof etilgan munosabatda bo‘lish zarurati tug‘ildi, zero, bunday mashqlar sportchida energiya zaxirasining sarflanishi va qayta tiklanishi o‘rtasidagi aniq munosabatga suyangan holda, uning organizm faoliyatidagi moslanish imkoniyatlarini to‘la amalga oshirish uchun eng maqbul sharoitni ko‘zda tutadi. Mashqning metodik masalalarini hal qilishda fanning vazifasi oshdi yuqori malakali sportchilarni tayyorlab yetkazish, sportchi organizmidagi hayotni ta’minlovchi funksional uslublarga to‘la qonli ta’sir ko‘rsatish va bunday uslublarni o‘ta yuksak faoliyat darajasiga ko‘tarish bilan bevosita bog‘liqdirki, endilikda sportchini zamonaviy usulda tayyorlab yetkazishning o‘ta murakkab muammolarini ilmiy-metodik ma’lumotlarsiz, faqat sog‘lom aql va hissiyotga suyangan holda hal qilib bo‘lmaydi. Ilmiy texnik jarayonni va ilg‘or tajribalarni amaliyotga kiritish sportchilarni tayyorlash natijalarini aniqlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sport rekordlarining doimiy ravishda o‘sishi, yuqori malakali sportchilarni yoki butun jamoanining yutuqlarini ilmiy asoslashda, tayyorgarlikni tashkil qilish shakliga, qiziqarli uslubiy yechimlarni hayotga kiritish, sport fani yutuqlarini, shuningdek, ko‘pchilik aralash fanlarning o‘rni yildan-yilga o‘smoqda. Shu sababli sport yutuqlarining ilmiy-texnik jarayonini sport fani tayyorgaligining bir qismi deb hisoblanadi. Bu ishga boshqa soha mutaxassislarini: pedagoglar, psixologlar, bioximiklar, fiziologlar, injenerlar, matematiklar, shifokorlarni jalb qilish sportchilar tayyorgarligini oshirishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish to`g`risidagi Konsepsiya 2019 13-fevral.

2. O‘zbekiston Respublikasida Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. “O‘zbekiston”, Toshkent, 1997 yil.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 16 oktyabrdagi “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim davlat standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan majlisi materiallaridan “O‘zbekiston ovozi” gazetasi, 2007 y 12 fevral.

5. Бордовская Н.В. Диалектика педагогического Исследова-ния. –М.; 2001.

6. Piraxunova F.N., Nazirov A.X. O‘qitishning yangi pedagogik texnologiyalari. Uslubiy qo‘llanma. –T.: “IQTISOD-MOLIYA”. 2008, 3-48 bet.

7. Селевко Г. Современные образовательные технологии: Учеб. пособ. –М. 1998 год.

8. Кузнецова. Н. Формирование систем понятий в современном обучении. –Л. 1985 год.

9. Левина М. Технологии профессионального педагогического образования. – М., 2001 г.

10. Материалы Республиканской научно-практической конфе-ренции «Проблемы формирования и совершенствования содер-жания содержания среднего специального, профессионального образования» Ташкент. 2001 г.

РЕЗЮМЕ

Maqolada jismoniy tarbiya va sportning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati tahlil qilinib, zamon talablari doirasida jismoniy tayyorgarlikni tashkil qilish masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется значение физического воспитания и спорта в развитии общества, а также рассматриваются вопросы организации физического воспитания в контексте современных требований.

SUMMARY

The article analyzes the importance of physical education and sport in the development of society, and also examines the organization of physical education in the context of modern requirements.

BOLALAR VA O‘SMIRLAR SPORT MAKTABLARIDA SPORTCHILARNI TAYYORLASHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING ROLI

Zokirov D.
O‘zDJTSUFF o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: o‘yin – tarixiy, bolalar, aqliy va jismoniy kuch, o‘yinchoqlar, ijtimoiy tarbiya vositasi, o‘yinning tuzilishi, o‘yin texnologiyalari, o‘yin uslublari.

Ключевые слова: история-игры, дети, умственная и физическая сила, игрушки, средства социального воспитания, игровая структура, игровые технологии, игровые стили.

Key words: history-games, children, mental and physical strength, toys, social education tools, play structure, play technologies, play styles.

O‘yin - tarixiy tashkil topgan ijtimoiy voqea, mustaqil faoliyat turi, kishiga xosdir. O‘yin madaniyati elementi sifatida jamiyatni barcha madaniyati va kishilarning har xil extiyojlari bilan rivojlanadi: ma’naviy, aqliy va jismoniy kuchni rivojlanishida katta o‘rin egallaydi. O‘yin faoliyati juda ham turli-tumandir: o‘yinchoqlar bilan o‘ynaladigan bolalar o‘yinlari, stol o‘yini, doira bo‘lib o‘ynaladigan o‘yin, harakatli o‘yinlar, sport o‘yinlari. O‘yin o‘zi-o‘zini bilish vositasi, o‘yin-kulgi, dam olish, jismoniy va umumiy ijtimoiy tarbiya vositasi, sport vositasi bo‘lishi mumkin. O‘yin o‘qitish usuli, bosh avlodning tajribasini kichiklarga uzatish sifatida qadimdan beri foydalanib kelgan,va o‘quv jarayonini bolalarni faollashtiruvchi va jadallashturiuvchi vositasi sifatida foydalangan.

O‘yinlar halq pedagogikasida - maktabgacha yoshdagi va maktabdan tashqari muassasalarda keng qo‘llaniladi. Yaqin vaqtlargacha o‘quv jarayonida o‘yinlardan foydalanish ancha paytgacha cheklangan edi, shu sabab ayrim mashg‘ulotlar bolalr uchun zerikarli va qiziq bo‘lmag kolgan. O‘yin texnologiya jismoniy tarbiyada va sportda qo‘llaniladigan o‘yinlar uchun xos ko‘pgina belgilarga ega. O‘yin nafaqat jismoniy tarbiyaning vositasi (ya’ni jismoniy mashqlarning o‘ziga xos tizimlari bilan), balki tarbiya va ta’limning samarali uslubi hamdir. Shuning uchun o‘yin uslubi tabiatini tushunish umuman o‘yinning mohiyatini tushunish demakdir.

O‘yin tarixning eng dastlabki bosqichlarida yuzaga kelgan va butun jamiyat madaniyati bilan birgalikda rivojlanib, kishilarning dam olishiga, vaqtlarini quvnoq o‘tkazishlariga, bilimlariga bilim qo‘shishga, ma’naviy va jismoniy tarbiyasiga, ularning turli ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilib keldi va xizmat qilmoqda. Lekin o‘yin azaldan pedagogik vazifani ado etib kelgan va tarbiyaning asosiy vositasi va metodlaridan biri bo‘lib qolmoqda. O‘yin uslubining eng xarakterli belgilari quyidagilardan iborat:

Faoliyatni obrazli yoki shartli syujet (o‘yinning maqsadi, rejasi) asosida tashkil etish, bunda vaziyatning doimo va ko‘pincha kutilmaganda o‘zgarishi bilan muayyan maqsadga erishish nazarda tutiladi.

Maqsadga erishish usullarining xilma-xilligi va faoliyatning majmuali xususiyatga ega bo‘lishi. O‘yinda maqsadga erishish mumkinligi, odatda, biror-bir harakat usuli bilan qat’iy bog‘liq bo‘lmaydi. O‘yin qoidasi doirasida yutishning xilma-xil yo‘llari mavjuddir. O‘yinda harakatlarning bajarilish sharoitlarida kurash olib borishning shartlari haddan tashqari o‘zgaruvchan. Demak, o‘yinchilar vujudga kelgan vazifalarni yechishning turli xil usullarini egallashlari kerak. Ularda shakllangan ko‘nikmalar esa o‘zgaruvchan sharoitlarga muvofiqlashganligi bilan farqm qilishi kerak.

Shug‘ullanuvchilarning bemalol mustaqil harakat qilishiga, ularning tashabbus va chaqqonlik ko‘rsatishlariga, topqir bo‘lishlariga, harakat faoliyatlariga yuksak talablar qo‘yish.

O‘yin harakatlarida hissiy ko‘tarinkilik va raqobatbardoshlikning yorqin ifodalanishi. Uslublar odamlar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro munosabatlarni qayta tiklashga imkon beradi. Shu sababli o‘yin uslubida o‘yinchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar sinchkovlik bilan reglamentatsiya qilinadi va tartibga tushiriladi.

Ko‘p hollarda o‘yinchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabat biror predmet, masalan: koptok, bayroqcha vah.k. yordami bilan amalga oshiriladi. Unutmaslik kerakki, o‘yin uslubiga xos jihat qayd qilingan belgilarning hammasi yoki ko‘pchiligining mavjudligidir.Undan ta’limning samarasini tekshirish va umumiy jismoniy tayyorlik darajasini oshirish vositasi sifatida foydalaniladi. O‘yin uslubidan to‘g‘ri foydalanish ongli intizomni, o‘zini tuta bilish, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, faollik, va jamoatchilik xususiyatlarini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

O‘yinning tuzilishi o‘z ichiga quyidagi bosqichlarni oladi:

– maqsadlarni qo‘yish.
– rejalashtirish.
– amalga oshirish (maqsadni).

– natijani tahlil qilish.

O‘yin intizomi - har bir o‘yinchi faoliyatining jamoa faoliyatiga bo‘ysunishi, bo‘lajak o‘yinda rejalashtirilgan taktik ko‘rsatmalarni amalga oshirish, o‘yin qoidalari va umuminsoniy xislatlarga amal qilish va hokazo. O‘yinli faoliyatning motivatsiyasi eng ixtiyoriyligi, tanlash imkoniyati va musobaqa elementlarining borligi, ehtiyojlarni qondirish, o‘zini anglash va o‘zini safarbar qilish bilan ta’minlanadi. O‘yinli texnologiyani o‘yin muhiti aniqlab beradi.

O‘quv jarayonida o‘yinlarining turli modifikatsiyalaridan foydalaniladi:

– immitatsion o‘yinlar - mashg‘ulotlarda birorta tashkilot, korxona yoki bo‘limlarning faoliyatlari immitatsiya qilinadi.
– opersion o‘yinlar - u aniq maxsus amallarni bajarishni mashq qilishga yordam beradi. Bu turdagi o‘yinlar haqiqiy holatni immitatsiya qilingan sharoitlarda olib boriladi.

Rollarni bajarish o‘yini - bunday o‘yinlarda o‘zini tutish taktikasi, birorta shaxsning vazifa va majburiyatlarini bajarish o‘quvlari shakllanadi. Shunday qilib o‘yin sport mashg‘ulotlarada qo‘yidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

– ijtimoiylashtirish funksiyasi. O‘yin talabani ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo‘shilish uchun kuchli vositadir.

Millatlararo kommunikatsiya funksiyasi. O‘yin talabaga umuminsoniy qadriyatlar, boshqa millatlarning madaniyatini o‘zlashtirish imkonini beradi. Chunki o‘yinlar milliy va shu bilan bir vaqtda internatsional va millatlararo.

O‘yinda talabani o‘zini namoyon qilish funksiyasi, ya’ni o‘yin inson amaliyotining paligoni sifatida.

Komunikativlik funksiyasi.

Diagnostik funksiyasi. O‘yin pedagogga talabalarga turli xil qobiliyatlarni (aqliy, ruhiy va ijodiy va h.k.) aniqlashga yordam beradi.

O‘yinning terapevtlik funksiyasi. U talabaning hulqida, muammosida va o‘qishda paydo bo‘ladigan turli xildagi qiyinchiliklarni yengish vositasi sifatida foydalanishda namoyon bo‘ladi.

Tuzatish (korreksiya) funksiyasi. Talabaning shaxsiy strukturasi ko‘rsatkichlari ijobiy o‘zgarishlar qo‘shimchalar kiritish.

Ko‘ngilochar funksiyasi.

Adabiyotlar:

1. Бордовская Н.В. Диалектика педагогического Исследова-ния. –М.; 2001.
2. Селевко Г. Современные образовательные технологии: Учеб. пособ. –М. 1998 год.
3. Кузнецова. Н. Формирование систем понятий в современном обучении. –Л. 1985 год.
4. Левина М. Технологии профессионального педагогического образования. – М., 2001 г.

РЕЗЮМЕ

Maqolada o‘yinlarning xilma-xil harakat ko‘nikmalari va sifatlarning majmuali namoyon bo‘lishi, o‘yinda muvaffaqqiyatga erishish uchun o‘quvchiga bir qancha harakatlar majmuasidan (yugurish, sakrashlar, uloqtirish va x.k.) foydalanishga to‘g‘ri kelishi ko‘rsatib o‘tilgan. Bularning hammasi o‘yinchilarning organizmiga majmuali ta’sir o‘tkazishni muhokama qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье показано комплексное проявление различных двигательных навыков и игровых качеств, тот факт, что для достижения успеха в игре учащемуся необходимо использовать несколько комплексов действий (бег, прыжки, метания и др.). Все это обсуждалось для комплексного воздействия на организм игровиков.

SUMMARY

The article shows the complex manifestation of various motor skills and playing qualities, the fact that in order to achieve success in the game, the student needs to use several sets of actions (running, jumping, throwing, etc.). All this was discussed for a complex effect on the body of gamers.

JANGNING INDIVIDUAL TIPOLOGIK USLUBLARIDAGI FARQLARNI HISOBGA OLGAN HOLDA YUQORI MALAKALI BOKSCHILARNING SPORT TAYYORGARLIGINI INDIVIDUALLASHTIRISH

Dilmuradov Sh.
Jahon iqisodiyoti va diplomatiya universiteti
O'zbek va rus tillari kafedrasi
Jismoniy madaniyat va sport fani professor v.b.

Таянч сўзлар: individuallik, duel o'tkazishning individual tipologik uslubi, bokschilarning sportga tayyorgarligi.

Ключевые слова: индивидуальность, индивидуально-типологический стиль ведения поединка, спортивная подготовка боксеров.

Key words: individuality, individual typological style of wrestling, sports training of boxers.

Zamonaviy elita sportida sportchilarning sportga tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar darajasi ortib bormoqda. SHuning uchun ham yuqori malakali sportchilar faoliyatining cheklovchi tomonlarini topish mashg'ulot jarayonini tashkil etishning yetakchi muammolaridan biridir. Boks bo'yicha ko'pchilik tadqiqotchilar va mutaxassislarning fikricha, mashg'ulotlar metodologiyasining keyingi rivojlanishi individuallashtirish printsipi rolining oshishi bilan bog'liq. Ushbu yo'nalishda sport nazariyasi va metodologiyasini takomillashtirishning dolzarbligi va dolzarbligi to'plangan nazariy va tadqiqot materiallari va sport amaliyotidagi katta tajribadan dalolat beradi, bu sportga tayyorgarlik tarkibida ham, uzoq muddatli sport turlarining umumiy tizimida ham muhim individual xususiyatlarni ochib beradi. sportchilarni muddatli tayyorlash.

Ushbu tadqiqotimiz obyekti yuqori malakali bokschilarning maxsus sport tayyorgarligi bo'lib, mavzu - boksning turli uslublari bo'lgan bokschilar uchun o'quv vositalarini individuallashtirish jarayonidir.

Tadqiqotimizning maqsadi - texnik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik yordam vositalarini individuallashtirish usullarini asoslash yuqori malakali bokschilarni tayyorlash.

Tadqiqotimizning vazifalari:

1) bokschilarning sport faoliyatini individuallashtirish nazariyasidagi ilmiy pozitsiyalarni o'rganish;

2) yuqori malakali bokschilarning texnik-taktik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik tayyorgarligi ko'rsatkichlarining rivojlanish darajasini aniqlash;

3) korrelyatsiya tahlili asosida bokschilarning sportga tayyorgarligi ko'rsatkichlari, turli jang uslublari va ularning jangovar harakatlari samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash;

4) boks musobaqasini o'tkazish uslublarini hisobga olgan holda bokschilarning mashg'ulot jarayonini individuallashtirish yo'llarini aniqlash.

Tadqiqotimizning gipotezasi quyidagi farazga asoslanadi: yuqori malakali bokschilarning sportga tayyorgarligi parametrlarini o'rganish va aniqlangan ko'rsatkichlarning jangovar harakatlar samaradorligi bilan bog'liqligi bizga individuallashtirish usullarini aniqlashga imkon beradi. bokschilarning boks musobaqasini o'tkazishning individual uslubini hisobga olgan holda texnik-taktik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik tayyorgarlik vositalari.

«Individuallik» ta'riflarining ilmiy ma'nosini rivojlantirish inson faoliyatining turli turlarini tashkil etishda keng ma'lum bo'lgan va qo'llaniladigan ilmiy yondashuvni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qildi - bu individual yondashuv.

Olimlarning individual yondashuvni aniqlash bo'yicha fikrlarining bir xilligi, ushbu ilmiy yondashuvni sport amaliyotida qo'llash tekisligi har xil bo'lishi mumkinligi, xususan, tashkiliy, tarkibiy yoki protsessual jihat bo'lishi mumkinligi bilan izohlanadi. Biroq, har qanday holatda, shaxsni rivojlantirishning maqbul vositalarini izlashning rezonans nuqtasi bu ishtirokchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishdir.

Boks amaliyotida mashg'ulot jarayonini individuallashtirish ko'rsatkichlaridan biri bu raqobat kurashini o'tkazishning shakllangan individual-tipologik uslubidir. Masalan, tipologik yondashuv nuqtai nazaridan uslubni takomillashtirish dastlab ma'lum bir uslubga xos bo'lgan usullarni amalga oshirish sifatini oshirish orqali amalga oshirilishi kerak. Boshqa pozitsiyaga ko'ra, aksincha, bokschilarning texnik mahoratining o'zgaruvchanligini kengaytirish va shu bilan individual uslubni rivojlantirishga yordam berish kerak. Ayrim xususiyatlarni (xususiyatlarni) o'lchashga asoslangan demensial yondashuv bokschilarning tayyorgarligining individual turlarini yaxshilashga qaratilgan bir qator tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Duel o'tkazishning individual uslubini shakllantirishning maqsadli yondashuvi nuqtai nazaridan, raqobat faoliyatining shartlari va vaziyatlarini taqlid qiluvchi maxsus motorli vazifalar tizimi taklif etiladi. Shunday qilib, ilmiy ishlarni nazariy tahlil qilish boksdagi sport faoliyatining individual uslubi muammosi

murakkab, xilma-xil va muammoli xarakterga ega ekanligini ta'kidlash imkonini beradi. Ushbu tadqiqotda biz texnik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik kabi mashg'ulotlarda qo'llaniladigan mashg'ulot vositalarini individuallashtirish orqali bokschining individual uslubini takomillashtirish imkoniyatlarini asoslashga harakat qildik.

Bokschilarning taktik mahoratining o'ziga xosligi quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha aniqlandi: jangovar masofalardan foydalanish hamda ustunlikdagi hujum va himoya usullari.

Bokschilarning jangovar harakatlarining samaradorlik koeffitsientlari o'rtasida statistik jihatdan sezilarli farqning yo'qligi, turli xil uslubdagi sportchilar orasida ham juda muvaffaqiyatli, ham etarli darajada samarali bo'lmaganlar bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Ya'ni, sportchining ma'lum bir uslubga mansubligi musobaqa faoliyatining muvaffaqiyatini bashorat qilish uchun asos bo'la olmaydi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini o'rganar ekanmiz, kuch, tezlik, tezlik-kuch sifatlari, alohida chidamlilik va koordinatsiya kabi sifatlarga tashxis qo'ydik. Ushbu sifatlarning diagnostikasi uzoq va qisqa zarba harakatlarini (to'g'ri, yon, pastdan zarbalar) bajarish jarayonida amalga oshirildi.

Shunday qilib, texnik tayyorgarlikni individuallashtirish masalasiga qaytsak, shuni ta'kidlash kerakki, uni takomillashtirish boshqa usullarni ishlab chiqish orqali emas, balki intellektual va psixologik tayyorgarlikni oshirish orqali amalga oshirilishi kerak.

Tadqiqotimizning natijalari yuqori malakali bokschilarning texnik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik tayyorgarligini rivojlantirish vositalarini tanlashda tayyorgarlik jarayonini individuallashtirish yo'llarini belgilash imkonini beradi. Xususan, individuallashtirish tamoyiliga muvofiq o'quv-mashg'ulot majmualarining tuzilmasini belgilashda bokschilarning tipik jangovar harakatlarining mavjud namunasini hisobga olish, bokschiga xos bo'lgan zarba berish harakatlarini bevosita bajarishda alohida jismoniy sifatlarni rivojlantirish zarur. , hamda bokschilarning intellektual va psixologik tayyorgarligini rivojlantirish.

Muayyan jang uslubi bilan ajralib turadigan bokschilarning jangovar samaradorligi ma'lum maxsus jismoniy fazilatlarning rivojlanish darajasi bilan bog'liq. Shu sababli, bu sifatlarning rivojlanishi sportchining individual uslubini yaxshilaydi, deb taxmin qilish mumkin. Va bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, kuch, tezlik, maxsus chidamlilik yoki muvofiqlashtirishni rivojlantirish nafaqat umumiy jismoniy mashqlar orqali, balki ko'proq darajada sportchiga xos bo'lgan tipik, ya'ni zarba beruvchi harakatlarni bajarishda amalga oshirilishi kerak: bitta, ketma-ket, uzun, qisqa, to'g'ridan-to'g'ri, lateral va boshqalar. Shuningdek,

maxsus jismoniy fazilatlarni rivojlantirish uchun vositalarni tanlashda, odatiy zarba harakatlarini bajarishda, ayniqsa, asab tizimining xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Jang uslubining shakli va mazmunining rivojlanishi dialektikdir: dastlab antropometrik xususiyatlar, jismoniy tayyorgarlik, sport tajribasi sportchini ma'lum bir texnik va taktik harakatlarni o'zlashtirishga moyil qiladi. Keyinchalik, sportchiga xos uslubni qo'llash samaradorligi darajasi kurashning mazmunli sifat tomonini aks ettiruvchi sport fazilatlarini rivojlantirish bilan belgilanadi. Agar sportchiga xos bo'lgan jismoniy sifatlarning past namoyon bo'lishi kuzatilsa, bu raqobatbardosh natija samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shuning uchun jismoniy tarbiya vositalarini individuallashtirish sportchi uslubiga xos bo'lgan zarba harakatlarini bajarishda maxsus jismoniy sifatlarni takomillashtirishni o'z ichiga olishi kerak.

Shuning uchun bokschilarning mashg'ulot jarayonini individuallashtirishning asosiy jihati sportchining texnik harakatlarining individual profilini qurishdir. Ya'ni, kuzatishlar asosida sport dueli taktikasida qaysi zarba harakatlari ko'proq qo'llanilishi, qaysi masofadan hujum harakatlari amalga oshirilishini aniqlash kerak.Bokschining individual uslubini belgilaydigan odatiy vosita afzalliklarini aniqlagandan so'ng, maxsus jismoniy fazilatlarni rivojlantirish uchun vositalarni tanlashga o'tish kerak. Jismoniy sifatlarni yaxshilash umumiy va maxsus jismoniy mashqlarni qo'llash orqali amalga oshirilishi kerak.

Maxsus jismoniy mashq sifatida biz turli og'irlikdagi manjetlar ko'rinishidagi qo'l og'irliklaridan foydalangan holda boks bo'yicha odatiy jangovar harakatlarni bajarishni taklif qilamiz. Og'irliklarni tanlashda asab tizimining turini hisobga olish kerak, chunki u asosan muayyan jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan jismoniy mehnat rejimini belgilaydi. Ilmiy va uslubiy adabiyotlarda asab tizimining turi boks musobaqasini o'tkazishning ma'lum bir uslubining rivojlanishini oldindan belgilab beradigan ma'lumotlar mavjud.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki: Yuqori malakali bokschilarning texnik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik tayyorgarligini rivojlantirish vositalarini tanlashda tayyorgarlik jarayonini individuallashtirish yo'llarini aniqlash imkonini beradi. Xususan, individuallashtirish tamoyiliga muvofiq o'quv-mashg'ulot majmualarining tuzilmasini belgilashda bokschilarning tipik jangovar harakatlarining mavjud namunasini hisobga olish, bokschiga xos bo'lgan zarba berish harakatlarini bevosita bajarishda alohida jismoniy sifatlarni rivojlantirish zarur hamda bokschilarning intellektual va psixologik tayyorgarligini rivojlantirish kerak bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Tishchenko, A.V. Boks janglarini o'tkazish uslublarining parametrlari va ularning jangovar harakatlar samaradorligi ko'rsatkichlari bilan aloqasi / A.V. Tishchenko // Omsk ilmiy byulleteni. - 2011. - No 4 (99). - S. 179-182.

2. Tishchenko, A.V. Har xil individual jang uslubiga ega bokschilarning zarba va mudofaa texnikasining miqdoriy parametrlari va ularning jangovar harakatlar samaradorligi ko'rsatkichlari bilan aloqasi / A.V. Tishchenko, Yu.V. Yatsin // Jismoniy tarbiya, sport va turizmning dolzarb muammolari: USTU / Ufa davlat aviatsiya texnika universitetining 80 yilligiga bag'ishlangan VI Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - Ufa, 2012. - S. 201-204.

3. Таймазов, В.А. Индивидуальная подготовка боксеров в спорте высших достижений : дис. ... д-ра пед. наук : 13 00 04 / Таймазов В.А. - СПб., 1997. - 338 с.

4. Дергунов Н. И., Ендропов О. В., Калайджян А. А. Специальная подготовка и комплексный контроль в единоборствах (на примере бокса). Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2008. - 250 с.

5. Кузьмин В. А., Кудрявцев М. Д. Специфика и особенности занятий физической культурой со студентами различного уровня двигательной подготовленности (на при -мере бокса): монография. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2018.172 с.

6. Махов С. Ю. Тактика ведения боя одного против нескольких нападающих // Наука-2020. 2020. № 1 (37). С. 105-113.

7. Abdukhamidov, R. N. (2021). Improving psychophysiological training of teenage boxers with the help of improvised means of games. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 1(1.5 Pedagogical sciences).

8. Абдухамидов, Р. Н. (2021). Самарали восита ва усуллар ёрдамида ўсмир боксчиларнинг психофизиологик тайёргарлигини такомиллаштириш. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

9. Халмухамедов, Р. Д., Абдухамидов, Р. Н., Каримов, Ш. Қ., & Усмонхўжаев, С. Т. (2021). Современные проблемы судейства в боксе. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

10. Ражабов, Г. К. (2021). Показатели тактико-технических действий высококвалифицированных боксеров в соревновательных боях в условиях отсутствия и возникновения стрессовых факторов (ПОМЕХ). Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

11. Ражабов, Ғ. Қ. (2021). Малакали боксчиларнинг турли экстремал шароитларида мусобақа фаолияти натижадорлиги. Academic research in educational sciences, 2(1), 161-169.

12. Халмухамедов, Р. Д., Қаландаров, Д. Ш., Умаров, Қ. А., & Маткаримов, Ғ. Р. (2021). Тайёрлов машқлар ёрдамида малакали боксчиларнинг техник-тактик маҳоратини такомиллаштириш. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

13. Mahmudov, A. M. (2021). Pedagogical and psychological basis of formation of management skills in leadership in the field of physical training and sports. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training, 25-29.

РЕЗЮМЕ

Yuqori malakali bokschilarning jangovar samaradorligi ko'rsatkichlari va ularning sportga tayyorgarligi parametrlarining korrelyatsion tahlili asosida sportchilarning texnik-taktik, maxsus jismoniy va intellektual-psixologik tayyorgarligi vositalarini individuallashtirish yo'llari aniqlanadi.

РЕЗЮМЕ

На основе корреляционного анализа показателей боеспособности боксеров высокой квалификации и параметров их спортивной подготовки определены пути индивидуализации технико-тактической, специальной физической и интеллектуально-психологической подготовки спортсменов.

SUMMARY

On the basis of the correlation analysis of the indicators of the combat capability of highly qualified boxers and the parameters of their sports training, the ways of individualization of the technical-tactical, special physical and intellectual-psychological training of athletes are determined.

YUQORI MALAKALI BOKSCHILARNING INDIVIDUAL JANG USLUBINI HISOBGA OLGAN HOLDA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGI

Dilmuradov Sh.
Jahon iqisodiyoti va diplomatiya universiteti
O'zbek va rus tillari kafedrasi
Jismoniy madaniyat va sport fani professor v.b.

Таянч сўзлар: yuqori malakali bokschilar, musobaqa faoliyati xususiyatlari, texniktaktik tayyorgarligi, harakatlarni takomillashtirish.

Ключевые слова: боксеры высокой квалификации, соревновательные характеристики, технико-тактическая подготовка, совершенствование движений.

Key words: highly qualified boxers, competitive characteristics, technical and tactical training, movement improvement.

So‘nggi yillarda boks ommaviy talabga ko‘proq moslashib, noprofessionallar uchun o‘z eshiklarini ochmoqda. O‘rta bo‘g‘in fuqarolari uchun boks to‘garaklarining ommaviyligi ortib bormoqda, buni mamlakatimizning yirik shaharlarida tobora ko‘proq to‘garaklar va boks markazlari ochilayotgani ko‘rsatmoqda.

Malakali bokschini tarbiyalash bokschilar har tomonlama tayyorgarligining murakkab va ko‘p mehnat talab etiladigan jarayoni hisoblanadi. Sportda yuqori natijalarga erishish uchun oqilona texnikani egallash va uni harakat malakalarida mustahkamlash birinchi darajali ahamiyatga ega. Boks texnikasi – bu jangni muvaffaqiyatli olib borish uchun bokschiga zarur bo‘lgan maxsus usullar majmuasi. U bokschiga turli jangovar vaziyatlarda muayyan taktik vazifalarni jang olib borish qoidalari doirasida hal etish imkonini beradi. Ringda olishuv paytida vaziyatning to‘xtovsiz almashinuvi sodir bo‘ladi, jangovar faoliyatning o‘zgarib turadigan sharoitlarida harakatlarning turli xil variantlari unga xosdir. Ushbu sharoitlarda zarur natijalarga erishish maqsadida, bokschi juda ko‘p texnika usullari to‘plamiga ega bo‘lishi lozim.

Mamlakatimizda yoshlarning boksga bo‘lgan ommaviy qiziqishini inobatga olib, iqtidorli sportchilarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya) tizimini

yanada takomillashtirish, soha mutaxassislarini tayyorlash va ularning moddiy rag‘batlantirilishini yaxshilash.

Zamonaviy sportning yuqori saviyasi mashg‘ulot jarayonining uslub va vositalarini takomillashtirish bilan bir qatorda sportchining qobiliyat va imkoniyatlarini har tomonlama o‘rganish, belgi va sifatlarini aniqlash, rivojlantirishga asoslangan yanada chuqurroq individual yondashuvni taqozo etadi. yuqori sport natijalariga erishishga eng katta hissa qo’shadi. Sport natijalarining o’sishi bilan mashg’ulot jarayonini individuallashtirishga qo’yiladigan talablar keskin ortib borishi xarakterlidir. Individual yondashuv individuallikni bilishni, ya’ni bir shaxsni boshqalardan ajratib turadigan va o’z ichiga olgan maxsus, noyob narsani o’z ichiga oladi: ijtimoiy, jismoniy va aqliy, tug’ma va orttirilgan xususiyatlar.

Individual yondashuv zamonaviy pedagogikada ta’lim va tarbiyaning eng muhim tamoyillaridan biri sifatida qaraladi. Sport mashg’ulotlarida bunday tamoyilni amalga oshirish mashg’ulot yuklamalarini sportchilarning individual xususiyatlariga sinchkovlik bilan moslashtirishni va shu bilan uning qobiliyatlarini maksimal darajada ochish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni talab qiladi. Shu munosabat bilan bokschilarning raqobatbardosh faoliyati muvaffaqiyatini belgilovchi individual antropometrik va jismoniy xususiyatlarni aniqlash alohida ma’no kasb etadi.

Bunday tadqiqot, ayniqsa, eng muhim musobaqalarga bevosita tayyorgarlik ko’rish haqida gap ketganda, ko’p qirrali tahlil va turli xil aniq usul va vositalar to’plamini talab qiladi. Buning sababi shundaki, musobaqadan oldingi mashg’ulotlarni rejalashtirishda yo’l qo’yilgan strategik xatolar yoki bokschilarning antropometrik xususiyatlari va jismoniy sifatlariga mos kelmaydigan vosita va usullarni tanlash sport yutuqlari darajasiga bevosita ta’sir qiladi va asosan sportchi sifatida etakchilik qiladi. va murabbiy umidsizlikka tushdi.

Demak, sportchilarning individual xususiyatlari va qobiliyatlarini tashxislash qanchalik muhim rol o’ynashi aniq.

Bugungi zamonaviy sport turlarida nafaqat o‘quv-mashg‘ulot yuklamalarining yuqori shiddatliligi, balki musobaqa faoliyati janglarida bajaralidigan maxsus ish hajmlar bilan ham ajralib turadi. Zamonaviy boksda xalqaro turnirlar, Osiyo, Jahon chempionatlari va Olimpiya o‘yinlarida yuqori sport yutuqlarini namoyish etmoqda. Dunyoning eng kuchli bokschilarning janglari dinamikligi va faolligi, ko‘plab kutilmagan va qiyin hujum vaziyatlari, turli mukammallashtirilgan texnikalar va oqilona taktika tanlashi bilan ajralib turadi.

Yuqori malakali bokschilarning texnik-taktik tayyorgarligini o‘rgatish usuliyati malakali bokschilarning musobaqa faoliyati ko‘rsatkichlari va talablari asosini hisobga olgan holda o‘quv-mashg‘ulotlarni tahlil qilish orqali yangicha pedagogik texnologiyalarni talab etadi.

Zamonaviy boks musobaqalarida g‘alabaga erishish darajasi, bokschilarning ringdagi harakatlarining shiddatini ortishi ularning umumiy jismoniy va maxsus tayyorgarligi darajasiga talablarni oshirdi. Malakali bokschilarning jismoniy, texnik va psixologik tayyorgarligi bo‘yicha juda ko‘p tadqiqotlar mavjud harakatlarga o‘rganish va takomillashtirishga unchalik e’tibor berilgan.

Sport amaliyotidan bizga ma’lumki yuqori malakali bokschilarning porloq kelajagi sport mashg‘ulotlarini ilmiy jihatdan isbotlangan o’quv reja asosida to’g‘ri tashkil qilinganligi hamda uning sifatiga bevosita bog‘liqdir. Binobarin, o’zbek boksini jahon maydoniga olib chiqish, uni raqobatbardosh pog‘onaga ko’tarish o’quv-mashg‘ulotlarni ilmiy asosda tashkil qilish va bu borada samarali pedagogik texnologiyalar joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqori malakali bokschilarning o’quv-mashg‘ulotlarni musobaqa faoliyati talabalari asosida maqsadga muvofiq tashkiliy va uslubiy jarayonlarni ilmiy asosda amalga oshirilishi talab qilinadi.

Yuqori malakali bokschilarda maxsus chidamlilik dinamikasining o’ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Shunday qilib, biokinetik simulyatorga past yuklanish rejimlari ko’proq harakatlarni bajarishning optimal texnikasi va tezlik-kuch parametrlarining etarli darajada namoyon bo’lishi bilan bog’liq bo’lgan jangovar texnikaning yuqori sifatli va samarali ishlashiga qaratilgan. O’rtacha darajadagi yuklanish rejimlari zonasi mushaklararo muvofiqlashtirishning nisbiy barqarorlashuvi va harakatlarni bajarish davrida quvvat ko’rsatkichlarining izchil pasayishi tendentsiyasi bilan bog’liq.

Yuqori yuk zonasi rejimlarida ishlash mushaklarning faolligidagi tub o’zgarishlar, harakatlar tezligini yo’qotish, zarba kuchi va kuchi bilan birga keladi. Natijada, bu zonalarni shartli ravishda «namunali zona», «iqtisodlashtirish zonasi», «maksimal zona» deb belgilash mumkin.Yuqori malakali bokschilarning maxsus tayyorgarligi strukturasini sanab o’tish tartibidagi eng muhim omillarning olti faktorli modeli bilan ta’riflash mumkinligi aniqlandi, ular quyidagicha izohlanadi:

1 - zarba harakatlarini bajarish texnikasi (25,2%);
2 - maxsus tezlik-quvvat tayyorligi (19,4%);
3 - tezlik-quvvat tayyorligining tezlik komponenti (12,7%);
4 - tezlik-quvvat tayyorligining quvvat komponenti (10,5%);
5 - maxsus tezlikka chidamlilik (9,3%);

6 - maxsus kuchga chidamlilik (7,8%).

Sport ustalari uchun: musht bo'lib siqilgan qo'llar oralig'i, to'g'ridan-to'g'ri zarba bilan tutqichlarning uzunligi, vertikal aylanish o'qidan nishongacha bo'lgan masofa, o'ngdan chapga burilganda maksimal tana kuchi:

- sport ustaligiga nomzodlar uchun: tana uzunligi, tana vazni, elka kengligi, elka uzunligi;
- birinchi toifali sportchilar uchun: qo'l va oyoqlarning ekstensorlarining maksimal mustahkamligi; -nokautlar: oyoqlarning kengligi, oyoqlarning ekstensorlarining maksimal mustahkamligi, o'ngga burilganda tananing maksimal kuchi;
- tempoviklar uchun: elkaning kengligi, to'g'ridan-to'g'ri zarba bilan zarba masofasi (vertikal aylanish o'qidan nishongacha bo'lgan masofa);
- o'yinchilar uchun: to'g'ridan-to'g'ri zarba bilan zarba masofasi (vertikal aylanish o'qining nishongacha bo'lgan masofasi), oyoq ekstansor mushaklarining maksimal kuchi;
- yengil vazn toifasidagi bokschilar uchun: to'g'ridan-to'g'ri zarba bilan zarba masofasi, chapdan o'ngga burilishda maksimal tana kuchi;
- o'rta vazn toifasidagi bokschilar uchun: tana uzunligi, to'g'ridan-to'g'ri zarba bilan urish masofasi, tanani chapga burishda maksimal mushak kuchi;
- og'ir vazn toifasidagi bokschilar uchun: tana uzunligi, elkaning kengligi, to'g'ridan-to'g'ri zarba bilan urish masofasi, qo'l va oyoqlarning ekstansor mushaklarining maksimal kuchi, torsonni chapga burishda maksimal mushak kuchi.

Statistik tahlil natijalariga ko'ra shuni ta'kidlash kerakki, bokschining ma'lum bir uslubga mansubligidan qat'i nazar, psixologik parametrlar bo'yicha juda ko'p sonli korrelyatsiyalar aniqlangan. Ya'ni, sportchilarning psixologik tayyorgarligini individuallashtirish vositalarini izlash uslubga mansublikni hisobga olishdan emas, balki diqqat, taktik prognozlash va hokazo xususiyatlarning dastlabki rivojlanish darajasini hisobga olishdan kelib chiqishi kerak. oddiygina, har qanday uslubdagi sportchi uchun boksda talab qilinadigan psixologik fazilatlarni rivojlantirish foydali bo'ladi.

Bokschining intellektual va psixologik tayyorgarligi muhimligi haqida gapirganda, ilmiy ishlarda qayd etilgan qiziqarli faktni qayd etish lozim. Deyarli chegaralangan va yakuniy ruhiy stress holatlarida individuallik spektri torayib boradi va asab tizimining turiga mos keladigan texnika va xatti-harakatlar keng tarqalgan. Ya'ni, uslubning qattiq tarkibiy qismlarining ta'siri

kuchayadi va moslashuvchan bo'lganlar tekislanadi. Ushbu texnika bizni takomillashtirishning majburiy elementi deb aytishga imkon beradi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki: Yuqori malakali bokschilarning individual jang uslubi yordamida yuqori toifadagi bokschilarning maxsus tezlik-kuch sifatlarini konjugatsiya bilan rivojlantirish va texnik tayyorgarlik darajasini oshirish texnikasi asoslab berilgan. Pedagogik eksperimentda biokinetik simulyatordan maqsadli va tabaqalashtirilgan bo'limlar uchun foydalanish samaradorligi komponentlarga tanlangan ta'sirga va haftalik mashg'ulotlarida vaqtni adekvat taqsimlashga muvofiq maxsus tayyorgarlik darajasini oshiradi.

Adabiyotlar:

1. Tishchenko, A.V. Boks janglarini o'tkazish uslublarining parametrlari va ularning jangovar harakatlar samaradorligi ko'rsatkichlari bilan aloqasi / A.V. Tishchenko // Omsk ilmiy byulleteni. - 2011. - No 4 (99). - S. 179-182.

2. Tishchenko, A.V. Har xil individual jang uslubiga ega bokschilarning zarba va mudofaa texnikasining miqdoriy parametrlari va ularning jangovar harakatlar samaradorligi ko'rsatkichlari bilan aloqasi / A.V. Tishchenko, Yu.V. Yatsin // Jismoniy tarbiya, sport va turizmning dolzarb muammolari: USTU / Ufa davlat aviatsiya texnika universitetining 80 yilligiga bag'ishlangan VI Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - Ufa, 2012. - S. 201-204.

3. Таймазов, В.А. Индивидуальная подготовка боксеров в спорте высших достижений : дис. ... д-ра пед. наук : 13 00 04 / Таймазов В.А. - СПб., 1997. - 338 с.

4. Дергунов Н. И., Ендропов О. В., Калайджян А. А. Специальная подготовка и комплексный контроль в единоборствах (на примере бокса). Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2008. - 250 с.

5. Кузьмин В. А., Кудрявцев М. Д. Специфика и особенности занятий физической культурой со студентами различного уровня двигательной подготовленности (на при -мере бокса): монография. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2018.172 с.

6. Махов С. Ю. Тактика ведения боя одного против нескольких нападающих // Наука-2020. 2020. № 1 (37). С. 105-113.

7. Abdukhamidov, R. N. (2021). Improving psychophysiological training of teenage boxers with the help of improvised means of games. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 1(1.5 Pedagogical sciences).

8. Абдухамидов, Р. Н. (2021). Самарали восита ва усуллар ёрдамида ўсмир боксчиларнинг психофизиологик тайёргарлигини такомиллаштириш. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

9. Халмухамедов, Р. Д., Абдухамидов, Р. Н., Каримов, Ш. Қ., & Усмонхўжаев, С. Т. (2021). Современные проблемы судейства в боксе. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

10. Ражабов, Г. К. (2021). Показатели тактико-технических действий высококвалифицированных боксеров в соревновательных боях в условиях отсутствия и возникновения стрессовых факторов (ПОМЕХ). Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

11. Ражабов, Ғ. Қ. (2021). Малакали боксчиларнинг турли экстремал шароитларида мусобақа фаолияти натижадорлиги. Academic research in educational sciences, 2(1), 161-169.

12. Халмухамедов, Р. Д., Қаландаров, Д. Ш., Умаров, Қ. А., & Маткаримов, Ғ. Р. (2021). Тайёрлов машқлар ёрдамида малакали боксчиларнинг техник-тактик маҳоратини такомиллаштириш. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1).

13. Mahmudov, A. M. (2021). Pedagogical and psychological basis of formation of management skills in leadership in the field of physical training and sports. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training, 25-29.

РЕЗЮМЕ

Yuqori malakali bokschilarning musobaqa faoliyati xususiyatlarini hisobga olgan holda texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirishga qaratilga o‘quvmashg‘ulotlar tahliliy qilindi. Malakali bokschilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishda musobaqa faoliyati talablarini hisobga olgan holda o‘quv-mashg‘ulotlar rejasini tuzish kerakligi yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ

Проведен анализ тренировочных занятий, направленных на совершенствование технико-тактической подготовки боксеров высокой квалификации с учетом особенностей соревновательной деятельности. В целях совершенствования технико-тактической подготовки квалифицированных боксеров поясняется необходимость составления плана тренировок с учетом требований соревновательной деятельности.

SUMMARY

The analysis of training sessions aimed at improving the technical and tactical training of highly qualified boxers was carried out, taking into account the peculiarities of competitive activity. In order to improve the technical and tactical training of qualified boxers, the necessity of drawing up a training plan, taking into account the requirements of competitive activity, is explained.

VOLEYBOL HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT VA UNING O'QUVCHILAR SALOMATLIGIDAGI ROLI

Haitov A. K.
Andijon mashinasozlik instituti talaba sport klubi raisi o'rinbosari

Tayanch so'zlar: markaziy blokerlar, libero, yakunlovchilar, tezlik-kuch sifatlari, texnik tayyorgarlik.

Ключевые слова: центральные блокирующие, либеро, финишеры, скоростно-силовые качества, техническая подготовка.

Key words: central blockers, libero, finishers, speed-power qualities, technical training.

Kirish. Voleybol tarixi. Rasmiy ravishda voleybolning tug'ilgan kuni 1895 yil deb hisoblanadi, o'shanda Helioka kolleji (Massachusets, AQSh) jismoniy tarbiya o'qituvchisi Uilyam Morgan voleybol o'yinini ixtiro qilgan va keyin uning birinchi qoidalarini ishlab chiqqan.

Voleybol- (ing. Volleyball from volley - uchuvchi va ball - to'p) - jamoaviy sport o'yini, bunda ikkita jamoa to'r bilan bo'lingan maxsus maydonchada to'pni raqib tomoniga yuborishga intiladi, shunda u raqib tomoniga tushadi. sud, yoki himoyachi o'yinchi jamoasi xatoga yo'l qo'ygan.O'yinda har bir jamoadan 6 nafardan sportchi ishtirok etadi, almashtirishlar qoidalar bilan cheklangan.

Maydon to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, uzunligi 18 m, eni 9 m. maydon tashqarisida birinchi chiziqdan 3 m uzoqlikda bir chiziq tortilib, bu oraliq xavfsizlik zonasi deyiladi (shuning hisobiga qurilish o'lchami 24 m. x 15 m. bo'ladi). Xavfsizlik zonasi ochiqda joylashgan maydonda 3 m, yopiqlikda esa 2 m. bo'ladi. Soddalashtirilgan qoidaga muvofiq 15 m x 7,5 m bo'lishi ham mumkin. Maydonni chegaralovchi chiziqlar maydon bilan bir tekislikda bo'lib, chiziqlar eni 5 sm bo'ladi. Maydon o'rtasidagi ikkita yon chiziqqa tutashgan o'rta chiziq o'tadi. U maydonni ikkiga bo'lib turadi. Har bir maydonda o'rta chiziqdan 3 m uzoqlikda o'rta chiziqqa parallel yana bittadan chiziq o'tib, bu oraliq - hujum zonasi deb ataladi. Hujum zonasi chiziqdan orqa va chiziqqa (6 m) oraliq - himoya zonasi deb ataladi.

To'p charmdan tayyorlanib yumaloq shaklda, aylanasi 65-67 sm, og'irligi 260-280 g bo'ladi. To' o'rta chiziq ustida maydonga ko'ndalang tortiladi,

uzunligi 9,5 m, eni 1 m, katakchalarining o'lchami 10 x 10 sm. bo'ladi. Balandligi o'yinchilarning jinsi, yoshiga qarab o'rnatiladi (erkaklar guruhi uchun 2,43 sm, ayollar uchun 2,24 sm bo'ladi). To'r kanop yoki ipakdan to'qilgan (yo'g'onligi 6 mm) bo'ladi. Antenna uzunligi 180 sm. egiluvchan, qizil, sariq ranglarda bo'ladi.

Maktab voleyboli va kattalar voleyboli o'rtasidagi asosiy farq to'r kuchlanishining balandligidir. Agar rasmiy qoidalar to'rni yerdan 243 santimetrga cho'zishni talab qilsa, u holda bolalar uchun uni pastroq qilish mumkin.

- 14 yoshgacha bo'lgan o'g'il bolalar va yigitlar uchun tavsiya etilgan to'r balandligi 220 sm.
- 14 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan maktab o'quvchilari uchun - 235 sm.
- 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun - 224 sm.

Shuningdek, maktab o'quvchilariga maxsus yengil to'p bilan o'yin namoyish etiladi. Bu asosan 14 yoshgacha bo'lgan qizlar uchun to'g'ri keladi. Qolganlarning hammasi kattalar kabi.

O'yinlar oralig'ida 3 daqiqalik tanaffuslar mavjud. Hal qiluvchi o'yin boshlanishidan oldin 5 daqiqalik tanaffus majburiydir, so'ngra yana xizmat ko'rsatish yoki tomonni tanlash huquqi uchun qur'a tashlanadi. Hal qiluvchi setda, agar jamoalardan biri 8 ochkoga erishgan bo'lsa, u holda tomonlarni almashtirish to'xtovsiz amalga oshiriladi. Ikkinchi va uchinchi to'plamlar o'rtasida tanaffus 10 daqiqagacha uzaytirilishi mumkin.

Qoidalarga ko'ra, o'yin 25 ochkogacha o'ynaladi, lekin agar hisob bu belgiga yetgan bo'lsa va tomonlarning hech biri 2 ochkolik ustunlikka ega bo'lmasa, to'plam shu zaruriy ikki ochkolik farq paydo bo'lguncha davom etadi.

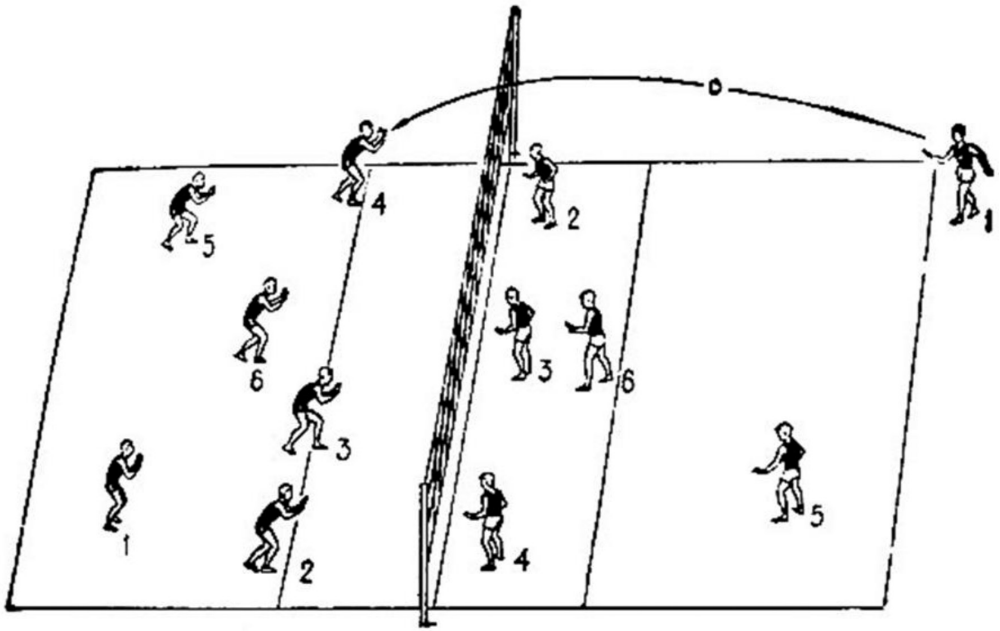
Bilasizmi? Voleybol bo'yicha eng uzun o'yin 48 daqiqa davom etgan. Bu Italiya chempionatining (erkaklar) o'yini bo'lib, «Kuneo» va «Sisley» jamoalari o'ynashgan. Uchrashuvning ikkinchi seti 54:52 hisobida yakunlangan.

Musobaqa darajasiga qarab, voleybolda to'plamlar soni 3 dan 5 gacha o'zgarib turadi. Oxirgi 5-o'yin 15 ballgacha o'ynaladi.

Voleybolchilarning pozitsiyasi quyidagicha:

1. Birlashtiruvchi. U uchinchi o'rinda, to'rning to'g'ri ostida va 2 va 4 nuqtalarga pas beradi. Setterni, qoida tariqasida, eng baland bo'yli va eng professional odam tanlaydi, u to'pni uzatadi va kimni blokirovka qilishni hal qiladi.

2. Markaziy blokerlar- raqib hujumlarini to'sib qo'yishadi, ular uchinchi zonada joylashadi.

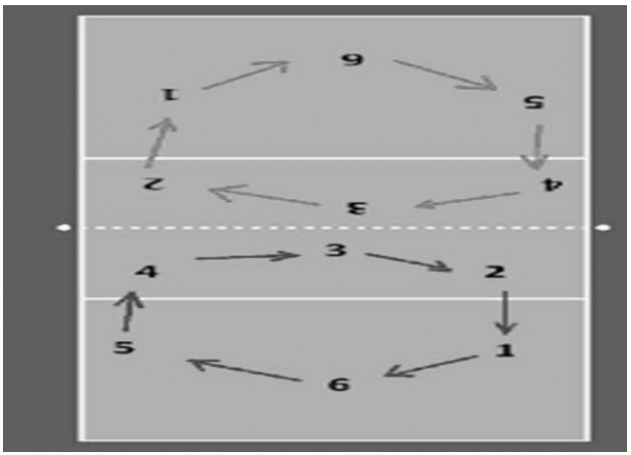
3. Diagonal, 1 va 4 nuqtalarda joylashgan. Ular xizmat qiladi, kombinatsiyalar va hujum qiladi, blokirovka qiladi. Ularning mehnati evaziga jamoa ochko to'playdi.

4. Yakunlovchilar, ular faol rolga ega, panjaraning har ikki tomonida turishadi, 2 va 4 nuqtalarni egallaydilar.

5. Libero. 6-zonada ikkinchi qatorni egallaydi. Bu ustun himoyachi, uning vazifasi to'pni qabul qilish va kuchli zarbalar berishdir.

O'yinchilar o'yin davomida har bir ochkodan so'ng o'rin almashishadi.O'yinchilarning o'tishi soat yo'nalishi bo'yicha amalga oshiriladi.

Jismoniy tarbiya va maxsus jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasi

Voleybol ishtirokchilarning funksionalligiga yuqori talablar qo'yadi. Voleybol o'yini to'satdan va tez harakatlar, sakrash, yiqilish va boshqa harakatlarni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan, voleybolchi bir zumda reaksiyaga ega bo'lishi kerak, maydonda harakat tezligi, yuqori tezlik

mushaklarning qisqarishi, sakrash qobiliyati va ma'lum kombinatsiyalarda bo'lishni talab qiladi. Jismoniy sifatlarning tizimli rivojlanishi o'yin texnikasi va taktik o'zaro ta'sirlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi. Bolalik va o'smirlik davrida jismoniy tarbiya asosan tezlik, chaqqonlik, tezlik-kuch sifatlari, umumiy chidamlilikni rivojlantirishga qaratiladi. O'smirlik davrida texnika va taktika ko'nikmalari mustahkamlanib, takomillashtirilsa, jismoniy tayyorgarlik texnika va taktikani o'zlashtirish darajasini oshirishga zamin yaratadi. Voleybolning o'ziga xos xususiyati shundaki, hech qanday texnikani alohida bajarib bo'lmaydi, chunki u jamoadoshlar yoki raqib tomonidan bajariladigan boshqa texnikalar bilan bog'liq.

Texnik tayyorgarlik harakatlar texnikasini o'rgatish va uni takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, bu raqobat kurashini olib borish vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'yin texnikasini o'rganishda eng qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun mashg'ulotlar quyidagi rejaga muvofiq tuzilishi kerak:

1. O'yinni qabul qilish bilan umumiy tanishish.
2. Soddalashtirilgan sharoitda qabul qilish.
3. Qabulni o'yinga yaqin sharoitlarda bajarish.
4. O'yin vaziyatida qabul qilishni yaxshilash.

Voleybolda qanday qoidabuzarliklar bor?

Voleybol - bu dinamik sport turi, shuning uchun o'yin davomida ishtirokchilar qoidalarni buzishi mumkin. Voleybol qoidabuzarliklari quyidagilardan iborat:

- Bir mitingda bir o'yinchining to'pga ikki marta tegishi (blok hisobga olinmaydi).
- Xizmat qilayotganda oldingi chiziqdan oshib ketish.
- Har bir mitingda uchtadan ortiq jamoaviy teginish.
- Joylashtirish buzilishi.
- Hushtak chalingan paytdan boshlab 8 soniyadan ko'proq vaqt xizmat qilish.
- To'rning yuqori chetiga teginish.
- Maydonning o'rta chizig'idan oshib ketish (qo'l (lar), oyoq (lar) raqibning maydonning yarmida to'liq bo'lsa, oshib ketish belgilanadi.
- Voleybolchilarning sportga xos bo'lmagan xatti-harakatlari - raqiblarga zarba berish, qoqilib ketish va hokazo.
- Hakam bilan nizolar.

Xulosa. Voleybol o'yini nafaqat sof sport xarakteriga ega, balki u bo'sh vaqt, dam olish sifatida ham qo'llaniladi, bu musobaqa yordamida siz sog'lig'ingizni saqlashingiz va mehnat qobiliyatini tiklashingiz mumkin. Shuningdek, maktab o'quvchilarining epchilligi, ziyrakligi, jismoniy tayyorgarligini oshirish

maqsadida turli musobaqalar tashkillashtirilishi, ularning sog'lom bo'lib shakllanishiga kata yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Xidirova M.A, Pulatov A.A, 2018
2. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Boltayev Z.B. 2019
3. Pulatov A.A., Israilov Sh.X. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. //O'quv qo'llanma. –T., 2007. – 148 b.
4. Pulatov A.A., Isroilov Sh.X., Qurbanova M.A. Voleybol. // JTI
5. II kurs talabalari uchun ixtisoslik fanidan ma'ruza matnlari. –T., 2003. – 44 b.
6. Pulatov A.A., Ummatov A.A. Voleybol musobaqa o'tkazish tartibi va qoidalari. –T.: "Ilmiy texnika axborot-press", 2018. – 42-45 b.
7. Pulatov A.A. Voleybol. //JTI I kurs talabalariga mo'ljallangan ma'ruzalar to'plami. –T., 2004. – 71 b.
8. Pulatov A.A. Yosh voleybolchilar tezkorlik-kuch sifatlarini shakllantirish uslubiyati. // Uslubiy qo'llanma. –T., 2008. – 38 b.

РЕЗЮМЕ

Voleybol - bu ikki jamoa o'ynaydigan sport turi. U panjara bilan ikki qismga bo'lingan maxsus platformada o'tkaziladi. Oddiy qoidalar va jihozlarning mavjudligi, voleybolni - kattalar ham, bolalar ham yaxshi ko'radigan umumiy dam olish sport turiga aylantirgan. Bu o'yin turi deyarli barcha yosh toifalariga mos kelgani sababli, maktab darsligiga ham kiritilgan va o'quvchilar bu sport turi haqida dastlab maktabda boshlang'ich bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

РЕЗЮМЕ

Волейбол – это игра, в которую играют две команды. Он проводится на специальной площадке, разделенной забором на две части. Простые правила и доступность инвентаря сделали волейбол популярным видом спорта как для взрослых, так и для детей. Так как этот вид игры подходит практически для всех возрастных групп, он также включен в школьный учебник, а базовые знания и навыки по этому виду спорта учащиеся приобретают в школе.

SUMMARY

Volleyball is a sport played by two teams. It is installed on a special platform divided into two parts by a fence. Simple support and the help of equipment have made volleyball a popular recreational sport enjoyed by both adults and children. Since this game is suitable for all age groups, it is also a reason for school system, and students will have school knowledge and performance about this sport at school.

VOLEYBOL O‘YINING MAKTAB YOSHDAGI BOLALAR UCHUN FOYDALI QOIDALARI

Vaxobov F. X.
Andijon Mashinasozlik instituti gumanitar fanlar kafedrasi assistenti

Tayanch so‘zlar: hujum chizig‘i, hujum zonasi, raqib jamoa, noto’g’ri buyruq.
Ключевые слова: линия нападения, зона нападения, команда соперника, неверная команда.
Key words: offensive line, offensive zone, opposing team, wrong command.

Kirish. Voleybol o‘ynash qoidalari juda oddiy, bundan tashqari, boshqa sport turlari bilan solishtirganda, ular unchalik qiyin emas. Ushbu o‘yin bilan ko‘pchilik maktabda jismoniy tarbiya darslarida tanishishni boshlaydi. Ushbu sport turini 1895 yilda amerikalik Jorj Uilyam Morgan tomonidan ixtiro qilgan. O‘shandan beri o‘yin sezilarli darajada rivojlandi va qoidalarini bir necha bor yangilangan.

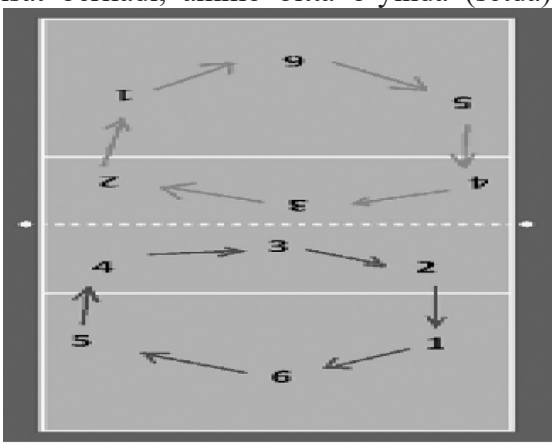
Voleybolni eng qulay sport turlaridan biri deb hisoblash mumkin, uni o‘ynash uchun sizga kichik maydon, ikkita ustun orasiga cho‘zilgan to‘r va to‘p kerak bo‘ladi. Har bir tomonda 6 nafardan o‘yinchi bor (havaskor musobaqalarda kamroq ishtirok etishga ruxsat beriladi). G‘alaba to‘pni maydonning o‘z yarmiga eng kam marta tushishiga imkon bergan jamoaga beriladi. Bir tomondan, o‘yinning mohiyati aniq va tushunarli, lekin aslida voleybol o‘yinning barcha ishtirokchilari aniq bilishi kerak bo‘lgan bir qator qoidalarga ega.

Voleybol o‘yininng umumiy qoidalari:

Quyida, maktab o‘quvchilari va boshlang‘ich voleybolchilarga o‘yinni tushuntirish uchun yetarli bo‘lgan bir qator qoidalar keltirilgan:

- Har biri 6 kishidan iborat ikkita jamoa o‘ynaydi (3 - hujum chizig‘i, 3 - himoya chizig‘i).
- Jamoa har bir mitingda faqat 3 marta to‘pga tegishi mumkin (to‘siq teginish hisoblanmaydi).
- To‘pni ushlash, otish yoki ushlab turish taqiqlanadi.
- Bir o‘yinchi to‘pga bir mitingda ikki marta tegishi mumkin emas (blok hisobga olinmaydi).

- O‘yinchilarning o‘tishi soat yo‘nalishi bo‘yicha amalga oshiriladi. Raqib avval ochko olgandan keyin, keyin esa sizning tomoningizdan keyin jamoa harakatlanishi (pozitsiyani o‘zgartirishi) kerak.
- Voleybolda 3 ta o‘yin bo‘lib, har biri 25 ochkogacha o‘ynaladi (o‘yinda g‘alaba qozonish uchun 2 ochko farqi bo‘lishi kerak, agar hisob 24:24 bo‘lsa, o‘yin kerakli ikki ochkolik farqga yetguncha davom etadi) .
- Har bir setdagi har bir jamoa 30 soniyadan 2 ta taym-aut olish huquqiga ega.
- Orqa qator o‘yinchilariga hujum zonasidan (3 metrli chiziq) hujum qilish taqiqlanadi. Agar orqa qatordagi voleybolchilar hujumkor zarba berishni xohlasalar, ular 3 metrlik chiziqqa qadam tashlamasdan sakrashlari kerak).
- To‘pni o‘yinchi tanasining istalgan qismiga tegizishga ruxsat beriladi (ko‘pchilik qiziqqanlar uchun javob shuki, siz oyog‘ingiz bilan voleybol o‘ynashingiz mumkin).
- Ikki yoki undan ortiq o‘yinchi bir vaqtning o‘zida to‘pga tegsa, u bitta teginish hisoblanadi.
- Xizmatdan so‘ng, birinchi qatordagi o‘yinchilar o‘zaro pozitsiyalarini o‘zgartirishi mumkin.
- Hakam hushtak chalgan paytdan boshlab xizmat ko‘rsatish uchun 8 soniya beriladi.
- Xizmat faqat bir qo‘l bilan amalga oshiriladi.
- Har bir o‘yinda jamoaga ko‘pi bilan 6 ta almashtirishga ruxsat beriladi (bir vaqtning o‘zida bir nechta o‘yinchilarni almashtirish mumkin).
- Maydonda bir vaqtning ozida 6 nafar o‘yinchi bo‘lishi kerak. Butun o‘yin davomida almashtirishga ruxsat beriladi, ammo bitta o‘yinda (setda) murabbiy ko‘pi bilan 6 ta almashtirishni amalga oshirishi mumkin. Har bir o‘yinchi o‘z pozitsiyasini egallaydi, hujum zonasida (to‘r yaqinida) yoki himoya zonasida (uch metrlik chiziq orqasida maydonning orqa tomonida). Voleybol o‘yini qoidalariga ko‘ra, 6 ta zona mavjud bo‘lib, ularning har

(1-rasm).

biri o‘z raqamiga ega (1-rasm). O‘yinchilarning o’tishi soat yo‘nalishi bo‘yicha amalga oshiriladi.

Voleybol maydoni va anjomlari haqida ma’lumot:

Voleybol maydoni 18 ga 9 metr o’lchamdagi to’rtburchaklar shaklga ega. Saytning o’rtasida poldan balandlikda panjara cho’zilgan:

- **Erkaklar uchun - 2,43 m.**
- **Ayollar uchun – 2,24 m.**

Maktab o’quvchilari uchun panjara balandligi quyidagi qiymatlarga ega:

- 11-12 yoshli o’g’il bolalar - 2,20 m.
- 11-12 yoshli qizlar - 2,00 m.
- 13-14 yoshli o’g’il bolalar - 2,30 m.
- 13-14 yoshli qizlar - 2,10 m.
- 15-16 yoshli o’g’il bolalar - 2,40 m.
- 15-16 yoshli qizlar - 2,20 m.

Voleybolning aylanasi 65-67 santimetr, vazni esa 250-280 gramm.

Voleybolning mohiyati nimada?

Voleybol o’yinining maqsadi to’pni qo’l bilan to’r ustidan raqib o’yinchisining yarim maydoniga haydab, raundni maydonga tegizish yoki raqib o’yinchisining istalgan qismidan maydon tashqarisiga sakrab tushishga qaratiladi. O’sha paytda raqib jamoa to’pning maydonning o’z yarmiga kirishiga to’sqinlik qilishi kerak.

Voleybol qoidalari o’yinchilarga to’pni ikki marta urishni taqiqlaydi. Odatda, jamoa uchta teginish bilan hujumni tashkil etishga harakat qiladi: birinchisi - qabul qilish va bir vaqtning o’zida to’pni to’plovchiga uzatma (to’r ostida turgan - 3-zona), ikkinchisi - hujumchiga uzatma, uchinchisi - hujumchiga uzatmada urish.

G’alaba eng ko’p ochko to‘plagan jamoaga beriladi (jami, turnirga qarab 3 dan 5 tagacha set o’ynaladi).

Bir ochkoni qo’lga kiritish uchun to’p raqibning yarmida polga tegishi yoki raqib o’yinchisining chegarasidan tashqariga chiqishi kerak - bu ochko to’plashning asosiy usuli, ammo ochkolar yig‘ishning boshqa ko’plab usullari mavjud , misol uchun:

- Raqib xizmatni topshirganda yoki uni qoidabuzarlik bilan bajarganda(chiziqni bosganda).
- Raqib to‘pni so‘nggi zarbadayoq darvoza to‘ridan o‘tkaza olmaganda.
- Raqib maydonning o’rta chizig’idan o’tib ketib yoki hujum paytida to’rning yuqori chetiga tegganda.
- O’tishni noto’g’ri bajarganda (to’pni qo’lda ushlab turish yoki ushlash).

- Noto’g’ri buyruqda to‘pni o‘tkazganda.

Qoidalarga ko’ra, o’yin 25 ochkogacha o’ynaladi, lekin agar hisob bu belgiga yetgan bo’lsa va tomonlarning hech biri 2 ochkolik ustunlikka ega bo’lmasa, to’plam shu zaruriy ikki ochkolik farq paydo bo’lguncha davom etadi.

Bilasizmi? Voleybol bo’yicha eng uzun o’yin 48 daqiqa davom etdi. Bu Italiya chempionatining (erkaklar) o’yini bo’lib, «Kuneo» va «Sisley» jamoalari o’ynashdi. Uchrashuvning ikkinchi seti 54:52 hisobida yakunlandi.

Musobaqa darajasiga qarab, voleybolda to’plamlar soni 3 dan 5 gacha o’zgarib turadi. Oxirgi 5-o’yin 15 ballgacha o’ynaladi.

Voleybolda qanday qoidabuzarliklar bor?

Voleybol - bu dinamik sport turi, shuning uchun o’yin davomida ishtirokchilar qoidalarni buzishi mumkin. Voleybol qoidabuzarliklari quyidagilardan iborat:

- Bir mitingda bir o’yinchining to’pga ikki marta tegishi (blok hisobga olinmaydi).
- Xizmat qilayotganda oldingi chiziqdan oshib ketish.
- Har bir mitingda uchtadan ortiq jamoaviy teginish.
- Joylashtirish buzilishi.
- Hushtak chalingan paytdan boshlab 8 soniyadan ko’proq vaqt xizmat qiladi.
- To’rning yuqori chetiga teginish.
- Maydonning o’rta chizig’idan oshib ketish (qo’l (lar), oyoq (lar) raqibning maydonning yarmida to’liq bo’lsa, oshib ketish belgilanadi.
- Voleybolchilarning sportga xos bo’lmagan xatti-harakatlari - raqiblarga zarba berish, qoqilib ketish va hokazo.
- Hakam bilan nizolar.

Xulosa. Voleybol dunyodagi eng mashhur o’yinlardan biridir. Voleybolning massiv, chinakam ommabop xarakteri, o’yin qoidalarining soddaligi va jihozlarning soddaligiga asoslangan, uning yuqori emotsionalligi va qulayligi bilan izohlanadi. Jismoniy tarbiya vositasi sifatida voleybolning alohida afzalligi uning o’ziga xos sifati - yukni o’z-o’zidan tozalash imkoniyati, ya’ni o’yinchining tayyorgarligi va u oladigan yuk o’rtasidagi mutanosiblik. Bu voleybolni barcha yoshdagi odamlar uchun ochiq o’yinga aylanishiga sabab bo‘lgan.

Adabiyotlar:

1. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Xidirova M.A, Pulatov A.A, 2018
2. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Boltayev Z.B. 2019

3. Пулатов А.А., Исраилов Ш.Х. Волейбол назарияси ва услубияти. //Ўқув қўлланма. –Т., 2007. – 148 б.

4. Пулатов А.А., Исроилов Ш.Х., Қурбанова М.А. Волейбол. // ЖТИ II курс талабалари учун ихтисослик фанидан маъруза матнлари. –Т., 2003. – 44 б.

5. Пулатов А.А., Умматов А.А. Волейбол мусобақа ўтказиш тартиби ва қоидалари. –Т.: "Илмий техника ахборот-пресс", 2018. – 42-45 б.

6. Пулатов А.А. Волейбол. //ЖТИ I курс талабаларига мўлжалланган маърузалар тўплами. –Т., 2004. – 71 б.

7. Пулатов А.А. Ёш волейболчилар тезкорлик-куч сифатларини шакллантириш услубияти. // Услубий қўлланма. –Т., 2008. – 38 б.

РЕЗЮМЕ

Voleybol o'yini «ixtiro qilingan» kundan boshlab jadal rivojlanishni boshdan kechirdi. Bu voleybolchilar sonining ortib borayotganida ham, Xalqaro voleybol federatsiyasiga a'zo davlatlar sonining ko'payishida ham o'z ifodasini topmoqda. O'zining tarqalishiga ko'ra, ushbu o'yin jahon sport arenasida yetakchi o'rinni egallaydi.

РЕЗЮМЕ

Игра в волейбол претерпела бурное развитие с момента своего «изобретения». Это находит отражение в росте числа волейболистов и увеличении числа стран, входящих в Международную федерацию волейбола. По распространению эта игра занимает лидирующие позиции на мировой спортивной арене.

SUMMARY

The game of volleyball has experienced rapid development since the day it was «invented». This is reflected in the growing number of volleyball players and the increase in the number of countries that are members of the International Volleyball Federation. According to its distribution, this game occupies a leading position in the world sports arena.

ВОЛЕЙБОЛЧИЛАРНИ ФУНКЦИОНАЛ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ САМАРАДОРЛИГИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Одилова Ф. В.
«ТИҚХММИ» МТУ «Профессионал таълим» кафедраси ассистенти

Таянч сўзлар: функционал тайёргарлигини ривожлантириш, тайёргарлик компонентларини самарадорлигини ошириш, жаҳон спорт амалиёти, иқтидорли истиқболли спортчилар, инновацион ёндашувлар, жисмоний машқлар ёки спорт турлари билан шуғулланиш.

Ключевые слова: развитие функциональной подготовленности, повышение эффективности компонентов тренировки, мировая спортивная практика, талантливые перспективные спортсмены, инновационные подходы, физические упражнения или виды спорта.

Key words: development of functional readiness, increase in the effectiveness of training components, world sports practice, talented promising athletes, innovative approaches, physical exercises or sports.

Кириш. Ҳозирги вақтда дунё мамлакатларида ўтказиб келинаётган спорт мусобоқаларида рақобатнинг кучайиб бориши миллий терма жамоаларни нуфузли мусобоқаларга тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, тайёргарликни оптимал режасини ишлаб чиқиш, тайёргарлик компонентларини самарадорлигини ошириш, волейболга саралаш ва тор ихтисослик ампулалари бўйича йўналтириш, спорт формасини ушлаб туриш ва тикловчи воситалардан фойдаланиш каби омилларни самарадор тизимини илмий асосда ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Маълумки, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш одам

организмини ҳар томонлама жисмонан ривожланиши ва мустаҳкамланиши,

физиологик функцияларнинг такомиллаштириши ва соғломлаштиришга олиб

келади. Шуғулланувчиларнинг ёши, жинси ва ўзига хос хусусиятларини

ҳисобга олган ҳолда тўғри уюштирилган жисмоний тарбия машғулотлари

юқори самара беради. Акс ҳолда улар жисмоний тарбиянинг соғломлаштириш

вазифасини ҳал қилиш борасидаги аҳамиятини йўқотади.

Юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотлар ижтимоий иқтисодий ва маданий тараққиёт истиқболини белгилаш ва жаҳон ҳамжамияти

мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллашга имкон яратмоқда. Жаҳоннинг

ривожланган мамлакатлари тажрибаларини ўрганиш, маҳаллий шарт-шароит,

иқтисодий ва интеллектуал ресурсларни инобатга олган ҳолда жамият

ҳаётининг барча соҳаларида туб ислоҳотларнинг амалга оширилаётганлиги

янгидан-янги ютуқларга эришишни таъминламоқда. Турли соҳаларда йўлга

қўйилаётган халқаро ҳамкорлик гарчи ўз самарасини бераётган бўлса-да, бироқ,

миллий мустақилликни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш, эришилган ютуқларни

бойитиш, мавжуд камчиликларни тезкор бартараф этиш жамият аъзоларидан

алоҳида фидокорлик, жонбозлик, шижоат ва қатъият кўрсатишни талаб этмоқда.

Жаҳон спорт амалиётида волейбол бўйича ўтказилиб келинаётган спорт машғулотларида волейболчиларни спорт мусобоқаларга тайёрлашда инновацион ёндашувлар асосида малакали спортчиларни тайёрлаш бўйича кенг кўламли илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Хусусан иқтидорли истиқболли спортчиларни саралаш, кўп йиллик машғулот жараёнларини бошқариш, йиллик машғулотларни режалаштириш, машғулотларни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича қатор тадқиқотлар ўтказилмоқда. Шундан келиб чиқиб волейболчиларни тайёрлаш тизимида хужумчиларни турли вазиятлардан самарали фойдалана олиш техник тайёргарлигини такомиллаштириш юзасидан хужумкор волейбол ўйинларини ташкил этишда хужумчиларни комплекс тайёрлаш бўйича илмий ёндашувлар асосида тадқиқотлар ўтказишни талаб этмоқда ва бугунги кунда илмий масканларда қатор тадқиқотлар ўтказилмоқда.

Бугунги кунда республикамизнинг барча худудларида жисмоний машқлар ёки спорт турлари билан шуғулланишга барча имкониятлар ва шарт шароитлар яратилган. Бу борада белгиланган чора тадбирларнинг амалга оширилиши жисмоний тарбия ва оммавий спортнинг жамиятимиз ҳаётидаги ролини янада кучайтириш, ахолининг барча қатламлари орасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш ёшларга ўз қобилияти ва истеъ-

додларини руёбга чикаришлари учун барча шароитларни яратиш орқали уларни оммавий тарзда спортга, соғлом турмуш тарзига ошно қилиш, қолаверса, нуфузли халқаро майдонларда ватанимиз байроғини баланд кўтариб келаётган машхур спортчиларимиз сафларини тобора кенгайтириш каби эзгу истакларни амалга оширишга хизмат қилмоқда. Айни кунда мазкур йўналишда хал этилиши зарур бўлган муаммолар, бартараф қилиниши керак бўлган камчиликлар мавжуддир. Тан олиш лозимки, хозирги кунда юртимизда ўтказиб келинаётган волейбол бўйича спорт мусобоқаларидаги натижаларни сиртдан қараганда қоникарли даражада шаклланмаганлигини кўришимиз мумкин. Ўтказилган педагогик таҳлил натижаларига кўра миллий терма жамоа вакилларимизни халқаро мусобоқалардаги эгаллаган ўрни паст даражада эканлигини кўрсатди. Демак, бундан шундай хулоса қилса бўладики қабул қилинган тўпни турли вазиятлардан хужум қилишда техник таёргарлик жихатдан волейболчиларимиз ортда қолишаётганлигини англатмоқда. Чунки, хужумчи ампуласида харакатланаётган спортчи хар бир вазиятда фаол харакат қилиб хужум уюштирмас экан жамоага керакли очколарни тўплай олмаслиги мумкин. Бу эса волейболда жуда мухим бўлган тайёргарлик омилларидан бири саналади. Шу боисдан биз томонимиздан танланган мавзу волейбол бўйича малакали спортчиларни тайёрлаш тизимида хам назарий хам амалий ахамиятга эга бўлган долзарб вазифалардан саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентини ташаббуси ва қўллаб қувватлаши билан Ўзбекистонда 2017 2021 йиллар учун жисмонтй тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш дастури, 2021 йил 5 ноябрдаги ПҚ 5281 сон 2024 йил Париж шахрида (Франция) бўлиб ўтадиган XXXIII ёзги Олимпия ва XVII Паралимпия ўйинларига Ўзбекистон спортчиларини комплекс тайёрлаш тўғрисида ги қарорларида кўзда тутилган вазифаларни самарали амалга ошириш учун мазкур тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳонда шуғулланувчилар сони жиҳатдан энг оммалашган бугунги волейболда ўта кескин ўзгарувчан йўналишлар буйлаб фавқулотда вазиятлар талабларига мос равишда ижро этиладиган техник тактик усуллар, уларнинг самарадорлигини таъминловчи тезкор харакатланишлар, сакрашлар, йиқилиб ўйнашлар хажми ва шиддати борган сари ортиб бормоқда. Замонавий волейболда деярли барча уйин усуллари (хужум зарбалари, тўсиқ қуйиш, тўп узатиш, тўп киритиш) таянчсиз холатда, яъни сакраб ижро этилади. А.В. Суханов, Е.Ф.Фомин, Л.В.Булыкина, ишларида келтирилган маълумотларига қараганда, 5 партияли мусобоқа ўйинлари давомида хар бир ўйинчи ўз ўйин функциясига қараб фақат хужум зарбалари тўсиқ қўйиш учун 110 130 мартагача

Л.Р.Айрапетьянц маълумотларига кўра, жамоа таркиби тайёргарлик, мусобоқаолди ва мусобоқа цикларида ўтказиладиган машғулотларда жами 1567, 1533 ва 3100 мартагача хужум зарбаси ва тўсиқ қўйишга мўлжалланган сакраш машқларини бажарар экан.

Волейбол мамлакатимизда хам, жахонда хам энг машхур спорт ўйинларидан биридир. Замонавий волейболнинг ўзига хос тенденциялари турли даражадаги мусобоқаларда жамоалар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши. Айниқса, замонавий волейболда индивидуал хужумкор ўйин натижасини аниқлай оладиган ўйинчи юқори бахоланади. Хужум ўйинларининг ностандарт, кутилмаган харакатлари уларга энг қийин ўйин вазиятларида ўйиннинг хал қилувчи дақиқаларида натижага эришишга имкон беради.

Узоқ вақт давомида волейболчиларнинг хужумкор харакатлари самарадорлигини ошириш муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борилганлиги бежиз эмас. (Осколкова В.А. Ҳужум зарбалари техникасини таҳлил қилиш ва волейболда ҳужум қилиш техникасини ўргатиш усуллари: муаллиф. дис. … самимий. пед. Фанлар. М., 1954. 12 б.; Левчук В.А. Ахборот ва ўқув асбобларидан фойдаланиш асосида волейболда тўғридан-тўғри ҳужум зарбасини такомиллаштириш методологиясининг экспериментал асосланиши: муаллиф. дис. … самимий. пед. НаукЛ., 1975.19 б. ; Ахмеров Э.К. Ҳаракатларнинг мослашувчан ўзгарувчанлигини ўрганиш ва волейболда ҳужумкор зарбани ўргатиш методикасини такомиллаштириш: муаллиф. дис. … самимий. пед. наук.М., 1976 йил. 29 п.; Хапко В.Е. Тўғридан-тўғри ҳужум қилиш техникасини ўрганиш ва юқори тўғридан-тўғри режалаштириш волейбол ўйинида танланган педагогик таъсир шартларини ҳисобга олган ҳолда хизмат қилади: диссертация конспекти. дис. … самимий. пед. Фанлар. Киев, 1978. 25 б. ; Носко Н.А. Турли ёшдаги волейболчиларда зарбли чалиш маҳоратини шакллантириш: Диссертация автореферати. дис. … самимий. пед. Фанлар. Киев, 1986. 22 б.; ЗулфугаровХ.К. Фаол қарама-қаршилик ҳолатларида волейболчиларнинг ҳужум ҳаракатлари: муаллиф. дис. … самимий. пед. Фанлар. М., 1987. 22 б.;Ашибоков М.Д. Волейболда тўғридан-тўғри ҳужум зарбаси самарадорлигини ошириш (бошқарув ҳаракат машинаси ёрдамида): тезиснинг конспекти. дис. … самимий. пед. Фанлар. Майкоп, 2000 йил. 27 п.; Суханов А.В. Волейболда рақиб қаршилигида қўлланиладиган ҳужум зарбаларининг тузилиши ва уларни такомиллаштириш методикаси: муаллиф. дис. … самимий. пед. Фанлар. М., 2007. 23 б. ва бошқ.).

Ўйиннинг ташқи кўринишига қарамай, волейбол техникаси жуда қийин. Ушбу мураккаблик, биринчи навбатда, шуни ифодалайдики барча техник усуллари қўллар ва тўпнинг қисқа муддатли алоқаси билан бажарилиши

билан изоҳланади. Бундан ташқари, ушбу техникалар ўйин шароитидаги ўзгаришларга қарамай ҳар доим самарали бажарилиши керак. А.В.Беляев, М.В.Савин. Шунинг учун волейболчиларнинг техник тайёргарлигига эътибор катта аҳамият касб этади. ҳужумкор зарбани характерлаш учун барча асослар мавжуд, чунки ўйин техник элементи 60 65% очколар жамоага ҳужум орқали олиб келинади.

Шу сабабли бугунги волейболда, айниқса юртимиз волейболчиларида хужум қилиш техникасини ўрганиш, инновацион моделлар ёрдамида баҳолаш ва моделлаштирилган машқлар асосида ўта долзарб ахамият касб этади. Эътироф этиш жоизки, кўплаб спорт турларида сингари волейболда хам Б.Т.Хайдаров, Ю.П.Денисенко, В.В.Шиян, В.А.Романенко каби олимлар изланишларида тадқиқот предмети сифатида ўрганилган.

Волейболда ҳам бошка спорт турлари каби ўргатишнинг асосий воситаси жисмоний машклар ҳисобланади. Улар жуда турли-тумандир. Шунинг учун улар маълум бир ўргатиш боскичидаги кўйилган вазифаларни ҳал этишдаги ўрни бўйича туркумланади. Бундай туркумланишга волейболчиларнинг мусобақа фаолияти асос қилиб олинган. Шунга боғлиқ ҳолда машклар икки катта гуруҳга ажратилади: асосий ёки мусобақа ва ёрдамчи ёки тренировка.

Мусобака машклари волейболга хос бўлган хусусий машқлардир. Бунда техник усуллар ва тактик ҳаракатлар мусобака шароитидаги ўйин ҳолатларига мос ҳолда бажарилади.

Тренировка машқлари асосий малакаларни эгаллашни енгиллаштириш, тезлаштириш ва уларни кўллаш самарадорлиги, ишончлилигини таъминлашга қаратилган-дир. Улар махсус ва умумривожлантирувчи машқлардан ташкил топади.

Махсус машқлар икки гурухга бўлинади: тайёргарлик машқлари; якинлаштирувчи машқлар. Тайёргарлик машкларидан асосан махсус жисмоний сифатларни тарбиялашда фойдаланилади. Якинлаштирувчи машқлардан аниқ техник ҳаракатларни эгаллашга қаратилган жараёнда фойдаланилади.

Умумривожлантирувчи машқлардан асосий жисмоний сифатларни тарбиялаш ҳамда зарур жисмоний ҳаракат кўникма ва малакаларини такомиллаштиришда фойдаланилади.

Барча машқлар ўзининг йўналишига қараб тренировкаларнинг таркибий кисмига киритилади. Бу тайёргарликлар қуйидагилардир: умумий жисмоний; махсус жисмоний; техник; тактик; интеграл (яхлит ўйин). Ҳар бир тайёргарлик турининг ўзига хос етакчи воситалари мавжуд бўлиб, улар ёрдамида махсус вазифалар ечилади. Шу билан бирга бир тайёргарлик турига оид бўлган машклар бошқа тайёргарлик туридаги машқлар билан якиндан боғланган бўлади. Масалан, шуғулланувчида тезкорлик-куч сифати зарур

даражада ривожланмаган бўлса, у хужум зарбаси бериш техникасини бажара олмайди. Бу ҳолда тезкорлик-куч сифатини ривожлантиришга оид машқларни бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки ҳужум зарбасини такрорлаш ҳажмини ошириш бу ҳолда самара бермайди.

Волейболчини тайёрлаб етказиш усуллари илмий-методик асослар мажмуи, шунингдек, волейболчиларни муайян мутахасислар бўйича тайёрлашни изчилликни билан амалга оширувчи ташкилотлар (муассасалар) хамжиҳатлиги самарасидир.

2-жадвал

Ташкилотчи		
Мусобақа ва ўқув йиғинларни уюштириш	Ғоявий-тарбиявий ишлар	Мувофиқлаштириш хизмати
Ташкилотлар билан мулоқот		Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш
Режалаштириш хақидаги маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш		Бўш вақт ва ҳордиқ чиқариш

2. Волейболчини тайёрлаб етказиш услубларини кўздан кечириш учун биз бу фаолиятни ташкилий жиҳатига мурожаат қилайлик.

Кўриниб турибдики, ғоявий-тарбиявий иш ва аҳлоқий-иродавий ҳислатларининг тарбиялаш биринчи ўринга қўйилган, зеро ушбу фаолиятлар яхши йўлга қўйилган тақдирдагина, ўзини, тренерни, команда аъзоларини, рақибини ва бошқаларни амалий ҳурмат қилиши мумкин. Мураббий билан волейболчи юқорида кўрсатилганидек эзгу вазифаларни ривожлантириш билан бир пайтда, волейбол қонунини бузувчиларга қарши, ичкиликбозлик, безорилик, фахш ва ўзга аҳлоқсизларга қарши ҳамма жойларда ҳам мунтазам равишда кураш олиб боришлари керак. Волейболчилар орасида босар-тусарини билмай қолган, оғзи катта, мутакаббирлар, чемпионлик шахсига сиғинишни талаб қилувчилар ҳали кўп учраб туради. Волейболчилар тарбиясининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги, модалар кетидан қувиш, волейболчиларимиз шаънига (айниқса, чет элларда) доғ тушириш каби салбий қилмишлар мавжуд.

Мусобақалар ва ўқув йиғинларини режалаштиришни ҳам албатта ташкилий иш деб ҳисоблаш керак. Бу ҳар қандай волейбол ишида энг масъулиятли жараёндир. Мусобақаларни шундай режалаштириш керакки, улар волейбол машғулотлари ўтказиладиган муддатларга албатта мос тушиши, ўз амалиётига қараб тадрижий равишда ўтказилсин, шунингдек, энг йирик мусобақаларнинг қандай шароитда (иқлим, жойнинг денгиз сатҳидан қанча

баландлиги, вақт минтақаси ва бошқа) ўтказилиши ҳам ҳисобга олиниши керак. Мусобақаларни йиллик цикл режасига тўғри тақсимлаш, волейбол натижаларининг ўсишини жадаллаштиради, мусобақа шароитига мосланишига имкон туғдиради.

Ўқув йиғинларини ташкил қилиш ва ўтказиш услуби ҳам мусобақалар даражасига боғлиқ: бундай йиғинларда бажариладиган ҳар битта иш ниҳоятда пухта ўйланиши керак. Масалан: волейболчиларни йиғин ўтказиладиган жойга олиб бориш; машғулот кунларнинг пухта режалаштирилган тартиби, дам олиш; овқатланиш тартиби, машқ ўтказиладиган жойлар ва ҳоказо ишлар. Булардан ташқари, тарбиявий ишлар, тиббий ҳизмат, илмий-методик таъминот амалга оширилади. Йиғинлар турлича йўналишда бўлиши мумкин: ўқув-машқ йиғини, куч йиғиш йиғини, назорат-тайёргарлик йиғини, мусобақа йиғини ва ҳоказо. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, йиғин бўладиган жойларда волейболчи учун яхши шароит яратиш лозим.

Волейбол ҳақида маълумотлар йиғиш ва уларни таҳлил қилиш йўли билан, нафақат волейболнинг бугунги мавқеини, шунингдек, келажагини ҳам кўз олдимизга келтиришимиз мумкин. Бу ўринда турли хил мувофиқлаштириш хизматлари мужассамланади (мураббий, волейболчи, шифокор, психолог, методист ва бошқалар улар янги техник ҳаракатларни тузилиши, амалий мураккаб машғулотларга функционал тайёргарлик, психологик тайёргарлик каби масалаларни биргаликда ҳал қиладилар.

Терма жамоаларни бундай мутахассислар билан таъминлаш учун ҳамма ерда мунтазам равишда янги кадрлар тайёрлаш ва эски кадрларни қайта тайёрлаш ишларини олиб бориш керак. Ҳозирги кунда терма командалар учун олий тоифадаги тренерларнинг малакасини оширувчи бир йиллик курслар очилмоқда. Волейбол ҳакамларидан наинки, ҳакамлик маҳорати, балки шунингдек жисмоний, функционал тайёргарлик ҳам талаб қилинмоқда. Мураббийлар учун илмий ва методик конференциялар ўтказилади, олий даражадаги мутахассисларни таклиф қилиш йўли билан мураббийлар тажриба алмашадилар ва вақти - вақти билан қайта аттестация қилиниб турилади.

Ўқув йиғинлари ва мусобақалар пайтида волейболчиларнинг бўш вақти ва дам олишини тўғри ташкил қилиш ва самарали ўтказиш зарур. Терма командаларда ғоявий-сиёсий тарбия ишлари, команда аъзоларининг ёшига қараб турлича олиб борилади.

Волейболчини мусобақага тайёрлаш тизимини илмий-услубий жиҳатдан таъминлаш учун, биринчи навбатда бўлғуси волейболчининг моделини тузиш зарур. Терма командаларни илмий жиҳатдан таъминлаш, МДХ бўйича ўтказиладиган ҳамда масъулиятли халқаро мусобақаларга тайёрлаш жа-

раёнида, ҳар қайси номдор волейболчининг жисмоний хусусиятлари, машқ қилиш усуллари, қандай юкламага қурби етиши, турмуш тарзи ва ўзга жиҳатлари имкони борича тўлароқ маълумот олиш зарур. Бу соҳада рақиб команда ёки рақибни услубларини билиш разведкаси тобора ривожланиб бориши керак.

Таъминот билан шуғулланувчи илмий-услуби гуруҳ машқ жараёнини бошқариш, волейболчининг волейбол формасига киришиши, волейбол формасининг динамикаси бўйича албатта ўз мулоҳазасини айтиши керак.

Хулоса. Мураббий машғулот жараёнини амалга оширар экан, волейбол даргоҳида фақат истиқболли болаларни виждонан танлаб олиш (бу педагогик, ижтимоий, психологик, методик–биологик усуллардан таркиб топган характерлар мажмуининг ташкилий–методик тадбирлари тизими бўлиб, волейбол мутахассислигига танланаётган болаларнинг истеъдоди ва қобилияти мазкур усуллар ёрдамида аниқланади), уларнинг қайси волейбол турига лаёқатли эканлигини аниқлаш ҳам фарз ва қарздир. Лекин ҳар қандай вазиятда ҳам тренер болаларни волейболга танларкан, улардаги ижобий омиллар йиғиндисига эътибор бериши ва албатта боланинг астойдил иштиёқли, меҳнатга лаёқати ва ўзига хос хислатларини ҳисобга олиши шарт.

Адабиётлар:

1. Айрапетянц Л.Р., Годик М.А. Спортивные игры. //монография. – Т.: Ибн Сино, 1991.
2. Беляев А.В. Обучение технике игры в волейбол и её совершенствование. //Методическое пособие. – М.: Олимпия. Человек, 2008.
3. Волков Л.П. Теория и методика детского и юношеского спорта. – Киев: Олимпийская литература, 2002.
4. Saloydinov, S. Q. (2021). Paxta tozalash zavodlarida energiya sarfini kamaytirishning texnik-iqtisodiy mexanizmini yaratish. “Academic research in educational sciences”, 2(9), 886-889. https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-9-886-889
5. Saloydinov, S. Q. (2021). Creation of feasibility studies to reduce energy costs in ginneries. Экономика и социум, 9(88), 147-149.
6. Салойдинов, С. К. (2021). Образовательные кредиты в Узбекистане. Экономика и социум, 12(91), 470-472.
7. Салойдинов, С. К. (2021). Спрос на рынке дифференцированных продуктов. Экономика и социум, 12(91), 473-476.
8. Салойдинов, С. К. (2022). С паровой турбиной 471 МВт на Талимарджанской ТЭЦ расчет электрических режимов при максимальной зимней нагрузке. “Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)”, Special issue, 116-121.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада волейболчиларни функционал тайёргарлигини ривожлантириш самарадорлиги ошириш йўллари тўғрисида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассказывается о способах повышения эффективности развития функциональной подготовленности волейболистов.

SUMMARY

This article describes ways to increase the effectiveness of the development of functional readiness of volleyball players.

СПЕЦИФИКА ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПО ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ В АКАДЕМИИ МВД РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Худайберганов О. К.
старшый преподователь кафедры Боевой и физической подготовки МВД Академии Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: дарсдан ташқари машғулот, дарс машғулоти, назорат машқлар, махсус жисмоний тайёргарлик, умумий жисмоний тайёргарлик.

Ключевые слова: внеурочные формы занятий, урочные формы занятий, контрольные упражнения, специальная физическая подготовка, общая физическая подготовка.

Key words: extracurricular forms of classes, lesson forms of classes, control exercises, special physical training, general physical training.

Введение. Физической подготовке будущих сотрудников органов внутренних дел уделяется первостепенное значение. Еще на фазе первичного отбора кандидатов на обучение в Академии МВД Республики Узбекистан приоритетным является достаточный уровень физической подготовленности абитуриентов, которые должны успешно выполнить нормативы.

По 10 бальной системе:

Бег на **выносливость** юноши 3000м. при результате до 12.50 - 10 баллов, до 13.10 – 7 баллов, до 13.45 – 5 баллов и свыше 13.45 – 0 баллов. Девушки 1000м. при результате до 4.30 – 10 баллов, до 4.50 – 7 баллов, до 5.20 – 5 баллов и свыше 5.20 - 0 баллов.

На силу юноши подтягивание на перекладине, при результате 13 раз и больше 10 – баллов, 12 раз – 7 баллов, 10 раз – 5 баллов и 8 и меньше раз – 0 баллов. Девушки выполняют силовое комплексное упражнение на количество раз 34 и больше -10 баллов, 32-33 раза -7 баллов, 28-31 раз - 5 баллов и 27 и меньше - 0 баллов.

Упражнение на **быстроту** бег на 100 м. юноши 14.2 и меньше секунд – 10 баллов, 14.6 и меньше секунд -7 баллов, 15.4 и меньше - 5 баллов и 15.4 больше секунд – 0 баллов. Девушки бегут 100м. 17.0 и менше секунд – 10

баллов, 17.8 и меньше секунд -7 баллов, 18.4 и меньше секунд - 5 баллов и 18.5 и больше - 0 баллов.

В последующем, уже при обучении в Академии, требования к уровню физической подготовке не только остаются достаточно высокими, но и увеличиваются с каждым годом (курсом обучения).

Значительное количество научных трудов было посвящено проблемам теории и методики физического воспитания, отдельные из них, касались методических особенностей физической подготовки в системе высшего образования (Л.П. Матвеев, А.Д. Новиков, Ж.К. Холодов, А.А. Кочкаров и др.). Однако на сегодняшний день существует объективная необходимость научного обоснования и обеспечения сферы физической подготовки в учебных заведениях системы МВД Республики Узбекистан.

Целью статьи является анализ особенностей и специфики процесса физической подготовки курсантов и слушателей Академии МВД, определение наиболее эффективных ее форм.

Методы данного исследования заключались в теоретическом анализе и обобщение литературных источников отечественных и зарубежных исследователей. Также были использованы методы системного анализа и синтеза, позволившие рассмотреть изучаемое явление в основных показателях системы: структура, организация, системообразующие факторы и т.д. Помимо этого использовались методы моделирования педагогической системы: методы организации и оптимизации педагогического процесса и т.д.

Результаты исследования: Среди основных особенностей физической подготовки в Академии МВД можно определить ее чёткое ведомственное регулирование. Целый ряд ведомственных документов регламентирует процесс физической подготовки в подразделениях органов внутренних дел, среди них, основным является приказ министра от 22 сентября 2022 года № 383 «Об организации служебной, боевой, физической и психологической подготовки сотрудников ОВД РУз». Главной целью физической подготовки в органах внутренних дел являются формирование физической готовности сотрудников к успешному выполнению оперативно-служебных и служебно-боевых задач, умелому применению физической силы, в том числе боевых приемов борьбы, а также обеспечение высокой работоспособности в процессе служебной деятельности.

Задачами физической подготовки сотрудников являются: развитие и поддержание профессионально важных физических качеств на уровне, необходимом для успешного выполнения оперативно-служебных и слу-

жебно-боевых задач; овладение двигательными навыками и умениями эффективного применения физической силы, в том числе боевых приемов борьбы, и их непрерывное совершенствование.

Другими словами, для выполнения поставленных перед сотрудником задач необходимо иметь определенный уровень физической подготовленности. В общем смысле, физическая подготовленность – это наличие двигательных способностей и морфофункциональных свойств организма, определённая степень развитости таких основных физических качеств, как выносливость, сила, быстрота, ловкость и гибкость. Являясь основными составляющими физической подготовленности, указанные качества отражают результаты физической подготовки как процесса. Таким образом, физическая подготовленность представляет собой результат физической подготовки человека. В научно-методической литературе физическая подготовка дифференцируется на общую (ОФП), специальную (СФП) и профессионально-прикладную (ППФП).

В соответствии с этим к будущим офицерам ОВД в сфере физической культуры предъявляются такие общекультурные компетенции, как способность организовывать свою жизнь в соответствии с социально-значимыми представлениями о здоровом образе жизни, применять методы физического воспитания для повышения адаптационных резервов организма и укрепления здоровья, поддержания должного уровня физической подготовленности, необходимого для обеспечения социальной активности и полноценной профессиональной деятельности.

Что касается профессиональных компетенций, это, прежде всего, способность осуществлять действия по силовому пресечению правонарушений, задержанию и сопровождению правонарушителей, правомерно, эффективно применять и использовать табельное оружие, специальные средства, выполнять профессиональные задачи в особых условиях, чрезвычайных обстоятельствах, чрезвычайных ситуациях, обеспечивать личную безопасность и безопасность граждан в процессе решения служебных задач.

Таким образом, исходя из содержания нормативных документов можно условно выделить общую физическую подготовку и специальную (профессионально-прикладную) физическую подготовку. Основными средствами в первом случае будут являться общефизические упражнения (на силу, быстроту и ловкость, выносливость), во втором – служебно-прикладные упражнения и боевые приемы борьбы.

Раздел «Физическая культура» («Физическая подготовка» – для вузов, в которых предусмотрена служба в правоохранительных органах), трудоемкостью две зачетные единицы реализуется при очной форме обучения в объеме не менее 252 часов, при этом объем практической подготовки должен составлять не менее 168 часов. В соответствии с требованиями учебной программы ежесеместрово проводятся промежуточный контроль, а в конце обучения предусмотрен итоговый практический экзамен.

Специфика учебного заведения обуславливает и особенности выполнения контрольных упражнений. В Академии МВД основными силовыми нормативами являются: подтягивание на перекладине, сгибание и разгибание в упоре лежа, наклоны вперед из положения лежа на спине в течение 1 мин. При проверке быстроты используют: 100 м. Выносливость определяется по следующим контрольным упражнениям: бег (кросс) на 1 км., бег (кросс) на 3 км, кроме этого, в программе предусмотрено преодоление полосы препятствий, как общевойсковой, так и специальной с последующим выполнением боевых приемов борьбы.

В рамках первоначальной подготовки обучения по образовательным программам осуществляются развитие основных физических качеств до требуемого уровня, овладение необходимыми двигательными навыками и умениями. Определяющим при проверке уровня общей физической подготовленности курсантов и слушателей является успешное выполнение трех нормативов (общефизических упражнений) на силу, быстроту и ловкость, а также выносливость. При этом, учитывая особенности адаптации организма к постоянным физическим нагрузкам и необходимость постепенного и планомерного их увеличения. Программа по предмету физическая подготовка в Академии МВД предусматривает повышение требований к уровню физической подготовленности курсантов с каждым последующим годом обучения. В данном случае можно говорить о соответствии основным принципам физического воспитания, определенным в научной литературе: принцип непрерывности тренировочного процесса, принцип постепенного увеличения нагрузки и др.

Говоря об особенностях организации физической подготовки в Академии МВД, необходимо отметить разнообразие форм занятий, проводимых с курсантами и слушателями. Под формами физической подготовки понимают способы организации учебно-воспитательного процесса, каждый из которых характеризуется определенным типом взаимодействия преподавателя и занимающихся, а также соответствующими условиями занятий. По особенностям организации занимающихся и способам

руководства ими, занятия по физическому воспитанию подразделяются на две группы – урочные и внеурочные.

Урочными формами в Академии МВД являются аудиторные (практические) занятия, проводимые преподавателем с переменным личным составом в соответствии с учебной программой дисциплины «Физическая культура (Физическая подготовка)», тематическим планом и в соответствии с расписанием учебных занятий.

Внеурочные формы представляют собой занятия, которые могут проводиться преподавателями физической подготовки, тренерами (инструкторам) по видам спорта, курсовыми командирами, младшим командным составом, а также самими занимающимися (самостоя¬тельно) с целью развития физических качеств, совершенствования двигательных навыков, укрепления здоровья, активного отдыха.

В Академии МВД внеурочными формами занятий являются: 1) утренняя физическая зарядка; 2) самостоятельная подготовка; 3) тренировки в спортивных секциях; 4) спортивные праздники и соревнования; 5) индивидуальные и групповые консультации.

Для урочных форм занятий характерно то, что деятельностью занимающихся управляет специалист – преподаватель по физической культуре и спорту. В данном случае строго соблюдаются частота и продолжительность занятий, а также их взаимосвязь между собой и между смежными специальными дисциплинами. Основная таких форм – это построение занятий в рамках общепринятой структуры, то есть деление урока на три составные части: подготовительную, основную и заключительную. Подготовительная часть необходима для начальной организа¬ции курсантов, психической и функциональной подготовки и подготовки опорно-двигательного аппарата к предстоящей работе. Основная часть обеспечивает решение задач воспитания физических качеств обучения технике двигательных действий. В заключительной части организм приводится в спокойное состояние после основной нагрузки, преподаватель подводит итоги занятия, выявляет основные ошибки, поощряет лучших из занимающихся, организовано заканчивает занятие.

Учебные занятия в Академии МВД могут делиться на занятия, направленные на общую физическую подготовку и занятия, имеющие профессионально-прикладную направленность на специальную физическую подготовку. В первом случае основная часть учебного времени уделяется комплексной подготовке на двигательную выносливость, развитию силы и скоростно-силовых и координационной способностей. Занятия професси-

онально-прикладной направленности формируют у будущих правоохранителей необходимые для их профессии двигательные умения и навыки, среди которых эффективные методы задержания правонарушителя, способы защиты от вооруженного и невооруженного противника, внешний досмотр, навыки конвоирования с использованием и без использования специальных средств и т.д.

В зависимости от этапов обучения, степени овладения занимающимися учебного материала, занятия, относящиеся к учебным формам различаются по признаку решаемых задач: 1) занятия освоения нового материала, для которых характерно широкое использование словесных и наглядных методов, невысокая «моторная» плотность; 2) занятия закрепления и совершенствования пройденного материала; 3) контрольно-проверочные занятия, предназначенные для определения уровня подготовленности занимающихся, проверки усвоения соответствующих умений и навыков; 4) комплексные (смешанные) занятия, на которых одновременно решаются задачи обучения технике движений, воспитания физических качеств, а также контроля за уровнем успеваемости занимающихся.

Главная особенность внеурочных форм занятий в Академии по физической подготовке является то, что отдельные их виды (утренняя физическая зарядка, спортивно-массовая работа в подразделении, самостоятельная подготовка) являются обязательными элементами распорядка дня курсантов. Учитывая важность данных занятий, а также особенности их организации (руководители занятий, как правило офицеры строевой части), необходимым является их соответствующее методическое обеспечение и контроль со стороны специалистов – профессорско-преподавательского состава кафедры Боевой и физической подготовки.

Подводя итог вышесказанному, хотелось бы обозначить основные особенности учебно-тренировочного процесса по физической подготовке в Академии МВД. К ним, прежде всего, относятся:

– четкое ведомственное регулирование процесса физической подготовки курсантов, слушателей и сотрудников учебных заведений МВД;
– разграничение общей физической подготовки и специальной (профессионально-прикладной) физической подготовки;
– планомерное повышение требований к уровню физической подготовленности курсантов и слушателей с каждым последующим годом обучения;

– широкое использование контрольных упражнений профессионально-прикладной направленности (боевые приемы борьбы, специальные полосы препятствий и пр.);
– разнообразие форм занятий, проводимых с курсантами и слушателями в учебных заведениях;
– обязательность проведения и методического обеспечения внеурочных форм занятий;
– организация секционной работы с целью привлечения максимального числа курсантов к систематическим занятиям прикладными видами спорта, подготовки и участия сборных команд учебного заведения в соревнованиях различного уровня.

Литература:

1. Саламов Р.С. Jismoniy tarbiya va uslubiyati.1,2 jild. T.: ITA-press. 2018-296 b.
2. Бовин Б.Г. Проведение психологического отбора в высшие школы милиции на основе определения интеллектуально-мотивационной готовности к обучению. - М., 2015. - 65 с.
3. Ильинич, В. И. Профессионально-прикладная физическая подготовка: учебник / В. И. Ильинич.– М. : Высшая школа, 2013. – С. 316 – 345.
4. Абдуллаев А., Хонкельдиев Ш.Х. Теория и методика физического воспитания. Ташкент 2000.

РЕЗЮМЕ

Maqolada O’zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi tizimidagi ta’lim muassasalarida jismoniy tayyorgarlikni tashkil etishning o’ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu jarayonni aniq idoraviy tartibga solish ko’rsatiladi, uning maqsad va vazifalari aniqlanadi. Umumiy va maxsus (kasbiy va amaliy) jismoniy tayyorgarlikni ajratib, muallif ularning asosiy vositalarini tavsiflaydi. Birinchi holda, asosiy vositalar umumiy jismoniy mashqlar (kuch, chidamlilik, tezlik va epchillik uchun), ikkinchisida – xizmat va amaliy mashqlar va kurashning jangovar usullari. O’quv jarayonining o’ziga xos xususiyatlari, shuningdek, nazorat mashqlarini tanlash xususiyatlarini belgilaydi, ular orasida professional va amaliy yo’naltirilgan mashqlar keng qo’llaniladi. Kursantlar va tinglovchilarning jismoniy tayyorgarligi darajasiga qo’yiladigan talablarni har bir keyingi o’quv yili bilan oshirishga e’tibor qaratiladi. Ichki ishlar vazirligi universitetlarida jismoniy tayyorgarlik jarayoni kursantlar va talabalar bilan o’tkaziladigan darslarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi, shu bilan birga darsdan tashqari asosiy shakllar (ertalabki badan tarbiya mashqlar, sport va ommaviy tadbirlar, mustaqil mashg’ulotlar, sport bayramlari) kursantlarning kundalik ishlarining majburiy elementlari hisoblanadi.

Ushbu darslarning ahamiyatini, shuningdek ularni tashkil etishning o’ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularni jangovar va jismoniy tayyorgarlik kafedrasi professor-o’qituvchilari tomonidan tegishli uslubiy qo’llab-quvvatlash va nazorat qilish zarur.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности организации физической подготовки в образовательных учреждениях системы МВД Республики Узбекистан. Указывается на четкое ведомственное регулирование данного процесса, определяются его цели и задачи. Разграничивая общую и специальную (профессионально-прикладную) физическую подготовку, автор характеризует основные их средства. В первом случае основными средствами являются общефизические упражнения (на силу, выносливость, быстроту и ловкость,), во втором – служебно-прикладные упражнения и боевые приемы борьбы. Специфика учебно-воспитательного процесса определяет и особенности подбора контрольных упражнений, среди которых широко применяются упражнения профессионально-прикладной направленности. Обращается внимание на повышение требований к уровню

физической подготовленности курсантов и слушателей с каждым последующим годом обучения. Процесс физической подготовки в вузах МВД отличается разнообразием форм занятий, проводимых с курсантами и слушателями, при этом, основные внеурочные формы (утренняя физическая зарядка, спортивно-массовая работа, самостоятельная подготовка, спортивные праздники) являются обязательными элементами распорядка дня курсантов.

Учитывая важность данных занятий, а также особенности их организации, необходимым является их соответствующее методическое обеспечение и контроль со стороны профессорско-преподавательского состава кафедры Боевой и физической подготовки.

SUMMARY

The article analyzes the features of the organization of physical training in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan. A clear departmental regulation of this process is indicated, its goals and objectives are determined. Distinguishing between general and special (professionally applied) physical training, the author characterizes their main means. In the first case, the main means are general physical exercises (strength, endurance, speed and dexterity,), in the second – service-applied exercises and fighting techniques of wrestling. The specifics of the educational process also determines the features of the selection of control exercises, among which exercises of a professionally applied orientation are widely used. Attention is drawn to increasing the requirements for the level of physical fitness of cadets and trainees with each subsequent year of study. The process of physical training in the universities of the Ministry of Internal Affairs is characterized by a variety of forms of classes conducted with cadets and trainees, while the main extracurricular forms (morning physical exercises, mass sports work, independent training, sports holidays) are mandatory elements of the cadets' daily routine.

Given the importance of these classes, as well as the specifics of their organization, it is necessary to provide them with appropriate methodological support and control by the teaching staff of the Department of Combat and Physical Training.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОЛИМПИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОГО МОЛОДЕЖИ

Абдужабборова С. К.
Чирчикский государственный педагогический университет
студентка 2 ступени физического воспитания и спорта
дошкольного и начального образования

Таянч сўзлар: олимпия таълими, талаба ёшлар, инсонпарварлик ғоялари, спорт, этика, эстетика, аҳлоқ, маданият, олимпия харакати.

Ключевые слова: олимпийское образование, студенческая молодежь, гуманистические идеалы, духовые ценности, спорт, этика, эстетика, нравственность, культура, олимпийское движение.

Key words: olympic formation, student youth, humanistic ideals, spiritual value, sport, ethics, aesthetics, morality, culture, Olympic motion.

Введение. Современный этап развития нашей страны характеризуется обновлением содержания обрзования, в частности вузовского, на основе зарубежного опыта. В настояшее время актуальным является поиск новых направлений, форм средств и методов в современной системе образовния. В первую очередь речь идет об учащейся молодежи, воспитание которой посредством спорта включает в себя формирование физического и духовного-здоровья личности .

Актуальность. Сравнительно новой отраслью знаний является олимпийское образование учащейся молодежи, которое имеет свои специфические особенности. Приобщение учащейся молодежи к идеалу и ценностям олимпизма, которое ориентированы на общечеловеческие, гуманистические духовно-нравственные ценности, связанные со спортом, особенно важно в современных условиях учитывая, что в мире существуют вспышки насилия, агрессии, нетерпимости, грубости. Учитывая возрастающую популярность Олимпийских игр, растеряются возможности воспитания учащейся молодежи в рамках специально организованного олимпийского образования. С помощью олимпийского образования решаются вопросы приобщения учащейся молодежи к идеалу и ценностям олимпизма, формирования миролюбия, терпимости, ориентации честной игры, а олимпийском спорте, приобщения к занятиям физическими упражнениями,

здоровому образу жизни и т.п. В настоящее время назрела необходимость перехода к осмыслению и реализации олимпийского образования как определенной системы. В данной системе можно выделить три тесно взаимосвязанные между собой, но все же отдельные (самостоятельные) составляющие олимпийского образования, которые предполагают формирование и совершенствование у молодежи:

a) Определенной системы знаний;

b) Определенной системы мотивации: интересов, потребностей, ценностных ориентаций, установок и т.п.:

c) Определенной системы предусматривает распространение и усвоение знаний об истории олимпийского движения, его структуре, о развитии современного олимпийского спорта, об основных принципах олимпизма .

d) **Цель работы** – распространение знаний по олимпийскому, приобщение молодежи к идеалам и ценностям олимпизма, содействие всестороннему гармоничному развитию личности и вовлечение широких слоев населения в олимпийское движение. В связи с этим педагогическая деятельность, а рамках олимпийского образования должна быть направлена нато, чтобы сформировать у молодежи:

- интерес к Олимпийским играм и олимпийскому движению;
- интерес к спорту, потребности в систематических занятиях, стремления показывать как можно более высокие спортивные результаты;
- ориентацию на здоровый образ жизни, проявление эстетики, нравственности, культуры, гуманного отношения людей друг к другу и к природе и т.п.;
- потребность в активных занятиях спортом для гармоничного, разностороннего развития, совершенствования физических способностей;
- желание участвовать в олимпийских состязаниях и демонстрировать в них честное, благородное, рыцарское, поведения (в соответствии с принципами «честной игры»);
- стремление быть участником олимпийского движения, разъяснять и пропагандировать идеи олимпизма, содействовать его развитию;
- гуманистически ориентированию систему чувств и переживаний (эстетического чувства красоты спорта, чувства негодования, связанного с любыми нарушениями нравственности) и т.д,

Важная задача педагогической деятельности в рамках олимпийского образования состоит также в формировании и совершенствовании у мо-

лодежи целого комплекса гуманистически ориентированных умений, навыков, способностей:

- умения использовать спорта в сочетании с другими средствами в рамках здорового образа жизни для формирования физического культуры;
- умения добываться высоких достижений в спортивных соревнованиях, а вместе с тем таким образом стоит свои занятия спортом, чтобы они не наносили вреда здоровью;
- привычки всегда вести честную и справедливую борьбу, проявлять мужество и волю в спорте, в спортивных соревнованиях, а также убеждение в том, что только такое поведение является единственного правильным в спорте;
- эстетической способности видеть, участвовать и правильно понимать красоту и другие эстетические ценности спорта, действовать в спорте «по законам красоты» и отображать его средствами искусства;
- умений и навыков общения с другими спортсменами, тренерами, судьями, журналистами, зрителями и т.д;
- умений и навыков такого отношения к природе в ходе занятий спортом, которое соответствует требованиям высокой культуры;
- умения разъяснять и пропагандировать идеи олимпизма.

Методы исследований. Система олимпийского образования детей и иолодежи должна включать довольно широких круг разнообразных форм и методов работы:

- ► Работа по разъяснению и пропаганде идей олимпизма, олимпийского движения во время учебного процесса в школах, вузах, и других учебных заведениях 9на учебных заведениях, непосредственно связанных с областью физической культуры и спорта, а также в рамках других учебных дисциплин, особенно гуманитарных);
- ► Необходимость введения специальных занятий, например, «олимпийские уроки», «уроки олимпийских знаний», «олимпийские часы» и т.д.;
- ► Трансляция кино – и видеоматериалов для проведения работы по разъяснению и пропаганде идей олимпизма;
- ► Проведение лекций, семинаров, диспутов, дискуссий, конференций, презентаций и т.др.,

- ► Проведение викторин по олимпийской тематике, обсуждение интересных книг или фильмов, посвященных спорту, Олимпийским играм и т.др,;
- ► Организация баннера почета для учащихся, успел но сочетавших учебу, спорта и общественную активность и т.др,;
- ► Проведения конкурсов рисунков, фотографий, коллежей и т.др,;
- ► Театральные постановки на спортивную и олимпийскую тематику и т.др,;
- ► «Олимпийский КВН», «Олимпийский день» и т.п;
- ► Оформление стендов, фотовитрин и даже «олимпийских залов» и др.»
- ► Изготовление олимпийской символики и т.д.;
- ► Показ видеороликов, фильмов и слайдов;
- ► Посещение музея Олимпийской славы;
- ► Организация переписки со школьниками, студентами, спортсменами других стран, интересующихся проблемами олимпийского движения и др;
- ► Встречи с известными спортсменами, участниками олимпийских игр и тренерами сборных команд;
- ► Организация шефской помощи ветеранам спорта, бывшим олимпийцам и др.

Преподаватель, с одной стороны, является организатором, выполняет функции контроля, корректировки процесса взаимодействия, а с другой стороны, может быть его участником. Он видит ситуацию изнутри, может воздействовать на нее игровыми методами, исходя из своей роли.

Ценностное содержание олимпийских традиций в поведении и деятельности личности реализуется через использование активных методов обучения (имитационные, организационно – деятельностей, социально – ориентированные игры, ситуационно – ролевое взаимодействие на основе моделирования этически сложных ситуации, дискуссии, круглые столы, малые презентации), предполагающие необходимость осознанного выбора и их аргументации.

Активное включение студентов в систему соревнований обеспечивает возможность реализации в поведении освоенных норм, правила, ценностей олимпийский традиции, накопления опыта проживания эмоционально – окрашенных ситуации социальной ответственности, командного единства.

Многие из спортивных соревнований имеют статус мемориалов и посвящены памяти участников или призеров и победителей олимпийский игр и др. крупных соревнований. При организации соревнований – мемориалов особая роль отводится пропаганде принципов «Фейр Плей», гуманистических ценностей олимпизма.

При обретенный в процессе соревнования социальный опыт, в том числе опыт межличностного взаимодействия, личной и командной ответственности, принятия решений и поведенческих выборов становиться основой для организации рефлексии в рамках деятельности групп педагогического физкультурное –спортивного совершенствования.

Технологическую оснащенность студент приобретает в процессе участия в специально организованных педагогических играх. Такие игры применялись для формирования у студентов системы знаний, умений, навыков, которые необходимы для спортивно- гуманистического воспитания. Педагогические игры проводились по специально разработанным программам. Студенты по группам разрабатывали программы спортивно – творческого праздника и придумывали варианты ее практической реализации.

Кроме того, студенты участвуют в организации учебных занятий по проблемам олимпийского движения, приглашаются на дискуссии, круглые столы, просмотры олимпийских соревнований, где имеют возможность поделиться своим опытом, а также комментировать ход обсуждения и видеоряд.

Выводы. Таким образом, опытно- экспериментальная работа строилось нами в соответствии с этажностью процесс воспитания студентов на олимпийских традициях. Основным содержанием освоение ненастного содержания олимпийских традиций являются, с одной стороны, трансляция, а с другой стороны получение знаний, связанных с олимпийскими традициями, а также образцов поведения и деятельности основой которых является гуманистически- ориентированная система ценностей олимпизма. Разработаны модуль об олимпийских традициях был апробирован в содержании учебной дисциплины «Олимпийские знания».

Диагностика эффективности процесса воспитания студентов факультета физической культурой на олимпийских традициях определялась с помощи серии тестовых испытаний.

В результате проведенных тестирований и было выявлено, что при использовании традиционной модели приобщения подрастающего поколения к идеалу и ценностям олимпизма возникают весьма существенные

трудности в формировании у молодежи духовно- нравственных и эстетических ценностей олимпизм (только 65% достоверных ответов). При использовании предложенной нами методики, направленной на обучения студентов Олимпийским знаниям на основе олимпийских традиций выявлено положительная динамика результатов, что отражалось в получения 98-99% достоверных ответах, проводимых тестирований. Получение данные характеризуют эффективность предложенной методики, направленной на получение знаний, связанных с олимпийскими традициями.

Литература:

1. Ахматов.М.С. Узлуксиз таълим тизимида оммовий спорт-соғломлаштиришишларини самарали бошқариш –Т.УзГИФК. 2005.

2. Баринова.И.В. Сомстаяние и пути совершенсвования олимпийского оброзавания и воспитания учашейся молодежи: Автореф.кант.дис.-М.1994.

3. Бадрак.К.А. Допинг в спорте- как проблема нравственности. Физическая культура; воспитание, образование, тренировка.-2010.-№1.- 70-72.

4. Гончарова.О.В. Внимание: Допинг! Краткий справочник для спортсименов и тренеров: по материалам Всемирного антидопингового агентства (ВАДА)- Т: Лидер Пресс. 2015-36 с.

5. Мамазиятов.Д.Б. Олипия билимлари асосида тарбиявий ишларни такомиллаштириш. Ўқув-услубий қўлланма. 2018 й.

6. Джалилова.Л.А. Физическая культура и спорт в зарубежних странах в новейшее время (начала XX в – до настоявшего времени). Учебно-методические рекомендации. Т: Издательство «ITA - PRESS», 2015. 34 с.

7. Джалилова Л.А. Развитие международного спортивного и олимпийского движения. Учебно-методические рекомендации. Издательство «ITA - PRESS», 2015. 31 с.

8. Мамазиятов.Д.Б. Гончарова.О.В. Особенности методики обучения студентов олимпийским знаниям на основе олимпийских традиций // Современные проблемы физической культуры и спорта// Междинародная научно- практическая конференция. Т Издательство «ITA - PRESS», 2012. 580 с.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада талаба ёшларнинг олимпия таълимини ташкил қилиш, услубий ва дастурий таъминлаш муаммоларига доир масалалар кўриб чиқилган. Мақолада умуминсоний қадриятларга қаратилган ва спорт билан боғлиқ бўлган олимпизм ғояларига ёшларни жалб этиш восита ва услублари берилган.

РЕЗЮМЕ

В работе рассмотрены вопросы, касающиеся проблем организаций, методического и программного обеспечения олимпийского образования студенческой молодежи. В статье представлены средства и методы приобщения молодёжи к идеалам олимпизма, которые ориентированы на общечеловеческие, гуманистические духовно-нравственные ценности, связанные со спортом.

SUMMARY

In this work guestions concerning problems of organizational, methodikal and software of the Olympic formation stydent youth are considered.In orticle are presented facility and methods of the joining youth to ideal Oliympics,witch are oriented for person humanistic spiritual - moral value ,connected with sport.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СТУДЕНЧЕСКОГО МОЛОДЕЖНОГО СПОРТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Абдужабборова С. К.
Чирчикский государственный педагогический университет
студентка 2 ступени физического воспитания и спорта
дошкольного и начального образования

Таянч сўзлар:дам олиш фаолияти, соғлиқни сақлаш, спорт, оммавий-спорт тадбирлари, стратегия, жисмоний маданият, соғломлаштирувчи-жисмоний маданият тадбирлари, жисмоний саломатлик.

Ключевые слова: досуговая деятельность,сохранение здоровья, спорт, спортивно-массовые мероприятия, стратегия, физическая культура, физкультурно-оздоровительные мероприятия, физическое здоровье.

Key words: leisure activities, preservation of health, sports, sports events, strategy, physical education, sports and recreational activities, physical health.

Изменения, происходящие в обществе, накладывают определенный отпечаток на процессы связанные с развитием и формированием отношения в среде молодежи к физической культуре и спорту. Значение физической культуры заключается в воспроизводстве физических ресурсов общества, рациональном использовании свободного времени, обеспечении занятости населения, особенно молодежи. В связи с этим она имеет социокультурную специфику, включающую корпоративный логотип, практически неизменный на протяжении многих лет устойчивый позитивный имидж служения общественным интересам.

Совершенствование правовой базы, связанное с упорядочением отраслевых нормативных актов, является основой социально-экономического механизма, обеспечивающего эффективное развитие отрасли, модернизацию ее инфраструктуры и содержания учебно-воспитательного процесса. Наиболее перспективным стратегическим механизмом развития физической культуры на макроуровне является межотраслевая политика по реконструкции ее из затратной отрасли в равноправного партнера реального сектора экономики. Размещение государственного заказа и соответствующее финансирование физической культуры натерриториальном и отраслевом уровнях в единстве с рыночными механизмами развития,

несомненно, обеспечат реализацию не только ее традиционных материально-преобразующих, профессионально-прикладных и воспитательных функций, но и урегулированных правовыми нормами корпоративных функций, характерных для молодежной субкультуры, а именно:

1) адаптивную, обеспечивающую оперативность приспособления физической культуры к динамично меняющимся условиям;

2) интегративную, связанную с повышением креативности учебно-воспитательного процесса путем усиления взаимосвязи социально-экономического, когнитивного и человекотворческого процессов;

3) ценностно-ориентирующую, определяющую личностный смысл физкультурно-спортивной деятельности путем оптимизации субъектно-объектных связей;

4) программирующую, обеспечивающую культурную преемственность высшей школы в реализации физкультурных традиций;

5) дифференцирующую, определяющую целевой отбор педагогических средств, методов и организационных форм физической культуры;

6) консолидирующую, объединяющую студентов по формам и внутренним мотивам физкультурно-спортивной деятельности при реализации воспитательных целей.

На протяжении длительного времени вместо коренной модернизации системы повышения человеческого потенциала в соответствии с требованиями современной жизни осуществляются косметические преобразования. Для создания общенациональной модели физкультурно-спортивного движения, решения проблем укрепления физического здоровья людей необходима единая стратегия действий различных министерств и ведомств, общественных организаций, финансово-промышленных объединений, компаний, коммерческих структур, ученых и специалистов. Эта стратегия должна быть направлена на создание максимально благоприятных условий для оздоровления гражданв трудовых коллективах, в образовательных учреждениях, по месту жительства, в местах отдыха.

В стране создается эффективная система мониторинга физической подготовленности и развития, физического здоровья различных категорий и групп населения, и в первую очередь детей и учащейся молодежи. Результаты мониторинга должны дать материал для оперативного анализа ситуации и разработки программы, направленной на формирование здорового образа жизни граждан .

Деятельность по формированию здорового образа жизни необходимо рассматривать комплексно, решать программными методами нагосудар-

ственномуровне, силами многих министерств и ведомств, согласовывая с приоритетами и целями социально-экономического развития страны, направлениями структурной научно-технической политики, прогнозами развития общегосударственных потребностей и финансовых ресурсов, а также результатами анализа экономического, социального и экологического состояния страны.

Необходимо сохранить и восстановить лучшие традиции отечественного физкультурно-спортивного движения, продолжить поиск новых высокоэффективных физкультурно-оздоровительных и спортивных технологий, направленных на максимальное вовлечение всех слоев населения в активные занятия физической культурой и спортом.

Необходимо стимулировать поиск и внедрение новых эффективных форм спортивного досуга. Особое внимание должно быть привлечено к анализу и решению проблем развития физкультурно-спортивного движения среди различных категорийграждан.

Приоритет во всей работе, связанной с развитием физкультурно-спортивного движения, должен быть отдан физическому воспитанию и формированию здорового образа жизни дошкольников, учащихся образовательных школ и студенческой молодежи.

Недостатки физического воспитания и развития спорта среди подростков, детей и молодежи объясняются комплексом нерешенных вопросов, среди которых слаборазвитая материально-техническая база; ограниченный объем учебного времени, отведенного на обязательные занятия по физическому воспитанию; издержки в профессиональной подготовке педагогических кадров, в содержании и формах физкультурно-оздоровительной работы, особенно среди дошкольников; ориентация педагогической деятельности на количественные показатели; отсутствие традиций семейного физического воспитания; несогласованность действий органов народного образования, здравоохранения, физической культуры и спорта и др.

Вместе с тем фундамент здоровья и положительного отношения к физической культуре закладывается в детские годы. Ухудшающееся здоровье молодого поколения диктует необходимость заняться этой проблемой безотлагательно. Основные усилия должны быть направлены на:

– повышение ответственности родителей за здоровье детей;
– поиск и рациональное использование целевых и спонсорских финансовых возможностей в интересах развития детского и молодежного спорта;

– совершенствование программно-методического и организационного обеспечения физического воспитания в учебных заведениях;
– внедрение новых эффективных форм организации занятий;
– создание индустрии недорогих, но практичных и гигиеничных товаров и тренажеров для занятий физической культурой;
– массовое издание популярной литературы и компьютерных программ;
– создание при образовательных учреждениях комплексных физкультурно-спортивных центров, включающих спортивный зал, бассейн, плоскостные сооружения.

Физическое воспитание реализуется через урочные формы занятий; дополнительные (факультативные) занятия, в том числе с учащимися, имеющими отклонения в состоянии здоровья; через физкультурно-оздоровительные мероприятия в режиме дня; внеклассные, внеакадемические формы занятий (спортивные секции, занятия в спортивных школах, самостоятельные занятия); спортивно-массовые и физкультурно-оздоровительные мероприятия. Все это обеспечивает каждому дошкольнику, учащемуся и студенту двигательную активность не менее 8-10 часов в неделю.

К организации досуговой деятельности следует более активно привлекать профсоюзные, молодежные и женские общественные объединения.

Занятия детей, подростков и молодежи в клубах не только улучшат их здоровье и физическую подготовку, но и обеспечат им более интересный и содержательный досуг. Необходимо создать в стране дополнительно необходимое количество клубов, оснастить их спортивным оборудованием и инвентарем, педагогическими кадрами и учебными программами.

Средства физической культуры и спорта могут быть эффективно использованы и на этапе исправления молодежи, уже совершившей противоправные действия. Для их решения надо организовать необходимые условия в местах заключения, обеспечить их спортивным инвентарем и оборудованием .

В условиях чрезвычайной демографической ситуации, роста экономических потерь от заболеваемости и травматизма, интенсификации производства повышаются требования к уровню физического здоровья и профессионально-прикладной подготовке работника. Сохранение здоровья трудящихся – это не только предпосылки для высокой производительности труда, улучшения благосостояния, но и залог устойчивого социально-экономического развития страны. Именно поэтому большое значе-

ние приобретают вопросы организации физкультурно-оздоровительной и спортивной работы в трудовых коллективах. На предприятиях и в организациях всех форм собственности они должны быть направлены на осуществление реабилитационных мероприятий, проведение профессионально-прикладных занятий, после трудовое восстановление, снижение неблагоприятных воздействий производства на человека, повышение его адаптации к профессиональной деятельности, повышение общего уровня сопротивляемости к различным заболеваниям.

Для решения этих проблем необходимо:

– проведение мониторинга состояния здоровья, физической подготовленности и физического развития работающих, создание на этой основе базы данных, что позволит повысить эффективность физической культуры в укреплении здоровья трудящихся, уменьшить воздействие негативных факторов на работоспособность и самочувствие человека;
– включение производственной физической культуры в систему мероприятий, направленных на улучшение условий труда, снижение профессиональной и производственно обусловленной заболеваемости;
– обустройство, где позволяют возможности, комнат здоровья, психологической разгрузки, введение в цехах, производствах, на участках, должности инструктора производственной физкультуры;
– принятие руководством компаний, фирм, предприятий и учреждений оздоровительных программ, программ развития физической культуры и спорта среди трудящихся и членов их семей;
– создание законодательной и нормативной базы для направления средств предприятий и организаций разных правовых форм на мероприятия по оздоровлению населения. Привлечение средств от прибыли организаций в результате хозяйственной деятельности, на укрепление материальной базы развития физической культуры;
– формирование у трудящихся, руководителей производственных организаций и коллективов понимания важности и необходимости ведения здорового образа жизни.

Таким образом, развитие физической культуры и спорта для трудящихся должно осуществляться путем формирования соответствующей мотивационной структуры. В стране должна быть разработана Программа сохранения здоровья работающих, коллективные договоры между руководителями и профсоюзными организациями предприятий и учреждений в обязательном порядке должны содержать полноценные разделы с реаль-

ными мерами по развитию физкультурно-спортивной и оздоровительной работы в данном трудовом коллективе.

Литература:

1. Барчуков И. Физическая культура и физическая подготовка / И. Барчуков, Ю. Назаров. – М., 2007. – С. 432.

2. Дышко Б.А. Спортивный инжиниринг набирает обороты / Б.А. Дышко // Теория и практика физической культуры. – 2003. – № 4. – С. 63.

3. Соловьев А.А. Спорт и вузы: актуальные проблемы и зарубежные подходы: лекция в рамках учебных курсов «Образовательное право» и «Спортивное право» / А.А. Соловьев. – М., 2008. – С. 47.

4. Физическая культура: учебник / Н.В. Решетников, Ю.Л. Кислицын, Р.Л. Палтиевич, Г.И. Погадаев. – М., 2008. – С. 176.

РЕЗЮМЕ

Жисмоний тарбия ва спортнинг узоқ муддатли барқарор ва жадал ривожлантиришни таъминлаш йўллари ва воситаларини аниқлаш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва аҳолининг мунтазам спорт билан шуғулланишга бўлган эҳтиёжи, салбий ижтимоий белгиларнинг олдини олиш, миллий спортнинг рақобатбардошлигини ошириш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга ва ҳаёт сифатини яхшилашга ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

Определение путей и способов обеспечения в долгосрочной перспективе устойчивого и динамичного развития физической культуры и спорта, формирования здорового образа жизни и потребностей у населения к регулярным занятиям спортом,профилактики негативныхсоциальных проявлений, повышения конкурентоспособности национальногоспорта,способствует социально-экономическому развитию и улучшению качества жизни.

SUMMARY

Identifying ways and means of ensuring the long-term sustainable and dynamic development of physical culture and sports, promoting a healthy lifestyle and the population’s needs for regular sports, preventing negative social manifestations, increasing the competitiveness of national sports, contributes to social and economic development and improving the quality of life.

ЗАНЯТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ ДЛЯ ЛИЦ С ОВЗ И ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Валиева Э. В.
старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта Узбекского государственного университета мировых языков

Tayanch so'zlar: nogiron talabalar, nogironlar, jismoniy madaniyat, moslashuvchan jismoniy madaniyat, maxsus tibbiy guruh.

Ключевые слова: студенты с ограниченными возможностями здоровья, инвалидностью, физическая культура, адаптивная физическая культура, специальная медицинская группа.

Key words: students with disabilities, disability, physical culture, adaptive physical culture, special medical group.

Введение. В Узбекистане, как и во всем мире, отмечается тенденция увеличения количества обучающихся, имеющих хронические заболевания, отклонения в состоянии здоровья, лица с инвалидностью.

Вовлечение людей с инвалидностью во все сферы жизни общества, является важным приоритетом для современного Узбекистана.

Важнейшие условие интеграции в общество лиц с ОВЗ и инвалидностью–возможность получения в вузах качественного и доступного образования [1,8].

Государственные стандарты зачастую игнорируют особенности здоровья студентов с ограниченными возможностями и инвалидностью. Поэтому студенты с ОВЗ и инвалидностью, как правило, освобождаются от занятий по физической культуре, что наносит вред их здоровью и образу жизни в целом.

Учеба в университете – это не только получение знаний, но и приобретение жизненных и социализационных навыков, и вузы должны обеспечить полное и равное участие студентов с ограниченными возможностями здоровья наряду с другими студентами.

Это одна из важных задач кафедры физической культуры и спорта, поскольку занятия по дисциплинам физическое воспитание способствуют формированию, развитию и поддержанию бытовых, социальных и профес-

сиональных навыков для успешной социализации в обществе, а также профилактике развития гиподинамии.

Необходимы государственные программы для лиц с ОВЗ и инвалидностью.

Особо остро в виду этого поднимается вопрос о практических занятиях по дисциплине физическое воспитание, открытия специальной медицинской группы, с примененением адаптивной физической культуры.

Материалы и результаты исследования. Цель работы - теоретически обосновать необходимость открытия в вузах специальной медицинской группы для студентов с ограниченными возможностями здоровья и лиц с инвалидностью.

В последнее время в Узбекистане изменилось отношение к проблемам таких людей. У нас в стране ведется значительная работа по созданию условий жизни, получения образования для лиц с ограниченными возможностями и инвалидностью.

Указом Президента Республики от 1 декабря 2017 г. «О мерах по кардинальному совершенствованию системы государственной поддержки лиц с инвалидностью» предусмотрены меры по предоставлению лицам с ограниченными возможностями преимущественных прав при поступлении в вузы. Начиная с 2018–2019 учебного года лицам с инвалидностью I группы или II группы была предоставлена дополнительная 2-процентная квота на поступление в национальные университеты страны. (Указ Президента Республики Узбекистан О мерах по кардинальному совершенствованию системы государственной поддержки лиц с инвалидностью №УП-5270 от 01.12.2017 г.).

К сожалению, на сегодняшний день в условиях неспециализированного вуза далеко не все программы интегрированного обучения включают физкультурное образование для лиц ОВЗ и с инвалидностью.

Во многих вузах, к сожалению, дисциплина «Физическое воспитание и спорт» для студентов с ОВЗ и инвалидностью сводится к теоретическому. Это выполнение заданий в виде реферата, презентаций и других письменных работ.

У многих обучающихся наблюдается низкий уровень физического развития и функциональных возможностей организма .

Значимость мышечного компонента в достижении оздоровительного эффекта, особенно важно для студентов с ОВЗ и инвалидностью.

Имеющийся опыт применения физических нагрузок, в медицинской и педагогической практике неоспоримо доказывает, что эффективность занятий доступной двигательной деятельностью при серьёзных заболеваниях

различных органов и систем, раннее выявление причин и правильно составленная программа для реабилитации лиц с ОВЗ и инвалидностью в большинстве случаев может помочь улучшить эффективность работы и результативность по восстановлению нарушенных функций.

Одной из важнейших причин снижения уровня качества жизни людей с инвалидностью является низкая двигательная активность.

Двигательная активность для студентов с ОВЗ и инвалидностью является одним из основных условий сохранения и укрепления здоровья.

Физические упражнения позволяют корректировать недостатки физического развития, поведения и психики, воздействовать на сердечно-сосудистую, нервную и дыхательную системы, различные звенья опорно-двигательного аппарата, мышечные группы.

Многие исследования, посвященные данной теме, лишь подтверждают, что малая физическая активность, недостаточная уверенность в своих способностях и возможностях приводят к усугублению психологических комплексов неполноценности, которые как правила у этого контингента людей заключаются в постоянном ощущении тревоги, неуверенности в себе, отчужденности, пассивности. Целесообразная двигательная активность предоставляет инвалиду шанс не только осуществить коррекцию основного дефекта, компенсацию недостающих свойств и качеств, профилактику сопутствующих заболеваний и вторичных отклонений, но и, повысить самооценку, качество жизни .

Независимо от состояния здоровья и физических или психологических возможностей, необходимо адаптировать учебный процесс для студентов с ограниченными возможностями и инвалидностью, в которых они смогут полноценно получить и освоить знания, приобрести навыки.

«Для лиц с инвалидностью и других лиц с ограниченными физическими возможностями, обучающихся в соответствующих образовательных учреждениях, организуются занятия с использованием средств адаптивной физической культуры и адаптивного спорта с учетом индивидуальных способностей и состояния здоровья таких обучающихся». (статья 31 в редакции Закона Республики Узбекистан от 17 мая 2022 года № ЗРУ-770).

Адаптивная физическая культура является частью физической культуры, использующей комплекс средств физической реабилитации лиц с инвалидностью и других лиц с ограниченными физическими возможностями. Средства же адаптивной физической культуры, в первую очередь всегда направлены на стимулирование положительных морфофункциональных сдвигов в организме, то есть направленные на формирование необходимых двигательных способностей, развивая физические качества и повышая фи-

зическую подготовленность в целом, что позитивно сказывается не только на развитии и совершенствовании организма, но и на личности в целом.

АФК в вузе - это привлечения к занятиям двигательной активностью как можно большее количество лиц ОВЗ и / или с инвалидностью, с целью расширения их физических возможностей, укрепления здоровья и при необходимости психологической и других поддежках, и как следствие социализация данного контингента людей .

Для людей с серьезными хроническими заболеваниями и, особенно для лиц с инвалидносью, специальные физические упражнения жизненно необходимы, так как они являются эффективным средством физической, психической, социальной реабилитации и адаптации, способом войти в социум, приобрести друзей, получить возможность для общения, положительных эмоций,познания мира.

Многими исследователями научно подтвержден тот факт, что в процессе занятий физической культурой улучшается физическое и функциональное состояние обучающихся с ОВЗ и инвалидностью.

В зависимости от нозологий обучающегося и степени ограниченности возможностей, в соответствии с медицинскими рекомендациями, занятия для обучающихся из числа лиц с инвалидносью и с ОВЗ могут быть организованы в виде адаптивной физической культуры, занятия по настольным, интеллектуальным видам спорта.

Выводы. Необходимо использовать в образовательном процессе по физической культуре практические занятия для студентов с ОВЗ и инвалидностью с учетом ограничения жизнедеятельности.

Поэтому целесообразно открытие в образовательных учреждениях специальной медицинской группы для организации занятий по физической культуре и спорту со студентами с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью. Благодаря практическим занятиям студенты могут получить уверенность в своих силах и возможностях, научиться правильно выполнять физические упражнения, в зависимости от ограничений жизнедеятельности.

Привлечение студентов с ОВЗ и инвалидностью к практическим занятиям, вовлечение в спортивно-массовые мероприятия, возможно, привлечение к регулярным занятиям массовым спортом, способствует не только успешной социализации, интеграции студентов с ОВЗ, но и физическому совершенствованию и поддержанию двигательной активности.

Литература:

1. Адырхаев, С.Г. К проблеме физического воспитания студентов с ограниченными воз- можностями здоровья / С.Г. Адырхаев // Молодой ученый. –2014. –№ 1 (60). –С. 459–465. –URL: https://moluch.ru/archive/60/8889/ (дата обращения: 15.10.2021).

2. Власова, В.П. Физическая реабилитация студентов с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов в условиях педагогического вуза / В.П. Власова // Современные проблемы науки и образования. –2018. –№ 4. –URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=27864 (дата обращения: 15.10.2022).

3. Гареев Д.Р. Занятия физической культурой в вузах для студентов с ограниченными воз- можностями и студентов специальных групп / Д.Р. Гареев, Т.Е. Могилевская // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. –2019. –№ 2 (168). –С.73–78.

4. Колобков П. А., Евсеев С. П., Томилова М. В., Малиц В. Н. О создании условий для занятий физической культурой и спортом для лиц с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов./ П.А. Колобков, С.П. Евсеев, М.В. Томилова, В.Н. Малиц // Адаптивная физическая культура. № 4 (60), 15.12.2014, С. 2 - 8. - URL: http://sportfiction.ru/articles/o-sozdanii-usloviy-dlya-zanyatiy-fizicheskoy-kulturoy-i-sportom-dlya-lits-s-ogranichennymi-vozmozhno/ (дата обращения: 30.01.2019).

5. Лапшина, Е. Е. Влияние адаптивной физической культуры и спорта на состояние здоровья студентов специального медицинского отделения. // Адаптивная физическая культура. № 2 (46) 2011, 10 июня 2011. – URL: http://sportfiction.ru/articles/vliyanie-adaptivnoy-fizicheskoy-kultury-i-sporta-na-sostoyanie-zdorovya-studentov-spetsialnogo-meditsinskogo-otdeleniya/

6. Майорова М.П. Влияние адаптивной физической культуры на физическое состояние студентов АГНИ / М.П. Майорова, Г.Ф. Нуриахметова, М.К. Болгарова // Физическое воспитание и студенческий спорт глазами студентов : материалы V Международной научно-методической конфе- ренции. –Казань, 2019. –С. 166–168.

7. Миронова С. П. Занятия по физической культуре для инвалидов и лиц с ограниченными возможностями здоровья: специфика организации и проведения // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 31. – С. 126–130. – URL: https://e-koncept.ru/2017/970040.htm (дата обращения: 30.01.2019).

8. Новичихина Е.В. Эффективность практических занятий физической культурой со сту- дентами с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью в рамках освоения дисци- плины «Элективная дисциплина по физической культуре и спорту» / Е.В. Новичихина // Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта. –2019. –№ 1 (2). –С.113–126.

9. Роль адаптивной физической культуры в инклюзивном образовательном процессе на примере РЭУ им.Г.В. Плеханова / Д.В. Грачева, А.А. Михайлов, Д.Р. Саетгалиева, Д.А. Фарзалиев // Известия Тульского государственного университета. Физическая культура. Спорт –2018. –№ 4. –С.20–26.

10. Юсупов И. Р., Гумеров И. И., Тухватуллина Г. И. Физическая рекреация как метод восстановления нарушений опорно-двигательного аппарата // Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация. - 2017. - Т. 2, № 3. - С. 87-89

РЕЗЮМЕ

Maqolada jismoniy imkoniyati cheklangan talabalar uchun jismoniy tarbiya fanidan amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish, maxsus tibbiy guruh ochish, moslashtirilgan jismoniy madaniyatdan foydalanish masalalari ko‘rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос о практических занятиях по дисциплине физическое воспитание для студентов с ОВЗ и инвалидностью, открытия специальной медицинской группы, применение адаптивной физической культуры.

SUMMARY

The article deals with the issue of practical training in the discipline of physical education for students with disabilities and disabilities, the opening of a special medical group, the use of adaptive physical culture.

ТЕОРЕТИЗАЦИЯ КАЧЕСТВА ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТА ОЛИМПИЙСКОГО РЕЗЕРВА К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Икромов И. М.
Ташкентский государственный педагогический университет имени Низоми, и.о профессор

Tayanch so'zlar: nazariylashtirish, tayyorlik, professionallik, kasbiy faoliyat.
Ключевые слова: теоретизация, готовность, профессионализм, профессиональная деятельность.
Key words: theorizing, readiness, professionalism, professional activity.

Актуальность. Теоретизация качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности – одно из актуальных явлений, процессуальная, функциональная и технологическая стороны которого будут интересовать нас в выборе условий и моделей научного поиска и научно–педагогического исследования.

Выделим составляющими научного поиска в структуре изучения основ теоретизации качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности следующие модели и способы решения задач профессионально– педагогической деятельности:

– профессионализм личности определяется ценностью и продуктом качественного уточнения и решения задач и противоречий «хочу, могу, надо, есть», основы и возможности детерминации и оптимизации которых определяют результативность деятельности и успешность личности в избранном направлении поиска;

– адаптивно–акмепедагогический подход и модели развития личности в системе адаптивно–продуктивных особенностей развития личности как ценности и продукта современного образования раскрывают условия и технологии персонифицированного выбора условий и средств, методов и форм, принципов и конструктов оптимизации успешного уточнения и решения противоречий «хочу, могу, надо, есть»;

– основы современной дидактики и дидактической теоретизации позволяют определить общие, частно–профессиональные и частно– специ-

альные основы и модели развития личности в определенном виде профессиональной деятельности; успешность уточнения условий и технологий развития личности в профессиональной деятельности определяется одной из актуальных задач современной дидактики и методики преподавания профилирующих дисциплин;

– педагогическое моделирование и научная теоретизация позволяют создавать новые продукты и решения задач и противоречий развития личности в профессиональной деятельности; в таком понимании готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности определяется условием успешного продуктивного решения всех задач и проблем развития личности в обществе, т.к. направленность профессиональной деятельности педагога по физической культуре определяет социальное, профессиональное и поликультурное знание основами реализации идей целостности и своевременности в уточнении успешности и конкурентоспособности личности в спорте, образовании, науке;

– социализация и самореализация личности определяются функциями и продуктами оптимизации успешного становления личности в избранном виде деятельности;

– формирование успешности личности студента училища олимпийского резерва в спорте, науке, образовании определяется одним из актуальных процессов, гарантирующих повышение качества решения задач развития личности в избранном виде деятельности.

Теоретизация качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности – сложное педагогическое явление, в структуре которого необходимо выделить модели и технологии решения задач и проблем развития у студента олимпийского резерва надлежащего качества компетенций, трудовых функций и успешных направлений самореализации и самоактуализации.

Теоретизация качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности будет рассмотрена с позиции адаптивно–продуктивного уточнения и решения задач самоопределения, развития, социализации и самореализации личности в контексте специально создаваемых возможностей продуктивного становления и самосовершенствования.

Адаптивно–продуктивный подход раскрывает направленность учета персонифицированных условий успешного уточнения модели развития личности в системе противоречий «хочу, могу, надо, есть», гарантией качества решений которых на базовых ступенях определяют фасилитацию

и педагогическую поддержку на итоговых – конкурентоспособность, востребованность, продуктивность, креативность и пр.

Адаптивно–продуктивный подход позволяет в уточнении и персонификации задач развития личности определять наиболее точные и своевременные решения, гарантирует личности целостность и многообразие продуктов выбора наиболее удобной и приемлемой траектории профессионального становления. Перспективность научного осмысления и оптимизации качества постановки и решения задачи повышения уровня профессионализма личности определяется на первой ступени через создание условий для достаточного, среднего и высокого уровней готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности.

В типологии готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности удобно выделять недостаточный уровень, минимальный уровень, достаточный уровень, средний уровень и высокий уровней готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности. Выделим педагогические условия повышения качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности, обозначив модели теоретических положений как систему доминирующих форм, методов, средств, технологий развития личности в избранном виде деятельности.

Педагогические условия повышения качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности – система взаимодополняемых положений теории педагогики, раскрывающая многомерность и устойчивость реализации идей гуманизма и продуктивности в будущей профессиональной деятельности учителя физической культуры. Педагогические условия повышения качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности:

– разработка программного обеспечения, определяющего все составляющие уровня адаптивно–продуктивного развития личности в будущее профессиональной деятельности (адаптивный уровень, игровой уровень, уровень активизации познания и самопознания личности, уровень совершенствования умений и навыков, трудовых действий и трудовых функций, продуктивный уровень);

– формирование культуры деятельности личности как основы для продуктивных отношений в современной системе образования, спорта, науки;

– создание специально уточняемых социально ориентированных сред, направленных на комфортное развитие всех субъектов современного общества;

– технологизация развития личности в будущей профессиональной деятельности и оптимизация использования традиционных и инновационных методов и форм обучения;

– реализации идей целостности развития личности на основе учета направленности развития и сотрудничества в избранном направлении деятельности;

– доступность образовательных ресурсов в возрастосообразном развитии личности и достаточное оснащение электронных научных библиотек необходимыми учебниками, учебными пособиями, словарями, справочниками и прочими источниками научной информации и профессионально ориентированных средств и конструктов;

– стимулирование активности обучающихся и научно–педагогических работников в системе приоритетов продуктивного становления и создания новых продуктов и средств профессионального становления;

– пропаганда здорового образа жизни и активного решения задач самоопределения и самоактуализации в модели доминирующих ценностей и норм общества;

– использование основ психолого–педагогического знания в оптимизации условий продуктивного и креативного выбора и уточнения социально значимых возможностей развития личности и общества;

– расширение сознания личности и общества в области гуманистически реализуемых возможностей профессиональной деятельности и социального самовыражения;

– аксиологическая основа профессиональной деятельности учителя физической культуры как модель теоретизации и оптимизации успешных решений задач выбора личности и общества;

– достаточность для развития личности обучающегося теоретических курсов и производственных, педагогических практик;

– специализация развития профессионально–трудовых функций в системном решении задач «хочу, могу, надо, есть».

Выделенные педагогические условия повышения качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности являются одним из продуктов теоретизации поставленной задачи, возможность дополнения и уточнения которых будут обусловлена изменениями в обществе и возрастосообразном развитии личности.

Заключение. Теоретизация качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности выделяет перспективность построения технологии оптимизации качества готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности как одну из реализуемых моделей фасилитации и рационализации качества развития и успешности личности в выбранном направлении развития и самоактуализации.

Литература:

1. Выдрин М.В. Физическая культура личности и общества. (Опыт историко-методологического анализа проблем физического воспитания) Омск, 2003.

2. Вилеский М.Я. Основы профессиональной направленности студентов технических вузов. М., 1980. С. 20-25.

3. Динер В. А. Теория и методика физической культуры. Краснодар, 2001.

РЕЗЮМЕ

Nazariy malumotlar shaxsning kasbiy mahoratini oshirish muammosini qo'yish va hal qilish sifatini ilmiy tushunish va optimallashtirish istiqbollarini belgilaydi, bu tushunchada olimpiya zaxirasi o`quvchilarining kasbiy faoliyatga tayyorligi sifati asosiy komponentni belgilaydi.

РЕЗЮМЕ

Теоретизация определяет перспективность научного осмысления и оптимизации качества постановки и решения задачи повышения уровня профессионализма личности, в таком понимании качество готовности студента олимпийского резерва к профессиональной деятельности определяет базовую составляющую описываемого явления и процесса в дидактике.

SUMMARY

Theorizing determines the prospects of scientific understanding and optimization of the quality of setting and solving the problem of increasing the level of professionalism of the individual, in this understanding, the quality of the student's readiness for professional activity determines the basic component of the described phenomenon and process in the didactics.

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ШКОЛЕ

Икромов И.М.
Ташкентский государственный педагогический университет имени Низоми, и.о профессор

Tayanch so'zlar: dinamikasi, salomatlik, jismoniy madaniyat, kompleks, pedagogik, biotibbiyot, psixologik.

Ключевые слова: динамика, здоровья, физическая культура, комплекс, педагогических, медико-биологических, психологических.

Key words: dynamics, health, physical culture, complex, pedagogical, biomedical, psychological.

В последнее десятилетие в современном обществе основной идеей является сохранение здоровья подрастающего поколения, как основополагающего фактора будущего благополучия государства.

Анализ состояния здоровья детского населения свидетельствует о росте заболеваемости детей. Такая динамика состояния здоровья – результат длительного воздействия неблагоприятных социально-экономических и экологических факторов.

В общеобразовательной школе физическая культура является базовой областью образования. Это подтверждает анализ учебных планов отечественной и зарубежной школ, где физическая культура занимает одно из приоритетных мест.

Такое положение этой области культуры обусловлено тем, что она закладывает основы физического и духовного здоровья, на базе которого только и возможно действительно разностороннее развитие личности. В этом проявляется ценность физической культуры для личности и общества, её образовательное, воспитательное и общекультурное значение.

Важнейший элемент физической культуры - двигательная культура, включающая в себя основные способы перемещения в пространстве, преодоления препятствий, выполнения двигательных действий с предметами. Не менее важна совокупность средств, наработанных в обществе

для содействия развитию двигательных способностей и воспитания личности в целом.

Преподавание физической культуры в школе органически включено в общую систему образования и воспитания и действует по закономерностям образования и воспитания. Вместе с тем это единственный учебный предмет, который формирует у учащихся грамотное отношение к себе, к своему телу, содействует воспитанию новых волевых и моральных качеств, необходимости укрепления здоровья и самосовершенствования.

В соответствии с социально-экономическими потребностями общества и исходя из сущности общего и среднего образования, ясно то, что цель учебного предмета «Физическая культура» состоит в том, чтобы содействовать формированию разносторонне развитой личности. Средством достижения этой цели для учителя является - овладение школьниками основ физической культуры. В целом это означает совокупность потребностей, мотивов, знаний, оптимальный уровень здоровья и развития двигательных способностей, нормальное физическое развитие, умение осуществлять двигательную, физкультурно-оздоровительную и спортивную деятельность.

При проведении уроков физической культуры я опираюсь на современные психолого-педагогические и физиолого-педагогические теории обучения, воспитания и развития личности, использую активные методы обучения и воспитания с учетом личностных особенностей каждого ребёнка. Принципы деятельностного и личностного подходов заключаются в том, что ученик овладевает способами использования богатств, накопленных человечеством в области телесного и духовного совершенствования.

Демократизация и гуманизация учебно-воспитательного процесса возможны на основе идеи совместной развивающейся деятельности детей и взрослых, в процессе которой они связаны взаимопониманием и проникновение в духовный мир друг друга, совместным стремлением достижения высоких результатов в обучении и воспитании.

Воспитание культуры здоровья, здорового образа жизни, обучение учащихся приёмам мобилизации и релаксации, телесного и духовного самосовершенствования привели к необходимости пересмотра сложившегося содержания физического воспитания в общеобразовательных учреждениях. В свете сказанного предмет «Физическая культура» в общеобразовательной школе понимается как единство двух составных частей – ориентирующих детей и подростков в сфере физической культуры и творчески деятельностной.

Первая составная часть призвана создать у детей целостное представление о физической культуре и культуре здоровья как элементах общей культуры.

Вторая составная часть направляет процесс физического воспитания на творческое усвоение способов собственно-деятельной, а также не умение применять их при решении оздоровительных, воспитательных и образовательных задач.

Изменения в системе общего среднего образования ведут к разработке новой концепции физического воспитания. Для этого необходимо, помимо комплекса педагогических, медико-биологических, психологических и социологических исследований в области физической культуры, чётко определить и узаконить роль и место физкультуры в образовательном процессе, его взаимосвязь и взаимодействие с другими учебными дисциплинами, сохраняя при этом целостность процесса обучения, при котором каждый предмет вносит свой вклад в гармоническое развитие личности ребёнка.

В настоящее время продолжается экстенсивное наращивание объёма изучаемого материала по всем дисциплинам, перенасыщение его новыми, не всегда нужными, знаниями. Это приводит к разрыву межпредметных связей: каждый предмет решает свои задачи самостоятельно, а школьники переживают пассивность и безразличие ко всему, что связано с обучением.

Таким образом, новая концепция по физическому воспитанию невозможна без объективного анализа и критического переосмысления процессов происходящих в образовании в целом.

Учащимся трудно запомнить всё, что даётся им на уроках. Составители научных концепций и учебных программ зачастую «забывают» о психофизиологических возможностях детей по приёму и переработке информации, о возрастно-половых особенностях их развития, естественных социальных потребностях. Интенсивные учебные нагрузки на неокрепший детский организм неблагоприятно сказываются на здоровье школьников. Недостаток двигательной активности и чрезмерные учебные нагрузки часто приводят к срыву базовых биологических функций. Всё это свидетельствует о том, что система образования в нынешнем её виде превратилась в мощный патогенный фактор различных заболеваний школьников, нарушающих нормальное протекание важных психофизиологических процессов (мышления, умственной работоспособности, внимания, памяти). Естественно, такое положение дел должно тревожить

тех, кому доверено здоровье детей, от кого зависит подготовка выпускников школы к взрослой жизни.

Очевидно то, что эффективным средством решения многих проблем выступает физическое воспитание.

Однако, как подтверждает практика, за 3 урока физкультуры в неделю не могут достаточно решить все проблемы. Тем более, что в результате научно-технического прогресса резко снизилась двигательная активность детей. Сейчас у ребят в особом почёте телевидение и компьютерные игры. Негативные последствия этого на лицо, ибо рост, развитие и здоровье человека напрямую зависит от его двигательной активности. Народная мудрость гласит: «Движение – это здоровье!»

В настоящее время в системе физкультурного образования выделяются три основных направления современного урока по учебному предмету «Физическая культура» – оздоровительное, тренировочное и образовательное.

Не так давно ведущим считалось тренировочное направление урока. Урокам оздоровительной и образовательной направленности практически не уделялось должного внимания. Цель данных уроков – чтобы ребёнок приобрёл такие специальные знания, которые он сумеет перенести в обыденную жизнь и с пользой применить в других видах деятельности. Такой урок должен решать следующие задачи:

В начальной школе – формирование общих представлений о физической культуре, её значение в жизни человека; развитие психических процессов креативности, самостоятельности, сознания, толерантности; обучение элементарным способам самоконтроля за физическим развитием и физической подготовленностью.

В основной и средней школе – углубление основ знаний о физической культуре; воспитание положительных индивидуальных психических черт и особенностей в общении и коллективном взаимодействии, толерантности; создание представлений об индивидуальных психосоматических и психосоциальных особенностях, адаптационных свойствах организма и способах их совершенствования в целях укрепления здоровья; развитие навыков самоконтроля, ответственности за своё здоровье; изучения культурно-исторических основ физической культуры.

Система образовательных уроков по опыту работы даёт ряд положительных результатов, развивая психические процессы (мышление, память, внимание, навыки самоконтроля), оказывая воспитательное воздействие при формировании здорового образа жизни у школьников.

Деятельность педагогов направлена как на достижение оптимального уровня обученности, воспитанности учащихся, так и на обеспечение условий для сохранения и развития здоровья. Наиболее значимыми компонентами в физическом воспитании являются:

– определение нагрузок на уроках физкультуры и их дифференциация с учётом физического развития и состоянием здоровья детей;
– выполнение общепринятых санитарно-гигиенических мероприятий (проветривание, влажная уборка, соблюдение теплового и светового режима);
– введение в учебно-воспитательный план уроков здоровья, профилактических бесед, введение в режим работы школы физкультминуток во время уроков;
– совершенствование системы физкультурно-спортивных мероприятий;
– систематическое проведение просветительских мероприятий по здоровому образу жизни, личной гигиене;
– регулярное проведение диспансеризации учащихся на базе районной поликлиники;
– проведение мониторинга физической подготовленности и уровня здоровья.

Конечно, каждое образовательное учреждение самостоятельно составляет структуру оздоровительных блоков в зависимости от материально-технических возможностей, целей и задач программ оздоровления учащихся. В школе функционирует спортивный зал с душевыми комнатами и оборудованными раздевалками. При школе находятся стадион с искусственным покрытием. Все это позволяет повысить эффективность проводимых уроков и повышает интерес учащихся к занятиям физической культурой и спортом. В школе работают секции «Настольный теннис» «волейболо», «Футбол»

Очень актуален вопрос – как сформировать желание заниматься физической культурой у детей школьного возраста? Ответ, на мой взгляд, включает в себя четыре элемента.

Первый – описание цели, которую необходимо достигнуть.

Второй – мотивация действия. Нужно опирать на значимый для школьника мотив.

Третий – практическая реализация ведущего мотива.

Четвёртый – результат, который должен быть достигнут после выполнения тренировочной работы.

Таким же образом можно сформировать положительное отношение и интерес к выполнению школьником практически любой деятельности.

Специалисты утверждают, что сегодня гарантией победы на спортивной арене служит не только высокий уровень технического мастерства спортсмена, но и создание им художественного образа.

Возможны интеграции и с математикой, и с биологией, и с физикой. Варианты могут играть значительную роль в развитии гуманных качеств личности учащихся.

Ключевым структурным элементом служит музыка. В зависимости от подобранной музыки создаётся образ и реализуется двигательный потенциал ребёнка.

Музыка определяет характер движения, его развитие, создаёт эмоциональную основу действия, способствуя тем самым претворению в жизнь здоровьесберегающих технологий.

Действенным средством может стать импровизация. Для импровизации детям можно предложить упражнения, передающие движения животных, образы растений, трудовую деятельность.

Для развития речи детей желательно на уроках физической культуры дополнять упражнения рифмованными текстами или речитативом.

Танцевальные движения, безусловно, способны очень сильно воздействовать на человека, на его психофизическое оздоровление. Помимо отдельных танцевальных движений можно использовать в урочных формах занятий танцевально-экспрессивный тренинг.

Нельзя оставить без внимания влияние цвета на нашу жизнь, на наше здоровье. Положительные эмоции проявляются при чувствительности глаза к красно-желтой части спектра, а отрицательные к сине-зелёным цветам. Знания воздействия цвета на организм человека можно использовать, выбирая цвет при покраске зала, подбирая спортивную форму, спортивный инвентарь. Так, желтый цвет считается стимулятором мозга, он не утомляет и оказывает стимулирующее влияние на зрение и нервную систему, лиловый цвет – оказывает успокаивающий эффект, снижает тревожность, зелёный – поднимает жизненный тонус, снимает напряжение, раздражительность.

Комплексное сочетание средств музыки, изоискусства, танца в системе физкультурного образования школьников может быть использовано в театрализованных массовых выступлениях, в спортивных праздниках, да и на каждом уроке в сюжетно-ролевых играх.

Таким образом, главное правило использования форм и методов искусства в физкультурном образовании – это не бояться импровизировать, сочетая двигательный компонент (физическую культуру) с духовным (искусством), проявлять творчество и воображение, учить этому детей, потому что это так необходимо в современной жизни.

Педагогический опыт использования музыкально-ритмических подвижных игр показывает, что у детей кроме физических развиваются эстетические и нравственные качества, умственные и музыкальные способности, а также речь, логическое и образное мышление. Слияние музыки и физической культуры, дополняющих друг друга, содействует совершенствованию учебно-воспитательного процесса.

Роль семьи (родителей) в сохранении здоровья детей и их физическом развитии очень велика. Для начала надо определить главное: больше общаться с собственными детьми, как можно чаще заниматься с ними физической культурой – весело и азартно играть, состязаться, подталкивать к рекордам, и тем самым спасать детей от болезней, стрессов, неправильного питания, курения и алкоголя.

Выполняя различные физические упражнения, надо знать, что ребёнок всех заставляет улыбаться, но не каждого – думать. Проблемы будущего любой семьи, да и будущего страны, напрямую зависят от главного – кто будет строить. И семью, и страну. Люди свободные, красивые и сильные или неуверенные, болезненные, безграмотные и бесхарактерные. Это зависит во многом от родителей, от того – как внимательно, бережно, осмысленно и изобретательно они раскрывают возможности и таланты своих детей. Необходимо совместно с детьми заниматься спортом, интересоваться их успехами, подавать положительный пример.

Всё воспитание и всё образование нанизывается на один стержень – трудолюбие. Всё остальное – любознательность, внимание, память, способности – есть у всех, правда в разных пропорциях. И из этого следует, что с ребёнком, которому трудно запоминать, надо по-другому работать.

Неуспевающих же всеми способами надо стараться поддерживать, воспитывать самоуважение. Такая система работы помогла бы решить многие детские проблемы. И семейные проблемы – тоже, связанные с детьми и их свободным временем.

Для исправления ситуации с «больным поколением», необходима результативная работа школьных специалистов физического воспитания, а необходимым подспорьем в их деятельности должны стать грамотные действия родителей школьников.

На мой взгляд, надо начать с основы: разработать нормативные требования по развитию двигательных качеств для детей, поступающих в I класс; познакомить родителей будущих первоклассников с нормативными требованиями; проводить тестирование будущих учеников при поступлении в школу; организовывать семинары и консультации для родителей по развитию двигательных качеств детей. Свой вклад должны внести и полноценно работающие телевидение, пропаганда, пресса.

Вести же уроки физической культуры с 1 по 11-й класс должны специалисты; ведь именно в начальной школе закладываются основные физкультурные знания, навыки и умения, главное, мотивация к дальнейшему физическому самосовершенствованию.

Общеизвестно, что регулярные физические упражнения дают многогранные положительные эффекты, физиологическую основу которых используют в медицине для лечения, реабилитации и профилактики различных заболеваний.

Оптимальная двигательная активность как бы включает механизмы выздоровления и держит их в рабочем состоянии, что повышает сопротивляемость организма к различным патогенным факторам и способствует быстрому выздоровлению при болезни. Недостаток движений создаёт условия для проявления наследственной предрасположительности к заболеваниям и, значит, ограничивает годность к некоторым профессиям, омрачает перспективу будущего материнства и отцовства.

Организм стремится поддерживать индивидуальную норму двигательной активности, что позволяет говорить о врожденной потребности в ней.

Почему проблема здоровья детей вышла на первое место? Да, только потому, что оно продолжает ухудшаться, а «Физическая культура» единственный предмет в школе, способный эффективно решать проблему оздоровления учащихся, – упорно отодвигается на «вторые роли». Отрадно отметить, что в настоящее время Правительством нашей страны уделяется большое внимание развитию физической культуры и спорта. Подтверждением тому является и введение третьего часа физкультуры в учебный план, строительство уникальных спортивных центров, проведение массовых спортивных соревнований различного уровня.

Что можно сделать для оптимизации оздоровительного, развивающего и образовательного компонентов в рамках новой, многогранной роли физической культуры?

Реализация оздоровительного компонента требует разработки конкретных требований к уровню здоровья школьников, как единство физиче-

ского и интеллектуального факторов. Всё это позволяет утверждать, что исключительно важна роль физической культуры в формировании личности обучающихся, их интересов и творческих способностей, в совершенствовании двигательных и психофизиологических качеств, в укреплении здоровья и профилактики заболеваний школьников. Поэтому в структуре общего среднего образования предмет должен носить прикладной характер, занимать одно из ведущих мест в системе межпредметных связей и способствовать решению важных общепедагогических задач.

Литература:

1. Achilov A.M., Akramov J.A, Davulova M.S. Bolalarda qomatning shakllanishi. O‘zDJTI. -Toshkent . 2006 – 66. b.

2. Aripov Y.Y. Kichik yoshdagi o‘kuvchilarda uloqtirish xarakat texnolgiyasini takomillashtirishning zamonaviy uslub va shakllari.Diss....ped.fan.nomzodi – Toshkent: 2007.- 149b.

3. Валик Б. В. Ребёнок и физические нагрузки // Физическая культура в школе. - 2006. № 2. - с.68.

4. Копылов Ю.А. Учитель физкультурной самостоятельности // Физическая культура в школе. - 2005. - № 2. - с.27.

Шапарь А.В., Перетятько В.В. Роль и место физической культуры в образовательном процессе // Физическая культура в школе. - 2005. - N-4. - с.28.

5. Rustamov, L. «Talabalarning kasbiy faoliyatlarida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amalga oshirish.» Science and innovation 1.B8 (2022): 1259-1262.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada umumiy o’rta ta’lim tizimida jismoniy madaniyatning o’quvchilar shaxsini, ularning qiziqishlari va ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish, vosita va psixofiziologik fazilatlarini yaxshilash, sog’lig’ini mustahkamlash va maktab o’quvchilarining kasalliklarini oldini olishdagi rolini tashkil etishning umumiy tavsifi berilgan. , fan amaliy xarakterga ega bo’lishi, fanlararo aloqalar tizimida etakchi o’rinlardan birini egallashi va muhim umumiy pedagogik qarorlarni hal qilishga hissa qo’shishi kerakligini nazarda tutadi

РЕЗЮМЕ

В данной статье дана общая характеристика организации роль физической культуры в формировании личности обучающихся, их интересов и творческих способностей, в совершенствовании двигательных и психофизиологических качеств, в укреплении здоровья и профилактики заболеваний школьников структуре общего среднего образования предмет должен носить прикладной характер, занимать одно из ведущих мест в системе межпредметных связей и способствовать решению важных общепедагогических решения.

SUMMARY

This article gives a general description of the organization of the role of physical culture in shaping the personality of students, their interests and creative abilities, in improving motor and psychophysiological qualities, in promoting health and preventing diseases of schoolchildren in the structure of general secondary education, the subject should be of an applied nature, occupy one of the leading places in the system of interdisciplinary connections and contribute to the solution of important general pedagogical decisions.

ISSN 2181-7138

Т. Н. Қары Ниязий атындағы Өзбекстан педагогикалық
илим-изертлеў институтының Ж. Орынбаев атындағы Қарақалпақстан филиалы

«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ»

№ 3/4

Нөкис — 2023

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов, Р. Утепов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев

Мәнзил: Нөкис қаласы, Ерназар Алакөз көшеси №54
Тел.: 224-23-00
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жәрияланған мақалалардан алынған үзиндилер «Мугаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледи. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 06.07.2023. Форматы 70x100$^{1}/_{8}$
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шәртли б.т. 29,5 . Нашр. т. Нусқасы _____ Буйыртпа №